

# NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

---

A Magyar Tudományos Akadémia  
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

111. kötet

Budapest  
2015

Főszerkesztő  
HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők  
CSER ANDRÁS  
CSÚCS SÁNDOR

Szerkesztőbizottság  
BÁNRÉTI ZOLTÁN  
CSEPREGI MÁRTA  
KOMLÓSY ANDRÁS  
MATICSÁK SÁNDOR  
SIPŐCZ KATALIN  
VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő  
MUS NIKOLETT

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,  
az MTA I. Osztályának támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

# TARTALOM

Borbély Anna: Egyéni fenntartható kétnyelvűség [Individual sustainable bilingualism].....	7
Cser András: A latin inflexiók allomorfiák morfofonológiája [The morphopho- nology of Latin inflectional allomorphy].....	35
Kenesei István: A főnévi módosító és az -i módosító: két új kategória bemutatása [Nominal modifier: a new category in Hungarian].....	65
Maticsák Sándor: Az erza-mordvin absztrakt főnévképzők történeti produktivitása [The diachronic productivity of Erzya Mordvin abstract nominal affixes].....	87
Rácz, Anita: Profession names in old Hungarian settlement names.....	115
Sipos Mária: Időhatározói összetett mondatok serkáli hanti szövegekben [Temporal clauses in Sherkal Khanty texts].....	131
Tóth Anikó Nikolett: A számi lexikográfia évszázadai [Centuries of Saami lexico- graphy].....	151
H. Varga Márta: Singulare tantum és plurale tantum [Singulare tantum and plurale tantum].....	185
CONGRESSUS DUODECIMUS INTERNATIONALIS FENNO-UGRISTARUM	
Honti László: Főszerkesztői bevezető [Editor's foreword].....	211
Duray Zsuzsa – Georgieva, Ekaterina – F. Gulyás Nikolett – Koczka Péter – Mus Nikolett – Németh Szilvia: XII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus – Beszámoló [XII International Congress for Finno-Ugric Studies].....	213
Агранат, Т. Б.: Распределение дейктических показателей в ижорском языке [Deictic markers distribution in Ingrian].....	227
Bindrim, Yvonne – Pantermöller, Marko: Semanttisten differentiaalien roolista kieliasenteiden arvioinnissa monikielisessä kontekstissa [On the role of seman- tic differentials in the evaluation of language attitudes in a multilingual context]..	237
Bradley, Jeremy: A Corpus-Based Analysis of Syntactic Structures: Postpositional Constructions in Mari.....	255
Csúcs Sándor: Voltak-e a finnugor alapnyelvben hosszú magánhangzók? [Did long vowels exist in Proto-Finno-Ugric?].....	277
Devyatkina, Ekaterina: The names of material objects in the Mordvin languages: comparison of linguistic data with the results of ethnographic studies.....	311
Дмитриева, Татьяна: Мансийская лексика в полевых материалах Топоними- ческой экспедиции Уральского университета [Mansi Vocabulary in the Materials of the Ural Federal University's Toponymic Field Team].....	321
Honti, László: Uralische Etymologie – künftig (mit wissenschaftsgeschichtlichem Hintergrund) [Uralic etymology – the future (with a historiographic back- ground)].....	331
Kashkin, Egor – Nikiforova, Sofya: Verbs of sound in the Moksha language: a typological account .....	341
Панченко, Светлана: Вариативность в процессе заимствования на материале лексики хантыйского происхождения в русских письменных источниках 1870–1930 гг. [Variability in the process of borrowing on the data of Khanty words in Russian written sources of 1870–1930.].....	363
Pleshak, Polina: Semantics and morpho-syntax of Moksha possessive con- structions.....	379

Sergeev, Oleg: B. H. Tatišev – исследователь и собиратель материалов по марийскому языку [V. N. Tatishchev as a scholar and collector of Mari materials].....	395
H. Varga Márta – Klettenberg, Reet: A reduplikáció funkciói a magyar és az észt nyelvben [The meanings of reduplication in the Hungarian and Estonian languages].....	407
Zaicz Gábor: Suomalais-volgalaisten kielten balttilaiskontakteista [On the Baltic connections of the Finno-Volgaic languages].....	427
SZEMLE, ISMERTETÉSEK	
Tóth Péter: Az utolsó interjú Király Péterrel [The last interview with Péter Király].....	437
Grünthal, Riho: In memoriam Jorma Koivulehto (1934–2014).....	442
Szeverényi Sándor: Ariadna Ivanovna Kuznecova (1932–2015).....	447
Csúcs Sándor: Ivan Tarakanov (1928–2015).....	450
Keresztes László: Nobufumi Inaba: Suomen dativi-genetiivin juuret vertailevan menetelmän valossa.....	456
Keresztes László: Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): Nyelvelmélet és kontaktológia 2.....	460
Andrási Krisztina: Approaches to Hungarian, Volume 14, Papers from the 2013 Piliscsaba Conference.....	463
Forgács Tamás: Bárdosi Vilmos: Szólások, közmondások eredete. Frazológiai etimológiai szótár [The origins of proverbs and sayings. A phraseological etymological dictionary].....	468
Honti László: Ernst Kausen nyelvcsalád-könyveiről [On Ernst Kausen's language family books].....	479
Klima László: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés [Hungarian prehistory. Science and tradition].....	494



## СОДЕРЖАНИЕ

Борбей, Анна: Индивидуальное сохраняемое двуязычие.....	7
Чер, Андраш: Морфофонология словообразовательных алломорфий в латинском языке.....	35
Кенешей, Иштван: Модификаторы существительных и модификатор на <i>i</i> : представление двух новых категорий.....	65
Матичак, Шандор: Историческая продуктивность суффиксов для образования абстрактных существительных в эрзя-мордовском языке.....	87
Рац, Анита: Названия профессий в старовенгерских названиях населенных пунктов.....	115
Шипош, Мария: Временные сложные предложения в текстах в шеркальском говоре хантыйского языка.....	131
Тот, Анико Николетт: Столетия саамской лексикографии.....	151
Х. Варга, Марта: <i>Singulare tantum</i> и <i>plurale tantum</i> .....	185
XII МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНГРЕСС ФИННО-УГРОВЕДОВ, ОУЛУ 2015	
Хонти, Ласло: Предисловие главного редактора.....	211
Дураи, Жужа – Георгиевна, Екатерина – Ф. Гуяш, Николетт – Коцка, Петер – Муш, Николетт – Немет, Силвия: XII Международный конгресс финно-угроведов – отчёт.....	213
Агранат, Т. Б.: Распределение дейктических показателей в ижорском языке.....	227
Биндрим, Ивонн – Пантермёллер, Марко: О роли в оценке языковых отношений в многоязычном контексте.....	237
Бредли, Джереми: Анализ синтаксических структур на базе корпуса: послеложные конструкции в марийском языке.....	255
Чуч, Шандор: Были ли долгие гласные в финно-угорском языке-основе?.....	277
Девяткина, Екатерина: Названия предметов материальной культуры в мордовских языках: сопоставление лингвистических и этнографических данных.....	311
Дмитриева, Татьяна: Мансийская лексика в полевых материалах Топонимической экспедиции Уральского университета.....	321
Хонти, Ласло: Уральская этимология в будущем (на фоне истории науки).....	331
Кашкин, Егор – Никифорова, Софья: Глаголы звука в мокшанском языке в типологической перспективе.....	341
Панченко, Светлана: Вариативность в процессе заимствования на материале лексики хантыйского происхождения в русских письменных источниках 1870–1930 гг. ....	363
Плешак, Полина: Семантика и морфосинтаксис мокшанских посессивных конструкций.....	379
Сергеев, Олег: В. Н. Татищев – исследователь и собиратель материалов по марийскому языку.....	395
Х. Варга, Марта – Клеттенберг, Реет: Функции редупликации в венгерском и эстонском языках.....	407
Зайц, Габор: О контактах финно-волжских языков с балтийскими языками.....	427

## ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Тот, Петер: Последнее интервью с Петером Кираем.....	437
Грюнтал, Рихо: Йорма Койвулехто (1934–2014).....	442
Северени, Шандор: Ариадна Ивановна Кузнецова (1932–2015).....	447
Чуч, Шандор: Иван Тараканов (1928–2015).....	450
Керестеш, Ласло: Нобуфуми Инаба: Происхождение дательно-родительного падежа в финском языке в свете сравнительного метода.....	456
Керестеш, Ласло: Клара Адягаши – Аттила Хегедюш – Каталин Э. Кишш: Теория языка и контактология 2.....	460
Андраши, Кристина: Approaches to Hungarian, Volume 14, Papers from the 2013 Piliscsaba Conference.....	463
Форгач, Тамаш: Бардоши Вилмош: Происхождение поговорок, пословиц. Этимологический словарь фразеологизмов.....	468
Хонти, Ласло: О книгах Эрнста Каузена, трактуемых о языковых семьях мира...479	
Клима, Ласло: Балаж Шудар – Йожеф Сентпетери – Жольт Петкеш – Габриелла Лежак (ред.): Праистория венгров. Наука и передача по наследству.....	494

BORBÉLY ANNA

## Egyéni fenntartható kétnyelvűség<sup>1</sup>

Studies on bilingualism have defined so far community bilingualism as a dichotomy that can be stable or unstable. The present paper concentrates on a third alternative, the so called sustainable bilingualism parallel to unstable bilingualism, which applies in language shift processes until the language shift is completed in a given community. The focus of the paper is on individuals and attempts to answer the question how sustainable bilingualism can be investigated at individual level in a community where the language shift process is in progress. The data were collected among Hungary's Romanian bilinguals who participated in the project conducted in Kétegyháza on three different occasions in the course of two decades (in 1990, 2000/2001, and 2010/2011). The first part of the study discusses a „measurement device”, a scale, which demonstrates the sustainable bilingualism arrangements of 91 subjects, yielded by 181 observations of the twenty years of investigation. The next part discusses further possibilities to search for connections by arranging the data of the three fieldworks in clusters.

Keywords: language shift, sustainable bilingualism, longitudinal sociolinguistic study, Hungary's bilingual Romanian national minority, Cluster analysis.

### Bevezetés

Ez a tanulmány a fenntartható kétnyelvűséget egy aspektusa szerint járja körül, az egyénekre összpontosítva. A kutatás alapkérdése, hogy a nyelvcsere folyamatát átélő közösségben az egyének szintjén miként, milyen módszerekkel vizsgálható a fenntartható kétnyelvűség. A kétnyelvű egyének közötti variabilitás és az egyénen belüli változás elemzése két módszer bevezetésével történik (skála és klaszterek). A vizsgálat célja további ismeretek felszínre hozása arról, hogy a beszélők életében (pontosabban életük húsz évében) miként alakul kétnyelvűségük (változik vs. nem változik) az egyéni, a közösségi és a társadalmi változások együttes hatásaként. Elsőként annak indokolására kerül sor, hogy miért célszerű vizsgálni, az eddigi dichotomikus (stabil vs. instabil) kétnyelvűségi kategóriákon kívül, egy harmadikat: a fenntartható kétnyelvűséget is. Az egyének nyelvhasz-

---

<sup>1</sup> A kutatás a „Variabilitás és változás: a nyelvcsere vizsgálata látszólagos és valóságos időben” című OTKA K 81574 (2010–2013) és az ezt megelőző OTKA T030305 (1999–2002) pályázat támogatásával az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült (vö. Long-BiLing kutatás, pl. BORBÉLY 2014). Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni VARGHA ANDRÁSNAK a tanulmányban ismertetett összetett statisztikai számításokért és egyéb tanácsaiért. A névtelen lektoroknak is megköszönöm a tanulmány előző változatához fűzött megjegyzéseiket és tanácsaikat.

nálatának kvantitatív elemzéseiről szóló rövid módszertani áttekintés a kutatási téma összetettségét hivatott hangsúlyozni, ami a fenntartható kétnyelvűséggel összefüggésben is hasonlóképpen érvényes.

### **Érvek a fenntartható kétnyelvűség kutatásához**

A két- vagy többnyelvű közösségek életében a legfontosabb annak tisztázása, hogy a kétnyelvűség stabil vagy pedig instabil (átmeneti) jelenségnek tekinthető-e (FISHMAN 1968, GAL 1979: 2). A stabil kétnyelvű közösségek megőrzik az általuk használt nyelveket, ami annak tudható be, hogy a nyelvek funkcionálisan jól elkülönülnek. A kétnyelvűségnek nagyon ritka esete ez. Svájc, Kanada és Haiti például olyan többnyelvű társadalmak, amelyek esetében megemlíthető a stabil kétnyelvűség jelensége. Fontos megjegyezni, hogy ezekben az országokban is csak nagy megszorításokkal, bizonyos nyelvi párokra és földrajzi területekre érvényes, valamint, hogy a három országot ebből a szempontból összehasonlítva, egymástól jelentősen eltérő módon érvényesül (kiváltképpen Haiti tér el a másik két országtól). Fishman ezeket a nyelvi helyzeteket *diglossia* és *triglossia* jellemezte (FISHMAN 1971: 75). SCHIFFMAN a diglossziát és a triglossziát több közösségben vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy kevés igazán stabil eset van. Sikeres és stabil triglosszia Luxemburgban valósult meg, amit a következő öt szempontból világít meg. A triglosszia törvényileg támogatott; a nyelvek funkcionálisan elkülönülnek; a nyelvpolitika a triglosszia földrajzi elterjedését segíti; társadalmilag teljesen elterjedt, hiszen minden állampolgár beszél a nyelveket és változataikat; és a beszélőközösség és nyelvi kultúrája<sup>3</sup> homogén (1993: 136–138).<sup>4</sup> A korábban stabilnak hitt diglosszikus közösségek-

<sup>2</sup> FERGUSON (1959) klasszikus vagy szűk diglosszia fogalma egy nyelv két változatának funkcionális elkülönülését jelöli. Fishman (1970) ezt a kétnyelvű helyzetre és két nyelv funkcionális elkülönülésére terjesztette ki, amit ezáltal *kiterjesztett* vagy *széleskörű* diglossziaként is említene. HAMERS és BLANC könyvükben a „stabil diglosszia” kifejezést is használják (pl. HAMERS – BLANC 2000/2003: 296).

<sup>3</sup> SCHIFFMAN a nyelvi kultúra fogalmába egyesíti a nyelvekhez kapcsolódó viselkedésmódokat, *hiedelmeket* és attitűdöket, valamint a nyelvek történelmi körülményeit. Egy beszélőközösség saját nyelvi hiedelmei (mítoszai) részét képezik a közösség azon társadalmi feltételeinek, amelyek a közösség nyelvének megőrzését és generációk közötti átadását befolyásolják (SCHIFFMAN 1993: 120).

<sup>4</sup> LANSTYÁK ISTVÁN egy másik tanulmányról írt bírálatában, e témához fűzött megjegyzését ezúton is idézem: „fontos hangsúlyozni, hogy a luxemburgiak mindhárom nyelvükkel, de főleg a luxemburgival és a franciával azonosulnak, mind a kettő nagyon szilárdan bele van ágyazva az identitásukba. Emiatt aztán egyik nyelv se »kisebbségi«” (BORBÉLY 2014: 38).

re – SCHIFFMAN szerint – tehát inkább az instabilitás a jellemző (1993: 115).<sup>5</sup> Elterjedtebb az instabil kétnyelvű közösség típus, ahol a nyelvek használata nem különül el szigorúan egymástól, hanem átfedi egymást, aminek következtében a közösségek saját nyelvük használatáról áttérnek egy másik (általában a többségi) nyelv használatára. Ez utóbbi közösségek a nyelvcsere folyamatát élik át. WEINREICH megfogalmazása szerint nyelvcsere akkor következik be, ha a közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953: 68).<sup>6</sup> Ennek legfőbb oka abban áll, hogy a nyelvek „ereje nem egyenlő” (SCHIFFMAN 1993: 115).

Az eddigi szakirodalom tehát a közösségi kétnyelvűséget dichotomikusan regisztrálta: stabil vagy pedig instabil. A tanulmány egy harmadik lehetőségre öszszepontosít: az instabil állapottal párhuzamos fenntartható kétnyelvűség re. A kétnyelvűség variabilitását és változását vizsgáló könyv (BORBÉLY 2014) a nyelvcserehelyzetben tetten érhető kétnyelvűség fenntarthatóságáról is szól. Országos szinten kimutathatóvá vált, hogy a vizsgált hat magyarországi nemzetiségi közösség közül melyekre jellemző a leginkább és a legkevésbé a fenntartható kétnyelvűség (vö. 2. fejezet). Kiderült, hogy egy demográfiaiilag homogén román nemzetiségi településen milyen mértékben válik fenntarthatóvá a kétnyelvűség, a demográfiaiilag heterogénebb településekhez viszonyítva (3. fejezet). A fenntartható kétnyelvűség a kétnyelvűségnek az a típusa, amely a nyelvcsere folyamatával párhuzamosan a közösségek összehasonlításakor kimutatható, valamint közösségeken belül bizonyos szinteken addig érvényesül, ameddig a nyelvcsere az adott közösségben be nem fejeződik, tehát a közösségben nincs több kétnyelvű település, nyelvhasználati szintér (intézmény) és beszélő sem. Így tehát az eddig tárgyalt stabil és instabil kétnyelvűségen túlmenően a fenntartható kétnyelvűség működését, valamint a vele összefüggő faktorokat is releváns vizsgálni (BORBÉLY 2015). A fenntartható kétnyelvűség nem egy hosszantartó, statikus, két nyelvet érintő jelenség, hanem sokkal inkább az A vagy a B nyelv dominanciájában változatos, folyamatosan és dinamikusan változó nyelvi jelenség, amely egyes kétnyelvű közösségek életében bizonyos feltételek közt valósul meg, a nyelv-

<sup>5</sup> PINTÉR TIBOR a cigány közösségek kétnyelvűségének leírásához felhasznált fishmani kétnyelvűség diglossziával modell alkalmazásáról hoz fel érveket és ellenérveket, és kijelenti: „[a] romani- és beáspárú kétnyelvűség mai magyarországi és szlovákiai helyzete nem tükrözi az E(melkedett B. A.) és K(özönséges B. A.) kódok hosszú ideje tartó stabil diglossziaszerű elrendezését” (PINTÉR 2009: 398).

<sup>6</sup> Az angol nyelvű idézet saját fordításom.

c s e r e f o l y a m a t á v a l p á r h u z a m o s a n (vö. BORBÉLY 2014: 92).

### Néhány kvantitatív szociolingvisztikai módszer az egyéni nyelvhasználat kutatásához

Az egyéneket összetett módon számos társadalmi, földrajzi és demográfiai változó rendezi rétegekbe, csoportokba (például a lakhely, az életkor, a társadalmi nem, a család társadalmi-gazdasági háttere, az iskolázottság, a foglalkozás stb.) szerint. A szociolingvisztikai kutatások a nyelvi rétegződést különböző nyelvi változók mentén, a társadalmi rétegződés modelljének összefüggésében vizsgálják (pl. LABOV 1965, 1972; KONTRA szerk. 2003). Például a BUSZI-2 vizsgálat a foglalkozási kategóriák hatását, a szociolingvisztikai interjú módszerével, különböző nyelvi változók variabilitásának összefüggésében kutatja (KONTRA 1987). Az általunk vizsgált nyelvi változók közül például a *(nék)* változó esetében a gyári munkások szignifikánsan több nemstandard *[nák]* választ adtak, mint a tanárok és az egyetemi hallgatók. Ebből következően tehát a *(nék)* változó jelöli, differenciálja ezeket a társadalmi csoportokat (BORBÉLY 2009). Egy másik tanulmány (BORBÉLY – VARGHA 2010) az öt foglalkozási csoportba sorolt 50 adatközlő összefüggésében az ún. formális *l* kiesés százalékos arányának változatosságát vizsgálja. Az eredmények szerint a formális *l* kiesés három csoportba rendezi a foglalkozási csoportokat. VARGHA (2005)<sup>7</sup> dolgozta ki a statisztikai osztópontelemzés új módszerét, amellyel igazolhatóvá vált, hogy a formális *l* kiesés arányának értékskáláján van két olyan övezet, ahova bizonyos foglalkozási csoportba tartozó adatközlők (tanárok, egyetemi hallgatók, illetve szakmunkástanulók) értékei nem kerülnek. Az eredmények szerint a nyelvi variabilitás szabályszerűségének leírása nem egyértelmű és egyszerű, az ugyanabba a foglalkozási (társadalmi) csoportba tartozó beszélők nyelvhasználatát eltérhet, ha az egyének pl. az iskolázottsági szintek, a szocializáció, az életmód, a nyelvi háttér szerint is különböznek egymástól. Ugyanakkor bizonyos foglalkozási csoportba tartozó beszélők nyelvhasználatát kevésbé változatos. Az eredmények ellene

<sup>7</sup> VARGHA (2005) kvantitatív változók értékskáláján kvalitatív jellemzőkben eltérő övezetek feltárására dolgozta ki az osztópontelemzés módszerét, melyet sikeresen alkalmazott pszichológiai csoportok diszkriminációjára kvantitatív változók segítségével (VARGHA 2008). Ez a módszer a ROPstat programcsomagba is be van építve (VARGHA 2007) és az a lényege, hogy az elemzés során a függő változó értékskáláján a program megkeresi azokat a pontokat (ezek az ún. osztópontok), amelyek a megadott csoportokat statisztikai kritériumok szerint a legélesebben, leghatékonyabban különítik el. A statisztikai kritérium az, hogy az osztópont olyan határvonalat képezzen a függő változó értékskáláján, mely jól diszkriminálja az összehasonlított csoportokat: egyesek dominánsan ez alatt, mások dominánsan e felett helyezkednek el.

szólnak annak a „népszerű hiedelemnek” – ahogy WOLFRAM nevezi –, mely szerint a nyelvi variabilitás szabályszerűsége egyértelmű és egyszerű: egy csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja változatosság nélkül, és a másik csoportba tartozó beszélők egységesen a másik változatot használják (WOLFRAM [1997] 2002: 109).

### **A kutatás tárgya, módszere és vizsgálati kérdések**

Jelen kutatás része a magyarországi román nemzetiségi közösségben végzett kétnyelvűségi vizsgálatoknak. Míg az 1990-től zajló kutatás kezdetekor a nyelvcsere folyamatának és okainak vizsgálata vezérelt (BORBÉLY 2001), addig az utóbbi években a figyelmem a fenntartható kétnyelvűség módozataira irányul. A vizsgálat központi kérdése, hogy a nemzetiségi közösségek életét befolyásoló olyan jelentős társadalmi változások, mint a modernizáció, majd a globalizáció hogyan alakítják kétnyelvűségüket. Ezen belül a kétnyelvűség fenntarthatósága hol és miért, mely magyarországi nemzetiségi közösségben, egy közösség mely rétegében, színterén, tagjánál regisztrálható. Az alábbiakban ismertetett adatok a kétegyházi román közösség<sup>8</sup> nyelvi körülményeihez adaptált szociolingvisztikai interjú (vö. LABOV 1988; BORBÉLY 2001) nyelvhasználati interjú részéből lettek kigyűjtve. Az adatok azoktól a román–magyar kétnyelvű személyektől származnak, akikkel két évtizeden át három alkalommal (1990=T1, 2000/2001=T2, 2010/2011=T3), Kétegyházán román nyelvű vizsgálatot végeztem (LonBiLing kutatás, pl. BORBÉLY 2013, 2014).

---

<sup>8</sup> Az egyetlen országos – hat nemzetiségi közösség egy-egy kiválasztott kétnyelvű településén végzett – összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat (MaBiLing) szerint a román közösség a szlovák közösséggel együtt a nyelvcsere folyamatában középen helyezhető el, a fenntartható kétnyelvűséget leginkább képviselő szerb és roma, illetve a nyelvcsere záró fázisához legközelebb álló beás és német közösségek relációjában (vö. BORBÉLY 2014, 2. fejezet). A MaBiLing vizsgálat átfogó elméleti és módszertani leírását BARTHA (2003) ismerteti.

Terepmunka éve	Felnőttek	Gyermekek	Tanárok	A T1-es felnőtt minta azonos adatközlői
1990 (T1)	96	50	8	–
2000/2001 (T2)	68	38	–	42
2010/2011 (T3)	54	38	9	33 <sup>9</sup>
Összesen <sup>10</sup>	218	126	17	

**1. táblázat**  
**A LonBiLing kutatás mintái az adatközlők megoszlása, száma és a terepmunka éve szerint (N = 361)**

Az 1. táblázat felnőtt adatközlőinek (n=218)<sup>11</sup> 181 longitudinális megfigyelését együttesen elemezve azt az elméleti problémát járjuk körül, hogy milyen egyéni változók jellemzik azokat az adatközlőket, akikre a román–magyar nyelvcsere folyamatával párhuzamosan a kétnyelvűség fenntartása a jellemző. Ebben az esetben tehát nem a társadalmi rétegződésnél alkalmazott változók (l. foglalkozások, BUSZI-2) szerint rendeződnek az adatközlői csoportok, hanem bizonyos nyelvészociológiai változók értékei szerint.

<sup>9</sup> Ez röviden a T123 minta, vagyis azok az adatközlők, akik mindhárom adatgyűjtésben részt vettek.

<sup>10</sup> Az 1. táblázat összesen sorában szereplő értékek minőségileg nem minden esetben ugyanazt az értéket jelentik (vö. panelkutatás vs. trendkutatás). A felnőtteknél a 218-as érték nem ugyanennyi adatközlőt jelent, mivel az adatközlők egy részével egyszer, másik részével kétszer, harmadik részével háromszor végeztem vizsgálatot. Ezt az értéket éppen ezért *l o n g i t u d i n á l i s m e g f i g y e l é s n e k* nevezem. Részben ugyanígy definiálható a tanárok 17-es összesen értéke is. A gyermekeknél a 126-os szám immár valójában az adatközlők összlétszámát mutatja.

<sup>11</sup> A 218 longitudinális megfigyelés (vö. 1. táblázat) és a vizsgálatba bevont 181 megfigyelés közötti 37 különbség abból adódik, hogy bizonyos adatközlők kimaradtak az elemzésből. Ennek két oka lehetett. Az egyik, hogy T1 idején a 96 adatközlő közül 60 adatközlő szerint lehetett azonos számú csoportokat kialakítani az életkor, a nem és az iskolázottság szerint, és a T1-es elemzések erre a mintára épültek (BORBÉLY 2001). A másik, hogy a romániai ortodox pappal készült interjú anyaga a kvalitatív adatok számát bővíti (és nem a kvantitatív adatokéit).



### **A fenntartható kétnyelvűség mérése skálával**

A következőkben bemutatásra kerül egy „mérőeszköz”, az a skála, amellyel az egyének (illetve különböző csoportjaik) a húsz év alatt véglegesülő és 181 megfigyelést tartalmazó mintában a fenntartható kétnyelvűség szerint elrendezhetők. Ezt követően a fenntartható kétnyelvűség mérésére kialakított skála, az ún. Fenntartható Kétnyelvűségi Skála (FKS) eredményeit összevetjük a rangsorba állított egyének egyéb mutatóival.

Az FKS a román, a román és magyar, illetve magyar válaszok szerint szintezett „mérőeszköz”, és a nyelvészociológiai változók nyelvválasztási szintjeit méri longitudinális megfigyelésekkel. A longitudinális megfigyelések elrendeződését követően alakulnak (alakíthatók) ki azok a csoportok, amelyek segítségével kideríthetők lesznek, hogy kik azok az egyének, akikre a fenntartható kétnyelvűség a leginkább, illetve a legkevésbé jellemző. A továbbiakban az FKS mutatóinak részletesebb ismertetésére kerül sor.

### **Longitudinális megfigyelések**

A longitudinális megfigyelések az egy-egy adatközlőtől T1, T2 és/vagy T3 során, a 13 nyelvészociológiai változóra kapott adatok (pontosabban az 1–2–3 kódértékek) átlaga. Azért kerülendő ebben az esetben a pusztán adatközlőkre történő utalás, mivel lehetnek olyan adatközlők, akikkel egyszer, akikkel kétszer és akikkel háromszor készült vizsgálat. A longitudinális megfigyelések 91 adatközlőtől származnak és 181 megfigyelést képeznek úgy, hogy 34 adatközlő egyszer, 24 adatközlő kétszer, 33 adatközlő pedig háromszor lett kikérdezve.

### **Nyelvészociológiai változók:**

#### **nyelvhasználati színterek (szituációk), identitás, attitűdök és nyelvtudás**

A LongBiLing kutatásban vizsgált 25 nyelvválasztási szituációból (l. BORBÉLY 2014, 4. fejezet) az FKS kidolgozásakor 8 szituáció lett kiválasztva (vö. Melléklet, kérdések). Kiválasztásukat két minőségi szempont vezérelte. Az első – és fontosabb szempont – az volt, hogy a szituációk – a lehetőségekhez képest – tükrözzék az adatközlők nyelvválasztásra utaló egyéni döntéseit. Ilyenek például a gyermekkel vagy az imával összefüggésbe hozható nyelvválasztási szituációk, de kevésbé felelnek meg ennek a kritériumnak a munkahellyel, vásárlással, egészségüggyel, hivatalos ügyintézésel összefüggő szituációk. A második szempont az volt, hogy ezek zömmel a román nyelvhasználathoz kötődjenek. Így az FKS-ből értelemszerűen többnyire azok a nyelvhasználati színterek/szituációk maradtak ki, amelyekhez legnagyobb mértékben a magyar nyelv kapcsolódik. Az FKS kidolgozásakor a két szempont szerint kiválasztott nyelvválasztási szituációk mellé további 5 változó került: az interjúhelyzetben történő román

identitás felvállalása, a román nyelvre utaló attitűdkérdések, illetve a román nyelvtudás (l. **A–F**).

**A)** Az otthon–család nyelvhasználati szintéren vizsgált négy nyelvválasztási szituáció: testvér (l. Melléklet, 1. kérdés), házastárs (l. 2. kérdés), gyermek (l. 3. kérdés), unoka (l. 4. kérdés).

**B)** Az egyház nyelvhasználati színteret a templomi szertartás előtt és után a hívőkkel/hívőtársakkal folytatott beszélgetések (l. 5. kérdés) és az ima nyelvválasztási szituáció (l. 6. kérdés) képviseli.

**C)** Az írás-olvasás nyelvválasztásáról összesen két kérdés válasza kerültek be (l. 7.<sup>12</sup> és 8. kérdés).

**D)** Az identitás változóra utaló kérdés (l. 9. kérdés).

**E)** A három attitűdváltozó kérdése (l. 10., 11. és 12. kérdés).

**F)** A nyelvtudást mérő önértékelő teszt<sup>13</sup> román nyelvre vonatkozó válasza (l. 13a).

### Nyelv(választás)i szintek értékskálája

A nyelvválasztási változóknál a nyelvi szintek a három beszédmódra vonatkoznak: román egynyelvű, magyar egynyelvű és román–magyar kétnyelvű beszédmód (vö. GROSJEAN 1995: 261–264). Ezek kódértékei: (1) románul; (2) románul és magyarul; (3) magyarul. Mivel ezen értékek átlagolva lesznek, az eredményeket mindig úgy kell értelmezni, hogy minél jobban közelítenek az átlagok az 1-es értékhez, annál inkább jellemzi az adatközlőt „románságának” – nyelvszociológiai változók szerinti – megőrzése és ezáltal a fenntartható kétnyelvűség. Ugyancsak háromszintűek a válaszok az identitásra és az attitűdökre vonatkozó változóknál. A nyelvtudás változónál az ötfokú értékskálát lineáris transzformációval ugyanilyen skálára hoztuk, így az 1-es érték lett ennél a változónál is az FKS legerősebb románság értéke, mely az 5-ös román tudást jelöli (vö. 2. táblázat, n=61). Így tehát az 1 az FKS legmagasabb szintjének értéke, a 2 az FKS közepes szintjének értéke és a 3 az FKS legalacsonyabb szintjének értéke (vö. 1. ábra). A 181 longitudinális megfigyelés FKS átlagértékei az FKS indexek. Minden megfigyelés rendelkezik egy FKS indexszel.

A továbbiakban a két tizedes pontosságúra alakított FKS skálán, a megfigyelések sorrendjének értelmezését technikailag megkönnyítendő, hat szintet (övezetet) definiáltunk a 181 index sorba rendezésekor: 1 = 1–1,33; 2 = 1,36–1,64; 3 = 1,67–2; 4 = 2,01–2,33; 5 = 2,36–2,66; 6 = 2,67–3. Ennek megfelelően az 1–3

<sup>12</sup> A kérdőívben feltett „Kinek szokott románul levelet írni?” kérdésre kapott válaszok az olvasás változóhoz igazítva, a skálában alkalmazott kódolási rendszer szerint lettek átalakítva ekképpen: szokott-e írni, 1 = igen, 2 = nem.

<sup>13</sup> Az nyelvtudást mérő ötfokú önértékelő teszt GAL (1979) vizsgálata alapján készült.

övezetbe került megfigyelésekre a kétnyelvűség fenntartása a (leginkább) jellemző, illetőleg a 4–6 övezetbe került megfigyelésekre a kétnyelvűség fenntartása (egyáltalán) nem jellemző. A statisztikai elemzéseket a ROPstat program-csomaggal (VARGHA 2008; VARGHA ET AL. 2015) készültek.

A 13 nyelvészociológiai változóból létrehozott 6 skálaövezet és a 181 longitudinális megfigyelés alapján kialakított FKS: statisztikailag magas belső konzisztenciájú, reliábilis skálát képez. Ennek igazolásául szolgált az itemanalízis, melynek eredménye szerint az FKS Cronbach-alfa értéke a három vizsgálati időpontban rendre 0,82, 0,77, illetve 0,85 volt. (Egy megbízható skálának 0,70 feletti értéket illik mutatnia.) Az FKS a kétegyházi közösség nyelvcserehelyzetében tapasztalt nyelvi és közösségi sajátosságaira épül. Egy másik közösségben az FKS-t úgy kell kialakítani, hogy a vizsgálandó közösség sajátosságaira épüljön, és hogy érvényességét itemanalízissel hasonlóképpen lehessen igazolni.

	1	1,5	2	2,5	3	Összesen
5	61	0	0	0	0	61
4	0	36	0	0	0	36
3	0	0	37	0	0	37
2	0	0	0	30	0	30
1	0	0	0	0	17	17
	61	36	37	30	17	181

2. táblázat<sup>14</sup>

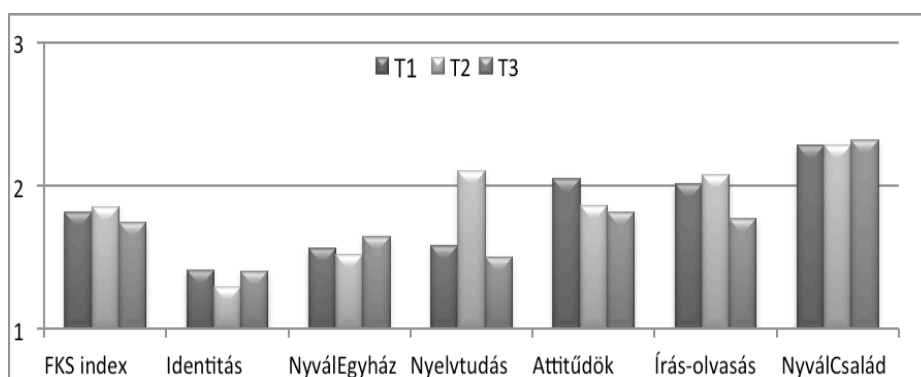
A nyelvtudás változó adatai (n=181): ötfokú értékskála lineáris transzformációja háromfokú skálára

#### A nyelvészociológiai változók FKS átlagértékei (indexei)

Elsőként az FKS hat nyelvészociológiai változójára vonatkozó átlagértékek ismertetése következik. Az 1. ábra Y-tengelyén szereplő értékek az adatközlők román (1), román–magyar (2), illetve magyar (3) kódolt válaszait mutatják. Az X tengely a hat nyelvészociológiai változóra vonatkozó T1, T2 és T3 időpontban gyűjtött válaszok mintaátlagait mutatja. Az FKS index (X tengelyen balról, T1, T2, T3 oszlopok) átlaga a hat nyelvészociológiai változó átlagának összesített átlagával egyenlő. Az 1. ábra eredményeit úgy kell értelmezni, hogy ha az átlagok az 1-es értékhez közelítenek, akkor a románra vonatkozó válaszok gyakorisága

<sup>14</sup> A 2. táblázatban szereplő adatokkal egyrészt bemutatjuk, hogy milyen körültekintést igényel a különböző fokozatú válaszkálákkal rendelkező nyelvészociológiai változók egységesítése, másrészt, ismertetjük a longitudinális mintában szereplő adatközlők román nyelvtudásának önértékelését. Informatív és előre nem feltételezhető érték például, hogy 17 esetben a román nyelvtudás az iskolai osztályzatnak megfelelő 1-es értéket kapta olyan interjúkban, amelyek alapnyelve a román volt.

érvényesül, ha a 3-ashoz, akkor a magyarra vonatkozó válaszok gyakoribbak (1. fent is). Jól látható az 1. ábra átlagértékeiből, hogy a nyelvészociológiai változók között is vannak eltérések. A román identitásra és az egyházi szituációkban használt román nyelvre vonatkozó válaszok átlagértékeihez képest a családi nyelvhasználat átlagértékei a 2-es érték felett helyezkednek el, tehát ez utóbbi esetben a válaszok átlaga a román és magyar, illetve a magyar válaszokhoz jobban közelítenek, mint az első két nyelvészociológiai változó átlagértékeinél. Az eredményekkel nem igazolható az a szakirodalomban gyakran megjelenő állítás, mely szerint a családi szinten van leginkább lehetőség a román nyelv használatára. Hiszen attól, hogy az egyén nem beszél családjában románul, még imádkozhat románul, beszélhet rendszeresen románul (például a templomban hívőtársaival), illetve etnikai identitását vallhatja románnak. A T1, T2 és T3 szerinti bontással kapott mintaátlagokat összevetve kiderül, hogy a nyelvcsere húszéves folyamatában nem minden nyelvészociológiai változó a nyelvcsere trendje szerint, és az egyazon irány felé tartó változást produkálja. A longitudinális nyelvcsere trendjét mutatja, ha a T1-es, a T2-es és a T3-as válaszok a nyelvcsere folyamatával összhangban vannak: a román nyelvhasználat csökkenése együtt jár a kollektív/közösségi identitás leépítésével/gyengülésével (BORBÉLY 2013). Az FKS index váltakozó értékei is igazolják, hogy a skála változóival kimutatható és jól mérhető a fenntartható kétnyelvűség.



1. ábra

**Az FKS index és hat nyelvészociológiai változó átlagértékei a T1, T2 és T3 megfigyelések szerinti bontásban**  
(értékszintek: 1=román, 2=román és magyar, 3=magyar)

---

**Beszélők közötti variabilitás:  
egyéni FKS index vs. egyéni szociológiai és egyéb változók**

Az 1. ábrán látható FKS (össz)index és a T1, T2 és T3 vizsgálat adatközlőik főbb jellemzői közötti összefüggéseket keresve az alábbiakban a Tau-b<sup>15</sup> rangkorrelációkat ismertetjük. Pontosan azt kell kideríteni, hogy milyen egyéni mutatókkal rendelkeznek azok az adatközlők, akikre a fenntartható kétnyelvűség a jellemző (l. FKS index). Az elemzéshez a minta kiválasztásának három mutatója: az életkor, a nem és az iskolázottság mellett további három adatközlői változót választottunk ki: melyik nyelven tanult meg beszélni (l. 14. kérdés), román iskolában végezte-e el az általános iskolát (l. 15. kérdés), illetve román-e a házastársa (l. 16. kérdés).

A T1, T2, T3 időpontban mért FKS index rangkorrelációját a hat változóval a 3. táblázat tartalmazza. Az adatok negatív, illetve pozitív összefüggéseket mutatnak. Negatív (-) összefüggés van az FKS index és egy adatközlői változó között, ha az FKS kisebb értékei az érintett változó nagyobb értékeivel járnak együtt, nagyobb értékei pedig az érintett változó kisebb értékeivel. Pozitív kapcsolat esetén a kis értékek a kis értékekkel, a nagy értékek pedig a nagy értékekkel járnak gyakrabban együtt. Az értékek utáni jelek a szignifikancia erősségét jelölik (növekvő sorrendben: + =  $p < 0,10$ ; \* =  $p < 0,05$ ; \*\* =  $p < 0,01$ ; \*\*\* =  $p < 0,001$ ). Ha a korrelációs értéket követően nincs jel, akkor nincs még tendenciaszintű (+) kapcsolat sem. Például az életkor esetében a kapott szignifikáns negatív korrelációt úgy értelmezhetjük, hogy minél kisebb az FKS index értéke (tehát minél inkább a románság felé húz), annál idősebb az adatközlő, és ez az összefüggés – bár az értékek időbeli csökkenése regisztrálható – mindhárom terpmunka során erősen szignifikáns (l. a 3. táblázat első sorát). Az összefüggésből levont következtetés tehát az, hogy minél idősebbek az adatközlők, annál inkább adnak a román nyelvre vonatkozó válaszokat, tehát a kétnyelvűség fenntartása annál inkább jellemző rájuk.

A táblázat további adatai szerint az életkor mellett szintén jelentős mindhárom (T1, T2, T3) időpontban az összefüggés az FKS index és a román házastárs változó között, tehát erősíti a kétnyelvűség fenntartását, ha az adatközlő házastársa is román.

Az FKS index és az adatközlők neme közötti kapcsolat valóságos időbeli változást mutat. A T1 idején még szignifikáns kapcsolatot szerint a nők (kódjuk 2) román válaszai többször fordulnak elő, mint a férfiak (kódjuk 1) román válaszai.

---

<sup>15</sup> A Tau-b rangkorreláció alkalmazása azért tűnt megfelelőnek, mert itt a korreláltatandó változók (pl. iskolázottság) többnyire ordinális skálájúak (vö. VARGHA 2007: 12.3.2. alfejezet). Természetesen más eljárásokkal is elvégezhetők ilyen típusú statisztikai számítások (pl. a Spearman-korrelációval).

Ez a különbség elhalványul T2 és T3 idejére, vagyis a nemek közötti román válaszok között szignifikáns eltérés ekkor már nem tapasztalható.

	T1	T2	T3
Életkor	-0,383**	-0,373**	-0,345**
Nem	-0,214*	-0,114	-0,06
Iskolai végzettség	0,169+	0,315**	0,178+
Első nyelv	0,183+	0,216*	0,263+
Román iskola	-0,167	-0,161	-0,093
Román házastárs	0,321**	0,303**	0,318*

### 3. táblázat

#### Az FKS index rangkorrelációja a T1, T2, T3 időpontokban az adatközlők hat változójával (Tau-b értékek)

Az FKS index és az iskolai végzettség, illetve az elsőként elsajátított román nyelv közötti kapcsolat abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a valóságos időbeli változás bizonyos fokú oszcilláló mozgást mutat. T1 idején feltehetőleg a történelmi idő (rendszer váltás) hatásaként értelmezhető a tendenciaszerű kapcsolat, T2 idején bátrabb a válaszadás a társadalmi környezet miatt, majd T3 idején immár a nyelvcseré hatása valószínűsíthető.

A román iskola változó azt mutatja, hogy milyen komolyan befolyásolja az adatközlők fenntartható kétnyelvűségét, ha a nemzetiségi közösség különböző generációi számára az állam nem biztosítja a saját nemzetiségi nyelvű oktatást. Ez ugyanis a táblázatban az egyetlen változó, amely nem mutat szignifikáns összefüggést az FKS indexszel. Az értékek negatív előjele azt mutatja, hogy azok az adatközlők adnak román válaszokat, akik nem jártak román iskolába. Mivel az adatok nem szignifikánsak, ezért téves lenne az adatokból olyan következtetést levonni, hogy a román iskola egyáltalán nem hat a fenntartható kétnyelvűségre. Az eredményeket másként kell értelmezni. A román válaszokat dominánsan adó adatközlők gyermekkorában román iskola nem működött. A paradoxon most következik. Azok az adatközlők, akik már járhattak román iskolába, azokba az életkori csoportokba tartoznak, akik kevesebb román választ adtak az FKS változói tekintetében. Ennek a nyelvcseré a magyarázata.<sup>16</sup> Mindazonáltal nem

<sup>16</sup> Az első világháborút követő időszakról egészen 1949-ig a településen román nyelven/nyelvet oktató iskola nem volt. E három évtizedben az általános iskolás korú gyermekek otthon tanultak meg románul beszélni és az ortodox hittanórán (a Bibliából) olvasni – amennyire ez heti egy órában, több osztály összevonásával lehetséges volt. Lényegében az ezekhez az évtizedekhez kapcsolható nemzetiségi nyelvpolitika biztosította a nyelvcseré stabil alapjainak a lerakását. Ennek következtében, de más társadalmi és közösségi

szabad figyelmen kívül hagyni BARTHA (2002) általános megállapítását sem, miszerint: „a magyar iskolák nem kis részében az esély- és jogegyenlőség még mindig csak mint kíváncsi áll szemben a kulturális és nyelvi sokszínűséget elutasító magatartással”.

A következőkben az életkor és a román házastárs változókat vizsgáljuk meg részletesebben, úgy hogy az összefoglaló FKS skála indexet hat összetevőjére (hat nyelvszociológiai változóra) „bontjuk”, így keresve az összefüggéseket (vö. 4. és 5. táblázat). Mindhárom terepmunka mintájában az életkorral három (román nyelvválasztás a családban és az egyházban, illetve az attitűdök), a román házastárssal két (román nyelvválasztás a családban és az attitűdök) nyelvszociológiai változó mutat szignifikáns kapcsolatot. Az 1. ábra alapján kikövetkeztethető, hogy a nyelvválasztás a családban változó magas (2-nél nagyobb, vagyis a magyar felé húzó) értékei az idősek és a román házastárssal élők esetében a legritkábbak. Ez az eredmény is mutatja, hogy a társadalmi változások eredményeként egyre gyakoribb román–magyar házasságok milyen komoly változást hozhatnak abban, hogy az egyének miként beszélnek otthonaikban. Lényeges továbbá az is, hogy az idősek és a román házastárssal élők pozitív attitűdökkel rendelkeznek a román nyelv iránt, mivel a kapcsolat mindhárom időpontban szignifikáns.

tényezők eredményeként is, napjainkban a román iskolába járó gyermekek már úgy kezdik az iskolát, hogy otthon szinte mind csak magyarul beszélnek. A tanulmányban ismertetett LongBiLing kutatás másik mintája a település román általános iskolájában készült trendkutatáshoz kapcsolódik. Ez a longitudinális minta a terepmunkák idején tanuló felső tagozatos tanulókból tevődött össze. A vizsgálatban egy 100 képet megnevező teszt felvételére került sor, azzal az instrukcióval, hogy románul kell megnevezni a képeken látottakat. Az értékelhető válaszok közül a teszthelyzetben aktiválható román szavak egyrészt az otthon használt nyelvjárási szavakból, másrészt az iskolában tanult sztenderd szavakból tevődtek össze. A válaszok között előforduló magyar szavak a nyelvcsere tényeréseként értékelhetők. A következőkben bemutatott T1 és T2 iskolai minta néhány vizsgálati eredménye annak illusztrálását szolgálja, hogy kiderüljön: az otthoni román nyelvhasználat hiányát az iskola nem tudja pótolni, így a fenntartható kétnyelvűséget sem képes hatékonyan támogatni. A szóteszt román nyelvű válaszai közül a nyelvjárási válaszok száma átlagosan 14 (T1) és 4 (T2) volt, a sztenderd válaszok száma átlagosan 34 (T1) és 31 (T2) volt. A magyar válaszok száma átlagosan 46 (T1) és 61 (T2) volt (vö. BORBÉLY 2005a).

	T1	T2	T3
Román nyelvtudás	-0,414**	0,048	-0,327**
Román írás-olvasás	-0,276**	-0,316**	-0,180+
Nyelvválasztás: család	-0,435**	-0,544**	-0,379**
Nyelvválasztás: egyház	-0,287**	-0,384**	-0,292**
Identitás	-0,136	-0,252*	0,034
Attitűdök	-0,286**	-0,325**	-0,364**

4. táblázat

Az életkor változó korrelációja hat nyelvészológiai változóval

	T1	T2	T3
Román nyelvtudás	0,353**	0,236*	0,304+
Román írás-olvasás	0,169	0,124	0,081
Nyelvválasztás: család	0,407**	0,396**	0,460**
Nyelvválasztás: egyház	0,413**	0,17	0,231
Identitás	0,045	0,151	0,311+
Attitűdök	0,245*	0,335**	0,318*

5. táblázat

A román házastárs változó korrelációja hat nyelvészológiai változóval

## Fenntartható kétnyelvűségi mérése klaszterekkel

Egy további lehetőség az összefüggések keresésére a három terepmunka során gyűjtött megfigyelések (n=181) homogén csoportokba (ún. klaszterekbe) rendezése. Ennek kiderítésére a statisztikai módszerek közül a klaszterelemzés (klaszteranalízis) az alkalmas. Egy-egy klaszterbe azok a megfigyelések kerülnek, amelyekre a hat nyelvészológiai változóra vonatkozó válaszok hasonlóak. A klaszterelemzés eredményeiből kiderül, hogy a 181 megfigyelés hét, ún. *f e n n t a r t h a t ó k é t n y e l v ű s é g i k l a s z t e r b e* csoportosítható (FK1–FK7)<sup>17</sup>. A 6. táblázat tartalmazza a klaszterek FKS-átlagát, a klaszter-nagyságot (a klaszterbeli megfigyelések számát), a klaszterek heterogenitását (a klaszterbeli elemek páronkénti távolságainak átlagát), valamint a hat nyelvészológiai változóra vonatkozó román és magyar válaszok erősségi fokozatait (1. a) és b) jelmagyarázat). Az FKS-átlagok mutatják a klaszterbe került megfigyelések románság-szintjét (1=román, 2=román és magyar, 3=magyar).

<sup>17</sup> A hét klaszter kialakításának matematikai statisztikai leírása VARGHA – BORBÉLY (megjelenés alatt) olvasható.



Klasz- ter	FKS- átlag	Gyako- riság	Hetero- genitás	Nyelvszociológiai változók					
				1	2	3	4	5	6
<i>FK1</i>	1,21	42	0,33	R	R+	R+	(R)	(R)	R+
<i>FK2</i>	1,49	7	0,25	M+++	R	R+	R	(R)	R+
<i>FK3</i>	1,62	17	0,62	(R)	R	(M)	–	–	–
<i>FK4</i>	1,68	37	0,97	–	(M)	(R)	(R)	–	–
<i>FK5</i>	1,94	30	0,79	–	(M)	M	(R)	(R)	(M)
<i>FK6</i>	2,31	17	0,63	(M)	M	M	M+++	(R)	M
<i>FK7</i>	2,54	31	1,04	(M)	(M)	M	M+	M+++	M+

6. táblázat

**A 181 megfigyelés (T1, T2, T3) FK klaszterei az FKS mutató  
átlaga szerinti sorrendben**

Jelmagyarázat:

a) Nyelvszociológiai változók: 1 = Román nyelvtudás, 2 = Román írás-olvasás, 3 = Nyelvválasztás: család, 4 = Nyelvválasztás: egyház, 5 = Identitás, 6 = Attitűdök;

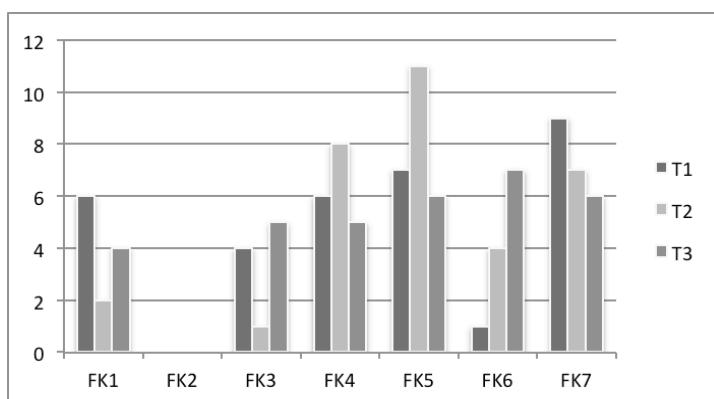
b) R = román és M = magyar válaszértékek ötfokúsága a leggyengébbtől a legerősebb felé haladva: (1) (R), (M); (2) R, M; (3) R+, M+; (4) R++, M++; (5) R+++, M+++<sup>18</sup>

A 181 megfigyelés közül (vö. 6. táblázat, vízszintes sorok) 42 az FK1 klaszterbe került, ezekre jellemző a leginkább a román válaszok dominanciája, illetve 31 megfigyelés került az FK7 klaszterbe, ezekre jellemző a leginkább a magyar válaszok dominanciája. A klaszterek közül az FK2 és az FK1 a leghomogénebb, vagyis az ezekbe a klaszterekbe került megfigyelések közötti hasonlóság a legjelentősebb. A két klaszter között a különbséget az adja, hogy az FK2-be tartozó megfigyelésekre a román nyelvtudás önértékelése a leggyengébb válaszokat mutatja, ezért nem kerülhettek az FK1-be. Az FK1-be tartozó megfigyelésekre az a jellemző, hogy a legerősebb román értékek három nyelvszociológiai változóra vonatkoznak: román írás-olvasás, családi román nyelvhasználat és pozitív román nyelvi attitűdök. Némileg alacsonyabb, de még mindig román dominanciájú válaszok az egyházi nyelvválasztás és az identitás változókra vonatkoztak. Ezek közé helyezhető el a román nyelvtudásra vonatkozó szint. Az FK1-es megfigyelésektől a legnagyobb távolságra pozicionált FK7-es megfigyelésekre ezzel szemben az jellemző, hogy nagyon erősen magyar identitásúak, erősen jellemzi

<sup>18</sup> A zárójelesek a leggyengébb, a háromplusszosak a legerősebb értékek. Ennek megfelelően a 6. táblázatban jelölt FKS fokozatai a román nyelv térvesztésének és a magyar nyelv térnyerésének stádiumai szerint a következők: R+++, R++, R+, R, (R), –, (M), M, M+, M++, M+++.

őket az egyházban a magyar nyelvválasztás és a magyar nyelvre vonatkozó pozitív attitűdök. A szomszéd, FK6-os megfigyelések abban különböznek az FK7-es megfigyelésektől, hogy az identitás változó, bár alacsony értékkel, de a román övezetbe került. Az FK1, FK2, illetve az FK6, FK7 klaszterek között elhelyezkedő FK3, FK4 és FK5 klaszterek átmeneti klaszterek, amelyeket a román és a magyar válaszok váltakozó dominanciája jellemez. FK3 és FK4 közös abban, hogy az identitásra és a nyelvi attitűdökre vonatkozó szint se a román, se a magyar felé nem billen el. FK4-re és FK5-re jellemző a román nyelvű írás-olvasás alacsony szintje, illetve az alacsony román egyházi nyelvválasztás. Az FK3 és FK5 klaszter családi nyelvválasztása inkább magyar.

A hét klaszter (vö. 6. táblázat, oszlopok) olyan (a nyelvcsere folyamattal összefüggő) változásokra is rámutat, hogy a román nyelvre vonatkozó válaszok legelőször hol gyengülnek (vö. román nyelvtudás: FK2, kivéve: FK3 és attitűdök: FK3) és hogy a legtovább hol maradnak fenn (vö. egyházi nyelvválasztás: FK5 és román identitás: FK6).



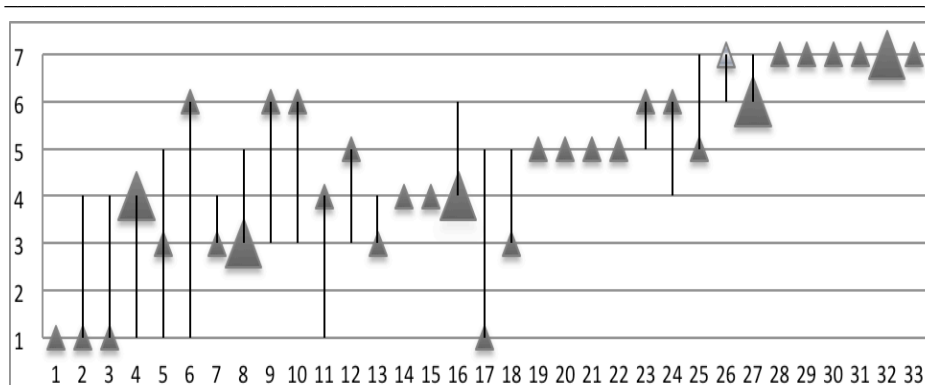
2. ábra

A mindhárom időpontban megvizsgált 33 adatközlő megoszlása a hét FK klaszterben T1, T2 és T3 szerint

**Beszélőn belüli változások: egyéni klaszterbesorolás vs. húsz év**

A következőkben azt fogjuk elemezni, hogy a hét FK klaszterben milyen megoszlásban fordulnak elő azok az adatközlők, akiknek mindhárom időpontból vannak megfigyelései (2. ábra). A három terepmunka 99 megfigyelése a hét klaszterben úgy oszlik meg, hogy a „legrománabb” FK1, FK2, FK3 klaszterekben 22 megfigyelés van, a „középső”, de még román tendenciájú FK4 klaszterben 19 megfigyelés, végül a „legmagyarabb” klaszterekbe (FK5–FK7) 58 megfigyelés tartozik. Ez az eloszlás is igazolja, hogy a vizsgált román közösségben a román–magyar nyelvcseré folyamatok összetett, de a befejező szakaszában található.

A klaszterekbe rendezett megfigyelések eloszlásait a nyelvcserefolyamat trendjére vonatkozó feltételezés szerint elemezve kiderül, hogy csupán egy klaszterre, az FK6-ra jellemző, hogy a valóságos időben növekszenek a magyarra vonatkozó válaszok. Az ide tartozó megfigyelésekre jellemző egyértelműen a román–magyar nyelvcseré fokozatos és egyenes irányú folyamata: a nyelvcserefolyamat trend. A változásmozgás ebben a klaszterben veszíti el azt a dinamikáját, amely a többi klasztert még jellemzi (l. 2. ábra, továbbá alább, a 35. adatközlő egyedi esete is ezt támasztja alá, 3. ábra). A klaszterelemzés egy új eredménnyel egészíti ki eddigi tudásunkat. Eszerint a változásmozgás dinamikájának van egy határpontja, amely a nyelvcseré visszafordíthatósága szempontjából döntő jelentőséggel bír. Ez a határ jelzi, hogy meggyengül a változás dinamikai lendülete, ennek következtében a nyelvcseré folyamata abba a fázisba jut el, amelyben a folyamat visszafordíthatatlanná válik és a lezáruláshoz jut. Fontos ennélfogva az FK1 és FK3, illetőleg az FK4 és FK5 klaszter egyazon változásmintázata is. (A 99 T123-as megfigyelésből az FK2 klaszterbe egy sem került, de az egész korpuszból is csupán 7). Az FK7 klaszterbeli megfigyelések számának (húsz éves) csökkenése a terepmunka körülményeivel értelmezhető leginkább, hiszen román nyelven folyó interjú keretében történtek a válaszadások. Hipotetikusán megfogalmazható, hogy ugyanezek az adatközlők ugyanebben az időben magyar nyelvű interjúban gyakrabban adnak magyar válaszokat, mint a román interjúban. Ennek a szituációs tényezőnek a hatását figyelmen kívül hagyni nem lehet (l. akkomodáció-elmélet).

3. ábra<sup>19</sup>

**A mindhárom időpontban megvizsgált 33 adatközlő  
FK klaszterbesorolása és 20 éves változása**

További kérdés, hogy a 33 adatközlő hét klaszterbe történő besorolása miként változik a 20 évet átölelő longitudinális vizsgálat során. A 3. ábra Y-tengelye a klaszterek indexét jelzi (FK1–FK7) az X-tengely pedig a 33 adatközlő három időpontbeli megfigyeléseit úgy mutatja be, hogy a háromszög<sup>20</sup> és a függőleges egyenes kombinációja jelzi az időbeli változás módját és irányát. A háromszög pozíciója a T3-beli klaszterbesorolást mutatja, az ettől eltérő T1 és T2 adatokat pedig az egyenes elhelyezkedése jelzi: a háromszögből vezet az egyenes addig a klaszterig, ahonnan a T1, T2 adatok visszafordultak pl. a románabb klaszterek irányába. Találunk olyan ábrázolást is, amikor a háromszöget átszeli az egyenes. Ebben az esetben a T3-as klaszterbesorolás a T1-es és T2-es besorolás között helyezkedik el, a változás oszcilláló (pl. 5. adatközlő).

Amennyiben csak háromszög van, függőleges egyenes nincs, az adatközlő mindhárom megfigyelése ugyanabba a klaszterbe került. Így az 1. adatközlő (X-tengely 1. érték) mindhárom időpontban az FK1 klaszterbe lett sorolva, a 14. és a 15. adatközlő az FK4-be, a 19., 20., 21., 22. az FK5-be, illetőleg a 28., 29., 30., 31., 32. és 33. adatközlő az FK7 klaszterbe. Miközben tehát a 33 adatközlő közül csupán egy olyan volt, aki mindhárom időpontban FK1-be, a „legrománabb” klaszterbe került, addig hatan mindhárom időpontban az FK7, a „legmagyarabb” klaszterbe kerültek. A 33 adatközlő 99 megfigyelése közül csupán 4-re jellemző, hogy T3 idején az FK1 klaszterbe került. A 2. és a 3. adatközlő a húsz év alatt

<sup>19</sup> Ugyanez az ábra a mintázatok láthatóbbá tétele céljából két bontásban is bemutatásra kerül (l. 4. és 5. ábra).

<sup>20</sup> Az ábrán 5 háromszög dupla méretű (4., 8., 16., 27. és 32. számú adatközlő), illetve egy háromszög méretében nem különbözik, de színátmenetes (26. számú adatközlő), ezek jelentése a további elemzésekből derül majd ki.

egészen az FK4 klaszterig jutott el, hogy aztán T3 idejére (újra) az FK1-be visszakerüljön. Hat további adatközlőre jellemző, hogy a T1-es és a T3-as klaszterbesorolásukhoz képest (amelyek megegyeznek), a T2-es klaszterbesorolás valamilyen irányú elmozdulást, kilengést, oszcilláló változást mutat (vö. 7., 8., 11., 16., 24., 26. adatközlő). Miközben a 2., 3., 7., 8., 16. adatközlőknél a T2 változás a nyelvcseré irányába mozdul el, addig a 11., 24. és 26. adatközlőknél ez a mozgás fordított, a „magyarabb” klaszterekből a „románabb” klaszterek felé történik a változás. Öt adatközlő esetében visszafordult az irány a magyarabb klaszterekből a románabb klaszterekbe kerülve, de ezekben az esetekben a változás egyirányú (és nem oszcilláló): 13., 17., 18., 25. és 27.

### Változástípusok

A 33 adatközlő a húszéves megfigyelések alapján és a klaszterbesorolások szerint összefoglalóan az alábbi változástípusokat produkálta.

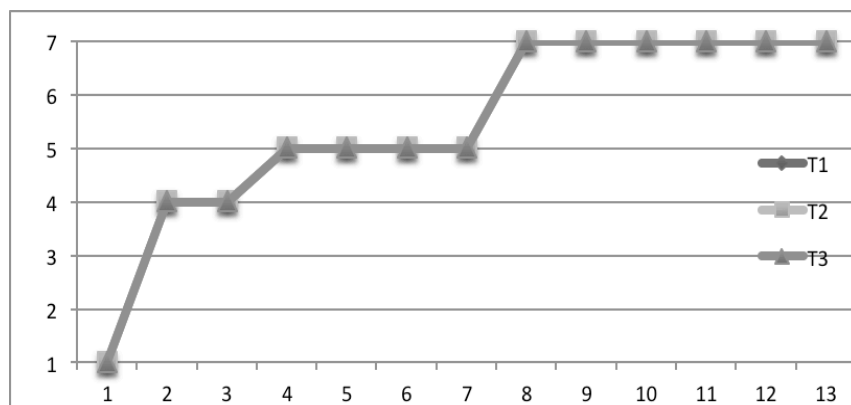
Változástípusok (a 3. ábra alapján):

1. nincs változás (13 ak = adatközlő, vö. 4. ábra)
  - 1.1. kétnyelvűség fenntartva (FK1: 1 ak, FK4: 2 ak)
  - 1.2. nyelvcseré befejező szakaszai (FK5: 4 ak, FK7: 6 ak)
2. van változás (20 ak, vö. 5. ábra)
  - 2.1. visszafordult változás (5 ak)
    - 2.1.1. kétnyelvűség fenntartása felé egy, kettő, illetve négy klaszterrel (FK4–FK4–FK3: 1 ak, FK5–FK5–FK3: 1 ak, FK5–FK5–FK1: 1 ak)
    - 2.1.2. nyelvcseré fázisokon belül két, illetve egy klaszterrel (FK7–FK5–FK5: 1 ak, FK7–FK7–FK6: 1 ak)
  - 2.2. oszcilláló változás (10 ak)
    - 2.2.1. kétnyelvűség fenntartását biztosító három, kettő, illetve egy klaszteres változás (FK1–FK4–FK1: 2 ak; FK1–FK4–FK4: 1 ak, FK1–FK5–FK3: 1 ak, FK3–FK5–FK3: 1 ak, FK4–FK1–FK4: 1 ak, FK4–FK6–FK4: 1 ak; FK3–FK4–FK3: 1 ak)
    - 2.2.2. nyelvcseré fázisai felé tartó egy, illetve kettő klaszterrel (FK4–FK3–FK5: 1 ak, FK6–FK4–FK6: 1 ak, FK7–FK6–FK7: 1 ak)
  - 2.3. fokozatos változás nyelvcseré irányába (4 ak) (FK1–FK6–FK6: 1 ak, FK3–FK5–FK6: 1 ak, FK3–FK6–FK6: 1 ak, FK5–FK5–FK6: 1 ak).

A klaszterelemzéssel szerzett ismeretek azt igazolják, hogy vannak adatközlők (a T123 longitudinális minta kb. egyharmada), akiknek a kétnyelvűségét

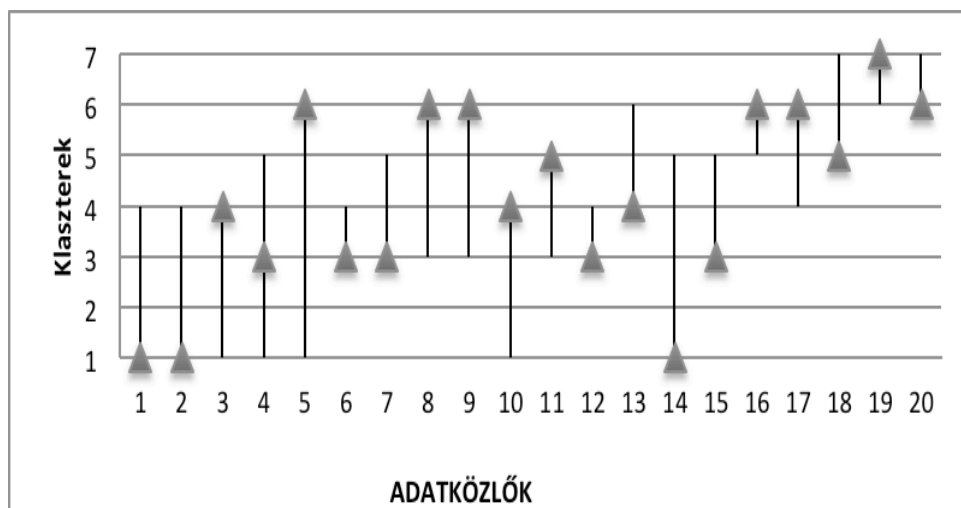
nem befolyásolták a húsz éves egyéni, közösségi és társadalmi változások, vagyis a beszélőn belüli változás őket nem jellemzi. Fontos viszont, hogy míg közülük 3 az FK1–FK4 klaszterekbe került, addig a maradék 10 adatközlő az FK5–FK7 klaszterekben volt állandó besorolású (vö. 4. ábra). A mintában szereplő adatközlők többségére (közel kétharmadára) a beszélőn belüli változás volt a jellemző (l. az 5. ábrát, illetve a fenti változástípusokat). Ezek tipizálása két szempont szerint történt: az egyik, hogy a húsz év alatt mely klaszterbe kerültek, a másik hogy milyen változásmintázat jellemzi őket. Az FK1–FK4 klaszterekbe került adatközlőket a kétnyelvűség fenntartása jellemzi, az FK5–FK7 klaszterekbe kerülteket pedig a nyelvcsere különböző fázisai.

A változásmintázatok három típusúak lehetnek. Az első a (nyelvcsere irányából) visszafordult (vö. változástípusok 2.1.), a második az oszcilláló (vö. változástípusok 2.2.), a harmadik pedig a fokozatos (nyelvcsere irányába tartó) változás (vö. változástípusok 2.3.). Tizenegy adatközlő húsz éves klaszterbesorolásának változása a fenntartható kétnyelvűség szempontjából pozitív változásként értelmezhető. A kétnyelvűség fenntartása közülük háromnál visszafordult (vö. változástípusok 2.1.1.) és nyolcnál oszcilláló, oda-vissza mozgással (vö. változástípusok 2.2.1.). Végül kilenc adatközlő húsz éves klaszterbesorolásakor a következő változástípusok voltak megfigyelhetők. A változás (immár) a nyelvcsere fázisain belül, illetve irányába történt, úgy, hogy visszafordult a változás iránya a nyelvcsere fázisain belül (2 adatközlő, vö. változástípusok 2.1.2.), oszcilláló mozgás volt tapasztalható (3 adatközlő, vö. változástípusok 2.2.2.), illetve fokozatos változással kerültek a nyelvcseret képviselő klaszterekbe (4 adatközlő, vö. változástípus 2.3.).



4. ábra

Nincs változás T1, T2, T3 idején ugyanabban az FK1–FK7 klaszterben (n=13).



5. ábra

Változások T1, T2, T3 idején FK1–FK7 klaszterek szerint (n=20)

#### Néhány adatközlő nyelvi profilja

A fenntartható kétnyelvűség egyéni megvalósulásáról további ismereteket kutatva az alábbiakban a T123 mintából néhány adatközlő nyelvi életrajzát/profilját mutatjuk be. Ahogy ez a klaszterelemzésből kiderült, a 33 adatközlő egyike mindhárom időpontban a „legrománabb”, FK1 klaszterbe került (vö. 3. és 4. ábra, 1. számú adatközlő). Ki ez az adatközlő, miért sikerült neki az, ami a többi 32 adatközlőnek nem? A 103. kódszámú<sup>21</sup> adatközlő 1949-ben született (a terepmunkák idején 41–51–61 éves volt), 12 osztályt végzett nő, aki magyar iskolába járt. Nagymamája a Bibliából tanította meg románul olvasni (T1: „*Buna-mem-onvățat să cit'esc românește din Biblie*”). Kétegyházán dolgozott és kollégái idősek voltak, így velük mindig tudott románul beszélni. Házastársa romániai születésű, akinek romániai rokonaival élénk kapcsolatot tartanak fenn. Hosszasan beszélt arról, hogy milyen jól őrzik még férje rokonainak lakhelyén a román hagyományokat és a népviseletet. Karácsonykor és más ünnepeken is évente többször odalátogatnak. Erős román nyelvi és közösségi identitását interjúbeli megnyilatkozásai is jól illusztrálják. Nyelvválasztásakor egy szabályt alkalmaz:

<sup>21</sup> A T123 mintában szereplő személyek kódszáma a T1-es terepmunka idején szerzett interjúsorrend sorszámát mutatja. A tanulmány ábráiban az adatközlőkre vonatkozó sorszámok eltérnek az adatközlők kódszámától. Itt jegyezzük meg, hogy a longitudinális vizsgálatok fontos velejárója a pontos és következetes adatközlőkről szóló adminisztráció is (BORBÉLY 2011).

a románokkal románul, a magyarokkal magyarul beszél.<sup>22</sup> Ezzel a szabállyal szülei és nagyszülei mintáját követi, de a gyermekei korosztályába tartozókkal ezt a szabályt már nem tudja érvényesíteni, bármennyire is szeretné (vö. 103. adatközlő, a. interjúrészlet). Foglalkoztatja a nyelvcseré is, amit közössége részéről nem tud elfogadni (l. 103. adatközlő, b. interjúrészlet). T3 idején egy „missziójáról” is beszámolt. A közeli város áruházában dolgozó fia, ha egy romániai vásárló kéréseit/kérdéseit nem teljesen érti, anyját hívja mobiltelefonon, aki tolmácsolásával segíti ki fiát és annak vásárlóját. Résztvevő megfigyeléseim is az adatközlővel készült interjúban elhangzottakat támasztják alá, ezek közül egy történet következik, melynek a 103-as adatközlő az egyik főszereplője. Egy temetésen vettem részt, ahol a románul is tudó (bár a temetésen románul meg nem szólaló) baptista lelkész búcsúztató beszédében elmondta, hogy az elhunyt betegsége alatt rendszeresen látogatta. Ezen alkalmakkor a közös ima után a lelkész a beteget rendszeresen megkérdezte, hogy melyik egyházi énekkel zárják együttlétüket. A beteg kívánsága minden esetben ugyanarra a román nyelvű egyházi énekekre esett. A lelkész azzal zárta búcsúztató beszédét, hogy a temetésen a c s a k magyar nyelven éneklő kórus tagjai közül felkérte az egyik tagot (a 103-as adatközlőt), hogy egyedül énekelje el románul az elhunyt kedves egyházi énekét.

103. kódszámú adatközlő<sup>23</sup>

a.

*Előfordult, hogy elmentem és mondtam, hogy kérek ő kenyeret, vagy kérek öö nem tudom élesztőt, vagy kérek bármit. És csak állt és mondta, hogy mondjam magyarul, mert ő nem érti. És azt mondtam: [szünet] „A nagyanyád is román, miért nem tudsz te románul beszélni?” Azt válaszolta, hogy nem tanult meg, és miért is tanult volna meg, mert csak magyarul kell legtöbbször. Így hát az anyanyelvét el=elhagyja. (O fost așe că m-am dus și am spus că-m trabă ă pită, uă-m trabă ăăă ăe ștîu io drojd’ii, uă-m trabă nu ștîu ăe. Ș-o stat, ș-o zîs să zîc ungureșt’e că ie nu ștî. Ș-apu am zîs că: [pauză] „Și babă-ta îi rimănă dă ăe nu ștîi tu să vorbeșt’ rimăneșt’e?” O zîs că nu s-o-nvățat, și la ăe să să-nveță că mai mult ungureșt’e. Așe că limba dă mamă s-o s-o ș părăseșt’e.) (T2)*

<sup>22</sup> A kétegyházi román–magyar kétnyelvű közösség egy másik része, ezzel a típussal szemben csak azokkal beszél románul, akik románul szólnak hozzájuk (BORBÉLY 2005b). Ez utóbbi típusba tartozó beszélők tehát nem „kezdemenyeznek” a román nyelvhasználatot, csupán igazodnak a beszédpartner nyelvválasztásához. Megfigyeléseim azt mutatják, hogy az „igazodók” a román nyelvet „használók”-hoz is magyarul szólnak, jól lehet a diskurzus ebben az esetben is kétnyelvű marad.

<sup>23</sup> Az interjúból idézett és eredetileg román nyelven elhangzott szöveg transzkripciója a magyar fordítás után, zárójelben olvasható. Az átiratban, illetve a fordításban található [pauzá]/[szünet] a legalább egy levegővételnyi hosszúságú szünetet jelöli. Az *ă/ö* a rövid és az *ăă/öö* a hosszú hezitáció jele. Az egyenlőségjel (pl. *el=*) az elkezdett, de be nem fejezett szavak jelölését szolgálja.



b.

*Végül oda fogunk jutni, hogy mi, románok és román falu, és a gyerekeink, illetve az unokáink, vagy tudom is én, nem fognak tudni románul. És ez szégyen ránk nézve, mert [szünet] nem beszélnek románul. S még mi tartjuk magunkat románoknak!? (Că la urmă om ajunge acolo că noi rîmîn și sat rîmînesc și n-or ști prunți uă nepoți, uă ce știu ce știu io, n-or ști rîmînește, și asta-i rușine pă noi că [pauză] nu știu să vorbescă rîmînește. Și noi ținem, că noi sîntem rîmîn?!)(T2)*

A fenntartható kétnyelvűség szempontjából figyelmet érdemlő másik eset a 35. kódszámú adatközlő, aki sajátos változáson ment át a húsz év alatt, mivel klaszterbesorolása az FK5–FK5–FK1 változásmintázatot mutatta. Vagyis egy magyarabb klaszterből a húsz év során eljutott a „legrománabb” FK1-es klaszterbe. Ki lehet ő, és főleg, milyen változás idézte ezt elő? A 35. kódszámú adatközlő (a 3. ábrán a 17. számú adatközlő) az előző, 103-as adatközlőnél egy generációval fiatalabb és a terepmunkák idején 23–33–43 éves férfi 11 osztályt végzett. A változást életében az hozta, hogy T2 és T3 között romániai román felesége lett és közös gyermekük is született. Családjában így románul beszélgetnek, óvodáskorú gyermeke, T3 idején, csak románul beszélt. Az adatközlő T3-as interjújában elmesélte, hogy a román közösség tagjai sorából valaki feltette neki a kérdést, hogy miért csak románul beszél gyermekével, miért nem tanítja meg magyarul beszélni? Ezt a reakciót a 35. adatközlő értetlenül fogadta, hiszen szerinte gyermeke az óvodában magyarul meg fog tanulni beszélni.

A román nyelv használatát kifogásoló személyről kiderült, hogy benne van a T123 mintában (vö. 3. ábra, 21. számú adatközlő). Lássuk, mi jellemző klaszterbesorolására, és ki is ez az adatközlő! Hozzá hasonlóan a mintában ugyanazt a klaszterbesorolást (K5–K5–K5) kapta további három adatközlő (3. ábra, 19., 20., 22. adatközlő), akik a (T3-kor 79 éves) 21. számú adatközlőnél 23–41 évvel fiatalabbak. Hiszen a 19. számú adatközlő 56 éves, a 20. adatközlő 38 éves, a 22. adatközlő pedig 53 éves. Amiben még különbözik tőlük, hogy házastársa magyar – s talán ez is motiválja beszélői magatartását, illetve azt, hogy FK besorolása megegyezik az egy-két generációval fiatalabbak klaszterbesorolásával.

A fenti egyéni esetek azt igazolják, hogy a romániai kapcsolatok fontosak a román nyelv megőrzésében, és ezáltal a kétnyelvűség fenntartásában. Ezen túlmenően kiderült az is, ha az életkörülmények megváltoznak, akár még középkorúként is, egy magyar (FK5) klaszterből (vissza)/el lehet jutni a román (FK1) klaszterbe. Egy harmadik következtetés, hogy a magyar házastárs olyan nagy hatással lehet a beszélő nyelvi magatartására, hogy – a fenntartható kétnyelvűség szerinti mutatók szerint – akár az egy-két generációval fiatalabbakkal megegyező besorolásba is kerülhet.

### Összegzés

A bemutatott vizsgálat a fenntartható kétnyelvűség tanulmányozását célozta. A kialakított skálával és klaszterekkel összefüggő kutatási eredmények a következőképpen összegezhetők.

Az egyéni fenntartható kétnyelvűség tanulmányozására kidolgozott FKS alkalmas arra, hogy a nyelvcsere folyamatában a longitudinális megfigyeléseket sorba rendezze: a nyelvészociológiai változókra adott válaszokból kiszámított FK indexek alapján, ami azt támasztja alá, hogy a nyelvcsere folyamatával párhuzamosan a fenntartható kétnyelvűség is vizsgálható. A skála továbbá segít abban is, hogy az FK összetevők és a beszélők szociológiai és egyéb változói közötti összefüggéseket feltárja. Ennek során bebizonyosodott, hogy minél idősebbek az adatközlők, annál inkább adnak a román nyelvre vonatkozó válaszokat, tehát a kétnyelvűség fenntartása jobban jellemző rájuk. Szintén összefüggés van az FKS index és a román házastárssal élő adatközlők között. Az adatközlők neme közötti kapcsolat valóságos időbeli változást mutatott ki: a nemek közötti különbség idővel elhalványul (T2 és T3 idejére, T1-hez képest). Az FKS index és az iskolai végzettség közötti kapcsolat abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a valóságos időbeli változás bizonyos fokú oszcilláló mozgást mutatott ki. Az iskola a fenntartható kétnyelvűségre tehát korántsem hat olyan egyértelműen, ahogy az elvárható lenne.

A 181 longitudinális megfigyelés, a 13 nyelvészociológiai változó együttjárása szerint hét FK klaszterbe rendezhető. A hét FK klaszter összevetése többek között rámutatott azokra a nyelvészociológiai változókra, amelyeknél a román nyelvre vonatkozó válaszok legelőször gyengülnek (vö. román nyelvtudás és attitűdök) és azokra a változókra is, amelyeknél a román válaszok leginkább/legtovább őrződnek meg (vö. egyházi nyelvválasztás és identitás). Az FK klaszterek alkalmasak arra, hogy a fenntartható kétnyelvűség és a nyelvcsere folyamatának dinamikájáról ismereteket szerezzünk. A beszélők longitudinális klaszterbesorolása azt mutatja, hogy a nyelvcsere folyamata dinamikusán változik, de a folyamatnak létezik egy pontja, amikor dinamikája elveszíti azt a „rugalmasságát”, amelynek segítségével a nyelvcsere visszafordítható lehet.

Az egyéni fenntartható kétnyelvűség összefüggéseinek keresése, a beszélőn belüli változások és a beszélők közötti változatosságok szerint, kvantitatív módszerekkel történt. A kvantitatív eredmények értelmezését, a szociolingvisztikai interjú irányított beszélgetései nyújtotta kvalitatív eredmények is elősegítették. Kiderült, hogy a fenntartható kétnyelvűségre az élénk és rendszeres romániai (családi, házastársi) kapcsolatok átlagon felüli pozitív befolyással vannak. Ezek olyan hatékonyságúak az egyének szintjén, hogy akár egy-két generációval tovább tudják fenntartani a kétnyelvűséget azoknak a társadalmi és közösségi faktoroknak a dacára, amelyek a nyelvcsere folyamatát támogatják.

---

**Melléklet**

A LongBiLing kérdőív feldolgozott kérdései

1. Házastársával milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
2. Testvéreivel milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
3. Gyermekeivel milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
4. Unokáival milyen nyelven beszél? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
5. Milyen nyelven imádkozik? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
6. Milyen nyelven beszél hívőtársaival az egyházi szertartás előtt vagy után?  
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
7. Szokott-e románul olvasni? (1) Igen (2) Nem
8. Kinek szokott románul levelet írni?
9. Ön románnak tartja magát?
10. A kettő közül melyik a szebb nyelv: a román vagy a magyar?  
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
11. A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni: románul vagy magyarul?  
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
12. A kettő közül melyik nyelven könnyebb önnek beszélnie: románul vagy magyarul?  
(1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
13. Az önértékelő teszt kérdései
  - a) Amennyiben meg kellene határoznia, hogy milyen jól beszél románul, akkor mit mondana?  
(1) igen gyengén  
(2) gyengén, nem túlságosan jól  
(3) közepesen  
(4) jól, de nem tökéletesen  
(5) kiválóan.
  - b) Amennyiben meg kellene határoznia, hogy milyen jól beszél magyarul, akkor mit mondana?  
(1) igen gyengén  
(2) gyengén, nem túlságosan jól  
(3) közepesen  
(4) jól, de nem tökéletesen  
(5) kiválóan.
14. Melyik nyelven tanult meg először beszélni? (1) Román (2) Mindkettő (3) Magyar
15. Melyik iskolába járt? (1) Román (2) Magyar
16. Házastársa milyen nemzetiségű (1) Román (2) Magyar (3) Egyéb.

**Irodalom**

- BARTHA CSILLA (2002), Nyelvi hátrány és iskola. Iskolakultúra 6–7: 84–93.
- BARTHA CSILLA (2003), A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei – egy országos szociolingvisztikai-kétnyelvűségi vizsgálatról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA (szerk.), Köszöntő Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 304–311.

- BORBÉLY ANNA (2001), *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest.*
- BORBÉLY, ANNA (2005a), *Variantele de grai și standard în vocabularul elevilor cursului superior al școlii românești din Chitighaz.* In: BERÉNYI, MARIA (szerk.), *Simpozion. Comunicările celui de al XIV-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria (Giula 27–28 noiembrie 2004).* Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, Giula [Gyula]. 118–130.
- BORBÉLY, ANNA (2005b), *Changes in bilingual language choice influenced by real and apparent time: Panel study in the process of language shift in a Romanian minority community living in Hungary.* In: COHEN, JAMES – MCALISTER, KARA T. – ROLSTAD, KELLIE – MACSWAN, JEFF (eds), *ISB4: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism.* Cascadia Press, Somerville, MA. 328–340.
- BORBÉLY ANNA (2009), *Nyelvi változók a standard nyelvi ideológia örvényében: Elemzések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban.* In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA (szerk.), *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar – Tinta Könyvkiadó, Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra. 63–74.
- BORBÉLY ANNA (2011), *Variabilitás és változás: a nyelvcseré kutatása longitudinális módszerrel.* In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA – KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA (szerk.), *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest – Beregszász. 293–302.
- BORBÉLY ANNA (2013), *Nyelvcseré és nemzetiségi identitás: elméleti kérdések és kutatási módszerek.* In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásából).* Gondolat Kiadó, Budapest. 101–118.
- BORBÉLY ANNA (2014), *Kétnyelvűség – Variabilitás és változás magyarországi közösségekben.* L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- BORBÉLY, ANNA (2015), *Studying sustainable bilingualism: comparing the choices of languages in Hungary's six bilingual national minorities.* *International Journal of the Sociology of Language* 236: 155–179.
- BORBÉLY ANNA – VARGHA ANDRÁS (2010), *Az 1 variabilitása öt foglalkozási csoportban – Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban.* *Magyar Nyelv* 106: 479–495.
- FERGUSON, CHARLES A. (1959), *Diglossia.* *Word* 15: 325–340.
- FISHMAN, JOSHUA A. (1968), *Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism.* *Linguistics* 39: 21–49.
- FISHMAN, JOSHUA A. (1970), *Sociolinguistics: A brief introduction.* Newbury House Publishers, Rowley, MA.

- FISHMAN, JOSHUA A. (1971), The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In: FISHMAN, JOSHUA A. (ed.), *Advances in the sociology of language*. Mouton, The Hague. 217–404.
- GAL, SUSAN (1979), *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- GROSJEAN, FRANÇOIS (1995), A psycholinguistic approach to code-switching: The recognition of guest words by bilinguals. In: MILROY, LESLEY – MUYSKEN, PIETER (eds), *One speaker, two languages: Cross-disciplinary perspectives on code-switching*. Cambridge University Press, Cambridge. 259–275.
- HAMERS, JOSIANE F. – BLANC, MICHEL H. A. (2000/2003), *Bilinguality and Bilingualism*. Second edition/reprinted. Cambridge University Press, Cambridge.
- KONTRA MIKLÓS (1987), A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. 1987. július 5. Sokszorosított anyag. MTA Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoport, Budapest.
- KONTRA MIKLÓS (szerk.) (2003), *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LABOV, WILLIAM (1965), On the mechanism of linguistic change. *Georgetown Monographs on Language and Linguistics* 18: 91–114.
- LABOV, WILLIAM (1972), *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM (1988), A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* 4: 22–48.
- PINTÉR TIBOR (2009), Észrevételek a cigány diglossziáról. In: BORBÉLY ANNA – VANCSONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA (szerk.), *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi Konferencia. Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 393–401.
- SCHIFFMAN, HAROLD F. (1993), The balance of power in multiglossic languages: implications for language shift. *International Journal of the Sociology of Language* 103: 115–148.
- VARGHA ANDRÁS (2005), Sokaságok összehasonlítása új módszerekkel. *Statistikai Szemle* 5: 429–448.
- VARGHA ANDRÁS (2007), *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal* (2. kiadás). Pólya Kiadó, Budapest.
- VARGHA ANDRÁS (2008), Új statisztikai módszerekkel új lehetőségek: a ROPstat a pszichológiai kutatások szolgálatában. *Pszichológia* 1: 81–103.
- VARGHA ANDRÁS – TORMA BOGLÁRKA – BERGMAN, LARS R. (2015), ROPstat: a general statistical package useful for conducting person-oriented analyses. *Journal for Person-Oriented Research* 1–2: 87–98.
- VARGHA ANDRÁS – BORBÉLY ANNA (s. a.) Modern mintázatható módszerek alkalmazása a kétnyelvűség kutatásában.
- WEINREICH, URIEL (1953), *Languages in contact. Findings and problems*. Publications of Linguistic Circle of New York – Number 1., New York.
- WOLFRAM, WALT (2002[1997]), *Dialect in society*. In: COULMAS, FLORIAN (ed.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Publishing, Malden, MA. 107–126.



CSER ANDRÁS

## A latin inflexiós allomorfiák morfofonológiája

In this paper we offer a comprehensive description and morphophonological analysis of Latin inflectional morphology, with special regard to the patterns of allomorphy and the environments governing the distribution of allomorphs. It is demonstrated that all the attested allomorphic alternations can be described as functions of the sonority scale as defined on vowels. Two major specific novelties of the analysis are (i) the unified description of nominal and verbal inflection, and (ii) the demonstration of contiguity in allomorphy, i. e., that subsections of the sonority scale that trigger the same allomorph are uninterrupted.

Keywords: sonority scale, Latin, allomorphy, phonological conditioning, inflection.

### 1. Bevezető megjegyzések

A klasszikus latin inflexiós és derivációs morfológiájára jellemzőek a tö- és toldalék-váltakozások, a kiterjedt allomorfia és a fúziós jelölés. A morfológia egy része leírható agglutinálóként, jelesül a névszók szám-eset-jelölése, továbbá a finit és nem finit igealakok, amelyek az egyes igetöveken alapulnak – maguknak az igetöveknek a viszonya azonban sokszor nem agglutináló. A szóképzés jelentős része szintén agglutináló, de ezzel a jelen cikkben nem foglalkozunk.

Mind a névszó-, mind az igeragozások változatos és kiterjedt váltakozási (allomorfikus) mintázatokat mutatnak, ezeken alapul a lexikális egységek besorolása ragozási típusokba (hagyományos néven az igéknél konjugációk, a névszók-nál deklinációk). Ebben a cikkben ki fogjuk mutatni, hogy ez a változatosság gyakorlatilag teljes egészében redukálható bináris allomorfiákra, amelyeket a tövégi szegmentum hangzóssága (szonoritása) irányít.<sup>1</sup> A hangzósság mint az allomorfia kondicionáló skála lényeges tulajdonsága az egybefüggőség (kontiguitás): ha két, a skálán nem szomszédos környezethez ugyanaz az allomorf tartozik, a kettő közötti összes környezet ugyanazt az allomorfot választja. Egybefüggőség nélkül a hangzóssági skálának semmilyen leíró, magyarázó vagy elméleti jelentősége nem volna. Az, hogy a hangzóssági skála, közelebbről pedig a ma-

---

<sup>1</sup> Ezzel már kísérletezett a névszók vonatkozásában SPAELTI (2004) és kisebb módosításokkal EMONDS – SPAELTI (2005), valamint továbbfejlesztett formában EMONDS (2014) is. A mi dolgozatunk ezeknél mélyebbre megy, hiszen egységes leírását adja a névszói és az igei inflexiónak, és jelentősen eltérő elemzést ad számos részletkérdésről (pl. *i*-tövek). Természetesen jelölni fogjuk, hogy mely részletekben egyezik elemzésünk az említett szerzőkével.

gánhangzók szonoritása annyira átfogó szerepet játsszon, mint a latin inflexiós morfológiában, szokatlan jelenség, amelyre a szakirodalomban nemigen találunk párhuzamot. Ugyanakkor a latin ragozási típusok hagyományos rendszere jól mutatja, hogy a megfigyelés – egyfajta intuíció formájában – már régóta jelen van a grammatikai hagyományban.

A klasszikus latin magánhangzórendszer öt rövid és öt hosszú magánhangzóból áll [i e a o u ī ē ā ō ū], ezeken felül van öt, a felszínen kontrasztív hosszú nazális magánhangzó [ĩ ē̃ ā̃ ō̃ ũ̃]. A nazális magánhangzók mind szinkronikusan, mind történetileg (bár nem egyformán) levezethetők magánhangzó + nazális mássalhangzó szekvenciákból. Ez szerepet játszik a singularis accusativus toldalékolásánál, de egyébiránt a nazális magánhangzók fonológiájáról részletekbe menően itt nem fogunk szót ejteni.

Ebben a dolgozatban tő alatt igék esetében az imperfectum és a perfectum tövet értjük, névszóknál pedig az esetvégződést megelőző részét a szóalakoknak. Ez megfelel annak, ahogyan ezt a terminust a latin nyelvészeti hagyományban használják. A legtöbb igének van egy harmadik töve is, amelyből finit alakok nem képezhetők, de amelynek nagy szerepe van bizonyos participiumok, egy defektív főnévi alak (az ún. supinum) és számos igei és névszói származék képzésében. Itt a supinum többől képzett alakokkal egyáltalán nem fogunk foglalkozni.

Világossá fogjuk tenni, hogy a szavak hagyományos töosztályokba sorolása, amely etimológiai és összehasonlító megfontolásokon alapul, nem elégséges egy elméleti szempontból igényes leírás számára. Ahogy itt fonológiailag specifikáljuk a névszói és igei (imperfectumi) töveket, pontosabban a tövek végső szegmentumát, kissé eltér attól, ami a leíró irodalomban található; a végzódések fonológiai specifikációja pedig egyes esetekben gyökeresen eltér attól. Ez elsősorban abból adódik, hogy leírásunk nem etimológiai elvű, hanem szinkronikus mintázatokon és váltakozásokon alapul.<sup>2</sup> A lényeges különbségekre a megfelelő helyeken rá fogunk világítani.

Az egyik legfontosabb tényező az, hogy a tövégi szegmentum morfológiai státusza szinte teljes mértékben irreleváns az elemzés szempontjából. Bizonyos szavak esetében a rendszerösszefüggések azonosítható morfológiai elemre utalnak (pl. amikor egy tövégi *ā* vagy *ē* csak az ige imperfectumi alakjaiban fordul elő, sehol másutt, vagy amikor a perfectum tő végén – de csak ott – *v* vagy *s* található, vagy amikor névszói tövek végén *a* ~ *o/u* váltakozás látható a nyelvtani nem függvényében). Sok esetben azonban semmi kényszerítő okunk nincs arra, hogy morfológiai funkciót tételezzünk. A lényeg az, hogy morfofonológiai

<sup>2</sup> A latin inflexiós morfológia leírásának hagyománya még mai formájában is lényegében a 19. század óta elvégzett hatalmas nyelvtörténeti munka párlata. Kiváló latin nyelvtörténeti összefoglalások ADAMIK 2009 (magyarul), SIHLER 1995, BALDI 2002, CLACKSON – HORROCKS 2007, WEISS 2009.



szempontból egyáltalán nincs semmi különbség az azonos tövégi szegmentumok között (egyetlen kivétel van ez alól, a perfectum fő végén álló *v* törölhetősége, l. 2.3.2.1).

Mindebből az következik, hogy szerintünk a tövégi szegmentumokat akár tematikus magánhangzóként, akár más kvázi-morfológiai elemként megjelölni értelmetlen. Ezzel összefüggésben nem fogunk foglalkozni az igeik három töve közötti viszonyok pontos jellemzésével sem. Ezek a viszonyok óriási lexikális változatosságot mutatnak, általánosításokat csak bizonyos esetekben lehet tenni, és akkor is többnyire csak viszonylag szűk hatókörrel. Ezért az igeik közötti viszonyt minden további érvelés nélkül lexikálisan meghatározottnak fogjuk tekinteni minden egyes ige esetében. Még ott sem fogunk ilyen természetű morfológiai elemeket tétélezni, ahol akár mind a három ige fő jól láthatóan agglutináló toldalékolást mutat, és egy közös „magot” (gyököt) jól el lehetne különíteni.

Példa erre a *monere* ’figyelmeztet’ ige: imperfectum töve *monē-*, a perfectum töve *monu-*, a supinum töve *monit-*; a három toldalék (*-ē-*, *-u-*, *-(i)t*) gyakran nevezhető. Legkisebb lexikális morfológiai elemként elkülöníthető a *mon-*, és ez is a jól megalapozott indoeurópai nyelvészeti gyakorlat (pl. BALDI 2002: 381 és *passim*, DE VAAN 2008 a *memini*, *mens*, *moneo* címszavak alatt). De a latin nyelv szinkrón elemzésében a legtöbb igehez nem rendelhető ilyesféle egyértelmű morfológiai szegmentálás, tehát egy ilyen elemzés általában véve nem kivitelezhető; másfelől legjobb esetben is irreleváns információt eredményezne, hiszen a *monere* ragozása semmiben nem tér el például a *delere* ’eltöröl’ ragozásától az imperfectumban (ahol az *ē* biztosan nem toldalék), vagy a *fui* ’van’ ragozásától a perfectumban (ahol az *u* szintén nem toldalék). Mindaz, amit itt elmondunk, nem feltételez semmilyen morfológiai szerkezetet a töveken belül. Morfológiai kitevőkre fogunk helyenként utalni, de csak olyan esetekben, ahol jól látható agglutináló szerkezet van előttünk.<sup>3</sup>

A dolgozat felépítése a következő. Először az igei allomorfiákat tekintjük át (2. rész), az imperfectum fő utáni, a perfectum fő utáni és a kiterjesztett fő utáni toldalékok variánsait. Utána a névszói allomorfiákat (3. rész) az esetek szerint, néhány általános kérdés tisztázását követően. Az elemzés összefoglaló tárgyalása a 4. rész, ezzel összetartozóan az 5. rész a magánhangzók hangzósságának általános kérdéseit mutatja be. A 6. rész összefoglalja az egész dolgozatot.

<sup>3</sup> A téma szakirodalma természetesen óriási; a nyelvtörténeti munkák közül kiemelendő MEISER (1998, 2003), a szinkrón elemzések közül MATTHEWS (1974), ARONOFF (1994) – bár az imperfectum elemzésével nem értünk egyet – és STERIADE (megjelenés előtt), amely közelebbről a perfectum és a supinum tövek viszonyáról ad OT elemzést.

Az itt szereplő adatok a Brepols korpusz elő kötetéből származnak (CLCLT-5 – Library of Latin Texts by Brepols Publishers, 2002-es kiadás),<sup>4</sup> az adatok keresésében és ellenőrzésében jó hasznát vettük a Perseus Digital Librarynek is (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper>).

## 2. Igei allomorfia

### 2. 1. Az igeragozás általános felépítése

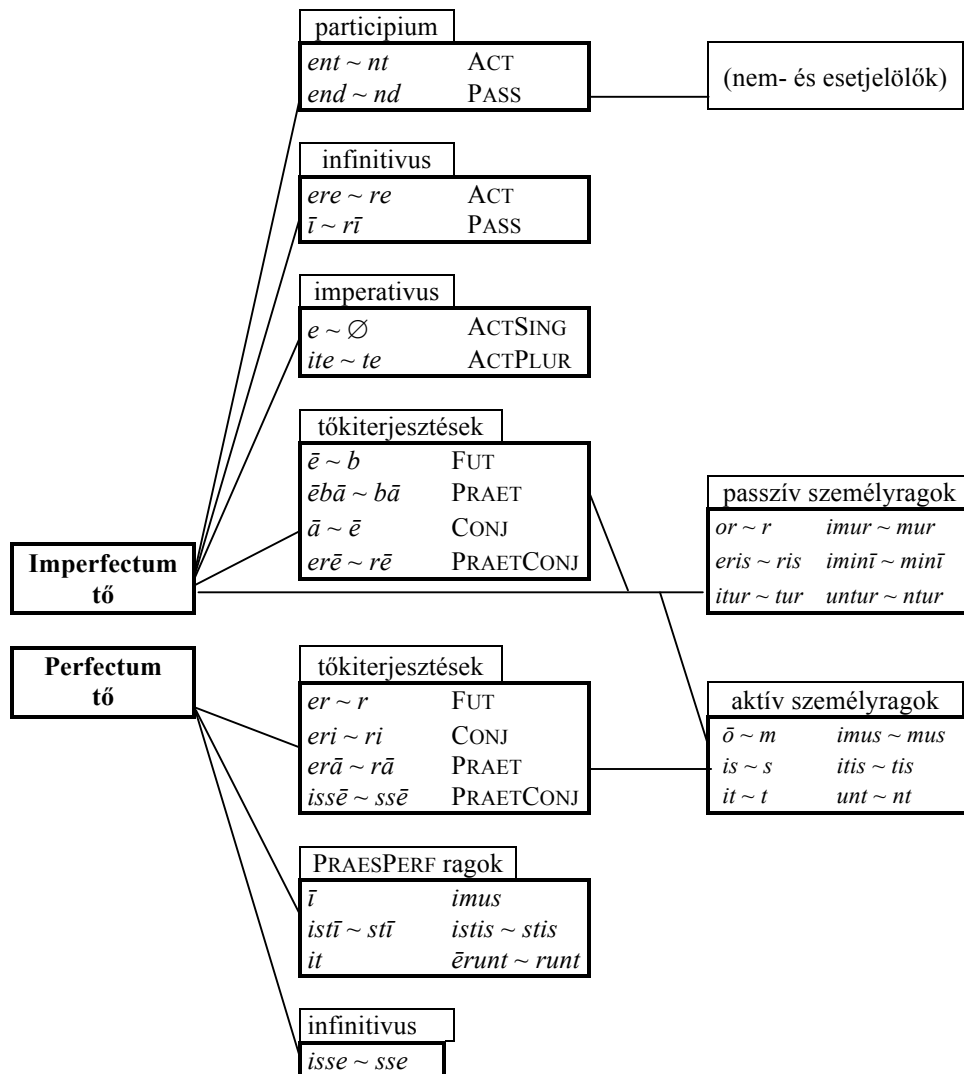
A latin nyelvben minden finit igealak vagy az imperfectum, vagy a perfectum töből képződik. Ezeken felül két főnévi igenév és két participium is az imperfectum tövön alapszik, még egy főnévi igenév pedig a perfectum tövön. Mindkét tövet számos toldalék követheti agglutináló módon. Az 1. ábra átfogó képet ad a két töből képzett összes igealakról. A morféimák balról jobbra a vonalakkal jelzett módon kombinálhatók, az azonos oszlopban állók egy szóalakon belül sohasem fordulnak elő. Az ábra az összes allomorfot feltünteti.

Elsőként az imperfectum tövet közvetlenül követő toldalékok allomorfjainak eloszlását tekintjük át. Ez magában foglalja a mód- és időjelölőket (melyeket itt tőkiterjesztésnek hívunk), a főnévi és a melléknévi igenevek képzőit, valamint a tövet közvetlenül (tőkiterjesztés nélkül) követő személyragokat (beleértve a felszólító módúakat). Utána a perfectum tövet közvetlenül követő toldalékokat tekintjük át; végül a tőkiterjesztést követő személyragokat mind az imperfectumban, mind a perfectumban (az 1. ábrát l. a 41. oldalon).

### 2.2. Az imperfectum tövet közvetlenül követő toldalékok

Az 1. és a 2. táblázatban az imperfectumi tőtípusok szerepelnek bal oldalon, a függőleges tengelyen, a tövégi szegmentumok szerint csoportosítva (mássalhangzó, zárt magánhangzók, nem zárt magánhangzók). Az oszlopokat, amelyek a toldalékokat tartalmazzák, a későbbi hivatkozás megkönnyítése végett megszámoztuk. A participium-képzőket követő nem- és esetjelölőket részletesen a névszói morfológia alatt tárgyaljuk (3. rész). Az 1Sing személyragot csak a teljesség kedvéért foglaltuk bele a 2. táblázatba, hiszen közvetlenül imperfectum tövek után allomorfiát nem mutat. A sötétített sorok jelzik, hogy mely tőtípusok után állnak az alul felsorolt allomorfok (az 1. táblázatot l. a 42. oldalon).

<sup>4</sup> Az adatbázis összesen 47 millió szónyi szöveget tartalmaz, beleértve a klasszikus korból fennmaradt összes szöveget (több mint 5 millió szó).



1. ábra

## A latin igeragozás felépítése

A felszólító módú alakokból csak a cselekvőket jelöljük külön; a szenvedő felszólító módú alakok minden esetben azonosak a cselekvő főnévi igenévvel (egyes szám), illetve a szenvedő 2Plur alakkal (többes szám). A szenvedő perfectumi alakok képzése nem morfológiai úton történik, hanem körülírással, ezért nem szerepelnek a táblázatban.

	1	2	3	4	5	6	13
	<i>is, it, imus, itis, ite</i>	<i>e</i>	<i>itur, imur, iminī</i>	<i>eris</i>	<i>ere</i>	<i>erē-</i>	<i>ī</i>
<i>ag-/cap-</i>							
<i>tribu-</i>							
<i>ferī-</i>							
<i>vidē-</i>							
<i>amā-</i>							
	<i>s, t, mus, tis, te</i>	∅	<i>tur, mur, minī</i>	<i>ris</i>	<i>re</i>	<i>rē-</i>	<i>rī</i>
	akt. szr. 23SING, 12PLUR, IMPER2PLUR	IMPER2SING	passz. szr. 3SING, 12PLUR	passz. szr. 2SING	ACTINF	PRAETCONJ	PASSINF

1. táblázat

## Az imperfectum tövet közvetlenül követő toldalékok

1. típus. A példák: *ago* 'csinál', *tribuo* 'oszt', *capio* 'fog', *ferio* 'üt', *video* 'lát', *amo* 'szeret'.

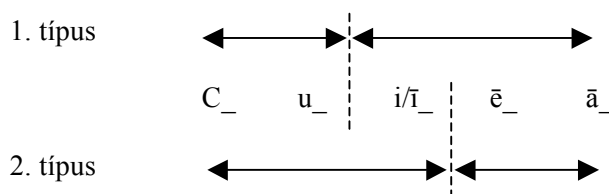
	7	8	9	10	11	12	14
	<i>ē-</i>	<i>ēbā-</i>	<i>ā-</i>	<i>ent-</i>	<i>end-</i>	<i>unt, untur</i>	<i>ō</i>
<i>ag-</i>							
<i>tribu-</i>							
<i>ferī-/capī-</i>							
<i>vidē-</i>							
<i>amā-</i>							
	<i>b-</i>	<i>bā-</i>	<i>ē-</i>	<i>nt-</i>	<i>nd-</i>	<i>nt, ntur</i>	<i>(m)</i>
	FUT	PRAET	CONJ	ACTPARTIC	PASSPARTIC	szr. 3PLUR	szr. 1SING

2. táblázat

## Az imperfectum tövet közvetlenül követő toldalékok

2. típus és egyéb

Amint látható, a környezetek két nagy allomorfia-típust definiálnak, melyekből csak két teljesen egyedi allomorfia lóg ki (9 és 14). A két fő típus közös vonása, hogy egyfelől ugyanazt az allomorfot mutatja mássalhangzóra és [u]-ra végződő tő után (*ag-*, *tribu-*), valamint ugyanazt az allomorfot mutatja nem felső nyelválású magánhangzók után (*vidē-*, *amā-*). Az egyetlen különbség a két típus között az, hogy melyik allomorfot választják az [i]-re végződő tövek. Az 1. típusban ugyanazt, mint a nem felső magánhangzók, a 2. típusban ugyanazt, mint a mássalhangzók és az [u], l. 2. ábra.



2. ábra

Az 1., ill. a 2. típusú allomorfia környezetei

A későbbiekben látni fogjuk majd, hogy ez a kétféle allomorfia másutt is megjelenik: mind a perfectum-tőből képzett alakoknál (2.3), mind a névszóragozásban (3. rész).

Vegyük észre, hogy az *i*-tővű igék egy része (a hagyományosan rövid *i*-tővűeknek nevezettek, pl. *capio* 'fog') kétféle tőosztályba tartozik egyidejűleg. Ezek az igék a mi elemzésünk szerint rendszeres heteroklízist mutatnak: bizonyos alakjaikat egy mássalhangzós tőből képezik (azonos módon az *ago*-típussal), bizonyos alakjaikat pedig egy valódi *i*-tőből (azonos módon a *venio*-típussal). Ezt jelenítjük meg az 1. és a 2. táblázatban azzal, hogy a *capio* két külön sorban van feltüntetve, az 1. táblázatban mint *cap-* a mássalhangzós tövek között, a 2. táblázatban mint *capī-* az *i*-tövek között. Másként megfogalmazva ez annyit jelent, hogy a latinban nincs külön rövid *i*-tővű és hosszú *i*-tővű ragozás; egyetlen *i*-tővű ragozási típus létezik (a *venio*-típus), ezen igék egy része azonban bizonyos alakjait rendszeresen mássalhangzós ([i] nélküli) tőből képezi.

Három megjegyzés kívánczik még ide. Az egyik a magánhangzók hosszúságát érinti: ez a ragozás során a legtöbb létrejövő környezetben neutralizálódik. Más magánhangzók előtt, valamint szóvégi [t] és [nt] előtt a hosszú magánhangzók megrövidülnek (l. 1a,b). A második megjegyzés szintén egy fonológiai szabályszerűséget érint. A két nem felső hátsó magánhangzó, az [a] és az [o] levezetett környezetben (elsősorban morfémahatáron) magánhangzó előtt törlődik (l. 1c). Az igeragozásban ez csak az [a]-t érintheti, hiszen [o]-ra végződő tő nincs: *amā+ō* → *amō* 'szeretek', *amā+ē-* → *amē-* 'szeret' conjunctivusi relatív töve.

- (1) (a)  $VV \rightarrow V / \_ V$   
 (b)  $VV \rightarrow V / \_ (n)t\#$   
 (c)  $V[-\text{felső}, +\text{hátsó}] \rightarrow \emptyset / \_ V$  (csak levezetett környezetben)

A harmadik megjegyzés az ún. *u*-töví igékre (pl. *tribuo*) vonatkozik. Voltaképpen kézenfekvő módon lehet érvelni amellett, hogy ezeknek az igéknek az imperfectum töve nem magánhangzóra, hanem mássalhangzóra végződik ([uw]). Egyfelől soha nem fordul elő, hogy más allomorfiát mutatnának, mint az összes többi mássalhangzós tő. Másfelől imperfectumi ige soha nem végződik [o]-ra vagy [õ]-ra, ami véletlenszerű hiánynak tűnik, hiszen minden más magánhangzó-minőség előfordul, legalábbis a hagyományos felosztás szerint. Ha azonban az [u(õ)]-t is töröljük az előforduló magánhangzók köréből, a tilalom egyfajta általánosításként fogalmazható meg: a latinban imperfectum tövek nem végződhetnek kerek magánhangzóra. A harmadik adalékot az egyetlen „valódi” *u*-töví ige nyújtja, az erősen defektív *fore* ’lenni’. Ennek kizárólag *-re*, *-rē*, és *-ā*-toldalékolt alakjai vannak, amelyek nem a *tribuo*-hoz hasonló allomorfiát mutatják (*fore*, *forē*- és *fua*-), és amelyeken megfigyelhető az [u] nyíltabbá válása [r] előtt, amely a latinban levezetett környezetben működő fonológiai szabály volt. Ha ezt az elemzést elfogadjuk, abból az következik, hogy az ún. *u*-tövíek és a *v*-tövíek (mint pl. *vivo* ’él’) közötti különbség pusztán ortográfiai: a [w] hangot jelölik a *vivo*-típusban, de nem jelölik a *tribuo*-típusban.<sup>5</sup>

### 2.3. A perfectum tövet közvetlenül követő toldalékok

#### 2.3.1. A toldalékok csoportosítása

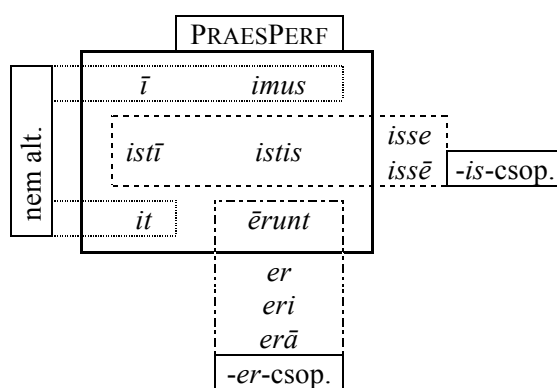
Azok a toldalékok, amelyek közvetlenül követhetik a perfectum tövet, funkcionálisan három csoportra oszthatók. Az imperfectumhoz hasonlóan itt is vannak idő- és módjelölők (tőkiterjesztések), van egy inifinitivusi végződés, és ide tartozik a személyvégzódéseknek egy külön paradigmatis csoportja, amely csak a jelenidejű, kijelentő módú perfectumban található meg. (Később látni fogjuk majd, hogy a tőkiterjesztéseket követhetik ugyanazok az aktív személyvégzódések, amelyek az imperfectumi alakokban is láthatók.)

A jelenidejű, kijelentő módú perfectumi paradigmához magyarázatot kell fűznünk. Ennek a végzódései heterogén és részben párhuzam nélküli csoportot alkotnak, melyek részben még etimológiailag is különlegesek bizonyos mértékig (l. CLACKSON – HORROCKS 2007: 98–101; WEISS 2009: 390 kk.; CLACKSON 2007: 120–128; LEUMANN 1977: 606–608). A hatból két végződés nem található meg sehol másutt az igeragozásban (1Sing *-ī*, 2Sing *-istī*), kettő azonosnak tűnik a másutt látható megfelelőjével (3Sing *-it*, 1Plur *-imus*), kettő pedig egy tö-

<sup>5</sup> Azt, hogy az ilyen ige-tövek (vagy legalábbis egy részük) [w]-re végződik fonológiaiilag, különböző összefüggésekben és különböző érvekkel megtámogatva már többen fölvetették, l. pl. JURET (1913: 200), MORALEJO (1991) vagy TOURATIER (2005: 68 kk.).

kiterjesztés és egy másutt is látható személyvégződés kombinációjának látszik (2Plur *-istis*, 3Plur *-ērunt*). Eme paradigma szokatlan összetétele indokolja, hogy az 1. ábrában külön helyre kerüljön.

Formák és váltakozások tekintetében a perfectum tövet közvetlenül követő toldalékokat hagyományosan két csoportra, az *is*-csoportra és az *er*-csoportra szokás osztani (pl. LEUMANN 1977: 608–609). Harmadikként ezek mellé tehetjük a nem váltakozó jelen idejű személyvégzések háromtagú csoportját (1Sing *-ī*, 3Sing *-it*, 1Plur *-imus*), bár később rá fogunk mutatni, hogy ezek sem teljesen egyformán viselkednek. Ez a formális alapú felosztás keresztbe osztályozza a funkcionális kategóriákat, ahogyan azt a 3. ábra mutatja.



3. ábra

### A perfectum tövet közvetlenül követő toldalékok formai típusai

A következőkben eme toldalékok váltakozási mintáit vesszük szemügyre közelebbről, és pontosan leírjuk az ezekben megmutatkozó szabályszerűségeket.

#### 2.3.2. A toldalékok variánsai és azok környezetei

##### 2.3.2.1. Az általános minta

A toldalékok által mutatott allomorfiát a tövek fonológiai formája irányítja, konkrétan a tő utolsó szegmentuma. Ahogy fentebb láttuk, az imperfectum tő esetében az ige lexikális tulajdonsága, hogy milyen szegmentumra végződik (akár toldalékként elemezhető ez a szegmentum, akár nem). Ebből következően a tövégi szegmentumok igen nagy változatosságot mutatnak. A perfectumban jóval szűkebbek a lehetőségek: a latin igék perfectum töve csak mássalhangzóra vagy [u]-ra végződhet.<sup>6</sup> Összesen két magánhangzóra végződő perfectum tő

<sup>6</sup> A tövégi szegmentum sokszor (de távolról sem mindig) elemezhető toldalékként. A leggyakoribb perfectumi tőképzők a *-s-*, a *-v-* (= [w]) és az *-u-*. Ezek közül az utóbbi kettő kiegészítő eloszlásban áll: a *-v-* hosszú magánhangzók után, az *-u-* mássalhangzók

létezik, az *ī-* 'megy' (pl. *īī* 'mentem', *ierat* 'ment') és a *desī-* 'abbahagy' (*desīī*, *desierat* stb.); az utóbbi a klasszikus kor után sokszor *v*-vel bővítve (pl. *desīverat*).

A perfectum töveket ugyanakkor mégiscsak változatosabbá teszi egy variábilis, de nagyon gyakori folyamat, a *v*-törlés. Az olyan perfectum tövek, mint pl. a *nōv-* 'tud' tövégi [w]-je törlődhet, ilyen módon pedig létrejön egy csonka, magánhangzóra végződő tő, amely már a magánhangzó nélküli toldalékváltozatot választja:

- (2) *nōv-ērunt* ~ *nō-runt* 'tudták/tudják'  
*nōv-isse* ~ *nō-sse* 'tudni' PerfInf

A *v*-törlés lehetőségességét lexikális és morfológiai tényezők befolyásolják. A legfontosabb az, hogy a [w] csak akkor törölhető, ha toldalék; ha az ige része lexikálisan, akkor nem (amint az világosan kitűnik a LEUMANN 1977: 598–601-ben felsorolt adatokból). A *nōv*-hoz való hasonlósága ellenére a *mōv-* 'mozog/mozgat' végén álló [w] szinte soha nem törlődik, a *fōv-* 'melegít' pedig egyáltalán nincs adatolva csonkult tövel.<sup>7</sup> Hasonlóképpen a *probāv-* 'elismer' [w]-je igen gyakran törlődik (pl. a 2Sing alak teljes *probāvisti* formában a teljes korpuszban egyszer sem fordul elő, még prefixált alakokban sem), míg ezzel szemben a *fāv-* 'kedvez' [w]-je teljesen stabil (vö. a *probā-*, *favē-* imperfectum töveket). De még amikor a [w] toldalék is, a törlődés lehetősége lexikálisan adott, vagy nem: a *crēv-* 'elválaszt' igében megtörténik, a *sprēv-* 'megvet'-ben nem, és a példákat még lehetne sorolni.

A törlés másik fontos morfológiai tényezője a toldalék típusa. Az *-is*-csoport-hoz tartozó toldalékok előtt jóval gyakoribb, mint az *-er*-csoport-hoz tartozók előtt, a három nem alternáló toldalék előtt pedig általában nem fordul elő (erről részletesebben l. lentebb). Az *-is*- és az *-er*-típusú toldalékok eltérő viselkedése valószínűleg összefügg azzal, hogy a latinban egyébként rengeteg igei toldalékban található [r]. A csonkult tövek, amelyek ráadásul a toldalékok kezdő magánhangzó nélküli allomorfját választják, könnyen összetéveszthetők lettek volna egyéb alakokkal. Ide tartozik még az is, hogy amint azt saját statisztikai számításaink mutatják (CSER 2009: 124–126), szó belsejében a [r] a leggyakoribb mássalhangzó. Ezzel szemben az *-is*-típusú toldalékok [ss] és [st] szekvenciája a

---

után. Érdekes módon a tövégi [w] előtt mindig hosszú magánhangzó áll, függetlenül attól, hogy a [w] toldalék-e vagy sem.

<sup>7</sup> Az *-is*-csoport-hoz tartozó toldalékokkal a *nōv-* 96,3%-ban mutat csonkult alakokat a Brepols-korpuszban, míg a *mōv-* mindössze 3,6%-ban (beleértve a igekötős alakjait is). A *nōv-* esetében a [w] a perfectum toldaléka (vö. az imperfectum tövet, amely *nōsc-*), míg a *mōv-* és a *fōv-* esetében nem (vö. *movē-* és *fovē-*).



morfológiában másutt nem fordul elő, és egyértelműen jellemzi a kategóriájukat (múltidejű kötőmód és főnévi igenév, ill. 2. személy).

A váltakozó toldalékok által mutatott allomorfia típusait a 3. táblázat mutatja.

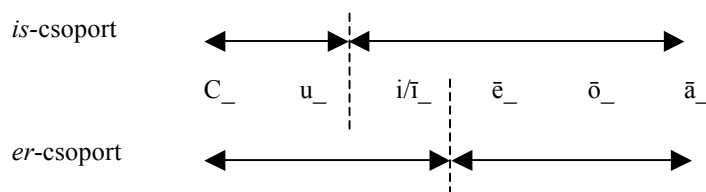
	-isse -issē- -istī -istis	-er- -erā- -eri- -ērunt
-C-	nōv-isse amāv-isse tetig-isse	nōv-ērunt amāv-ērunt tetig-ērunt
-u-	monu-isse	monu-ērunt
-i/ī-	abī-sse	abi-ērunt
-V[-felső]-	nō-sse complē-sse amā-sse	nō-runt complē-runt amā-runt
	-sse -ssē- -stī -stis	-r- -rā- -ri- -runt

3. táblázat

**A perfectum tövet közvetlenül követő toldalékok variánsai.**

A példák: *no(v)*- 'tud', *ama(v)*- 'szeret', *tetig*- 'érint', *monu*- 'figyelmeztet', *abi*- 'elmegy', *comple(v)*- 'befejez'; a hozzájuk tartozó imperfectumi főnévi igenevek *noscere*, *amare*, *tangere*, *monēre*, *abire*, illetve *complēre*.

Világosan kitűnik, hogy ezek a toldalékok pontosan ugyanazt a kétféle allomorfiát mutatják, mint az imperfectum tövet követő toldalékok, így a 2. ábra szinte változatlanul megismételhető itt (4. ábra), mindössze az [ō]-t kell hozzáadnunk a környezetekhez.



4. ábra

**A perfectumi allomorfiák környezetei**

#### 2.3.2.2. Magánhangzó-törlés [s] után

Az [s]-re végződő perfectum tövek esetében megfigyelhető egy csekély hatókörű, de érdekes variáció, amikor az *is*-csoportoz tartozó toldalékokat kapnak. Az

ilyen töveknél (kivéve a [ls] [rs] végűeket) az esetek egy kicsiny, de nem elhanyagolható százalékában a kezdő magánhangzó nélküli toldalék-allomorf jelenik meg, az egymás mellé kerülő két vagy három [s] szegmentum pedig redukálódik a fonotaktikailag megengedett számra, azaz egyre vagy kettőre.<sup>8</sup> Így például *direxisti ~ direxti* 'irányítottál', *divisisse ~ divisse* 'osztani', *accessistis ~ accestis* 'odamentetek', *admisisse ~ admisse* 'odaküldeni', és így tovább. Első ránézésre ezt lehetne úgy értelmezni, hogy [s] után elvész egy [is] szekvencia (ez a hagyományos leírása az ilyen alakoknak, l. LEUMANN 1977: 598), de sokkal egyszerűbb két egyébként is adatolt jelenség kombinációjaként elemezni: egyfelől itt a toldalékok magánhangzók után látható allomorfja jelentkezik, másfelől az így létrejött geminátákat a nyelv fonotaktikai szabályai automatikusan kiigazítják. Ilyen módon semmiféle külön folyamatot nem kell tételeznünk, mindössze annyit kell kikötnünk, hogy az *is*-típusú toldalékok magánhangzó utáni allomorfja kivételesen [s] után is megjelenhet.<sup>9</sup>

### 2.3.2.3. A hiátus és az *i*-végű perfectum tövek

Két rövid megjegyzést kell még tennünk a toldalékolás útján létrejövő hiátussal kapcsolatban azokról a perfectum tövekről, amelyek [i]-re végződnek, akár *v*-törlés miatt, akár anélkül. Az egyik említendő jelenség a hiátusba került első magánhangzó megrövidülése, teljes mértékben az általános szabályszerűségnek megfelelően (l. fentebb 1(a)): *finīv-erat*, de *finī-erat* 'befejezte', ugyanakkor *finīsse* 'befejezni'. Ez a morfológia szempontjából szigorúan véve tulajdonképpen irreleváns, hiszen egy szinte kivétel nélküli fonológiai automatizmusról van szó.

A másik jelenség egy kis számban adatolt morfológiai variáció. Ha egy perfectum tő [i]-re végződik, különösen, ha nem *v*-törlés következtében, akkor a magánhangzóval kezdődő toldalék-allomorf választása marginálisan bár, de lehetséges az *is*-csoport esetében. Így például a többségi *abisse* 'elmenni' mellett az *abiisse* alak is adatolt. Ez morfológiailag tekintve mindössze egy kisebb anomália a fentebb leírt eloszlási szabályszerűséghez képest.

<sup>8</sup> A latin mássalhangzós fonotaktika ide vonatkozó szabályszerűségeit részletesen tárgyalja CSER (2009, 2012). A jelen eset szempontjából mindössze annyi a lényeges, hogy gemináta nem fordul elő mássalhangzó szomszédságában, csak prefixum és tő határán, amennyiben jólformált összetett szótagkezdet képezhető az utolsó két mássalhangzóból, pl. *approbare* 'helyesel'.

<sup>9</sup> Morfológiaelméleti szempontból külön érdekesség, hogy éppen a legátlátszóbb szerkezeteket alkotó, azaz agglutináló perfectum-képzők törölhetők, pontosabban a háromból kettő, a *-v*- és a *-s*-, amennyiben az utóbbinál a gemináták egyszerűsítését a képző törléseként (is) fogjuk fel.

### 2.3.3. A nem váltakozó toldalékok

A három fennmaradó toldalék (1Sing *-ī*, 3Sing *-it*, 1Plur *-imus*) speciális problémákat vetnek föl. Az adatok némiképpen kuszák és nem mindig egyértelműek, mivel a szövegkiadások alapjául szolgáló kéziratok nem mindenütt egységesek a releváns pontokon, de az adatok által kirajzolt szabályszerűségek alapvetően a következők.

Az 1Sing *-ī* és a 3Sing *-it* kategorikusan nem alternálnak, és előttük a *v*-törlés csak akkor lehetséges, ha a [w] előtt [i] áll, más magánhangzó esetén nem. Az adatolt alakok között található *audīvi(t) ~ audii(t)* 'hallott(am)', *finīvit ~ finiit* 'befejezett', de csak *novi(t)* 'tudta(m)', *amavi(t)* 'szerette(m)', és hasonló. (Lehetséges, hogy ez a megkötés a valódi magánhangzós végű perfectum tövek, az *ī-* 'megy' és a *desī-* 'abbahagy' analógiás hatását tükrözi.) Néhány ritka esetben az írásban csak egy ⟨i⟩ van, amely metrikai bizonyítékok alapján hosszúnak tűnik (pl. Verg. Aen. 9.418-ban *īt* 'ment' *iit* helyett). Ez kétszeresen is rendhagyó: egyrészt a magánhangzók összevonását mutatja, másrészt szóvégi [t] előtt hosszú marad az így létrejött magánhangzó.

A 1Plur *-imus* előtt a *v*-törlés gyakorlatilag sose fordul elő, még *-īv*-végű tövekkel sem. Ez azt jelenti, hogy ezt a toldalékot csak mássalhangzó, [u] vagy az *ī-* 'megy' és a *desī-* 'abbahagy' [i]-je előzheti meg. Mássalhangzó és [u] után egyik toldalék sem mutatja soha a magánhangzó nélküli allomorfját. Az *ī-* 'megy' és összes igekötős változata után azonban az *-imus* magánhangzó nélkül jelenik meg (nagyon ritkán látunk olyan alakokat megbízhatóan adatolva, mint *adiimus* 'elmentünk', *periimus* 'elpusztultunk') – annak ellenére, hogy így a perfectumi és az imperfectumi alakok egybeesnek a jelen időben. A *desī-* 'abbahagy' igével jóval kevesebb alak fordul elő a korpuszban: egyetlen *desīmus*, hat *desiimus* (és tizenegy *desīvimus*, ezek mind a klasszikus kor utániak). Azt várnánk, hogy a leggyakoribb forma a *desīmus* legyen, már csak azért is, mert így nem esne egybe az imperfectumi (*desinimus*) és a perfectumi alak, szemben az *īmus* 'megyünk/mentünk' esetével – de a kevés számú előfordulás ellenére mégis kijelenthető, hogy az alapforma a *desiimus*, vagyis a két *ī*-végű perfectum tö nem viselkedik egyformán.

Mindezeket figyelembe véve tehát azt mondhatjuk, némiképpen módosítva a fenti kategóriákat, hogy az *-imus* félig alternáló vagy marginálisan alternáló toldalék. Éppenséggel váltakozó (1. típusú) toldalékként is tekinthetnénk, amely előtt azonban nem lehetséges a *v*-törlés (szemben az *is*-típusú toldalékokkal általában), ezért korlátozottabbak a környezetei, és nem felső nyelvválású magánhangzó után soha nem fordul elő a klasszikus korban.

A fentebbi 3. táblázatot tehát most kiegészíthetjük egyrészt a nem váltakozó toldalékokkal, másrészt a *divisse-* és az *abiisse-*féle változatokkal. Így kapunk

teljes képet a perfectum tövet közvetlenül követő toldalékok allomorfiáiról (4. táblázat).

		<i>isse</i> <i>issē-</i> <i>istī</i> <i>istis</i>	<i>er-</i> <i>erā-</i> <i>eri-</i> <i>ērunt</i>	<i>imus</i>	<i>ī</i> <i>it</i>
-C-		<i>nōv-isse</i> <i>amāv-isse</i> <i>audīv-isse</i> <i>tetig-isse</i>	<i>nōv-ērunt</i> <i>amāv-ērunt</i> <i>audīv-ērunt</i> <i>tetig-ērunt</i>	<i>nōv-imus</i> <i>amāv-imus</i> <i>audīv-imus</i> <i>tetig-imus</i>	<i>nōv-it</i> <i>amāv-it</i> <i>audīv-it</i> <i>tetig-it</i>
	-s-	<i>(dīvīs-(s)se)</i> <i>dīvīs-isse</i>	<i>dīvīs-ērunt</i>	<i>dīvīs-imus</i>	<i>dīvīs-it</i>
	-u-	<i>monu-isse</i>	<i>monu-ērunt</i>	<i>monu-imus</i>	<i>monu-it</i>
nem csonka -i/ī-		<i>abī-sse</i> ( <i>abi-isse</i> )	<i>abi-ērunt</i>	<i>abī-mus</i>	<i>abi-it</i>
csonka -ī-		<i>audī-sse</i> ( <i>audi-isse</i> )	<i>audi-ērunt</i>		<i>audi-it</i>
-V[-felső]- (mindig csonka)		<i>nō-sse</i> <i>complē-sse</i> <i>amā-sse</i>	<i>nō-runt</i> <i>complē-runt</i> <i>amā-runt</i>		
		<i>sse</i> <i>ssē-</i> <i>stī</i> <i>stīs</i>	<i>r-</i> <i>rā-</i> <i>rī-</i> <i>runt</i>	<i>mus</i>	

4. táblázat

A perfectum tövet közvetlenül követő toldalékok variánsai

(a 3. táblázat kiegészítése)

2.4. A kiterjesztett tövet követő toldalékok

A kiterjesztett tövet mind az imperfectumban, mind a perfectumban csak a személyvégzódések követhetik. Ezek a végzódések már az 1. és a 2. táblázatban is szerepeltek, hiszen az imperfectum tövet közvetlenül is követhetik. A kiterjesztett tövek után azonban kissé eltérő eloszlást mutatnak. Egyrészt míg az egyszerű és a kiterjesztett imperfectum tövek után aktív és passzív személyvégzódések egyaránt állhatnak, a kiterjesztett perfectum tövet csak az aktív személyvégzódések követhetik. Másrészt a kiterjesztett tö után az 1Sing végződés is váltakozást mutat, míg közvetlenül az imperfectum tö után csak az *-ō* alakja fordul elő. Harmadrészt a kiterjesztett tö után minden személyvégződés, még a 3Plur is 1. típusú allomorfiát mutat. Ez teljesen világos annak ellenére, hogy a kiterjesztett tövek végén összesen ötféle szegmentum található meg: [r b i ʔ ə]. A lényeg az, hogy ebben a morfológiai szerkezetben mindhárom magánhangzó ugyanolyan környezetet alkot. Ezt mutatja meg az 5. táblázat.

	<i>ō/or, is/eris, it/itur, imus/imur, itis/iminī, unt/untur</i>
-C-	
-V-	
	<i>m/r, s/ris, t/tur, mus/mur, tis/minī, nt/ntur</i>

5. táblázat

## Toldalékvariánsok kiterjesztett tő után

Mindössze két is hatókörű rendhagyóságot kell megemlítenünk, és ezzel a latin igeragozás morfofonológiájának leírása teljes lesz. Az egyik az, hogy a jövő idejű perfectum 3Plur alakja *-erint* végződést kap (*fuertint, audierint...*) az elvárható *\*\*-erunt* helyett (hiszen ez a paradigma egyébként az *-er-* tőkiterjesztés és a személyvégzódések kombinációjából áll össze). Ez nem morfofonológiai szabálytalanság, arról van szó, hogy a *fuertint*-típusú alakok az egyébként formailag nagyon hasonló jelenidejű kötőmódú perfectumból (ahol a tőkiterjesztés *-eri-*) kerültek át ebbe a paradigmába. Ennek egyébként az is a következménye, hogy a két paradigma mindössze egyetlen alakban, az 1Sing-ben tér el egymástól (*fuero*, ill. *fuierim*).

Hasonló ehhez a másik rendhagyóság. A mássalhangzó- és *i*-tövű igék jövő idejű imperfectum 1Sing alakja *-am* végződést kap (*agam, capiam, veniam*), bár a tőkiterjesztés itt *-ē-*; ez az alak a jelen idejű kötőmódból került át, ahol a tőkiterjesztés *-ā-*.

## 3. Névszói allomorfia

## 3.1. Bevezető megjegyzések

Amint láttuk, az igeragozásban felléppő allomorfiák környezetei a hangzósági skála egy szakaszán definiálhatók, a skála egyik végén a mássalhangzókkal, a másik végén a nem felső magánhangzókkal, míg a felső nyelvéllású magánhangzók a kettő között helyezkednek el, és részint a mássalhangzókkal, részint pedig a nem felső magánhangzókkal viselkednek egyformán. Nagyon hasonló ez ahhoz, amit a névszóragozásban látunk.<sup>10</sup>

A névszói inflexió strukturálisan egyszerűbb, de morfofonológiailag bonyolultabb, mint az igei inflexió. Annyiban egyszerűbb, hogy minden alak egy tőből és egy végződésből áll; az igékkel ellentétben itt nincsenek tőkiterjesztések, tekintve a nemjelölés bizonyos típusaitól. Természetesen a névszói képzeteknek

<sup>10</sup> Ez utóbbival kapcsolatban az alapvető meglátást SPAELTI (2004), EMONDS – SPAELTI (2005), valamint EMONDS (2014) is megfogalmazza.

sok fajtája létezett a latinban, de ezekről (mint derivációról) itt nem ejtünk szót. Ami a morfoszintaktikai kategóriákat illeti, a névszóragozás kumulatív eset-szám-jelölésből áll a főnevek és melléknevek mindegyikénél, valamint nemjelölésből néhány főnévnél és sok melléknévnél. A nemet részint az alany- és a tárgyeset eltérő toldalékolása kódolja, részint a tövégi magánhangzó. Mindezeket részletesen áttekintjük a következőkben.

A tövek végén mind az öt magánhangzó-minőség megtalálható, és megtalálható a [f] [j] és [h] kivételével minden mássalhangzó.<sup>11</sup> Konkrétan a tövégi szegmentumok, amelyek az allomorfiákat és ezeken keresztül a ragozási típusokat definiálják, a következők:<sup>12</sup> -ā -ō/ū -ē -ū/ū -ī -C. Ez a lista megfelel a hagyományos deklinációknak, de egy lényeges kiegészítést kell ezen a ponton tennünk. A múltból örökölt felosztás szerint az *i*-tövek és a mássalhangzós tövek egyaránt az ún. harmadik deklinációhoz tartoznak, és etimológiai alapon különböztetjük meg őket. Mivel a kétféle tőtípushoz tartozó végződés eleve átfedést mutattak, és mivel későbbi hangváltozások és analógiás változások tovább erodálták a különbséget, a klasszikus latin időkre mindössze öt eltérés maradt látható, jelesül AccSing -*im* vs. -*em*, AblSing -*ī* vs. -*e*, NeutrNomAccPlur -*ia* vs. -*a*, MascFemAccPlur -*īs* vs. -*ēs*, valamint GenPlur -*ium* vs. -*um* (mindegyik esetben az előbbi az *i*-tövé, az utóbbi a mássalhangzós tövé forma). A harmadik deklinációhoz tartozó főnevek és melléknevek hatalmas változatosságot mutatnak a toldalékok megválasztásában, és még tovább bonyolítja a képet az, hogy sok szó egyszerűen nem fordul elő a korpuszban bizonyos morfológiai alakokban.

Ennek a variációnak a részleteit már leírták másutt, és itt nem fogjuk elismételni az idevágó adatokat (l. elsősorban LEUMANN 1977: 342–353 és 429–441). Mi a *i*-tövék és a mássalhangzós tövék viszonyát nem inflexiók variabilitásként fogjuk leírni, vagyis nem úgy, mintha egy általános paradigmátípuson belül variálnának a toldalékok. A tövégi [i]-t inherensen instabil szegmentumként kezeljük: ha jelen van, a *tő* az *i*-tövékre jellemző toldalékot választ, ha nincs jelen, a *tő* a mássalhangzós tövékre jellemző toldalékot választ. Itt tehát lényegében heteroklízisről van szó. Több főnév van, amely két különböző tövből képez alakokat, pl. *elephant-/elephanto-* 'elefánt', *opulent-/opulento-* 'gazdag', *barbaria-/barbariē-* 'idegen vidék', *materia-/materiē-* 'anyag', *domo-/domū-* 'ház', és a sort még folytathatnánk. Az *i*-tövének nevezett névszók mind ehhez a csoport-

<sup>11</sup> Szembeszökő módon [f] és [j] egyáltalán nem fordul elő igei végén sem.

<sup>12</sup> Az ún. második névszóragozást hagyományosan *o*-tövének nevezzük, és ettől az egyszerűség kedvéért mi sem térünk el. Látni kell ugyanakkor, hogy a tövégi magánhangzó szinkrón módon megjósolhatatlanul váltakozik [o] és [u] között, szemben a negyedik deklináció tövmagánhangzójával, amely stabil minőségű, ám ingadozó hosszúságú [u]. A második deklináció tövmagánhangzója elemezhető alulszabott hátsó kerek magánhangzóként.

hoz tartoznak. Néhány névszó (mint pl. a *mare* 'tenger') a legtöbb alakjában mutatja a tövégi [i]-t;<sup>13</sup> néhányban mindössze egyetlen alakban fordul elő (pl. *urbs* 'város' → *urbium* GenPlur); és rengeteg tisztán mássalhangzós tövű névszó van, amelyek egyáltalán nem mutatnak *i*-tövé alakot.

A kétféle tőosztály viszonya tehát egyfajta átfogó heteroklízisként jellemezhető. Ezt az alábbiakban, a konkrét allomorfikus variáció részletes bemutatásánál nem fogjuk külön feltüntetni. A tőtípusok allomorfiát kondicionáló környezetekként lesznek felsorolva ugyanúgy, mint az igéknél; és nem jelöljük, de adottnak vesszük, hogy bizonyos lexikális egységek mozognak ezek között a tőtípusok között. Történetesen az *i*-tövék sokkal labilisabbak, tehát többet mozognak, mint a többi tőtípus.<sup>14</sup> Megjegyzendő még az is, hogy mind a tövek, mind a toldalékok besorolásánál el fogunk tekinteni az etimológiai szempontoktól, és tisztán szinkronikus morfológiai elemzést végzünk.<sup>15</sup>

Láttuk főntebb, hogy az igék szintén gyakori heteroklízist mutatnak *i*-tő és mássalhangzós tő között. A kétféle (ti. igei és névszói) heteroklízis bizonyos mértékig hasonló, hiszen ugyanazt a szegmentumot és annak hiányát érinti tövégi helyzetben. Ugyanakkor van közöttük két lényegi különbség. Az igei heteroklízis rendszeres és szimmetrikus; a névszói heteroklízis rendszertelen és aszimmetrikus.

A rendszeresség itt azt jelenti, hogy az érintett igék mind egyformán viselkednek: ugyanazokban a paradigmatis alakokban mutatnak mássalhangzós tő-

<sup>13</sup> Tulajdonképpen lehetne érvelni amellett, hogy a *mare* minden alakja *i*-tövé, hiszen vannak kétféleképpen elemezhető formák; pl. a GenSing *mari-s* vagy *mar-is*, az előbbi esetben *i*-tövé, az utóbbi esetben mássalhangzós tövé forma. Véleményünk szerint ez a kérdés nem dönthető el, de nem is múlik rajta semmi az elemzésünk szempontjából.

<sup>14</sup> Voltaképpen az *ē*-tövék szintén nagyon labilisak, de másképpen, és kevésbé problémás módon. Az *ē*-tövé főnevek száma nagyon alacsony, sok közöttük a heteroklitikus, és alig van olyan, amelynek a teljes paradigmája adatolva volna. Leíró szempontból ez a tőosztály, illetve az itt kimutatható heteroklízis abban is más, mint az *i*-tövék heteroklízise, hogy ha egy főnévnek vannak *ē*-tövé alakjai, azok könnyen megkülönböztethetők más tőtípusok megfelelő alakjaitól.

<sup>15</sup> Például a NomSing *-ēs* végződést mássalhangzós tövé végződésnek vesszük, mivel ez egyrészt formálisan sokkal egyszerűbb, mint az *i*-tövék közé fölvenni, majd gondoskodni valamilyen mechanizmusról, ami a tövégi [i]-től megszabadul a konkrét alakokban (jelesül *fames* 'éhség', *nubes* 'felhő', *clades* 'pusztítás'), másrészt ezek a szavak nem is mutatnak más *i*-tövé alakokat, eltekintve a GenPlur *nubium*-tól, valamint a *cladium*-tól, amely mássalhangzós tövéként is előfordul (*cladum*). A latin nyelvtörténetben az *-ēs* nőnemű *i*-tövé végződésnek ismert.

vet, és ezen alakok kiegészítő halmazában mutatnak *i*-tövet.<sup>16</sup> Ezzel szemben a névszók estében az *i*-tövű és a mássalhangzós tövű alakok paradigmatis eloszlása megjósolhatatlan. A tőallomorfiában jóformán lehetetlen szabályszerűségeket, összefüggéseket fölfedezni.<sup>17</sup> A névszói heteroklízis tehát ebben az értelemben rendszertelen.

A szimmetria azt jelenti, hogy a heteroklízis mindkét oldala létezik tiszta formában a morfológiai rendszerben. Ez egyértelműen igaz az igékre: léteznek tiszta *i*-tövűek és tiszta mássalhangzós tövűek, továbbá létezik az igék azon csoportja, amely konkrét alakjaiban a két osztály között átfed. A névszók esetében ez nem így van. Vannak tisztán mássalhangzós tövűek, de nincsenek egyértelműen tisztán *i*-tövűek (l. fentebb a 13. lábjegyzetet). A névszói variabilitás tehát valószínűleg nem két típus között áll fenn, hanem egy típus perifériáján.

### 3.2. Esetvégződések és allomorfia: az egyes számú alany- és tárgyeset

A különböző névszói tövekhez járuló esetvégződéseket a következő négy táblázat foglalja össze. Az egyes számú alany- és tárgyesetet a többi esettől elkülönítve mutatjuk be mindkét számban, mert lényeges szerepük van a nyelvtani nem jelölésében, és mert változatosabb a morfológiájuk (különösen az egyes számú alanyesetű alakoké).

A legjellegzetesebb NomSing végződés az élő nemek esetében a *-s* (variánsa az *-ēs*), a semleges nem és az *a*-tövűek esetében pedig zéró (ez utóbbiak túlnyomórészt nőneműek, néhány hímnemű alakkal). Szintén zéró toldalékot kap a legtöbb zengőhangra végződő tő és az összes *s*-tő a nemüktől függetlenül. Az élő *u*-tövek rövid magánhangzót mutatnak a NomSing alakban, a semleges neműek valószínűleg hosszút, bár az utóbbira nincs egyértelmű bizonyíték (l. LEUMANN 1977: 441).

Az AccSing végződése minden élő nemű magánhangzós tő esetében az ⟨*m*⟩-ként írott hely nélküli nazális, amely az előtte álló magánhangzóval összeolvadva azzal azonos minőségű hosszú nazális magánhangzót eredményez. A mássalhangzós tövek ⟨*em*⟩ (fonetikailag [ē]) toldalékot kapnak. Kivétel nélküli szabályként a semleges neműek tárgyesete és alanyesete azonos forma; ezt mutatja a két esetet átfedő szürke tartomány a 6. táblázatban. Az *o*-tövűeknél a na-

<sup>16</sup> Ez alól csak az *orior* 'fölkél' a kivétel, amely valamivel több *i*-tövű alakot mutat, mint az osztály többi igéje.

<sup>17</sup> Egy ilyen szűk hatókörű általánosítás szerint ha egy tő olyan mássalhangzócsoporthoz tartozik, amely nem lehet összetett szótagkezdet, akkor a GenPlur alakja *i*-tövű lesz, pl. *urbium* 'város', *amnium* 'folyó', szemben ezekkel: *patrum* 'apa', *volucrum* 'madár' (l. SPAELTI 2004). Implikációs összefüggés áll fenn továbbá az AccSing és a NomSing között: ha az előbbi *i*-tövű, akkor az utóbbi is az (*puppim* → *puppis* 'hajó'), de ez fordítva nem igaz (*hostis*, de *hostem* 'ellenség').



zálisra végződő tárgyeset egyben az alanyeset is. Az *a*-tövék és az *ē*-tövék között nincs semleges nemű.

	NOM SING	ACC SING
ā-	∅	
ō/ū-		
ē-		m
ī-	s	
ū/ũ-	∅	
C-	ēs	em

<i>ara</i>		<i>aram</i>
<i>annus</i>	<i>pilum</i>	<i>annum</i>
<i>diēs</i>		<i>diem</i>
<i>puppis</i>	<i>mare</i>	<i>puppim</i>
<i>tribus</i>	<i>cornū</i>	<i>tribum</i>
<i>famēs/rex/pater caput</i>		<i>famem/ regem/ patrem</i>

#### 6. táblázat

Az egyes számú alany- és tárgyeset végződései példákkal<sup>18</sup>

##### 3.2.1. Fonológiai váltakozások az egyes számú alanyesetben

A névszók NomSing alakja gyakran mutat sajátos alakot; ezek fonológiai jellemzőit itt egészen röviden tekintjük át. Az egyik nagyon gyakori folyamat a [s] előtti dentális zárhang-törlés (*mile-s* ~ *milit-em* 'katona' NomSing ~ AccSing), amely fonológiailag teljesen rendszeres, a névszói morfológiától független jelenség. Az utolsó szótagi magánhangzó szintén sokszor különbözik a többi esetformában láthatótól. Eme magánhangzó-váltakozások közül némelyik rendszeres, mint pl. az [e] ~ [i] váltakozás zárt, illetve nyílt szótagban (l. az iménti példát). Az *i*-tövé semleges neműeket érinti az [i] → [e] / \_# folyamat (*mari-* → *mare* 'tenger'). Más váltakozások kevésbé rendszeresek, ilyen például az [u] ~ [e] váltakozás (*genus* ~ *generis* 'nem, faj' NomSing ~ GenSing). Ismét más folyamatok lexikálisan gyakoriak, de fonológiailag nem írhatók le. Ennek legjobb példáját az [n]-végű élő nemű tövek nyújtják. Ezek zéró toldalékot kapnak, de az [n] is törlődik, és a NomSing [ō] magánhangzót mutat, akár jelen van az egyébként a töben, akár nincs, így pl. *tirōn-* → *tirō* 'újonc', *origin-* → *origō* 'kezdet'.

<sup>18</sup> Itt és a 8. táblázatban a szürkített terület a semleges nemű névszók és melléknevek végződéseit mutatja. A példák a következők: *ara* 'oltár', *annus* 'év', *pilum* 'dárda', *dies* 'nap', *puppis* 'hajó', *mare* 'tenger', *tribus* 'törzs', *cornu* 'szarv', *fames* 'éhség', *rex* 'király', *pater* 'apa' és *caput* 'fej'.

Ha egy tő [Cr] szekvenciára végződik, a NomSing alakban megjelenik egy epentetikus [e] (*patr-* → *pater* 'apa', *agr-* → *ager* 'föld'). Ezen tövek némelyike végig mássalhangzós tőként ragozódik (pl. *pater*), némelyike *o*-tőként a NomSing kivételével minden alakban (pl. *ager*). Ez utóbbi csoport tehát marginálisan heteroklitikusnak tekinthető. A hasonló viselkedésű melléknevekről lentebb ejtünk szót.

### 3.2.2. A nyelvtani nem jelölése

A nem jelölésének a következő elterjedt formái léteznek a melléknevek (és a főnevek egy része) esetében.<sup>19</sup>

(i) Hím- és semleges nemben teljes *o*-tővű ragozás, nőnemben teljes *a*-tővű ragozás (pl. *purus* ~ *purum* ~ *pura* 'tisztá'). Az ilyen típusú mellékevekben a nőnem különbözik a másik két nemtől minden alakban, kivéve a DatAblPlur alakot (l. később); a semleges nem a fentebb elmondottak értelmében különbözik a hímnemtől a NomSing alakban (*purus* ~ *purum*), és a NomAccPlur alakban is (l. később).

(ii) Mindhárom nem heteroklitikus *i*-tővű/mássalhangzós tővű ragozás, de a hím- és a nőnem NomSing *i*-tővű alak *-s* toldalékkal, az AccSing mássalhangzós tővű alak *-em* toldalékkal, míg a semleges nemben mindkét esetben *i*-tővű alak *-Ø* toldalékkal (Masc/Fem NomSing *viridis*, AccSing *viridem*, Neutr *viride* 'zöld').

Mindkét csoportot keresztbe osztályozza az [r]-végű melléknevek egy népes csoportja, amelyek sem tövégi magánhangzót, sem toldalékot nem mutatnak a hímnemű NomSing alakban (pl. az egyébként *purus*-típusú *tener* ~ *tenerum* ~ *tenera* 'zsenge', vagy a *viridis*-típusú *celer* ~ *celere* ~ *celeris* 'gyors'). A *tener*-rel és a *celer*-rel ellentétben a legtöbb ilyen tő *Cro-/Cra-/Cr*-végű vagy *Cri-/Cr*-végű. Ezekben a hímnemű NomSing alakban általában nincs tövégi magánhangzó, a *Cr*-végű főnévi tövekre jellemző módon van [e]-epentézis, és a zengőhangú tövekre jellemző módon zéró toldalékot kapnak. Az összes többi alakjukban szabályosak ezek a melléknevek. Példák:

<sup>19</sup> Néhány melléknév egyáltalán nem jelöli a nyelvtani nemet az egyes számban (pl. *vetus* 'öreg', *audax* 'merész'). Pontosabban a nemet csak annyiban jelölik, hogy a NomSing alakot használják a semleges nemű AccSing kifejezésére is (Masc/Fem *veterem*, *audacem*, Neutr *vetus*, *audax*). Figyelemre méltó, hogy az *audax*-típusú melléknevekben, valamint az összes *-ns*-végű participiumban az élő nemekre jellemző NomSing *-s* toldalék jelenik meg a semleges nemű alany- és tárgyesetben, ami a nyelvtani rendszer szempontjából és indoeurópai szempontból is különös.

- (3) Cr(V)-töví melléknevek NomSing alakjai (*piger* 'rest', *acer* 'éles')
- Masc *piger* (tő: *pigr-*, toldalék: -∅, [e]-epentézis)
- Neutr *pigrum* (tő: *pigro-*, toldalék: -m)
- Fem *pigra* (tő: *pigra-*, toldalék: -∅)
- Masc *acer* (tő: *acr-*, toldalék: -∅, [e]-epentézis)
- Neutr *acre* (tő: *acri-*, toldalék: -∅, [i] → [e] / \_#)
- Fem *acris* (tő: *acri-*, toldalék: -s)

### 3.3. Esetvégződés és allomorfia: az egyes szám többi esete és a többes szám

A birtokos esetű toldalékok igen nagy változatosságot mutatnak a hangzósági skála függvényében, de könnyen fölfedezhető bennük egy alapvető kontraszt egy magánhangzós ([j] vagy -ī) és egy mássalhangzós (-s/is) toldaléktípus között. Az *a*-tövek [j]-t kapnak (az [aj] írásmódja ⟨ae⟩); az *o*-tövek -ī-t kapnak és a tövégi magánhangzó szabályszerűen törlődik (fentebbi 1(c)); az *ē*-tövek szintén -ī-t kapnak és a tövégi magánhangzó szabályszerűen megrövidül a hiátus-szabály (fentebbi 1(a)) értelmében. Az *u*-tövek és az *i*-tövek -s toldalékot kapnak, a mássalhangzós tövek pedig -is-t, ami a felszínen megkülönböztethetlenné teszi őket az *i*-tövéktől, és az elemzést is potenciálisan bizonytalanná teszi: például *reg-is* 'király', mert ennek a szónak egyáltalán nincsenek egyértelműen *i*-töví alakjai, de a *mari-s* (*i*-tő) és a *mar-is* (mássalhangzós tö) 'tenger' elemzések elvben egyaránt lehetségesek.

Az *a*-tövék részesesete azonos a birtokos esettel, az *o*-tövéké azonos az ablativusszal (üres magánhangzós toldalék, l. lentebb). Az összes többi tőtípus toldaléka -ī, ennek eredője *eī* és *uī* (ismét a hiátusbeli rövidüléssel). Az *u*-tövék részesesete variábilis módon lehet azonos az ablativusszal is.<sup>20</sup>

A magánhangzós tövek ablativusa egységesen egy üres magánhangzóval van toldalékolva, amely a felszínen a tömagánhangzó nyújtásaként jelenik meg (ha a tömagánhangzó eleve hosszú volt, a nyúlás nem jelentkezik).<sup>21</sup> Mássalhangzós tövek után a toldalék -e (l. 7. táblázat).

<sup>20</sup> Az *i*-tövék esetében tulajdonképpen két másik elemzés is lehetséges. Tekinethetjük úgy, hogy az ablativushoz hasonlóan üres magánhangzó a toldalék, mint az *o*-tövéknél, ebben az esetben nem kell a tömagánhangzó törléséről külön gondoskodni. Avagy mondhatjuk azt is, hogy a NomPlur-hoz hasonlóan (l. 8. táblázat) nincs *i*-töví részeseset, ezek a lexikális egységek a DatSing alakot minden esetben mássalhangzós töből képezik.

<sup>21</sup> Az AblSing toldalékot SPAELTI (2004) is üres magánhangzóval elemzi, mint ahogy az AccPlur és a GenPlur toldalékokat is.

	GENSING	DATSING	ABLSING
ā-			
ō/ū-			
ē-		ī	V
ī-	s		
ū/ũ-			
C-	is		e

<i>arae</i>	<i>arae</i>	<i>arā</i>
<i>annī</i>	<i>annō</i>	<i>annō</i>
<i>diēt</i>	<i>diēt</i>	<i>diē</i>
<i>maris</i>	<i>marī</i>	<i>marī</i>
<i>tribūs</i>	<i>tribū/senatū</i>	<i>tribū</i>
<i>regis</i>	<i>regī</i>	<i>rege</i>

### 7. táblázat

#### Az egyes szám birtokos, részesesetű és ablativusi végződése

A többes számú alany- és tárgyesetben (8. táblázat) a semleges neműek *-a* toldalékot kapnak, amely előtt az *o*-tővűek tövégi magánhangzója szabályszerűen eltűnik; az *ū* és az *i* megmarad, de az előbbi hiátusban megrövidül. A tövégi *-o* a hímnemű *-ī* előtt is kiesik ugyanúgy, mint a homofón GenSing alakban. Az *a*-tővűek NomPlur alakja formailag azonos a GenDatSing alakkal (*-{ae}*). Az AccPlur végződése *-Vs*, amely a felszínen a tömagánhangzó nyújtása + [s]-ként jelenik meg, hosszú tömagánhangzó esetében pusztán [s]-ként. Ugyanez az üres magánhangzós toldalék NomPlur végződésként is funkcionál az *ē*- és az *ū*-tövek esetében. A mássalhangzós töveknél mindkét eset végződése *-ēs*.

Szigorúan véve *i*-tővű, élő nemű NomPlur alak nincs. Minden hímnemű *i*-tővű főnév és melléknév mássalhangzós többől képezi a NomPlur alakját, szemben az AccPlur alakkal, ahol kétféle végződést találunk (*-ēs*, ill. *-īs*).<sup>22</sup>

A többes számú birtokos eset végződésének allomorfiája teljesen tiszta esete a 2. típusú allomorfiának. Minden mássalhangzóra vagy felső nyelvvállású magánhangzóra végződő tő után ⟨um⟩ (= [ũ]) a toldalék, az összes többi magánhangzós tő után *-Vrum*, melyek közül az utóbbi a tömagánhangzó nyúlásában és egy azt követő [rũ] szekvenciában valósul meg. A DatAbIPlur alakban (ez a két eset a többes számban soha nem különbözik) a toldalék *-īs* a hátsó nem felső magánhangzók után (maguk a magánhangzók szabályszerűen törlődnek), első és felső magánhangzók után *-bus*, mássalhangzók után *-ibus*. Néhány *u*-tővű főnév *-bus* helyett *-ibus* végződést mutat, ami egyszerű heteroklízisként elemezhető, ti. ezek az alakok ezt a formát mássalhangzós többől képezik. A *-bus* végződés kivé-

<sup>22</sup> Ezt ismét *contra etymologia*m állítjuk; nyelvtörténetileg a többes alanyeset *-ēs* végződése éppen az *i*-tővűeknél jött létre, szemben a mássalhangzós tövek eredeti *\*-ēs* végződésével.

telesen előfordul néhány *a*-tövű főnéven is, ahol explicit módon meg kell különböztetni a nyelvtani nemet egy megfelelő *o*-tövű alaktól, pl. *deabus* 'istennő', *filiabus* 'lánya' (szemben ezekkel: *deis/dis* 'isten', *filiis* 'fia', mindegyik alak DatAblPlur). Ezeket a végződéseket a 9. táblázat foglalja össze.

	NOMPLUR	ACCPLUR	
ǎ-	j	Vs	
õ/ũ-	ī		a
ē-	(ēs)		a
ĩ-			
ũ/ũ-			
C-	ēs	ēs	

<i>arae</i>		<i>arās</i>
<i>annī</i>	<i>pila</i>	<i>annōs</i>
<i>diēs</i>		<i>diēs</i>
<i>(puppēs)</i>	<i>maria</i>	<i>puppīs</i>
<i>tribūs</i>	<i>cornua</i>	<i>tribūs</i>
<i>regēs</i>	<i>capita</i>	<i>regēs</i>

### 8. táblázat

#### A többes számú alany- és tárgyeset végződései

	GENPLUR	DATABLPLUR
ă-	Vrum	īs
ō/ū-		
ē-		um
ī-		
ū/ū-		
C-		ibus

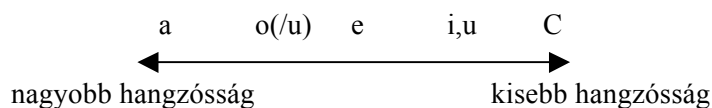
<i>arārum</i>	<i>arīs</i>
<i>annōrum</i>	<i>annīs</i>
<i>diērum</i>	<i>diēbus</i>
<i>puppium</i>	<i>puppibus</i>
<i>tribuum</i>	<i>tribubus/portibus</i>
<i>regum</i>	<i>regibus</i>

### 9. táblázat

#### A többes számú birtokos részesesetű és ablativusi végződései

#### 4. Morfofonológiai elemzés: allomorfiák a ragozásban és a hangzóssági skála

A tőtípusok mint allomorfiát kondicionáló környezetek elrendezhetők a hangzóssági skálán mind az igei, mind a névszói inflexió esetében (5. ábra). A skála egyik végén az [a] van, a legnyíltabb és ezért legnagyobb hangzósságú magánhangzó, a másik végén a mássalhangzók alkotnak az inflexiók allomorfiák szempontjából differenciálatlan csoportot.<sup>23</sup> A skálának nagy prediktív ereje van az egybefüggőségéből adódóan: ha két, a skálán nem szomszédos környezethez ugyanaz a toldalék-allomorf tartozik, akkor a közöttük lévő összes többi környezethez ugyanaz az allomorf tartozik.



5. ábra

#### A magánhangzós hangzóssági skála

Ez a skála egyformán érvényes az igei és a névszói inflexióra. Bár az ige-ragozásban az allomorfiák túlnyomó többsége két típus valamelyikébe tartozik, tehát csak kétféle felosztást hoznak létre a mássalhangzók és [u] vs. [i] vs. nem felső magánhangzók kategóriáin, még az egyedi allomorfiák is ugyanezt a skálát tagolják anélkül, hogy az általánosításunknak ellentmondának. A kötőmód  $\bar{e} \sim \bar{a}$  toldalékvariánsai a legnagyobb hangzósságú környezet és az összes többi között húzzák meg a határt (9. számú a 2. táblázatban), az 1Sing toldalék (14. a 2. táblázatban) pedig triviális módon megfelel az elmondottaknak, hiszen imperfectum tö után nem váltakozik (kiterjesztett tö után pedig 1. típusú allomorfiát mutat, l. 5. táblázat).

A névszói inflexióban változatosabb toldalék-allomorfiát látunk, mint az ige-ragozásban, de az alapvető szabályszerűségek hasonlóak. A GenPlur allomorfia egyértelműen 2. típusú, de a GenSing allomorfia szintén 2. típusú megoszlást mutat a mássalhangzós ([s], [is]) és a magánhangzós ([j], [i]) változatok között. A DatAbIPlur alakokban az  $-(i)bus \sim -is$  váltakozás az  $\bar{e}$ -tövék és a magánhangzóssabb tőtípusok között húzza meg a határt, és ugyanez áll a NomPlur végződésekre (s-t tartalmazó, illetve magánhangzós variánsok). Az élő nemű NomAccPlur alakokban az  $-ēs$  csak mássalhangzós tövekhez járul, szemben az összes többi tőtípushoz járuló üres magánhangzós toldalékvariánssal. Az AccSing alakok megkülönböztetnek egy magánhangzó nélküli és egy magánhangzós tolda-

<sup>23</sup> De érdemes itt is felidézni, hogy a két legnagyobb hangzósságú mássalhangzó közül a [j] egyáltalán nem fordul elő tövégen, a [w] pedig névszók esetében kizárólag heteroklitikus töveknél ( $-vi/-v-$ , pl. *clavis* 'kulcs').

lénkvariánst; az AblSing egy üres magánhangzóst és egy valódi magánhangzóst. Az egyetlen voltaképpeni ellenpélda az élő NomSing alakoknál látható, ahol a mássalhangzós tövek három lehetséges ragváltozata közül az egyik ugyanúgy zéró toldalék, mint az *a*-tövéknél.

A névszói és az igei morfológia közötti egyetlen lényeges különbség, amely még mindig nem érinti az általánosítás érvényességét, a zárt magánhangzókat érinti. Amint láttuk, az igéknél az *u*-tövek mindig azonos módon viselkednek a mássalhangzós tövekkel (ezért aztán föl is merült, hogy ezek valójában mássalhangzós tövek). Ezzel szemben a névszóknál az *u*-tövek mindig azonos módon viselkednek az *i*-tövekkel, és mindkét típus egységesen hol a mássalhangzós tövekkel (ez a gyakoribb), hol bizonyos magánhangzós tövekkel viselkedik egyformán.

A 10. táblázat összefoglalja és összehasonlítja az inflexiós allomorfiákat a tövégi szegmentum függvényében mint a névszó-, mind az igeragozásban. A tövégi szegmentumokat egységesen rendeztük felülről lefelé csökkenő hangzósság szerint.<sup>24</sup>

Fn, mn	$\emptyset$	<i>j</i>	$\bar{i}s$	<i>j, \bar{i}</i>	<i>m</i>	<i>j, \bar{i}</i>	<i>Vrum</i>	<i>Vs</i>	<i>m</i>	<i>V</i>	...	...	$\bar{e}$	Ige
a														$\bar{a}$
o/u														$\bar{o}$ , (fore)
$\bar{e}$														$\bar{e}$
<i>i</i>														$\bar{i}$
$\bar{u}/u$														u
C	$\emptyset$													C
	<i>s, \bar{e}s</i>	$\bar{i}$	(i)bus	<i>Vs, \bar{e}s</i>	$\emptyset$	(i)s	um	$\bar{e}s$	em	e	...	...	$\bar{a}$	
	élő NOM SING	DAT SING	DATBL PLUR	élő NOM PLUR	NEUTR NOM ACC SING	GEN SING	GEN PLUR	élő ACC PLUR	élő ACC SING	ABL SING	1. típus	2. típus	IMP CONJ	

10. táblázat  
Az inflexiós allomorfiák összefoglalása

<sup>24</sup> A DatSing alakot a teljesség kedvéért foglaltuk bele a táblázatba, de ehhez az *i*-tövék esetében három különböző elemzés is adható (l. fentebb a 20. lábjegyzetet). Azt azonban a színezéssel jelöljük, hogy az *o*-tövék DatSing alakja olyan toldalékot kap, amely nem azonos egyik nagyobb variánssal sem. A nem létező alakok ki vannak húzva a táblázatban (semleges nemű *a*- és  $\bar{e}$ -tövek, élő *i*-tövű NomPlur).

### 5. A magánhangzók hangzóssága

Láthattuk az eddig elmondottakból, hogy a magánhangzók hangzóssága (szonoritása) alapvetően meghatározza az allomorfok eloszlását a latin inflexiós rendszerekben. Érdeemes tehát föltenni a kérdést, hogy mit is jelent a magánhangzók esetében a szonoritás, és látunk-e párhuzamos példákat más nyelvekben.<sup>25</sup>

A hangzósság általánosabb tárgyalásaiból (PARKER 2002, 2012, KENSTOWICZ 1997, GORDON 2006, DE LACY 2006, GORDON ET AL. 2012, MILLER 2012) a következőket lehet leszűrni. A fonológiai leírások a magánhangzók esetében kétféle kontrasztot állítanak a középpontba, a felső–alsó és a centrális–periferiális dimenziót. Általános az egyetértés abban, hogy az alsó magánhangzók szonoritása nagyobb, mint a felsőké, és a periferiálisaké nagyobb, mint a centrálisaké. A hangzósság fonetikai megfelelői már jóval problémásabbak; az eddig javasolt paraméterek között található az intenzitás, a toldalékcso nyitottsága, az időtartam, az akusztikai energia csúcserő és a szájüregi nyomás csúcserőke. Lehetséges, hogy nem egyetlen fonetikai paraméter definiálja a hangzósságot, bár az intenzitás kiemelt szerepet látszik játszani (ehhez l. különösen PARKER 2002).

A hangzósság a fonológiai viselkedés különböző formáiban nyilvánul meg, amelyek között természetesen összefüggés is lehet. A szótagsúly vagy a morai-kusság, a hangsúlykerülés és a zöngétlenedésre való hajlam egy ilyen skála mentén osztja fel a magánhangzókat több nyelvben is (nyelvállás, periferiális és hosszúság, l. GORDON 2006: 123 kk., PARKER 2012, 2.4. rész). Az ilyen nyelvekben a nagyobb hangzósságú magánhangzók hozzájárulnak a szótagsúlyhoz, míg a kisebb hangzósságúak nem, és/vagy a nagyobb hangzósságú magánhangzók hangsúlyozhatóak, míg a kisebb hangzósságúak nem. Bizonyos nyelvekben a kisebb hangzósságú magánhangzók képesek zöngétlenedni, míg a nagyobb hangzósságúak nem (MILLER 2012: 285).

A magánhangzók szonoritási skálája a latinban egyértelműen mutatja a nyelvállás meghatározó szerepét (felső vs. nem felső magánhangzók). A centrális–periferiális kontraszt nem játszik szerepet, hiszen a latinban nincsenek centrális magánhangzók. Az nem egyértelmű, hogy az elől vs. hátul képzettségnek van-e bármi szerepe ebben a tekintetben. Láttuk, hogy a névszói inflexióban az [u] és az [i] között nincs különbség allomorfiák kondicionálása tekintetében, míg az igéknél az [u] és a mássalhangzóra végződő tövek között nincs különbség.

<sup>25</sup> SPAELTI (2004) magától értetődőnek veszi, hogy a tövégi magánhangzók a hangzósság alapján oszthatók három csoportra az inflexiós allomorfiák környezeteiként, de a hangzósságot mint olyat egyáltalán nem tárgyalja, így érvelni sem érvel ezzel kapcsolatban. EMONDS – SPAELTI 2005-ben és EMONDS 2014-ben a hangzósság fogalma föl sem merül, bár az előbbiben egy helyen (17. o.) találunk egy utalást „nagyobb hangzósságú” (vagyis nem felső nyelvállású) magánhangzókra.



Ebből vagy az a következtetés adódik, hogy az [u] hangzóssága kisebb, mint az [i]-é, vagy az, hogy az igék esetében valóban nincsenek [u]-ra végződő tövek, és az ilyenként ismert igék valójában mássalhangzós (vagyis [uw]-) tövek mind az imperfectumban, mind a perfectumban.

A hangzósságnak megfelelő fonetikai tulajdonságok a latinban többnyire nem rekonstruálhatók, bár bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a felső nyelvállású magánhangzók rövidebbek lehettek, mint a nem felső nyelvállásúak, Konkretan SEN (2015) amellett érvel, hogy az [i] fonetikailag rövidebb volt a többi hosszú magánhangzónál; ha hasonló érvek nem szólnak az [u] relatív rövidegsége mellett, akkor ez egy gyenge jele lehet a két magánhangzó közötti aszimmetriának.

Ami a magánhangzók viselkedését illeti, az eltérő minőségű szegmentumok nem mutatnak eltérést sem a szótagsúlyhoz való hozzájárulásuk, sem a hangsúlyozhatóságuk tekintetében; magánhangzó-zöngétlenítő folyamatok pedig nem léteztek a latinban. Úgy tűnik tehát, hogy a klasszikus latinban a magánhangzók hangzósságának az egyetlen funkciója az, amit az inflexiós morfológiában látnunk. Érdekes, hogy ennek párhuzamait nemigen találjuk az irodalomban. Vannak esetek, ahol az allomorfok megválasztásában szerepet játszik az, hogy a magánhangzók felső vagy nem felső nyelvállásúak (pl. az udiheben, l. NEVINS 2011), ez azonban egyetlen bináris jegy; ANTILA (1997) említi a finn többes birtokos ragot, amelynek az allomorfjait a szókészlet egy kis részében a tövégi magánhangzó szonoritása (azaz nyíltsága–zárttsága) alapján választja meg a nyelvtan, de itt más tényezők is szerepet játszanak (szóhosszúság, hangsúly és szótagsúly), és a hatás még így sem szisztematikus, hiszen egyetlen morfémat érint egy igen gazdag morfológiai rendszerben. A latinban ezzel szemben a magánhangzók hangzóssága az egész inflexiós rendszer allomorfikus váltakozásainak alapvető szervező elve.

## 6. Összefoglalás

Ez a dolgozat azt mutatta be, hogy a magánhangzók szonoritási (hangzóssági) skálája miként funkcionál a latin nyelv morfofonológiájában. Kimerítően bemutattuk mind az igei, mind a névszói morfológiában jelentkező allomorfikus váltakozásokat. Eme váltakozások túlnyomó többsége világosan illeszkedik a hangzóssági skála által meghatározott mintázathoz; némelyik relevánsan nem értelmezhető, de egyik sem mond neki ellent oly módon, hogy a skálán megszakított (vagyis nem egybefüggő) eloszlásban jelentkezne. Az allomorfia eme rendszerének legérdekesebb vonatkozása talán a mássalhangzók és a magánhangzók határmezsgyéje, ahol egyfelől a felső nyelvállású magánhangzók, másfelől a félhangzók találhatók. Ezek közül az előbbiről részletesen szóltunk; az utóbbit né-

hány megjegyzésben érintettük. Reményünk szerint a dolgozat hozzájárul majd a skála-alapú morfológiai és morfofonológiai jelenségek jobb megértéséhez.

### Irodalom

- ADAMIK, BÉLA (2009), *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest.
- ANTTILA, ARTO (1997), Deriving variation from grammar. In: HISKENS, FRANS L. ET AL. (eds), *Variation, Change and Phonological Theory*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 35–68.
- ARONOFF, MARK (1994), *Morphology by Itself*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- BALDI, PHILIP (2002), *The Foundations of Latin*. De Gruyter, Berlin – New York.
- CLACKSON, JAMES (2007), *Indo-European Linguistics. An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CLACKSON, JAMES – HORROCKS, GEOFFREY (2007), *The Blackwell History of the Latin Language*. Blackwell, Oxford.
- CLCLT–5 – Library of Latin Texts by Brepols Publishers, Release 2002.
- CSER, ANDRÁS (2009), *The Phonotactics of Classical Latin Consonants*. Habilitációs disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- CSER, ANDRÁS (2012), The role of sonority in the phonology of Latin. In: PARKER 2012: 39–63.
- DE LACY, Paul (2006), *Markedness: Reduction and Preservation in Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- EMONDS, JOSEPH EMBLEY (2014), The phonological basis of Latin case patterns. *Topics in Linguistics* 14 (oldalszámozás nélkül; DOI: 10.2478/topling-2014-0011).
- EMONDS, JOSEPH – SPAELTI, PHILIP (2005), Fully Distributing Morphology: The Phonology and Syntax of Latin Case Inflections. *Theoretical and Applied Linguistics at Kobe Shoin* 8: 1–20.
- GORDON, MATTHEW (2006), *Syllable Weight*. Phonetics, Phonology, Typology. Routledge, New York – Oxford.
- GORDON, MATTHEW – GHUSHCHYAN, EDITA – McDONNELL, BRADLEY – ROSENBLUM, DAISY – SHAW, PATRICIA A. (2012), Sonority and central vowels: A cross-linguistic phonetic study. In: PARKER 2012: 219–256.
- JURET, CLAUDE (1913), *Dominance et résistance dans la phonétique latine*. Winter, Heidelberg.
- KENSTOWICZ, MICHAEL (1997), Quality-sensitive stress. *Rivista di Linguistica* 9: 157–188.
- LEUMANN, MANU (1977), *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck, München.
- MATTHEWS, PETER H. (1974), *Morphology: An Introduction to the Theory of Word Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MEISER, GERHARD (1998), *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- MEISER, GERHARD (2003), *Veni vidi vici. Die Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems*. Beck, München.
- MILLER, BRETT (2012), Sonority and the larynx. In: PARKER 2012: 257–288.

- 
- MORALEJO, JOSÉ-LUIS (1991), *Vocalis ante vocalem: corripitur an distrahitur?* In: COLEMAN, ROBERT (1991), *New Studies in Latin Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 35–45.
- NEVINS, ANDREW (2011), *Phonologically conditioned allomorph selection*. In: VAN OOSTENDORP, MARC ET AL. (eds), *The Blackwell Companion to Phonology*. Wiley-Blackwell, Malden, MA – Oxford. 2357–2382.
- PARKER, STEPHEN GEORGE (2002), *Quantifying the Sonority Hierarchy*. Doctoral dissertation. University of Massachusetts, Amherst.
- PARKER, STEVE (ed.) (2012), *The Sonority Controversy*. De Gruyter, Berlin.
- SEN, RANJAN (2015), *Syllable and Segment in Latin*. Oxford University Press, Oxford.
- SIHLER, ANDREW (1995), *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. Oxford University Press, Oxford.
- SPAELTI, PHILIP (2004), *Some Phonological and Morphological Patterns in the Latin Noun Declension System*. *Theoretical and Applied Linguistics at Kobe Shoin* 7: 131–137.
- STERIADE, DONCA (s. a.), *The cycle without containment: Latin perfect stems*. *Language*.
- TOURATIER, CHRISTIAN (2005), *Système des consonnes*. In: TOURATIER, CHRISTIAN (ed.), *Essais de phonologie latine*. Université de Provence, Aix-en-Provence. 61–134.
- DE VAAN, MICHIEL (2008), *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Brill, Leiden.
- WEISS, MICHAEL (2009), *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*. Beech Stave Press, Ann Arbor.



KENESEI ISTVÁN

## A főnévi módosító és az i-módosító: két új kategória bemutatása

This paper is concerned with the derivational affix *-i*, which is shown to represent a subclass of a new category in Hungarian grammar, that of the nominal modifier, since it is demonstrated not to derive adjectives *per se*, as has been taken for granted so far. The affix can be added to either words or phrases. When it attaches to words the derivative behaves like relational adjectives, but it occurs in the same positions as nominal modifiers, as distinct from constituents of compounds. When it attaches to phrases its 'base' is almost always referential, setting it apart from ordinary derivational affixes. Its behaviour with respect to arguments and conceptual-semantic frames in complex event nominals versus result nominals is also examined.

Keywords: adjective derivational suffix, noun modifier, relational adjective, action nominal, argument.

### 1. Bevezetés<sup>1</sup>

Ebben a tanulmányban egy olyan morfémmal foglalkozunk, amelynél kisebb méretűt keresve sem találunk egy nyelvben sem: az *-i* melléknévképzővel. Azt kívánjuk majd kimutatni róla, hogy ha egy szó méretű elemre kerül, akkor alapján véve nem melléknevet képez, legalábbis nem a szokásos minősítő használatú melléknevet. Amikor pedig a szónál nagyobb, azaz szintagma méretű elemre kerül, akkor a terminus hagyományos értelmében már nem is számíthat képzőnek, bár – kényelmi szempontokból a hagyományt követve – e cikkben is végig képzőként fogunk hivatkozni rá.

Először az e képzőről szóló széles körben elfogadott felfogást ismertetjük, majd amellet fogunk érvelni, hogy az *-i* a főnevek egyfajta főnévi módosítását teszi lehetővé. Azután arra hozunk fel bizonyítékokat, hogy nem csupán szavakhoz, hanem szintagmákhoz is csatlakozhat, vagyis ilyenkor valójában nem képző, de legalábbis nem úgy működik, ahogy a többi képző. Végül néhány igen érdekes tulajdonságát mutatjuk be, amelyek akkor figyelhetők meg, amikor cselek-

---

<sup>1</sup> Köszönettel tartozom a cikk két névtelen lektorának, továbbá és különösen az első változatot rendkívül alaposan elolvasó, ahhoz számtalan segítő megjegyzést fűző SIPTÁR PÉTERnek. Nélkülük mindaz, amit itt mondani szándékoztam, sokkal kevésbé lett volna világos – ami persze nem azt jelenti, hogy ha mégsem lett az, akkor őket terhelné a felelősség.

A tanulmány az OTKA NK 100804 „Átfogó magyar nyelvtan” című kutatás keretei között készült.

vésnevekkel – ezen belül is különösen akkor, ha tényt és cselekvést kifejező főnevekkel – áll konstrukcióban.

## 2. Kiindulás: az *-i* az eddigi leírásokban

A morfológiai érdekességekben bővelkedő magyar nyelv leíró nyelvtanaiban az *-i* toldalék eddig semmiféle problémát nem okozott. Egyetlen változatlan /i/ fonémából áll, nincsenek allomorfjai, és az összes morfológiai sajátossága abban merül ki, hogy nehezen eldönthető, mi a teendő, ha a *tő* /i/ fonémára végződik, illetve, hogy viselkedése nem hasonlít a másik, az ún. birtoktöbbsesítő *-i* morfémaéra, mivel az a tömagánhangzót megnyújtja, pl. *apá-i*, de az itt szóban forgó toldalék nem: *apa-i*.<sup>2</sup>

A toldalék tulajdonságait részletesen először RUZSICZKY (1961) ismertette, illetve a közelmúltban KIEFER – LADÁNYI (2000: 175–176), valamint LADÁNYI (2007: 114–119). E felsorolások közül a legutóbbit fogjuk itt idézni – jelentősen rövidítve és az eredetitől kissé eltérően tagolva, valamint – egyelőre – mellőzve a példákat.

- (1) a. Az *-i* melléknévképző termékenyen csak főnevekhez járul. Névutók esetén... pusztán azért nem beszélhetünk termékenységről, mivel a névutók zárt osztályt alkotnak.
- b. Az *-i* képző a következő jelentésekben kapcsolható produktívan főnevekhez: foglalkozást, funkciót, pozíciót jelentő köznevek, személynevek, intézménynevek, földrajzi nevek, továbbá *-ás* képzős főnevekkel jelölt elvont fogalmak, művészeti ágak, tudományterületek, valamint időpontok vagy időtartamok nevei.
- c. Az *-i* képző nem járulhat betűszavakhoz és *i*-re vagy *-ció* fonémaláncra végződő köznevekhez.
- d. Az *-i* képzővel történő képzés... nem szokásos az anyagnevekkel, termékek nevével, szellemi munka eredményét kifejező főnevekkel, gyűjtőnevek esetében, állatok, növények nevével, állapotot, cselekvést, történetet jelentő elvont főnevekkel, és testrésznevekkel, amelyek esetében az összetartozási viszonyt összetételekkel fejezzük ki.

Ebből a leíró nyelvtani szempontból első látásra pontos és részletes összefoglalásból fogunk kiindulni és erre támaszkodva fogalmazzuk meg alternatív javaslatainkat.

<sup>2</sup> Erre az érdekességre ROBERT M. VAGO hívta fel a figyelmemet.

### 3. A korábbi megközelítések hiányosságai

Első kérdésünk arra vonatkozik, hogy miért is tekintjük a képzés eredményeként létrejött lexémát melléknévnek. Hangsúlyozzuk, hogy nem a már „bevett”, a szótárakban rögzített, azaz lexikalizált, és ezért a mi szempontunkból nem is *i*-képzős, hanem csupán *-i* végű melléknevekről beszélünk, hanem a produktív szóképzéssel, új szóként létrehozott formákról. Jóllehet az *-i* képzővel ellátott szavak mind megjelenhetnek a főnévi fej módosítóiként és ilyen szerepben többnyire mellékneveket találunk, e ponton máris elkezdhetünk gyanakodni, hiszen egy ideje már tisztában vagyunk azzal, hogy nem mindegyik kifejezés melléknév, amely egy főnevet előtte állva módosíthat.

Egy másik képzőről szóló korábbi cikkemben (KENESEI 1996) ugyanis azt mutattam be, hogy mivel az *-ú/-ű* toldalék szintaktikai egységekhez, főnévi csoportokhoz (NP-hez vagy DP-hez) csatlakozik, továbbá produktívan nem képez melléknévet, az így létrejött szerkezetet legjobb lenne nem melléknévnek, hanem jelzőnek nevezni a hagyományos terminológia szerint, hiszen nem szó, hanem szintagma méretű elemmel van dolgunk. Következésképpen szófajváltásról, tehát szóképzésről sem beszélhetünk ez esetben.

A következő példa jól illusztrálja állításunkat: *a Richárd hatalmánál nagyobb hatalm-ú uralkodók*. A magyar nyelvben a *hatalmú* szó nem fordulhat elő önálló melléknévként, vagyis nincs olyan, hogy *\*a hatalmú uralkodó*, és általában nem lehetséges az [N+*ú/ű* = Adj] képlettel leírni a képző működését. Az ebben a példában szereplő szerkezet alapja az *a Richárd hatalmánál nagyobb hatalom* főnévi kifejezés, azaz DP, és ehhez járul hozzá a képző, amely lehetővé teszi, hogy a szerkezet az *uralkodók* főnév prenominális módosítója legyen, és ne kényszerüljön rá, hogy a mindig kéznél lévő posztnominális vonatkozó mondat-  
tal kelljen kifejezni ugyanazt a tartalmat, pl. *az az uralkodó, akinek a Richárd hatalmánál nagyobb a hatalma*. Fenti állításunk érvényén nem változtat az sem, hogy vannak olyan lexikalizált *-ú/-ű* képzős melléknevek is, mint a *hímnemű* vagy a *félárú*.<sup>3</sup>

Az *-i* képző sok tekintetben hasonlóan működik, mint majd később látni fogjuk. Először is a képzés eredménye ilyenkor is a főnév előtti módosító, azaz jelző pozíciójában jelenik meg. Ha például az *asztal* vagy *edző* szóból képzett *asztali*, *edzői* derivátumokat vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy viselkedésük több vonatkozásban is eltér a melléknevek jelentős részétől, amelyeket az alábbi példasorban a *remek*, illetve az eredetileg *i*-képzős, de lexikalizált *isteni* melléknév képvisel. Példáinkban *ad hoc* szerkezeteket használunk, mint az *asztali labda* vagy az *edzői módszer*, egyrészt a szerkezet általános produktivitását illusztrá-

<sup>3</sup> L. még HASPELMATH – SIMS 2012 11. fejezetét e kérdéskörrel.

landó, másrészt azért, hogy ne vezessenek tévútra a bevett, lexikalizált kifejezések, mint pl. az *asztali lámpa*.

- (2)a. Prenominális helyzet  
*isteni/remek/asztali/edzői labda/módszer*
- b. Fok- és mértékhatározóval  
*egy nagyon/kifejezetten isteni/remek/\*asztali/\*edzői labda/módszer*
- c. Középfokkal  
*Ez istenibb/remekebb/\*asztalibb/\*edzőibb labda/módszer, mint az.*
- d. Névszói állítmányban  
*Ez a labda/módszer isteni/remek/\*asztali/\*edzői volt.*
- e. Másodlagos állítmányként<sup>4</sup>  
*Ez a labda/módszer isteninek/remeknek/\*asztalinak/\*edzőinek látszik.*
- f. További, pl. határozószói képzés alapjaként  
*Anna istenien/remekül/\*asztalian/\*edzőien dobja a labdát/tanítja a módszert.*

Ha a (2)-ben felsorolt tulajdonságok jellemzik a mellékneveket, akkor a bennünket érdeklő *i*-képzősökre, azaz a produktívan létrehozott, nem lexikalizált *i*-képzősökre ezek közül meglehetősen kevés, azaz csak a (2a) – és többek számára a (2e) – alatti vonatkozik, amint erre már egy másik cikkemben is utaltam (KENESEI 2010).

A jelzői módosítók viselkedésének különbségeit már BALLY (1944) is észrevette, aki a francia és általában az újlatin nyelvekben előforduló relációs mellékneveket (pl. *chaleur solaire*, szó szerint: 'hő napi', azaz 'naphő', a *nap* = 'égitest' értelemben), azzal jellemezte, hogy szemben a minőségjelzőkkel ezek egyáltalán nem lehetnek prenominálisak, nem fordulnak elő állítmányként, nem fokozhatóak, és „főnévi értékük” van (BALLY 1944: 97). Mások később rámutattak, hogy a mellékneveket egy kritériumlista szerint lehet osztályozni, amelybe olyasmik tartoznak, mint az állítmányi szerep, fokozhatóság, polaritás, (az újlatin nyelvekben) a főnév előtti vagy mögötti előfordulás, ismételhetőség, mellérendelés, argumentumszerep, a jelzett főnévvel való szomszédosság stb. (pl. FÁBREGAS 2005, FRADIN 2007, BISELTO 2010, KOSHIISHI 2011). Ismét mások a módosítás jelentésbeli vonatkozásai alapján megállapították, hogy a főnévből képzett melléknevek szemantikai reprezentációja azonos a tövükben álló főnevekével (FRADIN 2008), vagy hogy a relációs melléknevek fajtát és nem egyedet jelölnek, mint a minőségjelzők (MCNALLY – BOLEDA 2004). Ezek szerint a kri-

<sup>4</sup> SIPTÁR PÉTER megjegyzi, hogy számára a (2e) csillagos példái jobbak mint a (2b–d)-ben illusztráltak. Ez esetben a csillag helyett a „%” jel fejezné ki jobban azt, hogy vannak akik elfogadják a vizsgált szavaknak ezt az alárendelt („kis tagmondatbeli”) állítmányi helyzetét, de a distinkció lényegét ez nem érinti.



tériumok szerint az *i*-képzős kifejezések a magyarban a relációs melléknevek csoportjába tartoznának.<sup>5</sup>

Számos nyelvben vannak ilyen relációs melléknevek. MEZHEVICH (2002) szerint, amikor más nyelvek az N+N típusú szóösszetételt alkalmazzák, az oroszban két lehetőség közül kell választani. Az egyik a birtokos szerkezet (pl. *voditel' furgon-a*, szó szerint: 'vezető furgon-GEN', azaz 'furgonvezető'), a másik pedig a megfelelő főnévből képzett prenominális relációs melléknév, amelyet az alábbi példákkal illusztrálunk, megjelölve a fentiekben is felsorolt releváns tulajdonságokat.

- (3)a. Prenominális pozíció  
*kniž-n-yj*                      *magazin*  
 könyv-ADJ-MASC    bolt  
 'könyves bolt'
- b. Fok- és mértékhatózóval  
 \**očen'*    *kniž-n-yj*                      *magazin*  
 nagyon    könyv-ADJ-MASC    bolt  
 'nagyon könyves bolt'
- c. Középfokkal  
 \**Etot magazin kniž-n-eje,*                      *čem tot.*  
 ez    bolt                      könyv-ADJ-COMP    mint    az  
 'Ez a bolt könyvesebb, mint az.'
- d. Névszói állítmányban  
 \**Magazin byl kniž-n-yj*  
 bolt                      volt    könyv-ADJ-MASC  
 'A bolt könyves volt.'
- e. „Rövid” melléknév  
 \**Magazin byl kniž-en*  
 bolt                      volt    könyv-ADJ.MASC  
 'A bolt könyves volt.'

Az orosz melléknév tulajdonságai tehát nagymértékben megegyeznek a magyar *i*-képzős mellékneveket jellemző jegyekkel. NIKOLAEVA – SPENCER (2012: 222skk.), amikor az angol N+N összetételeket és orosz megfelelőiket hasonlítják össze, azt állapítják meg, hogy az N+N szerkezetbeli „főnévi módosítók... valamilyen pragmatikailag meghatározott viszonyt fejeznek ki a fej és a módosító között (some pragmatically defined relation between the head noun and its

<sup>5</sup> Az újabb magyar terminológia ezeket viszonyító mellékneveknek nevezi, és az itt felsorolt tulajdonságaik közül is említ néhányat, vö. KESZLER (2000: 142–143). Abban viszont eltér a véleményem, hogy ott az anyagneveket vagy például a *hajadon* szót (viszonyító) melléknévként kategorizálják.

modifier)” és hogy az orosz preminális derivátumok ugyanezt a viszonyt fejezik ki. Egy-egy adott nyelv tehát eldönti, hogy N–N típusú, vagy relációs melléknév típusú főnévi módosítást ír elő, vagy mindkettőt.<sup>6</sup> Mivel a relációs mellé knevek csoportja más lexémákat is tartalmaz (pl. *néhai, állítólagos, nagyfejű*), az alábbiakban az *i*-képzős derivátumokat „*i*-képzős módosítóknak” vagy „*i*-módosítóknak”, rövidítve „*I*-mod”-nak fogjuk hívni. Azt állítjuk tehát, hogy a köznévből képzett *i*-módosítók főnévi módosítók, és hogy a főnévi módosítók a relációs mellé kneveknek egy részhalmazát alkotják.

Szemben azonban az angollal és az oroszsal, ahol csak az egyik vagy a másik lehetséges, a magyarban mindkét lehetőség fennáll, vagyis egymás mellett létezik az összetétel vagy a főnévi módosító és az *i*-módosító is. A következőkben azt vizsgáljuk, mitől függ a választás közöttük.

HETZRON (1978) és CINQUE (2010) óta tudjuk, hogy a főnévi fej előtt felsorakozó mellé knevek sorrendje szemantikai tulajdonságokra vezethető vissza. A magyarban is az alábbi szabályszerűséget figyelhetjük meg, amelyben az „*I*-mod”-dal jelölt főnévi módosító két pozícióban is előfordulhat.<sup>7</sup>

(4) A mellé knevek sorrendje a főnév előtt

MELLÉ KNEVEK				FŐNÉVI MÓDOSÍTÓK			FEJ
ÉRTÉK	MÉRET	SZÍN	EREDET	I-MOD	ANYAG	I-MOD	FŐNÉV
kedves	nagy	piros	francia	<i>asztal-i</i>	pamut	<i>asztal-i</i>	labda

A négy első csoportba tartozó (minősítő) mellé knevek közül egyiket sem tudjuk a jobboldali *i*-módosító helyére, azaz az anyagnév és a főnévi fej közé helyezni. Ha a *pamut labda* kifejezésben (és társaiban) a *pamut* főnévi módosítóknak számít, akkor az *asztali* és a hozzá hasonló *i*-módosítók ezeknek a főnévi módosítóknak egy másfajta megjelenési formája.<sup>8</sup> A lexikalizált *i*-képzős mellé knevek természetesen az első négy csoporttal azonos pozíciókat foglalnak el, vagyis ezek valódi mellé knevekként jelennek meg, pl. *isteni, eredeti, egyéni; óriási; égi, kínai*.

<sup>6</sup> Itt és a továbbiakban az összetételeket „N+N”, a főnévi módosítást, illetve argumentum – fej szerkezetet „N–N” formával jelöljük. A magyarázat hamarosan következik.

<sup>7</sup> Kérdéses, hogy szerepelhet-e egyszerre mindkét pozícióban is *i*-módosító, vö.: *a folyosói vas asztali díslámpa*. SIPTÁR PÉTER vetette föl, hogy például a *tegnapi* vagy a *Thomas Mann-i* helye más lehet. Ennek valószínűleg az az oka, hogy főnévi módosító csak köznévből származhat. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmemet a *műanyag piros tojás* rendhagyó sorrendjére, de itt valószínűleg a *piros tojás* egyetlen lexémának számít, vö. *\*műanyag friss/pettyes tojás*.

<sup>8</sup> Itt és a továbbiakban nem mindig követjük a magyar helyesírási szabályokat az egybe-, illetve különírás tekintetében, elsősorban azért, hogy mondandónkat világosabbá tudjuk tenni.

Másfelől arra is érdemes felfigyelni, hogy a más típusú relációs melléknevek nem a főnévi módosítók helyét foglalják el, hanem általában a minősítő melléknevek előtt jelennek meg, pl. *a néhai kedves francia (\*néhai) szomszédom*.

Figyeljük meg, hogy a két köznévből álló szerkezetekben sem az i-módosító, sem az anyagnév nem kerülhet az intézmények (*bank*) vagy termékek (*kép*) neve és a főnévi fej közé, de ez fordítva nem áll fenn, azaz az i-módosító vagy anyagnév és a főnévi fej közé elhelyezhető az intézmény- vagy terméknev, vö. (5a-d). Sőt nem is minden i-módosító viselkedik egyformán e tekintetben, mivel az eredetet jelölők nem számítanak a főnévi módosítók közé, vö. (5e-f).

- |   |                              |
|---|------------------------------|
| (5)a. vas/folyosói kép/fali keret       | b. *kép vas/fali keret       |
| c. beton/városi bank/zöldövezeti épület | d. *bank beton/városi épület |
| e. londoni pamut ruha                   | f. *pamut londoni ruha       |

Ezen a ponton azt tudjuk rögzíteni, hogy az intézmény- és terméknevek a főnévi fejjel összetételt (N+N) alkotnak, és ezért nem lehet közéjük – az összetételekre vonatkozó általános szabályok szerint – semmit sem elhelyezni. Viszont az anyagnevek főnévi módosítókként (N–N) működnek, ezért más főnévi típusú módosítók, köztük az i-módosítók csoportjába tartozó lexémák is megjelenhetnek az anyagnév és a főnévi fej között. A köznévből képzett i-módosító tehát a főnévi módosítás egy változata, de például a helynévből képzett i-módosító az eredetet jelölő melléknevekkel viselkedik azonos módon, amire alább még visszatérünk.

#### 4. A főnévi módosítás lehetőségei

Mihelyt az i-módosítók csoportját nem szokásos, minősítő típusú mellékneveknek, hanem a főnévi módosítás egyik lehetőségének tartjuk, az eddig rendszertelennek látszó állítások, például az (1) alatt felsorolt tulajdonságok a helyükre kerülnek. Az anyagnevek például, mint láttuk, a képző nélküli főnévi módosítást valósítják meg, l. (1d). Az (1c) továbbá azt mondja ki, hogy „az *-i* képző nem járulhat betűszavakhoz”. Itt minden bizonnyal arról van szó, hogy a betűszók által rövidített teljes alakok nem lehetnek N–N szerkezetek előtagjai, hanem csak i-módosító formában módosíthatnak főneveket, viszont a nekik megfelelő betűszók pont fordítva működnek: csakis N–N szerkezetben fordulhatnak elő.

- |   |
|---|
| (6)a. pénzügyminisztériumi/bölcsészkar dolgozó/kiadvány |
| b. *PM-i/*BTK-i dolgozó/kiadvány                        |
| c. *pénzügyminisztérium/*bölcsészkar dolgozó/kiadvány   |
| d. PM/BTK-dolgozó/kiadvány                              |

Az i-módosító és a pusztán főnévi módosító a teljes név, illetve a betűszó tekintetében nyilvánvalóan kiegészítő eloszlásban, komplementer disztribúcióban van egymással: ahol az egyik megjelenhet, ott a másik nem, és viszont. Morfoló-

giai terminológiát használva a két forma kölcsönösen blokkolja a másikat. Az nem világos, hogy a betűszó miért viselkedik így, de számunkra most az a fontos, hogy rögzítsük: az N–N típusú és az [N+i – N] típusú módosítás ugyanannak az éremnek a két oldala, és ezt pontosan a komplementer disztribúciójuk bizonyítja.<sup>9</sup> Egyetérthetünk tehát FÁBREGAS (2007: 31) konklúziójával: „ezek a relációs melléknevek azért mutatják a főnevek jelentésbeli és formai viselkedését, mert valójában főnevek.”

A LADÁNYI (2007: 116–117) alapján közölt lista a (7) alatt olyan főnevekre ad példákat, amelyek nem vehetik fel az *-i* képzőt.

- |                      |                                      |
|----------------------|--------------------------------------|
| (7)a. anyagnév:      | pamut(*-i) labda                     |
| b. növény neve:      | tulipán(*-i) szirm                   |
| c. állat neve:       | tigris(*-i) harapás                  |
| d. terméknév:        | cipő(*-i) bolt; festmény(*-i) stílus |
| e. gyűjtőnév:        | csoport(*-i) létszám                 |
| f. testrésznév:      | mell(*-i) izom                       |
| g. rész-egész nevek: | asztal(*-i) fiók                     |
| h. elvont főnevek:   | béke(*-i) vágy                       |

A fentiek alapján azt a tanulságot vonhatnánk le, hogy az *-i* képző mindazokban az esetekben blokkolva van, amikor létezik egy N+N összetételi, illetve főnévi módosítói alternatíva. Csakhogy a blokkolás jelensége korántsem olyan általános, mint azt az eddigiekből gondolhatnánk.

Tekintsük először az intézményneveket. Az *egyetem* szó például kétféleképpen viselkedik egy főnévi fej előtt:

- |                      |                    |
|----------------------|--------------------|
| (8)a. egyetem építés | b. egyetemi építés |
| c. *egyetem tanár    | d. egyetemi tanár  |

A (8a) szerkezetben az *egyetem* a deverbális *építés* főnév argumentuma, a főnév tövében álló ige tárgya. A (8b)-ben az *egyetem* nem argumentuma a szerkezet fejében álló főnévnek, itt ugyanis egy laza szemantikai-fogalmi kapcsolat jön létre a jelző és a főnév között, amelyben az *egyetem* jelölheti az építés helyét,

<sup>9</sup> SIPTÁR PÉTER lehetséges ellenpéldaként említi a *TGM-i éleslátás*-t (Tamás Gáspár Miklós nevének közzsájon forgó rövidítése alapján). Itt bizonyára arról van szó, hogy az e szabályszerűség hatókörébe tartozó betűszóknak intézményneveknek kell lenniük; a *TGM* pedig valójában személynév, még ha rövidítve van is. SIPTÁR másik példája a *N.Y.-i rendőrség* szerintem csak írásban létezik, kiejteni nem tudjuk, csakúgy mint analóg hazai változatát, a *bp-i rendőrség*-et, melyet szintén nem „bépei rendőrség”-ként olvasunk ki.

A tulajdonnevek *i*-képzős alakjáról érintőlegesen l. még KICSÍ – KÁLMÁN 2012-t is.

megrendelőjét, finanszírozóját stb. Ugyanez a különbség áll fenn a (8c–d) között is, amit egy analóg példával illusztrálunk.

- |                      |                         |
|----------------------|-------------------------|
| (9)a. földrajz tanár | b. *földrajzi tanár     |
| c. kínai tanár       | d. *Kína tanár          |
| e. földrajzi helyzet | f. (közép)iskolai tanár |

Látjuk, hogy (9a)-ban a *földrajz* argumentuma a *tanár* főnévnek: a tanár földrajzot tanít. Emiatt nem lehetséges a (8c): senki sem tanít „egyetemet” mint tantárgyat. Alapjában véve a (9b) nem agrammatikus, csak értelmezhetetlen, mert nem lehet találni olyan fogalmi-szemantikai viszonyt, amely a „földrajz” és a „tanár” között fennállhat és nem a „tantárgy-tanítás” relációt képezné le. A (9c) két értelme közül az egyik az argumentum-ige viszonyra megy vissza, amilyen a (9a) is, vagyis itt a kínait (nyelvet, irodalmat stb.) tanító személyről van szó, a másik értelme a szokásos (eredetet kifejező) minőségjelző. Az elvben lehetséges (9d) a (9c) blokkoló hatása miatt nem jöhet létre. Természetesen ha a *földrajz* csak módosítója, nem pedig argumentuma a főnévi fejnek, mint a (9e)-ben, akkor felveheti az *-i* képzőt, jóllehet ez nem kötelező, hiszen ugyanaz a főnévi fej előfordul N+N összetételben is, pl. *beszéd helyzet*. Ha pedig a *tanár* fej módosítója nem argumentuma a fej tövében álló *tanít* igének, akkor az *i*-képzős alakban kell megjelennie, l. (9f), illetve (8d).

Ha a főnévi módosítás és az *i*-módosító nem zárják ki egymást, érdemes más eseteket is megvizsgálnunk, amelyekben mindkettő lehetséges. LADÁNYI (2007) is megjegyzi, hogy a (7c) típusa rendszeresen megengedi az *i*-képzős alternatívát, pl. *elefánti méret*. Hozzátehetjük a *tigrisi vadság* vagy a *dinoszauruszi idők* példáit is, és próbálkozhatunk azzal az általánosítással, hogy ahol az N+N szerkezet (valójában összetétel) a rész-egész viszony kifejezésére van fenntartva, ott az *i*-módosító fed le minden más viszonyt, vagyis továbbra is ragaszkodhatunk ahhoz, hogy az *i*-módosító a főnévi módosítás alternatív formája.

A (7f) esetében megint más a helyzet. Az ide tartozó testrésznevek általában megengedik az *i*-módosító formát, amit az alábbiakban illusztrálunk.

- |                          |                       |
|--------------------------|-----------------------|
| (10) a. <i>kéz műtét</i> | b. <i>kézi műtét</i>  |
| c. <i>agy műtét</i>      | d. <i>agyi műtét</i>  |
| e. <i>agy sejtek</i>     | f. <i>agyi sejtek</i> |

A minta ismerős: az N–N szerkezetben az elöl álló főnév argumentumként értelmezhető, ha a főnévi fejnek lehet argumentuma, ezért a (10a)-ban a *műtét* tárgya a *kéz*, vagyis azt operálják. A (10b)-ben viszont a *kéz* már nem lehet argumentum, a kézenfekvő értelmezés pedig instrumentumként, azaz a *műtét* végrehajtásának eszközeként valószínűsíti a szerepét, azaz a *műtétet* kézzel hajtják végre. Ez az értelmezés nem elérhető a (10d) számára, ezért az nagyjából ugyanazt jelenti, mint a (10c), hiszen ha a (10d) helyviszonyt fejez ki, akkor lényegé-

ben nem különbözik a (10c)-nek a (10a)-hoz hasonló értelmezésétől. Ez a minimális különbség nagyobb értelmezési eltérést is lehetővé tesz a (10e–f) esetében, ahol a (10e) a rész-egész viszonyból következően kizárólag neuronokat jelenthet, de a (10f) tág értelemben jelölheti mindazokat a sejteket is (kötőszövet, vér, ideg), amelyek az agyban találhatók. Ilyen alapon a *láb műtét* és a *?lábi műtét* között is felfedezhetünk értelmezési különbséget, még ha némi fantázia szükséges is ahhoz, hogy elképzeljük a lábbal végrehajtott operációt a második esetben.

Ha két főnév áll egymás mellett, akkor ezek lehetnek a) összetételi viszonyban, pl. *tulipán szírom*; b) „argumentum – fej” viszonyban, pl. *egyetem építés*; és végül c) főnévi módosítási kapcsolatban, pl. *pamut labda*. Az összetétel és a főnévi módosítás közötti különbséget úgy érhetjük tetten, ha megpróbálunk más módosítókat elhelyezni a fej és a módosító között, pl. *\*tulipán növényi szírom*, szemben a *pamut asztali labda* lehetőségével.

Leszögezhetjük tehát, hogy az *i*-módosító az N–N típusú főnévi módosítás számára alternatívát kínál, különösen amikor az N–N szerkezet egyértelmű „argumentum – fej” viszonyt valósít meg. Nem azt állítom tehát, hogy az *i*-képzős módosítók főnevek lennének, hanem azt, hogy szerepük pontosan olyan, mint az *-i* képző nélküli főneveké: de amíg ezek nem melléknevek, azok igen, méghozzá sajátos típusú relációs melléknevek.

Egyfelől tehát létezik a főnévi módosítók osztálya, amelybe változatlan köznévi formájukban az anyagnevek, továbbá az *i*-képzős köznevek tartoznak, másfelől létezik a relációs (vagy viszonyító) melléknevek osztálya, amelybe mind az (*-i* képző nélküli) fokozhatatlan, csak prenominális jelzői helyzetben álló, fok- és mértékhatározókat fel nem vehető lexikalizált melléknevek (pl. *néhai*, *állítólagos*), valamint a köznévből *-i* képzővel *ad hoc* alapon létrehozott, tehát nem lexikalizált főnévi módosítók tartoznak – de más-más pozíciókban a módosított főnév előtt. A melléknevek ez utóbbiakkal átfedésben nem lévő másik nagy osztálya a minősítő mellékneveké, amelyek csak annyiban hasonlítanak az előzőekre, hogy prenominális helyzetben is megjelenhetnek – de ismét nem azokban a pozíciókban, amelyekben a relációs melléknevek.

## 5. A szintagmához csatlakozó képző

Miután láttuk, hogy az *i*-módosító nem a minősítő melléknév egy alfaja, hanem a relációs melléknevek egy részhalmazát alkotó főnévi módosítás egyik változata, vizsgáljuk tovább azokat az eseteket, amelyekben az *i*-módosítók világosan elválnak a többi relációs melléknévtől.

A ’valamivel ellátott, valamihez hasonló’ jelentést kifejező *-s* képző igen produktív, pl. *femes*, *falas*, *tokos*, *sörös*, *erdős*. Bizonyos körülmények között az *-s* váltokozhat az *-i* képzővel.

- (11) a. az ?évi jelentés                      b. az éves jelentés  
       c. a 2014. évi jelentés                d. \*a 2014. éves jelentés

Ennyi példából is látható, hogy az *-s* képző az *év* szóhoz, míg az *-i* toldalék az *a 2014. év* főnévi csoporthoz adódik hozzá, és jöllehet az *-i* képzőt rá lehet tenni egy szóra is, az *-s* nem jelenhet meg a szónál, pontosabban [(A/Num)+N] szerkezetnél nagyobb méretű kifejezésen.<sup>10</sup> Az alábbi példák ezt még plasztikusabban mutatják be.

- (12) a. [[a legutóbbi három év]-i ] jelentés]  
       b. [a [legutóbbi [három [éves jelentés]]]]  
       c. [a [legutóbbi [[három éves] jelentés]]]

A (12a)-ban a jelentés a legutóbbi három évről szól; a (12b)-ben három darab egyéves jelentésről van szó, amelyek a legutóbbiak, azaz legfrissebbek, a (12c) pedig egyetlen friss jelentésről beszél, amely egy hároméves időszakot ölel fel.

De nem egyszerűen arról van szó, hogy az *-i* képző nagyobb szintaktikai szerkezethez csatlakozik, mint az *-s*, hanem arról, hogy amit az *-i* maga mellé vesz, az referenciális kifejezés. Nyilvánvaló, hogy *a 2014. év* szintagmának van referenciája, ugyanúgy, ahogy az *elmúlt három év*-nek is, szemben a *három éves*-sel, ami csupán egy időtartamot jelöl, de azt nem, hogy az mikor volt. Ugyanez a különbség mutatkozik meg az alábbi példapárban is.

- (13) a. a három órai értekezlet  
       b. a három órás értekezlet

Jöllehet a (13b) többek számára jelentheti a három órakor kezdődő értekezletet is, a (13a) semmiképpen nem utalhat az értekezlet időtartamára, csak a (referenciális) kezdőpontjára. Egyes beszélők még a *három órás*i formát is használják, de csakis az időpont értelemben, ami megint az *-i* képző szerepét húzza alá. A kerek órák esetében fennálló választási lehetőség eltűnik a tört órai időpontoknál, pl. *a fél három órai/\*órás értekezlet*.<sup>11</sup> Ilyen példákat találunk más időbeli kifejezések kapcsán is, pl. *(a múlt) heti – (három) hetes (tanfolyam)*; *(a jövő) hónapi – (több) hónapos (utazás)*. Az *i*-képzős kifejezések tehát referenciálisak, míg az *s*-képzősök nem.

Egy további érdekes tulajdonsága az *-i* képzőnek, hogy tulajdonnevek is felvehetik (RUZSICZKY 1961, KESZLER 2000, LADÁNYI 2007). Mondanunk sem

<sup>10</sup> Amint azt KENESEI 1996-ban is kifejtettem, az *-s* a főnévi csoportnál, azaz a DP-nél kisebb szerkezeten tud csak megjelenni, ami maximum egy adjunktummal, azaz melléknévvel vagy számnévvel módosított főnév lehet, pl. *zöld kabátos, három garasos*.

<sup>11</sup> Bár olyan létezik, hogy *a fél/negyed harmas értekezlet*, a számnévhez ugyanis nem lehet hozzátenni az *-i* képzőt.

kell, hogy minden tulajdonnév teljes (referenciális) főnévi csoportot, DP-t alkot, tehát a képző itt is szintagmához járul. Tekintsük először a személyneveket.

- (14) a. Semmelweis Ignác-i módszerek  
 b. semmelweisi módszerek  
 c. \*ignáci módszerek  
 d. ulászlói gyávaság

Nyilvánvaló, hogy a nevek referenciális kifejezések, de a keresztnév nem azonosít elegendő mértékben, ezért csak a vezetéknévből lehet jelzői alakot képezni, esetleg a keresztnévvel együtt – kivéve, ha a keresztnév önmagában is jól képes azonosítani, ami elsősorban az uralkodók esetében jöhet szóba. Ismerős terepre érkezünk, amikor felfedezzük, hogy a tulajdonnevekből nem mindig lehet összetételeket képezni, ám itt nem találjuk a korábban leírt kiegészítő eloszlást az összetétel és a képzés között.

- (15) a. orvos/\*Sемmelweis(i) bírálás  
 b. orvos/Sемmelweis(i) kritika  
 c. orvos/\*Sемmelweis(i) meghívás  
 d. orvos/Sемmelweis(i) ügy

Úgy látjuk, hogy a tulajdonnév nem jelenhet meg, amikor a főnévi fejnek saját argumentumszerkezete van, mint a (15a, c)-ben, és itt az *i*-képzős alak sem alternatíva – szemben az olyan főnévi fejjel alkotott kifejezéssel, amelyben a fejnek nincsen argumentumszerkezete (15b, d). Erre alább még visszatérünk.

A (15)-ben is kétségtelen referenciális kifejezések szerepeltek, de most többszavas leíró jellegű tulajdonnevekkel bővítjük a listát, s ezek további váratlan meglepetéseket tartogatnak.

- (16) a. a demokrata párti jelölt  
 b. a legfelsőbb bírósági ítéletek  
 c. ?%a modern demokrata párti jelölt  
 d. ?%a legfelsőbb közigazgatási bírósági ítéletek

A helyesírási szabályok ellenére, amelyek a kisbetűs írást követelik meg, a *Demokrata Párt* referenciális (tulajdon)névként működik itt, csakúgy mint a többi kifejezés. A gondot az okozza, hogy a képző érzékeny a többszavas tulajdonneveket alkotó szavak számára és a kettőnél több szót tartalmazókat kevesebben fogadják el. Erre sincsen magyarázatunk, de felhívjuk a figyelmet arra, hogy az *s*-képzős jelzők sem tűrik meg a kettőnél több elemet, pl. *a (?\*nagy) zöld kala-*



*pos (vadászok), a (?\*három) zöld kalapos (vadászok)* – abban az értelemben, hogy „a kalap nagy és zöld”, illetve „három zöld kalapjuk van”.<sup>12</sup>

Térjünk vissza egy pillanatra az (1a) állításra, amely azért korlátozza a képző produktivitását a főnevekre, mert a névutók, melyekhez szintén csatlakozhat, zárt osztályt alkotnak. Csakhogy már fent is láttuk, hogy az *-i* képző számos esetben nem főnévhez, hanem főnévi csoporthoz, más szóval szintagmához kapcsolódik. Következésképpen most sem csupán egy névutóra tesszük rá a képzőt, hiszen önállóan meg sem jelenhetnek, l. (17a) hanem egy teljes névutós kifejezésre, azaz ismét csak szintagmára, akár referenciális (17b), akár nem az (17c).

- (17) a. a \*mögötti/\*előtti/\*melletti fa  
 b. az Anna mögötti/előtti/melletti fa  
 c. Sok ház melletti villanyoszlopot ki fognak cserélni.

Ismeretes, hogy a magyarban a főnévi fej mögé is elhelyezhető a névutós kifejezés, pl. *a fa Anna mögött/előtt/mellett*, amely kifejezés ugyanazt jelenti, mint a (17b), csak nem mindig használható ugyanazokban a mondatbeli helyzetekben. Ha a két kifejezés ugyanolyan típusú módosítást valósít meg, akkor a szerkezetüknek is hasonlóknak kell lenniük. A névutós kifejezést PP-vel, az *i*-képzős szintagmát I-MOD-P-vel jelölve az alábbi struktúrákat rendelhetjük hozzájuk.

- (18) a. [DP a [NP [I-MOD-P [PP Pál mögött] -i] fa]]  
 b. [DP a [NP fa [PP Pál mögött]]]

A mutatószavas névutós kifejezések révén további bizonyítékot kapunk arra, hogy az *-i* képző nem a névutóhoz, hanem a teljes névutós szerkezethez tapad hozzá. A névutók – ugyanúgy, mint a ragok – a mutatószón is megjelennek, de ekkor az ilyen szintagmák *i*-képzős alakjaiban a mutatószó névutója nem *i*-képzős formában van jelen.<sup>13</sup>

- (19) a. \*az [ez előtt-i a ház előtt-i] fa  
 b. az [ez előtt a ház előtt]-i fa  
 c. [DP az [NP [I-MOD-P [PP ez előtt a ház előtt] -i ] fa]]

Az a tény, hogy a képző csak egyszer jelenik meg és az egész névutós szerkezet végén, nem tesz más elemzést elfogadhatóvá, mint azt, amely szerint a képző a PP-re kerül rá, jöllehet morfológiai értelemben a névutóval alkot egyetlen szót, ahogy ezt az ún. zárójeles paradoxonok tárgyalásakor annakidején bemutattuk (KE-NESEI 1996).

<sup>12</sup> Kivéve persze, ha a melléknevet módosítja a további elem, pl. *a feltűnően zöld kalapos vadászok*, de az elemek száma ekkor is kettő, csak az egyiknek van belső szerkezete, azaz saját módosítója.

<sup>13</sup> Ezt a megfigyelést ANDREW SPENCERnek (személyes közlés, 2010) köszönhetem.

Nem minden névutó veheti fel a képzőt. A forrást/eredetet és a helyet jelölők igen, de célt kifejezők nem, míg például az irányt jelölő két azonos jelentésű névutó közül az egyik igen, a másik nem.<sup>14</sup>

- (20) a. a ház mögüli/felőli/alóli felbukkanás  
 b. \*a ház eléi/feléi/mögéi futás  
 c. \*a réten áti gyaloglás  
 d. a réten keresztüli gyaloglás

Az időre vagy más körülményre utaló névutós szerkezetek is lehetnek *i*-képzősek.

- (21) a. az előadás előtti/alatti/utáni izgatottság  
 b. a tanár általi feleltetés

Ezen kívül igen sok hely- és időhatározószó is felveheti a képzőt, jóllehet ezek is zárt elemosztályokba tartoznak, de az ezekből képzett szavak sokkal inkább eleget tesznek a melléknévi kritériumoknak, mint a legtöbb *i*-képzős társuk, hiszen ők lehetnek állítmányok is, sőt némelyikük fokozható is: *ottani*, *mai*, *tavaszi*, *decemberi* stb. Felhozhatnánk a határozószói osztályozásuk ellen, hogy van, amelyik főnévi eredetű, pl. a *tavaszi* és a *decemberi*, de ennek ellentmond az itt idézett *i*-képzős formájukban működő értelmezésük. Jóllehet a (22a–b) mondatokban e két jelző valóban nem utal időpontra, és ennél fogva használatuk nem referenciális és itt a *tavasz*, illetve *december* főnévből vannak képezve, a (22c–d) mondatokban már más a helyzet: itt csak úgy lehet érteni őket, hogy „a következő tavasszal létrejövő találkozás”, illetve „a múlt decemberi előadás”, azaz deiktikus használatot mutatnak. Itt csak mellékesen jegyzem meg, hogy e példák is azt a felfogásomat igazolják, hogy a szavak jelentése a mondatban dől el, ott válik véglegessé és pontosan értelmezhetővé, vö. KENESEI 2013.

- (22) a. A tavaszi zöldség egészséges.  
 b. A decemberi óra számítani lehet.  
 c. Ezt majd megbeszéljük a tavaszi találkozónkon.  
 d. A decemberi előadásod sikerült a legjobban.

Persze a kétségtelenül referenciális értelmű összetettebb szerkezeteknél, valamint a földrajzi nevek esetében ilyen kétségek nem merülnek fel: *2001. szeptember 11-i*, *londoni*, *amerikai*, *dunai*, *mátrai* stb.

A határozószóból képzett lexikalizált (minősítő) melléknévek mellett, mint amilyen a 'modern, korszerű' értelemben használatos *mai* (vö. *egyre maibbak a képeid*, *nagyon mai festészet*; *ez az irányzat igazán mai*), a referenciális, és ezért véleményem szerint nem lexikalizált, hanem *ad hoc* módon, alkalmilag képzett

<sup>14</sup> Egyik lektorom indoklást is kért e meglepő példákhoz. Sajnos egyelőre értetlenül állok a jelenség előtt.

*mai* módosító nem jelenhet meg a minősítő melléknév számára elérhető pozíciókban, pl. *a (\*nagyon) mai(\*bb) vendégek; \*Ezek a vendégek maiak.*

Mint már fentebb említettem, sokan hibásnak tartják a többszavas tulajdonnevek *i*-képzős alakját. Az ilyenkor alkalmazható eljárás a *-beli* „félszót” veszi igénybe, de akkor is ez történik, ha az adott tulajdonnév, pl. országnév leíró jellegű, azaz értelmezhető.<sup>15</sup>

- (23) a. a Modern Demokrata Párt-beli/%-i választások  
 b. az Egyesült Államok-beli/\*-i törvények  
 c. az Európai Unió-s/-beli/\*-i tárgyalások  
 d. a Szovjetunió-beli/\*-i perek  
 e. a Bissau Guinea-beli/-i minisztériumok  
 f. a Fülöp-szigetek-beli/-i áradások

Akiknek a (23a) *i*-képzős formája nem fogadható el, azok kénytelenek a *-beli* félszót elhelyezni a tulajdonnéven. (23b–d) leíró, azaz jelzős kifejezések, bár tulajdonnevek, ezért az *i*-képzős forma nem alkalmazható. (23e) töve nyilvánvalóan értelmezhetetlen, és úgy látszik, hogy mivel a *Fülöp* tulajdonnév is az, ezért (23f)-ben a mindig alkalmazható *-beli* végződésű alak mellett az *i*-képzős is lehetséges.

Nem meglepő ezek után, hogy a köznevekkel alkotott referenciális kifejezések sem vehetik fel az *-i* képzőt, hanem esetükben is a másik alternatíva az egyedüli kiút.

- (24) a. a magas ház-beli/\*-i állapotok  
 b. az utcánk-beli/\*-i helyzet

Persze ha a *magasház* szóösszetételt tekintjük, amely nyilvánvalóan nem referenciális, akkor az *i*-képzős alakkal semmi gond nincsen, pl. *magasházi liftek*. Tudomásunk szerint az *i*-képzős kifejezéseknek ezeket a tulajdonságait még nem írták le a magyar nyelvészeti irodalomban.

Lássuk ezek után, hol is tartunk. Az *-i* toldalékot önálló szavakhoz és többszavas kifejezésekhez lehet csatolni. Amennyiben önálló szóra kerül, akkor relációs melléknevet képez, és az N+N összetételek, illetve az összetételekhez hasonló formájú ún. főnévi módosítók számára kínál alternatívát, amikor ezek nem lehetségesek vagy csak bizonyos jelentésben fordulhatnak elő, például a főnévi fej argumentumaként, amikor is az *i*-képzős alak egy másik, nem-argumentumi szerep kifejezésére szolgál.

Az *-i* toldalék szintagmához csatlakozva is létrehozhat i-módosítót. Ez esetben a szintagma lehet:

<sup>15</sup> A „félszó” terminushoz l. KENESEI 2000. A (23) lista egyes elemeiről, különösen a (23e–f)-ről megoszlanak a vélemények.

- a) szó méretű referenciális tulajdonnév, amely személyeket vagy földrajzi helyeket jelöl, vagy deiktikus idő- és helyhatározószó;
- b) több szóból álló időre vagy helyre utaló főnévi csoport, intézménynév (tulajdonnév);
- c) több szóból álló helyre vagy időre utaló névutós kifejezés.

A felsorolt tulajdonságok közül sok mindenre nincsen magyarázatunk. Az még érthető, hogy a névutós kifejezéseket lehet úgy tekinteni, mint amelyek két tagból, azaz egy NP/DP + P szerkezetből állnak, de nem tudjuk, hogy miért nem engedi meg legalábbis a beszélők egy csoportja, hogy a kettőnél több szóból álló intézménynevek felvegyék az *-i* toldalékot, vagy hogy az intézménynevekre miért lehet rátenni a képzőt, amikor a köznévi fejű főnévi csoportokra nem, hogy miért lehet kettőnél több szóból álló időhatározói kifejezés is a képzés alapja és így tovább. E problémák megoldása tehát még várat magára.

#### 6. A tényt, cselekvést jelentő főnévi csoportok viselkedése

A nemzetközi irodalomban az 1980-as évek végétől kezdve figyeltek fel egyes főneveknek arra a tulajdonságára, hogy argumentumaikat nemcsak a birtokos szerkezetben birtokosi funkcióban lévő főnévi csoportokkal, de jelzőszerű szerkezetekkel is ki tudják fejezni (KAYNE 1981, ROEPER 1987, GRIMSHAW 1990, GIORGI – LONGOBARDI 1991).

- (25) a. Libya's Egyptian attack  
 Líbia-POSS egyiptomi támadás  
 'Líbia egyiptomi támadása (= Líbia megtámadta Egyiptomot)'
- b. the Egyptian attack on Libya  
 az egyiptomi támadás SUP Líbia  
 'az egyiptomi támadás Líbia ellen'

GIORGI – LONGOBARDI (1991: 125–129) „referenciális melléknévnek” nevezik az *Egyptian* szót, amely a (25a)-ban a Téma tematikus szerepet hordozza. Ugyanez a szó a (25b)-ben az Ágens szereppel azonosítható. Szigorúan szólva egyik példában sem referenciális a használata, ami azzal is jár, hogy tematikus szerepeket sem lehet hozzárendelni, és ezt az alábbi példák is tanúsítják, melyekben csak értelmi fordítást adunk meg.

- (26) a. Libya attacked *Egypt* but *it* wasn't occupied at once.  
 'Líbia megtámadta Egyiptomot, de azt nem foglalta el rögtön.'
- b. \*Libya's *Egyptian* attack was quick but *it* wasn't occupied at once.  
 \*'Líbia egyiptomi támadása gyors volt, de azt nem foglalta el rögtön.'

Mivel a jelző (illetve a tövében lévő tulajdonnév) és a dőlt betűvel szedett névmás között nem áll fenn koreferencia, a referenciális értelmezés csak a fentebb is használatos fogalmi-jelentésbeli értelemben lehetséges, nem pedig a valódi szintaktikai argumentumnak megfelelő módon, mint a (26a) esetében. Ez egybevág GRIMSHAW (1990) nézetével, amely szerint az *attack* 'támadás' és társai argumentumszerkezet nélküli, eredményt jelző főnevek – szemben a tényt, cselekvést kifejező fővekekkel, amelyeknek van argumentumszerkezetük.

A magyarban az *i*-képzős jelzőknek köszönhetően a helyzet bonyolultabb az iménti példánál. Amint azt GRIMSHAW (1990) követve SZABOLCSI – LACZKÓ (1992) bemutatta, a cselekvésnév (nomen actionis) a magyarban is két változatban létezik. Az eredményt kifejezőknek, mint amilyen a *támadás*, nincs argumentumszerkezetük, de lehet fogalmi-szemantikai keretük, amelyben a főnévi csoport vagy éppen az *i*-képzős jelző veheti fel azt a tematikus szerepet, ami jelentésében összefér a főnévi fej jelentésével. SZABOLCSI – LACZKÓ szerint ha a főnévi fejnek argumentuma(i) van(nak), akkor annak/azoknak kötelező megjelennie/ük. A *támadás* főnév azonban tökéletesen megáll a „saját lábán”, minden argumentum nélkül. A tényt, cselekvést kifejező deverbális fővekeknek viszont kötelező legalább a belső argumentumukkal együtt megjelenni. A cselekvésnevek általában igéből képzett főnevek, ezen belül a tényt, cselekvést – nem pedig eredményt – jelölő főnevek azonban többnyire igekötős igék nominalizációi.

- |                               |                                  |
|-------------------------------|----------------------------------|
| (27) a. a támadás             | b. *a megtámadás                 |
| c. Egyiptom (líbiai) támadása | d. Egyiptom (líbiai) megtámadása |
| e. a líbiai támadás           | f. *a líbiai megtámadás          |

A (27a, c) főnévi fejei eredményt kifejező főnevek, röviden eredménynevek: állhatnak magukban vagy kapcsolni lehet őket olyan kifejezésekkel, amelyek megfeleltethetők a főnév tövében álló ige tematikus szerepeinek. (27c, e)-ben az *Egyiptom* vagy a *líbiai* lehet akár az Ágens, akár a Téma, azaz a 'támadó' vagy a 'megtámadott'.

A tényt, cselekvést jelölő főnév (27b, d, f)-ben megköveteli a belső (Téma) argumentumának a jelenlétét, külső (Ágens) argumentuma azonban nem szükséges. Ami bennünket a legjobban érdekel itt, az az *i*-képzős módosító szerepe. Ez ugyanis nem lehet belső argumentum, vö. (27d, f), és ez egybevág KAYNE (1981), valamint GIORGI – LONGOBARDI (1991: 125-9) megfigyeléseivel, miszerint a referenciális jelzők nem lehetnek belső argumentumok, vagyis nem lehet Téma szerepük. Ebből következik, hogy (27d)-nek csak egyetlen értelmezése van: Egyiptomot támadta meg Líbia – szemben (27c)-vel, amelyet bármely irányú támadással össze lehet egyeztetni. Más szóval az *i*-képzős módosító a konceptuális-szemantikai keretben van értelmezve, nem kötelező külső (Ágens) argumentumként.

Ha most tovább vizsgáljuk az *i*-képzős módosítókat, újabb érdekességekre bukkanhatunk. Az olyan országnevek, amelyekben az *ország* szó is szerepel, másként viselkednek, mint azok, amelyekben e szó nincsen benne.

- (28) a. Egyiptom magyar támadása  
 (= Egyiptom támadja Magyarországot vagy Magyarország támadja Egyiptomot)  
 b. Egyiptom magyarországi támadása  
 (= Egyiptom támadja Magyarországot, de \*Magyarország támadja Egyiptomot)  
 c. \*Egyiptom magyarországi megtámadása

A (28a)-beli „hétköznapi” melléknév, a *magyar*, bármelyik tematikus szereppel rokonítható, vagyis lehet Ágens (támadó) vagy Téma (megtámadott). A (28b)-ben az *i*-képzős országnévnek azonban nem lehet Ágens szerepe, s ezt még jobban mutatja a (28c), amelyben mivel az *Egyiptom* Téma kell legyen, az *i*-képzős módosítónak nem juthat más szerep, mint az Ágens, de azt nem veheti fel. Igen meglepő, hogy ez a megszorítás csak az *ország* szót tartalmazó országnevekre érvényes, minden más formájú országnév összekapcsolható az ágensi szereppel.

- (29) a. \*Líbia olaszországi megtámadása  
 b. Líbia itáliai megtámadása  
 c. Líbia thaiföldi megtámadása

Az *i*-képzős módosítóknak a sokoldalúsága nem korlátozódik a földrajzi nevekre. Az *i*-módosítók az eredményt kifejező cselekvésnevek mellett is számos feladatot láthatnak el.<sup>16</sup>

- (30) a. a tanterv professzori előterjesztése  
 b. Kovács tanár úr professzori előterjesztése

A (30a)-ban az *i*-módosító lehet Ágens, de kifejezheti az előterjesztés minőségét vagy módját is („professzori szintű”). A (30b)-ben ezekhez az értelmezésekhez még hozzájön a másodlagos predikátumi szerep („professzornak terjesztik elő”). Következésképpen az eredménynevek mintegy „felszabadítják” az *i*-módosító értelmezési lehetőségeit és gyakorlatilag minden lehetőség nyitva áll, ami csak összefér a főnévi fej jelentésével. Utolsó példánk is ezt a szabadságot illusztrálja.

- (31) az egyetemi leépítések  
 (= az egyetemen, az egyetem(ek)et, az egyetem által, ...)

<sup>16</sup> Itt utalunk vissza a (15) példasorra és a *semmelweisi meghívás* alternatív értelmezésére: az *i*-módosító fogalmi szerepe itt sem lehet Téma, de Ágens igen.

Az itt tapasztaltak összefüggnek a 3. részben tett megállapításainkkal, amikor azt fejtegettük, hogy az N+N összetételekben az előtag az argumentum szerepét tölti be, ezzel szemben az N+i – N szerkezetben az i-módosító szabadon választhat a fejjel összeférhető szerepek között.

## 7. Összegzés

Ebben a cikkben azt mutattuk be, hogy egy látszólag egyszerű képző mennyi meglepetést tartogat, ha elkezdjük tüzetesen vizsgálni.

Az i-módosítókat létrehozó *-i* toldalék megállapításaink szerint:

- 1) produktívan kizárólag relációs, azaz nem minősítő használatú mellézneveket képez;
- 2) önálló szóhoz vagy szintagmához járulhat;
- 3) ha szóhoz járul, akkor az N+N összetételek és az N–N főnévi módosítás mellett kínál föl egy további főnévi módosítói alternatívát;
- 4) ha szintagmához kapcsolódik, akkor a szintagma lehet
  - a) személyt vagy helyet jelölő korlátozott méretű tulajdonnév,
  - b) helyet vagy időt jelölő referenciális határozószó,
  - c) időt jelentő korlátozott méretű kifejezés,
  - d) bármilyen belső szerkezetű névutós szerkezet;
- 5) cselekvésnév (nomen actionis) esetében argumentumszerű kifejezéseket alkot a fogalmi-szemantikai értelmezésben – még a tényt, cselekvés jelölő főnévi fejek mellett is, amelyek megengednek, illetve megkövetelik valódi argumentum(ok) jelenlétét.

A jelöletlen, azaz *-i* toldalék nélküli főnevek vagy DP-k az összetételekben, illetve a tényt, cselekvést jelölő főnévi fejek mellett argumentumszerepben vannak, amely szerep az *i*-toldalékos elemek számára nem betölthető funkció, ezért ezek csak a főnévi fejjel összeegyeztethető fogalmi-szemantikai keret lehetőségei között választhatnak.

A szakirodalomban főnévi módosítóknak nevezett kifejezéseknek tehát két altípusát mutattuk ki a magyarban: az egyik az N–N típusú, eddig összetételeknek tartott szerkezetek előtagja, a másik az *-i* képzővel ellátott főnév. Az *-i* képző továbbá szintagmák DP vagy PP alapú prenominalis módosítóját hozhatja létre, valamint deverbális főnévi fejek előtt elhelyezkedve fogalmi-szemantikai értelemben a fej jelentésével összeférhető körülmények vagy funkciók megnevezését teszi lehetővé.

Vizsgálatunknak mintegy mellékszálaként felállítottuk a magyar nyelv módosítóinak új csoportosítását is: megkülönböztettük a főnévi módosítás két fajtáját és elválasztottuk őket a főnévi összetételektől, továbbá megállapítottuk, mely elemek tartoznak a relációs melléznevek közé, amelyek élesen elválnak a minő-

sító használatú melléknvektől – jóllehet ugyanaz a szóalak egyszerre mindkét csoportba is tartozhat, természetesen más-más jelentésben.

### Irodalom

- BALLY, CHARLES (1944), *Linguistique générale et linguistique française*. Francke, Bern.
- BISSETTO, ANTONIETTA (2010), Relational adjectives crosslinguistically. *Lingue e Linguaggio* 9: 65–85.
- FÁBREGAS, ANTONIO (2005), The definition of the grammatical category in a syntactically oriented morphology. Unpublished Ph.D. Dissertation. Universidad Autónoma de Madrid – Instituto Universitario Ortega y Gasset, Madrid.
- FÁBREGAS, ANTONIO (2007), The internal structure of relational adjectives. *Probus* 19: 1–36.
- FRADIN, BERNARD (2007), Three puzzles about denominal adjectives in *-eux*. *Acta Linguistica Hungarica* 54: 3–32.
- FRADIN, BERNARD (2008), On the semantics of denominal adjectives. In: BOOIJ, GEERT – RALLI, ANGELA – SCALISE, SERGIO (eds), *On line proceedings of the 6th Mediterranean Morphology Meeting*. September 27–30 2007. Ithaca, Greece. [http://lmgd.philology.upatras.gr/el/research/downloads/MMM6\\_Proceedings.pdf](http://lmgd.philology.upatras.gr/el/research/downloads/MMM6_Proceedings.pdf)
- CINQUE, GUGLIELMO (2010), *The syntax of adjectives. A comparative study*. The MIT Press, Cambridge MA.
- GIORGI, ALESSANDRA – LONGOBARDI, GIUSEPPE (1991), *The syntax of noun phrases: Configuration, parameters and empty categories*. Cambridge University Press, Cambridge.
- GRIMSHAW, JANE (1990), *Argument structure*. The MIT Press, Cambridge MA.
- HASPELMATH, MARTIN – SIMS, ANDREA D. (2010), *Understanding Morphology*. Hodder Education, London.
- HETZRON, ROBERT (1978), On the relative order of adjectives. In: SEILER, HANSJAKOB (ed.), *Language universals*. Narr, Tübingen. 165–184.
- KAYNE, RICHARD S. (1981), Unambiguous paths. In: MAY, ROBERT – KOSTER, JAN (eds), *Levels of syntactic representations*. Foris, Dordrecht. 143–184.
- KENESEI ISTVÁN (1996), A szintagma alapú képzésekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 95: 101–118.
- KENESEI ISTVÁN (2000), Szavak, szófajok, toldalékok. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–136.
- KENESEI, ISTVÁN (2010), How many word classes are there after all? Paper presented at the 14th International Morphology Meeting, May 13–16, 2010, Budapest. [http://www.nytud.hu/eng/kenesei/word\\_classes.pdf](http://www.nytud.hu/eng/kenesei/word_classes.pdf).
- KENESEI ISTVÁN (2014), A kreativitás, mint a nyelvészeti kognitív fordulatának kulcseleme. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 25: 17–46.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) (2000), *Magyar grammatika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS – KÁLMÁN LÁSZLÓ (2012), Újra a tulajdonnevekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 381–392.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA (2000), Morfoszintaktikailag semleges szóképzés. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 165–214.
- KOSHIISHI, TETSUYA (2011), *Collateral adjectives and related issues*. Lang, Bern.



- LADÁNYI MÁRIA (2007), Produktivitás és analógia a szóképzésben. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MCNALLY, LOUISE – BOLEDA, GEMMA (2004), Relational adjectives as properties of kinds. In: BONAMI, OLIVIER – CABREDO HOFHERR, PATRICIA (eds), *Empirical issues in formal syntax and semantics*. 5. Lang, Berlin. 179–196.
- MEZHEVICH, ILANA (2002), English compounds and Russian relational adjectives. In: MORRISON, GEOFFREY STEWART – ZSOLDOS, LES (eds), *Proceedings of the North West Linguistics Conference 2002*. Simon Fraser University Linguistics Graduate Student Association, Burnaby BC, Canada. 95–114.
- NIKOLAEVA, IRINA – SPENCER, ANDREW (2012), Possession and modification: A perspective from Canonical Typology. In: BROWN, DUNSTAN – CHUMAKINA, MARINA – CORBETT, GREVILLE G. (eds), *Canonical morphology and syntax*. Oxford University Press, Oxford. 207–238.
- ROEPER, THOMAS (1987), Implicit arguments and the head-complement relation. *Linguistic Inquiry* 18: 267–310.
- RUZSICZKY ÉVA (1961), A szóképzés. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–420.
- SZABOLCSI ANNA – LACZKÓ TIBOR (1992), A főnévi csoport szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan*. I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–298.



MATICSÁK SÁNDOR

## Az erza-mordvin absztrakt főnévképzők történeti produktivitása

This paper discusses six abstract nominalising affixes (*-ma/-mo/-me*, *-кк*, *-чи*, *-лма/-лмо* and *-вм/-вмь*) with respect to their former and current productivity. At present the most productive Erzya deverbial nominalising affix is *-ma*, *-mo*, *-me*. It has long been productive; it plays an important role in the first extensive document of Mordvin literacy, viz. DAMASKIN's dictionary. Lexicographic practice shows great variation (Paasonen, for instance, includes very few words from this set), since the number of deverbial nouns is practically unbounded. The affix *-кк* has also been productive for a long time and is still used to create new words but does not frequently attach to words of Russian origin. The second most productive deverbial nominalising affix is *-кк*. It shows different features than the former two, its productivity increased significantly only in the 20th century; and the same is true of *-чи*. This latter did not belong to the productive affixes before the 20th century, but it has become very productive by now – primarily because of the neologist movement and the tendency to create new abstract concepts. The affix *-лма/-лмо* was probably quite productive but it no longer is, though some linguists are making efforts to revive it. The affix *-вм(ь)* was never very productive, and it has been superseded in its function by the affix *-кк*.

Keywords: Erzya-Mordvin, nominalisation, productivity

### 1. A források

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogyan változott az erza absztrakt főnévképzők produktivitása az elmúlt évszázadokban. Ehhez a következő forrásokat használtam fel: a) DAMASKIN 1785-ös szótára, b) PAASONEN 19–20. század fordulóján gyűjtött anyaga, amely szótár formájában 1990–1998 között látott napvilágot, c) erza–orosz nagyszótár, 1993, d) erza–finn szótár, 2000, e) finn–erza szótár, 2000, f) erza–magyar szótár, 2003. Ez a vizsgálat erősen egyoldalú, hiszen nem a valós nyelvhasználatot térképezem fel, hanem csak a szótárakban felbukkanó szókinccset kényszerítem színvállásra, nem a nyelv egészének képzőit vizsgálom, hanem csak egy szerző(gárda) nyelvhasználatát, nyelvi ízlését. A szótári adatok, nem zárt korpusz lévén, pontos számszerű következtetéseket levonására nem alkalmasak, de a tendenciák megrajzolására igen. A képzők használata/nem használata bizonyos értelemben divatjelenség is, egyáltalán nem véletlen, hogy az új szavak megalkotására rákényszerített szótárszerzők milyen elemekkel dolgoztak és dolgoznak a mai napig.

**1.1.** A mordvin írásbeliség csak mintegy háromszáz évre tekint vissza. A képzőtani vizsgálatokra az első idők nyelvemlékeit, a rövid, legfeljebb 200–300 szavas szójegyzékeket nem lehet felhasználni (WITSSEN 1692, MESSERSCHMIDT 1720–27, STRAHLENBERG 1730, FISCHER 1747, MÜLLER 1743/1791, PALLAS 1786–87; részletesebben l. MATICSÁK 2012: 17–38).

Az első terjedelmesebb szótár DAMASKIN püspök (1737–1795) műve. A püspök többnyelvű szótárának (Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии...) első kötete orosz–tatár–csuvas–erza–mordvin szótár 1038 oldalon, a második rész pedig orosz–cseremisiz szójegyzék 746 oldalon. A szótár mordvin részét FEOKTISTOV 1971-ben rendezte sajtó alá. A szótárban mintegy 11.000 szócikk szerepel (FEOKTISTOV 1968: 58–77, 1971: 22–25). A szótárban rengeteg lexikai innováció található, sajnos azonban fantáziadús nyelvi leleményeinek csak egy kis része él a mai napig a mordvin közszókincsben (ZAICZ 1969: 189–190, MATICSÁK 2012: 155–193). Ez a szótár már alkalmas arra, hogy többé-kevésbé felmérjük a 18. sz. végének képzőállományát, annak produktivitását.

**1.2.** PAASONEN mordvin munkássága finnugrista körökben közismert, mordvin hangtana, a tatár és csuvas jövevényszavakról írott tanulmánya a mai napig helytálló. PAASONEN a szótári anyagot 1889 és 1902 között gyűjtötte, nyolc mordvin anyanyelvű munkatársa segítségével. Műve sokáig kéziratban állt, de végül KAINO HEIKILÄ (1936 és 1971 között) és MARTTI KAHLA (1981-től) több évtizedes szerkesztőmunkájának eredményeként, két mordvin nyelvész, FEOKTISTOV és ERMUŠKIN közreműködésével 1990 és 1998 között napvilágot látott. A négykötetes – orosz és német szómutatóval hatrészes – nagy nyelvjárási szótár, a Mordwinisches Wörterbuch (MdWb) a mordvinnal foglalkozó szakemberek megkerülhetetlen alapműve. (Részletesebben l. GRÜNTAL 2001.)

**1.3.** A kilencvenes évek a mordvin szótárírás aranykorát jelentették. 1993-ban jelent meg SEREBRENNIKOV, BUZAKOVA és MOSIN szerkesztésében az erza–orosz nagyszótár (ĖRV), a ŠČEMEROVA szerkesztette erza–orosz–erza szótár és ŠČANKINA moksa–orosz–moksa szótára. Három évvel később látott napvilágot POLJAKOV és KELINA moksa iskolai szótára, 1998-ban pedig SEREBRENNIKOV, FEOKTISTOV és POLJAKOV szerkesztésében a moksa–orosz nagyszótár. E szótárak közül nagyobb terjedelmű az 1993-as erza–orosz szótár 27 ezer, valamint az 1998-as moksa–orosz szótár 41 ezer szócikkkel. (Az erza–orosz nagyszótárról l. ALVRE 1994.)

**1.4.** A 90-es években Turkuban több mordvin szótár is készült: NIEMI és MOSIN erza–finn szótára (ESS, 1995), HERRALA és FEOKTISTOV moksa–finn szótára (1998) és ALHONIEMI – AGAFONOVA – MOSIN szerkesztésében a finn–erza szótár (SES, 1999). A három szótár közül a legterjedelmesebb a finn–erza 17.000 szócikkkel, ezt az erza–finn követi 12 ezerrel. A legkisebb a moksa–finn

9.000 címszóval. Mindhárom szótár törekszik kifejezések, példaanyagok megadására. (A szótárakról részletesebben l. BARTENS 2001, MATICSÁK 1999, 2000.)

A SES az utóbbi két évtized talán legjobban megszerkesztett szótára, hiszen igyekszik kerülni az orosz szavak beemelését, helyettük rengeteg (részben saját) nyelvújítási elemet vesz fel – akárcsak 215 évvel azelőtt DAMASKIN. Az is valószínű, hogy – a püspök szóteremtényeihez hasonlóan – ezek közül is nagyon sok ki fog hullani az idők rostáján, de a nyelvhasználók legalább lehetőséget kapnak arra, hogy az új fogalmakat, tárgyakat ne oroszul (esetleg csak valamennyire elmordvinosítva), hanem valóban az anyanyelvükön nevezhessék meg.

**1.5.** A magyarországi mordvin lexikográfia legjelentősebb képviselője MÉSZÁROS EDIT.<sup>1</sup> 1999-ben Szegeden jelent meg RAISA ŠIRMANKINÁVAL közösen írt erza–magyar szótára, amely átdolgozott, kibővített formában – mintegy 16 ezer szócikkkel – négy évvel később látott napvilágot. Az első munka mordvin címszavai latin, a második kiadásé cirill betűsek. Mindkét szótár igyekszik sok kifejezést, példamondatot megadni. E szótárak jellegzetessége, hogy a szerzők a magyar jelentéseknek minél több szinonimáját szerepeltetik.

## 2. A vizsgálatba bevont képzők

Az erza absztrakt főnévképzők sorába a *-ma/-mo/-me*, *-вкс*, *-кц*, *-вм(ь)*, *-лма/-лмо* és a *-чу* tartozik. Ezeknek a szuffixumoknak a szótári előfordulása régen is és mai is erősen eltérő képet mutat. A skála egyik végpontján azok az elemek helyezkednek el, amelyek egykoron is nagyon produktívak voltak, s ezt a jellemvénásukat manapság is megőrizték; míg a másik végletet azok a szuffixumok jelentik, amelyeknek DAMASKIN idejétől kezdve gyenge produktivitási mutatókkal rendelkeznek.

### 2.1. *-ma/-mo/-me*<sup>2</sup>

Ez az elem a legproduktívabb absztrakt (deverbális) erza névszóképző. A vele alkotott szavak etimológiailag teljesen átláthatóak.

Az ősi *\*-m* nomenképzőre megy vissza, vö. fi. *-ma/-mä*, *-in*, *-mus/-mys*, lp. *-m*, cser. *-m*, *-mə*, *-mā*, *-mō*, vtj. *-(e)m*, zrj. *-(e)m*, *-(e)m*, vog. *-m*, osztj. *-m*, ma. *-m* (*álom*, *villám*, *alom*, *tetem*) stb. (LEHTISALO 1936: 82–110, A. KÖVESI 1965: 212–232, SEREBRENNIKOV 1967: 70, 77–78, MAJTINSKAJA 1974: 344–345, HAKULINEN 1979: 130–132, 169–170, 193–195, 197–199, 210–212.) A mord-

<sup>1</sup> L. még az általa szerkesztett magyar–erza-mordvin szótárt (MÉSZÁROS 2008).

<sup>2</sup> A szakirodalomban meghonosodott formával szemben e képzőt inkább *-ma*, *-mo* (*-me*) alakban célszerűbb felvenni. Vizsgálataim alapján a *-me* elem a mai szótári állományban mindössze 17 szóban mutatható ki, mára már elvesztette produktivitását, szemben az igen termékeny *-ma* és *-mo* alakváltozattal.

vinban elhomályosult denominális képzőként él a *ʔкачамо* 'füst' (UEW 2: 641, SSA 1: 328, MdKons 51, ÈtV 63, ÈSM 116), *койме* 'lapát; ásó' (UEW 1: 170, MdKons 63, ÈtV 75, ÈSM 155), *нинеме* 'zab' (UEW 2: 726), *ʔнуярмо* 'zúza' (UEW 1: 378, SSA 2: 356, ÈtV 155, ÈSM 385), *сеяма* 'tapló(gomba)' (UEW 771, MdKons 136, ÈSM 398), *сюлгамо* 'melltű, csat' (UEW 2: 774, MdKons 148, ÈtV 175, ÈSM 422), *удем* 'velő' (UEW 1: 572, MdKons 179, ÈSM 457) szavakban.

Szemantikai mezeje rendkívül szerteágazó, a két nagy kategória (az ige argumentum-szerkezetének minőségétől függően) az absztrakt főnevek és a konkrét tárgyak, eszközök halmaza.

Szakirodalmi információk: EVSEV'EV 1934/1963: 42, BUBRIH 1947: 42, SE-REBRENNIKOV 1967: 70, ERDŐDI 1968: 217, MAJTINSKAJA 1974: 344–345, LAZAR 1975: 204–206, FEOKTISTOV 1975: 300, CYGANKIN – DEVAEV 1975: 92, Grammatika 1980: 105–106, CYGANKIN 1976: 91–92, 1981: 41–42, 2006: 34–35, KERESZTES 1990: 67, ZAICZ 1998: 202–204, MÉSZÁROS 1998: 59, BARTENS 1999: 106, Ęrżań keĹ 2000: 36, RJABOV 2000a: 280, 2000b: 168–169, 2002: 59, MATICSÁK 2014.

A szóvégmутató szótár (LUUTONEN ET AL. 2004) alapján összeállított adattáramban összesen mintegy 2500 *-ма*, *-мо* deverbális főnévképzős alak szerepel. E képzővel az igékből szinte korlátlan számú főnevet lehet képezni, csak a szótárszerkesztői szigor szabhat gátat a (sokszor mesterséges szinten maradó) szavak parttalan felvételének. Ehelyütt természetszerűleg nem sorolom fel az összes ide tartozó képzett szót, mindössze a *ва-* kezdetűekből adok egy kis ízelítőt:<sup>3</sup>

**вадема** 'мазь' (ÈRV 96); 'bekenés, bemázolás' (EMSz 65) < *ваде-* 'ма-зять, намазать; beken, bemázol' (l. még: *ваднема*),<sup>4</sup>

**важдемо** 'успокоение, утешение [megnyugtatás]' (ÈRV 98) < *важде-* 'успокоить, утешить; megnyugtat, elcsendesít',

<sup>3</sup> A szócikkek felépítése a következő. Címzőként a mai – cirill betűs – erza irodalmi nyelvi alak áll. A jelentéseket oroszul (az erza–orosz nagyszótár [ÈRV] alapján, magyarul (MÉSZÁROS erza–mordvin–magyar szótára [EMSz] alapján), finnül (az erza–finn kis-szótár [ESS] alapján), valamint oroszul és németül (PAASONEN nagy nyelvjárási szótára [MdWb] alapján) adom meg. Ha az adott címszó nem szerepel a mordvin–magyar szótárban, a könnyebb tájékozódás végett szögletes zárójelben megadom a magyar jelentéseket.

<sup>4</sup> Az ugyanazon igetöből többféle igeképzővel ellátott szavakból létrehozott főnevek (pl. *авардема* ~ *аварьгадома*, *апаргадома* ~ *апаргалема*, *артома* ~ *артнема*) közül címszóként csak egyet tüntetek fel, az alakváltozatokat csak utalásszerűen közlöm, forrás és jelentés megadása nélkül (a jelentések általában többé-kevésbé megegyeznek a címszóban megadottakéval, a forrás pedig könnyen felfedhető a címszó lelőhelye alapján).

**важодема** 'старание' (ÉRV 98); 'munkálkodás, munkavégzés, fáradozás' (EMSz 66); *važad'ima* 'жёсткая работа / hartes Arbeiten' (MdWb 2571) < *важоде-* 'работать; dolgozik, fáradozik',  
**валдомтома** 'освещение [megvilágítás]' (ÉRV 102) < *валдомто-* 'светить, осветить; megvilágít',  
**валнома** 'поливка' (ÉRV 103); 'öntés; (meg)öntözés, (meg)locsolás' (EMSz 69); 'kastelu, valelu' (ESS 23) < *вално-* 'пролить; önt, megöntöz' (l. még: *валома*),  
**вальмамо** 'halottsiratás' (EMSz 70) < *вальма-* 'умереть, погибнуть; meghal, elhuny',  
**вандолгадама** 'блеск, сияние [csillogás]' (ÉRV 105) < *вандолгадо-* 'заблестеть, засиять; megcsillan, felcsillan' (l. még: *вандолдома*),  
**ванома** 'просмотр' (ÉRV 106); '(meg)nézés, megtekintés, (meg)őrzés' (EMSz 70) < *вано-* 'смотреть; néz' (l. még: *ваннома*),  
**ванськавтома** 'чистка' (ÉRV 107); '(meg)tisztítás, (ki)takarítás' (EMSz 72) < *ваньскавто-* 'чистить, вычистить; (meg)tisztít, (ki)takarít' (l. még: *ваньскадома*),  
**вариямо** 'kilyukasztás, átlukasztás' (EMSz 73, ÉRV 108) < *вария-* 'продырявиться; kilyukaszt, átlukaszt' (l. még: *вариявтома, варявгавтома, варявгадама, варялгавтома*),  
**варнома** 'карканье' (ÉRV 109); 'károgás' (EMSz 73) < *варно-* 'каркать; károg',  
**вастома** 'встреча' (ÉRV 112); 'találkozás, találkozó; fogadás, fogadtatás' (EMSz 76); 'tapaaminen, kohtaaminen' (ESS 25) < *васто-* 'встретить, встречать; találkozik, fogad' (l. még: *вастнема, вастовома*),  
**ватордома** 'кваканье' (ÉRV 113); 'brekegés, kuruttyolás' (EMSz 76) < *ватордо-* 'квакать; brekeg',  
**вачкодема** 'удар' (ÉRV 114); 'ütés, csapás' (EMSz 77); 'isku, lyönti' (ESS 25) < *вачкоде-* 'ударить; megüt, megver',  
**вачома** 'голодание [éhezés]' (ÉRV 114) < *вачо-* 'проголодаться; megéhezik'.

Ez a képző igen régóta produktív lehet. DAMASKIN szótárában rengeteg *-ма/-мо (-ме)* képzős alak fordul elő, ennek az (is) az oka, hogy a 18. század végére az orosz államhatalom megszilárdulásával, a társadalmi-kulturális élet és a gazdaság fejlődésével sok új, elvont fogalom került be a nyelvbe (részletesebben: ŠEJANOVA 1989: 72–73).

Néhány példa DAMASKIN szótárából (az *a–в* betűk anyagából): *авардима, авардеме* (59, 141, 201, 251, 327), *автнима* (108), *авулдама* (49), *авулдямо* (49, 70, 180), *азаргалима* (48), *аздамо* (159, 177), *айгема* (260), *аксурдамо* (303), *алтомо, алтума, алтыма* (177, 227), *амулима* (56, 309), *андома* (187, 189, 225), *анокстамо* (56, 59, 76), *ардомо, ардума* (43, 176, 235), *артомо* (125), *арцема, арцима, арцыма* (67, 82, 105, 111 stb.), *ацамо* (47, 120, 135 stb.), *ацеме, ацима* (88, 101, 105 stb.), *божамо* (120, 222, 229), *бурямо* (58),

*валамо, валномо, валнума* (110, 149, 210, 232, 271, 319, 327), *валгомо, валгума* (76, 272, 281), *валдомо* (136, 282), *ванмо, ваномо, ванума, ванумо* (41, 52, 108 stb.), *варчамо, варчлема, варчнema* (52, 157, 181 stb.), *васылгафлема* (255), *вастума, вастумо* (63), *вачомо* (74), *вачкодемо, вачкудима* (213, 217, 268, 284, 294), *ваямо* (122, 216), *ведьме* (203), *ветима, ветьмо* (49, 56, 58 stb.), *вечкема, вечкима* (41, 45, 49 stb.), *вешкима, вешкнeme, вешкнима* (88, 89, 303), *видима* (218, 282), *виздима* (41, 279), *витеме* (133), *виеме* (295), *вийцема* (155), *вяйкандямо* (239, 274, 281, 298) stb.

PAASONEN szótárában érdekes módon nagyon kevés adat szerepel (az *a-k* betűk anyagából számításaim szerint csak 55). Ennek oka valószínűleg a szótárszerkesztői szigor lehetett, a *nomen actionis* alakokkal nem akarta szaporítani a szócikkek számát.

A képző mai termékenységet jól mutatja a nyelvújító törekvésekben élenjáró finn–erza szótár (SES), amelyben nagyon sok *-ma/-mo (-me)* képzős új szóalkotás fordul elő. Ezek jelentős része összetétel, amelyek között vannak erőltetettnek tűnő alakok, amelyek valószínűleg nem fognak meggyökeresedni az erzában, de szép számmal akadnak olyanok, amelyek valószínűleg rövid időn belül a mordvin szókincs szerves részévé fognak válni, pl. *ведь/чудема* 'uoma; vízmeder' (SES 462), *кедьге/нардамо* 'astiaппуhe; mosogatórongy (szó szerint: edénytörő)' (326), *мастор/ванстома* 'maanpuolustus; környezetvédelem' (223), *мастор/сорнома* 'maanjäristys; földrengés' (223), *сыме/орма* 'kuppa; nemi betegség' (165). Az egyszerű szavak listájából néhány példa: *аламолгавтома* 'vähennys; csökkentés' (511), *валдомгавтома* 'valaistus; megvilágítás' (473), *кеверькинема* 'kuperkeikka; bukfenc' (165), *келемтема* 'levitys; szélesítés, terjesztés' (198), *леякстома* 'veljeily; barátkozás' (487), *нузялгалема* 'laiskotelu; lustálkodás' (186), *одкстомстома* 'entistys; restaurálás, megújítás' (30), *пижакалема* 'äläkkä; felhajtás, láрма' (529), *чополгавтома* 'pimennys; elsötétítés, sötétedés' (306), *эдевтема* 'charm; sárm' (22), *ютавтнема* 'tuhlaus; pazarlás' (435) stb. Ebben a több mint nyolcvan szavas halmazban a *-ma/-mo* képző előtti relatív fő nagyon sokszor összetett igeképzőt (*-втне-, -гале-, -кале-, -кине-, -лгавто-, -лгaдо-, -ндтне-*) tartalmaz.

A képző mai központi szerepét jól jelzi az orosz eredetű szavakhoz való kapcsolódási képesség is. Néhány példa az ÉRV, EMSz és ESS adatai alapján a *k-*betűs szóállományból:

- кабалямо** 'закабаление [leigázás, elnyomás]' (ÉRV 220) < *кабаля-* 'закабалять; leigáz',  
**казнямо** 'казнь [kivégzés]' (ÉRV 224) < *казня-* 'казнить; kivégez';  
**клеймамо** 'клеймение [(megbélyegzés, megjelölés)]' (ÉRV 271) < *клейма-* 'клеить; megbélyegez, megjelöl',  
**клёнамо** 'клёпка [szegecselés]' (ÉRV 271) < *клёна-* 'клепать; szegecsel',



**колдовамо** 'колдовство' (ÉRV 278); '(el)varázslás, varázslat' (EMSz 172) < **колдова-** 'колдовать; varázsol',  
**корямо** 'укоп [szemrehányás]' (ÉRV 295); **коря-** 'корить; szemrehányást tesz',  
**красямо** 'покраска [befestés]' (ÉRV 302) < **крася-** 'красить; fest',  
**крахмалямо** 'накрахмаливание [keményítés]' (ÉRV 302) < **крахмаля-** 'крахмалить; keményít',  
**кроямо** 'кройка, раскрой [szabás]' (ÉRV 304) < **кроя-** 'кроить; kiszab',  
**кувилькадема** 'кувыркание [bukfenc]' (ÉRV 307) < **кувилькаде-** 'кувыркаться; bukfencezik',  
**курямо** 'курение [dohányzás]' (ÉRV 318) < **куря-** 'курить; dohányzik'.

Nemzetközi szavak orosz közvetítéssel: *абстрагировамо, аккредитовамо, активизировамо, амортизировано, анализировамо, аттестовамо, бомбамо, газировамо, гипнотизировамо, гравировано, дирижировано, дистиллировамо, жонглировамо, идеализировано, изолировамо, импровизировано, индустриализировано, коллективизировано, командировано, конкретизировано, консервировано, контролировамо, контузиямо, кредитовамо, критиковамо* stb. (Ezekben a főnévképző a *-ва-* igeképzős alakhoz kapcsolódik.)

Ami a *-ма* és *-мо* megterheltségét illeti, érdekes tendenciákat figyelhetünk meg. A szóvégmutterató szótár szóállományában 1368 *-ма* és 1059 *-мо* képzős alak fordul elő. A SES új szavaiban az arány 77:5 a *-ма* javára, ezzel szemben a vizsgált szótárak orosz jövevényszavaiban az arány megfordul (*-мо* 40, *-ма* 8). A nemzetközi szavak között csak *-мо* formával találkozhatunk. Úgy tűnik tehát, hogy a belső szóalkotásban a *-ма* tölt be fontosabb szerepet, míg az idegen szavakhoz kapcsolódva a *-мо* a szinte egyeduralkodó (már amennyiben nem a szótárszerkesztők „tehetnek” erről a kettősségről).

## 2.2. -вкc

A *-вкc* ma a második legproduktívabb deverbális névszóképző. Alapvetően a cselekvés eredményét jelöli (adattáram elemeinek több mint kétharmada sorolható ide), a másik végpont a cselekvés eredményeképp létrejött konkrét tárgyak megnevezése.

Az ősi *-кc* képző (l. a 2.3. pontban) különféle igealakokhoz kapcsolódhatott, köztük olyanokhoz, amelyek a reflexív *-в-* képzőt tartalmazták, pl. *рама-* 'купить; vásárol' > *рама-в(о)-* 'продаваться'<sup>5</sup> > *ранама-в-кc* 'покупка; vásárlás', *ѣрто-* 'бросить; dob' > *ѣрто-в(о)-* 'броситься' > *ѣрто-в-кc* 'бросок; dobás'. Az idők folyamán ebből elvonódott az absztrakt *-вкc* képző, amely ma már bármilyen igehez kapcsolódhat. Nincs *ваново-* szó az erzában, mégis van *вановкc*

<sup>5</sup> A reflexív alakokat magyarul sokszor nehéz visszaadni (pl. 'vásárlódik, dobódik'), ezért csak az alapige jelentését közlöm.

’взгляд; pillantás’; nincs *пиряво-*, de van *пирявкс* ’изгородь; sövény’; nincs *пургаво-*, de van *пургавкс* ’брызги; permet’; stb. – azaz, itt már csak egy komplex *-вкс* képzőről beszélhetünk.

Szakirodalmi információk (fontossága ellenére a képző a szakirodalomban csak marginális helyet kapott): EVSEV’EV 1934/1963: 38, BUBRIH 1947: 45, БОЧКАЕВА 1978: 167–168, Grammatika 1980: 105, CYGANKIN 1981: 39–40, MÉSZÁROS 1998: 59, Ёрзаñ кел’ 2000: 36, BARTENS 1999: 107, RJABOV 2002: 47, 2005: 129–131.

Az ЁRV, EMSz, ESS és MdWb adatai alapján készített adattáram 237 szót tartalmaz. Ezek közül itt csak az *м-* szókezdetűekből mutatok be néhányat:

- максовкс* ’подачка [konc, könyöradomány]’ (ЁRV 358); ’annettu (esim. tavara); suupala’ (ESS 89) < < *максо-* ’дать, отдать; (oda)ad’,
- манчевкс* ’ложь, обман’ (ЁRV 362); ’becsapás, csalás, ámtítás; árulás; hazugság’ (EMSz 217) < < *манче-* < *маня-* ’обмануть, солгать; becsap, rászed, elárul’,
- марсевкс* ’слух, молва’ (ЁRV 363); ’hír, híresztelés, szóbeszéd’ (EMSz 218); ’huhu’ (ESS 90) < < *марсе-* < *маря-* ’услышать, чувствовать; hall, érez’,
- мендявкс* ’изгиб, излом’ (ЁRV 376); ’hajlat; görbület, kanyar, törés’ (EMSz 226); ’kaarre’ (ESS 93); ’член, сустав; Glied, Gelenk’ (MdWb 1238) < < *мендя-* ’согнуть, загнуть, изогнуть; (meg)hajlít, (meg)görbít, (össze)hajt’,
- менчевкс* ’извилина, изгиб’ (ЁRV 377); ’hajlat, görbület, kanyar’ (EMSz 227); ’taite, kaarre, kaargos’ (ESS 93) < < *менче-* ’гнуть, сгибать, загибать; (meg)hajlít, (meg)görbít, hajlítgat’,
- меревкс* ’высказывание’ (ЁRV 378); ’kifejezés’ (EMSz 227); ’ilmaus, fraasi; ilmaisu’ (ESS 94) < < *мере-* ’сказать, ответить; mond’,
- мешавкс* ’преграда, помеха [akadály]’ (ЁRV 381) < < *меша-* ’мешать; zavar, akadályoz’,
- молевкс* ’ход, движение’ (ЁRV 387); ’menés, haladás, járás, mozgás’ (EMSz 231); ’käynti(tapa), kävely(tapa)’ (ESS 96) < < *моле-* ’идти; megy, halad’,
- муевкс* ’находка’ (ЁRV 393); ’talált tárgy, lelet’ (EMSz 235); ’löytö; ratkaisu’ (ESS 97); *mujevks* ’находка, найденное; Fund, Gefundenes’ (MdWb 1293) < < *муде-* ’найти, обнаружить; (meg)talál, rátalál’.

A *-вкс* képző DAMASKIN 1785-ös, mintegy 11 ezer mordvin szót tartalmazó szótárában mindössze 14 lexémában adatolható (ezek közül kettő melléknév).<sup>6</sup> A főnevek közül nyolc ma is él:<sup>7</sup>

<sup>6</sup> *акямевкс* ’ненадёжный; megbízhatatlan, nem elég szilárd’ (DAM. 162) < < *a* tagadószó + *кеме* ’твёрдый, прочный, надёжный, верный; erős, kemény, megbízható’;

**вялтявкс** 'кровля [tető, fedél]' (DAM. 127) < < *вельтя-* 'покрыть; betakar, beborít' → mai irodalmi nyelvi alak: *вельтявкс*,  
*пила* **юзавкст** 'опилки [fűrészpor]' (DAM. 181) < < *ёза-* 'тереть; aprít' (*пила* 'пила; fűrész'),  
**кайавкс** 'дань [adó]' (DAM. 78, 204, 205) < *кай-* 'насыпать, засыпать; beönt, megtölt' → *кайавкс*.  
**кежевкс** 'лютость [vadság, kegyetlenség, könyörtelenség]' (DAM. 138) < < *кеж* 'гнев, зло, злость; harag, méreg, gonoszság',  
**комавкс** 'жолоб (жёлоб) [csatorna, árok, lefolyó]' (DAM. 95) ? < < *кома-* 'наклониться, нагнуться; meghajlik, lehajol',  
**кучовкс** 'посол [követ]' (DAM. 214), 'пришлец [jövénny]' (DAM. 230) < < *кучо-* 'послать, отправить; (el)küld' → *кучовкс*,  
**лазновкс** 'трещина [repedés, hasadás]' (DAM. 282) < < *лазо-* 'расколоть; разбить; (fel)hasít, (fel)vág' → *лазовкс*,  
**марявкс** 'чувство [érzés]' (DAM. 311) < < *маря-* 'чувствовать; érez' → *марсевкс*, *марявкс*,  
**мелявкс** 'забота [gond]' (DAM. 96) < < \**меля(в)*, vö. *мелявто-* 'заботиться; gondoskodik' → *мелявкс*,  
**санявкс** 'синяк, синее место [kék folt, véraláfutás]' (DAM. 258) < < \**сэня-*, vö. *сэньшкадо-* 'синеть; megkékül',  
**содавкс** 'герб [címer]' (DAM. 72 stb.), 'знак [jel, jelzés, jelvény]' (DAM. 106 stb.), 'лозунг [jelszó]' < *сода-* 'знать, tud, ismer' → *содавкс*,  
**трявкс** 'питомец [növendék]' (DAM. 200) < *тря-* 'содержать, кормить; (fel)nevel; táplál, eltart' → *трявкс*.

Láthatjuk, hogy a *-вкс* DAMASKIN idejében még távolról sem volt produktív, és Paasonen hatalmas nyelvjárási anyagának tanúbizonysága szerint még a 19–20. század fordulóján sem volt igazán népszerű, termékeny e képző (adattáramba 99 *-вкс* képzős szóalakot emeltem be tőle). A 20. század végi szótárak viszont már arról tanúskodnak, hogy a szuffixum az elvont képzők legtermékenyebb csoportjába került (adatok: ÉRV 201, EMSz 157, ESS 118).

Még árulkodóbb az új, 2000-ben megjelent finn–erza szótár anyaga. Mint korábban szóltam róla, a szerkesztők voltaképpen egyfajta nyelvújító tevékenységet is igyekeztek folytatni, s ahol csak tudták, az új fogalmak megnevezésére az orosz (elmordvinosított orosz) szavak mellett kreáltak új mordvin lexémákat is. Hangsúlyozom, ez nem feltétlenül tükrözi a valós nyelvhasználatot, de a képzők termékenységi divatjáról mégiscsak ad bizonyos információkat. A SES-ben 70

---

**асат.митивькс** 'неукротимый, нестихающий; zabolátlan, féktelen' (DAM. 167) < < *a* tagadószó + *сэтьме* 'тихий, смирный, тишина; csendes, csend'.

<sup>7</sup> A képzett alakoknak és jelentéseiknek a DAMASKIN-szótárban szereplő formáját szerepeltetem, de a töveknek a mai formáját és mai jelentését közlöm, az erza–orosz nagyszótár (ÉRV) alapján.

olyan *-вкс* képzős alak szerepel, amelyek csak ebből a szótárból adatolhatók. Lássuk ezek közül a *p-* [*n-*] betűseket:

- пацькавкс* 'töherrys [firkálás, firka]' (SES 455) < *пацька-* 'пачкать, мачать; bepiszkít',  
*пежедевкс* 'vala [eskü]' (SES 472) < *пежеде-* 'давать клятву, клясться; megesküszik, esküt tesz',  
*пекставкс* 'sulku [zárójel]' (SES 391) < *пекста-* 'закрывать, замкнуть; bezár, becsuk',  
*поводевкс* 'riipus [medál]' (SES 347) < *поводе-* 'подвести; привязать; felakaszt',  
*покиолгавтовкс* 'suurenos [nagyítás]' (SES 397) < *покиолгавто-* 'увеличить; megnagyobbít, felnagyít',  
*польдядевкс* 'napaus [meglegyintés]' (SES 253) < *польдяде-* 'дать шелчок; megfricskáz',  
*прядовкс* 'ääri [szél; határ, perem, vég]' (SES 531) < *прядо-* 'завершить, закончить; кончить; befejez, elvégez',  
*путлявкс* 'sekasotku [zagyvaság, zűrzavar]' (SES 370) < *путля-* 'путать; összekuszál, összezavar'.

Egy képző produktivitásáról az idegen/jövevényszavakhoz való kapcsolódás képessége is sokat elárul. A *-вкс* manapság e szempont alapján is termékenynek tekinthető, hiszen az orosz eredetű szavakhoz könnyen képes kapcsolódni. Adattáram anyagának 9%-a sorolható e kategóriába, például:

- бредявкс* 'бред; lázálom' < < *бредя-* 'бредить; félrebeszél',  
*брудявкс* 'запруда; töltés, gát' < < *брудя-* 'прудить, запрудить; gáttal elzár, elrekeszt',  
*валявкс* 'завалинка; földhányás' < < *валя-* 'завалить, засыпать; betemet; megtöm',  
*викишевкс* 'вышивка; hímzés' < < *викише-* 'вышить; (ki)hímez',  
*грабавкс* 'награбленное; összerabolt holmi' < < *граба-* 'грабить, ограбить; kirabol',  
*дивавкс* 'удивление; csodálkozás' < < *дива-* 'удивиться; elcsodálkozik',  
*жарявкс* 'жаркое; shkvariki; sült hús; tepertő' < < *жаря-* 'жарить; (meg)sül' stb.

### 2.3. -кc

A -кc képző az uráli \*-ks szuffixumra vezethető vissza, vö. cser. -aš, zrzj. -ōs, vtj. -es, fi. -(k)s (GYÖRKE 1934: 27–28, A. KÖVESI 1965: 293, 319, SEREBRENNIKOV 1967: 69, HAKULINEN 1979: 137–140, CYGANKIN 1981: 41).

A képzett szavak sokféle szemantikai csoportba sorolhatók, a legnagyobb halmazt az elvont fogalmak alkotják, de jelentős a növények (elsősorban fák) megnevezése. További kategóriák: tárgyak, étel- és italnevek, testi jelenségek, tünetek, betegségek, térszínformák, természeti jelenségek megnevezése stb.

Szakirodalmi információk: EVSEV’EV 1934/1963: 38, БУБРИН 1947: 43, Grammatika 1962: 39–40, ФЕОКТИСОВ 1966: 182, 1975: 299, SEREBRENNIKOV 1967: 68–69, ЕРМУШКИН 1967: 122, ERDŐDI 1968: 214, CYGANKIN – DEVAEV 1975: 92–93, MOSIN 1977: 7–8, БОЧКАЕВА 1978: 171, CYGANKIN 1976: 142–145, 1981: 35–40, Grammatika 1980: 104–105, KERESZTES 1990: 66, MÉSZÁROS 1998: 41, BARTENS 1999: 106–107, RJABOV 2002: 38–39.

Az ЁRV, EMSz, ESS és MdWb adatai alapján készített adattáramba 223 szót vettem fel. Nézzük meg az *ч*-s szókezdetet!

**чамакc** ’маска’ (ЁRV 737); ’álarc, maszk’ (EMSz 419); ’naamio’ (ESS 189) < *чама* ’лицо; arc’,

**чапакc** ’тесто’ (ЁRV 738); ’tészta’ (EMSz 421); ’taikina’ (ESS 189) < *чапавто-* ’квасить, заквасить; (meg)savanyít’,

**чевгекc** ’калина (дерево) [kányafa]’ (ЁRV 742); ’heisipuu’ (ESS 190) < *чевге* ’калина (ягода); a kányafa termése’,

**чевгелькc** ’калина; Massholderbusch’ (MdWb 246) < *чевгель* ’калина (ягода); a kányafa termése’,

**ченькc** ’самогон’ (ЁRV 745); ’házipálinka, kisüsti pálinka’ (EMSz 426); ’viina, votka; viini’ (ESS 191) < *ченге-* ’палиться, подпалиться; meg-ég, kiég’,

**черькc** ’черта’ (ЁRV 746); ’vonal, vonás’ (EMSz 427); ’viiva, viiru’ (ESS 191) < *цeртa* ’черта; vonal’ (l. *цeрькc*),

**чикоркc** ’скрип’ (ЁRV 748); ’csikorgás’ (EMSz 429); ’narina’ (ESS 191) < *чикордо-* ’скрипеть; csikorog’,

**чирькc** *čir̥ks* ’щель / Spalt [rés, hézag, hasadék]’ (MdWb 270) < *чире* ’берег, край; szél, oldal, perem’,

**човоркc** ’месиво’ (ЁRV 753); ’keverék, zagyvalék, elegy, egyveleg’ (EMSz 433); ’sekoitus, seos’ (ESS 192) < *човорда-* ’замесить; (össze)kever, elegyít’,

**чополкc** ’тень; árnyék’ (ЁRV 756) < *чополгадо-* ’стемнеть; besötétedik’, *чопода* ’sötét’.

DAMASKIN mintegy 11 ezer címszavas szótárában 46 -кc képzős adat szerepel, ezek szinte mindegyike a mai napig él. Ez arra enged következtetni, hogy e szavak nem a püspök „ad hoc” szóteremtményei, hanem már korábban is rögzültek a mordvin szókincsben. Például:

*визкс* 'стыдливость [szégyen]' (DAM. 279) → *визькс*,  
*вянелькс* 'воздух [levegő]' (DAM. 57) → *венелькс*,  
*инькс* 'струг [gyalu]' (DAM. 278) → *инкс*,  
*каркс* 'пояс [öv]' (DAM. 217, 244, 323) → *каркс*,  
*киякс* 'пол [padló]' (DAM. 327) → *киякс*,  
*лангакс* 'поперечник, верх, обложка, крышка [keresztgerenda, tető]' (DAM. 320) → *лангакс*,  
*лякс* 'прибыток [nyereség, haszon]' (DAM. 222, 223); *лязкс* 'достаток, продаток [bőség, jólét]' (DAM. 224) → *лезкс*,  
*маштыкс* 'лихорадка [láz]' (DAM. 134) → *маштыкс*,  
*оскс* 'жертва [áldozat]' (DAM. 65, 93) → *озкс*,  
*палакс* 'крапива [csalán]' (DAM. 127) → *палакс*,  
*пилекс* 'серьга [fülbevaló]' (DAM. 257) → *пилекс*,  
*потмакс* 'дно [vminek a mélye]' (DAM. 82, 104, 280) → *потмакс*,  
*промкс* 'сборище [gyülekezet, csődület]' (DAM. 102); 'собрание, сход [gyűlés]' (DAM. 121, 281); *пуромкс* 'собрание' (DAM. 267) → *промкс*,  
*суркс* 'кольцо [gyűrű]' (DAM. 121, 199, 325) → *суркс*,  
*удалкс* 'задница [fenék]' (DAM. 97); 'корма [(hajó)far]' (DAM. 123) → *удалкс*,  
*умаркс* 'яблоня [almafa]' (DAM. 53) → *умарькс* stb.

Összehasonlításul: PAASONENnek a 19–20. század fordulóján gyűjtött nagyszótárából (MdWb) adattáramba 151 szót vettem fel. Az 1993-as erza–орosz nagyszótárból (ĖRV) 163, az 1995-ös erza–finn szótárból (ESS) 114, a 2003-as erza–magyarból (EMSz) pedig 127 szó került be a listába.

A finn–erza szótárban (SES) húsz új szóalkotást találtam. Ez azt sejteti, hogy a *-кс* a mai napig – viszonylag – aktív, produktív képző, s a szótárszerkesztők manapság is szívesen használják fel új szavak megalkotására, például:

*гигерькс* 'tuohi [nyírfakéreg]' (SES 441) < *гигерь* 'берёста; nyírfakéreg',  
*иневанькс* 'pyhimys [szentség]' (SES 324) < *ине* 'большой; nagy' +  
*ванькс* 'чистый; tiszta',  
*манейкс* 'pouta [derült idő]' (SES 315) < *маней* 'солнечная, ясная погода; napos, derült idő',  
*нерькс* 'kuonokoppa [szájkosár]' (SES 164) < *нерь* 'клов (птицы); руло, морда; csőr, orr, ormány',  
*таштыкс* 'säasteliäs [takarékos]' (SES 407) < *ташита-* 'накопить, сберечь, сэкономить; megtakarít, megspórol' stb.

Érdekes ugyanakkor, hogy a *-кс* gyakorisága és máig ható termékenysége ellenére nem igazán kapcsolódik az orosz eredetű szavakhoz. A négy vizsgált szótárban nagyon kevés példát találtam erre:

*биздигаке* 'fekete ebszőlő' < < or. *бэдника* 'id.',  
*бугорьке* 'halom' < < or. *бугор* 'id.',  
*вишняке* 'meggyfa' < < *вишня* 'meggy (termés)',  
*добарьке* 'feltárás, kitermelés' < < *добыть* 'feltár, kitermel',  
*пиляке* 'forgács' < < *пила* 'fűrész',  
*салдатке* 'katonai szolgálat' < < *салдат, солдат* 'katona',  
*угорьке* 'széngáz' < < *угар* 'id.',  
*умотке* 'örvény' < < *омут* 'id.',  
*церьке, черьке* 'vonal, vonás' < < *черта* 'id'.

Látható tehát, hogy – szemben pl. a *-вк* képző „élettörténetével” – a *-к* minden évszázadban (legalábbis, amióta mordvin írásbeliség létezik) egyenletes termékenységi képet sugall. A *-вк* újkeletű divatját az is mutatja, hogy a SES-ben nagyon sok olyan adat fordul elő, amely a többi szótárban nem szerepel, azaz javarészt a szótárszerkesztők alkotásának tekinthető. A *-к* e tekintetben is kiegyensúlyozottabb.

#### 2.4. *-чи*

Ez a képző grammatikalizáció útján, önálló szóból jött létre. Alapszava, a 'солнце; день' (ĖRV 747); 'nap (mint égítést és mint időegység)' (EMSz 427); 'aurinko; päivä' (ESS 191); 'солнце; день; Sonne; Tag' (MdWb 249) jelentésű *чи* szó ma is él a mordvinban, de a képző és az alapszó kapcsolata teljesen megszakadt, a képző teljes szemantikai szabadsággal rendelkezik, s minden megköltöttség nélkül képes létrehozni új, elvont jelentésű szavakat. Idegen és nyelvújítási szavakhoz egyaránt képes kapcsolódni. Az alapszó főként melléknév, kisebb mértékben főnév, de elvétele egyéb szófajokkal (ige, határozószó, számnév) is találkozhatunk.

Szakirodalmi információk: EVSEV'EV 1934/1963: 47, BUBRIH 1947: 41, Grammatika 1962: 54, FEOKTISTOV 1966: 182, 1975: 300–301, SEREBRENNIKOV 1967: 66–67, KELIN 1967: 65–66, CYGANKIN – DEVAEV 1975: 93, CYGANKIN 1976: 99–100, 1981: 51, Grammatika 1980: 108, Ef'zañ ke' 2000: 46, KERESZTES 1990: 66, ZAICZ 1998: 202, MÉSZÁROS 1997, 1998: 50, BARTENS 1999: 107, SAARINEN 2004, MATICSÁK 2005.

Az ĖRV, EMSz, ESS és MdWb adatai alapján készített adattáram 156 szót tartalmaz. Ezek közül itt csak a *к*- szókezdetet mutatom be:

*калготкчи* 'твёрдость' (ĖRV 227); 'megkeményedés; keménység, szilárdság' (EMSz 136) < *калготк* 'отверждение, затверждение; megkeményedés, megmerevedés',  
*каштанчи* 'гордость' (ĖRV 242); 'büszkeség, gög' (EMSz 145); 'yl-peys' (ESS 65) < *каштан* 'гордый; büszke, gögös',  
*кежейчи* 'злость, злоба' (ĖRV 247); 'harag, düh, méreg; gonoszság' (EMSz 150) < *кежей* 'злой; haragos, mérges, gonosz',

**кемечи** 'крепость' (ÉRV 252); 'erősség, keménység, szilárdság' (EMSz 155); 'lujuus' (ESS 67) < **кеме** 'твёрдый, прочный; erős, kemény',  
**киткавчи** 'хитрость' (ÉRV 268); 'ravaszság, agyafúrtság' (EMSz 166) <  
**киткав** 'хитрый; ravasz, agyafűrt',  
**козячи** 'богатство' (ÉRV 276); 'gazdagság, vagyon' (EMSz 170); 'rik-  
 kaus' (ESS 71) < **козя** 'богач, богатый; gazdag'.

Habár a képző elvileg már igen régen létrejött (hiszen a moksában is ugyanez a folyamat ment végbe), elterjedése viszonylag új jelenség, a DAMASKIN-szótárban még csak néhány *-чи* képzős alak kapott helyet:

**беднойчи** 'бедность; szegénység' (DAM. 48, 293),  
**кудочи** 'дом; ház' (323); **кудочить** 'хоромы; lakóház, nagy ház' (DAM. 305),  
**парочи** 'имение; добро, имущество; vagyon, jóság' (DAM. 112, 155, 156),  
**сюнавчи** 'богатство, излишество, изобилие; gazdagság' DAM. (44, 110),  
**шумбрачи** 'здоровье; egészség' (DAM. 82, 104, 262).

PAASONEN hatalmas szótárában mindössze 40 *-чи* képzős szerepel. Ezzel szemben a mai szótárakban már szép számmal bukkannak fel *-чи* képzős alakok: ÉRV 145, EMSz 101, ESS 75.

Még egyértelműbben árulkodik a képző térhódításáról a 2000-ben megjelent finn–erza szótár. Korábban már többször említettem, hogy ez a szótár nagyon sok nyelvújítási anyagot tartalmaz. Vizsgálataim szerint a szótár 174 *-чи* képzős alakot rejt. Persze, az itt megjelenő adatok mennyiségéből nem lehet a valós nyelvhasználatra vonatkozó, messzemenő következtetéseket levonni. Intő jel lehet SAARINEN véleménye a finn–erza szótár szerkesztési munkálatairól: „... kun on täytynyt kääntää suomen abstraktisubstantiivi, on otettu käyttöön *-či* johdos”<sup>8</sup> (SAARINEN 2004: 340). Mindezek ellenére a tendencia világos, a *-чи* mára a *-мо*, *-ма* és a *-вкс* mellett a legfontosabb absztrakt névszóképzővé vált.

A SES *-чи* képzős alakjaiból az *a-* betűvel kezdődőket mutatom be (mivel ezek etimológiailag teljesen átlátható szavak, külön nem tüntetem fel alapalakjukat):

**агрессивнойчи** 'aggressivisuus [agresszivitás]' (SES 2),  
**азаргадомачи** 'kiihko [hevesség, szenvedélyesség]' (SES 127),  
**аккуратнойчи** 'täsmällisyys [pontosság]' (SES 454),  
**акуломачи** 'kuolemattomuus [halhatatlanság]' (SES 164),  
**аламоксчи** 'vähemmistö [kisebbség]' (SES 511),  
**аламоччи** 'niukkuus [csekélyesség, szegényesség]' (SES 258),  
**апелемачи** 'urheus [hősiesség, bátorság]' (SES 463),

<sup>8</sup> „amikor egy finn elvont főnevet le kellett fordítani, kéznél volt a *-чи* képző”.



*апештевиксчи* 'ahnaus, ahnehdinta [mohóság, kapzsiság]' (SES 3),  
*артомачи* 'maalaustaide [festőművészet]' (SES 223),  
*асакландявиксчи* 'mysteeri [titokzatosság]' (SES 247),  
*асатыксчи* 'niukkuus [csekélység, szegényesség]' (SES 258),  
*ачарькодевиксчи* 'mysteeri [titokzatosság]' (SES 247).

A *чи* mai elterjedéséről árulkodik a párhuzamos szöveghelyek vizsgálata, a régebbi és mai bibliafordítások összevetése is. Kutatásaim alapján a Lukács evangélium régi, 1889-es fordításban a *-чи* képzőként 10 szóban van jelen, 65 előfordulással, míg az 1996-os fordításban 28 szóban, 121 előfordulással szerepel. (Részletesebben l. MATICSÁK 2005.)

## 2.5. -лма, -лмо

Erre a képzőre a szakirodalom sokáig semmiféle figyelmet nem fordított, s a mai napig nagyon kevesen s keveset foglalkoztak vele (LAZAR 1975: 206, CYGANKIN 1976: 92, 1981: 42, Grammatika 1980: 106, ERMUŠKIN 1991: 55; 2004: 54, Ėrzań keĭ 2000: 37, RJABOV 2002: 59, MÉSZÁROS 1999: 102).

LAZAR az ezzel a képzővel létrehozott szavakat „pseudo-deverbal derivatives” alakoknak nevezi, mert a képzőborkorban meglátása szerint egy *-l-* igeképző és egy *-ma/-mo* névszóképző egyesül. A képző létrejöttét CYGANKIN is a morfémahatárok eltolódásával magyarázza. Első lépésben melléknevekből képződtek *-л* gyakorító képzős igealakok: *покиш* 'большой; nagy' > *покишолгадо-* 'увеличиться; megnagyobbodik', *тусто* 'густой; sűrű' > *тустолгадо-* 'загустеть; megvastagszik', *эчке* 'толстый; vastag' > *эчкелгадо-* 'толстеть; megvastagodik'. Ezt követően a tövégi *-л* mássalhangzó és a *-ма, -мо* képző összeolvadásából létrejött az új képző (és tegyük hozzá, ez analógiásan más szavakhoz is tapadhat): *покишолма* 'размер; величина; méret, nagyság', *тустолма* 'густость; sűrűség', *эчкелма* 'толщина; vastagság'. CYGANKIN feltevésének szépséghibája, hogy a *-лгадо-* képzőből miért tűnt el a *-гадо-* elem? Talán emiatt más utat képzel el RJABOV (2002: 59), aki kiindulópontnak a *-ла* képzős mellékneveket tartja: *покишолма* 'большеватый; nagyobbacska' > *покишол-ма, эчкелма* 'толстоватый; kövérekes' > *эчкел-ма*. Ő tehát csak *-ма* képzővel számol. RJABOV elmélete megmagyarázná az *-л-* jelenlétét, viszont kihagyta az utolsó lépést, a *-лма* képző megszületését, holott egyértelmű, hogy ez a képző létezik.

Ezt a képzőt a Grammatika (1980: 106) az improduktív elemek közé sorolja, LIPATOV ET AL. (1983: 121) ritkának tartja, MÉSZÁROS (1998: 102) pedig e két minősítést egyesíti. A „ritka” minősítéssel magam is egyetértek, hiszen mindössze 16 szót tudtam felvenni teljes bizonyossággal adatáramba, ami a két és fél ezernyi *-ма/-мо* képzős alakhoz képest elenyésző halmaz. A sommás „improduktív” minősítést viszont kissé árnyaltabban fogalmaznám meg (l. lejjebb).

Adattáramba az ĖRV, EMSz, ESS és MdWb alapján a következő szavakat vettem fel:

- ёвталмо** 'сказка; загадка; Märchen; Rätsel [mese, találós kérdés]' (MdWb 534) < *ёвта-* 'сказать, сообщить; (el)mond, (el)mesél',
- келелма** 'ширина; Breite [szélesség]' (MdWb 687) < *келе* 'ширина; szélesség',
- кувалма** 'по, вдоль' (ÉRV 307); 'mentén; miatt' (EMSz 183); 'pitkin; takia; vuoksi' (ESS 78); *kuvalmo, kuvalma* 'вдоль, через; согласно, по, из-за; entlang, längs, durch; gemäss, nach, wegen' (MdWb 983). L. a következő szócikkben.
- кувалмо** 'длина, протяжённость' (ÉRV 307); 'hossz, hosszúság, hossz-méret' (EMSz 183); 'pituus' (ESS 78); *kuvalmo* 'длина, протяжение, рост; Länge, Ausdehnung, Wuchs' (MdWb 985). E szó családja (vö. *кувака* 'hosszú', *кувалкс* 'hossz, hosszúság', *кувалма* 'mentén', *кувалт* 'mentén', *кувать* 'sokáig, hosszú ideig') finnugor eredetű (FU \*kawka 'lang' > fi. *kauka*, lpN *gāwkās*, osztj. *коу*) (UEW 1: 132, EtV 81).
- мазолма** 'прелесть [szépség, báj]' (ÉRV 357) < *мазы* 'красота, красивый; szép, szépség',
- педельма** 'juotikas, iilimato [pióca]' (ESS 117) < *педя-* 'прилипнуть; gá-tapad, odatapad',
- покшолма** 'величина' (ÉRV 494); 'nagyság, méret, terjedelem, térfogat' (EMSz 291); 'suuruus, koko' (ESS 125); *pokšolma* 'величина; Grösse' (MdWb 1728) < *поки* 'большой; nagy',
- сталмо** 'вес; тяжесть' (ÉRV 613); 'súly; nehézség; teher' (EMSz 343); 'raino; vaikeus' (ESS 158); *stalmo* 'вес, тяжесть; Gewichte, Schwere' (MdWb 2026) < *стака* 'тяжёлый; nehéz' (ESM 411),
- сэрелма** *seřelma* 'высота; глубина; Höhe; Tiefe [magasság; mélység]' (MdWb 1971) < *seř, seře* 'высота; magasság',<sup>9</sup>
- сюдулма** *śudulma* 'проклятие; Fluch, Verfluchung [átok, szitok]' (MdWb 2188) < *сюдо-* 'проклинать; (meg)átkoz',
- тутолма** 'sűrítmény' (EMSz 389); 'taajuus' (SES 408); 'густота; Dike, Dichtheit' (MdWb 2355) < *тусто* 'густой, плотный; sűrű, dús',
- уксолма** *uksõlma* 'рвота; das Erbrochene [hányás]' (MdWb 2444) < *uksno-* 'рвать, извергать; hány',
- човильма** *čoviľma* 'тонкость; Feinheit, Dünne [vékonyság]' (MdWb 285) < *чова, човине* 'тонкий; vékony, sovány',
- чожедалмо** *čoždalma, šoždalmo* 'облегчение, смягчение; Erleichterung, Linderung [könnyítés, enyhítés]' (MdWb 293) < *шожда* 'лёгкий; könnyű',
- чудильма** *чуделма* 'meder' (EMSz 437); *čud'ılma* 'водосток; Wasserabfluss' (MdWb 296) < *чуде-* 'течь, протекать; folyik',

<sup>9</sup> Ez csak PAASONENNél szerepel ebben a formában, a mai szótárak csak a belőle képzett melléknevet (*сэрей* 'высокий; magas') adatolják.

*эчкелма* 'толщина, объём' (ÉRV 791); 'vastagság, kövérség' (EMSz 459); 'paksuus' (ESS 202); *ečkel'ma* 'толщина; Dicke' (MdWb 350) < *эчке* 'толстый; vastag'.

A képző produktívitasának több mint két évszázados történetét jól nyomon lehet követni DAMASKIN szótárától kezdve a 20. század végén megjelent művekig. Úgy tűnik, DAMASKIN idejében (vagy legalábbis a püspök és szótárkészítő tanítványai körében) ez a képző lényegesen kedveltebb, produktívabb volt, mint a későbbi korokban. Az 1785-ös szótárban a következő *-лма/-лмо* képzős alakok fordulnak elő:

*асатолмо* 'недостаток [szükség, hiányosság]' (DAM. 161) < *a-* + *сато-* 'хватать; elég', *саты* 'хватит, достаточно; elég, elegendő',  
*ачкел(ь)ма* 'тослота [vastagság]' (DAM. 287) < *эчке* 'толстый; vastag',  
*васолма* 'далекость, дальность [távolság]' (DAM. 78), 'отдаление' (DAM. 186) < *васо-*: *васоло* 'дальный; távoli', *васолдо* 'издалека; távolról' stb.,<sup>10</sup>  
*ювталмо* 'сказка [mese]' (DAM. 259) < *ёвта-* 'сказать; mond',  
*кувалмо* 'длина [hosszúság]' (DAM. 82), 'долгота' (84) < *кува-*, l. fentebb,  
*мазылма* 'красота [szépség]' (DAM. 126), *мазолма* 'прелесть' (DAM. 221) < *мазы* 'красивый; szép',  
*паролма* 'доброта [jószág]' (DAM. 82) < *паро* 'хороший; jó',  
*пижелма* 'зелень [zöld növényzet, zöltség]' (DAM. 104) < *пиже* 'зелёный; zöld',  
*покиолма* 'великость [nagyág]' (DAM. 50), 'величество' (DAM. 50), 'начальство' (DAM. 158), 'величина' (DAM. 223) < *поки* 'большой; nagy',  
*псилма* 'горячесть [forróság]' (DAM. 75) < *пси* 'горячий, жаркий; meleg, forró',  
*пицилма* 'острота [élesség, él]' (DAM. 184) < *пици* 'острый; éles',  
*сатьмелма* 'утоление [enyhítés]' (DAM. 301) < *сэтьме* 'тихий, безмолвный, смирный; csendes',  
*сиядулма* 'зависть [irigység]' (DAM. 96) < *сявадо-* 'завидовать; irigykedik',  
*сталмо* 'тяжесть [nehézség]' (DAM. 292), 'трудность' (DAM. 290), 'иго' (DAM. 108), 'обременение' (DAM. 175) < *стака* 'тяжёлый; nehéz',  
*стувтулма* 'забвение [feledés]' (DAM. 96) < *стувто-* 'забыть; elfelejt',  
*сюдолма* 'брань [veszekedés]' (DAM. 45) < *сюдо-* 'проклясть, поругать; átkoz, szid',  
*томбалмо* 'глубина [mélység]' (DAM. 73) < *томба-*: *тобака* 'глубокий; mély',  
*тустолма* 'густость [sűrűség]' (DAM. 78) < *тусто* 'густой; sűrű',

<sup>10</sup> Meglehet, hogy itt a kiindulóalak a *васоло*, ebben az esetben csak *-ма* képző tapadt a szóhoz.

*чаволмо, чаволма* 'тщета [hiábavalóság]' (DAM. 291), *чавулма* 'порознь [elkülönítve, egyenként]' (DAM. 213) < *чаво* 'пустой; порожний; üres', *шождылма* 'лёгкость [könnyűség]' (DAM. 132) < *шожда* 'лёгкий; könnyű'.

Мára a *-лма/-лмо* „népszerűsége” erősen lecsökkent. Érdemes megnézni, a korábbi szótárak (DAMASKIN és MdWb) *-лма, -лмо* képzős alakjai helyén milyen formák jelennek meg a mai szótárakban, az 1993-as erza–orosz (ĖRV) és a 2012-es orosz–erza nagyszótárban (RĖV)!

*асатолмо* 'недостаток' (DAM. 161) – *асатовкс, асатыкс* 'недостаток' (ĖRV 60), *асатома, асатыкс* 'id.' (ĖRV 336),  
*васолма* 'дальность' (DAM. 78, 186) – *васолкс* 'даль', *васолксчи* 'дальность' (ĖRV 111), *васолочи* 'дальность' (ĖRV 110),  
*ювталмо* 'сказка' (DAM. 259), *ёвталмо* 'id.' (MdWb 534) – *ёвтамо* 'рассказ; сообщение' (ĖRV 179, RĖV 533), *ёвтнема* 'id.' (ĖRV 179, RĖV 480), *ёвкс* 'сказка' (RĖV 513),  
*келелма* 'ширина' (MdWb 687) – *келе* 'ширина' (ĖRV 248, RĖV 614),  
*кувалма* 'вдоль, через' (MdWb 983) – *кувалма* 'по, вдоль' (ĖRV 307, RĖV 60),  
*кувалмо* 'длина, долгота' (DAM. 82, 84, MdWb 985) – *кувалмо* 'id.' (ĖRV 307, RĖV 119),  
*мазылма, мазолма* 'красота, прелесть' (DAM. 126) – *мазолма* 'прелесть' (ĖRV 357), *мазий, мазийчи, мазычи* 'красота; прелесть' (ĖRV 357, RĖV 235),  
*паролма* 'доброта' (DAM. 82) – *паро* 'добро' (ĖRV 458); *паро, парочи* 'id.' (RĖV 120),  
*пижселма* 'зелень' (DAM. 104) – *пиже* 'id.' (ĖRV 477, RĖV 172),  
*покиолма* 'величина' (DAM. 50, 158, 223; MdWb 1728) – *покиолма* 'id.' (ĖRV 494; RĖV 61), *покичи* 'id.' (RĖV 61),  
*псилма* 'горячесть' (DAM. 75) – *пси* 'жара' (ĖRV 523, RĖV 134), *пиксема* 'горячность' (RĖV 106),  
*пицилма* 'острота' (DAM. 184) – *питичи* 'id.' (ĖRV 531, RĖV 381),  
*сатьмелма* 'утоление' (DAM. 301) – *сэтьмечи* 'спокойствие; тишина' (ĖRV 634, RĖV 539, 561), *сэтьме* 'id.' (RĖV 561),  
*сиядулма* 'зависть' (DAM. 96) – *сявадома* 'id.' (ĖRV 637, RĖV 142),  
*сталмо* 'тяжесть' (DAM. 292, MdWb 2026) – *сталмо* 'id.' (ĖRV 613, RĖV 63, 571),  
*стувтулма* 'забвение' (DAM. 96) – *стувтома* 'забывчивость' (ĖRV 620), *стувтнемачи* 'id.' (RĖV 140),  
*сюдолма* 'брань' (DAM. 45); 'проклятие' (MdWb 2188) – *сюдома* 'id.' (ĖRV 635, RĖV 448),  
*сэрелма* 'высота; глубина' (MdWb 1971) – *серь* 'id.' (ĖRV 633, RĖV 95, 101),  
*томбалмо* 'глубина' (DAM. 73) – *томка, домкачи* 'id.' (RĖV 101),

*тустолма* 'густость' (DAM. 78); 'густота' (MdWb 2355) – *тусто* 'гуща' (ÉRV 683); *тустолма* 'густота' (RÉV 109),  
*уксолма* 'рвота' (MdWb 2444) – *укснома* 'id.' (ÉRV 692, RÉV 486),  
*чаволмо, чаволма* 'тщета; порознь' (DAM. 213, 291) – *чавочи* 'пустота' (RÉV 454),  
*човильма* 'тонкость, толщина' (MdWb 285) – *човалмо* 'тонкость' (RÉV 563),  
*чудильма* 'волосток' (MdWb 296) – *чудема* 'течение' (ÉRV 757, RÉV 560), *чудевкс* 'русло; течение' (ÉRV 757),  
*шождылма, чождалма* 'лёгкость' (DAM. 132); 'облегчение, смягчение' (MdWb 293) – *шождачи* 'лёгкость' (RÉV 251),  
*эчкелма, ачкел(ь)ма* 'толщина, толщина' (DAM. 287, MdWb 350) – *эчкелма* 'толщина, объём' (ÉRV 791), *эчке, эчкечи, эчкелма* 'толщина' (RÉV 562).

A szólisták alapján a következő tanulság fogalmazható meg. A régebbi szótárak adataiból úgy tűnik, ez a képző valaha lényegesen produktívabb volt, mint manapság. Kevés olyan szó van, amelyben ma is él a *-лма, -лмо* képző (*кувалма, кувалмо, мазолма, покиолма, сталмо, тустолма, човалмо, эчкелма*). A legtöbbször a régi képző helyén manapság a nagyon produktív *-чи* szerepel (*васолксчи, васолочи, домкачи, мазы(й)чи, парочи, покичи, пиитичи, стувт-немачи, сэтъмечи, чавочи, шождачи, эчкечи*). Ugyancsak népszerű a másik két absztrakt képző, a *-ма, -мо* (*асатома, ёвтамо, ёвтнема, пиксема, стувт-тома, сюдома, сявадома, укснома, чудема*) és a *-(в)кс* (*асатовкс, асатыкс, васолкс, ёвкс, чудевкс*). A mordvinban a főnév és a melléknév alakilag sokszor nem különül el egymástól, ebből adódóan gyakran a képző nélküli alak is kifejezheti az elvont főnevet (*келе, мазый, паро, ниже, пси, серь, сэтъме, томка, тусто, эчке*).

Ilyen kis korpusz alapján természetesen messzeható következtetéseket nem lehet levonni (s hangsúlyozom ismét, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az adatok nem feltétlenül tükrözik a valós nyelvhasználatot, sok esetben egyfajta szótárkészítői eljárást, „szerkesztői divatot” mutatnak), de összességében mégiscsak kirajzolódik e képző elmúlt kétszáz évének története: ez a szuffixum nem tudott meghonosodni az erzában, helyette inkább más elvont képzők gyökeresedtek meg. („Pályafutása” ellentétes utat járt be, mint a *-чи* képzőé.)

Vannak azonban biztató jelek. MOSIN (1999: 80–81) elképzelhetőnek tartja e képző „feltámasztását”, a *кувалмо* és a *сталмо* analógiájára<sup>11</sup> a következő melléknévi alapú főnevekre tesz javaslatot (ezek közül az *инелма* és a *коськелма* a bibliafordításokban már felbukkannak):

<sup>11</sup> Azaz itt visszatükröződik RJABOV nézete a képző analógiás kialakulásáról.

*аиолма* 'бель, белизна; fehérség' < *аиола* 'беловатый; fehéres',  
*вейкелма* 'равнина; síkság' < *вейкетъ* 'ровный, ровно; sík, sima',  
*инелма* 'известность, слава; ismertség, dicsőség' < *ине* 'великий; nagy',  
*коськелма* 'твердь' < *коськела* 'суховатый; kissé száraz',  
*ожолма* 'желтизна; sárga szín' < *ожола* 'желтоватый; sárgás',  
*нижелма* 'зелень; zöltség' < *нижела* 'зеленоватый; zöldes',  
*сэтьмелма* 'мир; béke' < *сэтьме* 'тихий; csendes'.

Ugyanígy deverbális főneveket is létre lehet hozni MOSIN szerint:

*кирделма* 'поддержка; támogatás, támasz' < *кирде-* 'держать; tart, kibír',  
*невтелма* 'спектакль; előadás' < *невте-* 'указать, показать; (meg)mutat',  
*чачолма* 'урожай; termés' < *чачо-* 'родиться; születik',  
*чачтолма* 'рождаемость; születés' < *чачто-* 'родить; szül'.

MOSIN az egyik szerzője – ALHONIEMI és AGAFONOVA mellett – az 1999-ben Turkuban megjelent finn–erza szótárnak, amelyről korábban már többször szóltam. Ez a szótár rengeteg új szót tartalmaz, a legújabbkori mordvin nyelv-újítás egyik fontos opusza. MOSINék itt is igyekeznek „rehabilitálni” a *-лма/-лмо* képzőt, a fentebb említett *аиолма* (SES 474), *инелма* (SES 225), *кирделма* (SES 476), *невтелма* (SES 266), *нижелма* (SES 497), *сэтьмелма* (SES 342), *чачолма* (SES 400) szavak mellett a következő *-лма/-лмо* képzős alakok szerepelnek a szótárban:

*веделма* 'vesistő; vízrendszer' (SES 491) < *ведь* 'vesi; víz',  
*вейкелма* 'yksikkö; egység' (SES 520) < *вейке* 'yksi; egy',  
*кемелма* 'uskonto; vallás' (SES 463) < *кеме-*, vö. *кемема* 'usko; hit',  
*лембелма* 'lämpötila; hőmérséklet' (SES 219) < *лембе* 'lämpö; meleg',  
*летькелма* 'kosteus; nedvesség' (SES 153) < *летьке* 'kosteа, kosteus; nedves, nedvesség',  
*раськелма* 'kansallisuus; nemzetiség' (SES 101) < *раське* 'suku, sukulainen; rokonság, rokon'.

## 2.6. -вт, -вть

Kis produktivitású, ritka képző. Nagyon kevesen foglalkoztak ezzel a képzővel (ERMUŠKIN 1967: 123, 1991: 55, ERDŐDI 1968: 216, CYGANKIN 1981: 39–40). Funkciója megegyezik a *-вкс* képzőével (sokszor fel is cserélhető vele, főként nyelvjárási szinten): a cselekvés eredményét jelölő absztrakt képző.

A képző hasonló úton jöhetett létre, mint a korábban tárgyalt *-вкс*: eredetileg a reflexív *-в*- képzős igealakhoz tapadhatott a *-т(ь)* képző (pl. *пице-* 'варить; főz, (meg)éget' > *пицеве-* 'обжигаться; megég, megégeti magát' > *пицевт* 'ожог; égés'; *мере-* 'сказать; mond' + *-вт* > *меревт* 'высказывание; megnyilatkozás, kijelentés'), majd ebből elvonódott a *-вт(ь)*, amely később más igetövekhez is kapcsolódhatott.

Adattáramban 32 (+ 4)<sup>12</sup> szó kapott helyett. Néhány példa:

- ававт** 'свекровь' (ÉRV 28); 'anyós (a férj anyja)' (EMSz 30); 'anoppi' (ESS 1); *avavt* 'свекровь; мать мужа; Schwiegermutter; Mutter des Mannes' (MdWb 92) < *ава* 'женщина, мать; nõ, asszony, anya' (l. még ÉSM 5),
- атявт** 'свёкор (отец мужа)' (ÉRV 63); 'após (a férj apja)' (EMSz 47); 'appi' (ESS 11); *at'avt* 'свёкор; Schwiegervater (Vater des Mannes)' (MdWb 88) < *атя* 'apó, öregember, férj',
- вановт** 'взгляд' (ÉRV 106); 'pillantás, tekintet' (EMSz 71); 'katse' (ESS 24); *vanovt* 'взгляд; Blick' (MdWb 2538) < *вано-* 'смотреть; néz' (l. még ÉSM 40) ~ *вановкс* 'id.',
- варштавт** 'взгляд [pillantás, tekintet]' (ÉRV 110); *varčavt* ~ *varšavt* 'взгляд, облик (глаз); Blick (der Augen)' (MdWb 2549) < *варшта-* 'посмотреть, взглянуть; ránéz, rátekint' ~ *варштавкс* 'id.',
- касовт** 'рост [növés, növekedés]' (ÉRV 238) < *касо-* 'расти; (meg)nõ, felnõ, növekszik' ~ *касовкс* 'id.',
- козовт** 'кашель [köhögés]' (ÉRV 275) < *козо-* 'кашлять; köhög',
- кортавт** 'говор [nyelvjárás]' (ÉRV 294); *kortavt* 'говорение, манера говорить, наречие, выговор; Sprechen, Art des Sprechens, Mundart, Aussprache' (MdWb 862) < *корта-* 'говорить; beszél' ~ *кортавкс* 'id.',
- лисевть** *l'isevt'* 'росток; Keim [csíra, palánta]' (MdWb 1143) < *лисе-* 'выйти, уйти; kibújik, előbújik' ~ *лисевкс* 'id.',
- наравт** 'стрижка [nyírás]' (ÉRV 400); 'tukanleikkuu' (ESS 100) < *нара-* 'стричь, брить; (meg)nyír, lenyír',
- оршавт** 'одежда' (ÉRV 444); 'ruházat, öltöзék' (EMSz 262); *oršavt* 'платье; Kleidung, Bekleidung' (MdWb 1465) < *орша-* 'надеть на себя что-л., одеться; felöltözik' ~ *оршавкс* 'id.',
- пирявт** 'забор, изгородь' (ÉRV 482); 'kerítés, palánk' (EMSz 286); *piřavt* 'забор, городьба; Zaun, Umzäunung' (MdWb 1677) < *пиря-* 'загородить; bekerít' ~ *пирявкс* 'id.',
- прявт** 'председатель; глава (хозяин в семье)' (ÉRV 522); 'főnök, vezető, elnök' (EMSz 302); 'esimies, päällikkö' (ESS 134); *přavt* 'начальник, Haupt, Häuptling, Oberhaupt, Ältester' (MdWb 1813) < *пря* 'голова',
- сантиавт** 'чащоба' (ÉRV 568); 'sűrű erdő, bozót' (EMSz 323); 'tiheikkö' (ESS 146) < *сандя-* 'корчевать; kiirt' ~ *сандявкс* 'id.',
- сизевть** 'усталость [fáradtság]' (ÉRV 585); *šizeft'* 'усталость, утомление; Müdigkeit, Ermüdung' (MdWb 2166) < *сизе-* 'устать; elfárad',

<sup>12</sup> Nehéz eldönteni, vajon a kérdéses képző rejlik-e az orosz eredetű *кожовт* 'füstnyílás', *оровт* '(gabona)rakás, halom', *настувт* 'pásztor' és *поровт* 'küszöb' szavakban. Az átvett alakok (*кожух, ворох, настух, пороз*) alapján elképzelhető az is, hogy a -x, -z hanghelyettesítéssel *в*-re változott, és ehhez tapadt az -m képző.

**чалгавт** 'походка' (ĖRV 737); 'lépés, járás, menés; nyom, lábnyom' (EMSz 419); *čalgavt* 'походка, оступь; Gang, Art zu treten' (MdWb 202) < *чалга*- 'наступить; rálép, rátaPOS' ~ *чалгавкс* 'id.',  
**якавт** 'походка' (ĖRV 800); 'járas, menés, járásmód' (EMSz 466); 'käyntitapa' (ESS 204); *jakavt* 'походка; манера ходить; Gangart' (MdWb 483) < *яка*- 'ходить, двигаться; jár, halad' ~ *якавкс* 'id.'.

Ez a képző DAMASKIN szótárában is viszonylag marginális helyet foglal el, s a SES-ben is mindössze két új szóalkotás bukkan fel:

**каявт** 'выкидыш [elvetélés]' (DAM. 66) < *кая*- 'сбросить; dob, hajít', vö. *каявкс* 'id.' (CYGANKIN 1981: 39),  
**колавт** 'порча [ELRONTÁS, elromlás]' (DAM. 213), *кола*- 'разбить, нарушить; elront, tönkretesz, megrongál', vö. *колавкс* 'id.' (ĖRV 277, EMSz 171),  
**пекставт** 'плотина [gát]' (DAM. 202) < *пекста*- 'закруть; (be)zár, (be)csuk', vö. *пекставкс* 'зárójel' (SES 391), *пекстамка* 'kulcs, zár' (EMSz 275),  
**пирявт** 'забор, ограда' [kerítés, palánk]' (DAM. 96, 178) → *пирявт*,  
**ставт** 'сшивка, шов [varrás; varrat]' (DAM. 281, 313) < *ста*- 'сшить; (meg)varr', vö. *ставкс* 'id.' (ĖRV 611, EMSz 341),  
**чувовт** 'канал; csatorna' (DAM. 56, 116, 122, 205, 217) < *чуво*- 'рыть, копать; (ki)ás',  
**шукишторовт** 'смородина; ribizli' (DAM. 320); mai irodalmi nyelvi alakja: *шукишторов*,  
**пурнавт** 'asu [ruha]' (SES 17),  
**кариавт** 'valjaat [hám, lószerszám]' (SES 473).

### 3. Összefoglalás

Dolgozatomban hat absztrakt főnévképzőt (-*ма*/-*мо*/-*ме*, -*вкс*, -*кс*, -*чи*, -*лма*/-*лмо*, -*вт*/-*вть*) vizsgáltam meg egykori és mai produktivitásuk alapján.

A mai legproduktívabb erza (deverbális) névszóképző a -*ма*, -*мо*, -*ме*. Ez a szuffixum már nagyon régóta termékeny; a mordvin írásbeliség első nagy terjedelmű korpuszában, DAMASKIN szótárában is fontos szerepe van. A szótárírói gyakorlat e téren jelentős szórásokat mutat (PAASONEN például nagyon kevés szót vett fel ebből a halmazból), hiszen a deverbális főnevek száma szinte korlátlan.

Ugyancsak régóta produktív a -*кс*, amely ma is képes új szavak megalkotására, de az orosz eredetű szavakhoz kevésbé kapcsolódik.

A -*вкс* ma a második legproduktívabb deverbális névszóképző. Teljesen más képet mutat, mint az előző két szuffixum: produktivitása csak a 20. században erősödött meg, s vált mára igen termékennyé.



Hasonló utat járt be a *-чу* is. A képző a 20. század előtt nem tartozott a produktív elemek közé, mára viszont nagyon termékennyé vált – elsősorban a nyelvújítás, az új, absztrakt fogalmak megnevezésének igénye miatt.

A *-лма/-лмо* valaha viszonylag termékeny lehetett, de mára nagyon lecsökkent a produktivitása, habár egyes nyelvészek igyekeznek feltámasztani.

A *-ем(ь)* régen sem volt igazán produktív, s ma sem az, kiszorította a vele azonos funkciót betöltő *-вкс*.

### Irodalom

- ALHONIEMI, ALHO – AGAFONOVA, NINA – MOSIN, MIHAIL (2000), Suomalais-ersäläinen sanakirja. Типография Красный Октябрь, Саранск. = SES.
- ALVRE, PAUL (1994), Эрзянь-рузонь валкс. Эрзянско-русский словарь. *Linguistica Uralica* 30: 310–312.
- BARTENS, HANS-HERMANN (2001), Eine neue Brücke zu den Wolgasprachen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 56: 367–371.
- BARTENS, RAIJA (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 232.
- БОСЧАЕВА, А. И. [БОЧКАЕВА, А. И.] (1984), О суффиксальном словообразовании в эрзя-мордовском языке. Вопросы финно-угрской филологии. Выпуск 4. Издательство Ленинградского университета, Ленинград. 159–173.
- BUBRIN, D. V. [БУБРИХ, Д. В.] (1947), Эрзя-мордовская грамматика минимум. Пособие для вузов. Мордовское государственное издательство, Саранск.
- CYGANKIN, D. V. [ЦЫГАНКИН, Д. В.] (1976), Суффиксальное словообразование имен существительных в диалектах эрзянского языка. *Fenno-Ugristica* 3: 86–106.
- CYGANKIN, D. V. [ЦЫГАНКИН, Д. В.] (1981), Словообразование в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- CYGANKIN, D. V. (szerk.) [ЦЫГАНКИН, Д. В. (отв. ред.)] (2000), Эрзянь кель. Морфология. Типография Красный Октябрь, Саранск. = *Ėrźań kel’*.
- CYGANKIN, D. V. [ЦЫГАНКИН, Д. В.] (2006), Морфемика и словообразование мордовских языков. Учебное пособие. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- CYGANKIN, D. V. – DEVAEV, S. Z. [ЦЫГАНКИН, Д. В. – ДЕВАЕВ, С. З.] (1975), Очерк сравнительной грамматики мордовских (мокшанского и эрзянского) литературных языков. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- CYGANKIN, D. V. – MOSIN, M. V. [ЦЫГАНКИН, Д. В. – МОСИН, М. В.] (1998), Этимологиянь валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск. = *ĖtV*.
- DAM. = DAMASKIN 1785.
- DAMASKIN [ДАМАСКИН] (1785), Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис... 1785 года. = ФЕОКТИСТОВ 1971.
- EMSz = MÉSZÁROS – SIRMANKINA 2003.

- ERDŐDI JÓZSEF (1968), Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). ELTE BTK Finnugor jegyzetek 14. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ERMUŠKIN, G. I. [ЕРМУШКИН, Г. И.] (1967), Имя существительное и глагол в северо-западных говорах эрзя-мордовского языка. Вопросы мордовского языкознания. Выпуск 32. Мордовское книжное издательство, Саранск. 104–136.
- ERMUŠKIN, GRIGORIJ I. [ЕРМУШКИН, ГРИГОРИЙ] (1991), Верхнепьянский диалект эрзя-мордовского языка. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 13. Einheitliche Beschreibung der Dialekte uralischer Sprachen (begründet von KLARA E. MAJTINSKAJA und WOLFGANG VEENKER) 3. Societas Uralo-Altaica, Hamburg.
- ERMUŠKIN, GRIGORIJ I. [ЕРМУШКИН, ГРИГОРИЙ] (2004), Среднетёшский диалект эрзя-мордовского языка. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 24. Einheitliche Beschreibung der Dialekte uralischer Sprachen (begründet von KLARA E. MAJTINSKAJA und WOLFGANG VEENKER) 9. Moskva – Groningen.
- ĖRV = SEREBRENNIKOV ET AL. 1993.
- Ėržań keľ = CYGANKIN 2000.
- ĖSM = VERŠININ 2004–2011.
- ESS = NIEMI – MOSIN 1995.
- ĖtV = CYGANKIN – MOSIN 1998.
- EVSEV'EV, M. E. [ЕВСЕВЬЕВ, М. Е.] (1934/1963), Основы мордовской грамматики. Избранные труды. Том третий. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- FEOKTISTOV, A. P. [ФЕОКТИСТОВ, А. П.] (1966), Мордовские языки. In: LYTKIN, V. I. – MAJTINSKAJA, K. E. (szerk.) [ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. (отв. ред.)], Языки народов СССР III. Финно-угорские и самодийские языки. Издательство Наука, Москва. 172–220.
- FEOKTISTOV, A. P. [ФЕОКТИСТОВ, А. П.] (1968), Истоки мордовской письменности. Наука, Москва.
- FEOKTISTOV, A. P. [ФЕОКТИСТОВ, А. П.] (1971), Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва. = DAMASKIN 1785.
- FEOKTISTOV, A. P. [ФЕОКТИСТОВ, А. П.] (1975), Мордовские языки. In: LYTKIN, V. I. – MAJTINSKAJA, K. E. – RÉDEI, KÁROLY (szerk.) [ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. – РЕДЕИ, КАРОЙ (отв. ред.)], Основы финно-угорского языкознания 2. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. Наука, Москва. 248–345.
- Grammatika (1962) = KOLJADĚNKOV, M. N. (szerk.) [КОЛЯДЁНКОВ, М. Н. (ред.)], Грамматика мордовских языков. Часть I. Фонетика и морфология. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Grammatika (1980) = CYGANKIN, D. V. (szerk.) [ЦЫГАНКИН, Д. В. (ред.)], Грамматика мордовских языков. Мордовский государственный университет, Саранск.
- GRÜNTAL, RIHO (2001), H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch – Ein hundertjähriger Riese. Finnisch-ugrische Forschungen 56: 355–359.
- GYÖRKE, JÓZSEF (1934), Die Wortbildungslehre des Uralischen (primäre Bildungssuffixe). J. G. Krüger, Tartu.

- HAKULINEN, LAURI (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- HERRALA, EEVA – FEOKTISTOV, ALEKSANDR (1998), Mokšalais-suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58. Turku.
- ITKONEN, ERKKI (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- KELIN, M. A. [КЕЛИН, М. А.] (1967), Сложные существительные подчинительного типа в мордовских языках. Вопросы мордовского языкознания. Труды, вып. 32. Мордовское книжное издательство, Саранск. 39–72.
- KERESZTES, LÁSZLÓ (1986), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Studia Uralo-Altaica 26. Szeged. = MdKons.
- KERESZTES LÁSZLÓ (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. KÖVESI MAGDA (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- LAZAR, OSCAR (1975), The Formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages. Acta Universitatis Upsaliensis 10. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- LEHTISALO, TOIVO (1936), Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 72.
- LIPATOV, S. I. – МАТЈУШКИН, Р. Г. – МОСИН, М. В. [ЛИПАТОВ, С. И. – МАТЮШКИН, П. Г. – Мосин, М. В.] (1983), Пути обогащения лексики мордовских языков. In: СЫГАНКИН, Д. В. (szerk.) [ЦЫГАНКИН, Д. В. (ред.)], Лексикология современных мордовских языков. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- LUUTONEN, JORMA – MOSIN, MIKHAIL – ŠČANKINA, VALENTINA [ЛУУТОНЕН, ЙОРМА – МОСИН, МИХАИЛ – ЩАНКИНА, ВАЛЕНТИНА] (2004), Reverse Dictionary of Mordvin. Обратный словарь мордовских языков. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 29. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- МАЈТИНСКАЈА, К. Е. [МАЙТИНСКАЯ, К. Е.] (1974), Сравнительная морфология финно-угорских языков. In: ЛЫТКИН, В. И. – МАЈТИНСКАЈА, К. Е. – RÉDEI, KÁROLY (szerk.) [ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. – РЕДЕИ, КАРОЙ (отв. ред.)], Основы финно-угорского языкознания. Наука, Москва. 214–382.
- MATICSÁK SÁNDOR (1999), Új mordvin szótárak. Folia Uralica Debreceniensia 6: 172–179.
- MATICSÁK SÁNDOR (2000), Alhoniemi – Agafonova – Mosin: Suomalais-ersäläinen sanakirja. Finneñ-eržan valks. Folia Uralica Debreceniensia 7: 147–150.
- MATICSÁK SÁNDOR (2005), A képzővé válás kora a mordvinban. Folia Uralica Debreceniensia 12: 69–86.
- MATICSÁK SÁNDOR (2012), A mordvin írásbeliség kezdetei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- MATICSÁK, SÁNDOR (2014), The *-m(V)* nominal derivational suffixes in Erzya-Mordvin. *Linguistica Uralica* 50: 172–188.
- MdKons = KERESZTES 1986.
- MdWb = PAASONEN 1990–1996.
- MÉSZÁROS EDIT (1997), Az erza-mordvin *-či* képzős absztrakt főnevek. *Néprajz és Nyelvtudomány* 38: 229–241.
- MÉSZÁROS EDIT (1998), Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középfeladóknek (MARIJA IMAJKINA közreműködésével). JATEPress, Szeged.
- MÉSZÁROS EDIT – RAISZA SIRMANKINA (2003), Erza-mordvin–magyar szótár. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Szombathely. = EMSz.
- MÉSZÁROS EDIT – SZVETLANA MOTORKINA – NYINA KAZAJEVA – FELFÖLDI ÁGNES – RAISZA SIRMANKINA (2008), Magyar–erza-mordvin szótár. *Studia Uralo-Altaica. Supplementum* 11. SzTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged.
- MOSIN, M. V. [МОСИН, М. В.] (1977), Сравнительно-исторический анализ зоологической терминологии мордовских языков. In: ALVRE, P. (szerk.) [АЛВРЕ, П. (отв. ред.)], Вопросы морфологии эрзянских и мокшанских диалектов. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 3–15.
- MOSIN, M. V. [МОСИН, М. В.] (1999), Эрзянь келень лексиканть пештема лисьма-пряно. In: MOSIN, M. V. (szerk.) [МОСИН, М. В. (ред.)], Словообразовательная архитектура в волжско-финских языках. Красный Октябрь, Саранск. 79–83.
- MOSIN, M. V. (szerk.) [МОСИН, М. В.] (ред.) (2012), Русско–эрзянский словарь. Рузнь-эрзянь валкс. Красный Октябрь, Саранск. = RĖV.
- NIEMI, JAANA – MOSIN, MIHAIL (1995), *Ersäläis-suomalainen sanakirja*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku. = ESS.
- PAASONEN, HEIKKI (1990–1996), *Mordwinisches Wörterbuch*. Zusammengestellt von K. HEIKKILÄ. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. *Lexica Societatis Fennougricae* 23. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb.
- POLJAKOV, O. E. – KELINA, A. N. [ПОЛЯКОВ, О. Е. – КЕЛИНА, А. Н.] (1996), Русско–мокшанский школьный словарь. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988a), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988b), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 2. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- RĖV = MOSIN 2012.
- RJABOV, I. N. [РЯБОВ, И. Н.] (2000a), Словообразовательные отношения между глаголом и существительным в эрзянском языке. In: МОСИН, М. В. (отв. ред.), Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов «Финно-угристика на пороге III тысячелетия» (филологические науки). Типография Красный Октябрь, Саранск. 278–280.
- RJABOV, I. N. [РЯБОВ, И. Н.] (2000b), Транспозиция как способ образования новых слов в эрзянском языке. Финно-угристика. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 4. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск. 167–170.

- RJABOV, I. N. [РЯБОВ, И. Н.] (2002), Словообразовательные отношения между частями речи в эрзянском языке. Учебное пособие. Типография Красный Октябрь, Саранск.
- RJABOV, I. N. [РЯБОВ, И. Н.] (2005), Длина словообразовательных цепочек в эрзянском языке. Финно-угристика 6. Типография Красный Октябрь, Саранск. 127–131.
- SAARINEN, SIRKKA (2004), Mordvalainen abstraktisubstantiivien johdin. In: CSEPREGI MÁRTA – VÁRADY ESZTER (szerk.), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai Tanulmányok 14. ELTE, Budapest. 334–341.
- ŠČANKINA, V. I. [ЩАНКИНА, В. И.], (1993), Мокшень–рузонь валкс. Русско–мокшанский словарь. Мордовский книжный издательствась, Саранск.
- ŠČEMEROVA, V. S. [ЩЕМЕРОВА, В. С.] (1993), Эрзянь–рузонь валкс. Русско–эрзянский словарь. Мордовской книжной издательствась, Саранск.
- ŠEJANOVA, T. M. [ШЕЯНОВА, Т. М.] (1989), Формирование лексики мордовских языков. История лексики. Языковые контакты. Учебное пособие. Мордовский университет им. Огарева, Саранск.
- SREBRENNIKOV, B. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] (1967), Историческая морфология мордовских языков. Наука, Москва.
- SREBRENNIKOV, B. A. – BUZAKOVA, R. N. – MOSIN, M. V. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – БУЗАКОВА, Р. Н. – МОСИН, М. В.] (1993), Эрзянско–русский словарь. Эрзянь–рузонь валкс. Русский язык – Дигора, Москва. = ĖRV.
- SREBRENNIKOV, B. A. – ФЕОКТИСТОВ, А. Р. – ПОЛЯКОВ, О. Е. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – ФЕОКТИСТОВ, А. П. – ПОЛЯКОВ, О. Е.] (1998), Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва.
- SES = ALHONIEMI ET AL. 2000.
- SSA 1 = ITKONEN 1992.
- SSA 2 = KULONEN 1995.
- UEW 1 = RÉDEI 1988a.
- UEW 1 = RÉDEI 1988b.
- VERŠININ, V. I. [ВЕРШИНИН, В. И.] (2004–2011), Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–V. Стринг, Йошкар-Ола. = ĖSM.
- ZAICZ GÁBOR (1969), А. П. Феоктистов, Истоки мордовской письменности. Nyelv-tudományi Közlemények 71: 187–190.
- ZAICZ, GÁBOR (1998), Mordva. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London – New York. 184–218.



RÁCZ, ANITA

## Profession names in old Hungarian settlement names\*

Ethnonyms and demonyms, along with profession names, belong to the set of social group names. Profession names also often figure in toponymy. The present paper discusses the connection between profession names and early Hungarian toponyms, and compares their features to the structural and chronological features of the former two types of names, to which they are semantically related.

Keywords: profession names, typological analysis, chronological and structural characteristics, topoformants.

1. In recent years, in several of my works I have dealt with two major name groups of the Hungarian toponymicon, i. e. I have studied the stratum of names originating from ethnonyms and tribe names. Ethnonyms and tribe names belong to social group names, as do profession names. The latter also occur frequently as toponyms. In my study I will analyse the relationship between profession names and early Hungarian settlement names, taking into account the most important aspects. I will compare its characteristics with those of semantically related name groups.

2. Among the different naming methods of the Hungarian language there is a possibility to transform profession and craft names into settlement names. Our earliest toponyms of this kind can be found in the deed of gift of the Veszprémvölgy nuns, around 1020 or 1109: Σαυταγ ('földműves' [farmer]), Γριντζαρι ('fazekas' [potter]). This name type was used for the first time as a widespread source by HECKENAST in his historiographic monography (1970: 32–51). My paper is based on this data corpus. As this work gives a comprehensive overview of the name group within the entire Carpathian Basin, its corpus is also suitable for carrying out an analysis of the history of names. HECKENAST has tried to collect the first occurrences of settlement names representing this name type. The inventory of suzerains' servants includes 38 entries with settlement names whose genesis, according to HECKENAST, might have been motivated by the name of a profession that existed in the Middle Ages. Those entries are: *Ács* (< 'carpenter'), *Ardó* (< 'ranger'), *Bocsár* (< 'cooper, cup-bearer'), *Csatár* (< 'shield maker, arm maker'), *Daróc* (< 'game catcher'), *Esztergár* (< 'turner'), *Fazekas* (< 'potter'), *Fonó* (< 'twiner'), *Födémes* (< 'beekeeper, hive owner'), *Gerencsér* (< 'potter'),

---

\* This work was carried out as part of Research Group on Hungarian Language History and Toponomastics (University of Debrecen – Hungarian Academy of Science).

*Halász* (< 'fisherman'), *Hodász* (< 'beaver hunter'), *Horó* (< 'cook'), *Hőgyész* (< 'weasel hunter'), *Konyár* (< 'stableman'), *Kovács* (< 'blacksmith'), *Lovász* (< 'stableman'), *Madarász* (< 'fowler'), *Márcadó* (< 'person paying taxes with mead'), *Mecsér* (< 'sword beater'), *Mézadó* (< 'person paying taxes with honey'), *Ötvös* (< 'ötvös'), *Peszér* (< 'dog carer'), *Ribnik* (< 'fisherman'), *Sarlós* (< 'sickle maker'), *Solymár* (< 'falconer'), *Szakács* (< 'cook'), *Szántó* (< 'farmer'), *Szekeres* (< 'carter'), *Szűcs* (< 'furrier'), *Takács* (< 'weaver'), *Tárnok* (< 'warehouse keeper'), *Taszár* (< 'carpenter'), *Tímár* (< 'tower'), *Udvarnok* (< 'farmer'), *Vadász* (< 'hunter'), *Vasas* (< 'person paying taxes with iron'), *Verő* (< 'blacksmith, ironworker').

However, I approached this series with some criticism on the basis of linguistic criteria. I have decided to include in my own investigation only those settlement names whose basis is constituted by lexemes effectively used as common words in mediaeval Hungarian. In order to establish this specificity I have reviewed the relevant entries of early dictionaries (SZENCZI MOLNÁR, CZUCZOR – FOGARASI), etymological dictionaries (EtSz, TESz, FNESz), philological dictionaries (OkISz, a SzT) and the Ethnographic Lexicon (NéprLex). As a result, I have found out that the names *Csatár* (< 'shield maker, arm maker'), *Konyár* (< 'stableman'), *Mecsér* (< 'sword beater'), *Ribnik* (< 'fisherman'), *Taszár* (< 'carpenter') can be excluded from the above list because they might most probably be considered as borrowings from Slavonic toponyms (and in Slavonic languages they actually had profession names as their basis). Similarly, there is no unequivocal proof on the basis of the early Hungarian language that *Bocsár* (< 'cooper, cup-bearer'), *Márcadó* (< 'person paying taxes with mead'), *Mézadó* (< 'person paying taxes with honey') and *Sarlós* (< 'sickle maker') are based on profession names, since we do not have any data concerning their use as common words meaning professions. The name *Födémes* (< 'beekeeper, hive owner'), whose background as a common word is equally uncertain, has recently been reviewed by HOFFMANN (2010: 157–160). Indeed, I have not only reduced but also extended the above list of profession names. I have verified the earliest data about the enumerated settlement names in four volumes of GYÖRFFY's historical geography from the age of the Árpád dynasty. In addition to the toponyms included in those publications, I consider that the settlement names *Csősz* (< 'herald, proclimator, prison guard'), *Dusnok* (< 'providing services in connection with funeral feasts'), *Fegyvernek* (< 'sword-bearer') and *Lövő* (< 'shooter') can also be classified in this category. In his inventory, HECKENAST mentions the settlement names *Szőlős* (< 'vine-grower'), but does not provide specific data about these names, with reference to the fact that the same name form (*Szőlős* in Hungarian also means vineyard) might have referred to the fact that the area was covered with vine. He also specifies the names of the departments in which the existence of people obliged to provide vine-growing services can be historically demonstrated in connection with the relevant settlements. As those



settlements can be identified on the basis of GYÖRFFY's historical geography, their data are also included in the corpus constituting the basis of my paper.

Thus, the corpus is constituted by the first name data of 344 settlements that can be related to 33 lexemes enumerated in a corrected list of names. However, it should be noted at this point that I myself do not consider this list as final: new studies may exclude certain elements from this list, but may also complement it.

**3.** Several researchers tried to give different explanations to the motivation of name giving: „we have good reason to assume that these words meaning professions are used as toponyms in certain nominative forms, because the land designated by them had originally been the property of one person exercising such profession” (KERTÉSZ 1939: 39). Nowadays, we might as well disagree with this approach. However, it is certain that at the time of name giving the word denoting the individual may become the name of the whole village as a collective noun. The population of the settlement or at least part of the population is obliged to provide a certain service (*ministeriales conditionarii*). Such places are called servants' settlements and the toponyms are called toponyms with servants' names.

This issue was addressed mainly and at the earliest point in time by our historians. The topic was touched upon a number of times by GYÖRFFY as well. He pointed out that the Hungarian servant system has its equivalents in toponyms and charters in the Czech Republic and in Poland: „the toponymic reminiscences of this system can be found in those countries as well, i. e. the village names formed with profession names, which is indicative of a phenomenon that the majority of the inhabitants of the village provided one service type. The Czech, the Polish and the Hungarian research has focused on these toponyms, primarily because of the lack of written contemporary records highlighting the servant system” (GYÖRFFY 1972: 263).

The inhabitants of those villages were classified in two ways. According to the first view all the inhabitants of the settlement were obliged to provide the designated service: „profession names in their nominative form and having the role of toponyms... are grouped settlements of royal domains' people active in a specific servant position” (MAKKAI 1947: 112–113). Others consider that the settlements were inhabited by servants doing different crafts. GYÖRFFY also considers that the Hungarian context is characterised by the latter situation: „Nevertheless, a village settlement that can be considered as general, is a village inhabited by one or more different types of servants and whose name does not reveal anything about the service, like the vast majority of villages donated by King Stephen I to different churches” (GYÖRFFY 1972: 265). The same opinion is also shared by KRISTÓ who, on the basis of church censuses from the 11<sup>th</sup> and the 12<sup>th</sup> century and from the early 13<sup>th</sup> century, emphasises the sporadic location of the service providers (i. e. their location was not concentrated to one village) (KRISTÓ 1976: 78). Furthermore, he

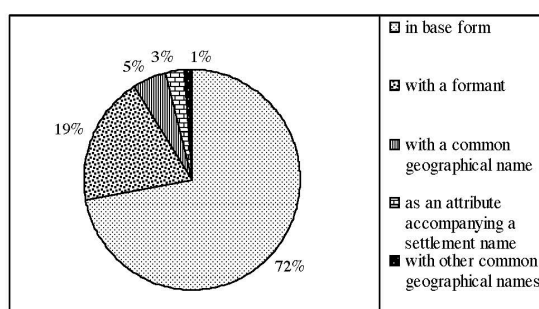
states that there is no substantive difference between the localities denoted by names originating from profession names and from other name types. Each of them were obliged to provide certain services.

Thus, the profession name is just one possible motivation for assigning a name to a settlement (cf. KRISTÓ 1976: 80, KISS L. 1997: 180). It is obvious that not every servants' village has received its name about the service. If a settlement had a name already before the assignment of the service, its name did not need to be changed. The development of the above idea also allows the assumption that on the other hand, not every profession name-based settlement name has received its name directly on the basis of the profession of its inhabitants or the service provided by them. In many cases it cannot be ruled out that the profession name became a personal name first, and this personal name became the basis of name giving. According to the data contained in the Inventory of personal names from the age of the Árpád dynasty (ÁSz), the possibility of this metonymic name giving process might have been valid mainly in the case of the following profession names (also having contemporary personal name equivalents): *ardó*, *csősz*, *dusnok*, *kovács*, *lovász*, *madarász*, *szakács*, *szántó*, *szekeres*, *szőlős*, *takács*, *vadász*, *vasas*. Therefore, as far as the proportions are concerned, it can be proved that about one third of the profession names became part of the system of Hungarian personal names.

4. The historical typology of toponyms which developed from the 1930s and 1940s onwards treated the morphological structure of names as a main factor in the description of the system of early Hungarian toponyms. Among our oldest name types the following were enumerated: 1) names developed from tribe names in nominative form, names developed from ethnonyms and personal names, 2) names created with the formants *-i* and *-d*, 3) compounds created with the common geographical names *-falva* 'falú; village', *-háza* 'ház; house', *-laka* 'ház; house', etc., as posterior constituents. However, our toponyms originating from profession names also have to be included in this early stratum of names. After HECKENAST's investigation focusing on historical aspects, linguistic aspects are already observable in KRISTÓ's typological classification work. His work includes a separate chapter dedicated to toponyms developed from profession names. He notes that from a typological point of view these names may also represent the above-mentioned three main types. Thus, among our early Hungarian toponyms it is also possible to find name forms developed from profession names in nominative form, name forms created with a profession name + the formant *-i*, as well as name forms created with a profession name + a posterior constituent (KRISTÓ 1976: 65, cf. BÁRCZI 1958: 161). On the basis of historical factors (by analysing the slowly shaping economic and social system and the development of the organisation of the State), HECKENAST traces back the examined toponyms as far as to the 10<sup>th</sup> century

(1970). GYÖRFFY also shares the same opinion (1972). KRISTÓ however also reconsiders the general chronological concepts about settlement names originating from profession names, similarly to the other early toponym types. In his opinion, „there is no overriding condition whereby these villages *should* be traced back to the 10<sup>th</sup> century” (1976: 71). He concludes that in 11<sup>th</sup> century charters and in censuses carried out in the first half of the 12<sup>th</sup> century settlement names that can be traced back to profession names appear very rarely. However, if a significant number of those name types had existed in the 10<sup>th</sup> century (as mentioned both by HECKENAST and GYÖRFFY), they should be found frequently in the 11<sup>th</sup> and the 12<sup>th</sup> century. This fact „allows us to conclude that the development of toponyms originating from profession names did not end in the 10<sup>th</sup> century, nor in the 11<sup>th</sup> and the 12<sup>th</sup> century” (KRISTÓ 1976: 74). Moreover, „the profession names which, in general, did not appear in early charters served as the basis for the development of toponyms formed with profession names in the subsequent (14<sup>th</sup> to 15<sup>th</sup>) centuries of the Middle Ages (KRISTÓ 1976: 77). LAJOS KISS estimates that this kind of name giving was active in the 10<sup>th</sup> to 11<sup>th</sup> centuries, but he does not exclude either that the genesis of such types of settlement names might have occurred even later (KISS 1997: 180).

5. In the course of the structural analysis of the toponyms included in the database that I have compiled, I have determined two new structural forms besides the three above-mentioned classical historical-typological groups, just as I have done in my work addressing the toponyms of ethnonymic origin (RÁCZ 2010). These five structural types are where: the profession name denotes a settlement 1) in nominative form, 2) in its form created with a formant, 3) with a common geographical name meaning settlement, 4) as an attribute alongside an existing settlement name, and 5) with a common geographical name having a different meaning than settlement. I will present the structural and chronological specificities of these groups below.



**Figure 1**  
**Percentages of structural types of names**  
**among profession name-based toponyms**

**5.1.** According to our data, the vast majority (72%) of profession names figure in nominative form in settlement names (type 1) in the Old Hungarian era. On the one hand, in names belonging to this category, profession names may complete the linguistic function of a toponym without any formant, e.g. *Ács* (< 'carpenter'), *Ardó* (< 'ranger'), *Daróc* (< 'game catcher'). On the other hand, in the course of time, names initially created without any name formant might have been enriched with an attributive anterior constituent as well. In such cases the profession name figures as the second constituent (the main constituent) in an unchanged form. The name forms having two constituents, such as *Kisács* (< 'the smaller settlement among the ones called *Ács*'), *Szőlőszardó* ('the settlement called *Ardó* whose inhabitants dealt with vine-growing'), *Hidvégardó* ('the settlement called *Ardó* which is located at the end of a bridge') might have been created in this way.

Behind the above-mentioned name type the second most frequent (19%) name type is the one created with a topoformant morpheme (type 2). It has to be noted that the formant *-i* played a significant role in the creation of name forms containing a formant, whose occurrence is not very frequent. This must have been influenced by the original function of the formant, since the semantic content of the settlement name was 'the settlement of people exercising (mainly) x profession' or maybe 'the settlement bearing the name of the profession x of a person'). For instance, *Halászi* (the profession name *halász* 'fisherman' or the personal name *Halász* + the topoformant *-i*), *Kovácsi* (the profession name *kovács* 'blacksmith' or the personal name *Kovács* + the topoformant *-i*), *Lovászi* (the profession name *lovász* 'stableman' or the personal name *Lovász* + the topoformant *-i*). Among our data the morpheme *-d* appears only at the end of four settlement names: in two names containing *Szántód* (the profession name *szántó* 'farmer' or the personal name *Szántó* + the topoformant *-d*), in one name containing *Szűcsöd* (the profession name *szűcs* 'furrier' or the personal name *Szűcs* + the topoformant *-d*) and in one name containing *Lovászd* (the profession name *lovász* 'stableman' or the personal name *Lovász* + the topoformant *-d*). Other topoformants cannot be found in the data we collected. A similar distribution (i. e. the significant role of the morpheme *-i*) can be observed in the case of the name of another social group, the ethnonyms.

Behind the two name types already mentioned the number of settlement names showing three different name structures is far less significant. The rate of occurrence of names created with a profession name as their anterior constituent and with a common geographical name meaning settlement as their posterior constituent (type 3) is very small (5%). However, despite the limited number of occurrences, we cannot ignore the relatively simple use as common geographical names. The most frequent topolexeme in this regard is the lexeme *-telek* ('land, estate') (e. g. *Csősztelek* (the profession name *csősz* 'herald, proclinator, prison guard' + *telek*), *Halásztelek* (the profession name *halász* 'fisherman' + *telek*), *Lovásztelek* (the profession name *lovász* 'stableman' + *telek*). In addition the

lexemes *-egyház* 'church', *-föld* 'land' and *-falva* 'village' can also be observed, mostly in an unmarked form, without a possessive determinant (e. g. *Szekeres-egyház* (the profession name *szekeres* 'carter' + *egyház* 'church'), *Halászföld* (the profession name *halász* 'fisherman' + *föld* 'land'), *Lovászfölde* (the profession name *lovász* 'stableman' + *föld* 'land')).

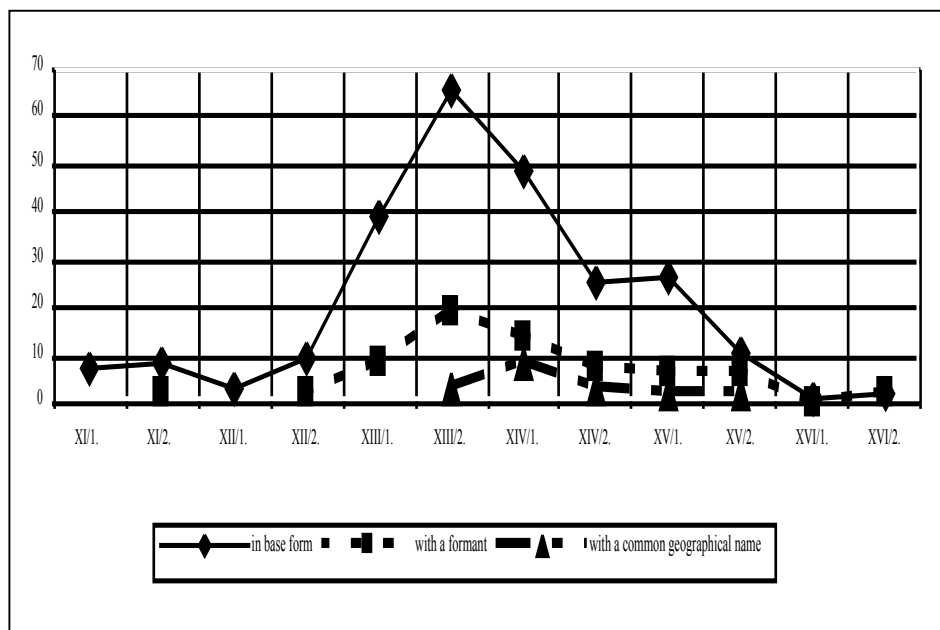
It can be stated with certainty that the settlement names in which the profession name is linked to an already existing toponym as an attributive anterior constituent (type 4) are secondary. This toponym type is represented in a very small proportion (3%). Those name forms in which both the denoting main constituent and the attributive anterior constituent can be traced back to a profession name are worth noting. This is the case with *Ácsteszer* (the profession name *ács* 'carpenter' + the profession name *teszer* 'carpenter') and *Udvarnokteszer* (the profession name *udvarnok* 'farmer' + the profession name *teszer* 'carpenter'). Furthermore, in the first settlement name the Turkish-based Hungarian denotator and the Slavonic denotator of the same craft are chained one after another.

Settlement names containing lexemes of profession names as anterior constituents are very rarely (1%) linked to posterior constituents being common geographical names having a different meaning than settlement. Only the following four examples can be cited from our corpus: *Kovácskút* (the profession name *kovács* 'blacksmith' + *kút* 'well, artificial watering point'), *Vasverőszeg* (the profession name *vasverő* 'ironworker' + *szeg* 'coin, angle, nook'), *Halászszege* (the profession name *halász* 'fisherman' + *szeg* 'coin, angle, nook'), *Darócpatak* (the profession name *daróc* 'game catcher' + *patak* 'small watercourse'). These settlement names might have developed from microtoponyms by way of metonymic name giving.

Based on the above it is evident that within a given semantic name type the Hungarian name creators used only part of the linguistic tools for the creation of settlement names. The metonymic name formation method received absolute priority in name giving (with the profession name as base form). In addition, morphematic name giving (toponym formation) seems to be significant. At the same time, the three other denomination patterns played a rather insignificant role in the genesis of this stratum of the early Hungarian toponym system. On the basis of the above, a name type system showing a relatively closed structure is outlined.

**5.2.** Subsequently, it may be useful to examine the chronological characteristics of each type. The issue that the first written appearance of the different name data will rarely coincide with the time of their linguistic genesis must be addressed here. It is possible that a significant time might have passed between the two events. However, there is no scientific tool available that could be used to determine without doubt the date of genesis of each name. In our analyses we can only rely on data gathered from charters at hand. Indeed, this problem might concern all names. Therefore, when working with a larger quantity of names the first occurrences may

adequately represent the relative chronology of the different name types. I will present those types in the order of their occurrence in time below. (Structural types with less frequency have not been included.)



**Figure 2**  
**Aggregated chronology of types 1 to 3 in settlement names formed with profession names**

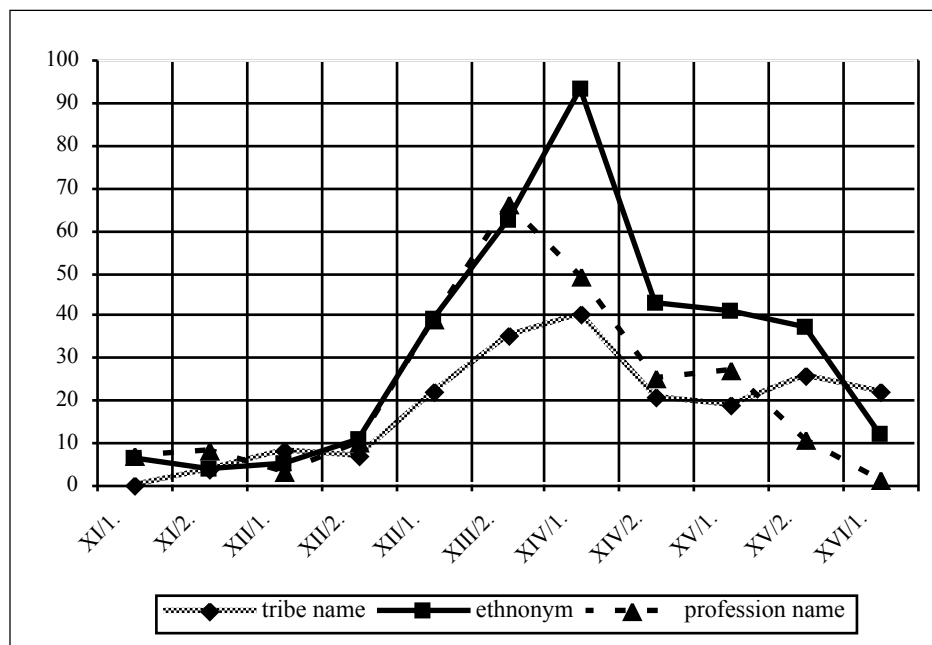
It is evident that between the 11<sup>th</sup> and the 16<sup>th</sup> century there is no such period when the profession names in nominative form would not have contributed to the creation of settlement names. The upward phase of metonymic name giving starts in the first half of the 13<sup>th</sup> century and reaches its peak during the following 50 years. An equally significant number of settlement names were created by this name giving method during the following 150 years. In the second half of the 14<sup>th</sup> century and in the first half of the 15<sup>th</sup> century the name data belonging to this type appear in a roughly equal proportion.

The settlement names formed with a topoformant draw practically the same span as the elements of the previous category. Although their total percentage is smaller, the start of the upward phase (the beginning of the 13<sup>th</sup> century) and the peak period (the second half of the same century) overlap in the case of the two name groups. In the first half of the 14<sup>th</sup> century practically the same percentages can be observed, and the downward phase can be followed from the second half of the century onwards.

The typical structural change which occurred in the meantime in the Hungarian toponym system, i. e. the appearance of the compound structure is also reflected in our settlement names originating from profession names, but does not seem typical at all. In accordance with the general trend, the earliest period for obtaining data is the 13<sup>th</sup> century in this case as well. Data about names formed with common geographical names meaning settlement can be presented in our database already as early as from the first half of the century. In contrast, the denominations showing the structure where an attribute originating from a profession name and an already existing settlement name are combined appear only in the second half of the century. Settlement names in which the profession name is not followed by a common geographical name having a different meaning than settlement are even less significant. Their number is so negligible that it is not possible to draw conclusions about the chronological characteristics of their genesis either.

Therefore, we can conclude that the name group under review demonstrates the general onomatosystemical thesis that metonymic and morphematic name giving appeared earlier in time than name formation by the creation of compounds. Differences between the name types may be found in the differing percentages of the name formation methods in name giving, as well as in their role in the creation of the different name types.

**5.3.** Onomastic literature considers tribe names, ethnonyms and profession names as social group names. Among their common characteristic features the one that receives primarily emphasis is that the representatives of all these three semantic groups, even in their base form, are suitable for denominating groups of people and therefore also settlements. While this study does not allow for an exhaustive analysis, I will, keeping in mind applicable restrictions, compare two characteristic features of these three semantic groups below: their chronological characteristics and their structural organisation.



**Figure 3**  
**Social group names in toponyms: chronological occurrence**  
**of names in base form.**

During my research work so far I have observed that metonymic name giving played a major role in the creation of the three old Hungarian name types. The long-highlighted feature, i.e. that tribe names, ethnonyms and profession names in nominative form might have easily developed into settlement names have also been demonstrated statistically by the corpuses that I have compiled. The relevant chronological relationships are illustrated in Figure 3.

As far as chronological and structural characteristics are concerned, an opportunity opens now to clarify and sometimes even correct the previous positions taken in reference literature. I will do this by individual semantic groups below.

**5.3.1.** The database of settlement names of ethnonymic origin (RÁCZ 2010) consists of 1352 name forms of 943 settlements. Hungarians have created settlement names with ethnonyms already in the early times. However, the number of names that can be classified here starts to grow spectacularly from the 13<sup>th</sup> century. They reach their highest popularity in the first half of the 14<sup>th</sup> century. By analysing the structural organisation of these names it can be seen that during the creation of the denominations Hungarian language users have exploited the possible name formation methods in a rather balanced way. The name data of the corpus of names that I have compiled reveal that among the formants the most frequent one is



*-i*, followed by *-d*. Hence, it can be concluded that LORÁND BENKŐ's and ÁGNES BÉNYEI's related opinion that negated the use of the formant *-d* alongside an ethnonym (BENKŐ 1998: 150, BÉNYEI 2012: 63), cannot be maintained on the basis of my research. As far as the formation of compound names is concerned, *-falu* ~ *-falva* ('village') and *-telek* ~ *-telke* ('land, estate') appear in the highest proportion among the common geographical names meaning a settlement. These lexemes figure predominantly in their form without a possessive determinant. This phenomenon merits particular attention also because VALÉRIA TÓTH mentions in one of her works the marked forms of two-part names in those times (TÓTH 2008: 91). It seems that two-part denominations of ethnonymic origin represented an exception to this trend. As an expression of a co-settlement or a division of a settlement, ethnonyms were widespread in use as attributes placed before already existing settlement names. Only one structural type seems somewhat insignificant within this semantic group: there are only a few examples illustrating the structure formulated with an ethnonym + a common geographical name having a different meaning than settlement.

**5.3.2.** Settlement names that can be traced back to tribe names also played a role in name giving during the whole Old Hungarian era. However, the creation of a significantly smaller number of settlement names can be linked to this semantic group than to ethnolexemes. In the case of settlement names formed with tribe names no such rich corpus is available as in the case of settlement names originating from ethnonyms. The reference literature estimates that the number of the relevant settlements is approximately 300. For the examination of the name type I relied on the corpus of names contained in the Etymological Dictionary of Geographical Names (FNESz), and mostly the corpus of names contained in the volume entitled *Adatok* (Data) by the three authors KRISTÓ, MAKK and SZEGFÜ (RÁCZ 2006, 2007). This latter work published the first data about toponyms belonging to the type in question. From these data I filtered the corpus of settlement names and carried out an analysis comparing the settlement names of ethnonymic origin. On the basis of the corpus of names it can be concluded that the upward phase of the creation of denominations starts in the first half of the 12<sup>th</sup> century. It reaches its peak in the second half of the 14<sup>th</sup> century, and shows a relatively high frequency even in the 15<sup>th</sup> century. This chronological description presents a picture that corresponds less to the general concept of the reference literature (vid. MELICH 1925–1929: 360, KNIEZSA 1938: 371, BÁRCZI 1958: 157), it corresponds more to the chronological extension made by KRISTÓ (1976: 42).

In the structure of settlement names originating from tribe names the overwhelming majority of nominative forms is evident, in this case metonymy was a prominent method of name giving. In my corpus of names collected from the FNESz only the following names with formants can be cited: *Kércs* (the tribe name

*Kér* + the topoformant *-cs*), *Megyer**cs* (the tribe name *Megyer* + the topoformant *-cs*) and *Kéri* (the tribe name *Kér* + the topoformant *-i*). From the volume entitled *Adatok* (Data) only the following items can be included in this group, with some uncertainty: *Kesző* (the tribe name *Keszi* + the topoformant *-ő*), *Kérd* (the tribe name *Kér* + the topoformant *-d*), *Kéri* (the tribe name *Kér* + the topoformant *-i*) and *Megyerő* (the tribe name *Megyer* + the topoformant *-ő*). Therefore, the role of metonymic name giving can be considered as insignificant within this name type. The complete lack of compound name forms in the latter name group is a differentiating typological characteristic feature of settlement names developed from lexemes expressing ethnonyms and tribe names. While, as indicated above, ethnonyms frequently appear as the anterior constituent of names, the appearance of tribe names with a posterior constituent meaning settlement is not typical. However, this should be no surprise if we superimpose the chronological picture of our settlement names originating from tribe names on the picture of our settlement names having the following structure: ethnonym + common geographical name having the meaning of a settlement. The interval between the most productive period of the two types is approximately one century. While the peak period of the names showing the first type is the first half of the 14<sup>th</sup> century, the most productive period of the denominations showing the second type is the first half of the 15<sup>th</sup> century. This means that by the time the trend of compound names became widespread, tribe names did not have a significant productivity in name formation any longer. The appearance or the lack of ethnonyms and tribe names having the function of attributes can also be considered as a difference. It has already been illustrated that ethnonyms can sometimes have this function, but in contrast, tribe names never appear as attributes. The structure presented last, i. e. ethnonym + common geographical name having a different meaning than settlement, can be observed only sporadically in this group as well.

**5.3.3.** Concerning the three social group names, the specificities outlined above develop the following picture. According to data from charters, all three semantic groups had a role in the creation of settlement names of the toponym system of the Old Hungarian era from the beginning until the end of the period. Among these groups, the augmentation of the number of toponyms developed from tribe names can be observed at the earliest point in time (in the first half of the 12<sup>th</sup> century). However, one century later (in the 13<sup>th</sup> century) the frequency of name data belonging to the two other name types also became higher. The common feature of the three name groups is the fact that their most productive period is the 14<sup>th</sup> century, but new denominations are created even in the 15<sup>th</sup> century in the case of all three types. All this is well illustrated in Figure 4.

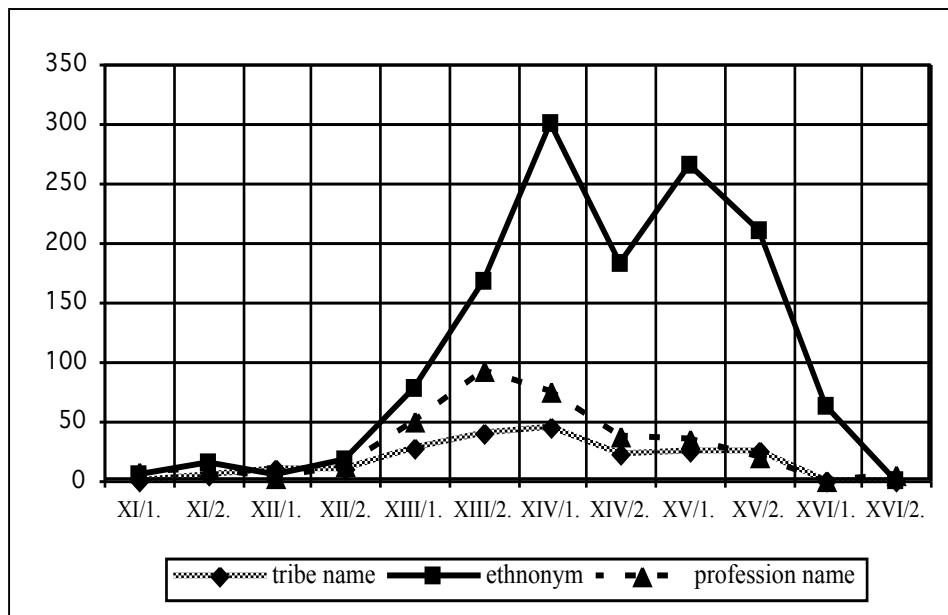


Figure 4

**Social group names in toponyms: aggregated chronology of types 1 to 5 in all three semantic groups.**

The structural similarity highlighted above, i. e. the fact that the nominative form becomes a settlement name, is by far the most frequent within all three semantic types. However, a different picture is outlined by the analysis of morphematic name giving. While ethnonyms often figure in settlement names with a topoformant, this is less so in the case of profession names and even less so in the case of tribe names. It has to be noted though that within all three semantic groups the formant *-i* was the most preferred formant, the second most frequent one was *-d*, and the frequency of other formant morphemes can be considered insignificant. Common geographical names having the meaning of a settlement can only be observed together with ethnonyms and profession names, they never appear after tribe names. In addition to the two lexeme types above the appearance of *-telek(e)* 'land, estate' and *-falu ~ -falva* 'village' seem to be the most frequent. As far as the grammatical structures are concerned, the appearance of unmarked forms is typical. Among the social group names under review, ethnonyms figure as attributive anterior constituents in one fourth of the relevant name data. This characteristic feature sharply distinguishes them both from profession names (appearing sporadically as attributes) and from tribe names (where a similar function is not illustrated at all). Another common characteristic feature of all three semantic groups is the insignificant percentage of denominations created by way of metonymy using

their form containing a posterior constituent having a different meaning than settlement.

A conclusion that can be drawn from all the above is that among the three semantic types the most diversified possibilities of name formation can be observed in the case of ethnonyms: the proportion of each structural type is relatively balanced in the corpus of names. The group of profession names seems less productive in the creation of the different linguistic modalities of denominations. Evidently, the most restricted group is the group of settlement names originating from tribe names.

### Literature

- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ Loránd (1998), *Kézd*. In: BENKŐ, Loránd, *Név és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 148–150.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), *Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez*. *Történelmi Szemle* 15: 261–321.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN, ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), *A magyar helynévadás történetéből*. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–9, 67–77.
- KISS LAJOS (1997), *Korai magyar helységnévtípusok*. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 177–187.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), *Magyarország népei a XI-ik században*. In: SERÉDI, JUSZTINIÁN (szerk.) (1938), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* I–II. Budapest. II: 365–472.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. *Acta Historica Szegediensis*. Tomus LV. József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. I. *Acta Historica Szegediensis* Tomus XLIV. Szeged.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947), *A Csallóköz településtörténeti vázlata*. *Századok* 81: 109–135.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- RÁCZ ANITA (2006), *Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései*. *Helynévtörténeti tanulmányok* 2: 9–29.
- RÁCZ ANITA (2007), *A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről*. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.), *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. A VI. Nemzetközi

- 
- Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26) nyelvészeti előadásai.  
 III. kötet.. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest. 45–55.
- RÁCZ ANITA (2010), Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez.  
 A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008), Településnevek változástípológiája. Debreceni Egyetemi Kiadó,  
 Debrecen.



SIPOS MÁRIA

## Időhatározói összetett mondatok serkáli hanti szövegekben<sup>1</sup>

In the present paper a special kind of Northern Khanty linguistic material will be investigated in order to map the syntactic environment to the development of finite temporal clauses. The speciality of the texts is the so called „tail-head linkage”, which, by repeating the SoA of the previous sentence, and thus being able to transform it into a background event with respect to the foregrounded event of the sentence, can produce a syntactic environment favourable to the development in question. The value of the texts is due to the facts that, firstly, they do not belong to the folklore genres, consequently, they must be much closer to spoken speech production than any texts of that period that have been examined so far, secondly, these narratives were originally written down by the speaker himself/herself.

Keywords: Khanty, tail-head linkage, temporal clause, finite/infinite subordination.

### 1. Bevezetés

Az alábbi írás célja az, hogy a 20. század eleji finnugrisztikai gyűjtésekben ritkának számító, nem folklór hanti szövegben található időhatározói összetett mondatok fajtáit áttekintse egy északi hanti (uráli, obi-ugor) szöveganyagban, és ezzel – amennyire a lehetőségek engedik, l. a 6. számú lábjegyzetet – viszonyítási alapot teremtsen a mai, nem folklór jellegű hanti szövegek hasonló vizsgálatához. Az áttekintés a serkáli hanti folklór szövegekre és egyben az adatközlő stílusára jellemző narratív formulával, az úgynevezett „tail-head linkage”-dzel (THL)<sup>2</sup> összefüggésben történik.

Szibériát – ahol negyvennél is több, különböző nyelvcsaládba sorolható vagy izolált nyelvet beszélnek – szokás egyetlen areának tekinteni (ANDERSON 2006). A felsorolható közös vonások között van az alárendelő összetett mondatoknak megfelelő igeneves szerkezetek használata is (Case Marked Clausal Subordination with Nominalized Verb, ANDERSON 2006: 269 ), amely jellemző a szamojéd, az obi-ugor nyelvekre, valamint egyebek között a burjátra, az evenkire, a tuvaira, a jukagirra, valamint a nyivhre. ANDERSON azt is kimondja, hogy az orosz nyelv hatása másodlagosan is teremt areált (ANDERSON 2006: 291), és bemutatja az orosz mintára kialakult alárendelő mondatokat is. GRENoble részletesen

<sup>1</sup> Köszönetet mondok MUS NIKOLETTnek, valamint a lektorálásért két további kollégának, akik a szöveg végső megformálásához hasznos tanácsokkal láttak el.

<sup>2</sup> Magyarra kb. *farok-fej kapcsolás*-ként lehet fordítani.

foglalkozik az evenkiben zajló hasonló folyamatokkal, és azt tapasztalja, hogy a korábban általános igeneves szerkezetek mellett jócskán vannak alárendelő összetett mondatok is, amelyekben a kötőszó belső nyelvi változás útján is létrejöhethet, és ugyanúgy oroszból kölcsönzött elem is betöltheti a kötőszó szerepét (GRENOBLE 2012: 104). Hangsúlyozza, hogy egész Szibériára kiterjeszthető a megfigyelés (GRENOBLE 2012: 100).

Az uralisztika is felfigyelt arra, hogy a hagyományosnak tekintett igeneves alárendelés mellett az orosz hatására finit igékkel alkotott, alárendelő összetett mondatok is kialakultak a mai nyelvekben (COMRIE 1988: 474). A permi nyelvekben is vannak efféle változások: RIESE (1998: 273) is kiemeli az indo-európai modell gyors terjedését az igeneves szerkezetekkel szemben. Leinonen kvantitatív felmérést nem végzett ugyan arra nézve, hogy a komiban csökken-e az igeneves szerkezetek száma az alárendelő összetett mondatokhoz képest, de ezt tartja valószínűnek (LEINONEN 2002: 343). Az erdei enyec nyelvből ismerünk – a szerzők által premodernnek nevezett, azaz a masszív orosz hatás előtti időkből származó szövegekben – alárendelő viszonyt tartalmazó parataktikus<sup>3</sup> mondatokat (KHANINA – SHLUINSKY 2008).

Az orosz hatásnak feltehetőleg nagy szerepe van a szintaktikai megoldások közötti arányok változásában. Ugyanakkor nem lehet minden nyelvtani módosulást automatikusan és kizárólag a másik nyelv hatásának tulajdonítani. A nyelvészeti gondolkodásban már jó ideje jelen van ez az óvatosság, illetve cél a kontaktus hatására lezajlott változások és a belső keletkezésű jelenségek elkülönítése (l. pl. THOMASON 2006). Definíció szerint „kontaktus okozza azt a nyelvi változást, amelynek megtörténte sokkal kevésbé lenne valószínű egy bizonyos nyelvi kontaktuson kívül”<sup>4</sup> (THOMASON 2001: 62). Ebbe a meglehetősen tág meghatározásba sokféle nyelvi változás belefér a nyelvhaláltól a forrásnyelvi minta mérsékeltebb befolyásáig, amely belső eredetű nyelvi változásokat erősít fel (THOMASON 2006: 340). Nyelvi kontaktusok vizsgálatakor tehát feltétlenül számolnunk kell nyelven belüli tendenciákkal is, amelyek kedveznek új szintaktikai megoldások kialakulásának.

Arról sajnálatos módon nem tudunk képet alkotni, hogy a hanti nyelvnek milyen volt az orosz–hanti kétnyelvűség előtti állapota. Az obi-ugor nyelveket érő orosz hatás nyilvánvalóan a szovjet időkben erősödött fel, amikor az oktatás, a politika, az adminisztráció, a munkavállalás stb. nyelve az orosz lett, de jól tud-

<sup>3</sup> A parataxis egymás mellé helyezést jelent, vagyis a parataktikus mondatban a tagmondatok között semmiféle nyelvtani elem nem jelöl kapcsolatot.

<sup>4</sup> „Contact is a cause of any linguistic change that would have been less likely to occur outside a particular contact situation” (THOMASON 2001: 62).



juk, hogy azt megelőzően is volt kontaktus az őslakosok és az oroszok között<sup>5</sup> (ennek elsősorban a lexikológiai következményei vannak feldolgozva). Noha az alábbiakban vizsgált nyelvi anyag közlője is hanti–orosz kétnyelvű beszélő volt, a szovjet korszak elején lejegyzett szövegek a kétnyelvűségnek egy korábbi, mintegy 80 évvel ezelőtti stádiumát dokumentálják. Ezt a korszakot azért érdemes vizsgálni, mert a kétnyelvűség nem volt még olyan kiterjedt, mint a későbbi évtizedekben, enélkül pedig általában nem jönnek létre jelentősebb, a nyelvi struktúrát érintő változások (THOMASON 2006: 341).<sup>6</sup>

A finnugrisztikai, így az obugrisztikai gyűjtések hosszú időn át elsősorban a folklórra koncentráltak. Ilyen anyag alapján kielégítően le lehet írni egy nyelv fonémakészletét, morfológiáját, morfonológiáját, de a folklórban, akár énekelt, akár prózai műfajokról van szó, szintaktikailag és a lexikont tekintve is lehetnek eltérések az élőbeszédhez képest. Nem nagy eltérésekről lehet szó, mert az a szintaktikai kép, ami a gyűjtések alapján kirajzolódott, nem mond ellent sem a tipológiai, sem pedig az areális nyelvészeti ismereteknek. Mindazonáltal árnyalhatja a képet azoknak a korai („premodern”) nyelvi anyagoknak a vizsgálata, amelyek a beszélt nyelvhez álltak közelebb.

A vizsgálat elsősorban arra keresi a választ, hogy az időhatározói mondatok milyen módon voltak kifejezhetők. Ez annak a folyamatnak a megértéséhez fontos, amely a mai helyzethez vezetett, amikor is az igeneves szerkezetek már nincsenek túlsúlyban, vagyis a kötőszavas alárendelő mondatok aránya megnövekedett.

A feldolgozás menete a következő lesz: a második rész az adatközlőről tudottakat és a gyűjtés körülményeit ismerteti. Ezután (3. rész) az alárendelésnek a téma szempontjából legfontosabb vonatkozásait emelem ki, azután a THL-kapcsolás lényegét foglalom össze. Majd (4. rész) az északi hantiban ismert összetettmondat-fajtákról a szakirodalomban fellelhető információkat gyűjtöm össze. Az 5. rész a serkáli adatközlő szövegeiben található mondatfajtákat veszi sorra, kitérve a mese és a szabadabb, narratív műfaj közti különbségre is. A 6. rész összefoglalja a vizsgálat eredményeit.

<sup>5</sup> Arról nem is beszélve, hogy nyelvi hatások nem csupán az orosz részéről érték a hantit, és nem is csak az utóbbi száz évben, ami miatt nyilvánvalóan illuzórikus lenne valamilyen „tisztá hanti” állapot feltárására törekedni.

<sup>6</sup> Amint írásom egyik lektora erre felhívja a figyelmet, észre kell vennünk, hogy noha a közösség egészét a későbbiekhez képest feltehetőleg gyenge orosz hatás érte, a vizsgált beszélő mondatszerkesztésében, közelebbről a szórendben már érzékelhető a hagyományos hantitól való eltérés. Mindebből az is következik, hogy a vizsgált szövegek csak viszonylagosan tekinthetők az intenzív orosz hatás előtti állapotot jellemző nyelvi anyagnak. Lektorom megjegyzését nagyon köszönöm.

## 2. Az adatközlőről és a vizsgált szövegekről

WOLFGANG STEINITZ 1934 és 1937 között több szakaszban dolgozott Kirill Ilarionovič Maremjaninnal, és jelentős mennyiségű serkáli nyelvjárású szöveget gyűjtött tőle, valamint a serkáli nyelvtan is nagyrészt hozzá kötődik. A verses és prózai folklór mellett Maremjanin élettörténetét is rögzítették, amelyek a folklór-nál közelebb állnak az élő beszédhez. A szövegmennyiség egy hosszabb és több rövidebb részből tevődik össze (STEINITZ 1989: 133–200; német fordítással és jegyzetekkel együtt). Spontán beszédprodukciónak természetesen akkor sem nevezhetnénk, ha Maremjanin tollba mondta volna STEINITZnek. Visszaemlékezéseit az előszó tanúsága szerint STEINITZ buzdítására Maremjanin maga jegyezte le.<sup>7</sup> Ebből nyelviileg sok minden következhet, például az is, hogy a mondatok tagolásában a lejegyző prekonceptiója vélhetőleg kevésbé érvényesül.

Maremjanin hagyományos hanti faluban született 1907-ben, serkáli nyelvjárási területen. Mivel olyan nagy volt a családjuk, hogy pusztán halászatból és vadászatból nem lehetett eltartani, apja egy kereskedőnél is vállalt munkát. Így gyerekkorában Maremjanin is évekig egy orosz kereskedőnél dolgozott. Mindamelllett a tradicionális hanti gyakorlati tudást is megszerezte, megtanult halászni és vadászni is, sőt társaival medvét is ejtett el. A szokásokat is jól ismerte, hiszen aktívan részt vett a hagyományos medveünnepi szertartás megülésében is. Folklórismerete olyan szintű volt, hogy életének későbbi szakaszában Moszkvában és Leningrádban is fellépett. Néhány társával együtt komszomolista lett, ezért járt meg később orosz nagyvárosokat is (Tobolszk, Moszkva, Leningrád), amikor politikai képzésben részesült.

Egészen bizonyos tehát, hogy az adatközlő egyrészt jól ismerte a hagyományos hanti kultúrát, nyelvet és folklórt, másrészt a STEINITZcel folytatott munka idejére már kiválóan tudott oroszul is. Mindez nyomon követhető szókincsében is, amely a régi, a fonémarendszerhez nyilvánvalóan adaptált átvételek mellett – például *rupijt*- 'dolgozik' (STEINITZ 1989: 134), *lupij*- 'szeret' (i. m. 165), *kot* 'év' (i. m. 134) – a technikai újdonságokhoz, politikai, illetve mozgalmár élethez köthető újabb elemekben is bővelkedik – például *zawod* 'üzem', *fabrika* 'gyár', *awtomobil* 'autó' (i. m. 145), *gostorga* 'állami kereskedelmi vállalat', *dogowor* 'megállapodás' (i. m. 140), *praktik* 'gyakorlat' (i. m. 142). Ez utóbbiak általában már nem illeszkedtek a serkáli hanti fonémarendszerhez, vagy nem követik a hanti fonotaktikai szabályokat. Hibrid szerkezetekre és vegyes szókapcsolatokra

<sup>7</sup> „Nicht alle der hierher veröffentlichten Materialien aus dem Nachlaß sind von STEINITZ selbst aufgezeichnet worden; dazu gehören z. B. die Geschichten aus dem Leben Maremjanins (Nr. 7)... Ein Teil diese materials wurde offenbar von den Sprachmeistern auf Steinitz' Veranlassung niedergeschrieben (Nr. 7), anderes war bereits fixiert und wurde STEINITZ damals überlassen (STEINITZ 1989: X–XI).

is vannak példák. Például a *pes puškan takli* 'puska nélkül' (i. m. 183) szókapcsolatban két azonos szerepű funkciószó is található: az orosz eredetű *pes* prepozíció és a serkáli *takli* posztpozíció jelentése ugyanaz: 'nélkül' (a *puškan* fogalomszó ugyancsak az oroszból került a hantiba). A minden elemében hanti *χus-kimət tatəna* '(19)22 év(é)ben' mellett találunk ilyen időmegjelölést is: *χus-perwoj kotna* '(19)21 év(é)ben', amelyben a 'hús' jelentésű első elem, illetve a *kot* 'év' szón lévő *-na* lokatívuszrag hanti, a másik két elem orosz eredetű (*perwoj* 'első', *kot* 'év'). Oroszból kölcsönzött kötőszók nem fordulnak elő szövegeiben.<sup>8</sup>

### 3. Az alárendelés kifejezése

Az uráli nyelvek szintaktikai változásai kapcsán általában a véges, kötőszavas alárendelő összetett mondatok kerülnek látóterbe, de az alárendelésnek számos más kifejezési eszköze lehet. Monográfiájában CRISTOFARO sorra veszi a nyelvekben előforduló eljárásokat, amelyek különbözhetnek az ige megformálásában (véges / igeneves, balancing / deranking, TAM stb.), az ige argumentumainak jelölésében stb. (CRISTOFARO 2003: 53–74).

A fent említett, szibériai areálra jellemző változás során mondattanilag igen változatos megoldások jöhetnek létre. Például az erdei enyecben az alárendelések különböző fajtái léteztek és léteznek a korábbi és a mai szövegek tanúsága szerint, kezdve az igeneves szerkezetektől a kötőszavas vagy kötőszó nélküli összetett mondatokon át a kötőmóddal megjelenő mellékmondatot tartalmazó összetett mondatig (KHANINA – SHLUINSKY 2008).

Az északi hantiban a korai és a modern gyűjtésekben is megtalálhatók az igeneves szerkezetek és a jelöletlen (aszindetikus) összetett mondatok. Az aszindetikus mondatokban nincs kötőszó az egymással tartalmilag összefüggő (tag)mondatok között. Igen gyakran nehéz eldönteni, hogy a két egymás mellé helyezett mondat között mellérendelő vagy alárendelő-e a kapcsolat. További nehézséget okoz, hogy az ilyen szövegekben nincs fogódzó annak eldöntésére, hogy a szövegkiadásban megjelenő vessző ténylegesen jelölt-e intonációs határt vagy inkább helyesírási konvenciókkal függ össze (GRENOBLE 2012: 102). A fenti két bizonytalanság ellenére is fontos ez a mondatípus, mert ebben van meg a lehetőség az – akár kölcsönzött, akár belső keletkezésű – kötőszó megjelenésére.

<sup>8</sup> Ez azért is érdekes, mert a serkáli a legdélebbre elhelyezkedő északinak számító nyelvjárás. A déli dialektusokban ezzel szemben, amint CSEPREGI (1996) összefoglalja, a 20. század elején már voltak oroszból kölcsönzött kötőszók, alá- és mellérendelők egyaránt. Időhatározói kötőszó átvétele az általa vizsgált déli hanti szövegekben sem figyelhető meg (CSEPREGI 1996: 60–63). Köszönöm írásom egyik lektorának, hogy erre felhívta a figyelmet.

A jelöletlen alárendelés gyanújába eső mondatok megítélésében CRISTOFARO (2005) művében felsorolt kritériumokra támaszkodom, azaz alárendelőnek tekintem azt a két tagmondat közötti viszonyt, amelyben az egyik esemény<sup>9</sup> a másik háttéréül szolgál – az időhatározói összetett mondatok esetében az egyik esemény a másik idejéről informál (CRISTOFARO 2005: 29). Másképpen fogalmazva: az alárendelő mondat kognitív szempontból aszimmetrikus. Míg a mellérendelésben egyik kijelentés sem prominens a másikhoz képest, addig az alárendelésben a mondat egésze lényegileg az egyik folyamatot, állapotot, eseményt írja le, és a másik csak a háttérét, valamely körülményét adja meg (CRISTOFARO 2005: 29–30).

Az egy mondaton belül szereplő két esemény egymáshoz való viszonyát érinti az a, Maremjanin visszaemlékezéseiben is számos alkalommal felbukkanó elbeszéléstechnika, amit a magyar folklorisztikában haladványos formulaként említenek (VARGYAS 1988: 29). Ez azt jelenti, hogy egy eseménysor elbeszélése ismétlések sorával valósul meg. Ilyenkor az előző mondat végén megismert részlet újra megjelenik a következő mondat első tagmondatában, és ezt követi az új részlet. Ez az új részlet kezdő eleme lesz majd a rákövetkező tagmondatpárnak, és így tovább. Ezt a technikát a következőképpen lehet szemléltetni: [A, B] [B, C]. [C, D] stb. Példa akad rá a magyar folklórból is (1):

(1) „... a királyi palota mellett van egy üveghegy. A(z üveghegy) tetején egy fenyőfa, a fenyőfa tetejibe egy nádszál, a nádszál tetejibe egy tű, a tűnek a tetejibe egy piros alma” (VARGYAS 1988: 30).

Ennek a szövegszervező technikának az elsősorban a mondat állítmányi részét érintő változatát nevezik a nyelvészetben farok-fej-kapcsolásnak (tail-head linkage). Ezt az – elsősorban narratív műfajokra jellemző – stílusesszközt leírták már ausztráliai, ausztrónéz, afroázsiai, észak- és dél-amerikai nyelvekben (GUILLAUME 2011: 112). Ázsiai előfordulása is van: például az evenkiben is jellemző eszköze (volt) az elbeszélő műfajoknak, mégpedig nemcsak a folklórban, hanem a szóbeli narratívákban is (GRENOBLE 2007, 2013). A terminust először THURMAN (1975) használta. Lényege tehát az, hogy az egyik mondat végén elhangzó igei szerkezet a következő mondat elején megismétlődik, például a következő kombai nyelvű (Pápua Új-Guinea) mondatpárban (2):

<sup>9</sup> A jobb híján használatos *esemény* szó itt és a továbbiakban a CRISTOFARO által használt *state of affairs* (rövidítése *SoA*), vagyis az *events*, *states*, *situations* és hasonló terminusok hiperonimájának szánt szakkifejezés (CRISTOFARO 2005: 25) magyar megfelelője.

- (2) *Kha-negena* /                      *refe*    *fe*                      *büwene-n-a* /  
 go.3SG.NF-until.DS                      year    one                      finished.3SG.NF-TR-DS  
*khumolei*.  
 die.3SG.NF  
 'It went on during one year and then he died.'  
*Khumolei-n-a* /                      *ifamano*.  
 die.3SG.NF-TR-DS                      bury.3PL.NF  
 'He died and they buried him.' (DE VRIES 2005: 364)

A következő példa (3) a kamula (Pápua Új-Guinea) nyelvből származik:

- (3) ... *yia:-ta*                      *madipata*                      *pota-iyó*.  
 ..3PL-AGNT    both                      run.awayPL-RP  
 '... they both ran away.'  
*Yia:*    *pota-mama...*  
 3PL    run.away-SS  
 'While they were running away...' (ROUTAMA 1997: 3)

A mondatpár második tagjában bekövetkező ismétlés megformálása a nyelvekben többféle lehet:

- (a) legtöbbször nominalizálva, de véges igeiként is;
- (b) az előző mondatban szereplő bővítményeivel együtt vagy azok nélkül is;
- (c) ugyanazt az igetövet megismételve, vagy egyfajta parafrázisát adva (GRENOBLE 2013: 372).

Fő funkciója a események, illetve a szereplők koherenciájának biztosítása. Ráirányíthatja a figyelmet a legfontosabb történésekre, sőt egyes népek folklórjában olyan komoly szerepet is játszhat, hogy az ilyen felépítésű mondatokból áll össze a történet fő eseménysora, vagyis ami kívül esik, a cselekmény szempontjából nem primér jelentőségű (sziroi nyelv, Pápua-Új-Guinea; VAN KLEEF 1988: 153).

Arra is felhívhatja a figyelmet, hogy az előző mondatban említett esemény lezárult, ami sokszor úgy értelmezhető, hogy a lezárult esemény utat ad a következőnek. Mivel egy esemény másodszori említésekor már semmiképpen nem tekinthető új közléselemnek, emiatt háttérbe helyeződik, és a mondat második részében kifejtett esemény kerül előtérbe (GUILLAUME 2007: 112). Másképpen fogalmazva viszonyítási pontul szolgálhat a később elhangzó eseménynek. Mindez a farok-fej kapcsolásban szereplő mondatpár másodikjában a tagmondatok eseményei közti idővonatkozásokat is kiemelheti, közelítvén ezzel az időhatározói összetett mondatokhoz.<sup>10</sup> A jelenlegi leírások alapján nagyon valószínű, hogy ki-

<sup>10</sup> Mindez persze nem jelenti azt, hogy ilyen tagmondatok között mellérendelő kötőszó nem jelenhet meg.

alakulásához azokban a nyelvekben ideálisak a szintaktikai körülmények, amelyekben az állítmány mondatvégi helyzetben van (GRENOBLE 2007: 157).

#### 4. Az időhatározói alárendelés kifejezése a hantiban

Az uralisztikában általános vélemény, hogy az alapnyelvben az igeneves alárendelés volt uralkodó (HAJDÚ 1981: 167–168, 1988: 82, COMRIE 1988: 474, BERECZKI 2003: 58), amire elsősorban a finnugor és a szamojéd nyelvek 19–20. századi szintaktikai vonásaiból (BERECZKI 2003: 59), illetve a rekonstruálható kötőszók hiányából is következettek (HAJDÚ 1981: 167, 1988: 82). Következésképpen az uráli nyelvekben, így a hantiban is, az alárendelésben az igeneves eljárást tarthatjuk eredetinek. COMRIE az 1980-as években tapasztalható helyzetet úgy foglalta össze, hogy a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben az igeneves szerkezetek használata jellemző. Ami a marit, a permi és a mordvin nyelveket illeti, ezekben is viszonylag gyakori, de a felsorolás sorrendje egyben a használat visszaszorulásának mértékét is mutatja. A balti-finn nyelvekben, a számiban és a magyarban pedig az összetett mondat az alárendelés tipikus kifejezési eszköze (COMRIE 1988: 475).

STEINITZ serkáli nyelvtanaiban (STEINITZ 1950, 1989) gyakorlatilag nincs szintaktikai fejezet. Serkáli egyetemi jegyzetében SCHMIDT ÉVA kimondja, hogy „az északi osztjában egészen az utóbbi időkig alig volt alárendelt mellékmondat; a mellékmondatokat melléknévi igeneves szerkezetek helyettesítették” (SCHMIDT 2008: 69).<sup>11</sup> Az időhatározói alárendelést is elsősorban transzformációs szempontból tárgyalja, vagyis bemutatja, hogyan vezethető le a finit mondatból egy másik mondatba beágyazható igeneves szerkezet: „A melléknévi igeneves szerkezet felfogható egy alapmondatnak az egyik mondatrész szempontjából végrehajtott transzformációjaként (redukciójaként). Az így nyert szerkezet alkalmas egy másik mondat bizonyos pozícióinak (mondatrészeinek) betöltésére” (SCHMIDT 2008: 70).

Kresztomátiájában HONTI nem érinti az igeneves szerkezetek és a véges ígét tartalmazó mellékmondatok közötti összefüggéseket. Az összetett mondatok tárgyalásakor formailag mellérendelt mondatnak nevezi azokat, amelyek logikailag alárendelő viszonyt tükröznek, de alárendelő kötőszót nem tartalmaznak (HONTI 1984: 102). Bemutatja a formailag is alárendelt, alárendelő kötőszót, illetve kérdőszót tartalmazó összetett mondatokat, amelyek azonban megfigyelése szerint a fent említett mondatfajtánál ritkábbak, és leginkább az északi nyelvjárássokra jellemzők. Az alárendelő kötőszók között felsorolja a kérdő névmásokat, kérdő és mutató névmási határozószókat, valamint az orosz eredetű kötőszókat is

<sup>11</sup> A nyelvtan valójában mintegy három évtizeddel korábban, az 1970-es években íródott, a 2008-as évszám a kézirat egyetemi jegyzet publikálására utal.

(HONTI 1984: 103). HONTI a „formailag mellérendelt” címkével feltehetőleg olyan mondatokra utal, amelyekben az egymásra következő tagmondatok viszonya sem morfológiailag, sem lexikailag nem fejeződik ki, de tartalmuk és a kontextus alárendelő kapcsolatra utal. Ezek azonosítása sok esetben – például tárgyi alárendelések – nem okoz problémát (4):<sup>12</sup>

- (4) *mōλχa nãη ãηke-m peλa lõp-s-ən, mitra*  
 minap 2SG anya-1SG PPOS mond-PST-2SG bölcsesség  
*tãj-λ-ən*  
 birtokol-PRS-2SG  
 'A minap mondtad az anyámnak, van bölcsességed' (HONTI 1984: 102).

Azoknak a mondatoknak, amelyekben két eseményt írnak le a tagmondatok, természetesen nem mindegyikében van időhatározói kapcsolat. Az időhatározói alárendelés gyanújába eső ilyen mondatokról nem mindig lehet eldönteni, hogy események felsorolásáról van szó pusztán, vagy az egyik esemény a másik idejéről közöl valamit, más szóval az egyik állítás a másik háttérül szolgál. A következő példa (5) azt illusztrálja, amikor események pusztán felsorolásáról van szó, és egyik állítás sem kevésbé prominens a másiknál:

- (5) *jõχ tãη-əs, it õt-əs*  
 PRVB belép-PST.3SG PRVB lefekszik-PST.3SG  
 'Bement / hazament, lefeküdt.' (STEINITZ 1950: 89)

Mivel a mese előző mondatában a főhős még halált hozó labdajátékát játszotta a falubeliekkel, a fő közléselem ennek befejezése, vagyis az, hogy hazament. Más szóval a hazatérés nem a lefekvés idejét adja meg pontosabban, hanem a pusztán tény fontos. A következő mondat is inkább az események egyszerű felsorolásaként értelmezhető, és kevésbé úgy, mint amelyben a belépés viszonyítási pontként szolgál az üdvözléshez (6):

- (6) *jõχ tãη-əs, χon pãнна wũśa wer-əs.*  
 PRVB belép-PST.3SG uralkodó PPOS üdvözlés tesz-PST.3SG  
 'Belépett, (és?) üdvözölték egymást a cárral.'  
 vagy  
 '(Amikor? Miután?) belépett, üdvözölték egymást a cárral' (STEINITZ 1950: 93).

<sup>12</sup> Ez a példa kazimi hanti, a dolgozatban szereplő összes többi hanti mondat a serkáli nyelvjárású adatközlőtől származik.

### 5. Időhatározói alárendelés Maremjanin szövegeiben

Az alábbiakban áttekintem, hogy a mesékben milyen időhatározó összetett mondatok fordulnak elő (5.1.), majd pedig a visszaemlékezések szövegeiben előforduló szintaktikai megoldások részletes ismertetése következik (5.2.), mindkettő esetében a THL-kapcsolással összefüggésben. A szövegből azok a mondatok kerültek be a vizsgálandók közé, amelyek

#### 5.1. Folklor

Maremjanin folklórszövegeiben általában igeneves szerkezetek találhatók időhatározói szerepben. Ezek morfológiai megformáltságuk szerint lehetnek: „igenév + birtokos személyjel + rag / névutó”, például (7) és (8):

- (7) *śit-l-na          nik          mǎn-əs          kattəŋ-a.*  
 ez-3Sg-Loc    Prvb    megy-Pst.3Sg    kikötő-Lat.  
*nik          jǒχət-m-at-na          ojka-jət          šǎš          tup-a*  
 PRVB    érkezik-PPTC-3SG-LOC    öregember-3SG    hátsó    evező-LAT  
*tet-əs*  
 ül-PST.3SG  
 'Ezzel lement a kikötőbe. Leérkeztek az öregember a hátsó evezőknél ült' (STEINITZ 1950: 93).
- (8) *jeməŋ    nepek    tǔŋət-t-at          kaša    ow*  
 szent    könyv    olvas-PRPTC-3SG    PPOS    ajtó  
*jetpe-na    χǒjat-ət    pǒtərt-t-et          śaś-ət.*  
 PPOS-LOC    ember-PL    beszél-PRPTC-3PL    hallatszik-PRS.3SG  
 'Mialatt a Bibliát olvasta, az ajtó előtt emberek beszélgetése hallatszik' (STEINITZ 1950: 94).

Jelöletlen időhatározói alárendelő mondat a Szent Miklósról szóló mesében (STEINITZ 1950: 91–99) található. Valószínűleg nem véletlen, hogy a ritkának számító szintaktikai megoldás biztos példája párbeszédes részben jelenik meg. A cselekménynek ezen a pontján Szent Miklós arra utasítja a főhőst, a parasztember fiát, hogy jótéteményeiért cserébe építsen neki templomot (9) (10):

- (9) *jǒχ    jǒχət-t-ən,          ma    nem-em-na    wǝškəwoms-a!*  
 PRVB    érkezik-PRS-2SG    1SG    név-1SG-LOC    templom  
 állít-IMP.2SG  
 '(Amikor) hazaérsz, építs templomot a tiszteletemre!' (STEINITZ 1950: 98).
- (10) *wǝškəw-en    ještə-t,          wǝškəw-a    mǎn-a*  
 templom-2SG    elkészül-PRS.3SG    templom-LAT    megy-IMP2SG  
*manət          want-ta!*



1SG.ACC néz-Inf

'(Amikor) elkészül a templom, menj oda, és nézz meg engem!'  
(STEINITZ 1950: 98).

A fenti szintaktikai megoldás azonban nem gyakori a Maremjanintól gyűjtött meseszövegekben.

Olyan időhatározói összetett mondat egyáltalán nem akadt, ahol akár hanti, akár oroszról átvett kötőszó jelölte volna a két tagmondat kapcsolatát.

## 5.2. Visszaemlékezések

Az elbeszélő szövegekben az időhatározói összetett mondat háromféleképpen valósulhat meg:

- (a) igeneves szerkezetet tartalmazó mondat,
- (b) kötőszó nélküli mondatpárok,
- (c) 'amikor' jelentésű kötőszóval bevezetett alárendelő összetett mondat.

Az elbeszélésekben az igeneves mondatok és a kötőszó nélküli mondatpárok aránya különbözik a meseszövegek arányaitól: az utóbbiak jóval gyakoribbak, mint a mesékben. Az alábbiakban ezeket a szerkezeteket veszem sorra.

### 5.2.1. Igeneves időhatározói összetett mondatok

Az igeneves alárendelő összetett mondat természetesen előfordulhat önálló mondatként is, valamint *farok-fej* kapcsolásban is.

#### 5.2.1.1. Igeneves időhatározó önálló összetett mondatban

Az igeneves szerkezetek használata élőnek tűnik: nemcsak a gyakori előfordulás miatt frázissá merevült szókapcsolatként fordul elő, ahogy a (11) és (12)-ban gyanítható, hanem az adatközlő aktívan használja (13):

- (11) *aj-a ut-m-em-na aŋke-m-na náńka mesta-ja*  
kicsi-LAT van-PPTC-1SG-LOC anya-SG1-LOC dajka hely-LAT  
*táj-s-aj-əm.*  
birtokol-PST-PASS-1SG

'Kiskoromban anyám dajka helyett tartott' (STEINITZ 1989: 133).

- (12) *jőχ mǎn-m-ew sǎχat jőχəl-pösəŋ-kurt-a χoj-s-əw.*  
PRVB megy-PPTC-1PL PPOS j-p. falu-LAT marad-PST-1PL  
'Visszautaztunk alatt *jőχəl-pösəŋ-kurt*-ban álltunk meg' (STEINITZ 1989: 157).

- (13) *íat' tıγ-əm pōra-na χǎta-pan-kur<sup>c</sup>-na rupij<sup>c</sup>-s-əm*  
háború kitör-PPTC idő-LOC *χǎta-pan*-falu-LOC dolgozik-PST-1SG  
*aj kawr χōśa.*  
kis Gavril PPOS

'A háború kitörése idején *χᾱta-pan-kurt*-ban dolgoztam Kis Gavrilnál' (STEINITZ 1989: 134).

### 5.2.1.2. Igeneves mondatok THL-kapcsolásban

Jellemzőnek mondható Marenjanin stílusára a THL-kapcsolás. Gyakran találkozunk a valahová indulás, utazás és érkezés leírására THL-mondatokkal, mégpedig az igeneves és a jelöletlen összetett mondatok között egyaránt. A (14) számú mondatpárban a „farok” rész véges igei szerkezetét „fej” részben igeneves szerkezet ismétli meg:

- (14) *χῦw mīj wan šuš-s-əm, χot-em-a jōχət-s-əm.*  
 hosszú CONJ rövid lépdél-PST-1SG ház-1SG-LAT érkezik-PST-1SG  
*χot-em-a jōχət-m-em-na kūt-a pātl-əs.*  
 ház-1SG-LAT érkezik-PPTC-1SG-LOC vastag-LAT sötétedik-  
 PST.3SG

'Hosszan vagy röviden lépdeltem, megérkeztem a házamba. Házamba érkeztemkor teljesen besötétedett' (STEINITZ 1989: 180).

Az 'érkezik' ige ismétlésével THL-mondatpárokból gyakran találkozunk. A fenti példához hasonló: STEINITZ 1989: 169, 190.

Ugyancsak utazás leírásában fordul elő a *ji-* 'jön' ige megismétlése (15):

- (15) *men tiləs' kem ji-s-mən.*  
 1DU hónap körül jön-PST-1DU  
*jūw<sup>13</sup>-m-emη χῦwat manət turəm tapətjaη sir ar*  
 jön-PPTC-1DU PPOS 1SGACC isten hetven fêle sok  
*šuk-na mā-s-te.*  
 kín-LOC ad-PST-3SG.O

'Körülbelül egy hónapig jöttünk. Jövésünk / utazásunk során nekem az isten hetvenféle sok kínját adta (ti. a kereskedő)' (STEINITZ 1989: 155).

Nem csupán utazást, mozgást jelentő igeik fordulnak elő THL-mondatokban, hanem a következők is: *χis'* 'marad' (STEINITZ 1989: 190); *tīγ-* 'születik, keletkezik, létrejön' (i. m. 134); *wetpəstə-* 'vadászik' (i. m. 165).

Ahogy ezt más nyelvekben is leírták, olyan mondatpárok is vannak, amelyekben nem szó szerint ismétlődnek meg az igeik, hanem a második mondat első fele az előző mondat végi állítmánynak a parafrázisát adja meg. Az első ilyen példában (16) a *mān-* 'megy' és a *jōχət-* 'érkezik' ige kapcsolódik össze:

<sup>13</sup> Az ige ugyanaz, mint az előző mondatban (*ji-*), csak igenévi alakjában egy másik tőváltozata szerepel (*jūw-*).

- (16) *nõw-a* *ji-s,* *kurt-a* *mǎn-s-əm.*  
világos-LAT válik-PST.3SG falu-LAT megy-PST-1SG  
'Kivilágosodott, a faluba mentem.'  
*kurt-a* *jõχət-m-em-na* *würtə joχ ewət ij χu*  
falu-LAT érkezik-PPTC-1SG-LOC vörös nép PPOS egy ember  
*wet-əm.*  
öl-PPTC  
'A faluba érkeztemkor a vörösök közül egy embert megöltek.' (STEINITZ 1989: 136).

Ez a két ige együtt a következő helyeken fordul még elő: STEINITZ 1989: 135, 182.

Hasonló mondatpárokból fordulnak még elő a következő igék is: *tatəs-* 'vonul' és *jõχət-* 'érkezik' (STEINITZ 1989: 182); *mǎn-* 'megy' és *tatəs-* 'vonul' (i. m. 181).

Elmondható tehát, hogy az időhatározói mondatokban az igeneves szerkezet igen gyakran szerepel THL-kapcsolásban, illetve, hogy a farok-fej kapcsolás tiszta ismétléses és parafrázisos fajtája egyaránt előfordul.

## 5. 2.2. Jelöletlen összetett mondatok

### 5.2.2.1. Önállóan előforduló jelöletlen összetett mondatok

A mesékkel szemben Marenjanin visszaemlékezéseiben számos olyan mondat van, amelyek esetében komolyan felmerül, hogy valójában jelöletlen alárendelő összetett mondatok. Ilyen a (17) példa. Az előzményben Marenjanin *χǎŋlasəŋ-kurt*-ba ment vadászni, és azon a tavaszon kevés mókust tudott elejteni. Az idézett mondattal már a következő bekezdés indul:

- (17) *šuxtar-kurt-a* *jõχət-s-əm,* *wasilow-na*  
*š-k.-LAT* *érkezik-PST-1SG* *Vasziljev-LOC*  
*χojij-s-aj-əm* *χot* *oməs-ta.*  
*tartóztat-PST-PASS-1SG* *ház* *rak-INF*  
'(Amikor?) *šuxtar-kurt*-ba érkeztem, Vasziljev marasztalt házat építeni' (STEINITZ 1989: 141).

### 5.2.2.2. Jelöletlen összetett mondatok THL-kapcsolásban

A jelöletlen időhatározói alárendelés gyanújába eső mondatok számos esetben ugyanolyan, fej-farok kapcsolásos ismétlő formulában szerepel, amilyenben az igeneves időhatározói mondatok is sűrűn előfordulnak.

Az alábbi példában (18) az első mondat fő eseménye (ti. 'a fehérek megérkeztek'), szó szerint megismétlődik a másodikban.

- (18) *würtə joχ ős-a mǎn-əm jǫpəna nōwə joχ*  
 vörös nép észak-LAT megy-PPTC PPOS fehér nép  
*jǫχət-s-ət.*  
 jön-PST-3PL  
 'A vörösök északra mente után megérkeztek a fehérek.'  
*nōwə joχ jǫχət-s-ət, ontrej tǫw rǫśət-kurt-a*  
 fehér nép jön-PST-3PL Andrej 3SG r.-k.-LAT  
*mǎn-əs.*  
 megy-PST.3SG  
 '(Amikor) megérkeztek a fehérek, Andrej rǫśət-kurt-ba ment' (STEINITZ 1989: 136).

Mivel a fehérek érkezése az első mondatban már elhangzott fő közleményként, nem valószínű, hogy a rákövetkező mondatban is ugyanolyan súlya lenne. Értelmezhető azonban úgy, hogy Andrej távoztának idejét jelöli ki a fehér csapatok megérkezése. (Jelentősége Andrej távoztának van Maremjaninra nézve, mert ekkor egyedül marad a lovakkal.)

Számos példa van a 'megy' és az 'érkezik' jelentésű igék ilyen előfordulására is, például (19):

- (19) *ma šit-em-na ősəs-woš-a mǎn-s-əm.*  
 SG1 ez-1SG-LOC ő.-w.-LAT megy-PST-1SG  
 'Ezzel (= ezután) Berjozovba mentem.  
*ősəs-woš-a jǫχət-s-əm, wošəj unə sut joχ*  
 ő.-w.-LAT érkezik-PST-1SG városi nagy hivatalnok nép  
*mir-χot ākət-s-ət.*  
 tanács-ház gyűjt-PST-3PL  
 (Amikor) megérkeztem Berjozovba, a város fő funkcionáriusai gyűlést hívtak össze' (STEINITZ 1989: 143).

Ilyen mondatpárok találhatók még: STEINITZ 1989: 137, 141, 194.

A felsorolt példákban az a közös, hogy a mondatpár második tagjában az első és a második tagmondat alanya nem egyezik meg és ez nem támogatja az „egymást követő események elsorolása” értelmezést. Ha mégis egyeznek az alanyok, akkor a tagmondatok között aktív-passzív különbség van, l. a következő példát (20):

- (20) *šatta šəχat ma mǎn-s-əm mǫŋ woš-ew-a.*  
 később PPOS 1SG megy-PST-1SG 1SG város-1PL-LAT  
*mǫŋ woš-ew-a jǫχət-s-əm, šəlsowet-a*  
 1PL város-1PL-LAT jön-PST-1SG községi.tanács-LAT

*woχ-s-aj-əm*

hív-PST-PASS-1SG

'Aztán a városunkba mentem. (Amikor) a városunkba értem, hívtak a községi tanácsra' (STEINITZ 1989: 142).

A következő két példa (21) (22) alátámasztja azt a vélekedést, miszerint az ilyen mondatokban<sup>14</sup> az első esemény kijelöli a második esemény idejét, ugyanúgy, ahogyan az igeneves szerkezet teszi (amely, mint láttuk, szintén igen gyakori). A két mondat tartalma lényegileg ugyanaz (amikor X hazaérkezett, Y már otthon volt), mindössze az igeneves és a véges igés megformálásban különböznek:

- (21) *ma kurt-em-a kur-na jöχ mǎn-s-əm.*  
 1SG falu-1SG-LAT láb-LOC PRVB megy-PST-1SG  
*jöχ jöχət-m-em-na a'se-m jötn.*  
 PRVB jön-PPTC-1SG-LOC apa-1SG otthon.  
 'Hazamentem gyalog a falumba. Hazaérkeztemkor apám otthon volt' (STEINITZ 1989: 135).

- (22) *mōŋ šit-ew-na āktəs-s-əw, wer-s-əw,*  
 1PL ez-1PL-LOC szedelőzködik-PST-1PL csinál-PST-1PL  
*jetə šuśmə-s-əw χu-porəχ-χot-a.*  
 PRVB lépdél-PST-1PL χ.-p.-χ.-LAT  
 'Mi ezután szedelőzködtünk, tettünk-vettünk, ellépdeltünk χu-porəχ-χot-ba.'

*šiy jöχət-s-əw, unə jiy-ewet jötn.*  
 oda érkezik- PST-1PL nagy testvér otthon  
 '(Amikor) odaértünk, a nővére otthon volt' (STEINITZ 1989: 196).

Grammatikai elem tehát nem mutatja, hogy milyen viszony van a két tagmondat között. Ugyanakkor az alanyok különbözősége nem azt az értelmezést támogatja, hogy pusztán egymás utáni (független) események felsorolásáról van szó. A kapcsolat a különböző alanyú tagmondatok között éppen az lehet, hogy az (előző mondatból megismételt) első esemény a rákövetkező eseményről informál, például egy időben zajlott vele, vagy éppen lezárulta után kezdődött a másik stb. Azokban a mondatokban, amelyekben felmerül, hogy az egyik tagmondatban leírt esemény a másik tagmondatban szereplőnek háttérül szolgál, ott legalábbis kedvező körülmények keletkeznek a kötőszavas időhatározói összetett mondat kialakulásához.

<sup>14</sup> Ti. a THL-mondatpárok második mondatában, ahol a tagmondatpárok mindegyike finit igét tartalmaz.

Feltehető, hogy a két megoldás Marenjanin korának nyelvében egymás mellett él, és az élőbeszédre (illetve ennek írásos lenyomatára) inkább a finit–finit, a folklórra – ahol a sokszor ismétléssel rögzült formák jellemzők – a finit–infinít THL gyakoribb.

### 5.2.3. Kötőszavas időhatározói alárendelő összetett mondat

Egyetlenegy olyan mondat akadt a visszaemlékezésekben, amelyben az időhatározói összetett mondatban a főmondat és a mellékmondat viszonyát utalószó és kötőszó is jelzi (23):

- (23) *χun mōŋ moskwa-na jǎχ-ta untl̥-s-əw,*  
 amikor 1PL M.-Loc jár-INF tanul-PST-1PL  
*tűw s̥ir̥na mōŋ pǎntaŋ-ew jǎχ-ta ǎnt pit-əs.*  
 3SG akkor 1PL PPOS-1PL jár-INF NEG kezd-PST.3SG  
 'Amikor megtanultunk közlekedni Moszkvában, elkezdett nem járni velünk (értsd: nem kísérgetni minket)' (STEINITZ 1989: 147).

Ez a kötőszó – mint sok más nyelvben is – a hanti *χun* 'mikor' jelentésű kérdőszóból jött létre, tehát belső keletkezésű kötőszó. A fenti példában a tagmondatok sorrendje megyegyezik azzal, amely a kötőszó nélküli, azaz jelöletlen összetett mondatokban is megfigyelhető, más szóval mutatja az események eredeti sorrendjét. Az utalószó megfigyelésére ez a mondat nem ad lehetőséget.

Orosz eredetű időhatározói kötőszóra Marenjanin elbeszélő szövegeiben – a folklór szövegekhez hasonlóan – nem akadt példa.

## 6. Összefoglalás

A fenti dolgozatban ismertetett vizsgálat célja, hogy a kiterjedt kétnyelvűség előtti időkből származó, az élőbeszédhez viszonylag közeli szövegben áttekintse az időhatározói összetett mondatok kifejezési módjait.

Az előzetes elvárásoknak megfelelően az 1930-as években lejegyzett szövegekben az időhatározói alárendelt mellékmondat nem jellemző, mindössze egyetlen példa akadt rá.

Nagyobb jelentősége lehetett azonban a kötetlen beszédben a jelöletlen összetett mondatoknak, mint ahogy a folklór szövegek alapján gondolható. Ez a szintaktikai megoldás lehetőséget ad arra, hogy kötőszó jelenjen meg a mondatban. Ezáltal a mondat szerkezete nem módosul, a kötőszó mindössze elfoglal egy létező helyet. Akár úgy is felfogható, hogy az újonnan megjelent kötőszó felváltja a zéró kötőszót (GRENOBLE 2012: 103), ami természetes a későbbiekben további változások elindítója lehet.

Az adatközlő meséire jellemző az igeneves időhatározói összetett mondat. Néhány olyan mondat is előfordul, amelyben a két finit igét tartalmazó tagmon-

dat közötti kapcsolat semmilyen módon nincs jelölve, ezek – valószínűleg nem véletlenül – párbeszédes részben szerepelnek. Köötőszavas alárendelő mondatra Marenjanin meséiben egyáltalán nincs példa.

Marenjanin visszaemlékezéseiben – ahol a saját maga által megfogalmazott mondatokat ő maga rögzítette írásban – is vannak igeneves időhatározói összetett mondatok. A meseszövegekhez képest azonban sűrűn fordulnak elő aszindetikus tagmondatpárok, amelyek közül az első nagy valószínűséggel az időkeretet határozza meg a második tagmondatban foglalt esemény számára. Ezek időhatározói értelmezését támasztja alá az, hogy ugyanolyan mondatfüzésekben jelennek meg, mint amilyenekben a minden kétséget kizáróan időhatározói igeneves összetett mondatok. A THL-ben történő ismétlésből fakadóan a mondatpárok második tagjában a megismételt esemény kisebb prominenciája kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy a következő tagmondatban foglaltak körülményeként legyen értelmezhető. Ez pedig az egyik tényező lehet, amely lehetővé teszi – más lehetőségek mellett<sup>15</sup> – az alárendelő időhatározói mondatok belső keletkezését.

A köötőszavas alárendelő összetett mondat elterjedését – természetesen az orosz hatás mellett – általánosan ismert tényezők, például a beszédtervezéskor jelentkező előnyök (hosszabb idő a tervezésre, a fő- és a mellékmondat kötetlenebb sorrendje stb.) is segítik.

A fentiek ismételten felhívják a figyelmet arra, hogy amennyiben egy nyelv- (állapot) leírásakor mindössze folklór szövegekre támaszkodhatunk, amelyek jellemzői törvényszerűen eltérnek az élőbeszédétől, a leírás csak fenntartásokkal vonatkoztatható a nyelv egészére. Mindez még akkor is lemérhető, ha valódi spontánbeszéd nem is áll rendelkezésre, csak kötetlen narratíva az adatközlő saját kezű lejegyzésében.

#### Rövidítések

1	= 1. személy	NF	= nem jövő idejű
2	= 2. személy	O	= tárgyas ragozás
3	= 3. személy	PL	= többes szám
ACC	= tárgyeset	PPOS	= névutó
AGNT	= ágens	PPTC	= befejezett melléknévi igenév
CONJ	= kötőszó	PRPTC	= folyamatos melléknévi ige-név
DS	= nem egyező alany	PRS	= jelen idő
DS	= nem egyező alany	PRVB	= igekötő
DU	= kettős szám	PST	= múlt idő
DU	= kettős szám	RP	= reported past
IMP	= felszólító mód	SG	= egyes szám

<sup>15</sup> Köötőszavas mellérendelő mondatok is alakulhatnak ki ilyen módon.

---

LAT	= latívusz	SS	= egyező alany
LOC	= lokatívusz	TR	= kötőhang

---

### Irodalom

- ANDERSON, GREGORY D. S. (2006), Towards a Typology of the Siberian Linguistic Area. In: MATRAS, YARON – MCMAHON, APRIL – VINCENT, NIGEL (eds), *Linguistic Areas. Convergence in Historical and Typological Perspective*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. 266–300.
- BERECZKI GÁBOR (2003). *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- COMRIE, BERNARD (1988), General features of the Uralic languages. In: SINOR, DENIS (ed.), *The Uralic Languages*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 451–478.
- CRISTOFARO, SONIA (2003) *Subordination*. Oxford University Press, Oxford.
- CSEPREGI MÁRTA (1996), Orosz nyelvi hatás a déli osztják szintaxisban. In: MÉSZÁROS EDIT (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. A JATE Finnugor Tanszék külöнкиadványa*. Szeged. 60–67.
- DEWOS = STEINITZ 1966–1993.
- FEJES LÁSZLÓ (szerk.) (2008), *Serkáli osztják chrestomathia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GRENOBLE, LENORE (2007), The importance and challenges of documenting pragmatics. In: AUSTIN, PETER K. (ed.), *Language Documentation and Description*. Vol 4. SOAS, London. 145–162.
- GRENOBLE, LENORE A. (2012), Areal typology and syntactic change. *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin)* 2012/1: 101–104.
- GRENOBLE, LENORE A. (2013), The syntax and pragmatics of Tungusic revisited. In: BICKEL, BALTHASAR – GRENOBLE, LENORE A. – PETERSON, DAVID A. – TIMBERLAKE, ALAN (eds), *Language Typology and Historical Contingency*. In honor of Johanna Nichols. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 357–382.
- GUILLAUME, ANTOINE (2011), Subordinate clauses, switch-reference, and tail-head linkage in Cavineña narratives. In: VAN GIJN, RIK – HAUDE, KATHARINA – MUYSKEN, PIETER (eds), *Subordination in Native South-American Languages*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 109–140.
- HAJDÚ PÉTER (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER (1988), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ (1984), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KHANINA, OLESYA – SHLUINSKY, ANDREY (2008), Finite structures in Forest Enets subordination. A case study of language change under strong Russian influence. In: VAJDA, EDWARD (ed.), *Subordination and coordination strategies in North Asian languages*. John Benjamins, Amsterdam. 63–76.
- LEINONEN, MARJA (2002), Influence of Russian on the Syntax of Komi. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 57: 195–358.



- RIESE, TIMOTHY (1998), Permian. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 249–275.
- ROUTAMAA, JUDY (1997), Tail-head linkage in Kamula. [http://www-01.sil.org/pacific/png/pubs/928474531088/Kamula\\_tailHead\\_linkage.pdf](http://www-01.sil.org/pacific/png/pubs/928474531088/Kamula_tailHead_linkage.pdf). letöltés: 2015. augusztus.
- SCHMIDT Éva (2008), Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás). In: FEJES 2008: 13–76.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Akademie Verlag. = DEWOS.
- STEINITZ, WOLFGANG (1950), *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie*. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- STEINITZ, WOLFGANG (1989), *Texte aus dem Nachlass. Ostjakologische Arbeiten. Band III*. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- THOMASON, SARAH G. (2006), Language change and language contact. In: BROWN, KEITH (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd edn. Vol. 6. Elsevier, Oxford. 339–346.
- THURMAN, R. C. (1975), Chuave medial verbs. *Anthropological Linguistics* 17: 342–52.
- VAN KLEEF, SJAAK (1988), Tail-head linkage in Siroi. *Language and linguistics in Melanesia* 20:147–56.
- VARGYAS LAJOS (szerk.) (1988), *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.



TÓTH ANIKÓ NIKOLETT

## A számi (lapp) lexikográfia évszázadai<sup>1</sup>

This paper is a survey of the lexicography of Saami languages. The dictionaries reflect the community's culture and life, its relation to nature, the world of reindeer herding, but the first Saami dictionaries also created the orthography of the individual languages, and they documented dialects that have disappeared since or are now on the verge of extinction. The first Saami dictionaries written in the 17th and 18th centuries were the works of priests and teachers, and their goal was to help missionary work. From the 19<sup>th</sup> century on linguists also took part in documenting the vocabulary typical of specific regions. Beginning with the second half of the 20<sup>th</sup> century pedagogical works have also appeared, and so have terminological dictionaries and online or digital applications in recent decades. In the nearly 300 years that have passed since the publication of the first Saami dictionary (1738) more than a hundred works were published. Most in North Saami (nearly 60); in South Saami, Lule, Inari, Skolt and Kildin Saami 5–10; these range from lists of a few words to modern dictionaries of 30–35 thousand words. But the work of lexicographers is far from finished.

Keywords: Saami language(s), South Saami, Ume Saami, Pite Saami, Lule Saami, North Saami, Inari Saami, Skolt Saami, Kildin Saami, Akkala Saami, Ter Saami, dictionaries.

A számi nyelvek/nyelvjárások a veszélyeztetett vagy kihalófélben lévő nyelvek közé tartoznak.<sup>2</sup> A legnagyobb csoport, az északi számi beszélőinek száma 15–17 ezer főre tehető, míg a teri számit már csak pár idős ember ismeri, sőt, az akkala száminak már nincs is anyanyelvi beszélője. A nyelv életben maradásáért folytatott küzdelemben a lexikográfiai munkáknak mindig fontos szerep jutott.

A számi nyelv kutatása elsősorban svéd, norvég és finn nyelvészek nevéhez fűződik, ez a szakterület a 20. század nyolcvanas éveig a magyarországi finnugrisztika mostohagyermeké volt. Ebben szerepet játszhatott a messzi északon lakó népek nehéz megközelíthetősége. Ez a csekély kutatottság a számi lexikográfiában is megmutatkozik: a két számi nyelvjárás feltérképezésében is jeleskedő HA-

---

<sup>1</sup> A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0001 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

<sup>2</sup> Az UNESCO Atlas alapján: a) definitely endangered: North Saami, b) severely endangered: South, Lule, Anár, Skolt, Kildin Saami, c) critically endangered: Ume, Pite, Ter Saami, d) extinct: Akkala Saami (MAGGA 2012: 5).

LÁSZ IGNÁC több mint százéves szótárai mellett csak LAKÓ GYÖRGY (1908–1996) kresztomátiájának szójegyzékét említhetjük a számi–magyar, magyar–számi szótárak közül, míg a többi nemzet tudósai összesen több mint 100 művet tettek le az asztalra.

A Norvégiában, Svéd-, Finn- és Oroszországban beszélt számi dialektusoknak többféle felosztásuk létezik (a magyar nyelvű szakirodalomból l. pl. HAJDÚ 1981: 85–87; HAJDÚ – DOMOKOS 1978: 334–335). A jelenkori számi nyelvészet kiemelkedő alakja, PEKKA SAMMALAHTI (1998: 6–38) keleti és nyugati csoportra osztja a számikat. Előbbihez az inari, kolta, akkalai, kildini és teri számít sorolja, míg a nyugati részhez a déli, az umei, a pitei, a lulei és az északi számi került. Ebből a déli és umei számi az ún. déli alcsoportba tartozik, a másik három pedig az északi ágba. – Az országok szerinti megnevezések, amelyek a korábbi terminológiához tartoznak, a következő dialektusokat takarják: a svéd-lapp a déli, az umei, a pitei és a lulei nyelvjárások gyűjtőneve, a norvég-lapp az északi nyelvjárással egyezik meg, az orosz-lapphoz a kolta, az akkalai, a kildini és a teri dialektusok sorolhatók.<sup>3</sup>

### 1. Az első írásos emlékek, szójegyzékek

A számikról elsőként egy Halogalandi Ottár nevű hajóskapitány tudósított, akinek feljegyzéseit megőrizte számunkra a történelem. Ő a 9. században bejárta Észak-Norvégia és a Kola-félsziget partvidékét, és útja során érintkezésbe került a finnekkel és a nomád számikkal is. Az útvjáról készült beszámoló végül egy 5. századi szöveg korabeli fordításába, PAULUS OROSIUS „*Historiarum adversus paganos libri VII.*” című művének 893 körül megjelent átdolgozásába került bele. OTTÁR érdeme a népességi és a földrajzi viszonyok leírása mellett az is, hogy feltűnt neki a számik és a finnek nyelve közti hasonlóság (ZSIRAI 1937: 474–476, KORHONEN 1981: 67).

Az első ismert számi szórványemlék tulajdonképpen a véletlennek köszönhető. Stephen Burrough (1525–1584), brit tengerészkapitány és felfedező 1557-es útján hajótörést szenvedett a Kola-félsziget északi részén, számik lakta területen. A néhány hónapig tartó kényszerű ott tartózkodás során összesen 95 szót és ki-fejezést gyűjtött (valószínűsíthetően a teri számiktól). Az útvjáról készült leírást 32 évvel később jelentette meg RICHARD HAKLUYT (1552/1553–1616) „*The Principall Navigations, Voiages and Discoveries of the English Nation*” címmel (KORHONEN 1981: 67).

Az 1600-as évektől a számi írásbeliség a svéd és norvég hittérítés, a lelkészek munkáinak a hatására, ill. vallási szövegek fordításából bontakozott ki. Az egy-

<sup>3</sup> A számi nyelv(ek) felosztásáról kiváló tudománytörténeti áttekintés jelent meg nemrég, l. RYDVIK 2013: 27–82.

ház fontosnak tartotta, hogy a hatékonyabb hittérítés érdekében anyanyelven hangozzanak el a prédikációk, ez hatalmas húzóerőnek bizonyult, bár nem válogattak az eszközökben. IX. Károly svéd király megbízásából 1606-ban 16 fiatal számít kényszerítettek volna, hogy Uppsalában papnak tanuljanak, és ezáltal eredményesebbé tegyék az addig nagyrészt sikertelen hittérítést – ami abból is adódott, hogy a számi gondolkodástól merőben idegen volt az egyház világa. Az elképzelés azonban hamar elbukott, a fiúk még a városba vezető úton megszöktek (WINGSTEDT 1998: 37). Az első számi írások így olyan svéd és norvég lelkészek munkái, akik valamennyire ismerték, de nem anyanyelvi szinten beszélték a számít. A lappológia egészen az 1800-as évek közepéig kizárólag lelkészek tevékenységének köszönheti a szövegek megjelentetését és a tudományos leírásokat – és az első szótárakat is.

Az első számi szöveg, egy egyházi énekeskönyv, 1619-ben jelent meg NICOLAUS ANDREAS REHN pitei (Piteå) lelkésztől, aki svédről számira fordította egy misekönyv és egy kiskaté szövegét is (1639), ezzel megtette az első lépéseket a számi irodalmi nyelv létrehozásában.

A legfontosabb és legterjedelmesebb számi szövegemlék JOHANNES TORNEAUS, 1643-tól Tornióban működött lelkész nevéhez fűződik, aki a svéd kormány és II. Gustav Adolf megbízásából készítette el 1000 oldalas munkáját. A megbízás úgy szólt, hogy a „Manuale sueticum” című művet úgy ültesse át számira, hogy az mindenki számára érthető legyen. 1648-ban készült el végül a „Manuale Lapponicum”, amely a délebbi számi nyelvjárásokat ötvözi (erről l. KOPONEN 2010).

Az umei számi első szövege OLAUS STEPHANI GRAAN 1669-es, „Manuale lapponicum minus” című műve. Az északi számik első nyelvi emléke 1728-ból, míg az oroszországiaké csak 1878-ból maradt ránk.

Ezzel a hőskorral megkezdődik az ábécéskönyvek, iskolai könyvek kiadása iránti igény, és ez egyenesen elvezet minket a szótárak és nyelvkönyvek keletkezésének korszakához. (Az első számi írásos emlékekről l. még ABERCROMBY 1895, KORHONEN 1981: 53–75, 1988: 267–268, MATICSÁK 2012: 12–13.)

## 2. A számi lexikológiai kezdetei: 18–19. századi szótárak

Az ekkoriban megjelent szótárak kezdetben kizárólag lelkészek és misszionáriusok munkái, az első, nyelvész által készült szótárra 1887-ig kellett várni, de ezt követően is kerültek ki egyházi személyek közül számi lexikográfusok (bár ezekben a művekben érezhetően hangsúlyos az egyházi terminológia, értékükből ez mit sem von le).<sup>4</sup> A kiadványok célja elsősorban a vallásos oktatás és a hittérítés elősegítése volt.

---

<sup>4</sup> LARS-GUNNAR LARSSON (1997: 113) hívta fel a figyelmet, hogy a mai napig használt

Eltérő az egyes nyelvterületek kutatottsága. Míg kezdetben az érdeklődés svéd, majd norvég részről a délebbi (a déli, azb umei és a pitei) nyelvterületeket érintette (az első déli számi szótár már 1738-ban megjelent), addig a 18. század közepétől sokáig az északi számi került előtérbe (az első északi számi szótár 1769-ben látott napvilágot). Az első lulei szótárra azonban egészen 1890-ig kellett várni, míg a keleti területeken (feltehetően kildini és kolta gyűjtés alapján) GENETZ állította össze az első szótárt, 1891-ben. Inari számi anyagot ebben az időszakban még nem publikáltak.

### 2.1. Déli, umei, pitei számi szótárak

Az első, nyomtatásban megjelent számi szótár összeállítója PER FJELLSTRÖM [PETRUS FIELSTRÖM] (1697–1764) lyckselei tanító és esperes volt, akinek a számi nyelvet érintő munkássága fordításokkal, kiskaté és más vallásos szövegek számi nyelvű kiadásával kezdődött. 1737-ben pitei és lulei területeken járt, de megjelent munkáinak alapja leginkább az umei dialektus, melyet gyerekként sajátított el Arjeplogban. Ez a nyelvváltozat lett az alapja az általa létrehozott irodalmi nyelvnek, amelyet többszöri átdolgozás után (1743, 1744) végül kb. 1840-ig ún. számi könyvnyelvként használtak, de irodalmi nyelvként még további másfél évszázadon át dominált.

FJELLSTRÖMnek köszönhetjük az első számi nyelvtant, amely „Grammatica lapponica” címmel, Stockholmban látott napvilágot 1738-ban. Művében dialektológiai kérdésekkel is foglalkozik (elsőként vesz figyelembe hangtani, alaktani és szemantikai különbségeket az egyes számi nyelvváltozatok leírásakor), és elkülönít két nyelvjárást: dialecticus australior és borealior (azaz umei és pitei). Fő művének mégis az ugyanerre az évre datálható svéd–számi szótárt tekinthetjük („Dictionarium sueco–lapponicum”, Stockholm, 1738), amely, akárcsak nyelvtana, az umei és a pitei dialektuson alapul, azonban ezeket külön nem jelzi a szavaknál. Szótára több mint 40 évig egyedüli segítsége volt a számi fordítóknak és a nyelv iránt érdeklődőknek, később pedig fontos kiindulópontja volt a déli számi lexikográfiának. A FJELLSTRÖM által létrehozott irodalmi norma még évszázadokig meghatározó jelentőségű volt. Nem véletlenül nevezi a szakirodalom a számi irodalmi nyelv úttörőjének. Az ő nevéhez fűződik mindezekon kívül az Újtestamentum első fordítása is (1755), amely nyomtatott formában is napvilágot látott. – 1713-ból származik egy Márk evangélium, LARS RANGIUS fordítá-

---

öt legértékesebb, nagyterjedelmű szótár közül csak egy nyelvésznek a munkája (NIELSEN északi szótára, 1932–1938), kettőt lelkészeknek köszönhetünk (GRUNDSTRÖM 1946–1954: lulei, HASSELBRINK 1981–1985: déli számi), további kettő készítője pedig lelkészek fiai (T. I. ITKONEN 1958: kolta, kildini, akkalai, teri számi, E. ITKONEN 1986–1989: inari számi).

sában, valószínűleg szintén umei nyelvjárásban, ez azonban nyomtatásban nem jelent meg (WILSON 2008: 135–141).

A nyelvészek számára régóta fontos műként szolgál – már GYARMATHI SÁMUEL által is használt! – ERIK LINDAHL (1717–1793) és JOHAN ÖHRLING (1718–1778) számi–latin–svéd szótára, amelyet a korszak legkiemelkedőbb opuszának tartanak. Az 1780-ban megjelent „Lexicon Lapponicum” bázisa a számi beszélők déli területe, de nem tisztán egy nyelvjárás, tartalmazza FJELLSTRÖM umei és pitei gyűjtését is (utóbbi a szótár elején helyet kapó számi nyelvtan alapja). Összességében a Jokkmok, Arjeplog és Lycksele közötti terület egységbe vonására tettek kísérletet. A szerzők egyszerűsített hangjelölést használnak, amely megkönnyíti ugyan a szótár használatát, azonban a nyelvjárások közötti különbségeket összemosza (ráadásul a szavak nyelvjárási hovatartozása sincs jelölve).

A könyv ennek ellenére mind terjedelmében (és impozáns kivitelében), mind felépítésében lenyűgöző. Első felében az ÖHRLING által írt számi nyelvtan szerepel, igaz kizárólag az alaktani részt tárgyalja, névszó- és igeragozási sémái azonban figyelemre méltók. Az igei paradigmán belül megkülönbözteti a praesens I. és a praesens II. alakokat, és dicséretes az is, hogy az aktív, a passzív és a tagadó ragozást is szemléletes táblázatokban mutatja be, miközben a névszóragozásban tizenegy esetet is felvesz.

A szótár szerkezete könnyen átlátható. A számi címszó nagybetűvel kezdve, kiskapitálissal van szedve, majd a latin megfelelő dőlten, a svéd pedig normál betűtípussal jelenik meg. A szótár lapozgatása közben számos kifejezéssel, példamondattal találkozhatunk, és természetesen még itt is jelen van a vallási irodalom nagyarányú szókincse. A szótár használatát a mű végén található svéd–számi kissoztár segíti.

HALÁSZ IGNÁC (1855–1901) BUDENZ tanítványaként a 19. század nyolcvanas–kilencvenes éveiben három tanulmányutat tett a svédországi számik földjén. Gyűjtőmunkája eredménye négy kötetnyi népköltészeti anyag, majd ezek feldolgozásaként egy nyelvtan és több tanulmány, valamint szótárak, szójegyzékek. Sajnos, korai halála megakadályozta pályája kiteljesedését. HALÁSZ legnagyobb munkája a déli számi szótára, de emellett elkészítette a pitei és a lulei nyelvjárások szójegyzékét is.

Az első, 1884-ben megjelent 140 oldalas munkája, a „Svéd-lapp szótár a Lule- és Pite-lappmarki” szövegekhez c. háromnyelvű opusz, a számi címszavak után magyar és német jelentéseket közöl. Az adatok egyszerűsített átírással vannak lejegyezve (ez kiváltotta a neves svéd lappológus, K. B. WIKLUND bírálatát). HALÁSZ megadja a névszók többes nominativusát (néha az egyes genitivust is), az igeéknél pedig az 1. és 3. személy mellett, tótani megfontolások alapján a tagadó igeragozás egyes számú 3. személyű alakját tünteti fel.

Öt évvel később, 1896-ban került ki a nyomdából HALÁSZ másik jelentős munkája, a „Pitei lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói szójegyzékkel” címet viselő mű. A közel 200 oldalas szójegyzéket – mely felépítésében szinte teljesen megegyezik a déli számi szótár elveivel – 40 oldalnyi nyelvtani rész előzi meg. A szókincs itt is korábbi szövegek közlések szótári kivonata. A gyűjtés egyetlen területről, a norvég Saltdal régiójából származik, így csupán egy dialektust fed le.

Ezt követte 1891-ben a „Déli-lapp szótár”, amely elsősorban saját gyűjtésén, korábban közölt szövegein alapult. A több mint 250 oldalas szótár, mely az Ugor Füzetek 10. számaként jelent meg, következetesen jelöli a címszavak adatolási helyét, ezáltal követhetővé válnak a déli számi dialektusok közötti eltérések. Itt jelzi rövidítve forrásait is, melyek között szerepel pl. a LINDAHL – ÖHRLING-szótár, FRIIS szótára vagy BUDENZ „Svéd-lapp nyelvmutatványok” (1876) című műve. Gyűjtései a következő területeket érintették: a Tärna vidéki stenselei nyelvjárás, a jemtlandi nyelvterület és ezek alldialektusai, valamint Undersåker vidéke. Ezeket egészíti ki, ahol lehetséges lulei számi adatokkal, valamint – „a hol pedig ilyenek nincsenek” – LINDAHL – ÖHRLING és FRIIS adataival (HALÁSZ 1891: III–V). HALÁSZ a számi szavak jelentését nemcsak magyarul, hanem németül is megadja. A szócikkek könnyen átláthatók, jól használhatók.

Az 1800-as évek végén és az 1900-as évek első felében több alkalommal is jártak umei nyelvterületen nyelvészek (AXEL CALLEBERG, NILS MOOSBER, TRYGGVE SKÖLD és KARL BERNHARD WIKLUND). Jegyzeteik, céduláik és szógyűjteményeik sajnos máig kiadatlanok, de elérhetőek az Uppsalai Egyetem archívumában (bővebben LARSSON 2012).

## 2.2. Lulei számi szótár

Az első lulei szövegek az 1740-es évektől jelentek meg (RYDVIK 2013: 31). Sokáig kellett várni azonban az első szótár kiadásáig, bár kéziratos munkák már a 18. században keletkeztek, köztük a norvég C. F. HAGERUP norvég misszionárius nyelvtana és szójegyzéke (QVIGSTAD 1899: 18).

Az első, nyomtatásban is megjelent mű értékét jelzi, hogy az elmúlt száz évben többször is újra kiadták, legutóbb 2013-ban. HALÁSZ bírálója, KARL BERNHARD WIKLUND (1868–1934) nemcsak umei területeken végzett gyűjtéseket, kutatói munkáját tulajdonképpen a luleivel kezdte. 1890-ben megjelent, közel 8000 szavas, 187 oldalas lulei számi–német szótára, a „Lule-lappisches Wörterbuch” gazdag szóanyaggal rendelkezik, ráadásul négy alnyelvjárásból (déli, északi, ill. Jokkmok és Gällivare területek) tevődik össze. Anyagát később GRUNDSTRÖM teljes egészében beolvasztotta nagyszótárába, de önmagában is használható a mai napig. Különlegessége, hogy viszonylag kis terjedelme ellenére sem szorítkozik kizárólag az alapszókincs visszaadására, számos szinonima teszi értékessé, kiváló alapot adva többek között a lulei szókincs tanulmányozásához. – WIK-



LUND nevéhez fűződik a „Lärobok i lappska språket” (1901, 1915) című kresztomátiaszerű tankönyv, amely szójegyzéket is tartalmaz.

### 2.3. Északi számi szótárak

A norvég származású KNUD LEEM (1697–1774) korának egyik legjelentősebb tudósa, az északi számi irodalmi nyelv megalkotója. Mindössze 18 éves volt, mikor elvégezte teológiai tanulmányait a koppenhágai egyetem, és tanulmányozni kezdte a számi nyelvet. Misszionáriusnak jelentkezett Lappföldre, azonban fiatal kora miatt még tíz évig kellett várnia, míg 1725-ben THOMAS VON WESTEN<sup>5</sup> Porsangerbe, majd Laksefjordba küldte. LEEM egy évtizedet töltött Lappföldön, ezalatt széleskörű ismeretekre tett szert a számi kultúráról, embe-  
rekről, életmódjukról; s ekkor írta meg – első norvéggként – az északi számi nyelvtanát. A közel 400 oldalas munka („En lappisk grammatica efter den dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden”, Koppenhága, 1748) nehezen használható terjengőssége miatt. Művét később a híres dán nyelvész, RASMUS RASK dolgozta át, használhatóbb, gyakorlatiasabb formába („Ræsonneret lappisk Sproglære, Sami grammar”, Koppenhága, 1832).

LEEM még a nyelvtan koppenhágai kiadása idején elkezdte összeállítani háromnyelvű számi–dán–latin szótárát („Lexicon Lapponicum bipartitum. Pars prima lapponico–danico–latina”, 1768), melyben a Porsanger-fjord környéki nyelvjárást dolgozta fel. A kötet párja, a dán–latin–számi szótár („Pars secunda danico–latina–lapponica”, 1781), azonban csak halála után jelent meg (gondozója GERHARD SANDBERG), a késlekedés oka részben az 1769-es Vénusz-átvonulás volt. A ritka természeti jelenségnek köszönhetően került SAJNOVICS JÁNOS kapcsolatba a számikkal, köztük az első számi származású lelkésszel, ANDREAS PORSANGERrel is, aki LEEM munkáját is segítette. A magyar és a számi nyelv rokonságának felfedezése ezáltal utóbbi helyesírására is kihatott, ugyanis SAJNOVICS a LEEM-féle helyesírás átdolgozását javasolta, a magyar nyelv alapján (SAJNOVICS 1770/1994: 32–33). A korabeli számi helyesírás átgondolása valóban indokolt lett volna, ugyanis egészen a 19. század végéig svéd vagy norvég betűkészlettel jegyezték le a számi hangokat. Ráadásul minden író a saját szabályai és elképzelése alapján dolgozott (SVONNI 2013b: 12–13).

---

<sup>5</sup> WESTEN egyik fontos alakja volt a lappföldi hittérítésnek, többek között ő alapította 1717-ben Trondheimben a lappföldi misszionáriusokat oktató intézetet (Seminarium Lapponicum Fridericianum). 1727-ben bekövetkezett halálával azonban az intézet is megszűnt, csak 1752-ben, a lappföldi küldetéséről hazatérő LEEM nyitotta meg újra. Az iskola célja olyan tanárok és misszionáriusok képzése volt, akik szülőföldjükre visszatérve anyanyelvi oktatást és vallási feladatokat láthatnak el. A szeminárium LEEM halálát követően végleg megszűnt (MAGGA 2012: 7).

LEEM szótárai elsőként tartalmaznak északi számi adatokat, a szókincs teljes mértékben a szerző saját gyűjtése, a második kötetben karasjoki anyaggal kiegészítve. A kiváló, gazdag kötet sajnos mára nehezen hozzáférhető, de anyaga több későbbi szótárba is bekerült.

LEEM dán alapú szótárát norvégra dolgozta át és egészítette ki NIELS VIBE STOCKFLETH (1787–1866); nyelvtana (1840) és norvég–számi szótára („Norsk–Lappisk ordbog”, 1852) színvonala azonban hullámzó (QVIGSTAD 1899: 23). Szókincse LAKÓ (1986: 12) megítélése szerint nem sok új szót tartalmaz LEEM anyagához képest, azonban számos példát és kifejezést vesz fel az egyes címszavakhoz. STOCKFLETH munkája mégis úttörő a helyesírás tekintetben, amelyet RASMUS RASK hatására alkotott meg. RASK LEEM helyesírát dolgozta át STOCKFLETH-tel és HANS MORTEN KOLPUSSzal közösen. RASK az addig teljes mértékben latin betűkészletbe többek között szláv betűk kölcsönzését ajánlotta. A számi helyesírásba így kerültek be a következő mássalhangzók: *đ, t, ŋ*; illetve megkülönböztették a rövid és hosszú szibilánsokat és affrikátákat: *s, c, ȝ; š, č, ž*, igaz, utóbbi három nehézkes nyomdai kivitelezése helyett a *sh, ch, ȝh/zh* karaktereket alkalmazták (SVONNI 2013b: 14).

Később STOCKFLETH tanítványa és munkájának folytatója, FRIIS nemcsak STOCKFLETH szótárának anyagát dolgozta fel saját számi–latin–norvég szótárába, hanem helyesírását továbbgondolva megalkotta a mai helyesírás alapját.

A lappológiát kezdetben hittérítők művelték, de a későbbi munkát már nyelvészek végezték. Közülük a norvég JENS ANDREAS FRIIS (1821–1896) volt az első, aki kizárólag nyelvészeti megközelítésből készítette szótárát. Több népköltészeti és szókinccsgyűjtésen vett részt, bejárta Norvégia számik lakta területeit, gazdag gyűjteménye és sok, nyomtatásban megjelent műve jelzi termékenységét. Munkái közül jelentős a számi nyelvtana, a finnmarki „Lappisk grammatik” (1856), a „Lappiske sprogrøver” (amely mesék, közmondások és találós mesék gyűjteménye, 1856), de számunkra legjelentősebb a 868 oldalas szótára, amely „Lexicon Lapponicum cum interpretatione latina et norvegica” (1887) címmel jelent meg (HALÁSZ 1887–90: 145–153, ZSIRAI 1937: 573).

A számi–latin–norvég szótárról sok szempontból csak felsőfokon lehet szólni. Hatalmas terjedelmű szótár, több feldolgozott helyszíni gyűjtéssel és több nyelvjárás anyagával. Sokáig egyeduralkodó volt, de később is a számi kutatók egyik alapművének számított, emellett sokáig az északi számi irodalmi nyelv helyesírásának az etalonja volt. Felhasználta STOCKFLETH és RASK helyesírását, azonban kevésbé részletező betűkészlettel. Összességében elmondható, hogy egyszerűbb hangjelölési rendszert alkalmaz, aminek előnye a könnyebb használhatóság, míg hátránya, hogy a nyelvjárások hangtani különbségei sokszor elvesznek, ezáltal nyelvészeti munkák alapjául sem szolgálhat teljes biztonsággal.

A számi szókincs kapcsán fontos kérdés a jövevényszavak és az ősi/belső keletkezésű szavak viszonya. FRIIS szótára előszavában megjegyzi, hogy a forrásként használt LINDAHL – ÖHRLING-szótárral kritikusan járt el, mivel utóbbi szerint indokolatlanul sok svéd szót vesz fel, miközben azoknak számi megfelelői is használatban vannak.

FRIIS nagyon gazdag és alapos szóanyagot állított össze. Saját expedíciói során (1845–1854) – kezdetben karjalai földön, majd inkeri, észti és finn vidékeken – a népdalok feljegyzése mellett helyneveket is gyűjtött. Az oroszországi számiknál tett útjai során 21 mesét és mondát gyűjtött össze a teri számi dialektusból, emellett még egy kevéske anyagot Akkala (Imandra) és Notozero környékéről. Ezekhez később lexikai és grammatikai megjegyzéseket fűzött, azonban anyagának kiadására soha nem került sor. FRIIS északi szótára így tehát keleti számi (feltehetően kildini) példákkal egészült ki. A saját gyűjtése mellett felhasználta számos, addig nyomtatásban nem elérhető művet is, mint DAVID EMANUEL DANIEL EUROPAEUS (1820–1884) kéziratát is, aki LÖNNROT segítőjeként több népdalgyűjtésen vett részt.<sup>6</sup> Emellett feldolgozta az elődök szótárait is, köztük LINDAHL – ÖHRLING, LEEM és STOCKFLETH köteteit.

A számik őstörténetével, valamint a számi nyelv skandináv jövevényszavainak kérdéskörével foglalkozott JUST KNUD QVIGSTAD (1853–1957) norvég nyelvész és folklorista – aki rövid ideig hazája vallás- és oktatásügyi minisztere is volt – „Nordische Lehnwörter im Lappischen” (1893) című művében. (Életről bővebben LAKÓ 1958a: 214–215.) Gyűjtéseit és a munkáiban fellelhető szóanyagot végül KONRAD NIELSEN emelte be északi számi nagyszótárába.

#### 2.4. Inari számi

Az inari számi iránti érdeklődés csak a 19. század második felében vette kezdetét. Az első mű EDVARD WILHEM BORG tollából 1859-ben látott napvilágot („Anar sämi kiela aapis kirje ja doctor Martti Lutherus Ucca katekismus” [Inari számi nyelvű ábécéskönyv és Martin Luther doktor Kis katekizmusa]). Ebben az időszakban azonban nem jelent még meg szótár.

#### 2.5. Keleti számi szótárak

Az oroszországi számik első kutatója, ARVID GENETZ (1848–1915) munkássága elején a karjalai, aunuszi-karjalai, lúd és vepsze nyelvvel foglalkozott, majd a kolai számiknál gyűjtött. Szótára, a „Kuolan lapin murteiden sanakirja” (1891) közel fél évszázadig az egyetlen használható munka volt e nyelvterületről. E mai napig értékes mű függeléke szöveggyűjtései egy részét is tartalmazza.

---

<sup>6</sup> T. I. ITKONEN említi szótára előszavában, hogy EUROPAEUS szójegyzéke közel 140, sűrűn írt és nehezen olvasható negyedréti papír terjedelmű szöveg.

### 3. A számi lexikográfia története a 20. század elejétől az 1970-es évekig

#### 3.1. Az első nyelvészek lexikográfiai munkái (déli és umei számi)

ELIEL LAGERCRANTZ (1894–1973) kutatóútjai során egész Lappföldet bejárta, és szinte minden nyelvjárással foglalkozott kisebb-nagyobb mértékben. Munkásságának fő vonulatát nyelvtanok és szótárak teszik ki. 1923-ban déli számi, majd 1929-ben pitei és északi számi grammatika jelent meg tőle. Első szótára, a „Wörterbuch des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen” (1926) a déli számi nyelvjárás, pontosabban a déli nyelvjárásnak a norvégiai Wefsen (mai nevén Vefsn) régióban beszélt aldialektusán alapul 3186 címszavával. Felépítésében és módszertanában megegyezik későbbi, 1939-es szótáráéval.

Az egyik legaktívabb terepkutató, a svéd BJÖRN COLLINDER (1894–1983) 1923 és 1947 között 21 tanulmányúton vett részt a svédországi számiknál, körbejárva egész lakóterületüket. Gyűjtésének egy része szójegyzék formájában látott napvilágot 1943-ban, „Lappisches Wörterverzeichnis aus Härjedalen” címmel. Ebben a legdélebbi alnyelvjárás szókincsét, a Härjedalenben használt dialektust dolgozza fel. A számi helynevekről készített szótára, az „Ordbok till Sveriges lappska ortnamn” (A svédországi számi helynevek szótára, 1964) a számi lexikográfia és névtan kiváló munkája.

A német WOLFGANG SCHLACHTER (1908–1999) nevéhez fűződik az egyetlen, nyomtatásban is megjelent, kizárólag umei adatokat tartalmazó szótár („Wörterbuch des Walldlappendialektes von Malå und Texte zur Ethnographie”, 1958). A mű keletkezéstörténete is különösen kalandos. SCHLACHTER 1940-es tanulmányútja során az északabbra fekvő lulei számi területeken szeretett volna gyűjteni, azonban a háború okozta viszontagságok miatt a svéd kormány ezt nem hagyta jóvá. Ezért délebbi területekre, az umei számikhoz utazott. A malåi erdei nyelvjárás területén végzett gyűjtése végül a Lexica Societatis Fenno-Ugricae sorozat 14. köteteként jelent meg. A munka előszavából kiderül, hogy a kézirat is részben áldozatául esett a háborúnak, pontosabban az erős szélnek, ami a cédlák nagy részét Berlin utcáira száműzte. Mindezek ellenére végül nyomtatásba kerülhetett az első umei számi–német nyelvjárási szótár, amely – a kötet végén fellelhető német regiszter tanúsága szerint – több mint 4300 címszót tartalmaz. (SCHLACHTERről: NYÍRI 1973, MIKOLA 1998–1999.)

A szótár tárgyalja a fontosabb ragozási típusokat is, és a mutatók segítségével könnyen használható, szócikkeiben pedig elődeinél gyakorlatiasabb felépítésű. A szóanyag azonban nem teljes, például a hónapok nevei közül hiányzik a március, a május és az október. A címszavakat követő német megfelelőik pontosan és tömören adják vissza a szó jelentését, pl. *bárrat* ’essen; eszik’, *bárrastit* ’ein wenig essen’.

Újabb déli számi szótár 30 évvel COLLINDER művét követően jelent meg. Ez szintén csak egy részterületet fed le. ERIK NILSSON-MANKOK (1908–1993)

„Svensk–sydsamisk ordlista” (1976) című munkájában szakított a korabeli dokumentáló lejegyzéssel, és a mindennapi beszélt nyelv visszaadására törekedett.

### 3.2. Lulei számi szótár

Az első számi származású lappológust tisztelhetjük HARALD GRUNDSTRÖM (1885–1960) személyében. GRUNDSTRÖM Jokkmokkban lelkészkedett, anyanyelve a lulei volt. Háromkötetes lulei számi szótárának („Lulelappisches Wörterbuch”, 1946–1954) alapja egyrészt saját gyűjtése, másrészt beledolgozta elődei, WIKLUND és COLLINDER feljegyzéseit is.

GRUNDSTRÖM lulei számi–német–svéd szótára svéd előszóval indul. Adatközlőit nemcsak egyesével bemutatja a bevezetőben, hanem a szócikkekben is minden esetben feltünteti az adott nyelvmester monogramját. A gazdag szóanyagot az első két kötet tartalmazza, több mint 1500 oldalon. A címszavak mellett GRUNDSTRÖM következetesen feltünteti a német mellett a svéd jelentést is. A második kötet végén kap helyet a lulei számi család- és személynevek jegyzéke, a női és férfi neveket külön listázva. A harmadik kötet a szupplementum, egy körülbelül 4600 szót tartalmazó német regiszter és egy igen alapos, kétszáz oldalas nyelvtani rész, amely a számi ige- és névszóragozást tárgyalja.

### 3.3. Északi számi szótárak

Nemcsak az északi, hanem az egész számi lexikográfia számára mérföldkönek számít KONRAD NIELSEN (1875–1953) norvég nyelvész munkássága. Ezt többek között olyan művek jelzik, mint háromkötetes norvég nyelvű számi nyelvkönyve („Lærebok i lappisk”, 1926–1929) vagy a nagyszótára, amely napjainkban is nélkülözhetetlen segédeszköze a nyelvészeknek.

NIELSEN számiknál tett kutatóútjai 1898–1899-ben kezdődtek, és érintették Norégiában Polmak, Karasjok és Kautokeino számik lakta területeit. Gyűjtésének fő időszaka 1906 és 1911 közé esett. E munka eredménye a „Lappisches Wörterbuch nach den Dialekten von Polmak, Karasjok und Kautokeino”, amely 1913-ban jelent meg. Munkáját folytatva, egyre gazdagodó anyagába beemelte QVIGSTADnak a számi jövevényszavait tárgyaló munkája szóanyagát is. Az óriási terjedelmű, együttesen 2300 oldalas szótár (63 lapos bevezetővel), 1932 és 1938 között, három kötetben jelent meg, „Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino” címmel (1. kötet A–F, 2. G–M, 3. N–Æ). A negyedik rész, a fogalmi körök szerinti mutató ASBJØRN NESHEIM közreműködésével 1956-ban látott napvilágot (ebben kaptak helyet az egyéb kiegészítő anyagok is). Az ötödik kötet (1962) – szintén NESHEIM szerkesztésében – a korábbi részek javításait és pótlásait tartalmazó szupplementum. Az öt kötet összefoglaló címe: „Lappisk Ordbok – Lapp Dictionary”.

A szócikkek felépítése világos. A számi címszót a röviden jelzett fokváltakozás követi, majd a nyelvjárási alakok sorakoznak, végül a címszó angol és nor-

vég jelentései állnak. A számi nyelvjárási adatokat NIELSEN angolul és norvégul gyakran csak körülírással tudta visszaadni.

NIELSEN hangjelölési rendszere nyelvészetiileg nagyon pontos, de ezzel együtt – számi nyelvről lévén szó – bonyolult, mindennapi használatra nehezen alkalmas. NIELSEN azt remélte, hogy az ő helyesírása szolgál majd az irodalmi ortográfia alapjául, de szótárának megjelenése után is FRIIS helyesírása maradt használatban (és ezzel tulajdonképpen kezdetét vette a különböző számi dialektusokra kidolgozott irodalmi átírások versenye).

A 4. kötet, a fogalmi körök szerinti angol és norvég nyelvű mutató voltaképpen a számi szókincs fényképekkel és rajzokkal illusztrált tematikus áttekintése. NIELSEN-nél három fő részre osztott rendszerrel van dolgunk (1. General fundamental ideas and the inanimate world, 2. Vegetable and animal life, 3. Person and community), azonban az alcsoportok nagyobb száma (552!) sokkal tágabb besoroláshoz nyújt teret, ezáltal a speciális lexikai vizsgálatok kiindulópontja lehet. A norvég és az angol indexek egyenként közel 3300 címszót tartalmaznak. NIELSEN szótára a mindennapi élő számi nyelv tükre. Munkájával megszületett az első terjedelmes, gyakorlati szempontok szerint készült számi nagyszótár, amiről a korabeli és későbbi nyelvészek is csak az elismeréssel szóltak (I. ZSIRAI 1937: 575–576, LAKÓ 1941–1943b, 1958b, 1986: 6, 20–21). NIELSEN adatai ma is jól használhatók a nyelvtörténeti kutatásokban. Munkájának értékét elismerve SAMMALLAHTI is NIELSEN szótára alapján készítette el az északi számi nyelvjárás regiszterét „North Saami Resource Dictionary” (2002) című munkájában.

Kis terjedelmű, az alapszókinccset lefedő, gyakorlati használatra szánt szótárat köszönhetünk NILLA OUTAKOSKInak (1919–2003), akinek 1952-ben megjelent északi számi–finn szójegyzéke („Saamelais-suomalainen sanaluettelo”) a 20. század második felében további három kiadást is megélt (1959, 1971, 1976).

PEKKA LUKKARI számi–finn szótára („Sami-suoma satnegirji”) 1974-ben jelent meg. Ennek javított és bővített kiadása, közel 8400 címszóval („Sami-suoma sadnekirji. Saamelais-suomalainen sanakirja”, 1977) három évvel később, majd ugyanebben az évben ennek „párja”, a finn–számi szótár („Suoma-sami sadnekirji. Suomalais-saamelainen sanakirja”, 1977) is napvilágot látott. LUKKARI eredeti terve szerint hiánypótlási szándékkal 1000 szavas szójegyzéket akart összeállítani, de a munka kinőtte a kereteit, és végül nyolcszorosára duzzadva került nyomtatásba. Mindkét 1977-es szótár elején nyelvtani rész található, amely modern és letisztult formában, táblázatosan mutatja be a számi névszó- és igeragozást. Külön tudománytörténeti érdekessége e műveknek a számi nyelvű előszó, ez a számi lexikológia évszázadai során az első ilyen eset.

A számi címszavak jelzik a fokváltakozást, erre – tekintve, hogy ez talán a számi nyelv legbonyolultabb nyelvtani jelensége – nagymértékben szüksége is van az olvasónak. A számi igékre jellemző akcióminőséget LUKKARI a számi–finn szótárban világosan megkülönbözteti, pl. *rahkadit* 'rakentaa [épít]', *rahah-*

*điškoahitit* 'alkaa rakentaa [építeni kezd]'; *rahkadastit* 'rakentaa nopeasti [gyorsan épít]'. Nehéz dolga volt a szótárszerkesztőnek a speciálisan számi szókinccsel, pl. *rivgu* 'nainen, joka ei ole saamelainen [olyan nő, aki nem számi]', az állat- és növénynevekkel. A szótárban a modern élet elemei is megtalálhatók, pl. *tahtur* ~ *tiehtomašiina* 'tietokone [számítógép]'.<sup>1</sup>

A norvégoknak STOCKFLETH 1852-es norvég–számi szótára után több mint 100 évig kellett várniuk egy újabb műre. THOR FRETTE (1918–1987) norvég–számi szótára („Norsk–samisk ordbok, 1975) 203 oldalon 11 ezer norvég címszót tárgyal, melyek nagyrészt saját gyűjtései. A munka számos olyan, a mindennapi beszédhasználatban meglévő szavakat is tartalmaz, melyek itt vannak adatolva először. A szótár használata talán éppen ezért terjedt el széles körben nemcsak Norvégiában, hanem a szomszédos Svédországban is.

TUOMAS MAGGA és RITVA TOROPAINEN 1977-ben egy rövid, 92 oldalas finn–számi szójegyzéket jelentetett meg, „Suomalais–saamelainen keskeinen sanaluettelo” címmel. MAGGA „Lærebok i Lappisk” címmel LUKKARIVAL is készített nyelvkönyvet, ez finnül is megjelent „Saamen kielen kielioppi” címmel.

### 3.4. Keleti számi szótárak

Az oroszországi számik kutatója, TOIVO IMMANUEL ITKONEN (1891–1968) már egészen kiskorában kapcsolatba került a számikkal, amikor hatévesen Inariba került. Később, már nyelvészként a kolai és a teri számi mellett foglalkozott a kildini számival is. (Akkoriban a finn–orosz határ máshol húzódott; Finnország 1917-ig az orosz birodalom része volt. A kolták Petsamóban hivatalosan finn területen laktak, a II. világháború után költöztették őket Sevetijärvi-be.) ITKONEN 1958-ban megjelent kétkötetes szótára („Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen”) a Lexica Societatis Fenno-Ugricae szótársorozat 15. kiadványa. Az első kötet a szokásos részek (előszó, források, átírási módszertan és rövidítésjegyzék) mellett a nyelvjárások felosztásáról is szól, és – amit elengedhetetlennek tartok a számi nyelvjárási szótáraknál, de sajnos, csak elenyésző számban van meg – térképet is közread. Ezt a szótári rész követi, 803 oldalon át. A második kötet a kiegészítéseket és a pótlásokat is tartalmazza, összesen 173 oldalon. Helynévszótár (965–1038) és személynév-jegyzék (1039–1056) is tartozik a műhöz. A szójegyzék használatát háromnyelvű (norvég, finn és német) mutató segíti. Méltán írja a szótárról LAKÓ (1986: 23), hogy a kolta és kolai számi pótolhatatlan kincsestára.

A szótár gazdag forrásanyaggal rendelkezik – nemcsak elődei szótárát, LAGERCRANTZ és FRIIS munkáit dolgozta fel, hanem minden megjelent és kéziratban maradt kolta és kolai számi szöveget, gyűjteményt és szójegyzéket is – de emellett T. I. ITKONEN saját gyűjtései (1912-től folyamatosan) is szerepelnek benne.

A szótár tipográfiája és a címszavak lejegyzése nagyrészt LAGERCRANTZ hagyományain, a diakritikus betűk „szereteten” alapul. A címszavak jelentését németül és finnül is megadja ITKONEN. A szócikk végén a jövevényszavak esetében jelzi az átadó nyelvet és szóalakot is. Nyelvtani alakok megadása ritkán – és nem következetesen – fordul elő (pl. sgLoc, plLoc). A példamondatok nagyon hasznosak.

E terület anyagáról MATTI SVERLOFF jóvoltából jelentek meg további művek: egy finn–számi középszótár 1978-ben („Suomi–saamski keskeissanasto, Suåma–sâåma kôskaldsännôs”), majd egy finn–kolta számi kisszótár („Suomi–Koltansaame piensanasto. Suåma–Sääém sieõmsäennôs”) 1989-ben.

### 3.5. LAGERCRANTZ szótára

Nem lehet egy adott nyelvterülethez kötni ELIEL LAGERCRANTZ „Lappischer Wortschatz” c. művét. Az 1939-es szótár két kötetben jelent meg, összesen 1250 oldalon. Szóanyagát 1918–1924 közötti tanulmányútjai során gyűjtötte, Norvégia, Svédország és Finnország területeiről, közel 100 adatközlőtől. A szótárának második kötetében részletesen tárgyalja az általa vizsgált nyelvjárásokat, saját csoportosítást ad közre és egyúttal új terminusokat is alkalmaz a nyelvjárások megnevezésére, s ezeken belül egyesével feltünteteti adatközlőit is. Szótárában több nyelvjárás szókincse is fellelhető, köztük a déli számi, umei, lulei, ill. az északi számi, de voltak adatközlői Neiden területéről is, amely az inari, az északi és a kolta számi dialektusok metszéspontjában fekszik.

A szótár hangtani lejegyzése a kor szokásaitól megfelelően (l. például KARJALAINEN osztják szótárát) rendkívül aprólékos. Többen kifogásolták azonban, hogy LAGERCRANTZ lejegyzései sokszor pontatlanok. Ennek oka az lehet, hogy a szerző a hatalmas mennyiségű adatot nagy területről gyűjtötte össze, ráadásul egy-egy nyelvjárás szókincse sokszor egyetlen nyelvmester közlésén (és kiejtésén) alapul.

A szótár összesen 8859 címszót tartalmaz. A szerző számozással jelöli az ábécérendben tárgyalt adatokat. Sok bennük a rövidítés, az adatok forrásait részletekbe menő precizitással tünteti fel LAGERCRANTZ. A címszó alapja (LAGERCRANTZ terminológiájával élve) a déli számi nyelvjárás (innen van a legtöbb adata is), majd ezt követi a nyugati, északi és a keleti nyelvjárás (utóbbi alatt ebben az esetben Neident kell érteni, ugyanis a szerző ennél keletebbre fekvő nyelvjárási területen már nem gyűjtött). A származékszavakat és összetételeket a címszóval egy pontban (vagy külön alpontokban) tárgyalja, lehetőleg példamondatokkal. Ahol indokolt, a jövevényszavak eredetét is jelzi.

A kötet elején furcsa módon elmaradt szokásos „szótári kiegészítők” a második kötet végében kaptak helyet, így valahol a kötet közepén kell keresnünk a tartalomjegyzéket (1036–1037). Az egyirányú számi–német szótárban való tájékozódást kétféle mutató is segíti: fogalmi és alfabetikus regiszter szerinti. Fogal-



mi körök szerint három csoportot különböztet meg (meteorológiai, művelődési és természeti), ezen belül 300 alcsoport vesz fel. (A szótárról részletesebben l. LAKÓ 1941–1943a.)

#### 4. Az 1980-as évek szótárai

##### 4.1. Déli számi szótár

LAGERCRANTZ déli számi szótárát a XX. század nyolcvanas éveiben váltotta fel GUSTAV HASSELBRINK (1900–1982) karesuandói esperes nagy terjedelmű, kiváló példatárral rendelkező műve. HASSELBRINK – aki többek között magyarul is tudott – első jelentős nyelvészeti munkája a KNUT BERGSLANDdal közösen készített déli számi olvasókönyv, amely nyelvtannal és szójegyzékkel kiegészítve segíti a nyelvtanulókat („Sámien lukkeme-gärjá: sydlapsk läsebok med grammatik och ordlista”, 1957).

HASSELBRINK fő műve a háromkötetes déli számi nyelvjárási szótár („Südlappisches Wörterbuch”), amelynek egyik legnagyobb érdeme, hogy az összes déli számi nyelvjárást tárgyalja. Első kötete 1981-ben került ki a nyomdából, szerzője azonban a többi kötet megjelenését már nem élhette meg. A második egy évvel a halála után, a harmadik 1985-ben jelent meg.

A közel 1500 oldalas, német nyelvű szótár felépítése világos, tipográfiája jól átlátható, a címszavak szépen tagoltak. Nagy hátránya, hogy nincs szómutatója. Szókincsbeli érdekessége, hogy HASSELBRINK nemcsak személy- és helyneveket vett fel, hanem kutyanevvel is szép számban találkozhatunk a szótár lapozgatása közben, pl. *Gukteh* vagy *Tjaabbe ~ Tjaappe*.

A szótárak sarkalatos problémája, hogy a származékszavak vagy összetételek külön címszóként szerepeljenek vagy az adott szócikken belül tömbösítve álljanak. Úgy vélem, HASSELBRINK megtalálta a középutat: a származékok csillaggal jelezve, külön sorba szedve a címszó alá tartoznak, de szépen elkülönülnek.

A nyelvtani instrukciók (pl. sgGen, sgLoc) gyakran egészen nagy mennyiségben, de nem következetesen szerepelnek a szótárban (l. pl. a *ditte* ’ő’ címszót), sőt HASSELBRINK a szótár első kötetében található 151 oldalas nyelvészeti rész ide vonatkozó fejezetszámát is megadja a szócikken belül.

Sokszor okoz nehézségeket a számi szavak más nyelven való visszaadása, ezeket példamondatokkal vagy körülírással segíti a szerző. A számik minden napjairól adnak képet például a következő kifejezések: *iekedsvüllen* ’die Zeit am Abend, wenn das Rentier sich ausgeruht hat und zum Weiden Aufstehen will’, ill. *tjaktedaalvie* ’Herbswinter; die Zeit, wenn das Laub gefallen ist und es kalt ist, aber es noch keinen Schnee gibt; der Anfang des Winters’.

#### 4.2. Az északi számi szótárak és SAMMALLAHTI munkásságának kezdete

Kisebb terjedelmű szótár NILS JERNSLETTEN (1934–2012) norvég nyelvész 1983-as számi–norvég szótára, a „Álgosátnegirji. Samisk – norsk ordbok”. LUK-KARLHOZ hasonlóan számi nyelvű előszóval köszönti az olvasókat, melyet egy közel 3800 címszavas szójegyzék követ. Az északi számi dialektusban megadott szócikkekhez nem tartoznak kiegészítések, sem példák, sem magyarázatok. A címszó után annak fokváltakozott formája és a norvég jelentés áll. Művének alapja 1973-as iskolai szójegyzéke („Sámegiela skuv'lasádnelis'to mas sánit læt jár'galuvvun dárugillii. Samisk–norsk ordliste”, 1973).

PEKKA SAMMALLAHTI a jelenkori számi lexikológia (és tágabban véve is a számi nyelvészet) legkiemelkedőbb alakja. Ezidáig tizenhat kitűnő szótár létrehozója – ebből nyolcat önállóan, nyolcat társszerzőkkel készített.<sup>7</sup> SAMMALLAHTI, lexikológiai munkásságát felhasználva többek között a norvég és kolta számi irodalmi nyelvek fejlesztője is, nyelvújító, a modern számi terminológia kutatója, aki vallja, hogy a létrehozott új kifejezések csupán javaslatok, lehetőségek, s az, hogy megmaradnak-e a mindennapi használatban, a nyelv önálló élete során dől el.

<sup>7</sup> Önálló művei sorrendben a következőek: 1. az oktatás terminológiáját tartalmazó szójegyzék („Skuvlaterminologija, gaskaboddosaš čoakkaldat”, 1982); 2. finn–számi szótár („Suoma–sámi sátnelistu, oahppagirjebargguid várás”, 1984); 3. lapp–finn szótár („Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais–suomalainen sanakirja”, 1989); 4. az informatika szótára („Dihtorsáni”, 1990); 5. lapp–finn–lapp szótár („Sámi–suoma–sámi sátnegirji. Saamelais–suomalais–saamelainen sanakirja”, 1993); 6. „három az egyben” szótára („North Saami Resource Dictionary”, 2002); 7. nyelvészeti terminusok szótára („Gielladutkama terminologijja”, 2007); 8. szóvégmутató szótár (Inarinsaamen käänteissanakirja. Inari Saami Reverse Dictionary, 2007). Társszerzős művei: 9. MATTI MOROTTAJÁVAL készített inari számi–finn–inari számi iskolai szótára („Säämi–suoma–säämi škovlasäikirje. Inarinsaame–suomi–inarinsaame koulusanakirja”, 1983); 10. HELENA VALKEAPÄÄVEL: „Giellaoahppi sátnelistu: sámegiela 1400 dábbáleamos sáni”, 1984; 11. a JOUNI MOSNIKOFF-fal közösen írt kolta–lapp–finn szótár („U'cc sääm-lää'dd sää'nnkeärjaž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja”, 1988); 12. ugyancsak MOSNIKOFF-fal a finn–koltalapp szótár („Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nnke'rjj”, 1991); 13. ANASTASIJA HVOROSTUHINÁVAL egy kildini lapp–finn szótár („Unna sámi-sám' sátnegirjjás. Удць сáмь–сáми соагкнэгка”, 1991); 14. ismét MOROTTAJÁVAL inari lapp–finn szótár („Säämi–suomâ sänikirje. Inarinsaamelais–suomalainen sanakirja”, 1993); 15. KLAUS PETER NICKELLEL lapp–német szótár („Sámi–duiskka sátnegirji. Saamisch–deutsches Wörterbuch”, 2006); 16. ugyancsak NICKELLEL a német–lapp szótár („Duiskka–sámi sátnegirji. Deutsch–saamisches Wörterbuch”, 2008).

SAMMALLAHTI – aki először az északi, majd a kolta és inari számít is elsajátította (KERESZTES 2007: 202) – szótárai finnel, némettel vagy angollal párosított, több nyelvjárást is lefedő kis- és középszótárak.

PEKKA SAMMALLAHTI kiváló, 1989-es számi–finn („Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais–suomalainen sanakirja”) szótára 35 ezer címszóval, 541 oldalon tárja elénk a számik hagyományos és modern életét is bemutató szókincsét, emellett több mint 700 személy- és helynevet is tartalmaz. A szótár az északi számi nyelvjárást szókészletét tárgyalja, kisebb mértékben NIELSEN szótárán, nagyobb mértékben saját gyűjtésén alapul (SAMMALLAHTI 55 embernek mond köszönetet a segítségével). A gyűjtések során lefedett terület Finnország legészakibb csücske és Észak-Norvégia, Finnmark vidéke, egészen az Északi-Jeges-tenger partvidékéig. – A számi és finn nyelvű rövid előszót és szótárhasználati leírást követő szótári anyag modern, jó felépítésű. A címszót indokolt esetben a fokváltakozás jelzése, majd a szófaj rövidítése és a finn megfelelő követi. Összességében ez nagyon jól használható, rövidítésekkel, pragmatikai és nyelvi információkkal ellátott (pl. vonzatok esetében vagy a témakörök terén) értékes szótár. A névszó- és igeragozási paradigmák a kötet végén kaptak helyet.

Az iskolai szótárak sorát gazdagítja a számi nyelv professzora, MIKAEL SVONNI számi–svéd szótára („Sámegiell–ruotagiell skuvlasátnelistu. Samisk–svensk skolordlista. Sámiskuvlastivra”, 1984), illetve 1990-es számi–svéd, svéd–számi iskolai szótára („Sátnegirji, sámi–ruota, ruota–sámi. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok”, 1990).

HALÁSZ IGNÁC két megjelent szótárán kívül csak egyetlen magyar vonatkozású számi lexikográfiai munkáról beszélhetünk (erről is csak tág értelemben). Ez LAKÓ 1986-os „Chrestomathia Lapponica” c. művének 40 lapos, kb. 1500 szavas szólistája. Ez a szójegyzék elsősorban a kötetben található szövegek szókincsét tartalmazza, lejegyzésének alapja NIELSEN északi számira kialakított irodalmi nyelvváltozata.

#### 4.3. Az első inari számi szótárak

Nagy késedelemmel, de az inari számi szótárkiadás is kezdetét vette a 20. század végén. Elsőként PEKKA SAMMALLAHTI és MATTI MOROTTAJA számi–finn–számi iskolai szótára jelent meg („Säämi–suoma–säämi škovlasänikirje. Inarinsaame–suomi–inarinsaame koulusanakirja”, 1983), amelyet egyre több kiadvány követett.

BERECZKI GÁBOR azt írta az egyik legjelentősebb finn nyelvész, ERKKI ITKONEN (1913–1992) 60. születésnapja alkalmából, hogy ez a kor egy nyelvész életében távolról sem jelenti pályafutása végét, hiszen „ezután születnek a dolgoz élet tapasztalatait összegző nagy művek” (BERECZKI 1973: 445). Az Inariban, számik lakta területen született ERKKI ITKONEN (aki egyébként T. I. ITKONEN legfiatalabb öccse volt) addigi munkássága is kiemelkedő volt, de mi sem

bizonyítja jobban BEREZKI szavait, minthogy fő műve, a máig legnagyobb terjedelmű inari számi szótár, az „Inarilappisches Wörterbuch” valóban csak kerek születésnapja után született: 1986 és 1991 között látott napvilágot. A négykötetes nagy szótári vállalkozás – melyben többek között RAIJA BARTENS és LEA LAITINEN volt segítségére – a Lexica Societatis Fenno-Ugricae sorozat 20. köteteként jelent meg, összesen több mint 1300 oldalban. ITKONEN szótárának első három kötete tartalmazza az inari számi szókincsét, de érdekessége, hogy – lehet, egyetlen dialektus részletes feldolgozása volt ennek a vállalkozásnak a célja, mégis – bőségesen közöl északi számi adatokat is, melyeknek külön regiszterét is megtalálhatjuk a 4. kötetben.

A szóanyag felépítése és az ITKONEN által használt lejegyzési forma könnyen kezelhetővé teszi a szótárat. Az egy hasábon szereplő szócikkek jól átláthatók. LAGERCRANTZHOZ hasonlóan itt is számozott elrendezéssel találkozunk. A névszók mögött gyakran szerepelnek kiegészítő nyelvtani információk (pl. az illativus egyes és többes számú formája). A címszavak jelentését németül adja meg a szerző. A kereshetőséget a 4. kötet teszi lehetővé, melyben a névszó- és igeragozási táblázatok mellett a német szavak mutatója is szerepel, melyben az adott szavak sorszámát kapjuk meg.

#### 4.4. Keleti számi szótárak

Az orosz területeken élő kildini számik legfőbb kutatója az orosz származású RIMMA DMITRIJEVNA KURUČ. Az ő szerkesztésében jelent meg 1985-ben a 8000 címszavas „Саамско–русский словарь”. A szóanyag alapja a cirill betűkkel lejegyzett kildini nyelvjárás. A példamondatokban, frazémákban gazdag anyag után, a függelékben a cirill betűs címszavak átírókulcsa mellett a számi szavak latin és cirill betűs mutatója szerepel, valamint a kildini nyelvtan rövid hang- és alaktani leírása. KURUČ forrása többek között T. I. ITKONEN szótára és KERT 1971-es kildini számi nyelvkönyve („Саамский язык, кильдинский диалект”), továbbá MIKKO KORHONEN, JOUNI MOSNIKOFF és PEKKA SAMMALLAHTI 1973-as „Koltansaamen opas” (Kolta számi kalauz) című könyve.

A kildini számi szótárak sorát gazdagítja a fent említett GEORGIJ MARTINOVIC KERT (1923–2009) orosz nyelvész 1986-ban megjelent mintegy 4000 címszavas műve, a számi–orosz–számi iskolai kisszótár („Саамско–русский и русско–саамский школьный словарь”).

SAMMALLAHTI társszerzős szótárai közül kettő a kolta számít, kettő az északi számít és egy a kildini számít foglalja magában. A JOUNI MOSNIKOFF-fal való közös munka eredményeképp három év eltéréssel látott napvilágot előbb a kolta számi–finn („U'cc sääm–lää'dd sää'nnkeärjaž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja”, 1988), majd a finn–kolta számi („Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nnke'rjj”, 1991) szótár.

A kolta számi–finn szótár inkább szójegyzéknek tekinthető, ahol a számi címszavakat többnyire csak finn megfelelőjük követi. A kötet alapja MOSNIKOFF 1980-as gyűjtése, amelyet „Sää'nnooccâmke'rrj säämas da lääddas: Sanahake-misto koltaksi ja suomeksi” ki is adtak (1980). Különös, hogy a szótár a 6200 címszó mellett még 3000 szónyi utalást is tartalmaz, ezek külön sorokban szerepelnek. A szótár 1991-es párja már 10 ezer címszóval jelent meg.

## 5. A számi lexikográfia az 1990-es évektől napjainkig

### 5.1. Déli számi szótárak

A norvég KNUT BERGSLAND (1914–1998) az északi és déli számi kutatójaként sokat tett az irodalmi nyelv fejlesztéséért. Az északi számira 1948-ban ISRAEL RUONG (1903–1986) svéd nyelvészszel közösen, később a déli számira pedig már egyedül alkotta meg ábécéjét és lejegyzési módszerét, ezt később északi számi nyelvtanában is felhasználta („Samisk grammatikk med øvelsesstykker”, 1961). A déli számi irodalmi nyelv fejlődésére nagy hatással volt „Røros-lappisk grammatikk” című nyelvtana (1946) és 1993-as megjelenésű déli számi–norvég szótára („Åarjelsaemien–daaroen baakoegærja. Sydsamisk–norsk ordbok”), amelyet a déli számi származású LAJLA MATTSSON MAGGA nyelvészszel, gyerekkönyvíróval közösen jegyez.

BERGSLAND és MAGGA több mint 23 ezer címszót tartalmazó középszótára nagyon jól áttekinthető munka. Forrásai elsősorban a korábban megjelent déli számi szótárak és a szerzők saját jegyzetei. Erre a műre is érvényes ZAICZ GÁBOR megállapítása, amelyet egyébként BERGSLAND nyelvtanával kapcsolatban írt: „annyira egyszerű és világos, amennyire ez a lapp nyelv esetében egyáltalán lehetséges” (ZAICZ 1977: 395).

A vastagon szedett címszavakat norvég megfelelőik követik, esetenként példakkal és kifejezésekkel „dúsítva”. A szócikkek nem tartalmaznak számi ragozási paradigmákat, az igevonzatok is csak a példákon keresztül következethetők ki. Használatát némiképp korlátozza, hogy a szócikkeken kívül a bevezetés és a szótár „használati utasítása” is norvég nyelvű.

Elsősorban a BERGSLAND – MAGGA szótárra épül LAJLA MATTSSON MAGGA egyedül készített 2009-es norvég–déli számi, 460 oldalas szótára („Norsk–sydsamisk ordbok. Daaroen–aarjelsaemien baakoegærja”), de emellett a mai modern élet újabb szókincsét is tartalmazza.

A PER-MARTIN ISRAELSSON és SAKKA NEJNE szerzőpáros munkája a „Svensk–sydsamisk, Sydsamisk–svensk ordbok och ortnamn. Daaroen–aarjelsaemien, Åarjelsaemien–daaroen baakoegærja jih sijjienommh” (Svéd–déli számi, Déli számi–svéd szótár és helynévjegyzék). A svédországi számi parlament támogatásával jelent meg 2008-ban ez a szójegyzék.

### 5.2. Lulei számi szótárak

A lulei számi szótárak sorát – a WIKLUND és GRUNDSTRÖM szótárai utáni hosszú szünet után – gazdagította NILS ERIC SPIIK „Lulesamisk ordbok” c. műve 1994-ben. A kicsivel több mint 200 oldalas svéd–számi szótár impozáns, kb. 13 ezer svéd címszót szerepeltet, ezáltal mintegy 16–20 ezer lulei számi szót és frazémát tárgyal.

A nyelvtanulók számára a mindennapi életben jól használható, kisalakú számi–svéd, svéd–számi szótárakat készített OLAVI KORHONEN, az Umeåi Egyetem professzora. A több mint 550 oldalas lulei számi szótára („Bákkogir’je: julevusámes dárrui, dáros julevusábmái. Lulesamisk svensk–svensk lulesamisk ordbok”, 1979), illetve külön érdeme, hogy „oda-vissza” szótár, felépítése kiváló, kifejezésgyűjteménye gazdag, bőven adatolt példatárral. A címszavak nyelvtani és ragozási információt ugyan nem tartalmaznak, de a számiban alapvető fontosságú fokváltakozást jelzi a szerző. 2006-ban jelent meg KORHONEN eddigi főműve, a lulei számi – svéd, svéd – lulei számi nagyszótár („Bákkogir’je, julevusámes–dárui, dáros–julevusábmái. Ordbok, lulesamisk–svensk, svensk–lulesamisk”).

### 5.3. Az északi számi lexikográfia kiteljesedése

SAMMALLAHTIN kívül nem jellemző a számi lexikográfiára, hogy egy szerző több nyelv(járás) szókinsét is feldolgozza. OLAVI KORHONEN lulei szótárai előtt azonban északi számi művet is megjelentetett. Az összesen 235 oldalas szótára („Sádnigir’ji sámigielas–ruotagillii, ruotagielas–sámigillii. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok”, 1973) még NIELSEN átirása szerinti (az 1978-as írás-reform előtt).

A nyolcvanas–kilencvenes években több kildini számi anyag is megjelent (l. KURUČ és KERT), de ezek orosz alapú számi szótárak. SAMMALLAHTI 1991-ben ANASTASIJA HVOROSTUHINA közreműködésével kildini számi–északi számi szótárt szerkesztett („Unna sámi–sám’ sátnegir’jásj”). Ez a számi lexikológiában az első alkalom, hogy két számi nyelvváltozat összevetésével készült különleges szótár, mely 2900 címszóból áll.

A kisebb, kezelhetőbb finn–számi, számi–finn szótárak közé tartozik JOVNA-ÁNDE VEST és MARSA LUUKKONEN „Suomi–saame–suomi sanakirja” címmel megjelent munkája. A mindössze 160 oldalas, 1992-es könyv azóta több kiadást is megélt. VEST egy különleges kiadványnak is a szerzője, az 1994-ben megjelent számi szinonimaszótárnak („Synonymasátnegir’ji”), melynek alapja az északi számi dialektus.

SAMMALLAHTI 1993-as számi–finn–számi szótára („Sámi–suoma–sámi sátnegir’ji. Saamelais–suomalais–saamelainen sanakirja”) könnyen kezelhető, jó elrendezésű, példákkal megvilágított anyag, amelyben sok összetétel is felbukkan. Az északi számi nyelvjáráson alapuló, praktikus méretű (A/5-nél kicsit kisebb)

kéziszótár számi–finn részében 12 ezer, finn–számi anyagában több mint 20 ezer adat szerepel. A szótár függelékben 900 címszavas helynévtár, névszó- és igeragozási típusok és ragozási paradigmák, valamint a számi fokváltakozás hasznos összefoglalója kapott helyet.

Egyre nagyobb számban jelennek meg modern, nagyszótárak északi számiul. 1995-ben a Davve Girji kiadó gondozásában jelent meg egy 35 ezer címszót tartalmazó északi számi–norvég – saját meghatározásuk szerint – nagyszótár („Sámi–dáru sátnegirji. Samisk–norsk ordbok”), szerzői BRITA KÅVEN, JOHAN JERNSLETTEN, INGRID NORDAL, JOHN HENRIK EIRA és AAGE SOLBAKK. A szótár gyakorlati használatra, a nyelvtanulók, fordítók segítségére jött létre. A szerzők elsősorban a mindennapi élet szavait igyekeztek összegyűjteni a rendelkezésre álló tankönyvek, tananyagok alapján, és ezt egészítették ki NIELSEN szótárának anyagával. A szótár népszerűségét jelzi, hogy számtalan kiadást élt meg azóta, ez a nyelvtanulók egyik első számú szótára. 2000-ben megjelent a párja is, a 25 ezer címszót tartalmazó norvég–északi számi nagyszótár („Stor norsk–samisk ordbok. Dáru–sámi sátnegirji”), ennek szerkesztője BRITA KÅVEN. Utóbbi mű felhasználásával, érdekes módon szerző megjelölése nélkül jelent meg 2003-ban egy számi–norvég–számi szótár („Sámi–Dáru–Sámi Sátnegirji. Samisk–Norsk–Samisk Ordbok”). A könyv, melyet felépítését tekintve leginkább szójegyzéknek nevezhetnénk, összesen 14.500 címszót (számi rész 7500, norvég rész 7000) tartalmaz.

A nyelvtanulók körében a másik gyakran használt szótár a RANDI ROMSDAL BALTO nevéhez kötődő norvég–számi iskolai szótár („Norsk–samisk skoleordbok. Dáru–sámi skuvlasátnegirji, 1997, 2015).

PEKKA SAMMALLAHTI „North Saami Resource Dictionary” című munkája NIELSEN nagyszótárának 1–3. és 5. kötetének szóanyagát tartalmazza, jelentések nélkül, változatlan átírásban. Az anyagot SAMMALLAHTI három elv szerint rendezi. Az első az ún. modifikált (nem szoros) betűrend, amely a bonyolult számi hangváltakozások figyelembe vételével szóbokrokba rendezi a szavakat; a második egy szóvégmutato lista, amely nagyon hasznos a számi szóképzés tanulmányozása szempontjából; és végül a szó „consonant center”-e szerinti rendezés, amely a számi fonológiai viszonyokról ad árnyalt képet (részletesebben l. LARSSON 2005).

2008-ban jelent meg a Webster’s amerikai szótársorozat gondozásában egy északi–számi angol szótár („Webster’s Saami–English Thesaurus Dictionary”), angol–számi szómutatóval. A több mint 300 oldalas, 3508 címszót tartalmazó szótár jól van felépítve. Az előszóban külön hangsúlyozzák, hogy a könyv számi anyanyelvűek számára, az angol nyelv tanulását elősegítendő készült, de remélhetőleg a számi nyelvtanulás eszközeként is érvényesül a későbbiekben.

2006-ban látott napvilágot SAMMALLAHTI és KLAUS PETER NICKEL számi–német szótára („Sámi–duiskka sátnegirji. Saamisch–deutsches Wörterbuch”).

Ebben a műben 36.500 szócikk kapott helyet, északi számi helyesírás szerint. Erénye, hogy végre német közvetítő nyelven is született modern északi számi szótár. Bő példatárral rendelkező, világos felépítésű munka (részletesebben l. ARMUTLIEVA 2006). Ennek a szótárnak két évvel később elkészült a párja is, a német–számi szótár („Duiskka–sámi sátnegirji. Deutsch–saamisches Wörterbuch”, 2008).

SVONNI már említett lexikográfiai munkásságának fő műve 15 ezer címszavas számi–svéd, svéd–számi nagyszótára, amely a legnagyobb svéd nyelvű, modern északi szótár is egyben („Davvisámegiela–ruotagiela, ruotagiela–davvisámegiela sátnegirji. Nordsamisk–svensk, svensk–nordsamisk ordbok”, 2013).

#### 5.4. Inari számi szótár

SAMMALLAHTI ÉS MATTI MOROTTAJA 1993-as inari számi szótára („Säämi–suomâ sänikirje. Inarinsaamelais–suomalainen sanakirja”) mintegy 8000 címszót tartalmaz. A szótári részt névszó- és igeragozási táblázatok követik. A számi címszót után itt csak a finn megfelelő áll. A kötet rövidítéseket vagy példamondatokat nem tartalmaz, de nyelvtani információt igen. Az összetételek, származékszavak külön címszóban kaptak helyet, a szótár szerkezete könnyen áttekinthető.

#### 5.5. Keleti számi szótárak

KURUČ egy másik művet is készített I. V. VINOGRADOVA és R. I. JAKOVLEVA közreműködésével. Ez az 1991-ben megjelent számi–oros–számi általános iskolai szótár („Саамско–русский и русско–саамский словарь для начальной школы”) már kifejezetten gyakorlati szempontból, a gyerekek oktatásának elősegítésére készült.

A kildini lexikográfiát gazdagítja a SAMMALLAHTI – HVOROSTUHINA szerzőpáros már említett kildini számi–északi számi szótár („Unna sámi–sám’ sátnegirjjásj) 1991-ből. Szintén ebben az évben jelent meg SAMMALLAHTI és MOSNIKOFF újabb közös szótára, mely az 1988-as kolta számi–finn kötet párja, 10 ezer címszóval. A bevezetőből kiderül, hogy a szóanyag elsősorban a Suonikyläben használt dialektuson alapul, de a szerzők Paatsjoki és Nuortijärvi területi variánsait is felvették, és ezeket külön (P, N) jelzik, a kildinivel (K) együtt. Utóbbi adatok T. I. ITKONEN 1958-as nagyszótárából valók. A SAMMALLAHTI – MOSNIKOFF modern kisszótár, amelyben nyelvtani összefoglaló, névszó- és igeragozási táblázatok, ill. a tötípusok kitűnően rendezett bemutatása is helyet kapott. A szókinszben jelen vannak a személynevek is. Az összetételeket egy címszóban tárgyalják (ugyanakkor egyes szavak helyét furcsállhatjuk a szótárban, pl. a finn *lumi* ’hó’ a *lumeton* ’hó nélküli’ címszón belül szerepel). A címszavak itt is lényegretörő felépítésűek, néhol magyarázatokkal.



## 6. Egyéb szótárak

### 6.1. Etimológiai munkák

Számi etimológiai szótár sajnálatos módon eddig még nem készült, csupán etimológiai utalásokat tartalmazó művekről lehet számot adni, mint például ERKKI ITKONEN 1960-as számi kresztomátiája (MATICSÁK 2013: 61). Szigorú értelemben véve nem etimológiai szótár, ám igen hasznos JUHANI LEHTIRANTA „Yhteissaamelainen sanasto” („Közszámi szójegyzék”) (1989) című különleges kiadványa. A mindössze 180 oldalas szójegyzék 1479 (számozott) (cím)szót tartalmaz. Az általa tárgyalt kilenc számi nyelv(járás) adatai kilenc oszlopba kerültek (ez technikailag azt jelenti, hogy a kétsoros szócikkek két szembenéző oldalon foglalnak helyet). Az első sorban a címszavak után az összámi rekonstrukciók állnak, jelentésük németül szerepel. A következő sorban kizárólag a kilenc (már ahol megvan) számi alakot találjuk. Az elgondolás mindenképpen dicséretes, és nagyon hasznos forrása lehet számi összehasonlító és nyelvtörténeti vizsgálatoknak, bár meg kell jegyezni, hogy a kevés információ miatt (pl. a szavak mai jelentése nincs megadva, ezáltal a lehetséges szemantikai változások nem derülnek ki) inkább csak hasznos kiindulási alap. A könyv végén fogalmi csoportosítás szerinti mutató található. Ebben a fogalmi jelentés és a szófaj szerinti osztályozás vegyesen van jelen, kilenc fő pontban és alcsoportokban, pl. az elsőben a természet (azon belül egyik alpontban a rénszarvas), míg a hatodik pontban az igék (alcsoportok szerint külön a tárgyas és tárgyatlan), a nyolcadikban a névmások, a kilencedikben az adverbiumok.

Számi szavak etimológiáját adja PEKKA SAMMALLAHTI „The Saami Languages. An Introduction” (1998) című átfogó művének szójegyzéke, amely 845 a leggyakoribb északi számi szót tekinti át ily módon röviden.

### 6.2. Tematikus egy- vagy többnyelvű szótárak

A modern számi lexikográfia fontosnak tartja a nyelvtanuló-központúságot, s igyekszik a nyelv használati lehetőségeit előtérbe helyezni. Az egynyelvű szótárak terén öröndetes, hogy nemcsak északi számi, hanem más számi nyelvek / nyelvjárások szótáraival is találkozunk (noha előbbi a preferáltabb). Ennek szellemében olyan munkák is megjelentek, mint az ANNA IDSTRÖM és HANS MOROTTAJA szerkesztésében készült inari számi frazémagyűjtemény („Inarisaamen idiomisanakirja”, 2007), amely a finn segítségével vezeti az olvasót a számi gondolkodás nyelvi megoldásaiba. Ebbe illeszkedik ANNA IDSTRÖM másik, már metaforaelméleti munkája („Inarinsaamen käsitemetaforat”, 2010), mely szintén gazdag példatárral rendelkezik (erről részletesebben l. KELEMEN 2010: 226–229).

A északi számi szótárak sorában JOVNNA ÁNDE VESTnek szinonimaszótára jelent meg, „Synonymasátnegirji” címmel 1994-ben, majd annak bővített, más felépítésű szóanyaga „Sámi synonymat” címmel 2005-ben.

Szinte magától értetődik a nyelvészeti terminusok önálló kötetben való összegyűjtése. Ennek megalkotója (szintén természetszerűen) maga PEKKA SAMMALLAHTI. 150 oldalas szótárának („Gielladutkama terminologiija”, 2007) egyetlen hátránya, hogy az alapos szócikkek csak számi nyelven érhetők el.

Igen jelentős SAMMALLAHTI egy másik, nyelvészeti munkák segítésére készült műve, az inari számi szóvégmutato szótára (Inarinsaamen käänteissanakirja. Inari Saami Reverse Dictionary) 2007-ből.

A nyelvészeti szótárak részét képezik a számi helynevek gyűjteményei is (COLLINDER 1964, NÄRHI 1994, WELIN 2003, MATTUS 2015). A madárneveket SAMULI AIKIO dolgozta fel többnyelvű (számi, finn, svéd és norvég) művében („Sámegiell loddenamahusat”, 1993).

Az egészségügy, orvostudomány szakszótára MÁKKE JOVSSET EGEL és EGIL UTSI 1984-es északi számi–norvég kiadványa („Dearvvasvuoda- ja sosialsuorggi sánit ja dadjanvuogit. Medisinske og sosiale ord og uttrykk fra samisk til norsk”). Utóbbi szerző önálló szótára az anatómia szókincsét tárgyalja („Anatomiiia”, 1986), s JENSSEN HÅKONNAL együtt a gyógyszerészet terminológiáját is közreadta északi számiul, norvégül és finnül („Apotekordliste, Reseptparlør på norsk, samisk og finsk. Apotekasátnelistu, Reseptagihppagaš dáro-, sáme- ja suomagillii. Apteekkisanasto, Reseptisanoja norjaksi, saameksi ja suomeksi”, 2006).

Az oktatásügy fontosságát jelzi a terminológia kialakítása is. E téren elsőként PEKKA SAMMALLAHTI állított össze szójegyzéket („Skuvlaterminologiija, gaskaboddosaš čoaččaldat, 1982) (Iskolai terminológia), majd 2006-ban norvég nyelvre készített anyagot HANS PETTER BOYNE és ARNULF SOLENG, akik a pszichológia szókincsével is kiegészítik ezt a fontos területet („Dáru–sámi pedagogalaš-psykologalaš sátnegirji. Norsk–samisk pedagogisk-psykologisk ordbok”).

A tematikus szótárak közül mindenképpen kiemelkedőnek tekinthetők a számi kultúra, az északi életmód szókincsének visszaadására törekvő művek. Igazán különleges INGA GUTTORM munkája („Girjelohkki Sátnelistu”, 1981) [Olvasói szótár], amelynek célja a régi számi életmódhoz köthető szókincs összegyűjtése. Egyszerre örömdetes és sajnálatos azonban, hogy a szótár egynyelvű. Az egyes kifejezések számi nyelvű magyarázata fontos, ugyanakkor erősen megszabja a felhasználók körét. A számi kultúra, elsősorban a rénszarvastartás szókincsét tartalmazza MARTTI ANNEBERG 2010-es, finn nyelvű kiadványa („Porokulttuurin ja Lapin luonnon tietosanakirja”).

GUNVOR GUTTORM és SOLVEIG LABBA közel 200 oldalas kötete tulajdonképpen kézikönyv („Ávdnasis duodjin, Dipmaduodjesániit” [A kézimunka témaköre], 2008) a kötés, varrás, ruházat és egyéb kézimunka témakörében, a végén rövid szöszedettel. Mégis fontos megemlíteni, hogy ez az oktatásban is használt könyv, mivel az egyik legteljesebb gyűjtemény a „hogyan készül?” témakörben, méretek, ruhaanyagok, eszközök hasznos terminológiájával.

INGA LAILA HÆTTA és INGA HÆTTA SKARVIK 1996-ban megjelent északi számi tankönyvükhöz („Ruoktumet” [Háztartástan]) – amelyben az élelmiszer- és egészségügy témába vezetik be az olvasót – készítettek tematikus szótárakat. Először norvég–számi, számi–norvég („Sánit min beaivválaš eallimis ja ruovttudoalus dáru–sámi sátnegirjjáš, sámi–dáru sátnegirjjáš. Norsk–samisk ordlist / Samisk–norsk ordliste” [„A mindennapi élet és a háztartástan norvég–számi, számi–norvég szótára”], 1996; átdolgozott változata: „Sánit min beaivválaš eallimis ja ruovttudoalus: dáru–sámi sátnegirjjáš/sámi–dáru sátnegirjjáš. Norsk–samisk ordliste / Samisk–norsk ordliste”, 2002), majd számi–finn–számi nyelven („Ruoktumet sátnegirjjáš. Sámi–suoma–sámi ruovttudoallosátnegirjjáš. Saamelais–suomalais–saamelainen kotitaloussanasto”, 1997). A szerzők célkitűzése, hogy a régebbi, hagyományos, mindennapokban is használt kifejezések mellett új szókincset adjanak, új terminológiát teremtve, vagy régi szavakhoz köthetően új jelentéseket alkossanak.

Az utóbbi két évtizedben sorra jelennek meg – elsősorban északi számi – képes szótárak, amelyek olykor egyben tematikusak is. Ilyenek például a természet szókincsének kialakuló képezzótárai (PORSANGER – LUDVIGSEN 1998: „Fiervái giehtagirji”, PORSANGER 2011a: „Deanusilba, Luossasániid čoakkáldat, Lakseord i utvalg, Lohisanastoa”), a hó és a tél terminusait lefedő képezzótár (PORSANGER 2011b: „Spilddis bivlii, muohta- ja dálvesániid čoakkáldat, snø- og vinterord i utvalg, lumi- ja talvisanastoa”), vagy a kézimunka szótára (HIVAND 2009: „Muittátgo, Husker du”). Olykor a fiatalabb célközönséget megcélzó, képpekkel illusztrált kétnyelvű szótárakkal is találkozhatunk, ilyen például INGER-MARIE OSKAL 2003-as norvég–számi munkája: „Sámegiel–dárogiel, dárogiel–sámegiel govvasátnegirji. Samisk–norsk, norsk–samisk bildeordbok” (Számi–norvég, norvég–számi képeskönyv).

A tematikus szótárak kiemelkedő szerepét a kis és veszélyeztetett nyelvek terén nem lehet kellően hangsúlyozni. Folyamatosan változó világunk médián és közösségi oldalakon alapuló szókincsét nem lehet kellő iramban visszaadni a nyelvtervezés és szóalkotás lehetőségei nélkül. Ezt már 1990-ban felismerte SAMMALLAHTI, aki az informatika szókincsét részben megteremtve készítette el északi számi szójegyzékét („Dihtorsánit. Data processing vocabulary of Sami”). A modern élet szókincsét tartalmazó számi tematikus szótárak azonban azóta sem jelentek meg. A beszélők ezt a hiányt különös és mondhatni témába illő módon oldják meg: az internet szókincsét blogokon és közösségi oldalak ilyen jellegű csoportjaiban tárgyalják meg és tesznek javaslatokat vagy éppen értekeznek az adott szavak „számiságáról”.

## 7. Összefoglalás

A több mint 100 számi szótár cél- vagy forrásnyelve a svéd, norvég, finn, német és orosz. (A régebbi kiadványokban a latin is megjelenik.) Egy részük csak szá-

mi–idegen nyelvű, máskor megvan ezek párja is. A szótárak használatát nagymértékben segíti (ill. segítené, mert nincs mindegyikhez) szómutató. Ezek többségében alfabetikus sorrendben sorolják fel a címszavak idegen nyelvi megfelelőit, néha több nyelven is, NIELSEN például angolul és norvégul. A másik utalási lehetőség a fogalmi körök szerinti rendszerezés, erre három szótár esetében találunk példát: LAGERCRANTZ három fő csoportot alakított ki, NIELSEN szintén hármat, de ezek sok kisebb alcsoportokra oszlanak, LEHTIRANTA pedig kilenc fő csoportot tárgyal (vegyesen a szófaji kategóriákkal).

A számi szavak lejegyzése – főleg az irodalmi nyelvek hiányából és a 20. század elejének „fonetikai szellemiségéből” adódóan – bonyolult, ráadásul ezek a lejegyzési módok szótáranként eltérőek, hiszen ezek szerzői többféle irodalmi nyelvet próbáltak létrehozni. A megoldást egy egységes, egyszerűsített átírási forma jelentené, de ez több szempontból is megvalósíthatatlan. Regionális irodalmi nyelvek létrehozása a csekély számú beszélő miatt keveseknek volt (és lehet) célja, míg az összes nyelvjárást lefedő egységesítés a jelentős hangtani eltérések miatt aligha lehetne sikeres.

A szótárak a nyelvújítás és terminológiaalkotás hatékony eszközei lehetnek. A számi irodalmi nyelv(ek) későn alakult(ak) ki, a modern élet szókincse nehezebben került be a mindennapi használatba, hiszen a társadalmi változások, technikai vívmányok korábban lassabban jutottak el erre a zord területre. A mai felgyorsult világ ismeretlen fogalmainak beáramlása többféleképpen módon történt. Az egyik a jövevényszavak útja, a másik a purista szemlélet, a saját szavak megalkotása. A számik általában ez utóbbival próbálkoznak, erre elsősorban SAMMALLAHTI munkáiban lehet sok példát találni.

### Irodalom

- ABERCROMBY, JOHN (1895), The earliest list of Russian Lapp Worlds. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 13/2: 1–8.
- AIKIO, SAMULI (1993), Sámegiel loddenamahusat. Ruovttueatnan gielaide dutkanguovddáš, Sámegiel doaimmahusat 2. Painatuskeskus, Helsinki.
- ANNEBERG, MARTTI (2010), Porokulttuurin ja Lapin luonnon tietosanakirja. Mäntykustannus, Ranua.
- ARMUTLIEVA, CHRISTINA (2006), SAMMALLAHTI, PEKKA – NICKEL, KLAUS PETER: Sámi–duiskka sátnegirji. Saamisch–deutsches Wörterbuch. *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 221–222.
- BALTO, RANDI ROMSDAL (1997, 2015), Norsk–samisk skoleordbok. Dáru–sámi skuvla–sátnegirji. Davvi Girji, Karasjok.
- BERECZKI GÁBOR (1973), Erkki Itkonen 60 éves. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 443–445.
- BERECZKI GÁBOR (2000), Bevezetés a balti finn nyelvészetbe. Universitas Kiadó, Budapest.

- BERECZKI GÁBOR (2003), *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó, Budapest.
- BERGSLAND, KNUT (1946), *Røros-lappisk grammatikk et forsøk på strukturell språkbeskrivelse*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Series B 43., H. Aschehoug, Oslo.
- BERGSLAND, KNUT – MAGGA, LAJLA MATTSSON (1993), *Åarjelsaemien–daaroen baa-koegærja*. Sydsamisk–norsk ordbok. Idut, Oslo.
- BOYNE, HANS PETTER – SOLENG, ARNULF (2006), *Dáru–sámi pedagogalaš–psykologalaš sátnegirji*. Norsk–samisk pedagogiks–psykologisk ordbok. Davvi Girji, Vaasa.
- BUDENZ JÓZSEF (1876), *Svéd-lapp nyelvmutatványok*. Nyelvtudományi Közlemények 12: 161–220.
- COLLINDER, BJÖRN (1943), *Lappisches Wörterverzeichnis aus Härjedalen*. Uppsala Universitets Årsskrift 1943/1. Almqvist & Wiksells – Otto Harrassowitz, Uppsala – Leipzig.
- COLLINDER, BJÖRN (1964), *Ordbok till Sveriges lappska ortnamn*. Ortnamnskommissionen, Uppsala.
- CSEPREGI MÁRTA (szerk.) (1998), *Finnugor kalauz*. Panoráma Kiadó, Budapest.
- CSEPREGI, MÁRTA (2012), *Wörterbücher aus dem Norden*. Finnisch-Ugrische Forschungen 61: 165–167.
- DOMOKOS PÉTER (1990), *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének viszszhangja irodalmunkban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EGEL, MÁKKE JOVSSET – UTSI, EGIL (1984), *Dearvvasvuoda- ja sosialsuorggi sánit ja dadjanvuogit*. Medisinske og sosiale ord og uttrykk fra samisk til norsk. Jår'galæd'dji, Narvik.
- FJELLSTRÖM, PER (1738), *Dictionarium sueco-lapponicum*. J. L. Horrn, Holmia.
- FRETTE, THOR (1975), *Norsk–samisk ordbok*. Dáruge–sámigiel sádnihirji. Universitetsforlaget, Oslo.
- FRIIS, JENS ANDREAS (1887), *Lexicon lapponicum cum interpretatione latina et norvegica adiuncta brevi grammaticae lapponicae adumbratione*. Ordbok over det lappiske sprog med latinsk og norsk forklaring samt en oversigt over sprogete grammatik. Jacob-Dybwad, Christiania.
- GENETZ, ARVID (1891), *Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben*. Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäyteitä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- GRUNDSTRÖM, HARALD (1939), *Lapsk–svensk–tysk ordbok till Anta Pirak Jáhttee saamee viessom*. Utarbetad av H. GRUNDSTRÖM översatt till tyska av W. SCHLACHTER. Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 31/3. Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB., Uppsala.
- GRUNDSTRÖM, HARALD (1946–1954), *Lulelappisches Wörterbuch I–IV*. Auf Grund von K. B. WIKLUNDS, BJÖRN COLLINDERS und eigenen Aufzeichnungen ausgearbeitet von HARALD GRUNDSTRÖM. Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, Series C/1. A–B. Lundequistska bokhandeln – Einar Munksgaard, Uppsala – København.

- GUTTORM, GUNVOR – LABBA, SOLVEIG (2008), Ávdnasis duodjin, Dipmaduodjesánit. DAT, Kautokeino.
- GUTTORM, INGA (1981), Girjelohkki. Sátnelistu. Jár'galæd'dji, Čáhcesullo.
- HAJDÚ PÉTER (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER (1978), Uráli nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HALÁSZ IGNÁC (1884), Svéd-lapp szótár a Lule- és Pite-lappmarki szövegekhez. Nyelvtudományi Közlemények 19: 329–464.
- HALÁSZ IGNÁC (1887–1890), J. A. Friis: Lexicon Lapponicum. Nyelvtudományi Közlemények 21: 145–153.
- HALÁSZ IGNÁC (1891), Svéd-lapp nyelv IV. Déli-lapp szótár. Ugor Füzetek 10. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HALÁSZ IGNÁC (1896), Svéd-lapp nyelv VI. Pitei lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói szójegyzékkel. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HASSELBRINK, GUSTAV (1981–1985), Südlappisches Wörterbuch I–III. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Series C/4. A–B. Lundequistska bokhandeln, Uppsala.
- HÆTTA, INGA LAILA – SKARVIK, INGA HÆTTA (1996a), Ruoktumet. Davvi Girji, Karasjok. Hol legyen az abc-ben?
- HÆTTA, INGA LAILA – SKARVIK, INGA HÆTTA (1996b), Sánit min beaivválaš eallimis ja ruovttudoalus dáru-sámi sátnegirjjáš, sámi-dáru sátnegirjjáš. Sámi oahpahusráddi, Sámi oahpponeavvovvdás, Kautokeino.
- HÆTTA, INGA LAILA – SKARVIK, INGA HÆTTA (1997), Ijäs, Johanna (toim.), Ruoktumet sátnegirjjáš. Sámi-suoma-sámi ruovttudoallosátnegirjjáš. Sámediggi. Samisk Utdanningsråd, Kautokeino.
- HÆTTA, INGA LAILA – SKARVIK, INGA HÆTTA (2002), Sánit min beaivválaš eallimis ja ruovttudoalus: dáru-sámi sátnegirjjáš/sámi-dáru sátnegirjjáš. Norsk-samisk ordliste/Samisk-norsk ordliste. Sámi oahpahusráddi, Kautokeino.
- HIVAND, AINO (2009), Muittátgo, Husker du. Gollegiella, Tromsø.
- IDSTRÖM, ANNA (2010), Inarinsaamen käsitemetaforat. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 260.
- IDSTRÖM, ANNA – MOROTTAJA, HANS (2007), Inarisaamen idiomisanakirja. Sämitigge, Inari.
- ISRAELSSON, PER-MARTIN – NEJNE, SAKKA (2008), Svensk-sydsamisk, Sydsamisk-svensk ordbok och ortnamn. Daaroen-åarjelsaemien, Åarjelsaemien-daaroen, baa-koegärja jih sijjenommh. Sametinget, Kiruna.
- ITKONEN, ERKKI (1960), Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI (1986–1991), Inarilappisches Wörterbuch I–IV. Herausgegeben von ERKKI ITKONEN, unter Mitarbeit von RAIJA BARTENS und LEA LAITINEN. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XX/1–4.
- ITKONEN, T. I. (1958), Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV.

- JERNSLETEN, NILS (1973; 1977), Sámegiela skuv'lasádnelis'to mas sánit læt jár'galuv-vun dárugillii. Samisk–norsk ordliste. Grunnskolerådet, Universitetsforlaget, Oslo.
- JERNSLETEN, NILS (1983), Álgosátnegirji. Samisk – norsk ordbok. Universitetsforlaget, Tromsø – Oslo – Bergen – Stavanger.
- KÅVEN, BRITA (2000), Stor norsk–samisk ordbok. Dáru–sámi sátnegirji. Davve Girji, Karasjok.
- KÅVEN, BRITA – JERNSLETEN, JOHAN – NORDAL, INGRID – EIRA, JOHN HENRIK – SOLBAKK, AAGE (1995), Sámi–dáru sátnegirji. Samisk–norsk ordbok. Davvi Girji, Karasjok.
- KELEMEN IVETT (2010), Anna Idström: Inarinsaamen käsitemetaforat. *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 226–229.
- KERESZTES LÁSZLÓ (2007), Pekka Sammalahti 60 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 201–204.
- KERT, G. M. [КЕРТ, Г. М.] (1986), Саамско–русский и русско–саамский школьный словарь. Просвещение, Ленинград.
- KORONEN, EINO (2010), Johannes Tornaueksen Manuale Lapponicum murrepohjasta ja vaikutuksesta ruotsinlapin kirjakielen myöhempään kehitykseen. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 259: 43–52.
- KORHONEN, MIKKO (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KORHONEN, MIKKO (1988), The history of the Lapp language. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 267–313.
- KORHONEN, OLAVI (1973), Sádnigir'ji sámigielas–ruotagillii, ruotagielas–sámigillii. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok. Sámiid ál'bmutallaskuv'la, Jäkkamåkkis, Uppsala.
- KORHONEN, OLAVI (1975), Sámi sádnilis'to. Samisk ordlista. Liber Läromedel, Stockholm.
- KORHONEN, OLAVI (1979), Bákkogir'je: julevusámes dárui, dáros julevusábmái. Lulesamisk svensk–svensk lulesamisk ordbok. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- KORHONEN, OLAVI (1993), 1993 ruota–sámegiel hálldahussáni. Giera 3, Umeå.
- KORHONEN, OLAVI (2006), Báhkogirjje, julevsámes–dárui, dáros–julevsábmáj. Ordbok, lulesamisk–svensk, svensk–lulesamisk. Samernas utbildningscentrum, Jokkmokk.
- KORPELA, KAUKO (1963), Lapin karttojen sanastoa. Eripainos. Voima-Viesti 5–6.
- KURUČ, R. D. – AFANAS'EVA, N. E. – MEČKINA, E. M. – ANTONOVA, A. A. – JAKOVLEV, L. D. – GLUHOV, B. A. [КУРУЧ, Р. Д. – АФАНАСЬЕВА, Н. Е. – МЕЧКИНА, Е. М. – АНТОНОВА, А. А. – ЯКОВЛЕВ, Л. Д. – ГЛУХОВ, Б. А.] (1985), Саамско–русский словарь. Сăмъ–рŭшш соагкнѣхъ. Русский язык, Москва.
- KURUČ, R. D. – VINOGRADOVA, I. V. – JAKOVLEVA, R. I. [КУРУЧ, Р. Д. – ВИНОВАДОВА, И. В. – ЯКОВЛЕВА, Р. И.] (1991), Саамско–русский и русско–саамский словарь для начальной саамской школы. Мурманск.
- LAGERCRANTZ, ELIEL (1926), Wörterbuch des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen. Instituttet for Sammenlignende kulturforskning, Series B 4. H. Aschehoug, Oslo.

- LAGERCRANTZ, ELIEL (1939), *Lappischer Wortschatz I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VI.*
- LAKÓ GYÖRGY (1941–1943a), Lagercrantz, Eliel: *Lappischer Wortschatz I. Nyelvtudományi Közlemények 51: 224–227.*
- LAKÓ GYÖRGY (1941–1943b), Konrad Nielsen: *Lappisk Ordbog. Lapp Dictionary I–III. Nyelvtudományi Közlemények 51: 227–230.*
- LAKÓ GYÖRGY (1957), Björn Collinder: *Fenno-Ugric Vocabulary. Nyelvtudományi Közlemények 59: 213–217.*
- LAKÓ GYÖRGY (1958a), J. Qvigstad (1853–1957). *Nyelvtudományi Közlemények 60: 214–215.*
- LAKÓ GYÖRGY (1958b), Konrad Nielsen – Asbjørn Nesheim: *Lappisk Ordbog. Lapp Dictionary IV. Nyelvtudományi Közlemények 60: 470–471.*
- LAKÓ GYÖRGY (1986), *Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.*
- LARSSON, LARS-GUNNAR (1997), *Prästen och ordet. Ur den samiska lexikografins historia. Lexico-Nordica 4. Oslo. 101–117.*
- LARSSON, LARS-GUNNAR (2005), Pekka Sammallahti: *North Saami Resource Dictionary. Folia Uralica Debreceniensia 12: 151–153.*
- LARSSON, LARS-GUNNAR (2012), *Variation in Ume Saami: The Role of Vocabulary in Dialect Descriptions. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 265: 285–298.*
- LEEM, KNUD (1756), *En lappesk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden. Winding, Trondheim.*
- LEEM, KNUD (1768–1781), *Lexicon Lapponicum bipartitum. Pars prima lapponico–danico–latina. Nidarosiae.*
- LEEM, KNUD (1781), *Pars secunda danico–latina–lapponica. Havniae.*
- LEHTIRANTA, JUHANI (1989), *Yhteissaamelainen sanasto. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 200.*
- LINDAHL, ERIK – ÖHRLING, JOHAN (1780), *Lexicon lapponicum, cum interpretatione vocabulorum sveco–latina et indice svecano–lapponico, auctum grammatica lapponica. Typis Joh. Georg. Lane, Holmiae.*
- LUKKARI, PEKKA (1974), *Sami–suoma satnegirji. Lapin Sivistysseuran julkaisuja 34. Lapin Sivistysseura, Helsinki.*
- LUKKARI, PEKKA (1977a), *Sami–suoma sadnekirji. Saamelais–suomalainen sanakirja. Lapin Sivistysseuran julkaisuja 37. Kirjapaino Surdus Oy, Helsinki.*
- LUKKARI, PEKKA (1977b), *Suomalais–saamelainen sanakirja. Suoma–sami sadnekirji. Lapin Sivistysseuran julkaisuja 38. Kirjapaino Surdus Oy, Helsinki.*
- LUKKARI, PEKKA (1990), *Ealliid ja šattuid namahusaid, Sámi–suoma sátnegirji. Suomi–saame sanakirja eläinten ja kasvien nimistä. Samii Girji, Helsinki.*
- MAGGA, LAJLA MATTSSON (2009), *Norsk–sydsamisk ordbok. Daaroen–åarjelsaemien baakoegærja. Idut, Kautokeino.*
- MAGGA, OLE HENRIK (2012), *Lexicography and indigenous languages. Proceedings of the 15<sup>th</sup> EURALEX International Congress. Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Oslo. 3–18.*
- MAGGA, TUOMAS – TOROPAINEN, RITVA (1977), *Suomalais–saamelainen keskeinen sanaluettelo. Oulun yliopisto, Oulu.*



- MATICSÁK SÁNDOR (2012), A mordvin írásbeliség kezdetei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR (2013), Finnugor etimológiai szótárak. Nyelvtudományi Közlemények 109: 33–68.
- MATTUS, ILMARI (2015), Anarâš päikkinoomah. Anarâškielâ servi, Ivalo.
- MOROTTAJA, MATTI – SAMMALLAHTI, PEKKA (1993), Säämi–suomâ sänikirje. Inarin-saamelais–suomalainen sanakirja. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- MOSNIKOFF, JOUNI (1980), Sää'nnoccâmke'rrj säämas da lääddas: Sanahakemisto koltaksi ja suomeksi. Kouluhallitus, Helsinki.
- MOSNIKOFF, JOUNI – SAMMALLAHTI, PEKKA (1988), U'cc sääm–lää'd sää'nn^e'rjaž. Pieni koltansaame–suomi sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Vantaa.
- NANOVFSZKY GYÖRGY (szerk.) (2000), Nyelvrokonaink. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- NÄRHI, EEVA MARIA (1994), Maiden nimet kuudella kielellä: suomeksi, ruotsiksi, saameksi, englanniksi, ranskaksi, saksaksi. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 77. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- NICKEL, KLAUS PETER – SAMMALLAHTI, Pekka (2008), Duiskka–sámi sátnegirji. Deutsch–saamisches Wörterbuch. Davvi Girji, Karasjok.
- NIELSEN, KONRAD (1913), Lappisches Wörterbuch nach den Dialekten von Polmak, Karasjok und Kautokeino. Lexica Societatis Fenno-Ugricae I.
- NIELSEN, KONRAD (1932–1938), Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Lapp dictionary based on the dialects of Polmak, Karasjok and Kautokeino. I. A–F (1934), II. G–M (1934), III. N–Æ (1938). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B 17, 1–3., H. Aschehoug, Oslo.
- NIELSEN, KONRAD – NESHEIM, ASBJØRN (1956–1962), Lappisk ordbok grunnet på dielektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Lapp dictionary based on the dialects of Polmak, Karasjok and Kautokeino. IV. Systematisk del. Systematic part (1956), V. Supplement (1962). Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B 17, 4–5., H. Aschehoug, Oslo.
- NILSSON-MANKOK, ERIK (1976), Svensk–sydsamisk ordlista: Vilhelmina – Vefsen. Författare, Vilhelmina (magánkiadás).
- NYSTAD, ARNE – VALKEAPÄÄ, NILS HENRIK (1993), Fysihkka- ja kemijatearpmat: sámegielas dárogillii, dárogielas sámegillii. Sámi oahpahusráddi, Kautokeino.
- NYÍRI ANTAL (1973), Wolfgang Schlachter 65 éves. Nyelvtudományi Közlemények 75: 440–443.
- OSKAL, INGER-MARIE (2003), Sámegiel–dárogiel, dárogiel–sámegiel govvasátnegirji. Samisk–norsk, norsk–samisk bildeordbok. Landbruksforlaget, Oslo.
- OUTAKOSKI, NILLA (1952, 1959, 1971, 1976), Saamelais–suomalainen sanaluettelo. Samii Litto, Helsinki.
- PARKER, PHILIP M. (ed.) (2008), Webster's Saami–English Thesaurus Dictionary. ICON Classics, San Diego.
- PORSANGER, KIRSTEN – LUDVIGSEN, KARL (1998), Fiervái giehtagirji. Davvi Girji, Vaasa.

- PORSANGER, SVERRE (2011a), Deanusilba, Luossasániid čoačkáldat. Lakseord i utvalg, Lohisanastoa. Deanu Giellagáddi, Deatnu, Polmak.
- PORSANGER, SVERRE (2011b), Spilddis bivlii, muohta- ja dálvesániid čoačkáldat, snø- og vinterord i utvalg, lumi- ja talvisanastoa. Deanu Giellagáddi, Deatnu, Polmak.
- QVIGSTAD, JUST KNUD (1893), Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandling 1., Christiania.
- QVIGSTAD, JUST KNUD (1899), Uebersicht der geschichte der lappischen sprachforschung. Journal de la Société Finno-ougrienne 16/3: 11–29.
- QVIGSTAD, JUST KNUD (2004), Just Qvigstads lappiske ordbok fra Ibestad, Lenvik og Ofoten. Skániid girjie, Evenskjaer.
- RANTALA, LEIF (1988), Samegiel baikenammalogahallan. Samisk ortnamnsförteckning. Samisk stedsnavnsfortegnelse. Saamenkielinen paikannimiluettelo. Указатель саамских топонимов. Roavvenjárga, Rovaniemi.
- RYDING, HÅKAN (2013), Words and Varieties – Lexical Variation in Saami. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 269.
- SAJNOVICS JÁNOS (1770/1994), Demonstratio – Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Szerkesztette SZÍJ ENIKŐ. ELTE, Budapest.
- Sámi–Dáru–Sámi Sátnegirji. Samisk–Norsk–Samisk Ordbok. Davvi Girji, Karasjok, 2003.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1982), Skuvlaterminologija, gaskaboddosaš čoačkáldat. Kouluhallitus, Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1984), Suoma–sámi sátnelistu, oahppagirjebargguid várás. Kouluhallitus, Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1989), Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1990), Dihtorsánit. Girjegiisá, Utsjoki.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1993), Sámi–suoma–sámi sátnegirji. Saamelais-suomalais-saamelainen sanakirja. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1998), The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji, Kárášjohka.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (2002), North Saami Resource Dictionary. Giellagas Institute, Oulu.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (2007a), Gielladutkama terminologiija. Davvi Girji, Karasjok.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (2007b), Inarinsaamen käänteissanakirja. Inari Saami Reverse Dictionary. Giellagas Institute 6. Oulu.
- SAMMALLAHTI, PEKKA – HVOROSTUHINA, ANASTASIJA (1991), Unna sámi–sám' sátnegirjjásj. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- SAMMALLAHTI, PEKKA – MOROTTAJA, MATTI (1983), Säämi–suoma–säämi škovlasäikirje. Inarinsaame–suomi–inarinsaame koulusanakirja. Ruovttueatnan giellaid dutkanguovddaš, Helsinki.
- SAMMALLAHTI, PEKKA – MOSNIKOFF, JOUNI (1991), Suomi–koltansaame sanakirja. Lää'dd–sää'm sää'nnke'rrj. Gierjegiisá Oy, Ohcejohka.
- SAMMALLAHTI, PEKKA – NICKEL, KLAUS PETER (2006), Sámi–duiskka sátnegirji. Saamisch–deutsches Wörterbuch. Davvi Girji, Karasjok.

- SAMMALLAHTI, PEKKA – VALKEAPÄÄ, HELENA (1984–1985), *Giellaoahppi sátnelistu: sámegiela 1400 dábáleamos sáni*. Koulihallitus, Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- SCHLACHTER, WOLFGANG (1958), *Wörterbuch des Waldlappendialektes von Malå und Texte zur Ethnographie*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIV.
- SPIIK, NILS ERIC (1994), *Lulesamisk ordbok*. Sameskolstyrelsen, Stockholm.
- STOCKFLEETH, NILS VIBE (1840), *Grammatik i det lappiske Sprog, saaledes som det tales i norsk-Finmarken*. Chr. Gröndahl, Christiania.
- STOCKFLEETH, NILS VIBE (1852), *Norsk–lappisk ordbog*. J. W. Cappelen, Christiania.
- SVERLOFF, MATTI (1978), *Suomi–saamski keskeissanasto, Suåma–sääma kôskald-sännôs*. Ivalo.
- SVERLOFF, MATTI (1989), *Suomi–Koltansaame piensanasto. Suåma–Sääém sieõmsäen-nôs*. Sevetijärvi.
- SVONNI, MIKAEL (1984), *Sámegiela–ruotagiela skuvlasátnelistu*. Samisk–svensk skolordlista. Sámiskuvlastivra, Luleå.
- SVONNI, MIKAEL (1990), *Sátnegirji, sámi–ruota, ruota–sámi*. Samisk–svensk, svensk–samisk ordbok. Sámi Girjii, Jokkmokk.
- SVONNI, MIKAEL (2013a), *Davvisámegiela–ruotagiela, ruotagiela–davvisámegiela sátnegirji*. Nordsamisk–svensk, svensk–nordsamisk ordbok. ČállidLágádus, Karasjok.
- SVONNI, MIKAEL (2013b), *Nuppi sátnegirjii nuppi sátnegirjai – movt ovddit sátnegirjii lea váikkuhan maŋit, hámiid ja sániid dáfus*. Sámis. Sámi čálakultuvrralaš áigečála 13: 12–19.
- UTSI, EGIL (1986), *Anatomii*. Jår'galæd'dji, Oslo.
- UTSI, EGIL – JENSSEN, HÅKON (2006), *Apotekordliste, Reseptparlør på norsk, samisk og finsk. Apotekasátnelistu, Reseptagihppagaš dáro-, sáme- ja suomagillii*. Apteekki-sanasto, Reseptisanoja norjaksi, saameksi ja suomeksi. Davvi Girji, Vaasa.
- VEST, JOVNNA ÁNDE (1994), *Synonymasátnegirji*. Sámeoahpahusa juogus, Sámi lienaráðdehus, Inari.
- VEST, JOVNNA ÁNDE (2005), *Sámi synonymat*. Sámediggi, Inari.
- VEST, JOVNNA ÁNDE – LUUKKONEN, MARSA (1992), *Suomi–saame–suomi sanakirja*. Gummerus, Jyväskylä.
- WELIN, SAARA (toim.) (2003), *Maiden nimet*. Suomeksi, ruotsiksi, saameksi, englanniksi, ranskaksi ja saksaksi. Kielenkäytön oppaita 4. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 126. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- WIKLUND, KARL BERNHARD (1890), *Lule-lappisches Wörterbuch*. Mémoires de la Société Finno-ougrienne I.
- WILSON, KARIN (2008), *Markusevangeliet i Lars Rangius samiska översättning från 1713*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 101. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Svensk Folkkultur, Uppsala.
- WINGSTEDT, MARIA (1998), *Language Ideologies and Minority Policies in Sweden: Historical and Contemporary Perspectives*. Thesis. Centre for Research on Bilingualism, Stockholm University, Stockholm.
- ZAICZ GÁBOR (1977a), *Knut Bergsland: Lappische Grammatik mit Lesestücken*. Nyelvtudományi Közlemények 79: 394–395.

- 
- ZAICZ, GÁBOR (1977b), Pekka Lukkari: Sami–suoma sadnekirji. Saamelais–suomalainen sanakirja. *Études Finno-Ougriennes* 14: 174–176.
- ZSIRAI MIKLÓS (1937/1994), Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja ZAICZ GÁBOR. 2. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia / Trezor Kiadó, Budapest.

H. VARGA MÁRTA

## **Singulare tantum és plurale tantum<sup>1</sup>**

In this paper, the author discusses nouns whose paradigms are defective, especially of the number feature, i. e. nouns that only have singular or plural forms, known as *singulare tantum* / *plurale tantum*. Comparing the sets of such items (mostly) in the English and in the Hungarian languages, it is conspicuous that the quantity of such nouns in various languages is very different (for example Hungarian has a vanishingly small number of plural-only nouns in comparison with items in the Indo-European languages). Differences in quantity and function of countable ~ uncountable nouns in the different languages could be explained by the speakers' distinct approaches and different conceptualizations reflected in word-formation processes in everyday language use. Looking for deeper explanation of the significant and systematic differences between these nouns, the author compiles a list of cases in which singular or plural reference to several objects is typical either of English or Hungarian (or both), and then attempts a classification of *singulare* and *plurale tantum* in terms of their forms and meanings.

Keywords: defective paradigms, countable ~ uncountable nouns, *plurale tantum* ~ *singulare tantum*, *numerus absolutus*, different conceptualization.

### **1. Szabálytalan paradigmák**

Minden névszói és igei paradigmának van idealizált, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni. A paradigmák rendszerében találhatók jobb és kevésbé jó sorok, a kategóriához való tartozás fokozat kérdése: a morfológiailag szabályos és nem szabályos egyedek egy több pontból álló hipotetikus fokozati skála mentén helyezhetők el (a képzeletbeli skála ötletét vö. LADÁNYI hipotetikus „produktivitás – kreativitás” skálájával [LADÁNYI 2000: 88, 2007: 256]), melynek végpontjai egyértelműen kijelölhetők: egyik végen a produktív mintát adó, „szabályos”-nak tekintett formák, a másik végen pedig az egészen kivételes, nagyon rendhagyó alakok kapnak helyet, köztük pedig a kisebb-nagyobb mértékben szabálytalan formák foglalnak helyet. A „szabályosság – szabálytalanság” képzeletbeli skálán a következő fokozatok különíthetők el egymástól:

- a) erősen produktív, szabályos formák;

---

<sup>1</sup> Köszönettel tartozom SÁNTHÁNY GEDÉON MÁRIÁNAK, az Eötvös Kollégium angoltanárának, a tanulmány angol nyelvű adatainak ellenőrzéséért és a hasznos magyarázatokért.

b) korlátozott(abb) produktivitású sémák (alparadigmák), amelyek speciális fonológiai és/vagy morfológiai tulajdonságokkal rendelkező elemekre érvényesek (alapvetően szabályos formák bizonyos szabályszegésekkel);

c) nagyobb mértékben szabálytalan formák, pl. a defektív paradigmájú szavak (a *singulare tantumok*, *plurale tantumok*, a hiányos ragozású igealakok);

d) egészen kivételes (nagyon rendhagyó) alakok, amelyek csak kevés vagy éppen egyetlen szóhoz tartoznak; ezek semmiképp sem tekinthetők produktív mintának, hiszen a legnagyobb mértékű morfofonológiai szabálytalanságot mutatják (pl. a szuppletív formák).

A skála arra utal, hogy a mindenkori szinkroniában a struktúrának vannak állandó, stabil („szabályos”) elemei és vannak átmeneti, közbülső (kevésbé szabályos) elemei is. Ennek megfelelően „a nyelvi struktúra olyan alakzatokból épül fel, amelyekben a stabil... magtól fokozatos átmenet vezet egy diffúz periférikus tartományhoz” (PÉTER 2008: 1). A prototípust megtestesítő (szabályos) ponttól való távolságuk attól függ, mennyire különböznek a prototípustól. Minél inkább távolodunk a prototípustól, annál kivételesebb, szabálytalanabb formával van dolgunk. A *singulare* és *plurale tantumok* az úgynevezett nagyobb mértékben szabálytalan formák csoportjában (a c)-ben), a hiányos (defektív) paradigmával rendelkező szavak között helyezhetők el.

**1.1.** A *singulare tantumok* a klasszikus meghatározás szerint olyan lexémák, amelyek ragozási sorából szisztematikusan hiányoznak a többes számú szóalakok (pl. ang. *bread, furniture, information*, ma. *víz, sár, levegő*). Úgy tűnik, a magyarban egy szóról nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, vajon *singulare tantum-e* vagy sem, mert a magyarban talán nincs olyan főnév, amelynek elvileg, nyelvtanilag nem lenne képezhető a többes száma (legfeljebb furcsán, szokatlanul hangzik a kapott szóalak, pl. *vizek, sarak, levegők*). A magyarra vonatkoztatva talán szerencsésebbnek tűnik a *singulare tantumok* következő definíciója: olyan lexémák, amelyeknek potenciálisan teljes ragozásuk van, de ebből a teljes paradigmából általában csak az egyes szám használatos. A magyarban ilyenek például (1) az anyagnévi jelentésű lexémák (pl. *homok, zsír, tej*), (2) a több egyedből álló gyűjtőnévi jelentésű főnevek, amelyek jelentéstartalmában eleve bennefoglaltatik a többség fogalma, pl. *lakosság, személyzet, értelmiség*, (3) az elvont, általános fogalmat kifejező főnevek, pl. *létezés, büszkeség, boldogság*, (4) az egyetlennek ismert vagy tekintett dolgok nevei, pl. *földkerekség, Egyenlítő, Európa* és (5) azok a szavak, amelyek jól körülrajzolható határokkal nem rendelkező természeti jelenségekre, természeti képződményre utalnak, pl. *füst, köd, hó, por* (a magyar *singulare tantumokról*, lehetséges csoportosításukról részletesebben l. H. VARGA 2012b).

**1.2.** A *plurale tantumok* esetében következetlennek és elégtelennek tűnik az az állítás, miszerint bizonyos lexémákat azért használunk többes számban, mert

olyan tárgyakat jelölnek, amelyekből rendszerint több van, pl. *hópelyhek, könnyecseppek, tüdőhólyagocskák*. Az igaz, hogy hópehelyből, könnyecseppből, tüdőhólyagocskából általában több szokott lenni, de belőlük – szükség esetén, ha a szituáció úgy kívánja meg – minden nehézség nélkül létrehozhatók az egyes számú formák is, pl. *hópehely, könnyecsepp, tüdőhólyagocska*. Az ÉrtSz.-ban ezek mellett a szavak mellett általában a „főleg vagy rendszerint többes számban” megjegyzés áll. Ezekre a lexémákra PAPP is a „pluralia saepe” (*saepe* ’gyakran’) elnevezést javasolja, jóllehet maga állapítja meg: „egy ilyen elnevezés részint elég semmitmondó, részint még mindig magán hordozza a forma és a jelentés összekeverésének jegyét” (PAPP 1975: 188).

Plurale tantumoknak – klasszikus értelemben – azokat a lexémákat tekintjük, amelyeket azért használunk csak többes számban, mert egyes számú alakjainak a létrehozása grammatikailag lehetetlen az adott nyelvben. A plurale tantum-jelenség a világ számos nyelvében megtalálható, de számuk és szerepük nyelvenként változó. Általánosságban elmondható, hogy ezek a szavak a teljes szókincsnek csak töredékét alkotják, a velük jelzett szemantikai mezők nem töltenek be jelentős szerepet a nyelvhasználatban, és legtöbbször meglehetősen ritkán fordulnak elő: INGO szerint az ezer leggyakoribb szóból a franciában és a svédben 4–4 (*gens* ’emberek’, *vacances* ’szünidő’, *parents* ’szülők’, *Pâques* ’húsvét’; *förälder* ’szülők’, *myndigheter* ’hivatalos szervek’, *pengar* ’pénz’, *resurser* ’anyagi eszközök’), az angolban 3 (*clothes* ’ruházat’, *heavens* ’mennyei bolt’, *news* ’hírek’), a németben és az oroszban pedig csak 2–2 (*Leute* ’emberek’, *Kosten* ’költségek’, *люди* ’emberek’, *часы* ’óra’) adat sorolható ide (vö. MATICSÁK 2004: 266).

## 2. A singulare / plurale tantumokkal kapcsolatos vizsgálódásokról

A „singulare tantum (ST) ~ plurale tantum (PT)”-jelenség önmagában csak ritkán keltette fel a nyelvészek figyelmét és érdeklődését annyira, hogy nagyobb terjedelmű, monografikus munka szülessen a témából. Az újabb (angol nyelvű) szakirodalomban (WIERZBICKA 1988, 1996, TAYLOR 2002, RADDEN – DIRVEN 2007, ACQUAVIVA 2008) mintha hangsúlyos(abb) szerepet kapna az indoeurópai nyelvek plurale tantumainak vizsgálata. Ezeket a munkákat tanulmányozva úgy tűnik, az újabb nyelvészeti irányzatok megerősödésével lehetőség nyílt a korábbiaktól eltérő szemléletű vizsgálódásokra is, amelyek nagymértékben hozzájárultak a téma alaposabb tárgyalásához.

A finnugor nyelvek plurale tantumait eddig csupán néhány nyelvben vizsgálták, nevezetesen a finnben, az észtben, a mordvinban, az északi lappban és a magyarban. Ennek feltételezhetően az az oka, hogy vannak olyan (kisebb) finnugor nyelvek, amelyekben a PT ismeretlen vagy nagyon periférikus jelenség. A votjában és a cseremiszen például nincsenek PT-k. A votják az orosz PT-ket általában változatlan formában (pl. *očki* ’szemüveg’ ~ (votják többesjellel ellát-

va:) *očkios* 'szemüvegek' (< or. *очки* [PT] 'szemüveg') vagy kikövetkeztetett tőalakban veszi át, pl. *čas* 'óra' (< *часы* [PT] 'óra'), *kañikul* 'szünidő' (< or. *канукулы* [PT] 'szünidő'), és egyes számban használja (CSÚCS 1990: 34). A csere-miszben sincsenek plurale tantumok: az orosz nyelvből átvett plurale tantumokat egyes számú főnévként ragozzák, pl. *sutka* 'egy nap, 24 óra' (< or. *сутки* [PT] 'nap, 24 óra'; *b'ruko* 'nadrág' (< or. *брюки* [PT] 'nadrág') (ALHONIEMI 1985: 73).

A finn nyelv PT-iről RÚNE INGO jóvoltából született önálló monográfia (1978, 1997). INGO nem törekedett a teljes finn PT-állomány feltérképezésére, csupán a jól körülhatárolható szemantikai csoportok, szemantikai mezők kijelölésével próbálkozott. Meglepő, hogy a plurale tantumok a finnben – számukat és használati körük fontosságát tekintve is – mintha egyre jelentősebb szerephez jutnának (vö. MATICSÁK: 2004: 264).

Az észti nyelvben nagy számban fordulnak elő PT-k (számuk meghaladja a félezeret). TRIINU PALÓNAK a finn és az észti plurale tantumok szemantikai alapú összehasonlításával foglalkozó munkája (PALO 1999) INGO művére épül, és elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, vajon milyen motiváció húzódik a csak többes számú formák használata mögött, illetőleg van-e különbség a finn és az észti PT-k szemantikai kategóriái között (ha igen, vajon milyen tényezők állnak a háttérben)?

MATICSÁK SÁNDOR „A plurale tantum a mordvinban” (2004) című tanulmányában az INGO által bevezetett vizsgálati módszereket alkalmazza. Külön foglalkozik azokkal a kopulatív összetételekkel (páros névszókkal), amelyekben mindkét összetételi elem többes számban áll, de jelentésüket tekintve egy entitásra utalnak, pl. *at'at-babat* 'házaspár' < *at'a* 'apó' + *baba* 'anyó'.

Az északi lapp plurale tantumairól Kelemen jóvoltából ismertek a számadatok: míg PEKKA SAMMALAHTI lapp–finn szótárában (1989) mindössze 319 plurale tantum található (vö. KELEMEN 2008: 42), addig KELEMEN már 1036 adatot vizsgált részletesen, és rendezett szótárba PhD-dolgozatában (2013).

Úgy tűnik, a magyar leíró grammatikák és a nyelvészeti kézikönyvek viszonylag keveset foglalkoznak ezzel a nyelvi jelenséggel. A magyarban különösen periférikus helyzetben vannak, annál is inkább, mert a magyar szókincsben relatíve kevés ilyen elemet találunk (az ÉrtSz-ban „tbsz-ú fn” megjelöléssel ugyan 20-nál is kevesebbet, valójában ennél azért jóval többet), szemben pl. az oroszral, amelyben kb. 600-ra tehető a plurale tantumok száma (vö. PAPP 1979: 133) vagy az angollal, ahol százegynéhány plurale tantumot tartanak számon ([http://en.viktionary.org/wiki/Category:English\\_pluralia\\_tantum](http://en.viktionary.org/wiki/Category:English_pluralia_tantum)). RÚNE INGO (1978: 33–35) hat indoeurópai (latin, angol, német, svéd, francia, orosz) nyelvben vizsgálta a plurale tantumokat; számításai szerint ezekben a nyelvekben 100 és 700 között van az ide sorolható szavak száma. Az a jelentős és rendszerszerű eltérés, amely a többes számú alakok számában mutatkozik meg a magyar és az



indoeurópai nyelvek között, talán azzal magyarázható, hogy a magyar általában az egyes szám használatát kedveli. Amit csak lehet, egyes számban hagyunk, pl. *Virággal díszítjük a termet* (és nem *virágokkal*); *Szép a szeme* (és nem a *szemei*); *Rágja a körmét, Fogat mos, Tetű ment a hajába, Bélyeget / jelvényt / szalvétát gyűjt, Folyik a szó belőle*. Úgy tűnik, mintha a magyar nyelvhasználó nagy(obb) egységben látná a dolgokat, inkább kategóriákban gondolkodna. NÁDASDY szerint „ha a magyar nyelv az egyes számmal olyasmit is jelöl, amiből több van, akkor ez nem is »egyes szám« – a név pontatlan. A *könyv* alak akárhány könyvre vonatkozhat, így számilag közömbös, vagyis jelöletlen. (Inkább »semleges számnak« kéne hívni.) A többes szám a jelölt alternatíva: a *könyvek* alak mindenképpen több könyvre vonatkozik” (NÁDASDY 2003: 192).

A magyarban tehát meglehetősen csekély ezeknek a főneveknek a száma; talán ezzel magyarázható, hogy kutatásukra eddig meglehetősen kevés figyelem irányult. A magyar leíró nyelvészeti grammatikákban általában csak egy-egy rövid bekezdés foglalkozik a plurale tantumokkal. Főleg számhasználati kivételenként tesznek említést róluk, és az egyeztetéssel kapcsolatos szabályok megfogalmazására szorítkoznak. Több tanulmány foglalkozik azzal, vajon az *-ék* (heterogén vagy asszociatív) többesjellel ellátott főnevek plurale tantumok-e (TOMPA 1961: 396–397; 516; 563; KOVALOVSKY 1985: 297–298; M. KORCHMÁROS 1995: 300; BALOGH 2000: 185). PAPP FERENC „A magyar főnév paradigmatis rendszere” (1975) című munkájában részletesen kategorizálja a hiányos számparadigmájú főneveket. Megállapítja, hogy a „teljes ~ hiányos” számparadigma oppozíciója elégtelen, a magyar plurale tantumok ennél pontosabb leírást igényelnek. (A magyar singulare ~ plurale tantumokról, lehetséges csoportosításukról l. még H. VARGA 2012ab, 2013.)

### 3. Terminológiai kérdések

A „plurale tantum” elnevezéssel kapcsolatban már a legkorábbi monográfiákban is kritikák fogalmazódtak meg (vö. Braun 1930), nevezetesen a „plurale tantum” (’csak többes számú’) latin elnevezés túlságosan merev, nem érvényes az összes nyelvi adatra. Mivel a vizsgált szavak között vannak teljes számparadigmával rendelkező adatok is, ezért több kutató helyteleníti a „tantum” (’csak’) által jelölt kizárólagosságot, és az ilyen típusú lexémákra (a „plurale tantum” helyett) a finn, illetve a lapp terminológiából átvett szakszót (finn: „pluratiivi”, lapp: „pluratiiva”), a „pluratívát”-t javasolja (vö. KELEMEN 2013). Ez a terminus tehát azokban a speciális esetekben alkalmazandó, amelyekben a teljes számparadigmával rendelkező szónak (pl. lapp *jor’ri* ’kerék’) a logikus többes jelentése mellett (*jor’rit* ’kerekek’) létezik pluratív jelentése is (*jor’rit* ’kocsi’ [PT]), tehát az egyes és a többes számú alakok jelentései elkülönülnek egymástól, jelentésmegosztás lép fel, vö. magyar *alábbiak* (fn.) ’a szöveg további részei, illetve tartalmuk’ ~ *alábbi* (mn.) ’következő’; *eddigiek* (fn.) ’előzmények’ ~ *eddig* (mn.)

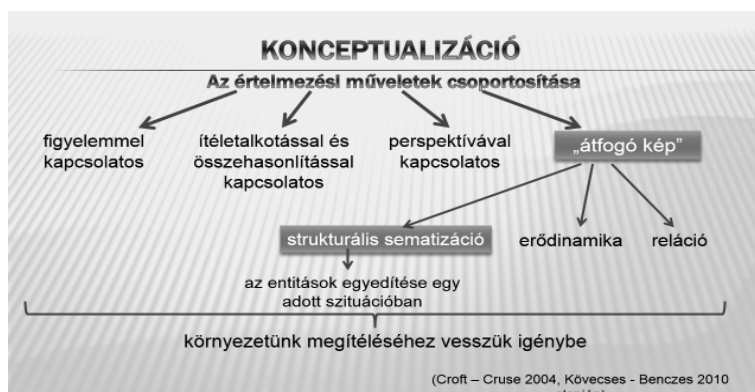
'eddig tartó'; *emlősök* (fn.) 'az élőlények egyik osztálya: mammalia' ~ *emlős* fn. és mn. 'gerinces élőlény, amelynek nőténye az utódát emlőiből táplálja'; *hamvak* 'valakinek elporladt maradványai, holtteste' ~ *hamv* 1. 'hamu', 2. 'gyümölcs héján finom viaszos réteg', 3. 'valaminek fiatalos üdesége, tisztasága'; *havasok* (fn.) '(csúcsain nyáron is havas) magas hegy(ség)' ~ *havas* mn. 'hóval borított, havazással együttjáró'; *filharmonikusok* fn. zen 'kiváló hivatásos zenészek hangverseny-zenekara' ~ *filharmonikus* mn. 'a filharmonikusokkal kapcsolatos'; *választások* pol 'vezető testületnek szavazással való megválasztása' ~ *választás* 'az a tény, hogy valaki több személy vagy dolog közül választ'. Ezek az esetek homonimaként értelmezendők.

#### 4. A konceptualizáció

A „singulare tantum ~ plurale tantum” néven számontartott jelenség létrejöttében minden bizonnyal nagy szerepe van a különböző nyelvekben tapasztalható eltérő konceptualizációnak.

Konceptualizáción egy entitás vagy egy szituáció értelmezését értjük, amely számos kognitív folyamattal (különböző értelmezési műveletekkel) hozható összefüggésbe (pl. kategorizáció, fogalmi keret, metafora: ugyanazt a dolgot többféleképpen is lehet kategorizálni, előtérbe helyezni a fogalmi keret többi eleméhez képest vagy metaforikusan értelmezni).

Az értelmezési műveletekkel sok kognitív nyelvész foglalkozott (pl. CROFT – CRUSE 2004, LANGACKER 1987, TALMY 1988, BAŃCZEROWSKI 2003). A továbbiakban CROFT – CRUSE (2004) csoportosítását követem. Ez tűnik a legátfogóbb munkának, amely LANGACKER és TALMY kutatásaira is reflektál, és amellyel KÖVECSES – BENCZES (2010) is részletesen foglalkozik (l. 1. táblázat).



1. táblázat

CROFT – CRUSE (2004) az értelmezési műveleteket négy fő csoportba sorolja: 1. figyelemmel kapcsolatos értelmezési műveletek, 2. ítéletalkotással és összehasonlítással kapcsolatos értelmezési műveletek, 3. a perspektívával összefüggésbe hozható értelmezési műveletek. A negyedik csoport azokat az értelmezési műveleteket fogja össze, amelyek során az entitásokról és a szituációkról átfogó képet kapunk. A singulare tantumok és a plurale tantumok az ún. átfogó kép értelmezési művelet révén válnak vizsgálhatóvá. Az átfogó kép további három olyan értelmezési műveletet foglal magában, amelyek segítségével a tárgyak vagy események „általános szerkezetét” tudjuk értelmezni. Ez a három művelet:

1. a strukturális sematizáció,
2. az erődinamika
3. és a reláció (vö. CROFT – CRUSE 2004).

Vizsgálódásunk szempontjából a strukturális sematizáció tűnik a legfontosabb műveletnek. A strukturális sematizáció abban segít, hogy az entitásokat egyedítsük környezetüktől egy adott szituációban. A legtöbb esetben az asztalt, a széket vagy a falevelet egyedi tárgyként konceptualizáljuk. Ezeket az entitásokat a nyelvben megszámlálható főnevek jelölik. Ezzel szemben a nem egyértelműen egyedíthető entítások, pl. a 'víz', a 'levegő' jelentésűek megszámlálhatatlant jelölő főnévként jelennek meg.

Úgy tűnik, hogy az egyedíthető (megszámlálható) és a nem egyedíthető (megszámlálhatatlan) főnevek közötti különbségek kettős természetűek: (1) egyrészt szemantikai / konceptuális természetűek, (2) másrészt (morfo)szintaktikai természetűek.

**4.1.** Szemantikai, konceptuális természetű különbségek a „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” főnevek között:

1. oszthatóság (JACKENDOFF 1990),
2. (körül)határolhatóság,
3. szemantikai kódváltás (recategorization: LYONS 1968, reclassification: QUIRK ET AL. 1985).

**4.1.1.** JACKENDOFF az entítások „belső szerkezet”-e (internal structure), oszthatósága alapján különíti el a „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” főneveket egymástól (1990). A közöttük lévő konceptuális különbség szerinte abban ragadható meg leginkább, hogy míg a *könyv*, *asztal*, *autó* által jelzett entítások a részekre bontással szétesnek, megsemmisülnek, eredeti funkciójukat nem tölthetik be többé, addig a *víz* esetében más a helyzet: a *víz* víz marad a (nem vegyi úton történő) részekre bontást követően is. A belső szerkezet nélküliség persze nem fizikai tulajdonság, hanem az emberi konceptualizáció része: az anyag is részekből áll, de láthatatlan, nem elkülöníthető részekből.

**4.1.2.** A *könyv* körülhatárolt entitás, a *víz* ellenben anyagot, homogén folytonosságot jelöl, amelynek nincs állandó (fix) térbeli alakja, belső körülhatároltsága. Mindez persze nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem rendelkezik határokkal, hanem inkább azt, hogy ezek a határok érzékelhetetlenek vagy nem relevánsak (nem számítanak): az anyag fogalmában a térbeli körülhatároltság, a jellegzetes, állandó alak nem profilálódik (nem jelölődik).

**4.1.3.** Tipikusan anyagnévre utaló, megszámlálhatatlan főnevek időnként metamorfózisra képesek, tudniillik lehet megszámlálható olvasatuk, előfordulhatnak megszámlálható főnévként is, pl.

*I'd like two c o f f e e s, please* (adag, egység-olvasat esetén),  
*She offered three wonderful w i n e s during the dinner* (fajta-olvasat esetén),

*small k i n d n e s s e s, a great i n j u s t i c e* (példa-olvasat esetén);  
 és fordítva is: megszámlálható főneveknek is előfordulhat anyagnévi olvasatuk, pl.

*There is some e g g on your collar* 'letojásztad a gallérodát',  
*There is some a p p l e on your mustache* 'almás a bajszod'.

**4.2.** A „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” (bináris) megkülönböztetés valójában sokkal inkább (morfo)szintaktikai kérdés, amely az angolban például a determinánsok, a névelők és általában a számszerűsítő kifejezések használatában, illetve az egyeztetésben jut kifejeződésre. Ilyen értelemben a „megszámlálhatóság ~ megszámlálhatatlanság” nem annyira a főnevek, mint inkább a főnévi csoportok sajátossága, jellemzője. A megszámlálható mennyiségekre a magyarban inkább a *hány?*, a megszámlálhatatlan mennyiségekre pedig általában a *mennyi?* kérdőszóval kérdezzünk (pl. *Hány könyv / asztal / ember? Mennyi víz / liszt / olaj?*). A magyarban a „hány? ~ mennyi?” szembenállás nem túl éles, szemben pl. az angollal, ahol a „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” főnevek megkülönböztetése morfológiai és szintaktikai sajátosságokban is kifejezésre jut: szigorú szabályok írják elő, milyen szavakat (determinánsokat, kvantorokat) lehet, milyeneket tilos használni a megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnevek előtt, illetőleg melyek az egyeztetés szabályai ilyen esetben (l. 2. táblázat):

	Megszámlálható	Megszámlálhatatlan
<i>hány? / mennyi?</i>	<i>how many?</i>	<i>how much?</i>
<i>sok</i>	<i>many</i>	<i>much</i>
<i>kevés</i>	<i>few</i>	<i>little</i> <sup>2</sup>
<i>egy kis</i>	<i>a few</i>	<i>a little</i>
<i>egy</i>	<i>a / one</i>	–
az egyeztetés kérdései	E/3. <i>There i s a book on the table.</i> T/3. <i>There a r e two books on the table.</i>	E/3. <i>There i s a little bread on the table.</i>

2. táblázat

### 5. A szám-megkülönböztethetőség markerei az angolban és a magyarban

A grammatikai (morfológiai és szintaktikai) kategóriák nem mindig feleltethetők meg pontosan a szemantikai kategóriáknak. Ugyanaz a főnév gyakran eltérő osztályozást igényel a két szinten, pl. a grammatikai egyes szám nem minden esetben azonos a szemantikai egyes számmal, illetőleg fordítva: a grammatikai többes szám sem mindig feleltethető meg a szemantikai többes számnak. Vannak főnevek, amelyek szemantikai tekintetben megszámlálható entitásokra utalnak, de a megszámlálhatóság vagy a morfológiai szerkezetükben nem tükröződik (pl. *sheep*), vagy sem a morfológiai szerkezetükben, sem a szintaxisban nem tükröződik (pl. *scissors*). Aztán vannak olyan főnevek, amelyek szemantikai tartalma többes jelentésű (*wheat, sand, rice*), de a szintaxisban ez nem tükröződik, ugyanis szintaktikailag egyes számúak, egyes számú egyeztetők. Aztán vannak olyan főnevek is, amelyek szintaktikailag többes számúak, de szemantikailag nem (pl. *scissors, oats, trousers*), és vannak olyanok, amelyek szemantikai tartalma többes jelentésű, de szintaktikailag egyes számúak (pl. a kollektív jelentésű *committee, sand*). WIERZBICKA szerint (1996: 382) a *committee*-féle szavak szemantikai tartalmában a „megsokszorozott entitás”, a „több entitásból álló entitás” jelentés tükröződik vissza, grammatikai viselkedésük ezt a szemantikai természetet (jelentést) tükrözi vissza.

A szám-megkülönböztetés képessége alapján a főnevek a következő csoportokba rendezhetők az angol és a magyar nyelvben (3. táblázat):

<sup>2</sup> Az *a little* nemcsak 'kevés' (határozatlan számnévi), hanem 'kicsi' (melléknévi) jelentésben is használatos: szövegbeli jelentése éppen attól függ, hogy megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnév előtt áll-e, pl. *a little wine* 'egy kevés / némi / valamennyi bor', *a little glass (of wine)* 'egy kis (méretű) (boros)pohár'.

A szám-megkülönböztethezőség markerel az angolban és a magyarban					
	Megszámálható			Megszámálhatatlan	
	Sg ~ Pl	ST	PT	PT	ST
	<i>table</i> <i>asztal</i>	<i>sheep</i> -	<i>scissors</i> <i>gázművek</i>	<i>oats</i> <i>hozzávalók</i>	<i>water</i> <i>víz</i>
szemantikai marker	+	+	+	-	-
szintaktikai marker	+	+	-	-	-
morfológiai marker	+	-	-	(Corbett 2000 alapján) -	-

3. táblázat

### 5.1. A *table*-típusú főnevek az angolban (*house, car, book*)

Közvetlenül tapasztalható, fizikai tárgyként konceptualizált dolgok nevei tartoznak ebbe a csoportba. Ezeket tekintjük a legtipikusabb (prototipikus) főneveknek. Teljes számrendszerrel (egyes és többes számú alakokkal) rendelkeznek. Többes számú jelentésükre morfológiai marker és az egyeztetés is utal, pl.

*There i s a tableØ in the room,*  
*There a r e tables in the room.*

Jelentésszerkezetük heterogén összetettségű: egymáshoz kapcsolódó eltérő (absztrahált és sematizált) részekből és tulajdonságokból áll össze. Az *asztal* főnévvel jelölt entitás pl.

- anyagból van (fából, fémből, üvegből, műanyagból stb.),
- térben körülhatárolt,
- alakja jellegzetes, (viszonylag) állandó,
- időben viszonylag állandó (atemporalis): megismerésében nem játszik szerepet az időbeliség, illetve alakja / mérete / színe / anyaga / szerkezete stb. jellemzően nem változik az időben,
- eltérő sematizált részekből (pl. asztallap, asztalláb, fiókok) áll össze egészzé mesterségesen (szemben a természeti tárgyakkal [pl. *fa*], amelyek részei szervesen tartoznak össze, hiszen egységes egészként jönnek létre),
- kanonikus funkcióval rendelkezik (pl. tárgyak tartása) (vö. TOLCSVAI NAGY 2010).

### 5.1.1. Az angol *table*-típusú főnevek magyar megfelelőiről

Az angolban az egyes szám olyan szóalak, olyan nyelvtani kategória, amely egyetlen dologra vagy személyre utal, szemben a többes számmal, amely egynél több dologra vagy személyre vonatkozik. Mindkét nyelvben az egyes szám a jelöletlen ( $\emptyset$ -jeles) forma. A többes szám előállítása az angolban toldalékokkal (pl. *table* ~ *tables* 'asztal ~ asztalok') vagy flexióval (pl. *foot* ~ *feet* 'láb ~ lábak') történhet, a magyarban kizárólag toldalékmorfémával (pl. *asztal* ~ *asztalok*).

Érdekes a magyar nyelvnek az a – minden bizonnyal – ősi sajátossága, hogy benne az egyes szám ~ többes szám szembenállás nem mindig valósul meg élesen, „az egyes/többes határvonal nem esik egybe az *alma/almák* határvonallal” (KÁLMÁN – NÁDASDY 1999: 233): bizonyos esetekben jelöletlen (azaz formailag egyes számú) alak jelentkezik olyankor is, „amikor a valóságvonatkozást tekintve a többség mozzanata kétségtelen, és amikor számos más nyelv – pl. az indoeurópai nyelvek jó része – kötelező jelleggel többes számot használ” (KOROMPAY 1991: 259). A számhasználatnak ezek a ma is érvényben lévő szabályai – az uráli nyelvek és a magyar nyelvtörténet egybehangzó tanúsága alapján – már az ősmagyar korszakban is érvényesültek. Ezek az egyes számú alakok voltaképpen összefoglaló értelműek, a többségre azonban – nyelvünk hagyományai szerint – külön grammatikai eszköz (a többesjel) többnyire nem utal. Lényeges ingadozást csak az ómagyar kori latin hatás indított meg (vö. *mindenszentek*, *háromkirályok*, *az összes angyalok és szentek* stb.), de a hagyományok komolyabb módosulását az sem idézte elő (vö. KOROMPAY 1991: 270–271). A (jelöletlen) egyes szám jelentése a magyarban tehát lehet többes is, pl. a *könyv*, a *paradicsom*, az *alma* alak akárhány könyvre, paradicsomra, almára vonatkozhat, így számilag közömbös (indifferens, semleges). Ezzel ellentétben a jelölt alternatíva mindig a többes szám: a *könyvek*, *paradicsomok* alakok vonatkozása mindenképpen többes. NÁDASDY tréfás megfogalmazásában „az *alma* alakot helyesebb volna »számtalannak«, az *almák*-at »számosnak« nevezni” (KÁLMÁN – NÁDASDY 1999: 233).

Meghatározatlan mennyiségekre (határozatlan számosságra) történő utaláskor – nemcsak megszámlálhatatlannak tekintett mennyiségek (anyag- és gyűjtőnevek), hanem – megszámlálható mennyiségek esetén is a magyar általában az egyes szám használatát kedveli és érvényesíti. Amit csak lehet, egyes számban használunk, pl. *Virágot / bogyót / epret szedünk* (és nem *virágokat, bogyókat, epreket*), *Paradicsomot / krumplit / banánt veszünk a piacon*, *Rágjuk a körmünket*, *Fogat mosunk*, *Bélyeget / jelvényt / szalvétát gyűjtünk*, *Tetűt ment a hajába*, *A ruhámat megette a moly*, *Folyik a szó belőle* stb. A fenti példamondatok főnevei jelentésánál nem egyes számúak, „hanem sokkal inkább határozatlan számosságúak; azaz lehet egy, lehet több, nem tudom, vagy nem releváns. Grammatikailag azonban ezek a példák egyes számú egyeztetők” (KÁDÁR 2007:

136–137). Az egyes szám kedvelése arra enged következtetni, hogy a magyar anyanyelvű beszélők mintha nagy(obb) egységben látnák a dolgokat, inkább kategóriákban gondolkodnának.

Több azonosíthatatlan individuumra is utalhatunk a magyarban egyes számú főnévvel, pl. a *Jön a török!*, *A konyhakertet lerágta a nyúl* vagy a *Nem érek rá, vendéget várok* mondatokban az egyes számban álló *török*, *nyúl*, illetve a *vendég* főneveknek nincs mennyiségi vonatkozásuk. Szemantikai tartalmukra csak a kontextusból, a szituációból vagy további információkból lehet következtetni. Tartalmi interpretációjuk lehet egyes számú: 'jön egy török nemzetiségű ember', 'egyetlen nyúl tette tönkre a konyhakertet', illetve 'egy vendéget várok' vagy többes számú: 'jönnek a törökök' (= a fosztogató török katonák csapata), 'a nyulak rágták le a konyhakertet', illetve 'több vendéget várok' (vö. HONTI 1995: 164).

Az uráli nyelvek morfoszintaktikai kérdéseit taglaló munkák (pl. WINKLER 1913, RAVILA 1935, 1941) a jelöletlen ( $\emptyset$  számmel ellátott) egyes számú alakok többes számú – határozatlan mennyiséget vagy azonosíthatatlan számú egyedet megnevező – funkciójára általában a „*numerus absolutus*”, „*numerus indefinitus*” terminussal szoktak utalni. RAVILA (1935: 49, 1941: 2–3) állapította meg elsőként, hogy az egyes szám *numerus absolutus* funkcióban már az alapnyelvben létezett, ahogyan a legtöbb uráli nyelvben is. Később FOKOS-FUCHS (1962) jellemezte behatóbban a *numerus absolutus*-t. Ebből a tanulmányból nyilvánvalónak tűnik, hogy a *numerus absolutus* nem számot, nem explicit mennyiséget jelöl, nem is konkrét egyedre vagy fajtára utal, sokkal inkább funkcióként értelmezendő.

A magyarban a több dologra alkalmazott egyes-szám használata a számjelző után is érvényben van, pl. *öt / sok / néhány asztal*. Az egyes szám használata ebben az esetben valószínűleg nyelvspecifikus vonás, amelyben: „a kommunikáció logikája érvényesül: ha már egyszer jelöltem a többes számot a számnévvel, felesleges még egyszer jelölnöm” (KÁROLY 1970: 32). A „kommunikáció logikájá”-t persze a gazdaságosság igénye is támogatja: „A magyar gazdaságosabb, mert a számbeli kifejezésekben nincsen redundancia” (LOTZ 1976: 125): a megtakarított egyeztetés a többes szám redundáns ismétlésének ellenében hat. A számjelző utáni egyes szám használatának a háttérben voltaképpen nem is az indoeurópai nyelvekből ismert „egyes szám  $\leftrightarrow$  többes szám” szembenállása húzódik meg, hanem „az alapvető ellentét egy számbelileg nem jellemzett csoportot állít szembe az általános számmal, amely vonatkozik egy dologra, több dologra, ha számbeli jelző vonatkozik rá (pl. *sok hajó*, *öt hajó*; generikus jelenségre, pl. az *ember* vagy nem számolható dolgokra, pl. *víz*)” (LOTZ 1976: 125). Nyelvi tudatunk magyaros szemléletében mintha az *öt hajó* vagy akár a *sok hajó* „mentális képe egységes halmazként jelenne meg (az ún. aggregátum-elv jegyében), s ekként nem tartjuk indokoltnak a többes számnak a főnéven történő kü-



lön megjelölését (a pluralitás más nyelvekben szokásos sokaság-többszörösség-elvének értelmében” (SZÜCS 2009: 77).

### 5.2. A *sheep*-típusú főnevek az angolban (*fish* 'hal', *deer* 'szarvas', *moose* 'jávorszarvas')

Általában vadon élő állatokat, madarakat, halakat jelölő főnevek tartoznak ebbe a csoportba. Szemantikai tekintetben megszámlálható entitásokra utalnak. Szám-megkülönböztető képességük az egyeztetésben meg is mutatkozik, ti. szabályos egyeztetők: számtól függően egyeztetjük őket az állítmánnyal, pl.

*There is only one black sheep*  $\emptyset$  *in the flock,*  
*There are many black sheep*  $\emptyset$  *in the flock,*

ám morfológiai markerük hiányzik: zéró többes jellel ( $\emptyset$ ) rendelkeznek (ebben a tekintetben defektívek), nem látszik rajtuk a többes szám. A morfológiai kitevő hiánya ezekben az esetekben mintha a főnevek egyedi tulajdonsága lenne, tudniillik hasonló szemantikai tulajdonságokkal rendelkező főnevek többes száma általában szabályosan állítható elő, pl. *goat-s* 'kecskék', *pig-s* 'disznók', *cow-s* 'tehenek'.

A magyarban nincs ilyen, *sheep* típusú főnév!

### 5.3. A *scissors*-típusú főnevek az angolban (*trousers*, *pants*, *glasses*, *goggles*, *pyjamas*)

A *scissors*-típusú főnevek nem számítanak különleges kivételnek. QUIRK ET AL. (1985: 300) ezt a típust szummatív többes számnak nevezi: az ide tartozó lexémák olyan eszközöket, szerszámokat, ruha-kiegészítőket, testrészeket jelölnek, amelyek két azonos, egymással kapcsolatban lévő szimmetrikus részből állnak (dual-objects, vö. WIERZBICKA 1988: 514–516). A részek szeparálhatatlanok, együtt töltik be funkciójukat. Persze nem minden ilyen típusú tárgy jelölője plurale tantum, pl. *bicycle* 'bicikli', *bra* 'melltartó', *leg* 'láb'.

Szemantikai tekintetben megszámlálható entitásokra utalnak, a megszámlálhatóság azonban nem tükröződik sem a morfológiai szerkezetben, sem a szintaxisban, hiszen plurale tantum-főnevekről lévén szó, egyes számmal nem rendelkeznek. A számosság kifejezésére számszerűsítő kifejezésekre (classifier) van szükség, pl. *one pair of scissors*, *many pairs of scissors*.

QUIRK ET AL. (1985) mutatott rá arra is, hogy e lexémákról hiányozhat a többes szám morfológiai markere, de csak akkor, ha jelzői funkcióban szerepelnek, pl. *a trouser*  $\emptyset$  *leg* /  $\sim$  *pocket* 'a nadrág egyik szára / a nadrág egyik zsebe', *shoe*  $\emptyset$  *shop* 'cipőbolt', *pyjama*  $\emptyset$  *jacket* 'pizsamakabát'. MATICSÁK (2004) és KELEMEN (2013: 25) a finn PT-kel kapcsolatban figyelték meg ugyanezt: kizárólag összetett szavak előtagjaiként fordulhatnak elő egyes számban, pl. *housut* (PT) 'nad-

rág' ~ *housu* ~~Ø~~ *kannattimet* 'nadrágtartó', *valtiopäivät* (PT) 'országgyűlés' ~ *valtiopäivä* ~~Ø~~ *mies* 'országgyűlési képviselő'.

A *scissors*-típusú főnevek PT-volta a beszélő számára általában teljesen világos, magától értetődő, motivált (ezeket transzparens plurálisoknak nevezzük, INGO terminusával „transparentti pluratiivi” alakok).

A fesztiválokat és ünnepeket jelentő szavak az észt, a finn, a litván és a lett nyelvben is gyakran plurale tantumok. Ezekben az esetekben a pluralis használata a több évszázad alatt bekövetkezett jelentésváltozásoknak köszönhetően a szinkron vizsgálódó számára nem tűnik motiváltnak, nem teljesen világos (INGO terminusával „opaakki pluratiivi” alakok), ilyen például a finnben a *hautajaiset* 'temetés' és a *häät* 'esküvő, lakodalom' is. Az 'esküvő' jelentésű *häät* szóban használt többes magyarázatát csak néprajzi ismeretek birtokában fejthetjük meg, nevezetesen Kelet-Finnországban az esküvők két részből álltak: az egyik rész a menyasszony házánál, a másik a vőlegényéknél zajlott (vö. PALO 2001: 25). A többes szám használatának magyarázata lehet továbbá bizonyos naptári és egyházi ünnepeknek a helyi és időbeli megoszlása, bizonyos rendezvények részmozzanatok összességéként való szemlélése (pl. keresztelő, eljegyzés, házasság, temetés). Logikus a 'karácsony' pluratív alakja is (a németben *die Weihnachten*), hiszen ez is kétnapos ünnep.

### 5.3.1. A *scissors*-típusú főnevek magyar megfelelőiről

A magyar anyanyelvű beszélő két vagy több dolgot általában egységként, egy kategóriaként értelmez. Különösen igaz ez a páros testrészeket és a hozzájuk tartozó ruhadarabokat jelölő szavak esetén, pl. *szem, fül, kar, láb, váll, cipő, csizma, harisnya, zokni, kesztyű* (pl. *fáj a lába, szép a szeme, cipőt húz a lábára, nadrágot vásárol*). Ilyenkor is általában egyes számot használunk, bár nem kizárt a többes szám használata sem, vö. pl. *látom... megrezzenni lágy emlőidet...; újra látom, hogy fakad a kerek fehér köveken fogaidon a tündér nevetés...* (József Attila: Óda), *itt törtek össze rabigát Hunyadnak karjai* (Vörösmarty: Szózat).

A páros testrésznevek egységként való felfogását azok a cselekvések is jelzik, amelyek végrehajtásához legalább két egyed szükséges, pl. *szeme közé néz valakinek, idegen kutyának lába közt a farka, összeüti a bokáját, kezét a szívére kulcsolta, eltálalta szarva közt a tőgyét* (vö. KERTÉSZ 1913: 307–313).

A páros testrészekkel kapcsolatos nyelvspecifikus vonás az is, hogy a páros testrészek egyikének megjelölése nem az *egy*, hanem a *fél* szóval történik a magyarban (és a finnugor nyelvekben), pl. *fél szemű, fél lábbal, fél fogára(!) sem elég*. Ilyesmi az indoeurópai nyelvekben elképzelhetetlen lenne.

A *scissors*-típusú főnevek a magyarban leginkább a 'nagy ipari létesítmény' jelentésű *gázművek, vízművek, vegyipari művek, kohászati művek* stb. főnevekkel hozhatók kapcsolatba. Ezek szemantikailag utalhatnak egy vagy több denotá-

tumra is, de a megszámlálhatóság sem a morfológiai szerkezetükben, sem a szintaxisban nem tükröződik, pl. *A gázművek dolgozói sztrájkkal fenyegetőznek* mondatban a *gázművek* főnév egy vagy több gázszolgáltató cégre is utalhat, az értelmezésben kizárólag a szövegkörnyezet igazíthat el bennünket.

#### **5.4. Az *oats*-típusú főnevek az angolban (*coffee-grounds* 'kávészacc', *chives* 'snidling', *soapsuds* 'szappanhab')**

Ezek a főnevek nem rendelkeznek szám-megkülönböztető képességgel, morfológiai és szintaktikai értelemben is többes számúak (plurale tantumok). E főnévi csoporton belül elkülöníthető további alcsoportok sajátosságai:

**5.4.1.** Apró alkotórészekből álló entitások nevei (általában anyagnevek), pl. *coffee-grounds* 'kávészacc', *chives* 'metélőhagyma', *snidling*, *dregs* 'üledék', *curds* 'aludtej', *soapsuds* 'szappanhab'.

Sok kicsi, különálló, egyformának tűnő alkotórészekből állnak, amelyek nagyon közel vannak egymáshoz. Mivel szétválogatásuk, megszámlálásuk nehézkes (lenne), ezért homogén egységekként kezeljük őket.

**5.4.2.** Érzékelhető határok nélküli terek, pl. *plans* 'síkság', *steppes* 'sztyepp', *woodlands* 'erdőség'.

Nem ember alkotta helyek, hanem természetes földrajzi területek: több részből áll(hat)nak ugyan, de a részek nem különülnek el egymástól, mert nincsenek belső határaik. Egységes egészként konceptualizáljuk ezeket is.

**5.4.3.** Több részből álló, helyhez rögzített (nem mozgatható) tárgyak nevei, pl. *stairs* 'lépcső', *catacombs* 'katakombák', *bleachers* 'fedetlen tribün', *bowels* / *guts* 'belek'.

Inherensen kapcsolódó részekből álló egészek. A részek leválasztása az egész csonkulását eredményezi.

**5.4.4.** Különnemű tárgyak, anyagok együtt előforduló csoportja, pl. *leftovers* 'maradék', *groceries* 'élelmiszer', *contents* 'tartalom', *belongings* 'holmi, cók-mók'.

Ezek a különnemű tárgyak meghatározható okokból vannak egy időben ugyanazon a helyen.

##### **5.4.4.1. Az *oats*-típusú főnevek magyar megfelelőiről**

Az *oats*-típusú főnevek a magyarban leginkább a 'valami elkészítéséhez szükséges anyag(ok), kellék(ek)' jelentésű *hozzávalók* főnévvel hozhatók kapcsolatba, amely a 4. alcsoporttal ('különnemű tárgyak, anyagok együtt előforduló csoportja, amelyek meghatározott okokból vannak egy időben ugyanazon a helyen') mutat rokonságot. A 3. alcsoportba tartozó, a több (inherensen kapcsolódó) részből álló, helyhez rögzített (nem mozgatható) tárgyak nevei a magyar-

ban általában egyes számban maradnak (pl. *lépcső, tribün*), gyakran gyűjtőnévi jelentésűek, pl. *állványzat, lábazat, fogazat, tollazat, ruházat, virágzat*.

### 5.5. A water-típusú főnevek (*milk, wood, sand, flour, salt, butter, meat, air, rain, snow, dirt, grass*)

Ebben a csoportban olyan főnevek találhatók, amelyek nem rendelkeznek szám-megkülönböztető képességgel, csak egyes számban használatosak, pl. *There was water all over the floor*. Általában olyan anyagot, homogén folytonosságot jelölnek, amelynek nincs állandó térbeli belső körülhatároltsága (fix alakja, szemben a határozott körvonallal), részekre bontásukkor minden rész rendelkezik az egésze jellemző tulajdonságokkal (ellentétben a megszámlálható entitásokkal). A csoporton belül a következő alcsoportok alakíthatók ki:

**5.5.1.** Entitások, amelyeknek az alkotórészei (alapelemei) a hétköznapi megismerésben nem egyedíthetők, nem különülnek el önálló jelentésegységként, pl. *water, wine, milk, butter, wood*; a *wood* 'fa' anyagnévként belsőleg tagolható ugyan (erezés, évgyűrűk, csomók), de az anyagot megnevező főnevek jelentésszerkezetében az anyag a mindennapi tapasztalat szerint – mennyiségétől és alakjától függetlenül – homogén.

**5.5.2.** Entitások, amelyek azonos (apró) méretű sematizált (láthatatlan, nem elkülöníthető) részekből álló dolgokra utalnak, pl. *sand, wheat, rice*. Az anyag fogalmában a térbeli körülhatároltság, a jellegzetes és állandó alak nem profilálódik (nem jelölődik); ide sorolhatók a nagy kiterjedésű, egyöntetű(nek tűnő) összességek nevei is, pl. *hair, clover* 'lóhere'.

**5.5.3.** Különnemű tárgyak közös funkcióval rendelkező (heterogén) csoportját jelölő főnevek, pl. *furniture* 'bútor', *crockery* 'fazekasáru', *footwear* 'láb-beli', *clothing* 'ruházat', *cutlery* 'evőeszköz', *luggage / baggage* 'csomag'; ezek a tárgyak éppen különféleségükből adódóan, különneműek lévén megszámlálhatatlanok; nem állhatnak számjelzővel.

**5.5.4.** Ide tartoznak az elvont fogalmakat jelölő főnevek is, pl. *friendliness, injustice, kindness, truth, advice, information*.

Az állandó térbeli belső körülhatároltsággal nem rendelkező, folyékony halmazállapotú (megszámlálhatatlan) entitásokat a környezet szilárd tárgyai (pl. *edény, tartály, pohár, palack*) körülhatárolttá tehetik. A *He is asking for a glass / a bottle of water* mondatban a víz fogalma tárgyasult, fizikai tárgyként konceptualizált dolgot jelöl. A víz edényben / tartályban szállítva fizikai tárgyként konceptualizálódik az őt tároló edénnyel együtt: az anyagot a megismerő elme tehát gyakran fizikai tárgyként dolgozza fel, és így fejezi ki nyelvi formában. A megszámlálhatatlan singulare tantum főnevek mennyiségére gyakran utalunk:

- számszerűsítő kifejezésekkel, pl. *a piece of...* 'egy darab', *a bit of...* 'darabka, falat', *an item of...* 'egy darab' vagy
- a rájuk jellemző leggyakoribb (természetes vagy fizikai) mértékevekkel, pl. *a drop of water* 'egy (csepp) víz', *a bar of chocolate* 'egy (tábla) csokoládé', *a loaf of bread* 'egy (vegni) kenyér', *a blade of grass* 'egy (szál) fű', *two blocks of ice* 'két (kocka) jég', *three teaspoonfuls of sugar* 'három (kávéskanál) cukor', illetve
- vannak főnevek, amelyek denotátuma sem számmal, sem mértéknévvel, sem számszerűsítő kifejezéssel nem mérhető, pl. *small kindnesses* 'egy kis gyengédség', *a great injustice* 'nagy igazságtalanság', *some help* 'némi segítség', *big stress* 'sok feszültség'.

Az angolban a megszámlálhatatlan főnevek helyett gyakran szerepelnek megszámlálható szinonimáik, pl. *clothing* ~ *a garment* 'ruha', *permission* ~ *a permit* 'engedély', *work* ~ *a job / a task* 'munka', *luggage* ~ *a suitcase* 'csomag', *money* ~ *a coin* 'pénzérme' / *a banknote* 'bankjegy'. A magyar (megszámlálhatatlan) plurale tantum lexémákhoz (pl. *elei, léptek, üzemek*) is találhatók olyan rokon jelentésű szinonimák, amelyekből létre lehet hozni – a nekik mindenben megfelelő – egyes számú nominativusi szóalakokat is, pl. *elei* ~ *ősei* → sg. *ős, léptek* ~ *lépések* → sg. *lépés, üzemek* ~ *ügyek* → sg. *ügy, naturáliák* ~ *természetbeli járandóságok* → sg. *járandóság, gázművek* ~ *gázszolgáltatók* → *gázszolgáltató, összülők* ~ *az első emberpár* → sg. *Ádám vagy Éva, történetek* ~ *esetek* → sg. *eset, javak* ~ *jóságok* → sg. *jóság*.

A fenti példák igazolják, hogy a nyelv általában képes a hiányzó (megszámlálható) alakok pótlására: számszerűsítő szókapcsolatokkal vagy más lexémákkal valósítja meg a feladatot. A rokon jelentésű párhuzamok meggyőzően mutatják, hogy az angol: *clothing, permission, work* / magyar: *elei, léptek, történetek* stb. megszámlálhatatlan lexémák esetén nem a mögöttük meghúzódó fogalom, jelentés gátolja megszámlálhatóságukat (többes számba kerülésüket): míg a hasonló jelentésű lexémákból létre lehet hozni a többes számú szóalakokat (angol: *garments, permits, jobs* / magyar: *ős, lépés, eset*), addig a megszámlálhatatlan alakokból nem. Ez is inkább azt a feltételezést látszik igazolni, miszerint a nyelvtani kategóriák nem tartalmi-jelentésbeli, nem is logikai kategóriák, hanem a nyelv belső rendszeréből kiszakított (nyelvspecifikus) egységek.

#### 5.5.4.1. A *water*-típusú főnevek magyar megfelelőiről

Az eltérő konceptualizáció miatt egyetlen nyelvben sem lehet teljes biztonsággal megjósolni vagy logikai úton kikövetkeztetni, hogy egy adott entitást jelölő főnév megszámlálható-e vagy sem. Igaz ugyan, hogy például az anyagnevek az angolban és a magyarban is többnyire megszámlálhatatlanok (pl. ang. *oil, gold, wood*, ma. *homok, tej, liszt*), de hogy mi tekinthető anyagnévnek és mi nem, azt is meglehetősen nehéz pontosan definiálni. Az angolban pl. a *bread*,

*soap*, *chalk* anyagnevek (megszámlálhatatlanok), míg magyar megfelelőik (*kenyér*, *szappan*, *kréta*) megszámlálhatók.

Az angolban vannak olyan (nem anyagnév-jelentésű) főnevek is, amelyek megszámlálhatatlanok (nincs többesük), míg magyar megfelelőikre megszámlálhatóként tekintünk (van többesük), pl. *advice* 'tanács(ok)', *furniture* 'bútor(ok)', *information* 'információ(k)', *permission* 'engedély(ek)', *homework* 'házi feladat(ok)'.

Az anyagnévből, amennyiben az fajtát jelöl, mindkét nyelvben megalkotható a többes számú forma is, pl. ang. *medical waters* 'gyógyvizek', *five Dutch cheeses* 'öt holland sajt(fajta)', *many light beers* 'sok világos sör(fajta)', *tropical fruits* 'trópusi gyümölcsök'; ma. *murvás homokok*, *ásványvizek*, *ipari levegők*, *nyomástűrő zsírok*, *anyatejek*.

## 6. A számhasználatban tapasztalható eltérő konceptualizáció lehetséges okai

Az anyagnevekkel kapcsolatban a szakirodalom – elsősorban BLOOMFIELDra hivatkozva – gyakran emlegeti az önkényességet, klasszikus példaként pedig sokszor utalnak az *oats* 'zab' ~ *wheat* 'búza' párosra mint az önkényesség legnyilvánvalóbb megnyilatkozásaira, végső bizonyítékaira (ti. mindkettő számtalan, apró szemekből álló gabonaféle, numerusok révén azonban nem tükrözik az objektív valóságot, hiszen az *oats* plurale tantum, a *wheat* pedig singulare tantum) (vö. BAUFELD 1979: 13–19). BLOOMFIELD (1933) szerint ezekben az esetekben nem szemantikai különbség idézi elő a grammatikai különbséget: ezek elsősorban grammatikai különbségek, és nem feleltethetők meg szemantikai kategóriáknak.

WIERZBICKA (1988: 501–503) arra vállalkozik, hogy – BLOOMFIELDdel (1933) ellentétben – bebizonyítsa, hogy ezek a főnevek szemantikailag motiváltak, és grammatikai viselkedésük különbségében jelentésbeli különbségek tükröződnek vissza ikonikusan (tehát a grammatikai forma szemantikailag motivált).

WIERZBICKA szerint nem véletlen, hogy az angolban a *pea(s)* 'borsó' és a *noodle(s)* 'nudli' jelentést megszámlálható főnevek fejezik ki, míg a *rice* 'rizs' és a *flour* 'liszt' jelentésű főnevek megszámlálhatatlanok. Az élelmiszernevek konceptualizációja leginkább attól függ, anyaguk önálló (különálló, látható) részekből állnak-e, illetőleg azok belsőleg homogénnek tűnnek-e. Mindezt döntő mértékben az alkotó elemek mérete határozza meg. A borsószemek (*pea-s*) és a nudli (*noodle-s*) jóval nagyobbak, mint a rizsszemek (*rice*) vagy a liszt (*flour*) alkotórészei. Persze az élelmiszernevek konceptualizációja gyakran nyelvspecifikus sajátosság. Az eltérő konceptualizációnak megvan a maga logikája, amelyet a grammatika visszatükröz és megvilágít. Az oroszban a *зопох* 'borsó' és a *фасоль* 'bab' (megszámlálhatatlan) anyagnevek, ellentétben az angol *pea(s)* 'borsó' és *bean(s)* 'bab' jelentésű (megszámlálható) főnevekkel. Míg az angol anyanyelvű beszélő a borsó- és a babszemet elég nagyméretű szemként concep-

tualizálja ahhoz, hogy megszámlálható főnévvel jelölje, addig az orosz anyanyelvű beszélő az apró magokból, szemekből, bogyókból álló zöldségeket és gyümölcsöket homogén összetettségű jelentésegységként, anyagnévként kezeli, és ezeket csak egyes számban létező főnevekkel (singulare tantum) jelöli (vö. még *малина* 'málna', *вишня* 'meggy', *виноград* 'szőlő', *картофель* 'krumpli'). Az anyagnevek a nyelvi jelentés szempontjából azonos sematizált részekből álló entitásokra utalnak, amelyek anyagi részei – mennyiségüktől és alakjuktól függetlenül – nem különülnek el elvont tulajdonságként (jelentésegységként) a hétköznapi tapasztalat feldolgozásában.

Egyébiránt az orosz nyelv rendelkezik speciális egyes számú képzőkkel (pl. *-ин-, -инк*), amelyek segítségével az efféle, megszámlálhatatlanként konceptualizált anyagnevek egyedíthetővé válnak, pl. *горох* ~ *горошина* 'borsószem', *фасоль* ~ *фасолина* 'babszem', *трав*а ~ *травинка* 'fűszál', ami azt igazolja, hogy a nyelv általában képes a hiányzó alakok pótlására egyedítő képzők (és más lexémák vagy számszerűsítő kapcsolatok) alkalmazásával.

WIERZBICKA szerint az ang. *oats* ~ *wheat* főnevek is motiváltak szemantikailag, tehát grammatikai viselkedésük különbségében jelentésbeli különbségek tükröződnek vissza ikonikusan. Az *oats* 'zab' olyan gabonaféle, amely szemmel és tapintással is jól elkülöníthető apró részekből (szemekből) áll (ellentétben a liszttel vagy a sóval, a homokkal vagy a fűvel). A főtt zabot jelentő angol főnevek (*oatmeal* vagy *porridge* 'zabkása') azonban már eltérő grammatikai tulajdonságokkal rendelkeznek: mindkettő singulare tantum, tudniillik a zabkása alkotóelemei nem láthatók, a zabszemek nem különülnek el egymástól.

Az *oats* nagy mértékben különbözik a *wheat*-től. Az angol nyelvhasználó számára az *oats* elsősorban élelmiszer (emberek és/vagy lovak fogyasztják), amelyet általában kis mennyiségben lát a boltok polcain vagy a konyhában, a *wheat* pedig elsősorban gabona, amely nagy mennyiségben terem a hatalmas szántóföldeken. A konceptualizációban megnyilvánuló alapvető különbség (élelmiszer vs. gabona) az eltérő grammatikai tulajdonságokban is tükröződik. Az angolban a *rice* 'rizs' jelentésű főnév is singulare tantum: a nyers rizs ugyan jól elkülöníthető, apró szemekből áll, de az emberek a rizsre általában főtt állapotában gondolnak (fogyasztáskor ezzel az állaggal, állapottal szembesülnek): ilyenkor a szemek összetapadnak, nem különíthetők el olyan jól, mint nyers állapotukban (vö. még *flour*, *sugar*, *salt*).

Persze nem a méret az egyetlen releváns faktor. Az angol *garlic* 'fokhagyma' jelentésű főnév grammatikailag különbözik a *radish(es)* 'reték' vagy az *olive(s)* 'olívabogyó' jelentésű főnevektől. Ebben az esetben a releváns különbség az étkezési szokásokban keresendő (hiszen a méretükben nincs nagy különbség: a fokhagymafejek talán nagyobbak egy kicsit, mint egy reték vagy egy szem olívabogyó): az olívabogyót és a retket általában egyenként fogyasztjuk, míg a fok-

hagymát apróra felvagdálva (felaprítva), adalékanyagként használjuk más ételek ízesítésére.

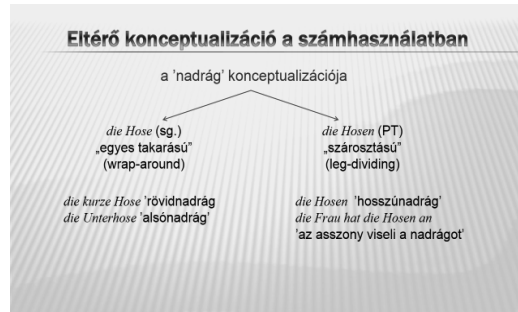
Az *onion(s)* 'vöröshagyma' – a *garlic*-tól 'fokhagyma' eltérően – megszámlálható főnév. A grammatikai különbség magyarázata ez esetben egyrészt a méretben, másrészt ismét az eltérő étkezési szokásokban keresendő. Általában sem a hagymát, sem a fokhagymafejet nem fogyasztjuk egyenként (mint a retket vagy az olivabogyót), hanem szeletekre vágva, felaprítva. Előfordul azonban, hogy a hagymát főve vagy sós/ecetes lében pácolva egészben szervírozzuk, míg a fokhagymafejeket így sohasem.

Hogy a 'sütőtök'-nek (*pumpkin*) és a 'káposztá'-nak (*cabbage*) miért csak egyes száma van, szemben a 'répá'-val (*carrots*) vagy a 'kelbimbó'-val (*Brussels sprouts*), annak is van magyarázata WIERZBICKÁNÁL (1988), nevezetesen a tálon elfér néhány répa, kelbimbó stb., de nem fér el néhány sütőtök vagy káposztafej, hiszen túl nagy.

Ezek a példák mind azt igazolják, hogy a gyümölcsök és zöldségfélék neveiben tapasztalható grammatikai különbségek talán mégsem teljesen önkényesek. Annak ellenére, hogy a fenti magyarázatok többsége spekulatívnak (naívnak, erőltetettnek?) tűnik, érvényességük mégsem zárható ki teljesen.

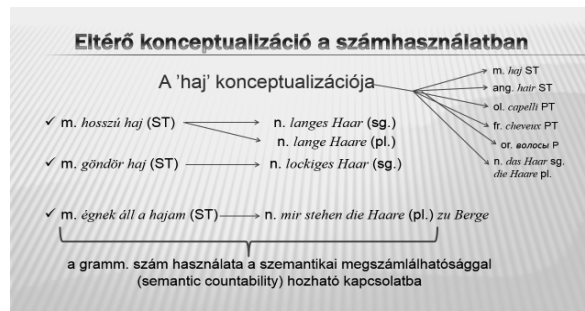
Az eltérő konceptualizáció a főnévi számhasználatban persze nem csak a zöldség- és gyümölcsnevek körében szembetűnő. A német 'nadrág' jelentésű szó például lehet plurale tantum jelentésű (*die Hosen*) és lehet egyes számú főnév is (*die Hose*). A beszélők ugyan gyakran nem tesznek különbséget a kétféle jelentés között, a két szó eltérő konceptualizációjában rejlő különbséget azonban nem nehéz megtalálni, nevezetesen: ha rövid nadrágról vagy alsóneműről van szó, a beszélő biztosan az egyes számú formát használja, pl. *kurze Hose*, *die Unterhose*, ellenben ha hosszú nadrágról van szó, akkor a plurale tantum a preferált forma. Ugyanez tapasztalható a *die Frau hat die Hosen an* 'az asszony viseli a nadrágot' szólásban is. Ebben az esetben a *nadrág* 'a férfiakat szimbolizáló ruhadarab' jelentésben szerepel, és a referátum „szárosztású” természete (*legdividing*) ellentétben áll a tradicionális, „egyes takarású” (*wraparounds*) női ruhadarabokkal. Ebben az esetben a szárosztású (plurale tantum-jelentésű) nadrág (*die Hosen*) éppen azt a szituációt / élethelyzetet hangsúlyozza, amelyben a nő átveszi a tradicionális férfi-szerepet. WIERZBICKA szerint a ruházat „szárosztású” vs. „egyes takarású” természete fontos jelentéssel rendelkezik: a „szárosztású” ruha a férfiakhoz, az „egyes takarású” a nőkhez köthető. Az osztást a férfi szabad mozgásának igénye, míg a takarást a nők tabu alá eső testrészeinek szimbolikus védelme eredményezhette (WIERZBICKA 1996: 384) (l. 4. táblázat WIERZBICKA 1988 alapján).





#### 4. táblázat

Míg a 'haj' jelentésű szó az angolban (*hair*) és a magyarban is (*haj*) egyes számban használatos, addig a franciában (*cheveux*) és az olaszban (*capelli*) többes számban. A németben hol az egyes (*das Haar*), hol a többes szám (*die Haare*) használatos. A válogatást a számolhatóságra való érzékenységre vezérli. Míg az angol *long hair* jelentésnek megfelel a német *langes Haar* (egyes szám) és a *lange Haare* (többes szám) is, addig az angol *curly hair* szókapcsolat német megfelelőjében a 'haj' szó csak egyes számban szerepel: *lockiges Haar*. Ezzel szemben az 'égnek áll a hajam' kifejezésben már csakis a többes forma figyelhető meg (*mir stehen die Haare zu Bergen*). A grammatikai szám használata mindenképpen kapcsolatba hozható a szemantikai megszámlálhatósággal (*semantic countability*), vagyis a *lockiges Haar* egyes forma használatát valószínűleg az indokolja, hogy a beszélő a haját mint egyes fürtök összekapcsolódásából álló (homogénnek tekintett) egységet észleli, míg az előző kifejezésben pontosan ellenkezőleg (minden egyes haja szála az égnek áll) (l. 5. táblázat WIERZBICKA 1988 alapján).



#### 5. táblázat

### 7. Janus-arcú főnevek

#### (dupla grammatikai státusú szilárd halmazállapotú testek nevei)

Az angolban vannak Janus-arcú főnevek, melyek egyszer megszámlálható, más-kor megszámlálhatatlan főnévként vannak jelen a szókapcsolatokban. A megszámlálhatatlan használat általában valamilyen anyagot, természeti jelenséget vagy elvont fogalmat jelent, a megszámlálható pedig ezek egyszeri vagy konkrét előfordulását, pl. ang. *light* 'fény mint fizikai jelenség' ~ *a light* 'fény mint fényforrás'. Hasonlóan kétarcúak azoknak a zöldség- és gyümölcsfajtáknak a nevei, amelyekből nem szokás egy egészet egyszerre megenni, pl. *cabbage* 'káposzta', *cauliflower* 'karfiol', *lettuce* 'saláta', *watermelon* 'görögdinnye', *pumpkin* 'süőtök', pl. *She grows cucumbers in her garden* 'uborkát termeszt a kertjében' ~ *Have some cucumber!* ~ 'egyél (egy kis) uborkát!'.

Kétarcúak azok az angol főnevek is, amelyek esetén az eltérő számhasználat eltérő jelentésre utal, pl. *chocolate*: 'csokoládé' (megszámlálhatatlan) ~ *chocolates* 'bonbon' (megszámlálható), *dress*: 'ruházat, ruhanemű' ~ *dresses* 'női ruha', *experience*: 'tapasztalat' ~ *experiences* 'élmény, benyomás', *iron*: 'vas' ~ *irons* 'vasaló', *paper*: 'papír' ~ *papers* 'újság, dolgozat', *wood*: 'fa(anyag)' ~ *woods* 'erdő'.

Ezekhez a szópárokhoz hasonlóan viselkednek – de jelentésüknél fogva külön csoportot alkotnak – azok a szópárok, melyeknek egyik tagja valamilyen haszonállatot jelöl (megszámlálható), másik tagja pedig ennek az állatnak a fogyasztásra alkalmas húsát nevezi meg (megszámlálhatatlan), pl. *a calf* ~ *veal* 'borjú(hús)', *a cow* ~ *beef* 'marha(hús)', *a pig* ~ *pork* 'disznó(hús)', *a sheep* ~ *mutton* 'birka(hús)'. Ugyancsak kétféleképp használhatók azok a főnevek, amelyek jelöltje valamilyen húsáért is tenyésztett vad- vagy vadászott állat, pl. *duck*: 'kacsa' (megszámlálható), pl. *some ducks* 'kacsák, néhány kacsa' ~ 'kacsahús' (megszámlálhatatlan), pl. *some duck* '(egy kis) kacsahús'. Ilyenek még *chicken* 'csirke(hús)', *goose* 'liba(hús)', *pheasant* 'fácán(hús)', *rabbit* 'nyúl(hús)', *lamb* 'bárány(hús)'. A magyarban hasonló a helyzet, vö. *A marhákat / a disznókat* stb. ('az állatokat') *a legelőre hajtották* (megszámlálható) ~ *Marhát / disznót* ('marhahúst, disznóhúst') *főzők ebédre* (megszámlálhatatlan).

Mindennek az ellenkezőjére is van példa: az angolban meglehetősen nagy számban fordulnak elő olyan főnevek, amelyek megszámlálhatóként és megszámlálhatatlanként (anyagnévként) is használatosak (eltérő determinánsokkal, kvantorokkal, minőségjelzőkkel) pl. *There a r e some eggs in the fridge* 'Van néhány tojás a hűtőben' / *There i s some egg on your collar* 'Letojásztad a gallérodát', *There a r e some apples on the tree* 'Van néhány alma a fán' / *There i s some apple on your moustache* 'Almás a bajszod' (vö. KOVÁCS ET AL. 1994: 589–594); vö. még *There was not enough table for everyone to sit at*

’Nem tudott mindenki asztalhoz ülni’, *There was dog all over the road* ’Az út tele volt kutyával’ (vö. CORBETT 2000: 78–87).

## 8. Gyűjtőnevek

Egyszerre több, egyedi entitás észlelésekor a beszéd során gyakran többes számot használunk (pl. *székek, asztalok, falevelek*). Az egyszerre nagy számban jelentkező független entitásokat azonban bizonytalanul körülhatárolt, nem egyedíthető entitásként is lehet konceptualizálni. Példa erre a *lombozat*, amely igen sok, egymástól független entitásból, azaz falevélből áll. Teljesen eltérő konceptualizációt jelent, ha a fa *leveleiről* vagy ha annak *lombozatáról* beszélünk. Az előbbi esetén egymástól elkülöníthető entitásokat észlelünk, vagyis egy sokkal részletesebb konceptualizációról beszélhetünk. A *lombozat* esetén ellenben elnagyoltabb a konceptualizáció, ahol az egyes részletek a háttérbe szorulnak. Az is megeshet, hogy több egyedi entitást konceptualizálunk egységként, pl. a *csapat* vagy a *kormány* olyan egyedíthető entitásokból (személyekből) áll, amelyek mégis egy egészet alkotnak (vö. KÖVECSES – BENCZES 2010: 154). A plurale tantumok eltérő használatában is ugyanannak a szituációnak az eltérő konceptualizációja tükröződik: a több részből álló entitások esetén a többes számú forma akkor jelenik meg, ha részletesebb konceptualizáció történik. Ha elnagyoltabb a konceptualizáció ugyanannak az entitásnak a megnevezésekor, akkor a nyelvek egyes számot használnak, vagyis az egyes részletek háttérbe szorulnak. Ilyenek összefoglaló jelentésű lexémák pl. *sajtó* ’nyomtatott sajtó’, *média* ’tágabb értelemben vett sajtó, az írott és az elektronikus sajtó általában, egészében, összességében’, *zsűri* ’szakértőkből álló bizottság’ (vö. *zsűritag*), *elit* ’valamely réteg, csoport színe-java’ (l. még *értelmiség, diákság, lakosság, fegyverzet, személynézet, ruházat*). Ezek megszámlálhatatlanok: mennyiségjelzővel, kijelölő jelzővel nem lehet ellátni, többes számuk nincs.

A *média* erősen egyes számú főnév (singulare tantum). A többes szám használatának elsősorban jelentésbeli akadálya van: a sajtóból mint az újságok összességéből csak egy van (vö. *sajtótájékoztató* jelentése széles értelmű: az efféle rendezvényeken az újságok, a rádiók és a televíziók munkatársai is jelen vannak), ahogy a médiából is mint a tágabb értelemben vett sajtóból. Éppen az ’újságok összessége’ jelentésű *sajtó* singulare tantum volta mutat meggyőzőn a *médiák* furcsaságára (a *médiák* szóalakot általában a „dupla többes szám” miatt kifogásolják, pedig inkább a jelentés erős singulare tantum volta miatt furcsa) (vö. HORVÁTH 2015: 6).

## 9. Összegzés

Az a tény, hogy az egyes nyelvekben ugyanaz a tartalom eltérő nyelvtani struktúrákkal fejezhető ki, nem jelenti egyben azt is, hogy eltérően gondolkodnánk

vagy éreznénk. Az eltérő struktúrák azonban arra utalnak, hogy ugyanazt a fogalmi-tapasztalati tartalmat mégiscsak eltérő módon konceptualizáljuk.

### Irodalom

- ACQUAVIVA, PAOLO (2008), *Lexical plurals. A Morphosemantics Approach*. Oxford University Press, Oxford.
- ALHONIEMI, ALHO (1985), *Marin kielioppi*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- BALOGH JUDIT (2000), A névszóragozás. In: KESZLER 2000: 183–208.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (2003), Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelvőr* 127: 196–206.
- BAUFELD, CHRISTA (1979), *Semantische Beschreibung der Pluraliatantum im Deutschen*. Disszertáció, kézirat. Greifswald.
- BLOOMFIELD, LEONARD (1933), *Language*. Henry Holt, New York.
- BRAUN, MAXIMILIAN (1930), *Das Kollektivum und das Plurale Tantum im Russischen: ein bedeutungsgeschichtlicher Versuch*. Frommhold & Wendler, Leipzig.
- CORBETT, GREVILLE G. (2000), *Number*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CROFT, WILLIAM – CRUSE, ALEN D. (2004), *Cognitiv Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CSÚCS SÁNDOR (1990), *Chrestomatia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FOKOS-FUCHS, D. R. (1962), Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft. *Ural-Altäische Bibliothek* 11. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- HONTI, LÁSZLÓ (1995), Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich? *Linguistica Uralica* 31: 161–169.
- HORVÁTH LÁSZLÓ (2015), *Médiák*. Édes Anyanyelvünk 37/1: 6.
- INGO, RUNE (1978), Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus 1. Väenkokouksia ja teknisiä laitteita tarkoittavat sanat. Åbo Akademi, Turku.
- INGO, RUNE (1997), Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus 2. Ruumiinosia ja vaatteita tarkoittavat sanat. Vaasan yliopisto – Humanistinen tiedekunta – Käännösteorian ja ammattikielten tutkijaryhmä, Vaasa.
- JACKENDOFF, RAY (1990), *Semantic Structures*. MIT Press, Cambridge, MA.
- KÁDÁR EDIT (2007), *Alaktan és szófajtan*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM (1999), *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KELEMEN IVETT (2008), A pluralia tantum az északi lappban. *Folia Uralica Debrenciensia* 15: 35–49.
- KELEMEN IVETT (2013), A pluratívák (plurale tantumok) vizsgálati lehetőségei, különös tekintettel az északi lapp nyelvre. Doktori (PhD) értekezés (kézirat). Debrecen.
- KERTÉSZ MANÓ (1913), Finnugor jelzős szerkezetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 43: 1–101.

- KESZLER BORBÁLA (szerk.) (2000), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–283.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA (1995), Az *-ék* többesjel! Néprajz és Nyelvtudomány 36: 295–307.
- KOVALOVSKY MIKLÓS (1985), Névszók egyes és többes számú használata. In: GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS (főszerk.), Nyelvművelő kézikönyv 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 295–298.
- KOVÁCS JÁNOS – LÁZÁR A. PÉTER – MERRICK, MARION (1994), A–Z. Angol nyelvtan. Lexikon. Corvina, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA (2010), Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUZNECOVA, A. [КУЗНЕЦОВА, А.] (2008), Дефективные парадигмы и их разновидности в уральских языках. In: SANUKOV, K. N. – TIHONOV, K. N. – GALKIN, I. S. – ZORINA, Z. G. – IVANOV, I. G. – SABITOV, S. S. (szerk.) [САНУКОВ, К. Н. – ТИХОНОВ, К. Н. – ГАЛКИН, И. С. – ЗОРИНА, З. – ИВАНОВ, И. Г. – САБИТОВ, С. С. (ред.)], Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Yoskar-Ola 15.08. – 21.08.2005. Pars 4. Linguistica. Joshkar-Ola. 409–415.
- LANGACKER, RONALD (1987), Foundation of Cognitive Grammar. Theoretical Pre-requisites. Vol. I. Stanford University Press, California.
- LOTZ JÁNOS (1976), Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat, Budapest.
- LYONS, JOHN (1968), Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- MATICSÁK SÁNDOR (2004), A plurale tantum a mordvinban. In: CSEPREGI MÁRTA – VÁRADI ESZTER (szerk.), Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 264–276.
- NÁDASDY ÁDÁM (2003), Számháború. In: NÁDASDY ÁDÁM (szerk.), Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. Magvető, Budapest. 191–194.
- PALO, TRIINU (1999), Suomen ja viron monikkosanojen semanttinen vertailu. Szakdolgozat (kézirat).
- PALO, TRIINU (2001), Suomen ja viron pluriitivit eli monikkosanat. In: SEILENTHAL, TÖNU (red.), Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu. Pars 6. Tartu. 22–28.
- PAPP FERENC (1975), A magyar főnév paradigmatis rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP FERENC (1979), Könyv az orosz nyelvről. Gondolat, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY (2008), A magyar aspektusról – más aspektusból. Magyar Nyelv 104: 1–11.
- QUIRK, RANDOLPH – GREENBAUM, SIDNEY – LEECH, GEOFFRY – SVARTVIK, JAN – (1985), A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman, London.
- RADDEN, GÜNTER – DIRVEN, RENE (2007), Cognitive English Grammar. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.

- RAVILA, PAAVO (1935), Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. FUF 23: 20–65.
- RAVILA, PAAVO (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen 27: 1–136.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1989), Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- SZÚCS TIBOR (2009), A magyar mint idegen nyelv sajátos szemléleti vonásai. Hungarológiai Évkönyv 10: 68–78.
- TALMY, LEONARD (1988), The relation of grammar to cognition. In: RUDZKA-OSTYN, BRYGIDA (ed.), Topics in Cognitive Linguistics. John Benjamins, Amsterdam. 165–205.
- TAYLOR, JOHN R. (2002), Cognitive Grammar. Oxford Textbooks in Linguistics. Oxford University Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2010), Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) (1961), A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. VARGA MÁRTA (2012a), A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei. A plurale tantumok. Magyar Nyelvőr 136: 88–96.
- H. VARGA MÁRTA (2012b), A singulare tantumról a számjelölés kapcsán. Nyelvtudományi Közlemények 108: 345–356.
- H. VARGA MÁRTA (2013), Plurale tantumok a magyarban. In: IMRE ATTILA (szerk.), Párbeszéddek kultúrája Gdańsktól Oszakáig. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 136–148.
- WIERZBICKA, ANNA (1988), The Semantics of Grammar. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- WIERZBICKA, ANNA (1996), Semantics. Primes and Universals. Oxford University Press, Oxford.
- WINKLER, HEINRICH (1913), Samojedisch und Finnisch. Finnisch-ugrische Forschungen 13: 120–163.

## **Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum Oulu 2015**

### **Főszerkesztői bevezető**

2015. augusztus 17. és 21. között rendezték meg a XII. Nemzetközi Finnugor Kongresszust Finnország északi részében, Oulu városában. A rendezvénynek a város egyeteme adott otthont. Folyóiratunk hagyományától eltérően viszonylag részletes beszámolót közlünk az ott elhangzottakról. Ennek pedig az a sajnálatos körülmény az oka, hogy – a kongresszusok történetében első alkalommal – a szervezők csak igen hiányosan publikálják a programban szerepelt előadásokat. Ismereteim szerint a plenáris előadásokat fogják kiadni, tudtommal a szimpóziumi előadások is meg fognak jelenni, de az ún. szekcióelőadások mostoha sorsra ítéltettek, vagyis szerzőiknek maguknak kell kísérletet tenniük arra, hogy valahol közlétegyék őket. Ezért folyóiratunk szerkesztősége felajánlotta ezen előadóknak, hogy folyóiratunk – természetesen a szokásos lektorlási procedúra eredményeként – publikálja előadásukat. A most következő alkalmi rovatunkban jelentetjük meg tehát a beküldött és jóváhagyott szövegeket, amelyek közül néhányat a szerzők kibővítve ajánlottak fel a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottságának; ezeket a bennük tárgyalt kérdések fontosságára való tekintettel az előadásokénál (olykor lényegesen) nagyobb terjedelemben adjuk közre. Ezen előadások szövegét a szerzők nevének (a magyar) ábécé szerinti sorrendjében közöljük.

A meglehetősen részletes beszámolót a fiatalabb generációt képviselő magyarországi szakemberek készítették el, de sajnálatos módon ők sem fordítottak figyelmet a szekcióelőadásokon elhangzottakra. Az előadások rövid összefoglalóját még a „Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum, Oulu 2015” (University of Oulu, Oulu 2015) is csak ömlesztve prezentálta, a tartalomjegyzékben csak ennyi áll róluk: „Section presentations”, pedig bőséges az anyag (19–196. oldal), amely összesen 168 összefoglalót tartalmaz...

HONTI LÁSZLÓ





DURAY ZSUZSA – GEORGIEVA, EKATERINA – F. GULYÁS  
NIKOLETT – KOCZKA PÉTER – MUS NIKOLETT –  
NÉMETH SZILVIA

## **XII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus – Beszámoló**

### **1. Bevezetés**

A hagyományosan ötévente megrendezésre kerülő Nemzetközi Finnugor Kongresszusnak, amely az uráli nyelvek és népek kutatóinak legjelentősebb tanácskozássorozata, 2015 augusztusában a finnországi Oului Egyetem adott helyet. Az idei rendezvényre – amely a 12. nemzetközi kongresszus volt – a résztvevők egyetemekről, kutatóintézetekből érkeztek több mint kilenc ország képviselőiben, melyek között a finnugor nyelvű országokon, azaz Magyarországon, Finnországon és Észtországon kívül például Oroszország, Németország, Ausztria, Hollandia, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok is szerepelt.

Az ötnapos kongresszus plenáris előadásoknak, egy-egy téma köré szervezett szimpóziumoknak és szekcióknak adott teret. A hagyományoknak megfelelően a nyelvészeti kutatások széles skálájának felvonultatása mellett a szimpóziumok más tudományterületek eredményeinek bemutatására is lehetőséget biztosítottak. Így finnugor/uráli irodalomelméleti (pl. a „Multilingualism and Multiculturalism in Finno-Ugric Literatures, az Ethnofuturism and contemporary art of Finno-Ugric” peoples elnevezésű szimpóziumok), kulturális antropológiai (a „Rethinking family values. The conception of family in the context of new rural everyday life”, valamint a „Body – identity – society: Concepts of the socially accepted body” stb. ülések) és zenei (pl. „Music as culture in an Uralic language context” című szimpózium) tárgyú üléseken is hallgathattak előadásokat a kongresszus résztvevői.

A nyelvészeti tárgyú szimpóziumok többek között helyet adtak hagyományos történeti összehasonlító nyelvészeti kutatásoktól (pl. „Linguistic reconstruction in Uralic: problems and prospects”) kezdve leíró nyelvészeti vizsgálatokon (pl. „Expressions of evidentiality in Uralic languages”) keresztül a tudományterületen még viszonylag új iránynak számító szociolingvisztikai („Change of Finnic languages in a multilinguistic environment, multilingual practices and code-switching in Finno-Ugric communities”), számítógépes nyelvészeti („Computational Uralistics”, „Language technology through citizen science”, „Archives Enriching the present cultures of the Northern Peoples”), valamint szintaktikai („The syntax of Samoyedic and Ob-Ugric languages”, „Syntactic structure of Uralic languages”) kutatások bemutatásának is. A kongresszusra benyújtott tanulmányok kivonatait – szintén az eddigi szokásokat követve – kötetbe szerkesztették, amelyet a regisztrációt követően kézhez kaptak a résztvevők.

Beszámolónkban sorra vesszük a kongresszus plenáris előadásait, elsősorban azokra az ülésekre koncentrálunk, amelyek az említett újabb kutatási területeken elért eredményeket (ti. szociolingvisztika, számítógépes nyelvészet, nyelvtipológia, szintaxis) összegzik. Mivel a szervező egyetemen hagyományosan nagy hangsúlyt fektetnek a számi kutatásokra, így beszámolónkban részletesen foglalkozunk a kongresszuson ismertetett nemzetközi számi kutatásokkal.

## 2. Plenáris előadások

A kongresszuson hét plenáris előadás hangzott el. Ezek a főbb finnugrisztikai/uráli kutatási területek aktuális témáit dolgozták fel. Az első előadást LYLE CAMPBELL és BRYN HAUKE (Hawaii Egyetem, Mānoa) tartotta „Language endangerment and endangered Uralic languages” címmel. A főként oroszországi uráli nyelvek helyzetével foglalkozó előadás a nyelvi veszélyeztetettség témáját járta körül. A második előadó CORNELIUS HASSELBLATT (Groningeni Egyetem) „The Finno-Ugric message: Literary and cultural contributions of our discipline” címmel tartott előadást, amelyben a finnugor népek kultúrájának és irodalmának specifikus jegyeiről, valamint azoknak egy általános kultúraértelmezéshez képest megvalósuló viszonyáról beszélt. JEVGENI TSYPANOV (Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet, Syktyvkar), aki a harmadik plenáris előadást tartotta, egy új modellt szemléltetett a permi népek etnogenezisének nyelvi alapú kutatásában. A negyedik előadás az ősfinn alapnyelv kialakulásának régészeti szempontú vizsgálatát ismertette. Az előadó VALTER LANG (Tartui Egyetem) „Formation of Proto-Finnic – an archaeological scenario from the Bronze Age – Early Iron Age” című előadásában az eddigiektől eltérően az ősfinn kialakulását a bronzkorra vagy a korai vaskorra teszi elméletét régészeti eredményekkel igazolva. Az ötödik előadás az obi-ugor ditranzitív szerkezeteket ismertette, valamint osztályozta azokat nyelvtipológiai szempontból. SIPŐCZ KATALIN (Szegedi Tudományegyetem) a „The ditransitive constructions of the Ob-Ugric languages” című előadásában olyan tárgyas szerkezeteket vizsgált, amelyekben az igei állítmánynak három kötelező vonzata van, tehát az alanyon kívül egy direkt és indirekt tárgy is megjelenik a szerkezetben. Az előadó összehasonlította az obi-ugor nyelveket más nyelvekkel kettős tárgyi szerkezeteik megformáltsága tekintetében. A hatodik plenáris előadás a kulturális antropológia témájában ismertetett eredményeket. NAGY ZOLTÁN (Pécsi Tudományegyetem) a hantik identitásáról, bővebben a Tomszki Területen élő vaszjugáni hantiknak a társadalmi struktúrában való jelenlétéről és az identitásukat meghatározó tényezőkről végzett kutatásait összegezte „The labyrinth of identity: Khanty ethnic identity, its alternatives, and their place in the discourses of identity” címmel. Az utolsó plenáris előadó KAISA RAUTIO HELANDER (Számi Főiskola, Kautokeino) volt, aki előadásában („Saami language toponymy in linguistic landscapes: The func-

tion of place-names in language policy”) szociolingvisztikai témát dolgozott fel, és friss adatokat szolgáltatott a számikról, felvázolva a norvég és svéd területeken élő számik nyelvi tájképét, továbbá ismertette a jogalkotás nyelvhasználatra gyakorolt hatását.

GEORGIEVA, EKATERINA – MUS NIKOLETT

### 3. Számi kutatások

A számi nyelvnek és kultúrának kiemelten fontos szerepet tulajdonítottak a XII. finnugor kongresszus szervezői. Ennek egyik bizonyítéka az, hogy a kongresszust AILU VALLE számi származású rapzenész dalaival nyitották meg. A számi popkultúrában nagy népszerűségnek örvendő szerző és énekes maga is a kongresszus helyszínénél szolgáló Oului Egyetem Giellagas-Intézetében tanul, ahol 2001 óta foglalkoznak a számi nyelv és kultúra ápolásával és számi nyelvtanárok képzésével. A dalokat felvezette AILU VALLE elmondta, hogy művészetével kíván hozzájárulni a számi nyelv fenntartásához és a számi kultúra ápolásához. Továbbá, amint említettük, a kongresszus egy számi szociolingvisztikai témájú plenáris előadással zárult, amelyben KAISA RAUTIO HELANDER, a kautokeinói Számi Főiskola kutatója egy egységes helynevek létrehozására irányuló nyelvpolitika szükségességére és a számi nyelv revitalizálásában fontos szerepére hívta fel a figyelmet.

A kongresszuson mind szekciókban, mind pedig szimpóziumokon hallhatunk számi témájú előadásokat elsősorban angol, ritkábban finn és elvétve számi nyelven. Az előadók többsége finnországi és környező skandináv országbeli egyetemekről, kutatóintézetekből érkezett. Az előadások és projektbeszámolók elsősorban a nyelvészetet, ritkábban az irodalmat és a kultúrát érintették.

Az Oului Egyetem Giellagas-Intézetének kutatói és az ott működő Számi Archivum munkatársai több figyelemreméltó előadást is tartottak elsősorban a 19. szimpózium („Archives enriching the present cultures of the Northern peoples”) keretein belül az archívumban tárolt anyagokról és azok felhasználhatóságáról. AINO VALOVIRTA és MARI GUTTORM (Oului Egyetem, Giellagas Institute) a 2014-ben indult FIN-CLARIN projektről tartott beszámolót. A munkálatok célja az északi (inari és a kolta) számi nyelvek dokumentációja, a nyelvmegőrzés elősegítése, valamint az, hogy a korpuszt a kutatók számára elérhetővé tegyék. Ezen a szimpóziumon további három előadás hangzott el, amelyek a projektbeszámolókon túlmutatva az archívum anyagának elemzése révén például a számi közösség zenei vagy éppen kézműves hagyományainak kutatásait foglalták össze. SUVI KIVELÄ az inari Számi Archivum képviselőjeként elsősorban azokra a projektekre hívta fel a figyelmet, amelyekben az archívum különféle számi kulturális szervezetekkel együttműködve mozdítja elő a számi emancipációt a számik részére hozzáférhetővé téve azokat az anyagokat, amelyek segíthetnek megérteni és feldolgozni több évtized nyelvi és kulturális asszimilációját. MATTI

MIESTAMO, EINO KOPONEN és TUOMAS KOUKKARI (Helsinki Egyetem, Finnországi Nyelvek Intézete) bemutatták a kolta számi archívumot, és elmondták, hogy az anyagok nyelvészeti elemzése jelenleg is folyik. A dokumentációt hamarosan elérhetővé teszik a tudomány és a kolta számi közösség számára, hogy ezzel is előmozdítsák a kolta számi közösségek nyelvi revitalizációját. A szimpózium szervezői lehetővé tették, hogy az érdeklődők ellátogassanak a Gielagas-Intézet Számi Archívumába, ahol MARKO JOUSTE, az archívum munkatársa szemléletesen beszámolt az ott folyó munkáról, a dokumentálás folyamatáról és az anyagok felhasználási módjáról. Az archívum mindössze két munkatársat foglalkoztat, akiknek feladata az anyagok gondozása és kutatási célokra történő elérhetőségének biztosítása.

Számi nyelvészeti témában több szekcielőadást is hallhatott a közönség. BOGÁR EDIT (Szegedi Tudományegyetem) „Revitalizáció és valóság” címmel tartott projektbeszámolót. Összefoglalta a FinnUgRevita-projekt eddigi eredményeit, és azt elemezte, a GiellaTekno-honlapján megjelenő nyelvi eszközöket a számiul beszélők és a számiul tanulók milyen gyakorisággal használják. PANU HALLAMAA a Helsinki Egyetemről korábbi inari és kolta számi közösségekben végzett nyelvvesztéssel és nyelvi revitalizációval kapcsolatos kutatásokat összegezett, és felhívta a figyelmet hasonló vizsgálatok szükségességére az általa vizsgált közösségekben. A Számi Archívum munkatársa, INKER-ANNI LINKOLA egy számi iskola nyelvi tájképét bemutatva szorgalmazott iskolai nyelvi tájképvizsgálatot, amely nemcsak az iskolai nyelvhasználatról ad hű képet, hanem a vizsgált közösség nyelvi helyzetét, a közösség nyelvi ideológiáit is tükrözi (l. még SZABÓ-TAMÁS PÉTER és PETTERI LAIHONEN szekcielőadását az iskolai nyelvi tájképről többségi és kisebbségi magyar iskolákban). A 10. szimpózium („Language technology”) adott helyet még egy számi szociolingvisztikai témájú előadásnak. LENE ANTOSSEN, CIPRIAN GERSTENBERGER, RYAN JOHNSON, MARJA-LIISA OLTHUIS, TROND TROSTERUD és FRANCIS MORTON TYERS (Tromsøi Egyetem, Oului Egyetem) egy új inari számi elektronikus szótár létrehozásáról tartott előadást (l. még bővebben a számítógépes nyelvészeti kutatásokról szóló részben). CECILIA HEDLUND NICOLAGUS ANDREAE 1619-ben kiadott pitei számi nyelven írt könyvének nyelvezetét vizsgálta olyan szempontból, vajon az egyfajta pidzsinnak tekinthető-e, amelyen a számiul nem beszélők kommunikáltak a helyi számi közösséggel. JOHANNA JOHANSEN IJÄS (Számi Főiskola, Kautokeino) longitudinális vizsgálatában két éven keresztül azt kísérte figyelemmel, egy számi–finn kétnyelvű gyermek hogyan sajátította el az északi számi összetett főnevek morfológiai és morfofonológiai szerkezeit. Ugyancsak az északi számi morfológiát érintette JOCELYNE FERNANDEZ-VEST (C.N.R.S. LACITO, Université Sorbonne Nouvelle, Párizs) előadása a tárgyjelölésről. MARJATTA JOMPPANEN (Oului Egyetem) számiul tartott előadást az északi számi kettős főnévi szerkezetekről. JYRI LEHTINEN (Helsinki Egyetem), MICHAEL RIESSLER

(Freiburgi Egyetem) és OUTI VESAKOSKI (Turkui Egyetem) a finnségi és számi beszélőközösségek egymástól való elkülönülését vizsgálta. A számi témájú szekcióelőadások a nyelvészet mellett a számi irodalommal, zenei hagyománnyal, valamint számi nyelvtörténettel is foglalkoztak, így például a finnségi és a számi nyelvek fokváltakozásának történetével. A 6. szimpóziumon („Syntactic structure of Uralic languages”) két számi témájú szintaktikai előadás hangzott el. A 13. szimpóziumon („Personal name systems in Finnic and beyond”) TAARNA VALTONEN (Oului Egyetem, Giellagas Intézet) a számi személynevekben előforduló helyneveket elemezte. A 14. szimpóziumon („Multilingualism and multiculturalism in Finno-Ugric literature”) pedig SATU GRÖNDAHL (Hugo Valentin Központ, Uppsala) tartott előadást a transzeticitás megjelenéséről a svéd–finn irodalomban. GRÖNDAHL bemutatta, hogyan jelenik meg az etnicitás és a kisebbségi identitás négy skandináv irodalmi műben. A téma azért időszerű, mert a számik körében a legutóbbi évtizedekben mikro- és makroszinten tapasztalható pozitívabb kisebbségi és többségi attitűdöknek köszönhetően ma egyre bátrabban és nyíltabban vállalják fel etnikai hovatartozásukat. A 18. szimpózium („Borderlands in the North-East Europe – complex spaces and cultures of Finno-Ugric peoples”) keretein belül AALTO SIRPA (Oului Egyetem) a középkori skandináv–számi kapcsolatokat gondolta újra középkori dokumentumok elemzésével. VLADIMIR SHUMKIN és EUGEN KOLPAKOV (Orosz Tudományos Akadémia, Anyagi Kultúra Történeti Intézete) az oroszági lappföld régészetéről és a számik eredetéről tartott előadást. A 20. szimpóziumon („Music as culture in an Uralic language context”) TAMÁS ILDIKÓ (MTA BTK Néprajztudományi Intézet) a számi jojkák mélyszerkezetét elemezte, míg a 22. szimpóziumon („Linguistic reconstruction in Uralic: Problems and prospects”) JUHA KUOKKALA (Helsinki Egyetem) a számi labiális magánhangzóra végződő tövek történeti hátterét világította meg.

DURAY ZSUZSA

#### 4. Kétnyelvűségi/szociolingvisztikai kutatások

A „Multilingual practices and code-switching in Finno-Ugric communities” című (2. számú) szimpózium a 2014-ben indult „A többnyelvűség megnyilvánulásai finnugor nyelvű közösségekben” című finn–magyar OTKA-pályázat (FNN 107793) saját szekciójaként szerveződött. A projektben dolgozó finn és magyar kutatócsoport a 2014 márciusában Budapesten rendezett ülésen úgy határozott, hogy a szimpózium nyitott lesz, vagyis vár minden olyan kutatót, aki kódváltással vagy egyéb, a többnyelvűséghez kapcsolódó jelenséggel foglalkozik.

A CSEPREGI MÁRTA (ELTE), RIHO GRÜNTAL (Helsinki Egyetem), KOVÁCS MAGDOLNA (Helsinki Egyetem) és SALÁNKI ZSUZSA (ELTE) szervezte kétnapos szimpóziumon RIHO GRÜNTAL és KOVÁCS MAGDOLNA bevezetőjét

követően összesen tizenhárom prezentáció hangzott el angol és finn nyelven, és az ülés mindkét napon beszélgetéssel zárult. A bemutatott kutatások a szimpózium címének megfelelően két nagyobb téma, a kódváltás és a többnyelvűségi helyzet miatt létrejövő nyelvi változatok köré csoportosultak.

A kódváltással foglalkozó előadások többsége spontán beszédben realizálódó jelenségeket mutatott be, két kutatás azonban internetes nyelvhasználattal (is) foglalkozott. KRISTIINA PRAAKLI (Tartui Egyetem, Helsinki Egyetem) a Finnországban dinamikusan növekvő észt közösségnek a facebookon megfigyelhető nyelvhasználatát vizsgálta: tipizálta a megjelenő kódváltásokat, és kereste a lehetséges pragmatikai funkciókat. PACHNÉ HELTAI BORBÁLA (MTA Nyelvtudományi Intézet) Geresdlak falu többnyelvű (finn, magyar, sváb, német, cigány) közösségének nyelvi viselkedését és attitűdjeit kutatta szociolingvisztikai interjúk és facebook-hozzászólások alapján. Eredményei azt mutatták, hogy település lakóinak többsége pozitívan viszonyul a többnyelvű kommunikációhoz, a különböző nyelvek eltérő presztízse azonban dokumentálható.

A spontán beszédben megjelenő kódváltással foglalkozó kutatások többsége balti-finn nyelvekkel foglalkozott. MARIA FRICK és HANNA-ILONA HÄRMÄVAARA (Helsinki Egyetem) videofelvételek segítségével kutatta a finn–észt kétnyelvűek beszédében fölbukkanó szójátékokat. Eredményeik alapján a nyelvi humor a két nyelv között található homofón szavakra (vagy hamis barátokra) épül. HÄRMÄVAARA a finn–észt kétnyelvűek nyelvi attitűdjeit is vizsgálta kérdőívek segítségével és a kétnyelvű beszélők interakcióinak megfigyelésén keresztül. Ezek alapján kirajzolódik, hogy a beszélők formális helyzetekben próbálnak egynyelvűen kommunikálni, informális helyzetben azonban nyelviileg is szabadban viselkednek. JAANA KOLU (Jyväskylai Egyetem) a svéd és finn nyelv azon (elsősorban morfológiai és szintaktikai) különbségeit kereste, amelyek a kódváltás során nehézséget okoznak a beszélők számára. A vizsgálat Haparandában és Helsinkiben készült videofelvételeken alapult. ULRIKKA PUURA (Helsinki Egyetem) egy vepsze anya és fia közt lezajlott beszélgetésben vizsgálta az vepsze–orosz kódváltást. TÁNCZOS OUTI (Helsinki Egyetem) az aunusi karjalaiak kódváltáshoz kapcsolódó attitűdjeit kutatta. A vizsgálatban hat beszélői csoportot különített el, akik közül csupán a legidősebb generációra jellemző, hogy ritkán használnak orosz lexikai elemeket. JANURIK BOGLÁRKA (Tartui Egyetem) egy erza-mordvin anyanyelvű riporter nyelvi alkalmazkodását kutatta. A mordvin rádióknak készített interjúk során a beszélő következetesen került az orosz szavak használatát akkor is, ha beszédpartnere alkalmazta őket, azonban egyes grammatikai szerkezetein tetten érhető az orosz hatás. OLGA KAZAKEVICH (Álami Lomonoszov Egyetem, Moszkva) pedig a déli és északi szölkup nyelvű beszédben és írásban jelentkező kódváltásokkal foglalkozott. Bár már kevés a szölkup beszélő, a felvételek alapján a kérdést érdemes vizsgálat tárgyává tenni.

A szimpóziumon elhangzott előadások másik csoportjának, vagyis a nyelvi rendszert érintő változásokkal foglalkozó vizsgálatokat bemutatóknak jelentős

része az udmurt–orosz kétnyelvűséget kutatta. SALÁNKI ZSUZSA (ELTE) gazdag, saját szociolingvisztikai interjúiból származó példaanyaggal illusztrálva ismertetett egy sor orosz hatásra létrejött vagy módosult morfológiai és szintaktikai szerkezetet. SVETLANA EDYGAROVA (Helsinki Egyetem) az orosz nyelvnek az udmurt birtokos szerkezetekre gyakorolt hatását vizsgálta. Kutatása kimutatta, hogy szerkezetenként eltérő az orosz hatás erőssége. HORVÁTH LAURA (ELTE) pedig azokat az udmurt páros igéket vizsgálta, amelyek egyik tagja orosz igével jelenik meg a beszédben. A kutatás saját, 2015-ben rögzített interjúin és internetes blogbejegyzéseken alapult. NÉMETH SZILVIA (ELTE) manysi konverzációkban kutatta az igeneves és a mellékmondatlal kifejezett alárendelő szerkezetek arányát. A 2014 nyarán gyűjtött felvételei során a beszélők rövid mondatokat használnak, alárendelő szerkezeteket alig találni.

NÉMETH SZILVIA

### 5. Számítógépes nyelvészeti kutatások

A 2015 januárjában Tromsøben megrendezett első „Uráli számítógépes nyelvészeti workshop” (IWCLUL) résztvevői többé-kevésbé megegyeztek az oului kongresszus nyelvtechnológiai szekciójának előadóival, ennek köszönhetően az előadások informális hangulatban zajlottak. A különböző projektek és fejlesztések ismertetése mellett kiemelt hangsúlyt kapott az uráli nyelvtechnológiai eszközök és erőforrások szabaddá tétele, mivel a nagyobb számú beszélővel rendelkező nyelvek kivételével az érintett nyelvek többsége meglehetősen szerény számítógépes nyelvészeti támogatottsággal rendelkezik. A szabadon hozzáférhető eszközök és adatok nagyban segíthetik a további nyelvi alkalmazások fejlesztését, ahogy a nyelvészeti kutatásokat is.

A szabadon hozzáférhető eszköz nem minden esetben jelenti azt, hogy az azt használni kívánó személy ezt könnyen meg is tudja tenni, mivel a nyelvtechnológiai alkalmazások sok esetben bonyolult felülettel rendelkeznek (például csak parancssorban használhatók Unix rendszereken) – hívta fel erre a figyelmet JEREMY BRADLEY, a „Mari Web Project” morfológiai elemző és e-learning oldal fejlesztője a müncheni Ludwig Maximilian Egyetemről.

JUSSI-PEKKA HAKKARAINEN, a Finn Nemzeti Könyvtár munkatársa bemutatta az uráli nyelvek digitalizálását célzó munkát. Korpuszok építésén kívül nyelvi eszközök fejlesztése is szerepel céljaik között. Az elkészült eszközök és nyelvi adatok szabadon elérhetők minden nyelvész és a nyelv beszélőinek számára is, földrajzi korlátozás nélkül, azaz nem kizárólag Finnországból. Mivel az összegyűjtött adat mennyisége meglehetősen nagy (200.000 oldal), ezért annak feldolgozására kisebb szakértői csoportokat kértek fel.

A Helsinki Egyetem munkatársai, TOMMI JAUHAINEN és HEIDI JAUHAINEN egy, többek között az uráli nyelveken íródott weboldalak gyűjtésére tervezett, jelenleg fejlesztés alatt álló programot ismertettek. A finn, észt és magyar nyelvű

oldal kivételével az egyéb uráli nyelvű lapokat egy linkgyűjteményben teszik közzé a kutatók számára. Ennek eléréséhez a Hetrix nevű szabad web crawler programot alkalmazzák egy 350 (ebből 34 uráli) nyelvre betanított nyelvfelismerővel összekötve, hogy csak a szükséges oldalak kerüljenek be a végeredényül kapott katalógusba. Ezzel az eszközzel jövőbeni céljaik között szerepel korpuszok építése is.

LENE ANTOSSEN, CIPRIAN GERSTENBERGER, RYAN JOHNSON, MARJA-LIISA OLTHUIS, TROND TROSTERUD és FRANCIS MORTON TYERS (Tromsøi Egyetem, Oului Egyetem) a többi előadástól eltérően egy olyan nyelv, az inari számi, eddig nem létező e-lexikonjának építéséről számoltak be, mely nyelvnek gazdag szótárírási hagyománya van, ellenben csupán 450 beszélője. Az inari számi – északi számi e-szótár létrehozásához finn – északi számi valamint északi számi – inari számi szótárak finn alapján történő összevetésével jutottak el. Az így létrehozott szótár segítségével lehet a nyelvtanulóknak, valamint kiindulási alapot biztosíthat nyelvi ellenőrző eszközök és más nyelvtechnológiai alkalmazások kifejlesztéséhez, így segítve a nyelv revitalizációját.

TOMMI A. PIRINEN (Dublini Egyetem) az általa készített ingyenes Omorfi eszköz lehetséges felhasználási módját ismertette. A nyílt forráskódú morfológiai elemző olyan lexikai adatbázissal rendelkezik, amelyben elegendő adat áll rendelkezésre olyan alkalmazások fejlesztésére, ahol a finn szóalakok elemzése kontextusukban szükséges. Példái között olyan, nem kifejezetten nyelvészek számára tervezett felhasználási lehetőségek is szerepeltek, mint például az átlagos felhasználóknak szánt finn nyelvi helyesíráseellenőrző.

A Tromsøi Egyetem „Oahpa!” rendszerében szabadon elérhető tundrai nyelvec helyesíráseellenőrzőt és e-learning eszközöket is készítő SVEN-ERIK SOO-SAAR (Észt Nyelvi Intézet, Tallinn) a meglehetősen kevésbé támogatott nyelvvel kapcsolatos problémákról beszélt. A kevés rendelkezésre álló, gép által olvasható szöveg mellett az írásban jelölt dialektális különbségek nagy mértékben megnehezítik a morfológiai elemző és generáló kifejlesztését.

A szekció zárásaként JACK RUETER (Helsinki Egyetem) a szabadon hozzáférhető eszközök kevésbé szabadon hozzáférhető jellegéhez kanyarodott vissza, más oldalról megközelítve azt. A finnugor nyelvészeti kutatásban és oktatásban kétségtelenül nagy előnyt jelent az ingyenesen elérhető eszközök egyre nagyobb száma, ám ezek használata sokszor technikai vagy adminisztrációs akadályokba ütközik a kutatóintézetekben, és az egyetemeken. Bizonyos programok telepítéséhez rendkívül sok engedély és nagy hatáskör szükséges. Sok esetben – véle ménye szerint – a kutatók és tanárok nem kapnak engedélyt új programok bevezetésére. Ennek áthidalására egy bármely modern böngészőben használható nyelvi elemző fejlesztésére alkalmas rendszer kidolgozását szorgalmazza.

KOCZKA PÉTER



## 6. Uráli szintaxis

A 12. Nemzetközi Finnugor Kongresszus két, egymással tematikájában összekapcsolódó szintaktikai tárgyú ülésnek („Syntactic Structure of Uralic Languages” és „The Syntax of Samoyedic and Ob-Ugric Languages”) is helyet adott.

### 6.1. Az uráli nyelvek szintaktikai szerkezete

Az első szimpóziumot ANDERS HOLMBERG (Newcastle-i Egyetem), SURÁNYI BALÁZS (MTA Nyelvtudományi Intézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem), és TÁNCZOS ORSOLYA (MTA Nyelvtudományi Intézet) szervezték. Az esemény olyan előadásoknak adott teret, amelyek a finnugor/uráli nyelvek mondatnyi szerkezetét érintő szinkrón, és/vagy diakrón, továbbá komparatív vizsgálatok eredményeit foglalták össze.

A szimpóziumon két plenáris előadást hallhattak a résztvevők. A nyitó előadást É. KISS KATALIN (MTA Nyelvtudományi Intézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem) tartotta, aki az ómagyar nyelv szintaktikai szerkezeteinek elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy az ómagyar nyelv szerkezeti hasonlóságokat mutat a mai ugor nyelvekkel. A szimpózium záró előadásán IRINA NIKOLAEVA (SOAS, Londoni Egyetem) a tundrai nyenyec nyelv komplex fókusz szerkezeteit mutatta be.

Az ülésen finn, észt, magyar, valamint mezei mari, moksa-mordvin és északi számi mondatnyi tulajdonságokat ismertettek az előadók. A fő témákat az anaforikus viszonyok kódolása, a tárgyi egyeztetés, a névszói tárgyjelölés, a névszói esetrendszer, valamint a determinánsi kifejezés belső szerkezetének vizsgálata képezték.

SAARA HUHMARNIEMI (Helsinki Egyetem) a finn nyelvben tapasztalható alanyi pozícióba történő mozgatót diskurzusbeli tényezők befolyásával magyarázta. Anna Volkova („Közgazdasági Felsőfokú Intézet” Nemzeti Kutatói Egyetem, Moszkva) mezei mari reflexív szerkezeteket vizsgált. BÁRÁNY ANDRÁS (Cambridge-i Egyetem) az uráli nyelvek direkt tárgya jelölésének két típusát különböztette meg egymástól, és kísérletet tett az eltérések okának magyarázatára. SVETLANA TOLDOVA („Közgazdasági Felsőfokú Intézet” Nemzeti Kutatói Egyetem, Moszkva) szintén a direkt tárgy jelölésével foglalkozott, megállapításait azonban kizárólag a moksa-mordvin nyelvre vonatkoztatta. MARTA RUDA (Krakkói Jagelló Egyetem) a magyar határozott többesszámú tárgy elhagyásának (morfo)szintaktikai okairól megalkotott elméletét ismertette. MARK NORRIS (Oklahomai Egyetem) az észt tagadó szerkezetekben megtalálható egyeztetésről tartott előadást, míg PHIL CRONE (Stanfordi Egyetem) a finn egyeztetési szabályokról beszélt. FARKAS JUDIT, ALBERTI GÁBOR és SZABÓ VERONIKA (MTA Nyelvtudományi Intézet, Pécsi Tudományegyetem) a magyar nyelvben az egyszerű eseményeket kifejező főneveket hasonlította össze a komplex eseményt

kifejezőkkel. PETER SVENONIUS (Tromsøi Egyetem) az északi számi komitatív esettel jelölt kötelező vonzatok szintaktikai viselkedését elemezte. DÉKÁNY ÉVA (MTA Nyelvtudományi Intézet) három finnugor nyelv (inari számi, észt és finn) számneves kifejezéssel bővített főnévi kifejezéseinek az esetjelölésével foglalkozott. TOMMI GRÖNDAHL (Helsinki Egyetem) a finn mutató névmás szerkezeti helyét vizsgálta a determinánsi kifejezésben. SAARA HUHMAINIEMI (Helsinki Egyetem) és GISBERT FANSELOW (Potsdami Egyetem) a finnugor nyelvekben megtalálható megszakított főnévi csoportok szerkezetének új elemzési módját vázolták fel. Végül ELSI KAISER, MERILIN MILJAN és VIRVE-ANNELI VIHMAN (Dél-Kaliforniai Egyetem, Tartui Egyetem, Manchesteri Egyetem) észt nyelvű beszélőkön végzett tesztelésük során azt vizsgálták, milyen kapcsolat van a névszói eset, a nem és a szám között, valamint hogy ezek a tényezők hogyan határozzák meg a nyelvtani szerepek értelmezését.

A szimpózium szervezői az előadásokat követő záró beszélgetés során bejelentették, hogy az eseményből kétévente megrendezendő uráli/finnugor szintaktikai témájú konferencia elindítását tervezik.

## 6.2. A szamojéd és obi-ugor nyelvek szintaxisa

A mondattani kutatások bemutatását célzó ülések folytatásaként a szamojéd és az obi-ugor nyelvek szintaktikai tulajdonságainak vizsgálata került a középpontba. A szimpózium szervezői LARISA LEISIÖ (Tamperei Egyetem) és IRINA NIKOLAEVA (SOAS, Londoni Egyetem) voltak. Az ülés célja az uráli nyelvcsalád Szibériában beszélt nyelveinek mondattani szerkezetét vizsgáló előadások prezentálása volt. A szimpóziumon elhangzott előadások az alábbi témákkal foglalkoztak: nem-véges szerkezetek, tárgyi egyeztetés és tárgyjelölés, fókusz-szerkezetek, valamint birtokos szerkezetek.

Az első előadó, ZSÓFIA SCHÖN (Ludwig Maximilián Egyetem, München) véges és nem-véges szerkezeteket hasonlított össze három hanti nyelvjárásban. Ezt követően CSEPREGI MÁRTA (ELTE) a szurguti hanti nem-véges mondatokban megfigyelt alanyi jelölések típusait ismertette. BÍRÓ BERNADETT, LARISA LEISIÖ és SIPŐCZ KATALIN (Szegedi Tudományegyetem, Tamperei Egyetem) a manysi és északi szamojéd nyelvek tárgyjelölését és az ige tárggyal való egyeztetését mutatta be. MELANI WRATIL (Düsseldorfi Egyetem) a szamojéd nyelvekben megtalálható eltérő direkt tárgyi jelölés és a tárgyi egyeztetés közti viszonyról tartott előadást. MUS NIKOLETT (MTA Nyelvtudományi Intézet) az obi-ugor és szamojéd nyelvek tárgyas kiegészítendő kérdéseiben megvalósuló szórendet, valamint a kérdő kifejezések szintaktikai szerkezeti helyét vizsgálta előadásában. ALEXEY KOZLOV és IVAN STENIN (Lomonoszov Állami Egyetem, Moszkva és az Orosz Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete) a tundrai nyenyec fókuszklitikumok morfoszintaktikai és szemantikai szempontú elemzését mutatták be. Végül GERSON KLUMPP (Tartui Egyetem) a kamasz birtokos szerkezetek típusait és a birtokos személyragok használatát illusztrálta.

A két szintaktikai tárgyú szimpózium – mivel nagy volt a túljelentkezés – poszterszekciót is szervezett, lehetőséget adva bizonyos kutatások poszteres formában történő bemutatására. A poszter szekció eredményeiről az alábbiakban számolunk be.

GEORGIEVA, EKATERINA – MUS NIKOLETT

### 6.3. Szintaktikai kutatások – Poszter szekció

A poszter szekcióban bemutatott munkák egy része az egyes nyelvekkel kapcsolatban felmerült újabb problémák bemutatására koncentrált. ASZTALOS ERIKA (ELTE) vizsgálatának tárgya egy eddig kevésbé kutatott terület, az udmurt fókusz pozíciója volt. A szerző kérdőíves vizsgálatok adatait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az udmurtban korábban feltételezett, közvetlenül ige előtti, valamint mondatvégi fókuszpozíciók mellett számolni kell egy mondatkezdő helyzetű fókusszal is, amelynek nem azonosító szerepe van. A kutatás további új eredménye, hogy az információs fókusz kimutatható a mondat egyéb, az eddigiektől eltérő mondatbeli helyen is. Szintén az udmurt nyelv állt EKATERINA GEORGIEVA (Szegedi Tudományegyetem) kutatásának középpontjában, ő a nem-véges mellékmondatokban vizsgálta a rejtett és kitett alanyok referenciáját. Saját gyűjtéséből összeállított mintája alapján azt találta, hogy ha az udmurtban a nem-véges mellékmondat alanya kitett névmás, akkor az nem lehet koreferens a mátrix mondat alanyával. Tehát koreferencia csak rejtett névmások esetén valósul meg. Ilyenkor a rejtett névmás csak az alannal koreferens, más mondatrészsel nem lehet az. A tematikus szerepek nincsenek hatással az alanyi koreferenciára, az inkább a hiányos T-jegyekkel van összefüggésben. TAIJA SAIKKONEN (Helsinki Egyetem) funkcionális kategóriákat vizsgált a finn gyermeknyelvben. Kutatásában – melyhez egy, 1,8 és 3,5 év közötti finn lányok által produkált, 8500 megnyilatkozást tartalmazó korpuszt készített – amellett érvelt, hogy a gyermeknyelvben mindazok a funkcionális kategóriák megtalálhatók, amelyek a felnőttek nyelvében. Ezt a feltevést bizonyítja, hogy a gyermekek a kétszavas mondatok produkciójában 2,3 éves kortól már a funkcionális kategóriák széles skáláját alkalmazták. SACHIKO SOSA (Helsinki Egyetem) a szurguti hanti főbb mondattípusait, valamint azok funkcionális eloszlását mutatta be. A részben saját gyűjtésen alapuló kutatásban külön tárgyalta az aktív és a passzív mondattípusok eloszlását, különös tekintettel a ditranzitív szerkezetekre. A kutatás megállapítása szerint a szurguti hanti beszélőknek az egyes mondat szerkezetek közötti választását elsősorban az információs szerkezet határozza meg.

A poszterelőadások másik része összehasonlító vizsgálatokat foglalt össze. Az udmurt és a tatár nem-véges mondatok szintaktikai összevetése volt a témája ÓTOTT-KOVÁCS ESZTER és EKATERINA GEORGIEVA (Szegedi Tudományegyetem) kutatásának. Vizsgálatuk alapján a két nyelv számos tulajdonságában egyezést mutat, ilyen például bizonyos nem-véges mellékmondatokban az alanyi

egyeztetés kétféle mintázata, valamint az esetkiosztás részleges egyezései. Ezek a tulajdonságok a Volga–Káma-vidék más finnugor és törökségi nyelveire is jellemzők, így nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy az egyezések areális hatás következtében jöttek létre. F. GULYÁS NIKOLETT (ELTE) a magyar Pl3 és nem-véges személytelenséget kódoló szerkezettypusok használatát hasonlította össze szurguti hanti, udmurt, mari és finn megfelelőikkel. A kérdőíves felmérés eredményei és a korpusz vizsgálata alapján a szerző arra a következtetésre jutott, hogy míg a Pl3 szerkezettypus a finn kivételével minden vizsgált nyelvben elsődleges stratégia az alanyi referencia csökkentésére, addig a nem-véges imperszonáliák mind strukturális, mind funkcionális szempontból nagy variációt mutatnak. KUBÍNYI KATA (ELTE) a birtokos morféma egyeztetését vizsgálta a mari-ban és a permi nyelvekben. Feltevése szerint a birtokos egyeztetés szabálytalan, ha a birtoklást közvetlenül a birtokos kontrollálja. A korpuszon tesztelt hipotézis érvényessége mellett szintaktikai és szemantikai érvek is felhozhatók. A speciális egyeztetés kialakulását a következő grammatikalizációs mintával illusztrálja: N1 szintaktikailag függetlenné válik > végbemegy N2 dekatégorizációja, miközben szintaktikailag függetlenné válik > a birtokos szuffixum klitikumként kezd funkcionálni.

A kongresszus zárásaként bejelentették, hogy a következő Nemzetközi Finnugor Kongresszus 2020-ban a Bécsi Egyetemen kerül majd megrendezésre.

F. GULYÁS NIKOLETT

## 7. Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa

Az általános szekcióban sor került az ELTE Finnugor Tanszékén folyó tipológiai kutatás (Ugor nyelvek tipológiai adatbázisa, OTKA K 104249, 2012–2016) bemutatására egy angol és egy orosz nyelvű előadás keretében. A projekt célja – ahogyan azt HAVAS FERENC projektvezető ismertette – egy olyan digitális adatbázis létrehozása volt, amely az ugor nyelvek (azon belül a sztenderd magyar, az északi manysi, a szinjai hanti és a szurguti hanti) eddig kevésbé kutatott morfológiai, szintaktikai és szemantikai jellegzetességeit dolgozza fel nyelvtipológiai keretben. A kutatást két tényező motiválta; egyrészt a szabad felhasználású, folyamatosan bővíthető adatbázis a mai ugor nyelvekről az újabb kutatási irányzatok alapján nyújt információt a finnugrisztika számára, másrészt hozzájárul ahhoz, hogy a kisebb finnugor nyelvek hozzáférhetőek legyenek a nemzetközi (általános) nyelvészeti kutatásokban. Az adatbázis várhatóan 2015 novemberétől lesz elérhető, a fentiekben elmondottak miatt három nyelven: angolul, oroszul és magyarul. A projekt egy nagyobb távú kutatás részét képezi, melynek célja egy, az összes uráli nyelvet tartalmazó tipológiai adatbázis létrehozása. A kutatócsoport tagjai: HAVAS FERENC, CSEPREGI MÁRTA, F. GULYÁS NIKOLETT, NÉMETH SZILVIA és CZENTNÁR ANDRÁS.

A kutatás mintájául korábbi tipológiai adatbázisok (DRYER 2001, DRYER – HASPELMATH 2013) szolgáltak, az azokban szereplő paramétereket, azaz a tipológiai jegyeket a kutatócsoport tagjai több esetben módosították, valamint új paraméterekkel egészítették ki a korábbi adatbázisok anyagát. A paraméterekre kulcsszavak és témakörök alapján lehet majd kereséseket végezni. Az egyes paraméterek tartalmazzák a paraméter nevét, más adatbázisok hasonló paraméterére vonatkozó hivatkozást, egy kommentárt, melyben a vizsgálandó kérdést ismertetik (esetenként módszertani javaslatokkal kiegészítve), a lehetséges típusok leírását, valamint a típusoknak a logikailag lehetséges összekapcsolási módjait, illetve a kulcsszavakat. A paraméterek mellett szerepelnek az egyes vizsgált nyelvekre vonatkozó értékek, melyeket a korábbi szakirodalmak felhasználásával, valamint anyanyelvi adatközlők és szakértők bevonásával, terepmunka során gyűjtött adatok alapján állapítottak meg. A paraméterérték tehát tartalmazza egy paraméternek az adott ugor nyelvre vonatkozó típusát, a típus kiválasztásának indoklását, glosszázott nyelvi példákat és – amennyiben rendelkezésre álltak – a szakirodalmi hivatkozásokat. Az adatbázis fő részét tehát a paraméterleírások és az egyes nyelvekre vonatkozó értékek adják, ez utóbbiakra nyelvek szerinti lekérdezéseket is el lehet végezni. Az adatbázis honlapján a keresési és böngészési funkciókon kívül szerepelni fog egy ismertető az adatbázis felépítéséről, a glosszázási és átirási elvekről, a vizsgált nyelvekről, az adatok forrásáról, valamint az adatbázisra való hivatkozás módjáról. A kutatáshoz felhasznált összes forrás szerzők és nyelvek szerinti bontásban lesz listázva, és ez az irodalomjegyzék szintén kereshető formátumú lesz. A kutatócsoport az adatbázist a „Creative Commons Attribution 4.0 International License” alatt teszi közzé, így annak teljes anyaga szabadon felhasználható lesz mind a finnugrisztikai, mind a nyelvtipológiai kutatások számára.

F. GULYÁS NIKOLETT

### Irodalom

- DRYER, MATTHEW S. (ed.) (2001), Matthew Dryer's Typological Database. Buffalo: Department of Linguistics, University at Buffalo. <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/wo.vals.html> (megtekintve 2012–12–09.).
- DRYER, MATTHEW S. – HASPELMATH, MARTIN (eds) (2013), The World Atlas of Language Structures Online. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info> (megtekintve 2012–10–24.).



АГРАНАТ, Т. Б.

## Распределение дейктических показателей в ижорском языке

Ingrian deictic makers in the deictic function as well as in the anaphoric, cataphoric and exophoric functions in diachrony are traced in the paper. In addition, the question why, in contrast to some closely related languages, in contemporary Ingrian any deictic pronouns have article-like usage is discussed. The author draws the conclusion that the reason is that while in Finnish and Votic narratives of the 19-th century an NP which is preceded by the pronoun *se* is typically an NP whose referent is a central character in the story and also the clustering of *se*-marked NPs is at a crucial point of narrative, thus *se*-marked NPs do not only occur with prominent participants in a narrative, but they also seem to cluster in foregrounded clauses, in Ingrian both conditions have to coincide.

Keywords: the Ingrian language, deictic pronouns, deictic adverbs, anaphora, cataphora, exophora, definite article.

### 1. Введение

Специальных работ о пространственном дейксисе в ижорском языке нет. В настоящей статье будут рассмотрены ижорские дейктические показатели в собственно дейктической функции, в анафорическом, катафорическом и экзофорическом употреблении на материале разных синхронных срезов, а также будет сделана попытка объяснить, почему в ижорском, в отличие от ряда близкородственных языков, не начался процесс грамматикализации указательного местоимения в определенный артикль.

### 2. Дейктическая функция

Самое раннее описание грамматики ижорских диалектов было сделано в XIX. в. В. Поркка, на тот момент были живыми сойкинский, оредежский, хэваский и нижнелужский диалекты, в поле зрения автора попали все диалекты, кроме оредежского. В. ПОРККА приводит указательные местоимения с переводами на немецкий язык: *tämä* 'dieser', *se* 'der' und *tô*<sup>1</sup> 'jener vorhanden' (ПОРККА 1885: 83) для сойкинского и хэваского диалектов. В нижнелужском отсутствует местоимение *tô*, что можно объяснить влиянием водского языка, с которым нижнелужский диалект находится в очень близком контакте и в котором система дейктических местоимений двучленная.

---

<sup>1</sup> Так ПОРККА обозначает долготу гласного.

Там же приводятся дейктические наречия: *tôal*, *-lt*, *-lek* (Hv<sup>2</sup>), *tôal*, *-lt*, *-lle* (Sk<sup>3</sup>) 'da', 'von da', 'dahin'; *sêl*, *sêlt*, *sinnek* (Hv) *sinne* (Sk) 'da' (ferner), 'von da; dahin' (PORKKA 1885: 128). Почему-то из грамматического описания выпала еще одна серия наречий – ближнего дейксиса, которая встретила в тексте сказки „Золотая птица”, записанной тем же автором на сойкинском диалекте (PORKKA 1885: 131–134). В этом тексте не встречаются местоимение *tô* и наречия серии *tôal*, *tôlt*, *tôlle*. Местоимения и наречия двух других серий в дейктической функции здесь имеют следующую дистрибуцию. Местоимение *se* и соответствующая наречная серия (*sêl*, *sêlt*, *sinne*) выражают более отдаленное нахождение от дейктического центра, чем местоимение *tämä* и соответствующая наречная серия (*täss*, *tähä*; в тексте не встречается третье наречие из этой серии).

1. *I män-i-Øsinne*<sup>4</sup> *ädi-llee*. (PORKKA 1885: 133–134)  
и идти-PST-3SG туда отец-ALL  
'И пошел туда к отцу.'
2. *Ô siä nüt täss, a miä mää-n*  
быть.IMP.3SG ты теперь здесь а я идти.PRS-1SG  
*saa-ma-a tüttöj-ä*. (PORKKA 1885: 131–132)  
получать-NMLZ-ILL девушка-PART  
'Будь ты теперь здесь, а я пойду добывать девушку.'

В XX. в. А. ЛААНЕСТ в описании, построенном на базе хэваского диалекта, в настоящее время вымершем, пишет: „общая ориентация в пространстве относительно близкого/отдаленного выражается указательными местоимениями *tämä* 'этот', *tô* 'тот' или наречиями: *täs* 'здесь', *tôs* 'там'” (ЛААНЕСТ 1993: 59). Тот же автор в обзоре, за основу которого взят сойкинский диалект, пишет, что в качестве указательных местоимений выступают *tämä* 'здесь находящийся', *se* 'этот', *tô* 'тот' (ЛААНЕСТ 1966: 108). (Ср. фин. *tämä* 'этот' (находящийся в непосредственной близости, досягаемости), – *tuo* 'тот' (находящийся на некотором отдалении, но видимый говорящим) – *se* 'тот' (находящийся за пределами двух последних; *se* употребляется также в качестве анафорического средства) (ЕЛИСЕЕВ 1993: 97).

Современные носители сойкинского диалекта, как показывают полевые исследования автора, отрицают наличие местоимения *too*. В текстах на этом диалекте, записанных в середине XX в. (ARISTE 1960), местоимения

<sup>2</sup> Хэваский диалект.

<sup>3</sup> Сойкинский диалект.

<sup>4</sup> В ижорском, как и во всех прибалтийско-финских языках, при именах со значением места употребляются дейктические наречия.



*too*, как и наречия этой серии, не встречается. Правда, оно могло просто не попасть в выборку.

В речи современных носителей сойкинского диалекта, кроме двух серий наречий дальнего и ближнего дейксиса, появилось несерийное наречие среднего дейксиса *tänne* 'сюда', по отношению к говорящему дальше, чем *tähä*. Система пространственного дейксиса у всех информантов одинаковая, в отличие от близкородственного водского языка, где набор пространственных показателей различается по идиолектам как качественно, так и количественно (подробно об этом см. АГРАНАТ 2008).

### 3. Анафорическая, катафорическая и экзофорическая<sup>5</sup> функции

В тексте сказки „Золотая птица” (PORKKA 1885) в анафорической (3) и катафорической (4) функции употребляется только *se* (и соответствующая серия наречий).

3. *Siit suzi män-i-∅ katso-ma-a sidä*  
тогда волк идти-PST-3SG смотреть-NMLZ-ILL SE.PART  
*poika-a, migä ol-i tabe-ttu.* (PORKKA 1885: 133)  
юноша-PART который быть-PST-3SG убивать-PTCP  
'Тогда волк пошел смотреть на того юношу, который был убит.'
4. *Kumba saa-p sen-en löi-n ja*  
который получать.PRS-3SG SE-GEN пуля-GEN и  
*tô-b miu-lle, si-lle siit kaig*  
приносить.PRS-3SG я-ALL SE-ALL тогда все  
*ne riissa-t*  
эти вещь-NOM.PL. (PORKKA 1885: 133)  
'Который достанет эту пулю и принесет мне, тому тогда все эти вещи (достанутся).'

В экзофорической функции в речи рассказчика употребляется *se* (и серия наречий) (5), в прямой речи – *tämä* (и серия наречий) (6).

5. *Män-i-∅ sinne pahalaize-lle otta-ma-a sidä*  
идти-PST-3SG туда черт-ALL брать-NMLZ-ILL SE.PART  
*tüttöj-ä.* (PORKKA 1885: 131–134)  
девушка-PART  
'Пошел к тому черту взять ту девушку.'

<sup>5</sup> О различиях между дейктическим, экзофорическим и анафорическим употреблением указательных местоимений см., например (KIVRIK 2011: 37).

6. *Nyt taba-mma tāmā-n veljä-n.*  
(PORKKA 1885: 132–133)  
теперь убивать.PRS-1PL TÄMÄ-GEN брат-GEN  
'Теперь убьем этого брата.'

В текстах (ARISTE 1960) в анафорической (7), катафорической (8) и экзофорической (9) функциях употребляется *se*.

7. *Kumb ol-i-∅ köühä, se pan-i-∅*  
который быть-PST-3SG бедный SE класть-PST-3SG  
*vitso-i-lla.* (ARISTE 1960: 9)  
прут-PL-AD  
'Кто был бедный, тот крепил прутьями (изгородь).'
8. *Se istu-i-∅ seel, kel<sup>6</sup> löü-zi-∅*  
SE сидеть-PST-3SG там кто находить-PST-3SG  
(ARISTE 1960: 44).  
'Тот сидел там, кто нашел (деньги).'
9. *Petja män-i-∅ pohja-a. Se ol-i-∅*  
Петя идти-PST-3SG дно-ILL SE быть-PST-3SG  
*plemmänikkä.* (ARISTE 1960: 10)  
племянник.  
'Петя пошел ко дну. Это был племянник.'

#### 4. Смежные значения дейктических показателей

Как известно, среди уральских языков только в венгерском есть настоящий артикль, а также в мордовских языках существует морфема, которую иногда называют постпозитивным артиклем. Тем не менее, уже довольно давно было замечено, что в разговорных финском и эстонском языках указательное местоимение дальнего дейксиса *se* (фин.) = *see* (эст.) если не стало артиклем, то находится в процессе грамматикализации.

Относительно эстонского указательного местоимения *see* Р. ПАЮСАЛУ, которая изучала употребление этого местоимения в качестве артикля в разговорном эстонском, делает вывод, что его употребление необязательно, следовательно, оно не грамматикализовалось полностью (PAJUSALU 1997: 173).

Что касается финского указательного местоимения *se*, некоторые авторы считают, что оно уже стало артиклем (см., например, LAURY 1991, 1996), другие же признают, что его употребление почти обязательно, но оно еще не грамматикализовалось в артикль (CHESTERMAN 1991).

<sup>6</sup> Текст записан в фонетической транскрипции, в результате сандхи *ken* > *kel*.

Р. ЛАУРИ делает вывод, что местоимение *se* стало употребляться как артикль только в современном финском языке, и прослеживает этот процесс в диахронии. Исследуя финские сказки XIX. в., Р. ЛАУРИ обнаруживает, что *se* стоит в препозиции к такой именной группе, референтом которой является протагонист или, другими словами, ключевой персонаж сказки. Она также отмечает, что именная группа может маркироваться местоимением *se* в ключевых моментах повествования (см. LAURY 1991). Таким образом, в финских нарративах XIX. в. возможны два основания для появления *se* в выделительной функции.

Уже в современном финском языке *se* грамматикализовалось в определенный артикль, т. е. говорящие регулярно маркируют определенное имя с помощью *se*. Исследователь описывает данный процесс следующим образом. Первоначально *se* имело чисто дейктическую функцию, указывало на конкретную пространственную локализацию референта, к XIX. в. *se* приобрело функцию выделения в дискурсе и стало употребляться с выделенными референтами, известными из предшествующего контекста. Известные из контекста и данные концепты узнаваемы; и артиклевые языки, такие, как английский, маркируют и известные из контекста, и данные именные группы как определенные. Таким образом, начав выражать определенность, *se* подверглось реанализу и грамматикализовалось в определенный артикль в разговорном финском. Став показателем определенности, *se* утратило функцию маркера выделенной именной группы (см. LAURY 1991: 115).

Проведенные исследования (AGRANAT 2015) показывают, что в водском нарративе XIX. в. аналогичное указательное местоимение *se* предшествовало именным группам, известным из предшествующего контекста, выделенным и данным, но последним не так часто, как известным из контекста. Кроме того, референт именной группы, маркированной местоимением *se*, занимает важную позицию в повествовании, является протагонистом. В ключевых моментах нарратива именным группам также предшествует *se*.

В современном водском языке ситуация изменилась, *se*, как и в финском языке, утратило функцию маркера выделения именной группы и стало показателем определенности, приобретя почти все свойства определенного артикля по GREENBERG (1978) кроме одного – обязательности. Таким образом, оно находится на пути грамматикализации, но не достигло даже Стадии I по GREENBERG (1978) развития указательного местоимения в определенный артикль. Тенденция к грамматикализации местоимения *se* в определенный артикль была спровоцирована его исторической ролью маркера центрального персонажа либо ключевого момента повествования.

В современном ижорском языке отсутствует артиклевое употребление какого-либо указательного местоимения. Интересно проследить поведение

*se* в ижорском нарративе XIX. в. таким же образом, как это было сделано для финского в LAURY (1991) и для водского в AGRANAT (2015).

Проанализируем текст сказки „Золотая птица”, упомянутый выше.

Жил давно царь. У него было три сына. У царя был очень красивый сад, в саду росли золотые яблоки. Царь считал яблоки на одном дереве, и каждую ночь пропадало по одному яблоку. Тогда царь послал своего старшего сына сторожить сад.

10. *Se poiga män-i-∅ vahti-i.*  
 SE сын идти-PST-3SG вахта-ILL  
 ’Этот сын пошел сторожить.’

В этом предложении *se* употреблено в анафорической функции.

Старший сын лег спать и не увидел вора. Утром пришел домой и сказал отцу, что не видел вора. На следующую ночь пошел другой сын, тоже лег спать и наутро сказал, что не видел вора. На третью ночь пошел третий сын. В середине ночи появился вор – прилетела птица. У птицы в хвосте были золотые перья. Юноша выстрелил в птицу, у птицы выпало золотое перо. Он его взял и пошел спать. Утром сын отнес отцу золотое перо. Отец спросил, как он достал перо. Сын ответил, что вора не поймал, но видел. Тогда отец отправил всех трех сыновей искать вора и дал им коней. Все трое отправились искать, дошли до развилки и повернули в разные стороны. Младший пошел направо. Увидел волка на краю дороги, у него было ружье, и он хотел выстрелить в волка. Волк попросил его не стрелять, спросил, куда он идет и велел отпустить коня и сесть к нему на спину. И они отправились за девять царств, где была птица, которая воровала яблоки.

11. *Siit se suzi sao-i-∅ : miä jää-n*  
 тогда SE волк сказать-PST-3SG я оставаться.PRS-1SG  
*tähä, siä mää varasta-mma-a lintu-a,*  
 сюда ты идти.IMP.2SG воровать-NMLZ-ILL птица-PART  
*i sao-i-∅ poja-llee: lintu on*  
 и сказать-PST-3SG юноша-ALL птица быть.PRS.3SG  
*pahaisee-s kletaa-s.*  
 плохой-IN клетка-IN  
 ’Тогда волк сказал: „Я останусь здесь, а ты иди воровать птицу, – и сказал юноше –, птица в плохой клетке”.’

В этом месте повествования *se* встречается второй раз. Этим местоимением маркируется *suzi* ’волк’, поскольку он протагонист, но волк уже несколько раз появлялся в тексте, а местоимение перед ним стоит впервые. Дело в том, что данный момент сказки – один из ключевых.

Повествование продолжается. Волк велит юноше взять птицу, но не трогать клетку. Юноша не понимает, как это возможно, и берет птицу вместе с клеткой. Его поймали.

12. Ja *kunigshaa-l ol-i-∅ sano-ttu: ken sene-n*  
и царь-AD быть-PST-3SG сказать-PTCP кто SE-GEN  
*linnu-n varasta-a, niin siit sill*  
птица-GEN воровать.PRD-3SG так тогда SE.AD  
*kerra-l tabe-taa.*  
раз-AD убивать-IPS  
'И царем было сказано: „Кто ту птицу украдет, тогда сразу будет убит”.'

В этом предложении *se* употребляется в экзофорической функции в косвенной речи.

(В дальнейшем при анализе сказки примеры на анафорическое, катафорическое и экзофорическое употребление данного местоимения и соответствующей серии наречий будут опущены, т. к. выше об этом шла речь).

13. I *vêti-i se pojga kunigaha-lle, ja kunigas*  
и вести-IPS-PST SE юноша царь-ALL и царь  
*küzü-i-∅: kenen siä ô-t pojga*  
спрашивать-PST-3SG кто ты быть.PRS-2SG юноша  
*ja kust siä ô-t.*  
и откуда ты быть.PRS-2SG.  
'И привели этого юношу к царю, и царь спросил: „Кто ты, юноша, и откуда?”'

Впервые *pojga* 'юноша' употребляется с *se*, и опять маркирован ключевой персонаж в ключевой момент повествования.

Юноша рассказывает все и просит его отпустить. Царь обещает его отпустить, если он приведет от другого царя златогривого коня.

14. Ja *se pojga läks-i-∅ saa-ma-a*  
и SE юноша отправляться-PST-3SG получать-NMLZ-ILL  
*hevois-t.*  
конь-PART  
'И юноша отправился добывать коня.'

Опять ключевой момент сказки и маркирован ключевой персонаж — юноша.

Волк велит брать коня без уздечки, иначе он опять попадетсЯ.

И снова ключевой персонаж и ключевой момент:

15. *Ja se pojga läks-i-∅: saa-ma-a*  
и SE юноша отправляться-PST-3SG получать-NMLZ-ILL  
*hevois-t i tuumaja-a: kuin miä oda-n*  
конь-PART и думать-PRS-3SG как я брать-PRS1SG  
*heppoize-n ilma suitsi-da laa oda-n*  
конь-GEN без уздечка-PART пусть брать-PRS-1SG  
*suitsetki.*  
уздечка  
'И юноша отправился добывать коня и думает: „Как я возьму коня без уздечки, возьму-ка я коня с уздечкой”.'

Его поймали, но обещали отпустить, если привезет царевну из другого царства. Сын и волк выкрали царевну, волк решил, что отдавать девушку жаль.

16. *Ja se suzi noiz-i-∅ tüdöi-ks.*  
и SE волк стать-PST-3SG девушка-TR  
'И волк превратился в девушку.'

И опять маркирован протагонист в ключевой момент сказки.

Затем волк превратился в златогривого коня, в конце концов, они ушли с царевной, конем и птицей.

17. *Siit se pojga küssü-ü sue-lt, e-t-kä*  
тогда SE юноша спрашивать-PRS-3SG волк-ABL NEG-2SG-INT  
*siä tiiä, miz ovaд miu-n*  
ты знать где быть-PRS-3PL я-GEN  
*veljään-t?*  
брат-NOM.PL  
'Тогда юноша спрашивает у волка: „Не знаешь ли ты, где мои братья?”.'

Конечно, это ключевой момент повествования, потому что волк отвечает, что знает, но юноше лучше не знать. Все-таки сказал юноше, тот туда отправился, а братья его убили и забрали птицу и коня. Старший брат решил жениться на царевне. Волк юношу оживил, и тот отправился искать царевну. Для нахождения царевны он должен был вступить во взаимодействие с чертями. И снова ключевой момент: на дороге дерутся три черта.

18. *Se pojga küssü-ü: midä töö tappele-tta?*  
SE юноша спрашивать-PRS-3SG что вы драться-PRS-2PL  
'Юноша спрашивает: „Что вы деретесь?”.'

Следующий ключевой момент – в самом конце повествования:

19. *Kutsu-tti-i se suzi pulmi-i,*  
 звать-IPS-PST SE волк свадьба-ILL  
*ja suzi tul-i-∅ kolmee-l heboisee-l.*  
 и волк приезжать-PST-3SG три-AD конь-AD  
 'Волка позвали на свадьбу, и волк приехал на тройке.'

В отличие от финского и водского нарратива XIX. в., где именная группа, которой предшествует указательное местоимение *se*, или референтна протагонисту, или появляется в ключевом моменте повествования, в ижорском обязательно должны совпасть оба эти условия. Возможно, именно это послужило причиной тому, что в ижорском языке не начался процесс грамматикализации *se* в определенный артикль, в отличие от того, как это происходит в родственных языках.

## 5. Заключение

В статье были рассмотрены ижорские дейктические показатели в собственно дейктической функции, в анафорическом, катафорическом и экзофорическом употреблении на материале засвидетельствованных синхронных срезов XIX и XX вв., а также современных полевых данных автора. В целом диахронические изменения оказываются незначительными, а у современных носителей отсутствует вариативность систем пространственного дейксиса, и то, и другое – в отличие от близкородственного водского языка.

Кроме того сделана попытка объяснить, почему в ижорском, в отличие от ряда близкородственных языков, не начался процесс грамматикализации указательного местоимения в определенный артикль. Анализ ижорского нарратива XIX. в. показал, что, в отличие от финского и водского нарратива XIX. в., где именная группа, которой предшествует указательное местоимение *se*, или референтна протагонисту, или появляется в ключевом моменте повествования, в ижорском обязательно должны совпасть оба эти условия. Возможно, именно это послужило причиной тому, что в ижорском языке не начался процесс грамматикализации *se* в определенный артикль, в отличие от того, как это происходит в родственных языках.

### Сокращения

ABL	= аблатив	NEG	= отрицательный глагол
AD	= адессив	NOM	= номинатив
ALL	= аллатив	PART	= партитив
GEN	= генитив	PL	= множественное число
ILL	= иллатив	PRS	= настоящее время
IMP	= императив	PST	= прошедшее время
IN	= инессив	SG	= единственное число
INT	= вопрос	TR	= транслатив
IPS	= имперсонал		

### Библиография

- АГРАНАТ, Т. (2008), Изменение системы пространственного дейксиса в водском языке In: SANUKOV, K. N. – TИHONOV, K. N. – GALKIN, I. S. – ZORINA, Z. G. – IVANOV, I. G. – SABITOV, S. S. (red.), *Congressus X Internationalis Fenno-Ugristarum. Yoshkar-Ola 15–21. VIII. Pars IV. Yoshkar-Ola. 179–184.*
- ЕЛИСЕЕВ, Ю. С. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. (отв. ред.) (1993), *Языки мира. Уральские языки.* Наука, Москва.
- ЕЛИСЕЕВ, Ю. С. (1993), Финский язык. In: ЕЛИСЕЕВ – МАЙТИНСКАЯ 1993: 90–115.
- ЛААНЕСТ, АРВО (1966) Ижорский язык In: ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. (ред.), *Языки народов СССР. III. Финно-угорские и самодийские языки.* Наука, Москва. 102–117.
- ЛААНЕСТ, АРВО (1993), Ижорский язык. In: ЕЛИСЕЕВ – МАЙТИНСКАЯ 1993: 55–63.
- АГРАНАТ, Т. (2015), The Definite Article in Votic: the Process of Grammaticalization. *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 6: 41–53.
- ARISTE, P. (1960), Isuri keelenäiteid. Keele ja kirjanduse instituudi uurimused 5: 7–68.
- CHESTERMAN, A. (1991), *On Definiteness.* Cambridge University Press, Cambridge.
- GREENBERG, JOSEPH (1978), „How does a language acquire gender markers”. In: GREENBERG, JOSEPH H. (ed.), *Universals of Human Language* 3. Stanford University Press, Stanford. 47–82.
- KIBRIK, A. (2011), *Reference in Discourse.* University Press Oxford, Oxford.
- LAURY, R. (1991), On the Development of the Definite Article se in Spoken Finnish. In: VILKUNA, MARIA – ANTILA, ARVO (toim.), *Suomen kielitieteellisen yhdistyksen vuosikirja. Suomen kielitieteellinen yhdistys, Helsinki.* 93–121.
- PAJUSALU, R. (1997), „Is there an article in (spoken) Estonian?” In: ERELТ, MATI (ed.), *Estonian: Typological Studies II.* Tartu Riikliku Ülikooli Eesti Keele Õppetooli Toimetised 8. Tartu. 147–175.
- PORKKA, V. (1885), *Ueber den ingrischen Dialect mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte.* J. C. Frenckell & Sohn, Helsingfors.



BINDRIM, YVONNE – PANTERMÖLLER, MARKO

### **Semanttisten differentiaalien roolista kieliasenteiden arvioinnissa monikielisessä kontekstissa**

In Finland, which is often cited internationally as a benchmark with regard to language policy, a significant amount of empirical research has been carried out on questions of language loyalty and on the social status of the two official languages. However, the tensions which have arisen lately with regard to language policy seem to be at variance with the research findings. This issue, which so far has not been an object of Fennistic research, could profitably be approached with direct methods (e. g. interviews, questionnaires). However, direct methods have been criticized for the fact that they make a detour via the modelling of cognitive tasks, and thus could be susceptible to answers from the socially accepted spectrum.

In 1960 LAMBERT ET AL. developed the indirect Matched Guise Technique (MGT) in order to assess evaluational reactions to contrasting languages. Our paper focuses especially on a sub-investigation on semantic differentials (SD) which is an important interface in the experimental set-up of MGT. This paper discusses the performance of two SDs and aims to answer the question, whether the inclusion of speech related scales into the SD has an influence on the evaluation of a speaker in an indirect method. This question has been the subject of some controversy in the literature on linguistic variation. The eventual aim of the test carried out is the operationalization of the MGT for multilingual contexts and our further research in Finland.

Keywords: language attitudes, matched guise technique, semantic differential, speaker evaluation experiment, verbal guise, Finland, Swedish.

#### **Tausta**

Empiirisessä kieliasenteiden tutkimuksessa käytetyt menetelmät voidaan karkeasti jakaa suoriin ja epäsuoriin menetelmiin (GARRETT 2010: 37). Suoria menetelmiä, kuten kyselylomakkeita ja johdattelevia haastatteluja, luonnehtii se, että vastaajat ovat tietoisia tutkittavasta asiasta, kun taas epäsuorissa menetelmissä tutkimuskohde piilotetaan vastaajilta. Tällä piilottamisella on tarkoitus varmistaa, ettei tutkimuskohdetta koskeva tieto vaikuta vääristävästi tutkimustuloksiin. Epäsuorassa muodossa järjestetyissä tutkimuksissa yleisimmin käytetty menetelmä on niin sanottu „speaker evaluation experiment” -arviointimenetelmä (SEE), josta on käytössä erilaisia kokeellisia versioita. Koehenkilöt saavat tehtäväkseen arvioida eri puhujien persoonallisia piirteitä äänitteen perusteella eri arviointiskaaloilla, jotka kokonaisuudessaan muodostavat niin sanotun semanttisen differentiaalin. Testin epäsuorissa muodoissa koehenkilöiltä salataan se, että juuri puhujien käyttämät kielelliset varieteetit tai kielet ovat merkityksellisiä kokeen

Nyelvtudományi Közlemények 111: 237–253.  
DOI: 10.15776/NyK.2015.111.12

kannalta. Yleinen käsitys on ollut, että vastaavan epäsuoran testin semanttiseen differentiaaliin ei saa sisällyttää puheeseen liittyviä arviointiskaaloja, koska ne saattavat paljastaa testin varsinaisen tarkoituksen (ks. esim. KRISTIANSEN 2009: 176). GRONDELAERS ja VAN HOUT (2010: 93) ovat kokeellisen tutkimuksensa perusteella kyseenalaistaneet tämän käsityksen.

Tässä artikkelissa esittelemme oman ja samalla laajemman tutkimuksen pilottitestinä toimivan testimme, jonka avulla etsimme vahvistusta hollantilaisten tutkijoiden tuloksiin. Sen lisäksi haluamme pilottitestissä selvittää, missä määrin henkilökohtaisilla puheenpiirteillä on merkitystä siihen, kuinka vahvasti koehenkilöiden päähuomio kiinnittyy toivotun mukaisesti puhujan kuviteltuun persoonallisuuteen. Tällä tiedolla voi olla merkitystä sopivien puhujien valitsemisessa.

GRONDELAERS ja VAN HOUT (2010: 100–101) ovat myös tarkastelleet kriittisesti kysymystä, onko „speaker evaluation experiment” -menetelmään käytetty panos vaivan arvoinen vai olisiko vastaava tulos mahdollista saavuttaa vähemmän työläiden suorien menetelmien avulla. Suomeen esimerkkinä viitaten pyrimme seuraavassa osoittamaan, miksi suorien ja epäsuorien menetelmien kriittiselle vertailulle on olemassa selvä tilaus. Luonnehdimme ensin, kuinka arvioimme menetelmiä laajemmassa tutkimuksessamme ja esittelemme sitten pilottitestimme, joka on kehitetty GRONDELAERSin ja VAN HOUTin (2010) tutkimuksen pohjalta. Pilottitestin tulosten pohjalta esitämme ehdotuksen valmistavasta menetelmästä, josta on nähdäksemme hyötyä SEE-testien optimoinnissa.

### **Kansalliskieliin kohdistuvien kieliasenteiden tutkimus Suomessa**

Suomea pidetään usein kielipoliittisten kysymysten mallimaana. Suhtautumista maan virallisiin kieliin suomeen ja ruotsiin on tutkittu myös empiirisesti, erityisesti kieliuskollisuuden ja kielen sosiaalisen statuksen näkökulmasta. Viime aikoina julkisuudessa esille nousseet kielipoliittiset jännitteet eivät kuitenkaan ole aivan samoilla linjoilla tutkimustulosten kanssa. Esimerkiksi sopii kaksi aikaisempaa tutkimusta: Vuonna 1996 Taloustutkimus teetti Folktingetin toimeksiantona kyselyn „Vårt land, vårt språk – kahden kielen kansa”. Kyselyn avulla selvitettiin tietoisia asenteita (jatkossa: mielipiteet) Suomen kaksikielisyyttä ja ruotsin kieltä kohtaan. Kyselyn pohjalta tehdyn tutkimuksen tuloksia arvioi tuoreeltaan sosiologi ERIK ALLARDT päätyen seuraavaan johtopäätökseen:

„Suomenruotsalaisten suurin uhka on monessa suhteessa heidän itsensä aiheuttamaa. Heiltä tulisi vaatia enemmän rohkeutta käyttää omaa kieltään. Folktingetin vastikään tekemä tutkimus osoittaa selvästi, että suomenkielinen enemmistö toivoo ruotsin kielen ja kulttuurin säilyvän maassamme. Olisi järkevää, jos ruotsinkieliset myös toimisivat tämän toiveen mukaisesti” (Folktinget 1997: 42, suomentanut: Kari Hiltula).

Folktingetin tutkimusta jatkoi myöhemmin hieman muunnetussa muodossa suomenruotsalaisen ajatushautomo Magman vuonna 2008 ilmestynyt tutkimus „Svenskans ställning”. KJELL HERBERTS arvioi tutkimusta seuraavasti:

„Riittävä enemmistö suomea äidinkielenään puhuvista on edelleen suvaitsevaisia ruotsin kieltä ja suomenruotsalaisia kohtaan. Tulokoon silti sanotuksi, että kieli-ilmapiirissä on parantamisen varaa” (MAGMA 2008, ei sivunumeroa, suomentanut: Kari Hiltula).

Suhtautumista valtiolliseen kaksikielisyyteen ja sen vaikutuksiin esimerkiksi kouluopetuksessa ja julkisissa yhteyksissä ovat sekä ALLARDT että HERBERTS varovaisesti arvioiden pitäneet positiivisena.

Viime aikoina on kuitenkin selvästi näkynyt, että kielipoliittiset kysymykset ovat tarjonneet Suomessa hyvin hedelmällisen kasvualustan populistiselle keskustelulle. Pakollista ruotsin opetusta vastustavat ovat vuoden 2011 eduskuntavaalien edellä useasti nostaneet esille toisen kotimaisen kielen aseman opetuksessa. Keskustelua on pyritty ohjaamaan tiettyyn suuntaan, joskin lähinnä poliittisen vaikutusvallan lisäämiseksi. Voidaan kysyä, miksi tästä yhä suosituimmaksi muuttuneesta keskustelusta ei näy edes alustavia merkkejä edellä mainituissa kaksikielisyyden asemaa sekä kieliä koskevia asenteita selvittävissä empiirisissä tutkimuksissa. KIMMO GRÖNLUNDin vuoden 2014 laajan kyselytutkimuksen perusteella 69% suomenkielisistä osallistujista katsoi, että „olisi vahinko, jos ruotsin kieli ja kulttuuri häviäisivät Suomesta”, ja 64% oli sitä mieltä, että ”ruotsin kieli on olennainen osa suomalaista yhteiskuntaa”. Silti vajaa kolme neljännesosaa vastasi, että „ruotsin kielen opetus tulisi olla vapaaehtoista” (kaikki Åbo Akademin lehdistötiedote). Samoihin aikoihin kansalaisaloite, jossa esitettiin vaatimus „ruotsin kieli valinnaiseksi oppiaineeksi kaikilla kouluasteilla”, keräsi puolessa vuodessa yli 61 000 vahvistettua allekirjoitusta (kansalaisaloite.fi).

Voidaan ajatella erilaisia syitä, miksi nykyään julki lausutut melko negatiiviset mielipiteet tai asenteet eivät käyneet ilmi jo aikaisemmista tutkimuksista. Yhden selityksen mukaan populismi ruokkii itse itseään eikä ole merkki mistään todellisesta jännitteestä, joka esiintyisi keskusteltavien asioiden taustalla, toisin sanoen mikä tahansa teema voi saada populistisen leiman. On myös mahdollista, että tuloksissa sekoittuvat vakiintuneet kieliasteet ja julkisesti lausutut mielipiteet kielistä. Kolmas mahdollinen selitys liittyy metodologisiin kysymyksiin: Valtiollista kaksikielisyyttä on Suomessa tutkittu lähinnä suorien menetelmien eli haastattelujen ja kyselyjen avulla.<sup>1</sup> Suoria menetelmiä on kuitenkin kritisoitu

---

<sup>1</sup> Keskeisimpänä kyselynä voi pitää yllä mainittua Folktingetin (1996) kyselyä, joka on sisällöltään laajin. Suuri osa MAGMAN (2008) kysymyksistä on samoja tai perustuu edellä mainittuun tutkimukseen. Myös SANNA HEITTOLAN (2012) pro gradu -työssä, jossa tutkittiin kaksikielisen kaupungin poliisien kielenkäyttöä, osaamista ja asenteita, ovat asenteisiin liittyvät kysymykset samat kuin Folktingetin kyselyssä (ks. asenteiden ja

siitä, että niissä tietoisella suorittamisella on vahva osuus, minkä seurauksena vastaajat ovat vastauksissaan saattaneet pyrkiä sosiaalisesti hyväksyttävän alueelle. Se, että on syytä tehdä ero suorilla metodeilla tutkittujen mielipiteiden ja epäsuorilla metodeilla tutkittujen asenteiden välille, on käynyt ilmi jo KRISTIANSENIN (2009) ja MATTFOLKIN ja KRISTIANSENIN (2006) näitä kahta lähestymistapaa soveltavista tutkimuksista.<sup>2</sup> Ovatko näin ollen suoriin menetelmin tehdyt

---

mielipiteen eroista alempana tässä artikkelissa). KJELL HERBERTSIN Kielibarometri/Språkbarometern, joka suoritetaan kahden vuoden välein, keskittyy sitä vastoin tutkimaan kysymystä, miten Suomen kaksikieliset kunnat asukkaistensa näkökulmasta täyttävät kielelliset vastuunsa. Oikeusministeriön kotisivuilla uutisoidaan, että „suhtautuminen vähemmistön kieleen muuttunut myönteisemmäksi” (oikeusministerio.fi; vuoden 2006 tuloksia ei sivulta löydy). Vuoden 2008 tutkimus ei tätä johtopäätöstä kuitenkaan selvästi tue. Kysymykseen siitä, miten kuvailla suomen- ja ruotsinkielisten välisiä suhteita omassa kunnassa, vastattiin siten, että vain hieman yli puolet ruotsin- ja suomenkielisistä piti suhteita positiivisina (ruotsinkieliset: erittäin hyvät [EH] 11% ja melko hyvät [MH] 45%; suomenkieliset: EH 12% ja MH 39%) (Kielibarometri 2008: 6). Vuonna 2012 suoritettu kysely antaa melkein identtisen tuloksen (Kielibarometri 2012: 40: ruotsinkieliset: EH 10% ja MH 46%; suomenkieliset: EH 12% ja MH 40%). edellä mainittuun tutkimukseen. Myös SANNA HEITTOLAN (2012) pro gradu -työssä, jossa tutkittiin kaksikielisen kaupungin poliisien kielenkäyttöä, osaamista ja asenteita, ovat asenteisiin liittyvät kysymykset samat kuin Folktingetin kyselyssä (ks. asenteiden ja mielipiteen eroista alempana tässä artikkelissa). KJELL HERBERTSIN Kielibarometri/Språkbarometern, joka suoritetaan kahden vuoden välein, keskittyy sitä vastoin tutkimaan kysymystä, miten Suomen kaksikieliset kunnat asukkaistensa näkökulmasta täyttävät kielelliset vastuunsa. Oikeusministeriön kotisivuilla uutisoidaan, että „suhtautuminen vähemmistön kieleen muuttunut myönteisemmäksi” (oikeusministerio.fi; vuoden 2006 tuloksia ei sivulta löydy). Vuoden 2008 tutkimus ei tätä johtopäätöstä kuitenkaan selvästi tue. Kysymykseen siitä, miten kuvailla suomen- ja ruotsinkielisten välisiä suhteita omassa kunnassa, vastattiin siten, että vain hieman yli puolet ruotsin- ja suomenkielisistä piti suhteita positiivisina (ruotsinkieliset: erittäin hyvät [EH] 11% ja melko hyvät [MH] 45%; suomenkieliset: EH 12% ja MH 39%) (Kielibarometri 2008: 6). Vuonna 2012 suoritettu kysely antaa melkein identtisen tuloksen (Kielibarometri 2012: 40: ruotsinkieliset: EH 10% ja MH 46%; suomenkieliset: EH 12% ja MH 40%).

<sup>2</sup> Jälkimmäisessä tehdään seuraava yhteenveto: „Hieman yksinkertaistettuna voi yleistää tulokset ja todistaa, että suomenruotsalaiset mielellään eksplisiittisissä mielipiteissä sanovat suhtautuvansa kielteisesti englannin kielen vaikutukseen, mutta että heidän implisiittisissä asenteissa näkyy melkein vastakohtainen asenne” (MATTFOLK – KRISTIANSENIN 2006: 139; oma käännös). Myös KRISTIANSEN (2009: 189) tekee tutkimuksensa tuloksista johtopäätöksen: „What we have established in the case of Denmark, is that developments in language use accord very badly with consciously offered attitudes, but very well with subconsciously offered attitudes”.

tutkimukset mitanneet pikemminkin kielipoliittista korrektiutta kuin todellisia kieliasenteita?

Lähtökohtaisesti mitään edellä mainituista selityksistä ei voida kokonaan sulkea pois. Järkevin tapa ratkaista ongelmavyöhyt on luonnollisesti se, että menetelmiä arvioidaan käytännössä. Tätä varten olemme suunnitelleet projektin, jonka rahoittajaksi olemme saaneet Deutsche Forschungsgemeinschaftin (DFG).

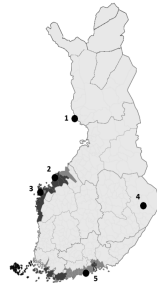
### Tutkimusmenetelmien kontrastiivisen evaluaation lähtökohdat

Projektissamme tutkimme suomen- ja ruotsinkielisten suomalaisten asenteita molempia kansalliskieliä kohtaan. Käytetyn menetelmän vaikutusta tutkimuksen tuloksiin selvitetään vertaamalla kahta lähtökohdiltaan erilaista menetelmää, toisaalta kokeellista „Matched Guise” -tekniikkaa, joka on „speaker evaluation experiment” -menetelmän yksi variantti, toisaalta perinteistä kyselylomaketta, samalla pitäen silmällä aiemmassa tutkimuksessa saavutettuja tuloksia. Tutkimuksen aineisto kerätään noin 350 vastaajalta kustakin virallisen kielellisen asemansa perusteella tutkimukseen valituista viidestä kaupungista: Tornio, Pietarsaari, Vaasa, Joensuu ja Helsinki.

Tutkimuspaikka	osuus väestöstä... <sup>3</sup>	
	... suomenkielisiä	... ruotsinkielisiä
1. Tornio	97,10 %	0,47 %
2. Pietarsaari	36,89 %	56,01 %
3. Vaasa	69,72 %	22,66 %
4. Joensuu	95,99 %	0,007 %
5. Helsinki	80,75 %	5,77 %
koko maa	88,98 %	5,31 %

**Taulukko 1**

**Tutkimuspaikkojen ruotsin- ja suomenkielisten osuus kokonaisväestöstä**



**Kuvio 1**

**Tutkimuspaikat (Suomen kaksikieliset kunnat, joissa puhutaan sekä suomea että ruotsia, näkyvät kartassa harmaina alueina.)**

<sup>3</sup> Tilastokeskuksen tietojen mukaan 31.12.2014.

Tutkimuksen aineisto kerätään verkkoperustaisesti, kuitenkin siten, että tutkija on koko ajan läsnä. Tutkimus on kaksiosainen: ensimmäisessä eli kokeellisessa osassa vastaajat arvioivat yksinomaan auditiivisissa tallenteissa esiintyviä puhujia tiettyjä arviointiskaaloja käyttäen. Tässä vaiheessa tutkimuksen todellinen tarkoitus pidetään vastaajilta vielä salassa. Toisessa osassa käytetään perinteistä kyselylomaketta. Vastaajille kerrotaan tutkimuksen tarkoitus ennen pääosin suljettujen kysymysten esittämistä. Kyselylomakkeeseen on laadittu kysymyksiä niin kielipoliittisista aiheista kuin aiheista, jotka liittyvät vastaajan omiin kokemuksiin Suomen kaksikielisyydestä. Osa kysymyksien vastauksista voidaan yhdistää epäsuoran ensimmäisen osan arviointiskaaloihin.

Projektimme tavoitteena on siis verrata suoran ja epäsuoran menetelmän keinoin saatuja tuloksia ja siten selvittää, mittaavatko menetelmät samaa asiaa. Seuraavaksi esittelemme projektissamme käytettävän MG-menetelmän ja sen jälkeen pilottitestin, jolla selvitetään, miten puheeseen viittaavien adjektiivien sisällyttäminen semanttiseen differentiaaliin vaikuttaa informanttien vastauksiin puhujia arvioidessa.

### Matched Guise -tekniikka

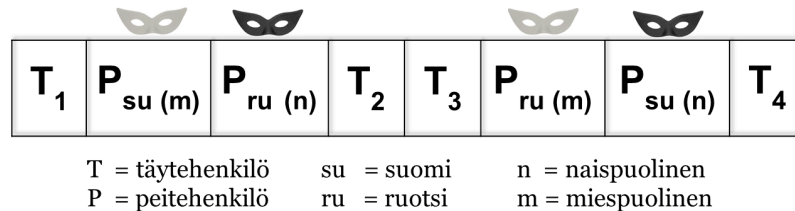
1950-luvulla LAMBERT ja kumppanit kehittivät epäsuoran Matched Guise -tekniikan (MGT) selvittääkseen arviointireaktioita, joita vastaajat esittivät kulloinkin vastakkain asetetuista kielistä.<sup>4</sup> Menetelmää on myöhemmin käytetty lähinnä kontekstissa, jossa vastakkain ovat saman kielen eri varieteetit.<sup>5</sup>

Kuviossa (2) näkyy Matched Guise -tekniikan kaavamainen rakenne: informantit kuuntelevat tietyn määrän puhujia, joista kukin lukee kestoltaan noin minuutin pituisen tekstin. Samaan aikaan informantit arvioivat kunkin puhujan tiettyjä luonteenpiirteitä tai ominaisuuksia merkitsemällä rastin sopivaan kohtaan kutakin heidän edessään olevaa arviointiasteikkoa (kuvio 3). Projektimme lopullisessa testissä on yhteensä kahdeksan puhujaa: he ovat miehiä ja naisia, ruotsin- tai suomenkielisiä, mutta sekä mies- että naispuolisista puhujista yksi on kaksikielinen. Kumpikin näistä kaksikielisistä puhujista lukee saman tekstin yhden kerran ruotsiksi ja yhden kerran suomeksi. He ovat myös tekniikan nimessä esiintyvät peitehenkilöt (engl. matched guise), sillä informanteilta salataan tutkimuksen tarkoituksen lisäksi myös se seikka, että jotkut puhujat lukevat kaksi kertaa, ja vain se, miten heidät arvioidaan, on käytännössä ratkaiseva. Muiden puhujien (kuvio2: täytehenkilöt, engl. filler) tarkoitus on vain suunnata vastaajien huomio muualle ja siten salata peitehenkilöiden olemassaolo. Jos peitehenkilöt arvioidaan selvästi eri tavoin niissä tapauksissa kun he puhuvat suomea tai

<sup>4</sup> Alkuperäinen tutkimusasetelma löytyy artikkelista LAMBERT ET AL. (1960: 44).

<sup>5</sup> Hyvän katsauksen MGT:n ja sen versioiden käyttöön antaa GARRETT (2010).

ruotsia, kyseiset erot voidaan johtaa käytettyyn kieleen. Matched Guise –tekniikan avulla muut arviointiin vaikuttavat tekijät, esimerkiksi puheen persoonallinen sävy, saadaan pysymään yhtenäisinä.



**Kuvio 2**  
Matched Guise -asetelma kaavamaisesti esitettynä

\* 1. Tämä puhuja on  
[Kuuntele näyte](#)  
 Anna vastaus säädintä siirtämällä.

ystävällinen	<input type="range"/>	epäystävällinen
rehellinen	<input type="range"/>	epärehellinen
luotettava	<input type="range"/>	epäluotettava
sosiaalinen	<input type="range"/>	epäsosiaalinen
älykäs	<input type="range"/>	yksinkertainen
hyvinvoiva	<input type="range"/>	varaton
itsevarma	<input type="range"/>	epävarma
saavutuksiin pyrkivä	<input type="range"/>	laiska
sivistynyt	<input type="range"/>	sivistymätön
menestynyt	<input type="range"/>	epäonnistunut
arvostettu	<input type="range"/>	ei arvostettu
vaikutusvaltainen	<input type="range"/>	ei vaikutusvaltainen

**Kuvio 3**  
Lopullisessa testissä käytettävä semanttinen differentiaali

MG-tekniikasta on olemassa myös varsin suosittu muunneltu versio, jota joskus kutsutaan Verbal Guiseksi (VG) tai Verbal Guise -tekniikaksi (VGT) ja jota

on alettu käyttää 1980-luvulla. Erilaisia tutkimuksia, jotka käyttivät VGT:ä, esittelee GARRETT (2010). Suomessa VG-tekniikkaa on käytetty esimerkiksi tutkitessa tamperelaisten lukiolaisten kieliasenteita ei-syntyperäisiä suomenpuhujia ja heidän puhettaan kohtaan (KUNINGAS 2006).<sup>6</sup> Samanlaisesta nimityksestä huolimatta Verbal Guise poikkeaa ratkaisevasti Matched Guise -tekniikasta: jälkimmäisessä ei käytetä lainkaan peitehenkilöitä eli kaikki ovat eri puhujia.

### **Pilottitesti: semanttisen differentiaalin adjektiiviskaalojen vaikutus**

Niin MG-menetelmä kuin VG-menetelmäkkin mahdollistaa sen, että varsinainen tutkimuskohde voidaan salata informanteilta, jos tutkimuskysymys sitä vaatii. Tutkimuskohteen salaamisesta on käyty keskustelua, jossa osapuolina ovat olleet hollantilaiset GRONDELAERS ja VAN HOUT (2010) sekä tanskalainen KRISTIANSEN (2009). Molemmat ovat esittäneet näkemyksensä Verbal Guise –menetelmään liittyen, mutta keskustelu koskee samalla myös MG-menetelmää. GRONDELAERS ja VAN HOUT pyrkivät esimerkiksi testaamaan sitä, aktivoivatko puheeseen liittyvät arviointiskaalat tietoisin ajattelun, jonka käytön myötä testin varsinainen tutkimuskohde eli kieliasenteiden tutkimus saattaa paljastua. Oman testimme avulla haluamme varmistaa hollantilaisten tutkijoiden tulokset ja sen lisäksi etsiä vastauksia johdannossa esittämiimme kysymyksiin, jotka liittyvät testin tulosten soveltamiseen projektimme MGT:n puitteissa.

GRONDELAERSIN ja VAN HOUTIN hypoteesi on se, että puheeseen kohdistuvat skaalat eivät vaikuta osallistujien tietoisuuteen siitä, mikä on testin tarkoitus. Sen todistaakseen he ovat rakentaneet kaksi hieman toisistaan poikkeavaa testisarjaa. Tutkimukseen vastasi neljän Belgian Limburgin ja neljän Alankomaiden Limburgin eri koulujen lukiolaista; yhteensä vastaajia oli 392. Heillä kuunnellutettiin 20 sekunnin pituisia puhekatkelmia hollannin kielen eri murteista (GRONDELAERS – VAN HOUT 2010: 98). Molemmissa testisarjoissa vastaajat arvioivat kuuntelemaansa puhujia viidellätoista skaalalla, joista yhdeksän ensimmäistä on kummassakin sarjassa identtisiä. Näitä seuraa testin lopussa kuusi arviointiskaalaa (ks. taulukko 2), jotka ensimmäisessä sarjassa kohdistavat huomion puhujaan, toisessa puolestaan puheeseen:

---

<sup>6</sup> KUNINGAS (2007: 5) itse sanoo käyttävänsä „sovellettua Matched guise -tekniikkaa”. Hänen asetelmassaan peitehenkilöä ei kuitenkaan käytetä.



Condition 1	Condition 2
(1 – 9)...	(1 – 9)...
(10) Deze persoon i s g e s c h i k t a l s nieuwslezer. 'This person qualifies as a news anchor.'	(10) Deze persoon k l i n k t als een nieuwslezer. 'This person sounds like a news anchor.'
(11) Deze persoon i s g e s c h i k t a l s journalist. 'This person qualifies as a journalist.'	(11) Deze persoon k l i n k t als een journalist. 'This person sounds like a journalist.'
(12) Deze persoo i s g e s c h i k t a l s presentator. 'This person qualifies as a radio presenter.'	(12) Deze persoon k l i n k t een presentator. 'This person sounds like a radio presenter.'
(13) Deze persoon i s traag.  'This person is slow.'	(13) Deze persoon k l i n k t traag. 'This person sounds slow(ly).'
(14) Deze persoon i s koud.  'This person is cold.'	(14) Deze persoon k l i n k t koud. 'This person sounds cold(ly).'
(15) Deze persoon i s zacht.  'This person is soft.'	(15) Deze persoon k l i n k t zacht. 'This person sounds soft(ly).'

## Taulukko 2

### Arviointiskaalat ja testisarjat

#### GRONDELAERSin ja VAN HOUTin (2010: 98) mukaan

Näistä viimeisestä kuudesta skaalasta ensimmäiset kolme selvittävät ensimmäisessä sarjassa puhujan statusta, toisessa sarjassa taas puheen statusta. Toiset eli viimeiset kolme skaalaa sisältävät adjektiiveja, kuten *hidas*, *kylmä* ja *lempeä*, joiden on empiirisesti osoitettu olevan monimerkityksisiä. Tutkijat ennustavat, että vastaajat tulkitsevat ensimmäisessä sarjassa puhujien kiinnostavuutta („Puhuja on - -”), toisessa sarjassa puolestaan puheen kiinnostavuutta („Puhuja kuulostaa - -”) (GRONDELARS – VAN HOUT 2010: 98).

SPSS-ohjelmalla tehdyn faktorianalyysin mukaan molempien testisarjojen arviointitulosten varianssi voitiin selittää samoin perustein. Testisarjoissa mitattujen kieliasenteiden rakennekomponentit säilyivät siten samoina (GRONDELARS – VAN HOUT 2010: 99–100). Vertailussa ilmeni kuitenkin, että mainitut kolme monimerkityksellistä adjektiivia (*traag* ’hidas’, *koud* ’kylmä’, *zacht* ’lempeä’) tulkittiin myös toisessa sarjassa puhujan ominaisuuksien, ei niinkään puheen ominaisuuksien perusteella. Tämä on mielestämme huomionarvoinen seikka.

Testisarjoja tarkasteltaessa huomataan, ettei hollannin kieli tässä kohden erottele adjektiiveja ja adverbbeja morfologisesti, mikä voi olla yksi syy puheen ominaisuuksien huomiotta jättämiseen toisessa testisarjassa. Toisaalta molemmat

testisarjat alkoivat skaaloilla, jotka koskivat yksinomaan puhujan ominaisuuksia (1–9; ks. taulukko 2), eikä niitä siten ollut mahdollista yhdistää samanaikaisesti myös puheen ominaisuuksiin. Vasta sen jälkeen esitettiin taulukossa 2 esiintyvät skaalat, joita tässä tarkastellaan. Testissämme olemme tästä syystä yrittäneet selvittää, keskitetäänkö huomio puheen ominaisuuksiin mahdollisesti vasta sitten, kun selvästi vain puheeseen liittyvät skaalat sijoitetaan ennen moniselitteisiä skaaloja. Lisäksi testin tehtävät muotoiltiin sekä suomeksi että ruotsiksi, minkä myötä myös adjektiivien ja adverbien ero tulee selvästi esille. GRONDELAERS ja VAN HOUT toteavat tutkimuksessaan, että kieliasenteiden rakennekomponentit osoittautuivat samoiksi molemmissa testisarjoissa. Toinen selvittämämme seikka koskee sitä, muuttuvatko rakennekomponentteihin sisältyvät ominaisuudet määrällisessä arvioinnissaan. Tähän GROENDELAERSin ja VAN HOUTin tutkimuksesta ei löydy vastausta.

Testimme rakentuu seuraavasti: Tehtävän selityksen jälkeen vastaajat kuuntelevat kolmea äidinkieltä puhujaa (alla numerot 1–3), jotka he kaikki arvioivat yhdeksällä seitsemäportaisella skaalalla. Testisarjoissa kaksi ensimmäistä skaalaa koskee joko puhujan (kuvio 4a) tai puheen ominaisuuksia (kuvio 4b). Näitä kahta arviointiskaalaa seuraa kolme, puheena ollutta moniselitteistä skaalaa (kuvioissa 4a ja 4b kehystettyinä), joiden adjektiivit voidaan suhteuttaa joko puhujan tai puheen ominaisuuksien mukaan. Viimeiset neljä arviointiskaalaa, joissa esiintyy puhujan ominaisuuksia kuvaavia adjektiiveja, ovat sarjoissa identtiset.

Testi oli verkkoperustainen ja sen laatimiseen käytettiin LimeSurvey-kyselytyökalua. Testin linkit lähetettiin testistä mahdollisesti kiinnostuneille, joiden kautta testi levisi eteenpäin. Kaikki suurimman osan elämästään Suomessa asuneet äidinkieleltään suomen- tai ruotsinkieliset saivat osallistua tutkimukseen. Kummastakin testisarjasta oli suomen- ja ruotsinkielinen versio. Osallistujat kuuluivat vain oman äidinkieltä puhujia. Suomen- ja ruotsinkielisissä testisarjoissa toinen puhuja on sama, kaksikielinen puhuja. Pilottitestissä molempien kieliversioiden kaikki puhujat ovat miespuolisia.

Keskitymme seuraavassa ensisijaisesti suomenkielisiin testisarjoihin, koska niihin osallistui paljon enemmän vastaajia kuin vastaaviin ruotsinkielisiin sarjoihin. Osallistujia oli ensimmäisessä eli A-sarjassa 135 ja toisessa eli B-sarjassa 116. Osallistujat olivat 15–64 vuotiaita, joista kummassakin sarjassa valtaosa oli naisia: A-sarjassa 80,74%, B-sarjassa jopa 84,48%.

\* 1. Tämä puhuja on ...  
[Kuuntele näyte](#)

itsevarma	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	ujo
saavutuksiin pyrkivä	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	laiska
lempeä	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	raju
lämmin	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	kylmä
nopea	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	hidas
sivistynyt	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	sivistymätön
kaunis	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	ruma
rikas	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	köyhä
miellyttävä	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	epämiellyttävä

**Kuvio 4a**  
**Puhujaan viittaava testisarja A**

\* 1. Tämä puhuja kuulostaa ... /  
 Tämä puhuja on ...  
[Kuuntele näyte](#)

sujuvalta / sujuva	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	kangertevalta / kangerteleva
selvältä / selvä	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	epäselvältä / epäselvä
lempeältä / lempeä	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	rajulta / raju
lämpimältä / lämmin	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	kylmältä / kylmä
nopealta / nopea	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	hitaalta / hidas
sivistyneeltä / sivistynyt	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	sivistymättömältä / sivistymätön
kauniilta / kaunis	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	rumalta / ruma
rikkaalta / rikas	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	köyhältä / köyhä
miellyttävältä / miellyttävä	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	epämiellyttävältä / epämiellyttävä

**Kuvio 4b**  
**Puheeseen (ja puhujaan) viittaava testisarja B**

Huolimatta siitä, että testissämme huomio suunnattiin hollantilaiseen testiin verrattuna selvemmin puheen ominaisuuksiin, testimme vahvasti GRONDELAERSin ja VAN HOUTin johtopäätöksen kolmen monimerkityksen adjektiivin vaikutuksesta. Epäselvissä tapauksissa arviointi suoritetaan etupäässä puhujan ominaisuuksien mukaan myös silloin, kun tehtävänanto suunnataan puheeseen.

Tekemässämme faktorianalyysissä ilmeni kaksi komponenttia (taulukko 3), jotka selittivät 60 prosenttia vastausten varianssista. Komponenttien vähäisyys verrattuna GRONDELAERSin ja VAN HOUTin testiin selittyy sillä, että pilottitestimme semanttinen differentiaali koostui pienemmästä määrästä skaaloja. GRONDELAERSin ja VAN HOUTin testin tavoin myöskään meidän testissämme ei esiintynyt yhtään komponenttia, joka koskisi ensisijaisesti puheen ominaisuuksia.

	rotatoitu komponenttimatriisi	
	komponentti 1	komponentti 2
<i>sujuvalta</i>	,143	<b>,787</b>
<i>selkeältä</i>	,037	<b>,801</b>
<i>lempeä</i>	<b>,836</b>	-,038
<i>lämmin</i>	<b>,920</b>	-,062
<i>nopea</i>	,299	,268
<i>sivistynyt</i>	,075	<b>,766</b>
<i>kaunis</i>	<b>,607</b>	,409
<i>rikas</i>	,087	<b>,683</b>
<i>miellyttävä</i>	<b>,822</b>	,220

**Taulukko 3**

#### **Pääkomponenttianalyysin tulos; rotaatio konvergoi kolmessa iteraatiossa**

Faktorianalyysi osoitti selvän eron puhujan perustavanlaatuisten ominaisuuksien ja sellaisten ominaisuuksien välillä, jotka mahtuvat otsikon „koulutus ja sosiaalinen status” alle. Kyseinen ero vastaa melko hyvin stereotyyppitutkimuksessa esiintyviä ulottuvuuksia „lämpö” ja „kompetenssi” (vrt. esim. FISKE ET AL. 2009). Testimme tulokset viittaavat siihen, että puhujia arvioitaessa arviointia ei helposti pystytä irrottamaan puhujasta henkilönä eli puhujan persoonallisuudesta.

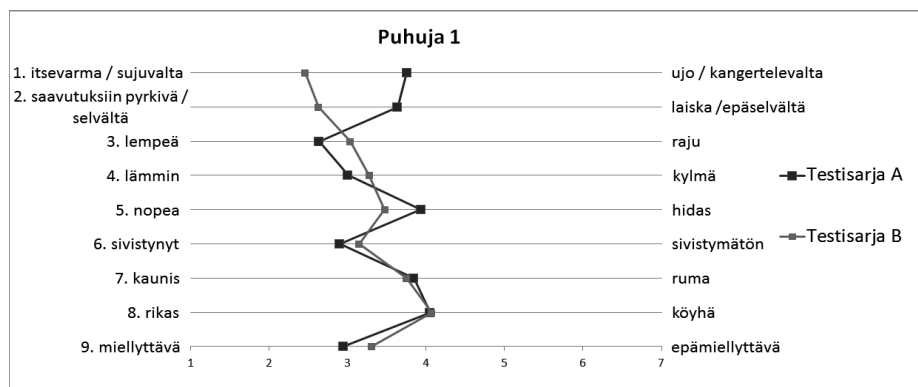
#### **Jatkossa hyödynnettäviä testituloksia**

Artikkelin alussa esitimme haluavamme selvittää, missä määrin henkilökohtaisilla puheenpiirteillä on merkitystä siihen, kuinka vahvasti koehenkilöiden päähuomio kiinnittyy toivotun mukaisesti puhujan kuviteltuun persoonallisuuteen.

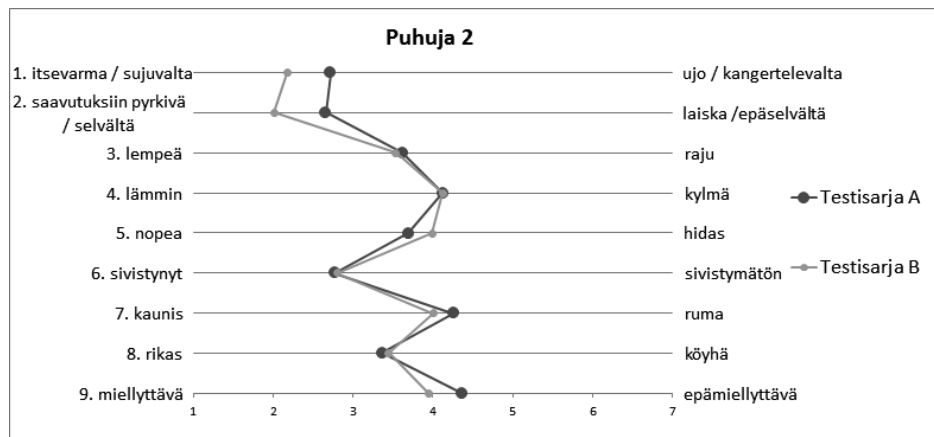
Mikäli sopivien puhujien etsimiseksi tarkoitettussa pilottitestissä selviää, että yhden puhujan äänissä on sellainen piirre, jonka johdosta tietty ryhmä infor-

mantteja arvioi kyseistä puhujaa eri tavoin kuin muut, tämä puhuja ei sovi SEE-menetelmän puhujaksi. Jotta voidaan vertailla eri informanttiryhmien arviointituloksia keskenään, on toivottava, että informanttien relevantit taustatiedot kuten ikä, koulutus tai sukupuoli eivät vaikuta siihen, miten he puhujaa arvioivat.

Testimme perusteella voimme todeta, että puheen arviointi ja puhujan arviointi eivät olennaisesti eroa toisistaan (vrt. skaalat 3–9 kuvioissa 5a ja 5b). Lähtökohtaisesti ei eroja ole odotettavissa, mistä syystä potentiaalisen SEE –menetelmän koepuhujan sopivuuden voi testata siten, että häntä käytetään puhujana sekä puhujan ominaisuuksiin että puheen ominaisuuksiin keskittyvässä testisarjassa. Seuraavassa kaksi esimerkkiä:

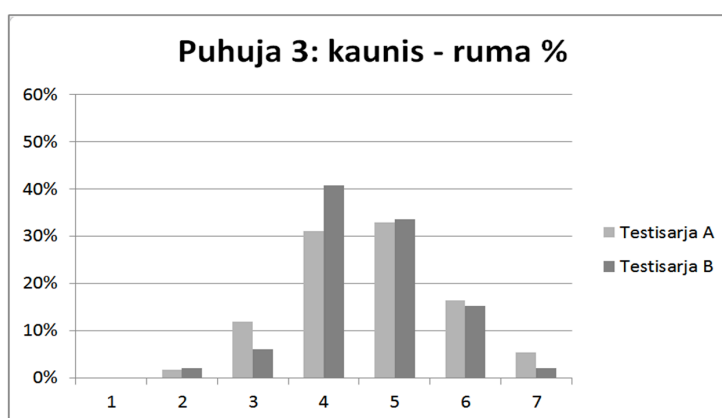


**Kuvio 5a**  
Puhujan 1 arvioinnit (Na = 135, Nb = 116)



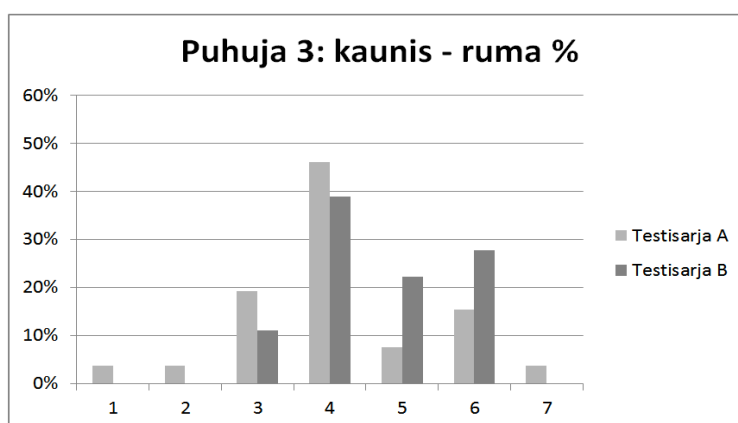
**Kuvio 5b**  
Puhujan 2 arvioinnit (Na = 135, Nb = 116).

Puhujista toinen (Puhuja 2) osoittautuu sopivammaksi koepuhujaksi sillä perusteella, että juuri kolmen kaksiselitteisen adjektiiviskaalan kohdalla häntä koskevat arviointitulokset eroavat vain vähän toisistaan, toisin kuin ensimmäisen puhujan kohdalla. Toisen puhujan ominaisuudet puhujana ja hänen puheensa ominaisuudet arvioidaan siten samalla tavalla. Tekemämme lisätarkistus, jossa jokaista ryhmän informanttia tarkasteltiin erikseen ikänsä, sukupuolensa ja koulutuksensa mukaan, ei osoittanut merkitseviä eroja testisarjojen välillä. Vasta tämä vaihtelemattomuus antaa mahdollisuuden verrata erilaisten ryhmien informanttien arviointoja. Kaikkiin puhujiin vaihtelemattomuus eli neutraalisuus ei kuitenkaan päde, mitä osoittaa seuraava esimerkki:



Kuvio 6a

Naispuolisten vastaajien vastaukset (Na = 109, Nb = 98)

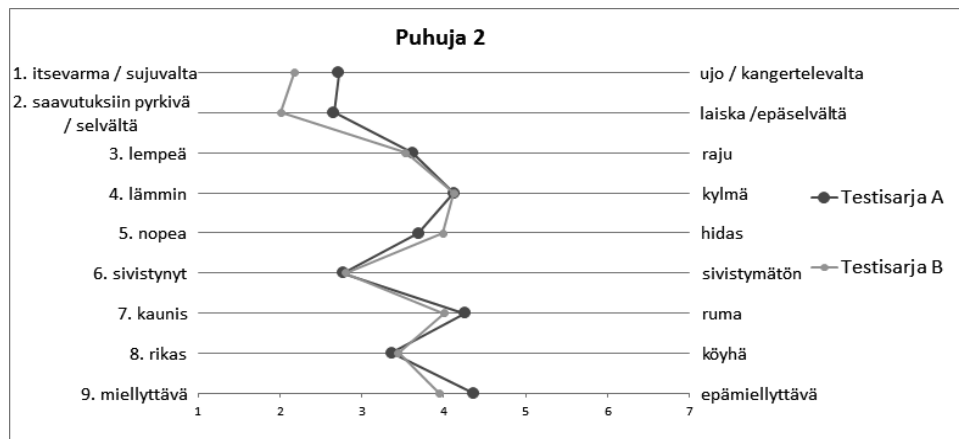


Kuvio 6b

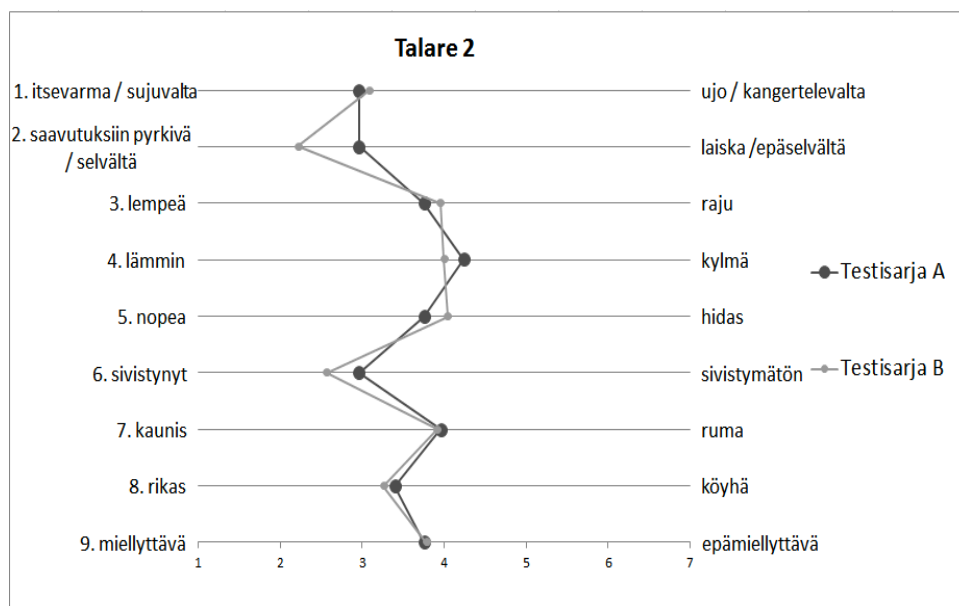
Miespuolisten vastaajien vastaukset (Na = 26, Nb = 18)

Mies- ja naispuoliset vastaajat ovat tässä tehneet arviointinsa melko lailla eri tavoin. Poikkeukset ovat siis mahdollisia niissä tapauksissa, joissa esimerkiksi informantin sukupuoli ja puhujan puhetyyli tai hänen ääneensä liittyvä tietty ominaisuus kohtaavat. Sarjassa B on puheeseen suunnattu tehtävänanto selvästi pystynyt vaikuttamaan miespuolisten vastaajien vastauksiin. Puhuja 3 ei siten sovi SEE-menetelmän koepuhujaksi. Osoitus siitä, että puhujaa 3 koskevat erot ilmenivät arviointiskaalalla *kaunis – ruma*, selvisi SPSS-ohjelmalla tehdyn etä-analyysin perusteella. Analyysissä selvitettiin korrelaatioita arviointiskaalojen ja vastaajan sukupuolen sekä ikä- ja koulutusryhmän välillä.

Tähän mennessä kuvatut testivaiheet mahdollistavat sopivan puhujan löytämisen SEE-menetelmän eri variantteja varten. Lopulliseen MG-testiimme tämä ei kuitenkaan riitä: Kieliä MG-menetelmällä kontrastoitaessa on tärkeä löytää sellaisia peitehenkilöitä, joiden puhe kielellä X herättää samaa kieltä X äidinkielenään puhuvissa reaktion, joka syntyy myös silloin, kun peitehenkilön ja häntä kuulevien kielenä on Y. Tällä tavoin voidaan varmistaa se, että saman puhujan erilaisen arvioinnin taustalla ei ole puhujan erilaiseksi koettu tapa käyttää kieltä X ja kieltä Y. Puhujan ominaisuuksilla on tällöin arvioinnissa minimaalinen osuus ja arviointi suoritetaan pelkästään kielellisen koodin perusteella. Tässä kohden astuu kuvaan pilottitestimme kaksikielinen rakenne (kuviot 7a ja 7b). Molemmat käyrät havainnollistavat MG -menetelmään suhteellisen hyvin sopivaa kaksikielistä puhujaa. Lähinnä vain puhujan sujuvuuden ovat suomea äidinkielenään puhuvat arvioineet myönteisemmin.



**Kuvio 7a**  
Suomeksi lukevan puhujan 2 arvioinnit (Na = 135, Nb = 116)



**Kuvio 7b**  
**Ruotsiksi lukevan puhujan 2 arvioinnit (Na = 25, Nb = 23)**

### Lopuksi

Pilottitestimme tulokset pääosin vahvistavat GRONDELAERSin ja VAN HOUTin (2010) testin tulokset. Heidän testinsä tulosten tavoin myös evaluointikokeemme osoitti, etteivät puheeseen viittaavat skaalat testisarjassa vaikuta merkittävästi puhujan arviointiin. Pelkkä kokeen asettelu, joka jo sinänsä ohjaa koehenkilöiden huomion puhujaan persoonallisuuteen, turvannee suhteellisen luotettavasti sen, ettei testin todellinen tarkoitus paljastu. Erityisesti moniselitteisissä skaaloissa näkyy selvästi, miten vahvasti vastaajat kiinnittävät huomionsa nimenomaan puhujaan silloinkin, kun tehtävänanto viittaa selvästi puheeseen. Tämän tuloksen perusteella on voitu kehittää koeasetelma, jonka avulla evaluoidaan puhujan soveltuvuutta MG -menetelmän peitepuhujana.

### Kirjallisuutta

Åbo Akademin lehdistötiedote = Åbo Akademi (2014), Tutkimus kartoitti suomalaisten mielipiteitä ruotsin kielestä. Lehdistötiedote 17.12.2014. ladattavissa osoitteessa [http://web.abo.fi/pressmaterial/sprakundersokning\\_Finska.pdf](http://web.abo.fi/pressmaterial/sprakundersokning_Finska.pdf) (viitattu 13.11.2015)

ALLARDT, ERIK (1997), Vårt Land, Vårt Språk – Kahden Kielen Kansa. En Attitydundersökning om det svenska i Finland. Svenska Finlands folkting, Helsingfors.



- FISKE ET AL. 2002 = FISKE, SUSAN T. – CUDDY, AMY J. C. – GLICK, PETER – XU, JUN (2002), A Model of (often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow from Perceived Status and Competition. *Journal of Personality and Social Psychology* 82: 878–902.
- GARRETT, PETER (2010), *Attitudes to Language*. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- GRONDELAERS, Stefan – VAN HOUT, ROELAND (2010), Do Speech Evaluation Scales in a Speaker Evaluation Experiment Trigger Conscious or Unconscious Attitudes? *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 16: 92–102.
- HEITTOLA, SANNA (2012), Det andra inhemska språket inom polisens verksamhet. Användning, attityder och självbedömd färdighet. Ladattavissa osoitteesta <http://www.tritonia.fi/download/gradu/5015> (viitattu 30.10.2015).
- kansalaisaloite.fi = <https://www.kansalaisaloite.fi/fi/aloite/131> (viitattu 30.10.2015).
- Kielibarometri 2008 = HERBERTS, KJELL (2009), Service på svenska och finska – ett medborgarperspektiv, Språkbarometern 2008. Åbo Akademi. Tulokset löytyvät sivulta <http://www.oikeusministerio.fi/material/attachments/om/tiedotteet/fi/2008/6A-EVtvKnG/Spr> (viitattu 30.10.2015).
- Kielibarometri 2012 = HERBERTS, KJELL (2013), Service på svenska och finska – i minoritetsperspektiv, Språkbarometern 2008. Åbo Akademi.
- KRISTIANSEN, TORE (2009), The macro level social meaning of late modern Danish accents. *Acta Linguistica Hafniensia* 41: 167–192.
- KUNINGAS, RIIKKA (2006), Tamperelaisnuorten Kieliasenteista. *Kielikuvia*: 3–8.
- LAMBERT, WALLACE E. – HODGSON, RICHARD C. – GARDNER, ROBERT C. – FILLENBAUM, SAMUEL (1960), Evaluational Reactions to Spoken Languages. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 60 (1): 44.
- Magma (2008) = Svenskans ställning i Finland 2008. Tankesmedjan Magma. [http://magma.fi/images/stories/reports/rapport\\_090121\\_svenskan.pdf](http://magma.fi/images/stories/reports/rapport_090121_svenskan.pdf) (viitattu 30.9.2015)
- MATTFOLK, LEILA – KRISTIANSEN, TORE (2006), Svenskfinland. In: Kristiansen, TORE (ed.), *Nordiske Sprogholdninger: En Masketest*. Novus, Oslo. 117–141.
- oikeusministerio.fi = <http://www.oikeusministerio.fi/fi/index/ajankohtaista/tiedotteet/-2008/06/kielibarometri2008suhtautumine.html> (viitattu 30.10.2015).
- Tilastokeskus (2014), Väestö iän (1-v.), sukupuolen ja kielen mukaan alueittain 1990–2014, laaja alueluokitusryhmittely 31.12.2014. Tilastokeskus.<http://tinyurl.com/kieli-alueittain> (viitattu 30.9.2015).



BRADLEY, JEREMY

## **A Corpus-Based Analysis of Syntactic Structures: Postpositional Constructions in Mari**

This paper aims to illustrate the potential of my work group's Meadow Mari morphological analyzer (BRADLEY 2011, 2015), when coupled with our recently-published 42,500+-headword-strong Mari-English dictionary (RIESE ET AL. 2014-), as a framework or model for corpus-based research on a 'small' Uralic language of Russia. For illustrative purposes, I have chosen the usage of verbal nouns traditionally called 'participles' in postpositional constructions, a typical feature of many languages of European Russia. While the existence of such constructions is plainly evident in existing grammars, the range of applications – which participles can be coupled with which postposition within which semantic constraints – is not detailed any further or delimited in any way. I will seek to show how the corpus infrastructure I have designed can be used to gain insights into this and similar matters; how such an infrastructure could be made more powerful in years to come; and that the study of other Uralic (and non-Uralic) languages would profit from the creation of infrastructures similar to those we have developed for Mari.

Keywords: Mari, postpositions, participles, corpus linguistics, morphological analysis.

### **1. Participle + Postposition**

In the simplest terms, a *participle* can be defined as a „verbal adjective” (HASPELMATH 1995: 3), a „verb form... marking [a] relative clause...” (HASPELMATH – SIMS 2010: 86), or a “deverbal adjective that may retain some verbal properties” (id.: 337). While Uralic publications tend to use this term and its counterparts in other languages – German *Partizip*, Finnish *partisippi*, Estonian *kesksõna* or *partitsiip*, Hungarian *melléknévi igenév*, and Russian *причастие* – in this manner, it is often better to regard it as a rather vague umbrella term used for polyfunctional forms. In numerous Uralic languages, forms labelled as participles in textbooks and grammars can be found used as adjectives, but are also used as verbal nouns with a considerably wider range of functions. Consider the following two usage examples from Mansi of the so-called perfect participle in *-m*:

Northern Mansi (BALANDIN 1960: 111)

- (1) *sun wār-əm χum kol-n śalt-əs*  
 sled make-PTCP.PERF man house-LAT enter-PST.3SG  
 'The man that made a sled entered the house.'<sup>1</sup>

Northern Mansi (BALANDIN 1960: 115)

- (2) *taw joχt-əm-e urəl potərt-as-uw*  
 s/he come-PTCP.PERF- about speak-PST-1PL  
 PX3SG  
 'We talked about his/her arrival.'<sup>2</sup>

In the first example, the definitions given above hold: the participle is used in a relative clause; it serves as an adjectival attribute of the noun it follows, but preserves a verbal internal syntax by having an object. In the second example, the superordinate word is not a noun modified by the verbal noun, but rather an adposition combining with it. As constructions of this type are anything but rare in Mansi, it is not appropriate to label this sentence as a marginal non-prototypical usage of the participle: rather, the forms labelled as participles in Mansi are verbal nouns with a wide range of applications that includes prototypically participial functions, but is not restricted or defined by these. (For the sake of simplicity, I will continue referring to these forms as participles and will gloss them as participles – while acknowledging that the term is not entirely appropriate in many cases.)

The Mansi participle in *-m* is a reflex of Proto-Uralic *\*-m* (COLLINDER 1960: 266–269). Its cognates in numerous Uralic languages, while distinct regarding some of their semantic properties, exhibit similar behaviour with respect to their range of syntactic functions. The same duality seen in Mansi can also be found, for example, regarding its cognates in Khanty, Udmurt, Komi, and Mari. The following examples constitute pairs in which the first item shows the usage of the verbal noun in question as an adjectival participle and the second one, its usage in combination with a postposition.

Surgut Khanty (CSEPREGI 2011: 62)

- (3) *əj Vatnə mǎʃi ǎV ǎwt-əm aŋkV-ət-a jōwət*  
 one during past year cut-PTCP.PST tree.stump- come.PST.3SG  
 PL-LAT  
 'Soon s/he got to some tree stumps cut in the previous year.'<sup>3</sup>

<sup>1</sup> 'Нарту делавший мужчина вошел в дом.'

<sup>2</sup> 'Мы говорили о его приезде.'

<sup>3</sup> 'Hamarosan az előző évben kivágott fatönckhöz érkezett.'

Surgut Khanty (from ZSÓFIA SCHÖN's unpublished corpus)

- (4) *wáñt'ənt-əm-am* *latnə* *jom*  
 pick.berries-PTCP.PST-1SG during rain.PST.3SG  
 'It rained when I was picking berries.'

Udmurt (CSÚCS 1998: 291)

- (5) *gir-em* *busi*  
 plough-PTCP.PERF field  
 'ploughed field'

Udmurt (Newspaper Idnakar, 27 November 2012, article *Makem duno ad'amili saklyk*)<sup>4</sup>

- (6) *tatčij* *likt-em-ez* *šariš* *ogpol* *no* *ez* *žal'a...*  
 here come-PTCP. about one.time also NEG. regret.CNG  
 PERF-PX3SG PST.3SG  
 'S/he never regretted coming here once...'

Komi-Zyrian (RÉDEI 1978: 113)

- (7) *pežal-əm* *nañ*  
 bake-PTCP.PERF bread  
 'baked bread'<sup>5</sup>

Komi-Zyrian (BEZNOSIKOVA ET AL. 2000: юöртны)

- (8) *juert-ni* *vo-əm* *jilış*  
 announce-INF come-PTCP.PERF about  
 'to announce (one's) arrival'<sup>6</sup>

Meadow Mari (BERECZKI 1990: 61)

- (9) *kural-me* *mlande*  
 plough-PTCP.PASS land  
 'ploughed land'<sup>7</sup>

Meadow Mari (BERECZKI 1990: 62)

- (10) *βüt* *kondə-m-em* *godəm* *už-əm*  
 water bring-PTCP.PASS-PX1SG when see-PST1.1SG  
 'I saw (it) when I was bringing water.'<sup>8</sup>

<sup>4</sup> idnakar.info/udm/pumiskon-jos/880-makem-duno-adyamily-saklyk, accessed 2015-09-22.

<sup>5</sup> 'gebackenes Brot'

<sup>6</sup> 'известить о приезде'

<sup>7</sup> 'felszántott föld'

<sup>8</sup> 'mikor vizet hoztam, láttam'

This phenomenon is not restricted to the reflexes of Proto-Uralic *\*-m*, nor is there anything exclusively Uralic about it. Verbal nouns/participles in Turkic and Mongolic languages, for example, exhibit a similar range of applications.

Tatar (LANDMANN 2014a: 75)

- (11) *buṭāš-qan*                      *dus-tar*  
 help-PTCP.PERF                      friend-PL  
 'friends that helped'<sup>9</sup>

Tatar (LANDMANN 2014a: 85)

- (12) *āβār-γan-ām*                      *öšön*    *eš-kä*    *bār-a*    *āt-ma-dā-m*  
 fall.ill-PTCP.PERF-PX1SG    because    work-DAT    go-CVB    go-NEG-PST-1SG  
 'I could not go to work because I was ill.'<sup>10</sup>

Chuvash (LANDMANN 2014b: 72)

- (13) *pulāš-as*                      *jultaš-sem*  
 help-PTCP.FUT                      friend-PL  
 'friends that will help'<sup>11</sup>

Chuvash (LANDMANN 2014b: 82)

- (14) *pajan*    *šumār*    *šāv-as*                      *pek*    *tuj-ān-a-t'*  
 today    rain    fall-PTCP.FUT                      like    feel-PASS-PRS-3SG  
 'It feels as if it's going to rain today.'<sup>12</sup>

Buryat (SKRIBNIK 2003: 114)

- (15) *übhen-de*    *gara-γa*                      *χün-üüd*  
 hay-DAT    go-PTCP.FUT                      person-PL  
 'people who [will] go to haymaking'

Buryat (SKRIBNIK 2003: 124)

- (16) *jaba-γa*    *deere-m*    *nüxer-ni*    *jer-ee*  
 go-PTCP.FUT    above-PX1SG    friend-PX1SG    come-  
    PST.3SG

'Just before I left, my friend came.'

This polyfunctionality can be considered to be a general property of „Eastern” verbal nouns/participles, and the usage of such forms in postpositional constructions can be seen as integral to „Eastern” syntax. Postpositions dominate over prepositions in all languages mentioned so far (cf. DRYER 2013b); with the

<sup>9</sup> 'Freunde, die geholfen haben'

<sup>10</sup> 'Ich konnte nicht zur Arbeit gehen, weil ich krank war'

<sup>11</sup> 'Freunde, die helfen werden'

<sup>12</sup> 'Es fühlt sich so an, als wollte es heute regnen'

exception of Komi (which is SVO), all of these languages have the basic word order SOV (cf. DRYER 2013a).

While the presence of this duality was easy to verify in the languages in question, detailed accounts of the mechanism, both cross-linguistic and with respect to individual languages, are hard to come by. Which participles are used in postpositional constructions in which languages, with what frequency, and within which semantic constraints? To my knowledge there has not been an areal typological study of these questions; old-fashioned descriptive grammars of Uralic and Turkic languages are not necessarily forthcoming regarding syntactic constructions. This paper will explore the prospect of delimiting the mechanism in one specific Uralic language – (Meadow) Mari – using a semi-automatic morphological analysis of a large body of texts, thus aiming to introduce corpus-linguistics methods into a field that has traditionally been based on text collections, but not the (semi-)automatic analysis of them using electronic tools. The focus here is firmly on introducing the methodology at hand, rather than on actually creating an extensive review of the feature itself – the data at my disposal at this point is not sufficient for this.

The following chapter will briefly introduce the participles treated in Mari grammars, will introduce some basic principles of their usage, and will mention what information can or cannot be found in the Mari grammars available to date. After that, I will briefly introduce the corpus infrastructure and show how it can be used to study this feature. Finally, I will touch upon prospects for improving this approach in the future.

## 2. Mari participles

Mari grammars generally list four different participles. All four of these can be used as adjectives and nouns alike, but two fundamental types of nominal usages should be distinguished:

- The usage of originally adjectival forms as nouns by means of conversion, e. g. the passive participle *palâme* 'acquaintance (< known)' < *pale-* 'to know' (RIESE ET AL. 2014–: палыме). As the dividing line between adjectives and nouns, in typical Uralic fashion, is comparatively vague in Mari (cf. ALHONIEMI 1985: 42), adjectives can in general be used as nouns. Hence, the occurrence of nominalized adjectival participles is comparatively trivial; nominal forms of participles of this type are noise that must be filtered out in the present study.
- The usage as fully fledged verbal nouns in manners that cannot be explained by conversion or a fuzzy dividing line between adjectives and nouns. For example, note the passive participle of an intransitive verb being used as a verbal noun that is the object of a transitive verb:

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Luke 8:53)

- (17) *üdār kolā-mā-m pal-en-āt=at, ...*  
 girl die-PTCP.PASS-ACC know-PST2-3PL=and  
 '... knowing that she [the girl] was dead.'

The following subchapters will briefly introduce the individual participles found in Mari. An upper-case *E* denotes a vowel-harmonic vowel that can occur as either *e*, *o*, or *ö*.

### 2.1. The active participle in -šE

The active participle (cf. ALHONIEMI 1985: 136, BERECZKI 1990: 59–60) is neutral with regard to tense, i.e. its correct reading depends on the semantics (e.g. the telicity) of the verbal stem, the semantics of the modified noun, and the wider usage context.

Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: илыше)

- (18) *ilā-še kajāk*  
 live-PTCP.ACT bird  
 'live bird'

Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: кылышо)

- (19) *kolā-šo karme*  
 die-PTCP.ACT fly  
 'dead fly'

The active participle is, by means of conversion, frequently used to form agent nouns, e.g. *tunāktāšo* 'teacher' (< teaching) < *tunākto-* 'to teach', *tunemše* 'student' (< studying) < *tunem-* 'to study' (RIESE ET AL. 2014–: туныктышо, тунемше). Beyond this, it does not seem to be used nominally. I will revisit this statement in due course.

### 2.2. The passive participle in -mE

The passive participle (cf. ALHONIEMI 1985: 136–138, BERECZKI 1990: 60–61) is also neutral with regard to tense; the principles that apply to its interpretation are the same as those applicable to the active participle.

Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: палыме)

- (20) *palā-me ajdeme*  
 know-PTCP.PASS person  
 'known person'





Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: köpa)

- (25) *tid-lan*                      *köra*  
          this-DAT                because.of  
          'because of this'

Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: köpa)

- (26) *čerlanā-mā-lan*                      *köra*                      *paša*    *deč*                      *koran-e*  
          fall.ill-PTCP.PASS-DAT    because.of    work    from                      leave-PST1.3SG  
          'S/he left his/her job due to his/her illness.'

The grammars cited above discuss and illustrate all of the functions shown here.

### 2.3. The future-necessitive participle in -šāš

The future-necessitive participle (cf. ALHONIEMI 1985: 138–140, BEREČZKI 1990: 60) refers to things or persons that will, or will have to/be expected to, carry out an activity or that will be subject to an activity. This is to say, it is neutral with respect to voice, but has a temporal/modal value: it refers to actions that are subsequent to the point of reference, or that are expected at or after the point of reference.

Meadow Mari (ALHONIEMI 1985: 138)

- (27) *tol-šāš*                      *una*  
          come-PTCP.FUT    person  
          'guest that will/should come'<sup>13</sup>

Meadow Mari (ALHONIEMI 1985: 138)

- (28) *āštā-šāš*                      *paša*  
          do-PTCP.FUT                work  
          'work to be done'<sup>14</sup>

Forms nominalized through conversion can be found here too, but they are comparatively rare (as the participle itself is comparatively rare). The grammars cited here do not discuss these forms, but as adjectives can be nominalized by conversion in general, this is not strictly necessary.

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Hebrews 1:14)

- (29) ...    *utarā-māš-ām*                      *nal-šāš-βlak-lan*                      ...  
          rescue-NMLZ-ACC    take-PTCP.FUT-PL-DAT  
          '... for them who shall be heirs of salvation'

<sup>13</sup> 'vieras, joka on tuleva, jonka on tultava'

<sup>14</sup> 'työ, joka on tehtävä'

Like the passive participle, this participle can also be used as a verbal noun and can also be coupled with postpositions in this function. The grammars do discuss this usage of the participle.

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Matthew 24:43)

- (30) ... *Bor tol-šaš-ām pört oza pal-a gān* ...  
 thief come-PTCP.FUT-ACC house master know-3SG if  
 '... if the goodman of the house had known... the thief would come...'

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Mark 13:11)

- (31) ... *mo-m ojlā-šaš nergen ončāl goč ida azaplane.*  
 what- say-PTCP. about beforehand NEG.IMP.2PL be.worried.  
 ACC FUT CNG  
 '... take no thought beforehand what ye shall speak...'

#### 2.4. The negative participle *in -dāmE*

The negative participle (cf. ALHONIEMI 1985: 140–141, BERECKZI 1990: 62) is the negated counterpart of all the affirmative participles given above. It is neutral with regard to voice and tense; its reading in these respects depends on the semantics of the lexemes and on context.

Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: умылыдымо)

- (32) *umālā-dāmo šomak*  
 understand-PTCP.NEG word  
 'incomprehensible word'

Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: умылыдымо)

- (33) *umālā-dāmo joča*  
 understand-PTCP.NEG child  
 'slow-witted child'

Nouns formed through conversion are possible here too, e. g. *palādāme* 'stranger (< unknown)' < *pale-* 'to know' (RIESE ET AL. 2014–: палыдыме).

This form can also be used as a more generic verbal noun and in different types of subordinate clauses, and can be connected with postpositions. The grammars cited here do not discuss these forms.

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Luke 8:47)

- (34) *tunam üdāramaš, šolāp-eš kod-ān kert-dāmā-žā-m už-ān...*  
 then woman secret- stay- be.able-PTCP.NEG- see-CVB  
 LAT CVB PX3SG-ACC  
 'And when the woman saw that she was not hid...'

---

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Matthew 17:20)

- (35) *üšanâ-dâmâ-lan-da*                      *köra*                      ...  
 believe-PTCP.NEG-DAT-PX2PL    because.of  
 'Because of your unbelief...'

### 3. A corpus-based analysis

The corpus infrastructure I will discuss in this chapter can be found at [corpus.mari-language.com](http://corpus.mari-language.com); a brief introduction to its capabilities, content, and user interface can be found in (BRADLEY 2015). When I was writing this paper, I had published an operational demo spanning 994,097 tokens under this address; I am planning to publish a more extensive resource at the same address in the future. While the body of texts available at that address might be greater by the time this article is read, and while the user interface might have been altered, I am confident that everything I describe in this paper will be reproducible in newer releases of the corpus infrastructure.

For the time being, the corpus infrastructure only covers the Meadow Mari literary norm. In due course, I intend to expand it to cover the second Mari literary norm, Hill Mari, as well. A prospective, but as yet unplanned inclusion of non-literary, dialectal texts will be discussed below.

The corpus infrastructure is in its essence a cross-integration of the following resources:

- A number of texts that are either in the public domain or for which I have been given permission to use in the project at hand: The texts from my work group's textbook „Onaj marij jzlme: A Comprehensive Introduction to the Mari language" (RIESE ET AL. 2012): 2,508 tokens; SERGEJ ČAVAJN's novel *Elnet* (ČAVAJN 1967): 63,918 tokens; a Mari translation of the New Testament (Raamatunkäännösinstituutti 2007): 127,717 tokens; all examples from the largest Mari–Russian dictionary to date (GALKIN ET AL. 1990–2005): 585,431 tokens; all example sentences from the Mari-English dictionary (RIESE ET AL. 2014–): 214,523 tokens. The total number of tokens is thus 994,097.
- A Mari morphological analyzer capable of handling productive Mari morphology, both inflectional and derivational, in its entirety. This tool can be found as a standalone application at [morph.mari-language.com](http://morph.mari-language.com) (> 'Analyzer'); its architecture and the analysis model at its core are discussed in detail in (BRADLEY 2011).
- A Mari–English dictionary covering 42,500+ headwords, found at [dict.mari-language.com](http://dict.mari-language.com) (RIESE ET AL. 2014–)
- A repository and user interface I designed for this application.

It should be noted that all of these resources use Cyrillic orthography. As I am otherwise using Finno-Ugric Transcription in this paper, the spelling of Mari

in screen shots will not match the spelling used in example sentences elsewhere in the paper. I will give the individual examples taken from the corpus in Finno-Ugric Transcription (the user interface does allow automatic transcription into Finno-Ugric Transcription and IPA).

When texts are fed into the back end of the corpus infrastructure – which is not accessible to the general public – their individual sentences are run through the morphological analyzer. It, using the Mari–English dictionary as its lexical database, creates perfunctory interlinear glosses of individual sentences, one word at a time. The output created by the morphological analyzer for a single unambiguous word form looks like this (using the publicly accessible user interface at [morph.mari-language.com](http://morph.mari-language.com) > 'Analyzer'):

Enter the word or sentence you wish to analyze:

---

рӱдыштӧ
 

рӱды	-штӧ
<i>рӱдӧ</i>	<i>-штE</i>
<i>center</i>	<i>-INE</i>
no	-case

**Figure 1**  
**Morphological analysis of a single word**  
 (screenshot from [morph.mari-language.com](http://morph.mari-language.com))

The tiers of the interlinearization are as follows:

*рӱдӧштӧ*: the u n g l o s s e d word, as it occurs in the input.

*рӱдӧ*, *-штӧ*: the individual m o r p h e m e s, as they are realized in the word in question (i.e. the morphs).

*рӱдӧ*, *-штE*: the b a s e f o r m of the morphemes in question. For lexemes, this is the stem; the base forms of affixes are contained in the analysis model.

*center*, *-INE*: the g l o s s. For lexemes, these are taken from the lexical base.

The first translation given in the lexicon is displayed; all translations are displayed as a tool tip if users hover the mouse cursor. The glossing abbreviations for suffixes are taken from the analysis model.

no, *-case*: the p a r t o f s p e e c h. Here again, information on lexemes is taken from the lexical base, whereas information on suffixes is taken from the analysis model.

No free translation – „in the center” – is given, as creating this automatically is not technically feasible at this point. For materials that are fed into the corpus infrastructure, English variants can however be included. This applied in the case of the example sentences from the Mari-English dictionary and the New Testament – where I inserted the appropriate verses of the King James Version as translations. Due to the existence of English „translations”, example sentences extracted from the corpus in this paper have been disproportionately taken from the New Testament.

When the analyzer processes entire sentences – as occurs when texts are inserted into the corpus infrastructure – it generally encounters forms that are ambiguous in one way or another. The following example shows the output of a random sentence, meaning „That grove stands on the shore of a large lake”, entered into the morphological analyzer. The circled numbers are not part of the output, but were added to allow easier reference to individual words of the glossing:

Enter the word or sentence you wish to analyze:

Шора тудо ото кугу ер серыште

Analyze

Шора

Шора

шoгa

plough

no

Шора

Шор

шoгo

stand

vb2

1

2

3

4

5

тудо

тудо

тудо

(s)he

pa/pr

ото

ото

ото

grove

no

кугу

кугу

кугу

big

ad/no

ер

ер

lake

no

серыште

сер

сер

shore

no

серыште

серыш

серыш

letter

no

серыште

серыш

серыш

plot of land

no

-ыште

-ымE

-INE

-case

6

-те

-ымE

-INE

-case

**Figure 2**  
**Morphological analysis of a sentence**  
 (screenshot from morph.mari-language.com)

The morphological analyzer does not have any disambiguation mechanisms at this point. When it encounters a lexically or/and morphologically ambiguous form – such as ① *šoga* and ⑥ *seräšte* – all interpretations that would be valid given the morphological model and the lexical base are returned (in this case, the second interpretation – ‘stand’ + -3SG – is correct in the case of ①, and the first interpretation – ‘shore’ + -INE – in the case of ⑥). In addition, when words are ambiguous with respect to their part of speech – as ② *tudo* and ④ *kugu* are –

all possible classifications are given. In the case of polysemous lexemes such as ② *tudo*, the first translation given in the lexical base is given (which in this particular case is not appropriate – *tudo* can occur as a personal and a demonstrative pronoun; here it is a demonstrative pronoun ‘that’).

When texts are fed into the corpus infrastructure, interlinearizations are saved in the repository in this format – including all interpretations that the morphological analyzer, blind to syntax and context, deems possible. Manual disambiguation is possible through the corpus infrastructure’s back end – authorized users can log in, select the correct form for morphologically ambiguous forms, and change the glosses if the wrong aspect of meaning was given for a lexeme (cf. BRADLEY 2015). I have done this for the 2,508 tokens taken from *Onaj marij jālme* (RIESE ET AL. 2012), but not for the other materials found in the corpus infrastructure at present.

The corpus infrastructure enables users to search for grammatical patterns within all the resources fed into the infrastructure or within individual resources. This procedure is best illustrated by a practical example. Let us assume that we wish to search for the future-necessitive participle in *-šaš* (cf. ALHONIEMI 1985: 138–140, BEREČZKI 1990: 60) in postpositional constructions. The simplest way to see how the structure in question is realized by the morphological analyzer – i.e. what exactly one should search for in the corpus – is to enter one example of the structure in question into the interface at [morph.mari-language.com](http://morph.mari-language.com) (> ‘Analyzer’). For example, *paša āštāšaš godām* ‘when (we are) supposed to be working’<sup>15</sup> (ALHONIEMI 1985: 140):

Enter the word or sentence you wish to analyze:		
<input type="text" value="паша ыштышаш годы́м"/> <input type="button" value="Analyze"/>		
	ыштышаш	
	ыштышаш	
	ыштышаш	
паша	to. be. done	годы́м
паша	ad	годы́м
паша	ыштышаш	годы́м
work		during
no	ышты	-шаш
	ыште	-шаш
	do	-PTCP.FUT
	vb2	-ad

**Figure 3**  
 ‘when (we are) supposed to be working’  
 (screenshot from [morph.mari-language.com](http://morph.mari-language.com))

<sup>15</sup> ‘... kun meidän on tehtävä työtä...’

The form *āštāšāš* is erroneously determined to be ambiguous by the analyzer, as the participle *āštāšāš* is known to the lexical base as an adjective. Hence, the analyzer recognizes the word both as an adjective without a defined internal structure and a participle derived from the verbal stem *āšte-* 'to do'. An analogous software tool for English would declare the word *tired* ambiguous for the same reason: it would recognize it as the adjective *tired*, and as the past participle of the verb *to tire*.

For my purposes, the complex reading is relevant. An abstraction of the pattern I am interested in would be: the gloss „-PTCP.FUT” in one word, followed by an item with the part-of-speech value „po” as the next word in the sentence. If one visits the page [corpus.mari-language.com](http://corpus.mari-language.com) and clicks the button „[Search]” (or picks an individual resource first, to search only within it), a web mask appears that allows users to enter this data: „gloss”, „equals”, „-PTCP.FUT”, „next word”, „part of speech”, „equals”, „po”. The remaining fields can be left empty and will be ignored by the program.

**Figure 4**  
**The pattern entered into the search mask**  
 (screenshot from [corpus.mari-language.com](http://corpus.mari-language.com))

When searching the entire illustrative corpus, the program returns 256 hits for this particular structure. Depending on users' needs, they can now either copy individual usage examples of the structure at hand – as I did when writing the previous chapter – or make quantitative comparisons: how frequently is this participle used in participial constructions compared with other participles? Are



there differences in the frequency of this construction between individual resources in the corpus?

If I search for all four participles detailed above in this construction, the preliminary number of hits is as follows:

-PTCP.ACT	969
-PTCP.PASS	5286
-PTCP.FUT	256
-PTCP.NEG	210

**Table 1**  
**Participles coupled with postpositions in corpus**

These figures cannot be taken at face value. While the search for the future participle followed by a postposition seems to return mostly appropriate results (though these results would also have to be sighted in a true quantitative study), this is not always the case, and users must themselves distinguish between true positive results (i. e. sentences in which the feature at hand is correctly found) and false positive results (i. e. sentences in which the feature is erroneously reported by the software). This is plainly evident in relation to the active participle – „-PTCP.ACT” – which I previously claimed does not occur as a verbal noun, but which is nonetheless found coupled with a postposition 969 times. None of these hits are appropriate, as they all represent examples in which a nominalized adjectival participle is used as an agent noun or examples in which a passive participle was read into an ambiguous word form, but does not actually occur. Below is one example of each of these types of false positive results:

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Mark 9:16)

- (36) *iisus        zakon    tunǎktǎ-šo-βlak        deč        jod-ǎn*  
 Jesus    law        teach-PTCP.ACT-PL    from        ask-PST2.3SG  
 '[Jesus] asked the scribes...'

Meadow Mari (RIESE ET AL. 2014–: мучко)

- (37) *ilǎš-em        mučko*  
 life-PX1SG    through  
 'all my life'

In the first example, the participle *tunǎktǎ-šo* 'teaching > teacher' is used as a noun, as it commonly is. This is due to conversion, and not to this participle being used as a verbal noun. In the second example, *ilǎš-em* is morphologically ambiguous: stripped from context, the form could also be read as *ilǎ-š-em* 'live-PTCP.ACT-PX1SG' (with the final vowel of the participle deleted by the possessive suffix). While this reading is not fitting in the given context, the mor-

phological analyzer returns it and saves it into the repository of the corpus, and as a consequence the pattern under consideration is erroneously detected here.

For the negative participle, the results are fairly mixed: While some examples found are examples of true verbal nouns coupled with a postposition, the participle is clearly simply an adjectival form used nominally by means of conversion in other examples. Here is one true positive and one false positive example:

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Hebrews 4:6)

- (38) ... *mut kolāšt-dāmā-št-lan kōra* ...  
           word listen-PTCP.NEG-PX3PL-DAT because.of  
           ‘... because of unbelief.’

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Mark 9:16)

- (39) ... *čān jumā-m palā-dāme-βlak deke ida kaj...*  
           true god-ACC know-PTCP.NEG-PL to NEG.IMP.2PL go.CNG  
           ‘... Go not into the way of the Gentiles...’

The 5286 constructions found with the passive participle, while mostly appropriate judging from a quick inspection, are so numerous that a visual examination of these by the end users would be difficult. It seems clear that the combination „passive participle + postposition” outnumbers all other combinations considered here by a factor of at least 20:1. As this particular construction is so exceedingly common, the corpus infrastructure is less necessary as a tool allowing users to find usage examples – these are easy enough to find simply by browsing through texts. However, the corpus infrastructure can be used to answer more detailed questions regarding the usage of the passive participle in combination with postpositions. For example:

- How commonly does the passive participle take a possessive suffix (marking the action’s agent) in this construction? The appropriate search query for this question is:

„gloss”	„equals”	„-PTCP.PASS”
	„in same word”	
„part of speech”	„equals”	„-poss”
	„next word”	
„part of speech”	„equals”	„po”

This query returns 1657 hits – i. e. in roughly 30% of cases, the passive participle takes a possessive suffix in this construction. This number should be handled with care as I have not removed the false positive hits from either the 5286 total constructions or the 1657 construction with a possessive suffix.

- As mentioned above, the postposition *kōra* governs the dative case and combines with the dative forms of the passive participle. Are there any other postpositions that combine with non-nominative forms of the passive participle? This can be determined with the following query:

„gloss”	„equals”	„-PTCP.PASS”
	„in same word”	
„part of speech”	„equals”	„-case”
	„next word”	
„part of speech”	„equals”	„po”

This search query returns 287 hits. While many of these are examples of the postposition *kōra* coupled with the dative form of a passive participle, sentences in which the semantically similar postposition *βerč* 'because of; for' co-occurs with non-nominative forms can be quickly found as well. For example:

Meadow Mari (Raamatunkäännösinstituutti 2007: Mark 9:41)

(40) ... *χristos-ān ul-mā-lan-da βerč* ...  
 Christ-GEN be-PTCP.PASS-DAT-PX2PL because.of  
 '... because ye belong to Christ...'

The following search, motivated by this result, reveals a more complicated picture with respect to the postposition *βerč*:

„gloss”	„equals”	„-PTCP.PASS”
	„next word”	
„base form”	„equals”	„веч”

This search yields 22 results. A quick visual inspection reveals that the passive participle is only in the dative in 4 of these cases and is in the nominative in all others. There seems to be some alternation regarding the government of *βerč*, but the illustrative corpus lacks the depth and the metadata that would allow a competent analysis of such a fine aspect – the question of whether this alternation is determined by semantics, dialectal differences, language change, random chance, etc. The following query can, however, be used to determine that the postposition *kōra* is not subject to the same alternation:

„base form”	„equals”	„kōpa”
	„previous word”	
„gloss”	„equals”	„-DAT” „negated”

This search finds occurrences of *kōra* where the previous word is not marked for the dative. No true positive results are returned by this query, i. e. *kōra* only co-occurs with the dative in all materials in the corpus.

#### 4. Prospects

This paper has illustrated how the corpus framework I have created has the potential of allowing the quantitative study of grammatical structures in the 'small' Uralic languages of Russia on a scale unprecedented to date. For comparatively rare constructions (e. g. negative participle + postposition), the infrastructure offers the possibility of quickly finding usage examples in a large body of texts. For comparatively common constructions (e. g. passive participle + postposition), it offers the possibility of studying the distribution of the feature contrastively: diachronically, dialectally, sociolinguistically, by genre, etc. The strength of this tool is determined by the range of texts available through it and the quality of the metadata attached to these texts. The illustrative corpus as it stands now is in no way representative and does not enable such quantitative studies for the time being – but the potential is there.

A number of possibilities suggest themselves as ways of making this application more powerful in the years to come. A matter of utmost priority would be to adapt the morphological analyzer to handle the second literary norm of Mari, Hill Mari. Numerous texts are available in Hill Mari – e. g. the recently published Hill Mari translation of the New Testament (Raamatunkäännösinstituutti 2014) – and these could potentially be fed into this corpus infrastructure. The inclusion of modern Eastern Mari newspaper texts from Bashkortostan – these exist in digital format, but copyright remains a problem – would ensure that three of the four dialect groups of Mari (cf. MOISIO – SAARINEN 2008: VIII) are covered in their contemporary forms to some extent.

Dialect text collections gathered by Finnish, Hungarian, and Mari scholars in the late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> centuries (e. g. GENETZ 1895, GENETZ 1889, PAASONEN – SIRO 1939, WICHMANN 1931, ALHONIEMI – SAARINEN 1983–1994, Beke 1957–1995) could in theory add a diachronic perspective to the corpus tool and could ensure that all four major dialect groups of Mari are covered. Should these texts ever be digitized, it would be conceivable that they, after manual interlinearization (as they do not follow literary standards, the morphological analyzer could not be easily applied to them), could be fed into the same corpus infrastructure, allowing users to compare the distribution of features in different dialects in the late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> centuries. For three of the four dialect groups (Meadow, Hill, Eastern), they would allow a comparison between a time point as early as 1885 (GENETZ 1895: VII) and today. This massive undertaking is not currently on my horizon.

Recent efforts by the National Library of Finland offer a more realistic perspective for the diachronic study of Mari with the infrastructure at hand in the near future. Thanks to the efforts of the National Library's employees, a wide range of materials found in various libraries of Russia have been scanned and

made accessible at the address [uralica.kansalliskirjasto.fi](http://uralica.kansalliskirjasto.fi) (National Library of Finland 2013–). These scanned materials include numerous issues of newspapers from the 1920s, 1930s and 1940s, including some from peripheral locations that in many cases are close to collection points of the text collections discussed above. The texts published to date represent three of the four dialect groups (Meadow, Hill, Eastern). It would be quite feasible to integrate these texts into the corpus infrastructure eventually, as they do adhere to literary norms. While these norms are not identical to the modern ones, they are compatible with these. Unfortunately, the digitized materials are not yet accessible in an adequate format to make this integration possible. Thus, it also remains a future prospect for the time being.

### 5. Acknowledgements

I am grateful to the Kone Foundation for funding the research project „Mari Web Project: Phase 2”, in the course of which I undertook most of the research presented here.

I would like to thank ZSÓFIA SCHÖN for giving me access to her Khanty text collection and helping me gloss the Khanty examples taken from it. Likewise, CHRISTIAN PISCHLÖGER’s help in finding Udmurt examples and glossing these was appreciated. I am also grateful to NIKO PARTANEN for sharing useful insights into Komi with me.

I would also like to thank TIMOTHY RIESE for proof-reading the paper and helping me transcribe the Mansi example sentences.

### Glossing abbreviations

ACC	= accusative	MOM	= momentary
ACT	= active	NEG	= negative
CAUS	= causative	NMLZ	= nominalizer
CNG	= connegative	PASS	= passive
CVB	= converb	PERF	= perfect
DAT	= dative	PL	= plural
FUT	= future	PRS	= present
GEN	= genitive	PST	= past
IMP	= imperative	PST1	= past tense 1 (in Mari)
INE	= inessive	PST2	= past tense 2 (in Mari)
INF	= infinitive	PTCP	= participle
INS	= instructive	PX	= possessive suffix
LAT	= lative	SG	= singular

## References

- ALHONIEMI, ALHO (1985), *Mari kieliooppi. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten X. Suomalais-ugrilainen Seura*, Helsinki.
- ALHONIEMI, ALHO – SAARINEN, SIRKKA (1983–1994), *Timofej Jevsevjevs Folklore-Sammlungen aus dem Tscheremisschen (I–IV). Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 184, 199, 211, 219.
- BALANDIN, A. N. [БАЛАНДИН, А. Н.] (1960), *Самоучитель мансийского языка. Учпедгиз, Ленинград*.
- BEKE, ÖDÖN (1957), *Mari szövegek. I. Akadémiai Kiadó, Budapest*.
- BEKE, ÖDÖN (1961a), *Mari szövegek. III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest*.
- BEKE, ÖDÖN (1961b), *Mari szövegek. IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest*.
- BEKE, ÖDÖN (1995), *Mari szövegek II. (Tscheremissische Texte II.) Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely*.
- BERECZKI, GÁBOR (1990), *Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest*.
- BEZNOSIKOVA, L. M. – АЙБАБИНА, Е. А. – КОСНЫРЕВА, Р. И. [БЕЗНОСИКОВА, Л. М. – АЙБАБИНА, Е. А. – КОСНЫРЕВА, Р. И.] (2000), *Коми–роч кывчукӧр (Коми–русский словарь). Коми книжное издательство, Сыктывкар*. [published online at [dict.komikyv.ru/index.php/index/7.xhtml](http://dict.komikyv.ru/index.php/index/7.xhtml), accessed on 2015-09-23]
- BRADLEY, JEREMY [БРЭДЛИ, ДЖЕРЕМИ] (2011), «Mari web project» и его марийский морфоанализатор. In: JUZYKAJN, T. V. ET AL. [ЮЗЫКАЙН, Т. В. и др. (ред.)] (eds), *Языки меньшинств в компьютерных технологиях: опыт, задачи и перспективы. Министерство культуры, печати и по делам национальностей Республики Марий Эл, Йошкар-Ола*. 82–89.
- BRADLEY, JEREMY (2015), *Corpus.mari-language.com: A Rudimentary Corpus Searchable by Syntactic and Morphological Patterns. Septentrio Conference Series 2015: 2, Septentrio Academic Publishing, University of Tromsø, Tromsø*. 57–68 [published online at [septentrio.uit.no/index.php/SCS/article/view/3468](http://septentrio.uit.no/index.php/SCS/article/view/3468), accessed on 2015-09-23].
- ČAVAJN, S. G. [ЧАВАЙН, С. Г.] (1967), *Элнет. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола*.
- COLLINDER, BJÖRN (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell, Stockholm*.
- CSEPREGI, MÁRTA (2011), *Szurguti osztják chrestomathia (revised edition). SUA supplementum 6*. [published online at [www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/downloads/SzOCh\\_FUT\\_20110721.pdf](http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/downloads/SzOCh_FUT_20110721.pdf), accessed on 2015-09-22].
- CSÚCS, SÁNDOR (1998), *Udmurt*. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), *The Uralic Languages. Routledge, New York*. 276–304.
- DRYER, MATTHEW S. (2013a), *Order of Subject, Object and Verb*. In: HASPELMATH – DRYER 2013.
- DRYER, MATTHEW S. (2013b), *Order of Adposition and Noun Phrase*. In: HASPELMATH – DRYER 2013.

- GALKIN, I. S. ET AL. [ГАЛКИН, И. С. И ДР. (ред.)] (eds) (1990–2005), Словарь марийского языка (I–X). Марийское книжное издательство/МарНИИ, Йошкар-Ола [published online at [dict.komikyv.ru/index.php/index/8.xhtml](http://dict.komikyv.ru/index.php/index/8.xhtml), accessed on 2015-09-22].
- GENETZ, ARVID (1889), Ost-tscheremissische Sprachstudien – Sprachproben mit deutscher Übersetzung. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 7.
- GENETZ, ARVID (Hrsg.) (1895), Volmari Porkka's tscheremissische Texte mit Übersetzung. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 13/1.
- HASPELMATH, MARTIN (1995), The converb as a cross-linguistically valid category. In: HASPELMATH, MARTIN – KÖNIG, EKKEHARD (eds), *Converbs in Cross-Linguistic Perspective – Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles*, Gerunds. Mouton de Gruyter, Berlin. 1–55.
- HASPELMATH, MARTIN – SIMS, ANDREA D. (2010), *Understanding Morphology* (Second edition). Hodder Education, London.
- HASPELMATH, MARTIN – DRYER, MATTHEW S. (eds) (2013), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig [published online at [wals.info/chapter/85](http://wals.info/chapter/85), accessed on 2015-03-02].
- LANDMANN, ANGELIKA (2014a), *Tatarisch – Kurzgrammatik*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- LANDMANN, ANGELIKA (2014b), *Tschuwaschisch – Kurzgrammatik*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- MOISIO, ARTO – SAARINEN, SIRKKA (2008), *Tscheremissisches Wörterbuch*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 32, Helsinki.
- National Library of Finland (2013–), *Kansalliskirjasto Uralica*. National Library of Finland, Helsinki [published online at [uralica.kansalliskirjasto.fi](http://uralica.kansalliskirjasto.fi), accessed on 2015-09-09].
- PAASONEN, HEIKKI – SIRO, PAAVO (1939), *Tscheremissische Texte*. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 78.
- Raamatunkäännösinstituutti (2007), *У Сугынь*. Raamatunkäännösinstituutti, Helsinki.
- Raamatunkäännösinstituutti (2014), *У Согонь*. Raamatunkäännösinstituutti, Helsinki.
- RÉDEI, KÁROLY (1978), *Syrjänische Chrestomathie – Mit Grammatik und Glossar*. *Studia Uralica* 1, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- RIESE, TIMOTHY – BRADLEY, JEREMY – GUSEVA, ELINA (2014–), *Mari–English Dictionary*. Department of Finno-Ugrian Studies, University of Vienna, Vienna [published online at [dict.mari-language.com](http://dict.mari-language.com)].
- RIESE, TIMOTHY – BRADLEY, JEREMY – YAKIMOVA, EMMA – KRYLOVA, GALINA (2012), *Огай марий йылме: A Comprehensive Introduction to the Mari Language (Version 2.1)*. Department of Finno-Ugrian Studies, University of Vienna, Vienna [published online at [omj.mari-language.com](http://omj.mari-language.com), accessed on 2015-09-22].
- SKRIBNIK, ELENA (2003), *Buryat*. In: JANHUNEN, JUHA (ed.), *The Mongolic Languages*. Routledge, New York. 102–128.
- WICHMANN, YRJÖ (1931), *Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen*. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 59.





## CSÚCS SÁNDOR

### Voltak-e a finnugor alapnyelvben hosszú magánhangzók?

Today a number of Uralic languages contain long vowels hence the question is justified. Accepting the opinion of JANHUNEN and SAMMALLAHTI that Proto-Uralic did not contain long vowels, I have investigated whether the same thing is true also for Proto-Finno-Ugric. As is known, typically the long vowels of Baltic-Finnic are used to make such reconstructions for Proto-Finno-Ugric.

I have investigated the related etymologies (where they reconstruct long vowels for Proto-Finno-Ugric) in the works of six authors: E. ITKONEN, COLINDER, LAKÓ, RÉDEI, SAMMALLAHTI and K. HÄKKINEN. Based on my analysis I came to the following conclusion:

1) There is a large discrepancy between the opinions of the authors about the words where one can hypothesise an original long vowel. Out of the 50 investigated etymologies 20 are mentioned only by one author, 11 by two, 7 by three, 6 by 4, 2 by five and only 4 by all the six. Their opinion differs also about which first syllable vowels had a long pair in Proto-Finno-Ugric.

2) We can also limit our investigation to the 19 words that are mentioned by at least three authors. (This means only 1.6% of the word that can be reconstructed for the Proto-Finno-Ugric.) In 12 words we can see that the putative long vowel stands in front of a liquid or a nasal. These are well known for making the vowels standing before them longer. In one case, the long vowel can be explained via the development of a consonant in the interior of the word into a vowel (fi. *tuoda*). I have an explanation also for the Finnish forms (*viisi*, *kuusi*) of the two numerals (\**witte*, \**kutte*). The same model can also explain the irregular consonants in the interior of the words (*viite*-, *kuute*-). For four words (fi. *muu*, *tuo*, *uuhi*, *vuosi*) currently one cannot give a proper explanation but based on them it would be very speculative to assume long vowels in Proto-Finno-Ugric.

In my paper I discuss also the 31 etymologies not mentioned above. They further confirm my statements.

In my view the long vowels of Finnish, Estonian etc. were created in the Baltic-Finnish age due to an internal development and due the large number of Germanic and Slavic loanwords.

Keywords: Proto-Finno-Ugric, reconstruction, long vowels.

A kérdést voltaképpen úgy kellene feltenni, voltak-e a finnugor alapnyelv fonéma-rendszerében első szótagi hosszú magánhangzók, vagyis volt-e rövid ~ hosszú korreláció, más szóval az időtartam megkülönböztető jegy volt-e. A finnugristák körében eléggé elterjedt az a vélemény, hogy legalább a középső és a felső nyelvválású magánhangzók esetében számolhatunk ilyen korrelációval. Talán HAJDÚ PÉTER volt az egyetlen, aki megkérdőjelezte az ERKKI ITKONEN kutatásain alapuló feltevést.

Az elmúlt években bizonyos tények arra készítették, hogy vessem alá alaposabb vizsgálatnak az alapnyelvi hosszú magánhangzók kérdését. Kiválasztottam tehát az általam ebből a szempontból legfontosabbnak tartott műveket, és kigyűjtöttem belőlük azokat a finnugor etimológiákat, amelyekben a szerzők alapnyelvi hosszú magánhangzót rekonstruálnak. A feldolgozott művek: az UEW, CompGr, MSzFE, ITKONEN 1954, HÄKKINEN 2002 és SAMMALLAHTI 1979, 1988. Az alábbi megállapítások a finnugor alapnyelvre vonatkoznak. A korábbi fázissal, az uráli alapnyelvvel kapcsolatban elfogadom JANHUNEN (1981) és SAMMALLAHTI (1988) véleményét, amely szerint az uráli alapnyelvben nem voltak hosszú magánhangzók. Ők úgy gondolják, hogy a finnugor alapnyelvben megjelent hosszú magánhangzók egy  $-Vx$ -szekvenciára mennek vissza ( $x$  = közelebből meg nem határozott gyenge zörejű mássalhangzó). Ez utóbbi megállapítással nem értek egyet.

Itt említtem meg, hogy AIKIO (LUOBBAL 2012) is cáfolja JANHUNEN feltevését és az ún. „eredeti” finn hosszú magánhangzókat hozzám hasonlóan másodlagos nyúlás eredményének tartja. AIKIO azonban LEHTINEN (1967) elméletét tovább fejlesztve másként képzei el a nyúlás okait és lefolyását, mint ez az alábbi idézetből is kiderül: „The Finnic »primary« long vowels  $*ee$  and  $*oo$  — which have been reconstructed as long vowels as far back as Proto-Finno-Permic (ITKONEN 1954) or Proto-Finno-Ugric (SAMMALLAHTI 1988) and which JANHUNEN (1981) derives from a Proto-Uralic sequence  $*Vx$  — can be explained as secondary Finnic innovations. They arose through the changes  $*ā > *ee$  and  $*a > *oo$ , which regularly took place before single voiced non-dorsal consonants in Pre-Finnic  $*e$ -stems” (LUOBBAL 2012: 247). Ettől eltérően magyarázza AIKIO a felső nyelvválású hosszú magánhangzók eredetét: „The background of the Finnic »primary« long vowels  $*ii$  and  $*uu$  is less clear. Both of these show multiple correspondents outside Finnic, suggesting they have no single source. Probably  $*ii$  and  $*uu$  have developed from various combinations of vowels and the glides  $*j$  and  $*w$ , perhaps also other sound sequences; the issue requires further study” (LUOBBAL 2012: 247).

AIKIO fejtegetéseit érdemes lenne részletesen elemezni, de ez szétfeszítené cik-kem kereteit. És itt és most nincs is rá szükség, hiszen az alapvető kérdésben egyet-értünk.)

Anyaggyűjtésem eredménye egy ötven etimológiából álló korpusz lett. Az etimológiák dolgozatom Adattárában olvashatók. Az összegyűjtött anyagot több szempontból is elemeztem, és ennek eredményeit négy táblázatban összesítettem.

A táblázatok első oszlopában az etimológiának az Uráli Etimológiai Adatbázisban (= UEDb) kapott sorszáma szerepel.<sup>1</sup> Ez technikai információ, amely megkönnyíti az etimológiák kezelését és keresését. A második oszlopban az UEW-beli alapnyelvi alak található, a következőben az ott megadott jelentés. Ezek RÉDEI KÁROLYTól származnak. A következő öt oszlopban COLLINDER, az MSzFE, ITKONEN, HÄKKINEN és SAMMALLAHTI rekonstrukciói találhatók. COLLINDERÉi a CompGrból valók (1960: 405–415). Ebben a listában a FUV (COLLINDER 1955) címszavai alapján lehet megtalálni a szerző által rekonstruált alakokat. Az MSzFE-ből származó alakok LAKÓ GYÖRGY véleményét tükrözik. Ebben az oszlopban csak olyan etimológiák találhatók, amelyeknek van magyar tagjuk. ITKONEN adatai a FUF 30. és 31. kötetéből származnak. Ő többnyire nem rekonstruál teljes szavakat, így csak a magánhangzó hosszúságát jelölöm. Ugyanígy HÄKKINENNél is. SAMMALLAHTI adatai két forrásból származhatnak (1979, 1988), az előbbiből csak egy-két esetben. A Megjegyzés oszlopban jelzem, melyik alapnyelvig vezethető vissza az etimológia, a félkövérrel írt szám pedig azt mutatja, a táblázatban szereplők közül hány szerzőnél található hosszú magánhangzó (is). A táblázatokat l. a 282–285. oldalakon.

Az első tény, amivel foglalkoznunk kell, a feltételezett hosszú magánhangzós szavak számaránya. Ha elfogadjuk, hogy a táblázatokban felsorolt ötven etimológiában tényleg alapnyelvi hosszú magánhangzó rekonstruálható, és összevetjük ezt a számot a finnugor alapnyelvre rekonstruálható összes etimológiával, akkor azt kapjuk, hogy az etimológiáknak mindössze 4,2 %-a tartalmazott esetleg első szótagi hosszú magánhangzót. Óriási tehát a különbség a rövid és a hosszú magánhangzók gyakorisága között: a nyolc rövid aránya 95,8 %, a négy (vagy öt) hosszúé pedig kevesebb, mint ennek a huszadrésze. Ez a tény önmagában nem cáfolja az alapnyelvi hosszú magánhangzók feltevését, de jogos kételyt ébreszt vele kapcsolatban.

Megvizsgáltam azt is, hogy melyik etimológia hány szerzőnél fordul elő alapnyelvi hosszú magánhangzóval. Az eredményt az alábbi táblázat mutatja:

szerzők száma	→	1	2	3	4	5	6
<i>ī</i>	5 szó	3	1	1			
<i>ū</i>	9 szó	3	2	3		1	
<i>ē</i>	10 szó	5	1	1		1	2
<i>ō</i>	26 szó	9	7	2	6		2
összesen	50 szó	20	11	7	6	2	4

<sup>1</sup> Az UEDb az UEW alapján készült adatbázis, amely két címen is elérhető az Interneten: uralothek.uni-koblenz.de:8080/Uralothek/pdom/basis.html, és www.uralonet.nytud.hu.

1. táblázat: Feltételezett hosszú ē (10 szó)

	UEW	jelentés	COLLINDE R	MSZFE	ITKONE N	HÄKKIN EN	SAMMALLAHTI	megjegyzés
280	<i>kele, kēle</i>	Zunge, Sprache	<i>kele</i>	nincs	<i>ē</i>	<i>ē</i>	<i>kāxli</i> , FU FP <i>kēli</i>	UR 4
470	<i>le-</i>	sein, werden, leben	<i>le(γā)-</i>	<i>le-, lē-</i>	<i>ē</i>	nincs	nincs	UR 2
474	<i>leme, lēme</i>	Soft, Suppe	nincs	<i>lēme, leme</i>	<i>ē</i>	<i>ē</i>	<i>lēmi</i>	FU 5
542	<i>mīye-</i>	geben, verkaufen	<i>mīye</i>	nincs	<i>mēke-</i>	nincs	79: <i>mēke-</i> 88: FU <i>mexi-</i>	UR 1-2 fī. <i>myp-</i>
594	<i>nere, nēre</i>	Nase, Schnabel, Schnauze, Rüssel	<i>nēre</i>	nincs	<i>nēre</i>	nincs	FP <i>nēri</i>	UR 1-2 lp. <i>nierra</i>
619	<i>nele-, nēle-</i>	schlucken, verschlucken, schlingen, verschlingen	<i>nele, nēle</i>	<i>nele, nēle</i>	<i>ē</i>	<i>ē</i>	<i>nele</i>	UR 6
738	<i>pele, pēle</i>	Pfosten, Stange	<i>pelā, pēlā, pēlā, pele</i>	<i>pēle/pele</i>	<i>ē</i>	<i>ē</i>	<i>?pexli</i> , FU FP <i>pēli</i>	FU 6
823	<i>pur3-, pēr3-</i>	hineingehen	nincs	<i>pēr3</i>	nincs	nincs	FU <i>pēri</i>	FP/fū 1 <i>?m. fēr</i>
877	<i>sāje</i>	Eiter, Fäulnis; eitem, verfaulen	<i>sāje</i>	<i>sāje</i>	nincs	nincs	UR <i>sexji</i> , FU FP <i>sēji</i>	UR 1 lp. <i>sieggjā</i> ma. <i>ev</i> , <i>év</i>
995	<i>šone</i>	Zunder, Baum- schwamm	<i>šānā, šenā</i>	<i>šone</i>	<i>ē</i> fī. <i>sieni</i>	nincs	<i>šenā, šānā</i>	UR 1 m. <i>šén</i>

2. táblázat: Feltételezett hosszú *i* (5 szó)

	UEW	jelentés	COLLINDE	MSzFE	ITKONEN	HÄKKINEN	SAMMALLAHTI	megjegyzés
142	<i>ice, íse</i>	Schatten, Schattenseele	<i>ice</i>	<i>i</i>	nincs	nincs	<i>iisi, iici,</i>	FU 1
773	<i>pire, pirä</i>	Kreis, Ring; umgeben, umgrenzen	<i>pir-3</i>	nincs	nincs	<i>ii</i>	nincs	FU/ur 1 f. <i>piiri</i>
966	<i>sine</i>	Holzkohle	<i>sine</i>	nincs	nincs	nincs	<i>sini</i>	FU 1 m. <i>szén</i> ~ lp. <i>i</i>
1148	<i>wiye-</i>	nehmen, tragen	<i>wiye</i>	<i>wike</i>	<i>wiye &lt; wike</i>	nincs	<i>wixi</i>	FU 2
1154	<i>witte</i>	fünf	<i>witte</i>	<i>witte</i>	f. lp. <i>&lt; wille</i> , md. <i>vitte</i>	<i>ii</i>	<i>witi, wiiti, witti, wiitti</i>	FU/ur 3

3. táblázat: Feltételezett hosszú *o* (25 + 1 szó)

	UEW	jelentés	COLLINDE R	MSzFE	ITKONEN	HÄKKINEN	SAMMALLAHTI	megjegyzés
3	<i>oð3, oð3</i>	ein mit etwas bedeckter, zum Liegen geeigneter Platz, betten	<i>wol3</i>	<i>al3, ol3</i>	nincs	nincs	<i>oð3</i>	FU 2
49	<i>caða, šaða</i>	das Laufen, das Rennen; die Brunst der weiblichen Tiere	<i>šoda, šoða</i>	= UEW	nincs	nincs	79: <i>šoða</i> 88: nincs	FU/ur 2
122	<i>ðeme, ðome</i>	Traubenkirsche, Ahlkirsche	<i>ðeme, ðeme</i>	nincs	<i>ð</i>	nincs	UR <i>ðixmi,</i> <i>ðixmi, ðomi</i>	UR 4
339	<i>kolä</i>	sterben	<i>kol</i>	<i>kole, kōle</i>	<i>ð</i>	<i>ð</i>	UR <i>kāxli</i> FU FP <i>kōli</i>	UR 4
359	<i>kōre</i>	Schale, Rinde	nincs	nincs	nincs	nincs	79: <i>kōre</i> 88: nincs	FU/ur 2 f. <i>kuori</i>
429	<i>kuse, kose</i>	Fichte, Tanne <i>Picea excelsa</i>	<i>kowse</i>	nincs	<i>ð/i</i>	nincs	UR <i>kāxsi</i> FP <i>kōsi</i>	UR 2 f. <i>kuusi</i>

622	<i>niele</i> <i>nōle</i>	Pfeil	<i>niele</i> <i>nēle</i>	UEW + <i>nōla</i>	$\bar{o}$	$\bar{o}$	UR <i>nīxli</i> FU <i>nījli</i> FP <i>nōli</i>	UR 6
623	<i>nērke</i> <i>nōr-ke</i>	Knorpel	<i>nērke</i>	nincs	nincs	nincs	<i>nērki</i>	UR 1 fī. $\emptyset$
633	<i>nōle-</i>	lecken	<i>nōle</i>	<i>nōla/nōla</i>	$P ? < \bar{o}$	$\bar{o}$	UR <i>nāxli</i> FU FP <i>nōli</i>	UR 4
662	<i>oðe, oðe</i>	Jahr	<i>oðe</i>	nincs	$\bar{o}$	nincs	FP <i>ōti</i>	FU 3 fī. <i>vuosi</i>
681	<i>pac:3</i>	männliches Glied	?	nincs	nincs	nincs	FU FP <i>pási poši</i> <i>poši</i>	fu 1 csak lp. <i>buočča</i> m. <i>fasz</i>
789	<i>pola</i>	Beere	<i>pola</i>	<i>pola, pōla</i>	$\bar{o}$	nincs	<i>pāla</i>	FU/tur 2
791	<i>polwe</i>	Knie	<i>polwe</i>	nincs	nincs	nincs	<i>poxli, puxli, pōli</i>	UR 1
894	<i>sēne, sōne</i>	Ader, Sehne	<i>sēne, sēne</i>	= UEW	$\bar{o}$	$\bar{o}$	<i>sijni</i>	UR 6
905	<i>soŋe-</i>	hineingehen, eindringen	<i>soŋe</i>	= UEW	nincs	nincs	FU FP <i>sōŋi</i>	UR 1
909	<i>soske-</i>	beißen, kauen	<i>soske</i>	nincs	<i>sōske</i>	nincs	<i>soski suski</i>	UR 1 lp. <i>uo</i> , fī. $\emptyset$
958	<i>sēme, sōme</i> UEW	(Fisch)schuppe	<i>sēm3, sēm3</i>	nincs	$\bar{o}$	nincs	FU <i>sijme</i> FP <i>sōmi</i>	FU/tur 4 fī. <i>suomu</i>
972	<i>sōla</i>	jelentés	COLLINDER	MSZFE	ITKONEN	HAKKI- NEN	SAMMALLAHTI	megjegyzés
1058	<i>to</i>	Darm	<i>sōla</i>	nincs	nincs	$\bar{o}$	nincs	FU 1 fī. <i>suoli</i>
1061	<i>toŋe-</i>	bringen, holen, geben	<i>toŋe</i>	<i>to, tō</i>	<i>tō</i>	<i>tō</i>	79: <i>tō</i> SSA <i>to-/tō-</i> <i>/tu-</i>	UR 4 UR 3 m. <i>tojik</i> , fī. <i>tuo-</i>

1087	<i>uðem3</i>	Schlafzelt, Mückenzelt	<i>uðem3</i>	nincs	nincs	nincs	nincs	FU FP <i>õðimi</i>	FU 1 fí. <i>uudin</i>
1144	<i>węre, wõre</i>	Berg	nincs	<i>wõre, wõre</i>	<i>õ</i>	nincs	nincs	FU FP <i>wõri</i>	FU/ur 4
1156	<i>woje</i>	Fett, Fettstoff	<i>wojg</i>	= UEW	nincs?	nincs	<i>woje</i>	FU <i>wõji</i>	FU 1 lp. <i>wuoggjá</i>
1158	<i>wole wõle</i>	Stange	<i>wolg</i>	nincs	nincs	nincs	nincs	79: <i>õle</i> 88: nincs	UR 2
1159	<i>wole-wõle-</i>	schnitzen, schnitzeln, schaben	<i>wolg</i>	nincs	<i>õ</i>	nincs	nincs	nincs	FU 2
755	<i>pęs3</i>	Fausthandschuh	<i>pįs3</i>	nincs	nincs	nincs	nincs	FU <i>pįs3i</i> FP <i>põsi</i>	FU 1 fí. lp. <i>ø</i>

4. táblázat: Feltételezett hosszú *ū* (9 szó)

	UEW	jelentés	COLLINDER	MSZFE	ITKONEN	HÄKKINEN	SAMMALLAHTI	megjegyzés
195	<i>jųre-juke-</i>	trinken	<i>jęřę</i>	<i>juke, jūke, jųre, jūre</i>	<i>jūke</i>	nincs	<i>?juxi</i>	FU 2
386	<i>kule-</i>	hören, ?Ohr	<i>kulę, kuulę</i>	<i>kule, kille</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>kuuli</i>	FU/ur 5
432	<i>kuš3 kojeć3</i>	zwanzig	<i>kumš3</i>	<i>o</i>	nincs	nincs	<i>kuuši</i>	FU 3 m. <i>hús</i> pótlónyúlás
433	<i>kutte</i>	sechs	<i>kutę</i>	<i>kutte</i>	<i>*ū &gt; fí. lp. *u &gt; md.</i>	<i>ū</i>	<i>kutti, kotti, kuutti, kuti, kotti, kutti</i>	FU 3 gem. expl. vö. 1154
554	<i>mu</i>	ander(er), ?dieser, jener	<i>mu</i>	<i>mu, mū</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	nincs	FU 3 névmás
829	<i>puw3</i>	Baum, Holz	<i>pu</i>	<i>puwe</i>	<i>ū</i>	nincs	<i>puxi, paxi, pāxi</i>	UR 1
911	<i>surę-</i>	rudern	<i>sęřę</i>	nincs	<i>sūř-ta</i>	<i>sūke</i>	<i>sūxi</i>	UR 2
993	<i>šuwe</i>	Maul, Mund	<i>šuwę</i>	<i>šuwe</i>	<i>šuwe/šū</i>	nincs	<i>šuxi</i>	UR 1
1086	<i>uće</i>	Schaf	<i>uć3</i>	nincs	<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>uući</i>	FU 3 másodlagos nyúlás, észl <i>u</i>

A táblázatból kiolvasható, hogy jelentős nézetkülönbségek vannak a szerzők között a tekintetben, hogy mely etimológiákban indokolt a hosszú magánhangzók feltevése, bár alapnyelvi hosszú magánhangzókkal mindannyian számolnak. Olyan eset is előfordul, hogy ugyanaz a szerző megváltoztatta véleményét. Így SAMMAL-  
LAHTI 1979-ben *mēke*-, 1988-ban *mexi*- alakot rekonstruál a finn *myy*- ige előzményeként. A véleménykülönbség vagy a vélemény megváltoztatása önmagában nem cáfolja a teóriát, de egy biztosnak vagy legalább valószínűnek tekinthető elmélet esetében sokkal nagyobb egyezést várnánk a szerzők között. Hiszen az adatok össze-  
sítése azt mutatja, hogy az etimológiák nagyobb része (31 szó) csak egy-két szerzőnél szerepel hosszú magánhangzóval.

Eltérő a szerzők véleménye a tekintetben is, hogy rekonstrukcióikból kikövetkeztethetően egyáltalán mely alapnyelvi hosszú magánhangzókkal számolnak. Az UEW csak *ē*-vel és *ō*-val számol, ITKONENNél, LAKÓNál és HÄKKINENNél ezekhez hozzájön az *ii* és az *ū*, COLLINDERnél van *eg*, viszont nincs *ii*, SAMMALLAHTInál ötödikként van *ij* is.

Ha szemügyre vesszük a táblázatokban felsorolt etimológiákat, és pontosabban megvizsgáljuk a feltételezett hosszú magánhangzók környezetét, azt látjuk, hogy számos esetben likvida, illetve nazális követi a vokálist. Összesen 23 ilyen etimológia van. Ennek azért van jelentősége, mert a likvidák és a nazálisok köztudottan nyújtó hatást gyakorolhatnak az előttük álló magánhangzóra. Ezt HÄKKINEN is említi: „Eräissä tapauksissa pitkät vokaalit ovat saattaneet syntyä siten, että sopivassa äänneympäristössä alkuperäiset lyhyet vokaalit ovat pidentyneet. Näin näyttää tapahtuneen erityisesti nasaalin, likvidan ja *h:n* edellä, joskaan ei johdonmukaisesti”<sup>2</sup> (2002: 56), az 1159 *wole*- szócikkben pedig ezt olvassuk az UEW-ben: „Finn *uo* (< *ō*) ist sekundär infolge einer Dehnung vor *l* entstanden”. HÄKKINEN azonban csak a finn hosszú magánhangzók egy részét magyarázza ily módon, anélkül, hogy a különbségtételt megindokolná.

Véleményem szerint ebben a csoportban tehát a hangkörnyezet hatására keletkeztek a hosszú magánhangzók. Az persze lehetséges, hogy egyes beszélők már a finn-ugor korban hosszan ejtették ezeket a magánhangzókat, de ennek sokáig nem volt fonológiai szerepe. Csak a közfinnben vált a magánhangzók hosszúsága fonológiai megkülönböztető jeggyé. Az alább felsorolt folyamatok eredményként mindegyik rövid magánhangzónak megjelent a hosszú párja: 1) A szóbelseji *j*, *v*, *η* és *γ* vokali-

<sup>2</sup> „Egyes esetekben a hosszú magánhangzók úgy keletkezhettek, hogy megfelelő hangkörnyezetben az eredeti rövid magánhangzók megnyúltak. Úgy látszik, hogy ez történt különösen nazális, likvida és *h* előtt, bár nem következetesen.”



zálódása (HÄKKINEN 2002: 56). 2) Hosszú magánhangzók megjelenése szláv és skandináv jövevényszavakban (HÄKKINEN 2002: 57). 3) Hosszú magánhangzók keletkezése nem-első szótagban. Vö. „Jälkitavuiissa ovat alun perin olleet mahdollisia ainoastaan lyhyet yksinäisvokaalit. Kaikki vokaalijonot (pitkät vokaalit, vokaaliyh-tymät, diftongit) ovat syntyneet varhaiskantasuomalaisen ajan jälkeen, ja useimmiten vokaalijonon syntymisen syynä on ollut konsonantin vokaaliutuminen ja/tai ka-toaminen tavun rajalta”<sup>3</sup> (HÄKKINEN 2002: 60).

Az általam összegyűjtött anyagban is vannak olyan szavak, amelyek a fenti 1) pontban említett hangváltozásoknak (vagyis mássalhangzó vokalizálódásának) köszönhetik hosszú magánhangzójukat. Ezek: 470, 542 (1. táblázat), 1148 (2. táblázat), 429, 1061 (3. táblázat), 195, 829, 911, 993 (4. táblázat). Összesen 9 szó. Ezekhez az alábbi megjegyzéseket fűzöm:

A 470 *le* esetében indokoltnak látszik COLLINDER alternatív rekonstrukciójának (*leyä*) elfogadása. Érveim: 1) Az alapnyelvben az igék (a tagadó ige kivételével) mind két szótagúak voltak, így a másik létige (*wole-*) is. 2) Az összes hasonló megfelelést mutató esetben az UEW is szóbelseji *-γ-*t rekonstruál. (L. adattáramban a 195, 542, 911, 1061 és 1148 sz. szócikkeket.)

429 *kuse*, *kose*: Ha elfogadjuk COLLINDER rekonstrukcióját (*-ws-*), amit az etimológia vogul tagja kifejezetten támogat, és a többi folytató sem zár ki, akkor ez a szó is a mássalhangzó vokalizálódása típusba tartozik.

Külön csoportot képez két számnév: 433 *kutte* (4. táblázat) és 1154 *witte* (2. táblázat). Itt nemcsak a vokális, hanem a szóbelseji mássalhangzó rekonstrukciója is problematikus. Ezt jól mutatják ITKONEN és SAMMALLAHTI alternatív rekonstrukciói. Mindkét esetben az a kérdés, vajon rövid vagy hosszú hang rekonstruálható-e. A finn és a lapp mássalhangzó ugyanis egyszerű *t*-re, a többi nyelvé viszont geminátára vezethető vissza. Az UEW *kutte* és *witte* alakot rekonstruál, és a finn *t*-t a fokváltakozási sorokban bekövetkezett kontaminációval magyarázza. A magánhangzó problémájára a szótár nem tér ki. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a gemináta explozívák fonetikailag tulajdonképpen nem hosszúak, hiszen a hangképző momentum, vagyis a zár felpattanása az ő esetükben is csak egy pillanatig tart. Azért érezzük mégis hosszúaknak ezeket a hangokat, mert a zár felpattanása előtt szünet van. Ezt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a szóvégi *e > i* változás után a közfinn-

<sup>3</sup> „Nem első szótagban eredetileg csak rövid monoftongusok állhattak. Minden vokálissor (hosszú magánhangzók, magánhangzó-kapcsolatok és diftongusok) a korai közfinn kor után keletkeztek. Ennek oka többnyire a mássalhangzó vokalizálódása és/vagy lekopása volt a szótaghatáron.”

ben ezekben a szavakban is megtörtént a *ti > si* változás, és ezzel egy időben a szünet (más lehetőség nem lévén) a megelőző magánhangzóra tevődött át, megnyújtva azt. Ha feltevésem helyes, akkor az UEW rekonstrukciója is az, csak éppen máshogy magyarázom a finn *kuusi*, *kuute*- kettősség létrejöttét. Elképzelésem, sajnos más példákkal nem támasztható alá, mert a *-tt-*-t tartalmazó többi ősi névszó (586 *natta*, 901 *sitta*) – mint látható – *a*-tővű volt. Az igék múlt idejében *-tt-* esetén nem történt *ti > si* változás. De itt más szabálytalanságok is vannak, pl. *pyytää ~ pyysi*, de *pitää ~ piti*.

A következő csoportot azok az etimológiák alkotják, amelyek esetében véleményem szerint semmi sem indokolja alapnyelvi hosszú magánhangzó feltevését. Ezek általában csak egy-két szerzőnél fordulnak elő, többnyire SAMMALLAHTI-nál.

A 877 *säje* (1. táblázat) esetében csak SAMMALLAHTI rekonstruál hosszú *ee* előzményt, feltehetőleg a lapp diftongus és a magyar *é* alapján, mivel az etimológiának nincs finn tagja. Eljárása indokolatlan, mert a magyar *é* másodlagos pótlónyúlás eredménye, a lapp *ie* pedig az alapnyelvi *ä* leggyakoribb megfelelője (CSÚCS ET AL. 1991: 13).

A 142 *íce* szó (2. táblázat) esetében is csak SAMMALLAHTI rekonstruál hosszú *ii*-t, ő is csak alternatív megoldásként. Eljárását semmi sem indokolja, a finn *i* kifejezetten cáfolja.

3 *að3*, *oð3* (3. táblázat): A SAMMALLAHTI által idesorolt fi. *vuode* (< *vuota*) balti jövevényszó. Az etimológia többi tagja nem utal eredeti hosszú magánhangzóra.

49 *čaða*, *šaða*: Az UEW szerint a fi. *-uo-* a homonímia elkerülésére keletkezett. Az SSA szerint a fi. *suota* (ős)germán jövevényszó. Az etimológia többi tagja nem indokolja eredeti hosszú magánhangzó feltevését.

681 és 909: A lapp *-uo-* nem indokolja SAMMALLAHTI rekonstrukcióját, mert az az eredeti *-a-* leggyakoribb szabályos folytatója (CSÚCS ET AL. 1991: 7).

791: SAMMALLAHTI azonos eredetűnek tartja a fi. *polvi* és *puoli* szót, és ez utóbbi alapján rekonstruál hosszú magánhangzót. A két szó azonban nem tartozik össze.

905 és 1156: Sammallahtinak a lappra támaszkodó rekonstrukciója nem indokolt. Az *-o*-nak a lappban lehet *-uo-* folytatója (CSÚCS ET AL. 1991: 27).

755: Az idetartozó szavak egyike sem indokolja SAMMALLAHTI rekonstrukcióját.

A 432 *kuś3* (4. táblázat) szóban bizonyára a m. *hús* alapján rekonstruál SAMMALLAHTI *uu*-t. Itt azonban a hosszú magánhangzó a magyarban keletkezett, pótlónyúlás eredményeként (vö. *huszat*).

1086 *uče*: Az *uu* másodlagos nyúlás eredménye lehet. Egyes finn nyelvjárásokban, a vepszében, az észten rövid *u*-s alakok találhatók. Az SSA *?*-lel felveti az

indoeurópaiból való kölcsönzés lehetőségét, és finnugor *uwi-či* alakot rekonstruál. Ha ez a feltevés helyes, akkor az *uu* vokalizálódás eredménye.

Továbbra is problematikus a következő szavak hosszú magánhangzójának eredete a finnben:

Az 554 *mu* > fi. *muu* (4. táblázat) és az 1058 *to* > fi. *tuo* (3. táblázat) alakokra nincs magyarázat. Figyelembe kell azonban venni, hogy a finnugor alapnyelvre rekonstruált összes többi névmás eredeti rövid magánhangzót tartalmazott. Továbbá, hogy a finnben eredeti szavakban rendkívül ritka a *CV* szerkezet (*me, te, he, se, ne*). A finn *tuo* kapcsán az SSA ezt írja: „Ims sanojen yhteinen alkumuoto on *\*too*, etäsukukielten muodot viittaavat vaihteleviin alkumuotoihin *\*to-*, *\*too-*, *\*tu-*”.<sup>4</sup> A fentiek alapján talán nem túl merész az a feltevés, hogy a tárgyalt szavak finnségi hosszú magánhangzója nem a finnugor alapnyelvből származik, hanem a közfinn korban keletkezett.

662 (3. táblázat): Nincs magyarázat.

1087 (3. táblázat): Nincs magyarázat. Megjegyzendő azonban, hogy a hasonló hangalakú fi. *uusi* ~ *uude-* ~ *uute-* szóról így nyilatkozik az UEW: „Fi. *uu* ist infolge einer unregelmäßigen Dehnung entstanden”. (Feltűnő, hogy az *uusi* alapnyelvi előzményében senki sem rekonstruált hosszú magánhangzót.) Ugyanezt olvassuk az UEW-ben (544) a finn *uuma, uumen* szavak esetében is. Az SSA a finn *uurtaa* esetében említi a szókezdő magánhangzó sporadikus nyúlását a balti finnben. Miért ne lehetne ezt a magyarázatot az *uudin* esetében is alkalmazni? Vö. még 1086 *uče* (4. táblázat) > finn *uuhi*.

Az általam elvégzett elemzés összesített statisztikája az alábbi képet mutatja:

– nyúlás nazális és likvida előtt:	23
– mássalhangzó vokalizálódása	9
– <i>-tt-</i> előtt:	2
– indokolatlan a hosszú <i>VV</i> feltevése:	12
– bizonytalan esetek:	4
– összesen	50

Ha megállapításaim helytállóak, akkor 34 esetben meg tudjuk magyarázni a finn és finnségi hosszú magánhangzók keletkezését, vagyis nem szükséges azokat a finnugor alapnyelvből származtatni. Tizenkét esetben semmi sem indokolja alapnyelvi hosszú magánhangzók feltevését, és a négy bizonytalanak tartható eset közül háromra kínálkozik valamilyen (talán nem egészen meggyőző) magyarázat. Magán-

<sup>4</sup> „A balti finn szavak közös alapalakja *\*too*, a távolabbi rokon nyelvekbeli alakok többféle alapalakra utalnak *\*to-*, *\*too-*, *\*tu-*”.

hangzókról lévén szó, inkább az lenne a gyanús, ha minden esetet kielégítően meg tudnánk magyarázni, így a finn *vuosi* eredeti hosszú magánhangzójának aligha kell nyugtalanítania bennünket.

Végső következtetésem tehát az, hogy a dolgozatom címében feltett kérdésre tagadó választ adhatunk: a finnugor alapnyelvben (legalábbis fonémaként) nem voltak hosszú magánhangzók. A finn(ségi) hosszú magánhangzók a közfinn korban keletkeztek több tényező hatásának köszönhetően (pl. hangkörnyezet, mássalhangzó vokalizálódása vagy lekopása, spontán nyúlás, szláv és svéd jövevényszavak<sup>5</sup>).

### Adattár

Az adattárban közölt etimológiák az UEW-ből és az UEDb-ből származnak. Az alapalak előtti szám az etimológia állandó sorszáma az adatbázisban. Az UEW szócikkeit jelentős mértékben lerövidítettem. Elhagytam a magyarázó és szakirodalmi részt, az egyeztető részből a forrásmegjelöléseket, egyes nyelvjárási alakokat és jelöléseket, továbbá a kamasz kivételével a kihalt szamojéd nyelvek adatait. Ezek az adatbázisból szükség esetén visszakereshetők.

Az UEW rövidítéseit változtatlanul hagytam, kivéve az alábbiakat:

UR = biztos uráli etimológia

ur = bizonytalan uráli etimológia

FU = biztos finnugor etimológia

fu = bizonytalan finnugor etimológia.

**3** *aðe* (*oðe*) 'ein mit etwas bedeckter, zum Liegen (Schlafen) geeigneter Platz; durch Bedecken einen Platz zum Liegen / Schlafen bereiten; betten' FU

Wotj. S *val'*, G *wal'* 'ausbreiten, unterbreiten (eine Decke), aufdecken (z. B. einen Tisch)'; S *val'es*, G *wal'es* 'Bett, Matraze, Unterbett'

Syrj. S Ud I *vol'* 'Rentierhaut (S Ud), als Bett ausgebreitete Rentierhaut (I)', S *vol'-paš* 'Bett' (*paš* 'Pelz'), PO *ul'-paš* 'id.; Lager'

Wog. TJ *al'ā•t* 'Bett', So *āl'atjiw*, *āl'atpum* 'Bettheu' (*jiw* 'Baum, Holz', *pum* 'Gras, Heu')

Ung. *ágy* 'Bett; Beet; Bodensatz', (dial.) *ágy-* 'Getreidegarten zum Drusch oder zum Austreten auf die Tenne ausbreiten'

**49** *čađa* ~ *šađa* 'das Laufen, das Rennen; die Brunst der weiblichen Tiere; laufen, rennen; brunsten' FU, ?ur

<sup>5</sup> L. HÄKKINEN 2002: 57.

Finn. *suota* 'läufische Stutenherde', *suoti-* 'läufisch sein', *olla suodilla* 'vara löpsk; läufisch sein'

Lapp. N *cuodde-* *-đ-* 'go outside the herd to look for female reindeer (of a weak male reindeer in the rutting season, of one recently castrated, or of one with its antlers cut, but not castrated)', I *iššūäððē* 'hirvas, joka on voitettu ja joka senjälkeen on lähtenyt karkuun; Rentierstier, der besiegt wurde und der danach die Flucht ergriffen hat'

Wotj. *ćulal-* 'durchdrücken, durchdrängen, durchstecken'

Syrj. V *ćuəd-*, Ud *ćual-*, P *ćuvav-*, PO *ćula•l-* 'beunruhigen, aufregen, in Wallung bringen (V); läufig, brünstig sein (Hund, Pferd, Katze, Schwein) (Ud); vorbeigehen, vorübergehen (z. B. an einer Kirche; auch von der Zeit) (P); erschrecken (PO)'

Ung. *szalad-* 'laufen, rennen; sich flüchten, entkommen', *?szilaj* 'unbändig, ungestüm, wild, feurig'

Jur. ? T *sāje-* 'balzen (ein Vogel, z. B. Schneehuhn, Gans, Wildente u. a.)'

## 122 *đēme* (*đōme*) 'Traubenkirsche, Ahlkirsche' UR

Finn. *tuomi* (Gen. *tuomen*) 'Traubenkirschbaum, Ahlbaum, Faulbaum'

Est. *toom* (Gen. *toome*, *toomi*, *tooma*) 'Traubenkirsche; Prunus, Padus L.'

Lapp. N *duobmâ -m-* 'Prunus Padus', (SKES) Ruija *fuom*, Ko Not *tuomm<sup>a</sup>*

Mord. E *lom*, M *lajmä* 'Faulbeerbaum; Prunus padus'

Tscher. KB *lombâ*, U B *lombo* 'Faulkirsche, Traubenkirschbaum; Prunus padus (KB U), Ahlbaum (B)' (< \**lom* + \**pu*)

Wotj. S *lēm*, K *lòm* 'Traubenkirsche, Vogelkirsche', G *lēm-pu* 'Traubenkirschbaum'

Syrj. S P *lēm* (*lēmj-*) 'Traubenkirsche, Ahlkirsche', PO *l'im* 'Traubenkirsche' (> ostj. O *lom* 'Ahlkirsche')

Ostj. V *jom*, DN *jum* 'Ahlkirsche'

Wog. TJ *lēm*, KU *lām*, KO *lēm*, LU *lēm*, So *lām*

Selk. TaU *čēm*, Ča. *i'ew* 'Traubenkirsche; Prunus Padus', Ke *tjeuwa* 'id., Ahlkirsche'

Kam. *lem* 'Traubenkirsche'

## 142 *íce* ~ *íše* 'Schatten; Schattenseele' FU

Finn. *itse* 'selbst', *itsetön*: *juoppo meni itsettömäksi* 'blev sanslös; der Trinker wurde bewußtlos'

Weps. *itšhīne* 'kaatumatauti; Epilepsie'

Est. *ise* 'selbst; eigen, besonder, von eigentümlicher, besonderer Art'

- Lapp. N *ieš* ~ *jieš* (Du., Pl.) *iežâ* ~ *jiežâ* 'himself, etc. (qualifying the subject of the sentence); as the first part of compounds, but not of pronouns: self-; (placed before the subject of a sentence to emphasize it) himself, etc., the very..., even the...', L *ietj* 'selbst, selber (als Bestimmung zum Subj. des Satzes); selbständig, eigenmächtig, selbstherrlich, wer sein eigener Herr ist und nicht anderen zu gehorchen braucht', K (502) T *jičče*, (Pl.) *již*, Kld *ičč*, Not *jiehč*, *jehč*, A *ič* 'selbst, sich, sein'
- Mord. E *eš*, *áš*, M *eš* 'selbst, selber, eigen', E *eš-orma* 'eine Krankheit, bei der man sein Bewußtsein verliert' (*orma* 'Krankheit')
- Tscher. KB *aške*, *ške*, U *aške*, *ške*, M *iške* 'selbst, eigen', B *ške* 'selbst'
- Wotj. *ač*, *ac*: S *ačim*, G *ačim* 'ich selbst'
- Syrj. *ac*:- S P *ačim*, PO *ac*:- *ac•im*
- Ostj. J *ēs*: *īāēs* 'Schattenseele', Kr *is* 'Seele, Geist, ein immaterielles etwas im Menschen; eine Knospe im Herbst am Stiel der Beere, woraus im folgenden Jahr die Blüte und dann die Beere entsteht', O *isχōr* 'Schattenbild; Schemen, Gespenst; Puppe, die nach dem Tode eines Erwachsenen angefertigt wird' (*χōr* 'Bild, Gestalt')
- Wog. T *jisú- kørø*, 'der Name einer... unruhig umherirrenden Seele' (*kørø* 'Gestalt, Bild'), LM *jiw-is* 'der Schatten des Baumes' (*jiw* 'Baum'), KM *iskar*, So *is-χor* 'Schattengestalt; Schattenseele des lebenden Menschen; Geist (KM)', So. *is* 'der wirkliche, im Sonnenschein sichtbare Schatten des Menschen, den dieser immer mit sich führt...; der durchsichtige umherwandelnde »Geist« eines Menschen, eines lebenden oder eines toten; der Mann hat fünf, die Frau hat vier *is* und einer dieser *is* ist der *ūrt*, ein sechsbeiniges fuchsähnliches Geschöpf'
- Ung. ?(dial.) *isz*, *isz*, *iz* 'fene, rákfene; a foghúst pusztító rút betegség, kis gyermekeknél az ún. szájpenész; lelki kényszerítő ok, valószínűleg egy a rosszak közül; Brand (Krankheit), Krebs; eine böse Krankheit des Zahnfleisches, bei kleinen Kindern die sog. Mundfäule; ein seelischer zwingender Grund, wahrscheinlich einer von den Bösen', ? *is*, (dial.) *ēs* (dial. *ēs*, *és*, *ēs* 'auch', ?*és*, *s* 'und'

### 195 *juye-* (*juke-*) 'trinken' FU

Finn. *juo-* 'trinken, saufen'

Est. *joo-*, *juu-*

Lapp. N *jukkâ* -g- 'drink', L *juhka-* 'id.; saufen', K (468) T *jukkî-*, Kld *jukke-*, Not *juhke-* 'trinken; (Tabak) rauchen'

Tscher. KB *jüä-*, U *d'üa-* 'trinken', B *jüja-*, KB B *jükte-*, U *d'ükte-* 'zu trinken geben'  
 Wotj. S *ju-*, K *d'u-* 'trinken; feiern', G *ju-* 'trinken', S *juktal-*, *luktal-* 'tränken, zu trinken geben'  
 Syrj. S P PO *ju* 'trinken', S *juktal* 'tränken, zu trinken geben'  
 Ostj. ?Vj. *jäñt-* 'Schnaps trinken', DN *jäñt-*, O *ješ-* 'trinken'  
 Wog. TJ *äj-*, KU *äj-*, P *äj-* ~ *äj-*, So *aj-* 'trinken'  
 Ung. *iv-* (*i-*, *isz-*) 'trinken, saufen'

**280** *kele* (*kēle*) 'Zunge, Sprache' UR

Finn. *kieli* (Gen. *kielen*) 'Zunge, Sprache; Saite, Glockenklöppel'  
 Est. *keel* (Gen. *keele*) 'Zunge, Sprache; Saite, Schnur, Schlinge'  
 Lapp. N *giellā -l-* 'language; snare, trap', L *kiella* 'id., Stimme', K (325) T Kld *kīll*,  
 Not. *kiell* 'Sprache; Garn zum Vogelfang'  
 Mord. E *kel'*, M *kāl'* 'Zunge; Sprache'  
 Wotj. S *kijl*, K *kāl*, G *kāl* 'id.; Wort, Rede'  
 Syrj. S *kijl*, P *kijv*, PO *kəl* 'Zunge; Sprache, Rede, Wort (S P PO)'  
 Ostj. V *köl* 'Wort; Nachricht, Neuigkeit; Sprache', DN *ket* 'Wort', Kaz *keλ* 'id.;  
 Nachricht' (> wog. folk. N *kēl* 'beszéd; Rede, Sprache')  
 Wog. ?T *kēlā•*: k. *vāre•n* 'tudd ki pontosan!; erfahre genau!', TJ *kālā•mt-* 'tarkata,  
 pitää silmällä', KU *kālāmt-* 'tiedustella, tutkistella, ottaa selko, kysellä'  
 Jur. Nj. *še* 'Zunge'  
 Jen. Ch. *sioðo*, B *sioro*, Ch. *θi?oro*, K *sioro*  
 Twg. *sieja*  
 Selk. TaU, Ty *šē*, Tur *sē*, Ke *sée*  
 Kam. *šəkə* 'id., Sprache'

**339** *kola-* 'sterben' UR

Finn. *kuole-* 'sterben' (> lapp. L *kuolati-* 'töten')  
 Est. *koole-*  
 Mord. E M *kulo-*  
 Tscher. KB U B *kole-*  
 Wotj. S K *kul-*, G *kul̄-*  
 Syrj. S *kul-*, P *kuv-*, PO *kul•-*  
 Ostj. V *kāla-*, DN *χāt-*, O *χāl-*  
 Wog. TJ *kāl-*, KU *χōl-*, P *kōl-*, So *χōla-*  
 Ung. *hal-*  
 Jur. O *χā-*

Jen. Ch. B *kā-*, Ch. K *kā-*

Twg. *kūʔa-*

Selk. TaM *qū-*, U *qump-*, Ty *qū-*, Ke *kua-*, *kūa-*

Kam. *ku-*

**359** *kore* (*kōre*) 'Schale, Rinde' FW, fu

Finn. *kuori* (Gen. *kuoren*) 'Rinden, Schale, Kruste, Sahne',

Est. *koor* (Gen. *koore*) 'Schale (von Eiern, Früchten usw.), Rinde'

Mord. E M *kar* 'Bastschuh'

Syrj. ?S *kjrs* 'Baumrinde (bes. an Nabelbäumen), die dicke Rinde unter der Birkenrinde'

Ostj. ?1. Ko *χārə* 'grüne Birkenschale', Kaz. *χārī* 'rötliche Schicht od. Haut auf der Innenseite der Birkenrinde', ?[2. DN *χurəp* '(Brot)Rinde; Schorf; Grind; Splitter am Eisen, an einem Schneidwerkzeug', Kaz *χūrəp* 'Rinde (des Brotes, der Pirogge); dickes, schlechtes Stück Leder; dicke Scheibe Zirbelkieferrinde'

Wog. K *χorp*, N *χurup* 'копка']

**386** *kule-* 'hören; ?Ohr' FU, ur

Finn. *kuule-* 'hören, horchen, erhören'

Est. *kuule-* 'hören, vernehmen, erfahren; beachten, berücksichtigen'

Lapp. N *gullā* 'hear; listen to; feel, notice; understand', L *kulla-*, K (330) T *kulli-*, Kld Not *kulle-* 'hören, fühlen'

Mord. E M *ku'le-* 'hören'

Tscher. KB U B *kola-*

Wotj. S *kīl-*, G *kīlī-*

Syrj. S *kīl-*, P *kīv-*, PO *kəl-*

Ostj. V *kəl-*, DN *χut-*, O *χol-*

Wog. TJ *kāl-*, KU *χōl-*, P *kōl-*, So *χūl-*

Ung. *hall-* 'id.; vernehmen'

Jur. ?O *χā* 'Ohr; Henkel (an Gefäßen)'

Jen. B *kō* 'Ohr', Ch *kū*

Twg. *kou*, T *kuāu*

Selk. Tur *qō*, Ke *kō*, Ty *qō*

Kam. *ku*

**429** *kuse* ~ *kose* 1. 'Fichte, Tanne; ?Pinus silvestris' UR

Finn. *kuusi* (Gen. *kuusen*) 'Tanne; Picea excelsa; Fichte; ?Pinus silvestris'

Est. *kuusk* (Gen. *kuuse*) 'Fichte'



Lapp. N *guossâ -s-* 'Picea excelsa', L *kuossa* 'Fichte', K (209) T *kĩss*, Kld *kũss*, Not *kuoss* 'Tanne'

Mord. E M *kuz* 'Fichte'

Tscher. KB U B *kož*

Wotj. S *kĩz*, K *kāz* 'Rottanne; Pinus picea', G *kĩz* 'Fichte; Abies excelsa'

Syrj. S *koz*, P *kęz*, PO *küz*

Ostj. V *kol*, DN *χol*

Wog. KU So *χowt*, P *kowt*, LU *kayt*, So *χōwt* 'Tanne'

Jur. O *χādī*, Nj *kāt* 'Fichte' (jur. *χādīl'e* > syrj. I Ob *χādīl'ej* 'поросль, молодой лес')

Jen. Ch *kari*, B *kadi* 'Tanne'

Twg. *kuʔa*

Selk. Ta *kuut*, N *kādé*, *kaadé*, *kāadé*, Ke *qūt* 'Tanne', Tur *qūt* 'Fichte'

Kam. *koʔ*, *kot* 'Tanne'

**432** *kuśz* ~ *koje-ćz* 'zwanzig' FU

Wotj. S *kĩž*, K *kāž*, G *kĩž*

Syrj. S *kĩž*

Ostj. V *kos*, DN *χus*, O *χos*

Wog. TJ *kos*, KU *χos*, P *kus*, So *χus*

Ung. *hűsz* (Akk. *huszat*)

**433** *kutte* 'sechs' FU

Finn. *kuusi* (Gen. *kuuden*) 'sechs'

Est. *kuus* (Gen. *kuue*)

Lapp. N *guŋ'tâ -đ-*, L *kuhtta*, K (158) T Kld *kutt*, Not *kuht*

Mord. E *koto*, M *kota*

Tscher. KB U *kut* (adj.), *kuḍāt* (subst.)

Wotj. S G *kwat'*

Syrj. S P *kvat'*, Peč *kvajt*, PO *kvat'*, *kvat*

Ostj. V *kut*, DN *χot*, O *χut*

Wog. TJ *kat*, KU *χōt*, KM P *kōt*, So *χōt*

Ung. *hat*

**470** *le-* 'sein, werden, leben' FU

Finn. *lie-* (*lienen, lienet* usw.) 'dürfen, mögen (vielleicht) werden'

Est. *lee-* 'werden'

Lapp. N *lǣ-*, *læ-*, *lække-* 'be (both as copula and in the sense of occur, live, exist, etc)', L *liehkē-*, *lāhkē-* id.', K (1315) *lea-*, *la-*, *lie-*, *lē-*, *lī-*, *li-*, *lè-*, *le-* 'sein, werden'

Mord. ?E *l'evks*, M *l'äfsk* 'Junges (v. Tieren); Kind'

Tscher. KB *liä-*, U *lia-* 'sein, werden, möglich sein; kalben, lammen (KB U); füllen (KB)', B *lija-* 'können, dürfen; werfen (Kuh, Stute, Schaf, Zicke)'

Wotj. S *lu-*, K *lü-* 'sein, werden; möglich sein', G *luŕ-*

Syrj. S *lo-* 'werden, entstehen, geschehen, sich ereignen, sein', P *lo-*, PO *lu•-* 'werden, geschehen'

Ung. *lě-* (*lěv-*, *lěsz-*, dial. *lé-*, *lő-*, *lőj-*) 'sein, existieren; werden; geschehen; geboren werden', *lét* 'das Sein, Existenz, Wesen; (altung.) Geburt, Ursprung'

**474** *leme* (*lěme*) 'Saft, Suppe' FU

Finn. *liemi* (Gen. *liemen*) 'Suppe, Brühe'

Est. *leem* (Gen. *leeme*) 'Suppe (bes. mit Fleisch), Brühe, Dekokt, Feuchtigkeit'

Lapp. N *liebmâ -m-* 'broth, fish-stock', L *liepma* 'Fleischbrühe, Fischbrühe, Bouillon', K (1430) T Kld *līm*, Not *liemm* 'Suppe'

Mord. E *l'em*, M *l'ām* 'id.; Fett, Talg'

Tscher. KB U *lem* 'Suppe, Bouillon', B *lem* 'Fleischbrühe'

Wotj. S *līm*, K *lām* 'Scherbett', S *čorig-līm* 'Fischsuppe' (*čorig* 'Fisch')

Syrj. ?Ud *l'em* 'Gallerte, Gelee', (WIED.) I *l'em* 'Suppe'

Wog. TJ *l'ām*, KU *lām*, P So *lām* 'Suppe, Brei'

Ung. *lé* (Akk. *levet*, dial. *lê*, *léh*, *lēj*, *lev*, *lév*, *lej*, *lő*) 'Saft, Brühe; (altung.) Suppe'

**542** *miye-* 'geben; verkaufen' UR

Finn. *myy-*, *myö-* 'verkaufen'

Est. *müü-*

Lapp. K (1949) T *mīkkī-* (*ie*), Kld *mīkke-*, Not *miehke-*, A *mikkem-*

Mord. E M *mije-*

Wotj. ?[S G *med* 'Lohn, Bezahlung'

- Syrj. Lu I *med* 'Lohn, Arbeitslohn' (> ostj. *mit* 'Miete, Mietgeld, Lohn', wog. *mēt* 'Miete, Lohn'; ostj. > jur. *mūt* 'Mietgeld, Arbeitslohn')]
- Ostj.V DN *mě-*, O *mă-*, *mij-* 'geben'
- Wog. TJ *mă-* (*mäj-*), KU P *mi-* (*mäj-*), So *mi-* (*maj-*)
- Jur. O *mi-* 'geben, verkaufen', *mir?* 'Preis'
- Jen. *mi?e-* 'geben'
- Twg. *miji?é-*
- Selk. Ta *mi-*, Ty *me-*, Ke *mí-*, *mi-*, Tur *mīrē-* 'verkaufen', TaM *mirte* 'Preis', Ty *mertä* id., *märe-* 'verkaufen'
- Kam. *mā-*, *mē-*, *mī-*, *mu-* 'geben, schenken, bezahlen lassen', *mār* 'Brautschatz'
- 554** *mu* 'ander(er), ?dieser, jener' FU
- Finn. *muu* '(ein) andere'
- Est. *muu* 'anderer, sonstig'
- Lapp. N *nub'be-* *-bb-* 'one (of two), the other, one thing or the other, another, another man; second (ordinal); next, following', L *nubbē* 'der zweite (Ordnungszahlwort); der eine, der andere, ein anderer', K (1164) T *nu,mpe*, Kld *nu,mp*, Not *nu,pp*, A *nump*
- Tscher. KB *molā*, U B *molo* 'ein anderer (KB U), der andere, ander (B)'
- Wotj. S *mīd*, K *mād* 'anderer, anderes', S *muket* 'verschieden, anderweitig, von einer anderen Art, anderer', G *muket* 'anderer'
- Syrj. S P *mēd*, PO *mūd* 'ander(er) (S P PO), zweit(er) (SP)', S P *mukēd*, PO *mukē•d* 'anderer (S P), irgendein (PO)'
- Ostj. N *\*moy-*: *\*mōyāl-* 'übrig, jener', *\*moyat* 'jene, die übrigen', (507) Trj *māki* 'früher, ehemals, vordem, vor langer Zeit, vor einigen Jahren', Kaz *māχa*, *mōχa* 'früher'
- Wog. TJ *mēt*, KU *māt*, P *mōt*, So *mōt* 'fremder; (KU) anderer', P *mētānš* 'auf eine andere Weise', TJ *māt*, KU P *mōt*, So *mōt* 'zweiter, anderer, künftig; Fremder (TJ So)'
- Ung. *más* 'ander, (ein) anderer; Abbild, Ebenbild; Kopie, Abschrift; seinesgleichen; (dial.) múlt; vergangen; válasz; Antwort, Entgegnung', *másik* 'der andere', *második* 'der zweite', *másol-* '(Schrift) kopieren, abschreiben; (altung.) ändern', *másfél* 'anderthalb', ?*ma* 'heute, (altung.) nun, jetzt', ?*majd* 'bald, in kurzer Zeit, ein wenig später; beinahe, fast', ?*már* 'schon, bereits', ?*most* 'jezt, nun'

**594** *nere, nēre* 'Nase, Schnabel, Schnauze, Rüssel' UR

Lapp. N *nierrâ* 'cheek, side of face', L *nierra* 'Wange, Backe', K (1180) Kld *nīrr*,  
Not *nierr*

Mord. E *héř*, M *hář* 'Schnabel, Rüssel, Schnauze, Maul'

Tscher. KB U B *ner* 'Nase; Hügel, Landspitze zwischen zwei Schluchten, Vorgebirge'

Wotj. S *nir*, K *nār* 'Nase, Schnabel; vordere Spitze eines Gegenstandes', (WICHM.)  
G *nir* 'Nase, Schnabel'

Syrj. S P *nir*, PO *nør* 'Nase (S P PO), Schnauze, Schnabel (S P)', S *nirək*, I *nird*  
'Landspitze'

Ostj. V *nir* 'Landzunge', Vj *nir* 'Vorsprung des Uferabhanges..., Landspitze'

Jur. O *nerī* 'vorder; vorherig', N *ner?* 'eben, früher'

Twg. *narâ, narabtâ* 'das Vordere', *narank* 'vor, früher'

Selk. Ta *njanneä, njanne, njännä* 'vorhin', Ke *njärne, njärnen*, N *nanné* 'vornhin'

Kam. *her* 'Gipfel, Spitze, Leier'

**619** *hele-, hēle-* '(ver)schlucken, verschlingen' UR

Finn. *niele-* '(ver)schlucken'

Est. *neela-* 'schlingen, schlucken, in sich ziehen'

Lapp. N *njiellâ -l-* 'swallow; draw (of waterfalls and rapids)', L *njiella-* '(ver)-  
schlingen, (ver)schlucken', K (1120) T *nīlli-*, Kld Not *nīlle-*, A *nīllø-*  
'schlucken'

Mord. E M *nīle-* 'verschlingen, verschlucken'

Tscher. KB *nelä-*, U B *nela-* 'schlucken, verschlingen (KB U), herunterschlucken  
(B)'

Wotj. S *nīl-* K *nāl-*, *nel-* 'verschlingen, verschlucken', G *nīlī-*

Syrj. S *nīl-*, PO *nēl-* 'schlingen, verschlingen, auffressen (S), schlucken (PO)', P  
*nīvav-* 'schlucken, hinunterschlucken, verschlucken, verschlingen'

Ostj. V O *nel-*, DN *net-* 'schlucken'

Wog. TJ *nält-*, KU *nālt-*, P *nalt-*

Ung. *nyel-* 'id.; verschlingen'

Jur. OP *nālā-* 'schlucken'

Jen. *noddo-*

Twg. *naltami?e-*

**622** *ñele, ñöle* 'Pfeil' UR

Finn *nuoli* (Gen. *nuolen*) 'Pfeil'

Est. *nool* (Gen. *noole, nooli*) 'id.; Bogen'

Lapp. N *njuollá* 'arrow', L *njuolla*, K (1121) Kld *ñüll*, Not *ñuoll*

Mord. E *nal*, (JE) M *nal*

Tscher. C *nölö*: *n.-pikš* (*pikš* 'id. '); *nölö* 'костяной наконечник для стрелы', *nölpikš* 'стрела с костяным наконечником'

Wotj. S *ñil, ñel, ñel* 'flacher Pfeil', J *ñow* 'Pfeil'

Syrj. S *ñil*, P *ñev* 'id.', PO *ñul: gəm ñ.* 'Blitzstrahl'

Ostj. V O *ñal*, DN *ñot* 'Pfeil'

Wog. TJ P *ñēl*, KU So *ñāl*

Ung. *nyíl* (Akk. *nyilat*)

Jur. O *-ñi: tūñhi* 'Flinte, Gewehr'

Jen. *yb: meyb*

Selk. Ča *-ñi: qāsəñi* 'nuoli, jolla lintuja ammutaan; Pfeil, mit dem auf die Vögel geschossen wird' (*qāsə, qās* 'siperialainen näätä; колонок')

Kam. *nié* 'Pfeil', *ña* 'Kugel'

**623** *ñerke, ñörke* 'Knorpel' UR

Lapp. N *njuorges -r'ga-* 'gristle (also of the separate rings of the windpipe)', L *njuorakis* 'Knorpel'

Tscher. KB *nör̥ya*, U B *nör̥yö*

Ostj. Vj *ñarək*, DN *ñorə*, O *ñar* 'Knorpel (Vj DN O); Jahreszuwachs (an den Astenden des Baumes) (Vj), Eiweiß (O)' (> wog. So *ñōr* 'Knorpel')

Wog. TJ *ñēr̥kē*, KM *ñēr̥aj* 'Knorpel', P *ñēr̥aj: ñ.-ā* 'Knorpelmädchen' (*ā* 'Mädchen'), So *ñār̥aj* 'Knorpel'

Ung. ?(dial.) *nyír, nyíl* 'ló körme alatti eleven hús; Fleisch unter dem Pferdenhuf; Hufgabel', (dial.) *nyiraz-, nyilaz-* 'das Pferd mit dem Hufnagel verletzten'

Jur. O *ñer?* 'Knorpel'

Jen. *ny?* (*nyr-*)

Twg. *nir*

Selk. TaU *ñēr*

**633** *ñole-, ñöle-* 'lecken' UR

Finn. *nuole-* 'lecken'

Est. *nooli-* 'id. belecken, naschen'

Lapp. N *njoallo-* -l-, L *njállō-*

Mord. E M *nola-*

Tscher. KB *nāle-*, U B *nule-*

Wotj. S *ñul-*, G *ñul̄-*

Syrj. S *ñul*, P *ñuv-*, PO *ñul•-*

Ostj. V *ñāla-*, DN *ñāt-*, O *ñāl-*

Wog. TJ *ñalā•nt-*, KU *ñalənt-*, P *ñaləmt-*, So *ñolant-*

Ung. *nyal-*

Jur. ?O *ñāncā-*

Twg. ?*ñəntəsa* (~ *ño-*)

Selk. Ta *ñu-*, TaU *ñūqel-*, Ty *ñūqel-*

Kam. *nu-*

**662** *oðe, õðe* 'Jahr' FU

Finn. *vuosi* (Gen. *vuoden*) 'Jahr' (> lapp. N *vuodđâ* ~ *vuodâ*: v.-*lqhkko* 'date (year)')

Est. *voos* (Gen. *vooe*) 'Jahr; Jahresertrag, Ernte, Ausbeute; Mal' (*mõnel vooel* 'manchmal', *se vooe* 'dieses Mal')

Lapp. N *vuottâ -đ-*: *vūttii-val'det* 'take into account, have regard to', *vuottâ -đ-*: *buorrev.* 'goodness', *nuorrâv.* 'youth', *dâm vuodâst* 'in that respect, as far as that goes, for the matter of that', L *-vuoh̄ta*: *puorrēv.* 'Güte'

Wotj. *wa*: *waž-w.* 'позапрошлый год', *va*, *wa*: S *v.-pum*, G *w.-pum*, J *v.-puñ* 'Zeit, Lebenszeit, Menschenalter' (*pum*, *puñ* 'Ende, Spitze'), ?S *vales*, G *wales*: v. *ñañ*, w.-*ju* 'Sommerkorn, Sommersaat' (*ñañ* 'Brot, Getreide', *ju* 'Getreide'), MU *u*: *tauberiš* 'folgendes Jahr'

Syrj. S *vo*, P *u*: *mej̄m-u* 'im vorigen Jahre', PO *u*: *ta-u* 'heuer', *mej̄m-u* 'voriges Jahr', S *voša*, P *oša* 'Sommergetreide (Gerste S P), Hafer, Weizen (P))'

Ostj. V *al*, DN *ot*, Kaz *оА* 'Jahr'

Ung. *-valy*: *tavaly* 'voriges Jahr, im vorigen od. vergangenen Jahre, im Vorjahre, im letzten Jahre'

**681** *pačə* 'männliches Glied' fu

Lapp. ?N *buoččâ -ž-* 'penis of man or horse', L *puoh̄tja* 'penis (an Menschen wie Tieren)', Ko Not *puoš̄t̄š̄<sup>(A)</sup>*, Kld *pūD̄t̄š̄<sup>(A)</sup>*, T *pīD̄t̄š̄<sup>(A)</sup>*

Ung. ?*fasz*

**738** *pele, pēle* 'Pfosten, Stange' FU

Finn. *pieli* (Gen. *pielen*) 'aufrecht stehender Pfahl, Pfoste' (> lapp. K *pielḷ*<sup>A</sup>, Kld *pīḷḷ*<sup>a</sup>, T *uk̄s-pielas* 'ovenpieli; Türpfosten')

Est. *peel* (Gen. *peelee*) 'Stange, Mast'

Mord. M *pāl* 'Zange, Zaunstange', M *pāl'* 'Pflock; hölzerner Keil'

Ung. *fél*: *ajtófélfa* 'Türpfosten', *kapufélfa* 'Torpfsosten', *félszer*, *fészer* 'Schuppen, Scheune'

**755** *pešə* 'Fausthandschuh' FU

Tscher. KB U *piž-*: *p.-kom* 'lederner Fausthandschuh', U M *piž* 'wollener Handschuh', B *piž* 'Fausthandschuh'

Wotj. S *peži*, K *pōžə*, J *pōž*, G *pež*

Syrj. *piš*: S *t'e-p.*, P *piš*: *ke-p.*, PO *piš*: *ki-p.* (*ke*, *t'e*, *ki* 'Hand')

Ostj. V O *pas*, DN *pos* 'lederner Fausthandschuh'

Wog. TJ *peškā*, KU *pāšə*, P *passə*, So *pāssa* 'Fausthandschuh'

**773** *pire (pirä)* 'Kreis, Ring; umgeben, umgrenzen' FW, ur

Finn. *piiri* (Gen. *piirin*) 'Kreis, Zirkel, Ring; Gebiet, Bereich, Sphäre, Region, Zone; Bezirk, Distrikt' (> lapp. N *büri* 'reindeer pasturing district', L *pīri* 'District, Bezirk')

Est. *piir* (Gen. *piiri*, *piire*) 'Umkreis, Grenze, Umriß, Einkreisung, Umweg, Bogen', *piira-* 'umgrenzen, umgeben, Kreise beschreiben'

Lapp. N *birrā* (Postp.) 'round; though (time); (Präp.) round, all round; close (densely) round, round about, all (the year etc.) round; (Postp.) concerning, about; (Adv.) round, around', L *pirra*, K (1483) T Kld Not *pīrr*, A *pir* (Adv. und Präp.) 'herum, um'

Mord. E *piře*, M *peřä* 'eingezäunter Platz (z. B. derjenige, wo sich die Dreschtenne befindet, der Gemüsegarten usw.)', E *piřa-*, *peřa-*, *piři-* 'zäunen, einzäunen, umringen', E *peřt'*, M *peřf* 'um'

Selk. ?[TaU *püre* 'Ring', Ke *pyr* 'Kreis; rund', Ty *pörök* 'id.')

Kam. *pjeri* 'ringsum, um']

**789** *pola* 'Beere' FU, ur

Finn. *puola* 'Preiselbeere' (> lapp. Enont *pù•ölu*<sup>HT</sup>)

Est. *poolas* ~ *pohlas*, *poolakas* ~ *pohlakas*

Syrj. S *pul* 'Preiselbeere', PO *pul* 'Preiselbeerenstrauch'

Wog. KU *pol*, P *pul*, So *pil* 'Beere'

Ung. *bogyó* (dial. *bogya*, *bugya*, *bolyó*, *bojó*; 1525: *Bolot*, TelK. 210)

Selk. ?Ta *palkong*, Ke *pālgong*, *palgong*, N *palgok*, *pālgók*, TaU *pālqoq*, Ty *palkoq*  
'Schellbeere, Moltebeere; Rubus Chamaemorus'

**791** *polwe* 'Knie' UR

Finn. *polvi* (Gen. *polven*) 'Knie; Gelenk, Glied; Biegung, Krümmung, Windung, Kurve; Geschlecht, Generation, Grand, Verwandtschaftsgrad', *polveutu-* 'von etw. herkommen, abstammen', *sukupolvi* 'Glied, Verwandtschaftsgrad'

Est. *põlv* (Gen. *põlve*) 'Knie; Stand, Zustand, Lage; Zeit, Zeitalter, Generation'

Lapp. N *buol'vâ-lv-* 'generation; (only in the expr.), *b.-câg'ge*: »knee-support«, which denotes a sinew on the forefoot of a reindeer or horse, knee', L *puol'va* 'Knie; Generation', K (1654) *pīvl*, Kld *pūlv*, Not *puolv*, A *pulv* 'Knie'

Mord. E *pul'aza*, *pumaža*, *kumanža*, M *pulmañžä*, *polmanža*, E M *pul'ža-* 'knien'

Tscher. KB *pul-wuj*, *pāl-wuj*, U B *pul-wuj* 'Knie' (*wuj* 'Kopf; oberes Ende')

Jur. O *pūli*, Nj *pūri*

Jen. Ch *fuase*, B *fosē*

Twg. *fua-gai*, *fuegai*

Selk. TaU *pūle*, KeM TyM *pūlsej*, Tur *pūli*

**823** *pur3*, *pör3* 'hineingehen' FP, fu

Tscher. KB *pāre-*, U B *pure-* 'hineingehen, eintreten, eingehen, Raum haben (zum Hineingehen) (KB U), in etwas kommen od. gehen (B)'

Wotj. S *pīr-*, K *pār-* 'eingehen, hineinkommen, einkehren, hinaufgehen, hinaufkommen, hineinkriechen', G *pīrî-* 'eingehen'

Syrj. S P *pīr-* 'hineingehen, ein-, hineintreten', PO *pēr-* 'eingehen, hineingehen' (> ostj. Kaz *pāraλə-* 'schutzlos, ohne Heim leben, umherwandern')

Ung. ??*fēr-* 'hineingehen, Platz haben; kommen zu etwas, gelangen, erreichen'

**829** *puwe* 'Baum, Holz' UR

Finn. *puu* 'Baum, Holz'

Est. *puu*

Tscher. KB U B *pu* 'Brennholz (KB U), Holz (U), Baum, Holz (B)'

Wotj. S *pu* 'Baum, Holz', K (in Zusammensetzungen) *-pā*: *kišpā* 'Birke', G *pu*

Syrj. S P PO *pu* 'Baum, Holz'

Wog. (in Zusammensetzungen) *-pě*, *-pē*, *-pā*: P *khoppě*, L *khoppä* 'Espe', P *tip-pě*, LM *tip-pē* 'Sandweide', *-pā*: TJ *sèl'tpā* 'Lindenbaum', P *wul'pā* 'Pinus cembra'

Ung. *fā* (Akk. *fāt*) 'Baum, Holz'

Jur. O *pā* 'Baum, Holz, Stock, Klotz'

Jen. B *fē*, Ch *fā*, K *fā*, *pā* 'Baum'



Twg. *fã*

Selk. Ta Ty *põ* 'Baum, Holz', Tur *põ*, Ke *poo*

Kam. *pa* 'id., Wald'

**877** *säje* 'Eiter, Fäulnis; eitern, verfaulen' UR

Lapp. N *sieggjã -j-* 'matter (in a boil, wound)', L *siedja* 'Eiter (in Wunden, Geschwüren)', K (955) T *sijj*, Kld *sijj*, Not *siejj* 'Eiter, Eitergeschwulst'

Mord. *sij*, *si* 'Eiter'

Tscher. KB U *šũ*, B *šũj*, M *šũj*

Wotj. S *sis* 'verfault, vermorscht, Fäulnis', G *sis* 'verfault', G *šism̃* - 'verfaulen'

Syrj. S P PO *sis* 'verfault (S P PO); Fäulnis (PO)'

Ostj. V *lõj*, Vj *jõj*, *õj*, DN *těj* 'Eiter', O *lij-* 'eitern; sauer werden'

Wog. T *säj*, KU *sāj*, P *sāj*, So *saj* 'Eiter', P *sāj-* 'verfaulen'

Ung. (dial.) *ev*, *év* 'Eiter'

Jur. O *ćim-* 'faul, morsch, sauer werden'

Jen. Ch *tĩbã* 'sauer', *tĩme-* 'sauer werden'

Twg. *tĩmi?e-* 'sauer, faul werden'

Selk. Ta *teé*, NP *tê*, N *té* 'Eiter', Ke *temb-* 'verfaulen'

Kam. *te?*-

**894** *sene*, *sõne* 'Ader, Sehne' UR

Finn. *suoni* (Gen. *suonen*) 'Ader; Sehne'

Est. *soon* (Gen. *soone*) 'id.; Muskel, Gefäß (im Körper)'

Lapp. N *suodnã -n-* 'sinew, sinew-thread; (bow)string; violin string or string of other musical instrument; artery, vein (of blood, water)', L *suotna* 'Sehne; Ader', K (992) T *sĩnn*, Kld *sũnn*, Not *suonn* 'id., aus Sehnen gemachter Faden, Faden, Zwirn'

Mord. E M *san* 'Ader; Sehne'

Tscher. KB U B *šũn* 'Sehne', M *šũn*

Wotj. S *sen* 'id., Flechse', G *sen* 'Sehne'

Syrj. S *sen* 'Ader; Sehne'

Ostj. V O *lan*, Vj *jan*, DN *ton*

Wog. TJ *tẽn*, KU *tãn*, P *tẽn* 'suoni, jänne, soittokoneen kieli; Ader, Sehne, Flechse, Saite', So *tãn* 'Sehne'

Ung. *ín* (*inat*) 'Sehne, Flechse; Bogensehne; (dial.) Wade; Leine; Ranke'

Jur. Sj *te?*, Nj *ten* 'Sehne; Sehnenschnur'

Jen. Ch *tĩ?*, B *ti* (Gen. *тино?*) 'Sehne'

Twg. *taŋa*

Selk. T *čên*, Ke *căn*, *tsăn*, N *čat*, *čêt* 'id.', Ty *čat* 'Ader, Sehne'  
Kam. *ten*

**905** *soŋe* 'hineingehen, eindringen' UR

Lapp. ?*suogne*- 'intrare', N *suogŋa*- 'clam subrepere', *suodnjâ*-*-nj*- '(with difficulty) creep into (e. g. into a cave)', L *suotnja*- = *suokŋa*- 'durch eine Öffnung hindurchpassieren (hinein od. heraus) in das Leder eindringen, sich einsaugen (von Schmiere, Teer)', K (949) T *soaňña*-, Kld *soaňñe*- 'eintreten', Ko Not *saŋŋa*- 'eintreten'

Mord. ?E *sova*-, E M *suva*•- 'eintreten, hereinkommen, hineingehen'

Ostj. V *lăŋa*-, Vj *jăŋa*-, DN *tăŋ*-, O *lăŋ*- 'eintreten, hineingehen (in ein Haus usw.)'

Wog. TJ *tō*-, KU *juwtū*-, P *tū*- 'hineingehen' (*juw* 'hinein')

Ung. (altung.) *av*- 'eindringen, sich hineinnehmen, einwaschen; schrumpfen vor Alter', *avat*- 'einweihen, einsegnen; das Tuch einlassen; (altung.) tränken, eindringen lassen; einpfropfen, impfen'

Jur. O *tū*- 'hineingehen'

Jen. *tū*:- *ed'dukoro meto tua* 'мальчик (твой) в чум зашёл'

Twg. *tīd'i*

Kam. *šuu*- 'eintreten, hinkommen, hineinkommen; hereinkommen'

**909** *soske*- 'beißen, kauen' UR

Lapp. N *suos'kâ*-*-sk*- 'chew, bite; crush to pieces', L *suoska*- 'kauen', K T *sīskg*-, Kld *šūškv*-, Ko Not *sōšk'v*- 'kauen (Speise, Priem)'

Mord. E M *susko*- 'beißen, ausbeißen'

Wotj. S *sisk*-, K *sāsk*- 'kauen, wiederkauen'

Syrj. I P *sęski*- 'kauen (an etw. Zähem, z. B. Baumharz) (I), saugen (an etw. im Munde), kauen (P)'

Ostj. V *loŋəl*-, Vj *joŋəl*-, DN *toŋət*-, O *loŋəl*- 'beißen, kauen (V DN O), nagen (V), kleinbeißen (DN)'

Wog. TJ *tawt*-, KU So *towt*-, P *täyt*- 'kauen'

Jen. Ch *to'a*-, B *tu'a*-

Selk. Ta *tūta*-, Ke *tuttonna*-, N *tuda*-, *tūda*-

Kam. *tudo*- 'kauen, beißen'

**911** *suye* 'rudern' UR

Finn. *souta*- 'rudern'

Est. *sōuda*-

Lapp. N *sukkâ-* -g-, N *suw'de-* -wd- 'ferry, convey in a boat', L *suhka-* 'rudern', L *suu'tē-* 'mit Boot, Schiff transportieren, befördern', K (933) T *sukki-*, Kld *sukke-*, Not *suhke-* 'rudern'

Tscher. M *šua-*, B *šue-*

Syrj. ?S P *šin-*, PO *sən•-*

Ostj. V (ɔ: Vj) *jöyäl-* 'einen Ruderschlag tun', DN *těw-* 'rudern', Ni *tōwät-*, V *layənt-*, Vj *jayənt-*, (1078) V *luw*, Vj *juw*, DN *tup*, O *lup* 'Ruder (V), Paddelruder (V Vj DN O)'

Wog. TJ KU P So *tow-*, (WV 145) *top* usw.: TČ *kit'top*, So *kättüp* 'Steuerruder', LM *tūp* 'Ruder'

Twg. *tōpsa* 'evező; Ruder'

Selk. Ta *tuu-*, Ke *túwa-*, N *tua-*, Tur *tû-* 'rudern'

Kam. *tu-*

**958** *šeme*, *šōme* '(Fisch)schuppe' FU, ur

Finn. *suomu*, *suomus* (Gen. *suomuksen*) 'Schuppe' (> lapp. N *su•oPmuo*)

Est. *soomus* (Gen. *soomuse*, *soomukse*), (dial.) *soome* (Gen. *soome*) 'Schuppe, Schindel'

Lapp. N *čuobmâ -m-* 'fish-skin', L *tjuopma* 'unbehaarte Haut lebender Wesen, Schuppe (von Fischen und Schlagen)', K (845) Kld *čūmm*, Not *čuomm*, T *tšūmm<sup>(a)</sup>* 'Fischhaut'

Mord. E M *šav* 'Bart an der Ähre; Geld'

Tscher. KB *šüm*: *kol-s.* 'Schuppe', *šüm*: U M *kol-š.*, B *šüm* 'Rinde, Schale (z. B. der Kartoffel, der Rübe), Baumrinde (der jungen Linde, der Espe, der Kiefer u. a.), weiße Oberrinde (der Birke)'

Wotj. S *šgm*, K *šóm* 'Schale (z. B. Eier-, Nußsch.), Schuppe (z. B. Fischesch.)'

Syrj. S P *šgm*, PO *šüm* 'Schuppe (S P PO), Fischeschuppe (S P); Geld (S P)'

Ostj. V *sam*, Trj *sām*, DN *som*, O *sam* 'Schuppe (des Fisches) (V Trj DN), Schuppe (des Fisches, des Baumzapfens) (O); (selt.) Rinde (des Baumes) (O), (Geheimwort) Geldstück (Trj)'

Wog. TJ *sēm* 'Schuppe', KU *sām*: *kšsəŋ-s.* 'Plötzenschuppen', P *sōm* 'fakéreg; Baumrinde', LU *sēm* 'Geld; Fischeschuppe', So *sām* 'Fischeschuppe'

Jur. ??O *šāw*, Lj *šām* 'Schuppe'

**966** *šine* 'Holzkohle' fu

Lapp. ?N *čidnâ -n-* 'charcoal'

Ung. ?*szén* (Akk. *szenet*) 'Kohle; (dial.) tüz, parázstüz; Feuer, Glühfeuer'

**972** *śola* 'Darm' FU

Finn. *suoli* (Gen. *suolen*) 'Darm, (dial.) Mitte des Leibes', (dial.) *suolikko* 'Stelle der Gedärme; Mitte des Leibes; Gürtel'

Est. *sool* (Gen. *soole*) 'Darm'

Lapp. N *čoaalle -l-* 'intestine; gut; entrails of one fish', L *tjällē* 'Darm', K (800) T *čio<sup>i</sup>lle* (*oa*), Kld *čuo<sup>i</sup>ll*, Not *čue<sup>i</sup>ll*

Mord. (*s-* Laute 32) E *śulo*, *śula*, M *śula*

Tscher. KB *śol*, U B *śolo*

Wotj. S K G *śul*

Syrj. S *śul* 'id.', P *śu*: *sita•n-ś*. 'Mastdarm' (*sita•n* 'Gesäß, der Hintere')

Ostj. V *sol*, DN *sut*, O *sol* 'Darm'

**993** *śuwe* 'Maul, Mund' UR

Finn. *suu* 'Mund; Mündung, Öffnung', *suunne* (Gen. *suunteen*) 'paikka, jossa lehmä on talvella navetassa; Stelle im Stall für die Kuh im Winter'

Est. *suu* 'Mund; Mündung, Öffnung'

Lapp. N *čoddâ -d'dâg-* 'throat', Wfs (2963) *tšuywe* 'Rachen, Speiseröhre', K (773) T Kld *čont*, Not *čodd* 'Speiseröhre, Schlund'

Tscher. *śu*: KB *im-ś*., U *imā-ś*. 'Nadelöhr', B *śueš*: *ime-ś*. 'Nadel' (*im* usw. 'Nadel')

Wotj. ?[S *śu*, K *śü*, *su* (o: *śu*): *śuez kwaśme* '(er) durstet', S *śukaś* 'Kwaß (säuerliches Getränk)'

Syrj. *śu*: Lu Le Ud *ś.-keś* 'Kwaß (Lu Le), Getränk (Ud)', (WIED.) I *sukeś* 'Durst', Ud *śu-keśe kośme* 'ich bin sehr durstig' (*kośmini* 'trocken werden, trocknen'), Ud *śu-keśaś-* 'trinken, seinen Durst löschen']

Wog. K *sunt*, LU *sât* (*sânt-*), LM *sut* (*sunt-*), N *sunt* 'Mündung (eines Flusses); Öffnung (eines Gefäßes)', N *sūp* 'Mund', P *sunt*: *woj<sub>k</sub>-s*. 'Grubenmündung', *sut*: *kol-ow-s*. 'Türöffnung', So *sūp* 'Mund'

Ung. *száj* (Px1Sg. *szám* ~ *szájam*, Px3Sg. *szája*) 'Mund, Maul; Öffnung, Mündung', *szád* 'Mündung, Öffnung; (Faß) Spund'

Jur. O *śo* 'Speiseröhre; Hals (z. B. der Flasche); Ausfluß (eines Flusses)'

Jen. Ch *śū*, *śō*, B *so* 'Kehle'

Selk. Ta *suolj*, Ke *sói*, KO *soi*, N *hoi*, *ho* (*huoj*) 'Kehle, Stimme; Flußmündung (KO)'

Kam. *soj* 'Hals, Kehle'

**995** *śöne* 'Zunder, Baumschwamm' FU

Finn. *sieni* (Gen. *sienen*) 'Pilz, Schwamm', (dial.) *siena* 'Erdschwamm' (> lapp. N *sie•Tna* 'kääpäšieni; Baumschwamm')

Est. *seen* (Gen. *seene*) 'Pilz, Schwamm'

Lapp. N *čadna -ān-* 'tinder-fungus on birch trees', L *tjatnā* '(an Birken wachsender) Feuerschwamm, von dem man Zunder bekommt', K T *tšānna*, Kld *tšānn<sup>a</sup>*, Not *tšānn<sup>a</sup>* 'Baumschwamm, Birkenlöcherschwamm'

Tscher. KB *šin*, U B *šen* 'Baumschwamm (KB), Zunder (KB U B)'

Wotj. S *senki*, *šeŋki*, K *senka*, *senkə*, *šenkə*, G *šeŋki* 'Zunder, Schwamm'

Ostj. Vj *sānəγ*: *nōŋis.*, DN *sānə*, O *sān* 'Zunderschwamm (der Birke) (V), Baumschwamm (an jederlei Bäumen) (DN O), Birkenschwamm (DN)'

Wog. TJ *šīna-w*, KU *šēnəj*, P *šēnəγ*, So *sēniγ* 'Baumschwamm'

Ung. *?szén* (Akk. *szenet*) 'Kohle; (altung., dial.) Feuer'

### 1058 *to* 'jener' UR

Finn. *tuo*, (dial.) *toi* 'jener, der (da)', *tuonne* 'dorthin, dahin', *tuossa*, *tuolla* 'da, dort', *tuosta* 'davon, von da (aus)', *tuolta* 'von dort, von da (aus)', *tuohon* 'dorthin'

Est. *too* 'der, jener'

Lapp. N *duot* (*duo-*) 'that one over there, that... over there, that', *dq̄* '(far) over there', *dq̄t* (*dq̄-*) 'that one far away over there, that... far away over there', L *tuot* 'jener, der dort (dem Sprechenden jedoch näher als *tāt* 'jener, jener dort')', K (599) T *tuitte*, Kld *tutt*, Not *tuht* 'jener'

Mord. E M *tona* 'jener', E *toso*, M *tosa* 'dort; dann', E *tozo*, M *toza* 'dorthin, dahin', E M *tuva* 'dort (vorüber)'

Tscher. KB *ta*, U *tu* 'jener', KB *təδə*, U *tuδo* 'id., er', B *tuδo*, *tu* 'er, es', KB *təš*, *təške*, U *tuš*, *tuško* 'dahin, dorthin'

Wotj. S *tu* 'jener', *tu-pala* 'hinüber', *tu-palan* 'jenseits' (*pal* 'Seite')

Syrj. S *tī* 'jener', Ud *tīn* 'da, dort', SO *tq̄-*: *tqlun* 'вчера', PO *tu-*: *tu•h̄zi* 'neulich', altsyryj. *tu* 'jener'

Ostj. V *tom*, *tomī* 'jener', DN *tōm*, *tōmə* 'jener dort', O *tām* (*tōm*), (absol.) *tōmi* 'jener, der', Vj *tōt* 'da(mals)', DN *tōttə*, O *tota* 'da, dort', V *tōyi*, Kaz *tōχī* 'dorthin, hinaus, weg'

Wog. K *tāt*, *tâtê* 'az; jener', LU *tūt* 'ott; dort', LU LM *tū* 'oda; dorthin', LM *tūl* 'onnan; von dorthin', S *tot* 'dort', KU P *ton*, LO *tōn* 'jener, der', KU P *tow*, So *tuw* 'dorthin, dahin', KU *tat* 'dort', TJ *tant*, KU *tōnt* 'deshalb', TJ *tamə•ŋ* 'sellainen; solcher', KU KO P *towl*, VS *tūl*, So *tuwl* 'von da, von dort'

Ung. (altung.) *tahát* 'da, darum, demnach, also', *távol* 'weit, fern; Ferne, (altung.) von ferne', *?tehát* 'also, folglich, daher, demzufolge' (? < altung. *tahát*), *této-va* (Adv.) 'hin und her, (Adj.) zögernd, unentschlossen', *tova* (dial., lit.) 'fort, hinweg, weiter', *túl* 'jenseits; über'

- Jur. ?*ta-*, *tā-*: O *tāki* 'jener', O *tāj?* 'dorthin', *tāina* 'dort', *tañā?* 'dahin'  
 Jen. *to*: Ch *toleo?*, B *tol'iojuo* 'hierher', *tone*, *tonne* 'da', *tohonô* 'dieser dort', Ch *tol'e*, B *tore?* 'so' Twg. ?*tā t'ifane* 'da' (*t'ifi* 'Zeit, -punkt'), *taka?* 'dieser dort', *tania* 'jener', *tandaj* 'dorthin', *tanne* 'dort'  
 Selk. ?*tā* 'tuolla puolen; auf der anderen Seite', Ta *tap*, *tam*, (selt.) ?*ta* 'dieser (hier), jener', *tāmī* 'dorthin, hin', Ta *to*, *tona* 'dieser (dort), andere, jene', N *tó* 'dorthin, fort, weg', Tur *tō* 'in die Seite'  
 Kam. *di*, *də* 'der, er', *dībār* 'dorthin', *diʔən*, *diyin*, *digin* 'dort'

**1061** *toye-* 'bringen, holen, geben' UR

- Finn. *tuo-* 'holen, bringen, herbringen, führen, einführen'  
 Est. *too-*, *tuu-* 'holen, bringen, herbeibringen'  
 Lapp. ?Wfs *tūõkkē-* 'verkaufen', S *duokə-* 'vendre'  
 Mord. E *tuje-*, *tuvo-*, M *tuje-*, *tu-* 'bringen, holen'  
 Ostj. V DN O *tu-* 'holen, bringen'  
 Wog. ?TJ *tōl-*, KM LU So *tūl-* 'holen', P *tūl-* 'bringen, führen, tragen (irgendwohin); ein Schauspiel aufführen'  
 Ung. ?*toj-* 'Eier legen', (veralt.) *tojomány*, (dial. *tojomán*) 'Ei; (veralt.) Erfindung'  
 Jur. O *tā-* 'geben, bringen'  
 Jen. Ch *tera-*, B *tēda-*  
 Twg. *tāda'a-*, *tatujuu-* 'bringen, holen'  
 Selk. Ta *tattj-*, Ke *tanna-*, N *tād'a-* 'tragen, liefern, befördern (Ta); bringen (Ta Ke N), NP *taatar-* 'holen'  
 Kam. *det-*, *tet-* 'bringen, geben'

**1086** *uče* 'Schaf' FU

- Finn. *uuhi* (Gen. *uuhen*), (SKES dial.) *uuhti*, *uutti*, *uti*, *utti*, *uttu*, *uuttu*, *utu* 'Mutterschaf'  
 Est. *uhe* (Gen. *uhe*), (SKES dial.) *uhi*, *utt* (Gen. *ute*, *utu*)  
 Mord. E *utša*, M *uča* 'Schaf'  
 Tscher. KB *əžya*, U B *užya* 'шуба; Schafpelz'  
 Wotj. S *īž*, K *əž*, G *īž* 'Schaf'  
 Syrj. S *īž* 'Schaf', P *īž-ku* 'овчина' (*ku* 'Fell'), PO *əž* 'Schaf'  
 Ostj. V *ač*, DN *oš*, O *as* 'Schaf', V *ačńi*, DN *ošńa* 'Pelz', O *asńi* 'Bär' (> jur. Nj Lj *ņāsni* 'Schaf (Nj); russischer Schafpelz (Lj)')  
 Wog. KU *oš*, P *oš*, So *əs* 'Schaf'

**1087** *uðemə* 'Schlafzelt, Mückenzelt' FU

Finn. *uudin* (Gen. *uutimen*) 'Vorhang, Gardine; Bettgardine, Schlafzelt, Hängematte'

Wotj. ?[S *in*, G *in*, M *in* (*inm*-)] 'Bettvorhang'

Syrj. S *von* (*vonj*-), P *en* 'id. (S: dem Baldachin ähnlich; im Sommer gegen Mücken oberhalb des Bettes); großes Leinwandtuch zum Transportieren von Getreide im Fuhrwerk aus der Getreidedarre nach Hause (P)', PO *in* 'grobe Decke von Segeltuch']

Ostj. V *olaw*, DN Ni *utəp* 'Schlafzelt, -gardinen (V), Schutz aus Zeug, Schlafzelt um das Bett herum (DN), Schlafgardinen (Ni)'

Wog. KU *aməl*, LO *ōməl*: *ōmältör*, *āpaō*. 'kätkyen peitto, jolla lapsi verhotaan hytysiltä; Decke, mit der man das Kind in der Wiege vor den Mücken schützt' (*tör* 'Leinwand', *āpa* 'Wiege')

**1144** *were*, *wōre* 'Berg' FU, ur

Finn. *vuori* (Gen. *vuoren*) 'Berg, Steinberg'

Wotj. S *vjr*, K *vār* 'Hügel, Anhöhe', G *vjr*

Syrj. S P *ver*, PO *vür* 'Wald'

Ostj. V *wor* 'Höhenzug (am Flußufer?)', Trj *wör* 'Höhenzug am Fluß', O *or* 'Wald, Ödwald'

Wog. TJ *wār*:- *wārnā* 'in den Tannenwald', K *wōr*:- *minəs wōrnə*, So *wōr*:- *wōran minas* 'er ging auf die Jagd (eigtl. in den Wald)', P *wor*: *w. kinšēym* 'ich jage (eigtl. suche den Wald)'

Ung. ?*orr* 'Nase; Schnauze; Vorderteil, Spitze, (Schiff) Vorderteil, Bug, Schiffsschnabel; a vízbe orrszerűen benyúló partrész; nasenartig ins Wasser hineinragender Uferteil, Vorsprung', *orom* 'Giebel, First, Zinne; Gipfel, Bergspitze'

Kam. ?*bōr* 'Berg, Landrücken'

**1148** *wiye*- 'nehmen, tragen' FU

Finn. *vie*- 'führen, wegbringen, ableiten'

Est. *vii*- 'bringen'

Lapp. K (1680) T *vikkī*, Kld *vikke*-, Not *vikke*-, A (Impf.) *vikkis* 'führen'

Mord. E M *vije*- 'wohin bringen, führen, fahren (tr.)'

Wotj. S *vaj*- 'bringen, zubringen, zuführen, hineinführen; (Früchte) tragen, gebären, erzeugen', G *vajj*- 'bringen, fahren, holen, abholen'

Syrj. S P PO *vaj*- 'bringen (S P PO), tragen, führen, herbeiführen (S P); gebären (S P)'

Ostj. V DN *wě*-, *wěj*-, O *wu*-, *wuj*- 'nehmen; kaufen (O)'

Wog. TJ *wü-*, KU *wiγ-*, *wäj-*, P *wij-*, *wäj-*, So *wiγ-*, *woj* 'nehmen'

Ung. *viv-*, *vi-*, *visz-* (dial. *vejsz-*, *vész-*, *viusz-*) 'tragen, führen', *věv-*, *vě-*, *věsz-* 'nehmen, abnehmen, wegnehmen, entnehmen; kaufen', *visel-* 'tragen, führen; (veralt.) schwanger sein'

**1154** *witte* 'fünf' FU, ur

Finn. *viisi* (Gen. *viiden*) 'fünf'

Est. *viis* (Gen. *viie*) 'id. (auch für eine unbestimmte Vielheit)'

Lapp. N *vit'tâ -đ-* 'five', L *viht(t)a*, K (1736) T Kld *vitt*, Not. *vīht*, *viht* A *vitt*

Mord. E *ve t'e*, *vät'ä*, M *vet'ä*

Tscher. KB *wac*, U B *wiċ* (Adj.), KB *wazət*, U *wizāt* (Subst.)

Wotj. S G *vit'*

Syrj. S P PO *vit* (PO veralt.)

Ostj. V DN O *wet*

Wog. (WV 31) TJ *ät*, KU P *āt*, So *at*

Ung. *öt*

Jur. ??[(139) O *jū?*, Nj *jūt* 'zehn'

Jen. *biu?*

Twg. *bī?*

Selk. TaU *kōt?*, KeM Ty *kōt*

Kam. *bjəʔn*

**1156** *woje* 'Fett, Fettstoff' FU

Finn. *voi* 'Butter'

Est. *või*

Lapp. N *vuoggjâ -j-* '(fluid or semi-fluid) fat; butter; margarine', L *vuodja* 'Butter, Fett', K (1706) T *vıjj*, Kld *vujj*, Not *vuojj*, A *vuj* 'Fett, Schmalz, Fischtran, Öl'

Mord. E *oj*, M *vaj* 'Fett, Butter, Öl'

Tscher. KB U *ü*, B *üj* 'Öl (KB U), Butter (KB U B), geschmolzenes Fett (B)'

Wotj. S *vej*, K *vøj*, (WICHM.) G *věj* 'Butter (S K G), Schmalz, Fett, Öl (S K)'

Syrj. S *vij*, P PO *vi* 'Butter (S P PO), Öl (Ud PO)'

Ostj. V *woj*, DN *uj*, O *wäj* 'Fett, Butter, Öl'

Wog. TJ *wāj* 'Fett', (WV 78) P *wōj*: *sajw.*, LO *woj*: *sojw.* 'Butter', So *wōj* 'Fett', K *vuoj*, N *vāj*, *vōj* (ohne Bedeutung)

Ung. *vaj* 'Butter'

**1158** *wole*, *wōle* 1 'Stange' UR

Finn. *vuoli* (Gen. *vuolen*) 'Dachsparren' (> lapp. N *vīli* 'tie-beam')

Ostj. Kaz *wql*, O *ol* 'Stange des konischen (Rinden)zeltes'



Wog. TJ *ola*•, KU *olā*, P *ulā*, So *ula* 'Zaunholz', (AHLQV.) *vola*, *vula* 'Stangen, worauf Fische an der Luft getrocknet werden'

Jur. O *ηū*, U C *ū* 'Zeltstange'

Jen. Ch *ηū*, B *ηudo* 'Stange'

Twg. *ηi*

Selk. NP *yy* 'Querholz zwischen Schlittenkorb und Schlitten'

**1159** *wole-*, *wōle-* 2 'schnitzeln (an etw.); schaben; glätten, hobeln' FU

Finn. *vuole-* 'schnitzeln (an etw.); schaben; glätten, hobeln'

Est. *vooli-* 'glatt schaben, schnitzen, beschneiden'

Lapp. N *vuollâ-* ~ *fuollâ-* -*l-* 'whittle (only with knife); plane', L *vuolla-* 'schnitzen, schnitzeln (mit einem Messer); (auch) hobeln; (vom Schneeharsch:) aufreiben, einschneiden (in die Füße des Rentiers od. des Pferdes); abnutzen, abwetzen, abscheuern (die Skier od. die Kufen', K (1880) T *vīlli-* (*iθ*), Kld *vülle-*, Not *vuolle-* 'schneiden, schnitzeln'

Wotj. S G *vgl-*, K *vōl-* 'hobeln, abhobeln, glatt schnitzen', G *vglī* 'hobeln'

Syrj. S *vglal-*, P *vova-v-*, PO *vo•lal-* '(mit dem Messer) hobeln (S P PO), schaben, schnitzeln (S P)'

Ostj. V O *wält-*, DN *wättä-* 'hobeln (V DN O), mit dem Schabeisen aus-, abschaben (V DN), mit dem Hohleisen ausschaben (DN O), aushöhlen (DN)'

Wog. KU LU *walt-*, So *wolt-* 'schneiden, schnitzeln'

### Irodalom

CSÚCS, SÁNDOR – HONTI, LÁSZLÓ – SALÁNKI, ZSUZSA – VARGA, JUDIT (1991), Statistik der uralischen Lautentsprechungen. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

CompGr = COLLINDER 1960.

COLLINDER, BJÖRN (1955), Fenno-Ugric Vocabulary. Almqvist & Wiksell, Stockholm. = FUV.

COLLINDER, BJÖRN (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell, Stockholm. = CompGr.

FUV = COLLINDER 1955.

HÄKKINEN, KAISA (2002), Suomen kielen historia 1. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 69. Turun Yliopisto, Turku.

ITKONEN, ERKKI (1951), Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen. Finnisch-ugrische Forschungen 30: 1–54.

ITKONEN, ERKKI (1954), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremisschen und in den permischen Sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen 31: 149–345.

ITKONEN, ERKKI (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.

- JANHUNEN, JUHA (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 77: 219–274.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1971), A magyar szókészlet finnugor elemei. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 2.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1978), A magyar szókészlet finnugor elemei. 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- LEHTINEN, MERI (1967), On the origin of Balto-Finnic long vowels. *Ural-Altaische Jahrbücher* 39: 147–152.
- LUOBBAL SÁMMOL SÁMMOL ÁNTE (AIKIO, ANTE) (2012), On Finnic long vowels, Samoyed vowel sequences, and Proto-Uralic \*x. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 264: 227–250.
- MSzFE 1 = LAKÓ 1967.
- MSzFE 2 = LAKÓ 1971.
- MSzFE 3 = LAKÓ 1978.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988a), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. I. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988b), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. I. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1979), Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache. *Finnisch-ugrische Forschungen* 43: 22–66.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: SINOR, DENIS (ed.), *The Uralic Languages*. E. J. Brill, Leiden. 478–554.
- SSA 1 = ITKONEN 1992.
- SSA 2 = KULONEN 1995.
- SSA 3 = KULONEN 2000.
- UEDb = Uráli Etimológiai Adatbázis.
- Urali Etimológiai Adatbázis = UEDb.
- UEW 1 = RÉDEI 1988a.
- UEW 2 = RÉDEI 1988b.

DEVYATKINA, EKATERINA

**The names of material objects in the Mordvin languages:  
comparison of linguistic data with the results  
of ethnographic studies<sup>1</sup>**

The article is devoted to the reconstruction of the Proto-Mordvin names of clothing, some of them reconstructed for Proto-Mordvin with certainty. The national Mordvin costume continues its development and improvement nowadays. There are a large number of the Turkic and Russian borrowings in the Erza and Moksha languages.

Keywords: Mordvin, Erza, Moksha, etymology, vocabulary.

**0. Introduction**

The Mordvin languages (Erza and Moksha) together with Mari belong to the Finno-Volga branch of the Finno-Ugric languages. The Mordvin languages are close to each other although there are some significant differences at the phonetic, morphological, lexical and syntactic levels.

The development of the Mordvins could not be isolated from other nations. There was a constant exchange of material objects. New words were borrowed to Proto-Mordvin along with new items. The reflexes of these words are still preserved in the names of the items. The study of material culture is of great importance when we explore the history, life and environment of a nation.

The national costume of the Mordvins is one of the most important components of their material culture. Therefore, a thorough analysis of the names of its items helps to clarify the available historical data on the history of the Mordvins and the contacts of ancient Mordvins with their neighbors.

The research focuses on the Proto-Mordvin reconstruction of the names of the basic items of the national costume. The main criteria for the selection of the analyzed lexical units were as follows:

the presence of the word at least in two dialects of the Erza and Moksha languages (taking into account possible language contacts in these dialects). Thus, we can assume the presence of the word in Proto-Mordvin;

last derivatives of the Mordvin languages as well as later Russian borrowings (which were borrowed without phonetic changes and denote modern names for clothing) were not taken into account; words of Finno-Ugric etymology, but presented only in one of the modern Mordvin languages were not analyzed.

---

<sup>1</sup> The research was conducted in terms of the projects supported by Russian Foundation for Basic Research (grant No.14-06-00271).

### 1. The main part of the national costume of the Mordvins is the shirt

The shirt is the basis of the national costume of the Mordvins. As the most important element of the Erza and Moksha clothing it has social and ritual significance. A variety of the names for the shirt is due to the geographical and pragmatic factors.

E M *panar* 'shirt' (PAASONEN 1994: 1521, ÈRS 454, MRS 458). The etymology of the *panar* is unknown.

E M *panar* and its derivatives can denote different items of clothing, for example: E *ćorań panar*, M *aľań panar* 'men's shirt', E M *avań panar* 'women's shirt', E *ejkakšoń panar* 'children shirt'; E *alga panar* 'the shift of the bride' (PAASONEN 1994: 1522), M *algań panar* 'underwear' (MRS 458), E M *langa panar* 'shirt' (PAASONEN 1994: 1522), E *potpanar* 'undershirt' (ÈRS 505), E *impanar* 'women's embroidered linen clothes' (ÈRS 210).

Also, there is a large number of parts of the shirt in Erza and Moksha, for example: E *panar kopore*, *panar ku'me'e*, *panar ko'me'ä* 'the back of the shirt' (PAASONEN 1994: 1522), M *panar algat* 'embroidery on the women's shirt', M (Post.) *panar kukol* 'gusset', M *panar ožat* 'cuffs of sleeves', M *panar ronga* 'part of a shirt without sleeves', M *panar šormat* 'embroidery on the edge of the women's shirt' (MRS 458).

According to the ethnographic studies, the shirt *panar* has a tunic-like cut and length to the ankles (BELICER 1964: 576): „It was cut from two cloths of linen, which were folded across on the shoulders and sewn together by a longitudinal thread. The areas for the head and hands were left unsewn. The shirt had no collar; the triangular form section was made on a chest. The sleeves were straight, with the length to the elbow. The shirt was worn belted, with an overlap”. The embroidery on the shirt was mainly geometrical, it was made with special stitches.

E *paľa* ChrE E: Mar Atr VVr Večk Jeg,<sup>2</sup> *palä* E:Ba, *pal'e* ChrM, M *palä* M:P Čemb Sučk MdJurtk 'shirt' (PAASONEN 1994: 1518); E *paľa* 'shirt' (ÈRS 453), M *paľa* 'shirt' (MRS 458), *pal* Sarat. (BELICER 1973:4)] < FU \**paľa* 'festive, precious clothing, shirt' (DEVJATKINA 2014: 69).<sup>3</sup> Khanti *peľ* (KazSt) 'clothing etc.' (DEWOS 1154), *peľni* (V) 'ancient men's robe which was decorated with reindeer skin' (DEWOS 1164).

It is interesting that the Mordvins of the Volga (the Samara region) and the Saratov region have preserved the name for the shirt (E *paľa*, M *palä*) which was used for the nomination of the traditional shirt under the common term

<sup>2</sup> Hereinafter the dialects of the Mordvin languages are presented according to the (PAASONEN 1994: LXXXVII–XCIX).

<sup>3</sup> We are thankful to JULIA NORMANSKAJA for some etymologies which published in this article.

*panar*. It is also noteworthy that the Mordvins of the Saratov region used this nomination along with *panar*. The shift of meaning can be explained by the fact that in this region the embroidery on the shirts was minimal in comparison with the decoration of the shirts of the Mordvins which lived in the territory of traditional residence: the festive shirt *pal'a* reminded of the widely used shirt *panar*.

The frequency of using this term in the Mordvin folklore suggests that it was spread everywhere. The best preservation of archaic elements of the language and national culture in the Volga and Saratov regions may sometimes be determined by the fact that the Mordvins of these regions lived separately.

It must be noted that a special type of a ceremonial upper garment was common among Erza women. This type of the shirts was worn on the day of full age and on the wedding day (MARKIN ET AL. 2004: 308): E Mar Atr VVr Večk Is Jeg Ba *pokaj* 'holiday shirt', Ič *pokaž* 'women's shirt', M Sučk *pokaj* 'holiday shirt' (PAASONEN 1994: 1718) < FU \**puke* 'clothing' (DEVJATKINA 2014: 69): Fin. *pukea* 'to dress' (SSA 2: 419), Khanti -*pāk* (Ni Kaz) 'clothing' (DEWOS 1111). UEW (1: 401–402) and SSA (2: 419) suggest a comparison of the Finnish word with Sami *bókkat* (In Kld Ko T) 'to drill, drill', Hung. *bújik*, *búvik* 'creep'. However, these comparisons are much less convincing from a semantic point of view.

Also, the name of the Moksha clothing should be noted: M *ščama*, *určamat* (Pl.), *ščam*, *ščam* 'dress'; clothing' (PAASONEN 1994: 1463), M *ščam* 'shirt' (BELICER 1973: 51)<sup>4</sup> < FU \**šame* 'clothing' (DEVJATKINA 2014: 70): Fin. *hame* 'skirt, coat' (SSA 1: 136); Khanti *lōmæt* (Mj Trj J), *tumæt* (DN DT Ni Š), *tōmæt* (Fil KoP Kr), *omæt* (Kaz), *lumæt* (Sy) 'to dress, to shoe' (DEWOS 762). It had a cut different from the Erza shirt, which may indicate the separate development of the Erza and Moksha national costumes.

It is interesting to note that the nomination of the shirt FU \**šopa* 'clothing, like a shirt' (UEW 1: 486) (Fin. *sopa* 'shirt, dress, clothing', Est. *sōba* 'shawl, tyre', Mansi *šop* (TJ), *sup* (So.) 'shirt' (> Khanti *šūp* 'short shirt') is not preserved in the Mordvin languages.

<sup>4</sup> PAASONEN associates it with *orštams* ChrE, *orštams* ~ *orčams* E:Mar E:Atr Ba E:Večk E:NSurk SŠant Jeg, *oršams* E:Is, *oršamks* E:VVr, *orčams* E:Kažl, *orčams* E:Kal, *určams* E:Nask, M *štšams* ChrM M:P Čemb Sel, *urštams* M:Gor, *určams* M:Sučk Prol, *určams* M:Ur, *uršams* M:MdJurtk 'to dress, to wear' (PAASONEN 1994: 1463).

E *orčamo* E:Mar, \**oršamo* E:SŠant, *orčat* E:Kal, *orčama* E:Petr, M *ščama* M:P Jožka Kr, *určamat* (Pl.) M:Kul, *ščam* M:Pš, *ščam* M:Čemb Pimb Sp 'dress; clothing' (PAASONEN 1994: 1463) 'shirt' (BELICER 1973: 51).

## 2. Open clothing

It was a distinctive element of the national costume of the Mordvins. This type of clothing was spread throughout the residence of the Erza and Moksha until the 20<sup>th</sup> century. In each area it had its own distinctive features in the way it was cut, decorated, worn, and each type of this element of the national costume had its name. So, in the Gorodiščenskij district of the Penza region it was called *ruća*, in Bol'shoe Seskino vil. Dal'ne-Konstantinovskij district of the Nižnij Novgorod region it was called *šušpan* (Mordvins-Terukhane), in Mordovskij Karataj vil. Tetjušskij district of the Republic of Tatarstan it was called *čiba* (Mordvins-Karataji), in Mordovski Parki vil. Krasnoslobodskij district of the Republic of Mordovia it was called *muškas*. Also, the nominations *E oršamka*, *impanar*, *M paňžat*, *balahon*, etc. were used.

The most common in the dialects of the Mordvin languages is the term *E ruća*, *ruťša* ChrE E:Mar VVr Ba Kad Kal Večk Jeg, *ruća* E:Is, M *ruťše* ChrM, *rućä* M:P M:Alk Sučk M:MdJurtk, *rućä* M:Sel, *rućä* M:Temn 'linen jacket or a women's top shirt'; E:Mar 'the third, the upper shirt of the bride'; ChrM 'headscarf'; E:VVr 'scarf, shawl'; M:P 'headscarf; handkerchief' (PAASONEN 1994: 1903); E *ruća* 'top women's closing' (ĖRS 560). The etymology of *E ruća*, *ruťša*, M *ruťša* is currently unknown.

In the Erza and Moksha dialects there is a large number of compound words, one part of which is *E ruća*, m. *rućä*, also in the meaning of 'shawl'.

The *ruća* was the clothing which was used on special occasions – it was worn on holidays, when going to church, on the wedding day etc. It had a ritual meaning, for example, the girls were dressed in the *ruća* when they cooked for the wedding (EVSEV'EV 1990: 104). The young women's *ruća* was more elegant than that of elderly women.

## 3. Belt clothing

This reconstruction is very important for the history of culture because wearing pants in the 5–4<sup>th</sup> centuries BC is considered an important indicator of the level of civilization. Since pants were made of organic materials, archaeological data in this case cannot be informative.

E *poňks* ChrE E:Mar Kal ChrM M:Alk, *poňst* E:Atr (Pl.) 'leg/pants, trousers' (PAASONEN 1994: 1747), E M *poňkst* 'pants' (ĖRS 499, MRS 514) < PU \**punV* 'pants' (see more about the etymology in (DEVYATKINA 2014: 72)). Compare: PNS \**pəniǝ* (or \**pənz*) 'pants, clothing' (ANIKIN – HELIMSKIJ 2007: 128): NenT (Ter.) *паны*, (L) *panī* (1 Sg. *panēmi*?), nenL (L) *pannī*, En. *fono* 'women's coverall', Ngan. *honi'ə*, *honi'ə* 'pants' (ANIKIN – HELIMSKIJ 2007: 128).

In the ethnographic literature the most archaic form of *poňkst* is pants with a wide step. Such male pants are common among the Udmurts (BELICER 1951:

91), Mari (WICHMANN 1913: 34). This fact may be an indirect indication of the native origin of this item of clothing. Women's *poŋkst* are more common among the Moksha. The *poŋkst* consisted of two trouser legs – *poŋks pílge* and a medium cloth – *potmaks* (BELICER 1973: 63). The deviations from the traditional cut were insignificant.

#### 4. Headwear

It is an important part of the national costume of the Mordvins. The names of two headdresses can surely be reconstructed to Proto-Mordvin. There is a large number of Turkic and Russian borrowings and its own derivatives in Mordvin (Erza and Moksha languages).

E *paŋgo* 'women's headdress' (ĖRS 454), M *paŋga* 'festive headdress of a married woman' (MRS 459). The word has no etymology, but it should be noted that (CYGANKIN – MOSIN 1977: 71) gives a comparison: < FU, Fin. *panka* 'haft, handle', Est. *pang* 'haft, handle'. The same authors in their dictionary (CYGANKIN – MOSIN 2015: 138) make comparisons with the Veps, Sami, Karelian languages and assume the PU etymology.

Also, there are a lot of derivative names of headwear in Erza and Moksha, for example M *ka'lam-paŋgāñä* M:P 'mourning cap' (PAASONEN 1994: 1533), E *piče-paŋgo* 'women's headdress (a scarf tied in a special way)', E *svaxaŋ paŋgo* 'matchmaker's headpiece' (BELICER 1973: 213), M *paŋgāñät* 'headdress of a married woman' is the same as E *volosník* (BELICER 1973: 213).

This type of headwear disappeared from the territory of the modern Republic of Mordovia in 1920s and from some other areas (the Uljanovsk region, the Chuvash Republic) at the beginning of the 20<sup>th</sup> century (BELICER 1973: 149). It had several varieties in different regions.

Also, one more name for an item of headwear should be noted: E *paťša* ChrE E:Mar Hl Kal Večk Jeg, *paťa* ~ *paća* E:Kad, M *paćä* M:P Sučk Gor Sel Prol Ur M:MdJurtk 'handkerchief', M:Gor 'head scarf' (PAASONEN 1994: 1493). It is a borrowing from Turkic. It may be associated with tat. *naya* 'rooster comb' < Old-Persian *pacha* (< *pajcha*) (AHMET'JANOV III: 8).

There is a large number of compound words, one part of which is E *paťša*, M *paćä*.

#### 5. Three types of the Proto-Mordvin footwear

E *kar'* ChrE E:Mar Večk Is Jeg, M *kar'* ChrM M:Pš Sel Ur Jurtk 'bast' (PAASONEN 1992: 629, ĖRS: 238, MRS: 104) < FW, ? FU *\*kore* (*\*kōre*) 'shell, bark' (UEW 1: 184), Fin. *kuori*, Est. *koor* 'shell, bark', Komi *kjrs'* 'the thickness of bark', Khanti *χārə* (Ko), *χārī* (Kaz) 'reddish layer on the inner side of birch bark'; *χurəp* (DN) 'rind', *χūrəp* (Kaz) 'crust (bread, cake), thick piece of

leather', Mansi *χorp* (K), *χurup* (N) 'rind' (UEW 1: 184). There is a large number of compound words in the Mordvin languages, one part of which is E M *kař*.

According to the ethnographic studies, the most common footwear is considered to be lime bast shoes *kař*, which were worn with white canvas footcloth; „leather boots worn only on holidays, and only by rich people” (BELICER 1964: 576).

E *ķēme* ~ *ķem* ChrE E:Mar E:Ba E:Atr VVr Gor Kad Kal Večk Hl Is Jeg, M *ķēme* ChrM, *ķemä* ML, *ķämä* M:P, *ķemä* M:Jurtk 'boot' (PAASONEN 1992: 696) < FP *\*kämä* 'boot, shoes' (UEW 2: 650), *gāmā-bmāg-* (N), *kāma* 'boot' (L), Mari *kem* (KB U B) 'boots', Komi *ķem* (S Lu Le), PO *kōm* 'boot', S *ķemal-*, S P *ķema•v-* 'to wear shoes', PO *kō•mal-* 'to shoe, to wear on feet' (UEW 2: 650). A comparison Sami *\*kāmek* 'shoes' and E *ķēme*, M *ķēme* 'boot' mentioned in (LEHTIRANTA 1989: 44). We assume a comparison with Ngan. *xyäümy* (KOSTERKINA 2001: 301).

According to the ethnographic studies, boots were known as an old type of footwear. On holidays especially young women and girls wore the boots *ķem* with folds on the leg of the boot (*harmonika*) and tips on the heels. The boots were tied with colored ribbons not to fall off the leg (BELICER 1964: 578).

E *kotat* 'ladies' shoes' (ČETVERGOV 1995: 68), E M *kotat* 'boots, shoes' (BELICER 1973: 214). CYGANKIN – MOSIN (2015: 82) assumes: < FU, Veps *kodat* 'ladies' shoes', Est. *kotad* 'worn shoes'. A comparison with Mari *katá* 'boots, boot', Komi *kot*, Udm. *kut* 'shoes from one piece of leather, boots', Nen. *khuty* 'boot', the connection of these words with Mari is indicated in (ANIKIN 2000: 319). It is also possible to compare these words with the Selk. *kade* 'boot; boots; shoes' (BYKONJA 2005: 34).

The Mordvins used the term *kota*, *kotat* to denote short leather shoes in various styles: shoes decorated with red flannel, yellow and red leather which were worn by Erzya women in former Gorodiščenskij district of the Penza province. The Mordvins-Terukhane used *kotat* to denote boots with rubber bands knitted from colorful wool. The *kotat* were worn by women from wealthy families in the early 20<sup>th</sup> century (BELICER 1973: 173).

## 6. Some names of items of clothing of the Proto-Mordvin national costume

E *kšna* ~ *šna* ChrE, *kšna* E:Mar Atr VVr Ba Večk Bag Kozl NSurk, *ķišna*• E: Šokša, M *šna* ChrM M:P Šučk Ur, *šāna*• M:Jurtk 'belt' (PAASONEN 1992: 909) < FW *\*šišna* 'leather thong' (UEW 2: 786) (see more about the etymology in (DEVYATKINA 2014: 74)).

E M *praksta* 'footcloth' (PAASONEN 1994: 1783), the etymology of the E M *praksta* is unknown. The presence of the name in the dialects of Erza and Moksha may indicate the presence of this word in Proto-Mordvin.



E *šep̃e* ~ *žep̃e* E:Mar Atr Gor Večk Is Vez Kozl, *žep̃ä* E:Ba 'pocket', M *čep̃ä* ~ *šep̃ä* M:P, *čep̃ä* M:Pš, *šep̃ä* M:Gor Vod, *žep̃ä* M:Sučk, *žep* M:Temn M:Prol MdJurtk 'pocket' (PAASONEN 1996: 2136) < Turk., cf. Tat. *æçun* 'pocket; wallet'.

E *zapon* E:Petr Beg Sl, *zapun* E:Večk, M *sapoňä* M:P, *sapoň* M:Pš, *zapon* M:Sel 'apron' (PAASONEN 1996: 2679) < Rus. *zapon* 1) 'apron' (DRFD 10: 342).

E *nula* E:Mar Atr Ba NSurk Nask, M *nula* M:P M:Čemb Ur MdJurtk 'rags', 'daiper' (PAASONEN 1994: 1363–1364), M *nula* 'women's dress made of printed cotton or satin, silk' [MRS 421–422] < Rus. *nuly* 'old, worn-out clothes' (Mihaleva 1986: 128).

E *čulka*, *tšulka* ChrE E:Mar Hl Večk, M *tšulka* ChrM, *čulka* M:P 'stocking' (PAASONEN 1990: 191) < Rus. *chulok* 'stocking'.

E *vařga* E:Mar Ba Kad, *vařiga* E:VVr, M *vařaga* M:P Sel Katm 'mitten' (PAASONEN 1996: 2552) < Rus. *vařgi*, Pl. (Sg. *vařga*) 'mittens; woolen gloves' (DRFD 4: 62). VASMER (1986: 274) suggests a link with Rus. *vařag*, borrowed from Old-Scand. \**váringr*, *væringr*, from *vár* 'loyalty, pledge, vow', considering that the original meaning was a 'Varangian glove'.

## 7. Conclusions

So, the Proto-Mordvin complex of clothing had a variety of shirts, and the way of their wearing was preserved until the middle of the XX<sup>th</sup> century. The women's costume was complex and included many elements (six or more shirts could be worn at a time). Another feature of the Proto-Mordvin complex of clothing was open clothing E *ruća*, M *rušše*, which had no analogues in other Finno-Ugric peoples. The nomination of the belt clothing *ponks* should also be mentioned, and it can be reconstructed in Proto-Uralic.

At the Proto-Mordvin level we can securely reconstruct two types of head-dresses: E *paŋgo* 'women's headdress', M *paŋga* 'festive headdress of a married woman' and the early Turkic borrowing E *paťša*, M *paćä* 'handkerchief'. Later, names and forms of headwear were borrowed from Russian which shows close relationships with the Russian population. The Erza and Moksha borrowed more comfortable headdresses from their neighbors and stopped using heavy national headwear.

Names of boots, shoes and bast shoes in Proto-Mordvin along with a great variety of their own derivatives in the dialects of the Mordvin languages demonstrate a fairly high level of development of the Proto-Mordvin footwear complex. Separate borrowings of the names of the boots into the dialects and the emergence of our own derivatives from Russian borrowings are interesting.

Thus, the Mordvin national costume continued its development and improvement. The corpus of the names for material objects in the Erza and Moksha

languages was replenished with new words produced by derivation and composition.

### Literature

- АНМЕТ'ЈАНОВ, R. G. [АХМЕТ'ЯНОВ Р. Г.], Татар теленең этимологик сүзлеге. Том. III. (a manuscript)
- АНИКИН, А. Е. [АНИКИН, А. Е.] (2000), Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. Наука, Новосибирск.
- АНИКИН, А. Е. – НЕЛИМСКИЙ, Е. А. [АНИКИН, А. Е. – ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] (2007), Само-дийско-тунгусо-маньчжурские лексические связи. Языки славянских культур, Москва.
- BELICER, V. N. [БЕЛИЦЕР, В. Н.] (1951), Народная одежда удмуртов. Наука, Москва.
- BELICER, V. N. [БЕЛИЦЕР, В. Н.] (1964), Мордва. Народы Европейской части СССР. Том II. Наука, Москва. 548–598.
- BELICER, V. N. [БЕЛИЦЕР, В. Н.] (1973), Народная одежда мордвы. Труды мордовской этнографической экспедиции. Вып. III. Наука, Москва.
- ВУКОНЬ, V. V. (ed.) [БЫКОНЯ, В. В. (ред.)] (2005), Селькупско-русский диалектный словарь. Томский государственный педагогический университет, Томск.
- СЫГАНКИН, D. V. – МОСИН, М. В. [ЦЫГАНКИН, Д. В. – МОСИН, М. В.] (1977), Эрзянь келень нурькине этимологической словарь. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- СЫГАНКИН, D. V. – МОСИН, М. В. [ЦЫГАНКИН, Д. В. – МОСИН, М. В.] (2015), Этимология валкс. 2. издание. Издательство Мордовского университета, Саранск.
- ЧЕТВЕРГОВ, Е. В. [ЧЕТВЕРГОВ, Е. В.] (1995), Сырнень човалат: Стувтозь ды чуросто вастневиця валт. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- DEVYATKINA, E. M. [ДЕВЯТКИНА, Е. М.] (2014), Названия базовых элементов национального костюма в прамордовском языке. Урало-алтайские исследования, № 4(15): 66-82.
- DEWOS = STEINITZ 1966–1993.
- DRFD 4 = FILIN, F.P. ET AL 1969.
- DRFD 10 = FILIN, F.P. ET AL 1974.
- ЁРС = SEREBRENNIKOV ET AL. 1993.
- ЕВСЕВ'ЕВ, М. Е. [ЕВСЕВЬЕВ, М. Е.] (1990), Мордовская свадьба. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- FILIN, F. P. – SOROKOLETOV, F. P. (eds) [ФИЛИН, Ф. П. – СОРОКОЛЕТОВ, Ф. П. (ред.)] (1969), Словарь русских народных говоров. Вып. IV. Наука, Ленинград. = DRFD 4.
- FILIN, F. P. – SOROKOLETOV, F. P. (eds) [ФИЛИН, Ф. П. – СОРОКОЛЕТОВ, Ф. П. (ред.)] (1974), Словарь русских народных говоров. Вып. X. Наука, Ленинград. = DRFD 10.
- ITKONEN, ERKKI (ed.) (1992), Suomen sanojen alkuperä 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.

- KOSTERKINA, N. T. – MOMDE, A. Č. – ŽDANOVA, T. J. [КОСТЕРКИНА, Н.Т. – МОМДЕ, А. Ч. – ЖДАНОВА, Т. Ю.] (2001), Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский. Филиал издательства Просвещение, Санкт-Петербург.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (ed.) (1995), Suomen sanojen alkuperä 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (ed.) (2000), Suomen sanojen alkuperä 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- МАКАРКИН, Н. П. – ЛУЗГИН, А. С. – МОКШИН, Н. Ф. ET AL. (eds) [МАКАРКИН, Н. П. – ЛУЗГИН, А. С. – МОКШИН, Н. Ф. И ДР. (ред.)] (2004), Очерки по истории, этнографии и культуре мордовского народа. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- МИХАЛЕВА, Т. В. (ed.) [МИХАЛЕВА, Т. В. (ред.)] (1986), Словарь русских говоров на территории Мордовской АССР. Том М–Н. Мордовский университет, Саранск.
- MRS = SEREBRENNIKOV ET AL.
- PAASONEN = PAASONEN, H. (1990) Mordwinisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennougricae XXIII/1.
- PAASONEN = PAASONEN, H. (1992) Mordwinisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennougricae XXIII/2.
- PAASONEN = PAASONEN, H. (1994) Mordwinisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennougricae XXIII/3.
- PAASONEN = PAASONEN, H. (1996) Mordwinisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennougricae XXIII/4.
- RÉDEI, KÁROLY (1988a), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. I. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI, KÁROLY (1988b), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. II. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- SEREBRENNIKOV, B. A. – BUZAKOVA, R. N. – MOSIN, M. V (eds) [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – БУЗАКОВА, Р. Н. – МОСИН, М. В. (ред.)] (1993), Эрзянско-русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва. = ÉRS.
- SEREBRENNIKOV, B. A. – ФЕОКТИСТОВ, А. П. – ПОЛЯКОВ, О. Е. (eds) [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – ФЕОКТИСТОВ, А. П. – ПОЛЯКОВ, О. Е. (ред.)] (1998), Мокшанско-русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва. = MRS.
- SSA1 = ITKONEN 1992.
- SSA 2 = KULONEN 1995.
- SSA 3 = KULONEN 2000.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin.
- UEW 1 = RÉDEI 1988a.
- UEW 2 = RÉDEI 1988b.
- VASMER, M. [ФАСМЕР, М.] (1986), Этимологический словарь русского языка. Том I. Прогресс, Москва.
- WICHMANN, JULIE (1913), Beiträge zur Ethnographie der Tscheremissen V. Kansatie-teellisiä julkaisuja. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.



ДМИТРИЕВА, ТАТЬЯНА

**Мансийская лексика в полевых материалах  
Топонимической экспедиции Уральского университета**

The article is based on the field materials, collected by the Toponymic Field Team of the Ural Federal University in 1968–1971 from Mansi reindeer herdsman in the Northern Ural Mountains. Checking field records against dictionaries of the Mansi language allowed to find not only the stability of the northern Mansi's lexical stock, but also its development, in particular vocabulary previously not recorded in written sources was found. The article deals with nominative units, representing new data on the vocabulary of the Mansy dialects from Upper Lozva and Upper Sosva: names of some plants as well as neologisms from the field of everyday life, technology and culture as a reflection of Mansi's increasing familiarity with the civilization realities. It is particularly important to put to use in research these materials, gathered more than 40 years ago, now that the speakers of the Upper Lozva version of the northern Mansi dialect no longer practice reindeer herdsman, and the number of such speakers is continuously decreasing.

Keywords: Mansi language, field research, vocabulary, new lexical materials.

**0. Введение**

В 1968–1971 гг. на Северном Урале работал отряд Топонимической экспедиции (далее ТЭ) Уральского государственного (ныне федерального) университета под руководством А. К. МАТВЕЕВА.<sup>1</sup> Экспедиция проводила сбор топонимии и лексики у оленеводов-манси в Ивдельском районе Свердловской области, на прилегающих территориях Пермского края, Республики Коми и Ханты-Мансийского автономного округа. Автор принимал непосредственное участие в экспедициях 1969, 1970 и 1971 гг.

Топонимия, собранная в полевых условиях у верхнелозьвинских и сосьвинских манси, кочевавших с оленями по горам Северного Урала, представлена в ряде публикаций А. К. МАТВЕЕВА и Г. В. ГЛИНСКИХ (ГЛИНСКИХ – МАТВЕЕВ 1975, МАТВЕЕВ 1976, 1984, 2008, 2011 и др.). Специального

---

<sup>1</sup> А. К. МАТВЕЕВ (1926–2010) – член-корр. РАН, доктор филологических наук, профессор, зав. кафедрой русского языка и общего языкознания, основатель Топонимической экспедиции Уральского университета и Уральской ономастической школы. См. о нем: МАТВЕЕВА 2015. Подробно о мансийских экспедициях Североуральского отряда ТЭ в эти и в последующие годы см. МАТВЕЕВА 2015: 297–374.

изучения экспедиционных материалов по мансийской лексике по разным причинам до сих пор не проводилось.

В силу сложившихся обстоятельств работы экспедиции лексический материал был записан главным образом у носителей верхнелозьвинского говора, меньшая его часть – у манси-оленьеводов с верховьев Северной Сосьвы, также каславших на Урале. В настоящее время число манси, проживающих в верховьях Лозьвы и ее окрестностей, всё сокращается, а оленеводство, составлявшее основу их жизнедеятельности, уже утрачено. В этих условиях тем более важно обратиться к материалам, отражающим состояние северных говоров мансийского языка третьей четверти XX в.

До экспедиции УрГУ последним ученым-лингвистом, побывавшим в этих местах, был знаменитый финский исследователь АРТТУРИ КАННИСТО. В 1901–1906 гг. он собрал богатейший материал по мансийским диалектам и фольклору (см. РОМБАНДЕЕВА 1973: 10–12), а также ценные статистические сведения о манси (KANNISTO – NEVALAINEN 1969). Изданный недавно в Финляндии мансийский словарь КАННИСТО (KANNISTO ET AL. 2013), подготовленный к публикации ВУОККО ЭЙРАС и АРТО МОИСИО, открывает новые возможности изучения мансийского языка.

Мансийская лексика, представленная в полевой картотеке университета (около 17 тыс. карточек), охватывает практически все понятийные сферы: природа, человек и его деятельность, хозяйство, культура и т. д. По своему составу это одно-, двух-, трех-, редко четырехкомпонентные номинативные единицы, отражающие закономерности финно-угорского именного словообразования. Даже частичная проверка этих материалов по словарям АЛКВИСТА (1891), ЧЕРНЕЦОВА – ЧЕРНЕЦОВОЙ (1936), РОМБАНДЕЕВОЙ (1954, 2005), БАЛАНДИНА – ВАХРУШЕВОЙ (1958), МУНКАЧИ (1986) и КАННИСТО (2013) показывает не только стабильность лексического фонда северномансийского диалекта, но и его развитие. В частности, наблюдается расширение семантики и лексико-словообразовательная вариативность известных наименований реалий действительности, а также создание неологизмов на базе собственных ресурсов мансийского языка, в том числе вызванное знакомством манси с реалиями цивилизации. Выявлено около 150 заимствований из русского языка – среди них и старые, давно усвоенные лексемы, и новые, отражающие взаимодействие традиционной культуры манси с культурой техногенного общества.

Целью данного сообщения является рассмотрение номинативных единиц, представляющих собой новые данные о лексике верхнелозьвинского (далее ВЛ) и сосьвинского (далее С) мансийских диалектов.<sup>2</sup> Из раз-

---

<sup>2</sup> В семантическом плане это, во-первых, некоторые наименования из лексики природы и из сферы традиционного быта и хозяйственной деятельности манси. Во-вторых – многочисленные обозначения различных реалий, связанные с такими

нообразного по тематике материала обратимся к названиям растений – фитонимам, а также рассмотрим примеры из области хозяйства, техники и культуры.

### 1. Фитонимы

В ходе полевого сбора лексики названиям растений уделялось особое внимание. В результате было записано около 300 фитонимов (с учетом всех вариантов). Для более точного определения обозначаемых растений во время экспедиций 1969–1970 гг. автором собирался гербарий с указаниями мансийских названий каждого растения. В сохранившемся до наших дней гербарии представлено 76 растений, из них точно удалось определить 72. Ряд названий травянистых растений в наших материалах фиксируется впервые. Часть фитонимов, зафиксированных ТЭ, есть в лексикографических источниках, в том числе в наиболее полных словарях МУНКАЧИ – КАЛЬМАНА и КАННИСТО, но нередко названия даны без точной привязки к конкретному растению, а для некоторых растений приводятся иные варианты наименования.

Мансийские фитонимы подтверждают универсальность семантических и номинативных характеристик ботанической номенклатуры у разных народов (внешние особенности растений, их свойства, место произрастания, время появления, использование в различных целях и др.). Вместе с тем они ярко отражают специфику восприятия реалий природы народом манси. В названиях растений хорошо видна свойственная обским уграм конкретизация в восприятии действительности, хотя в то же время наблюдается тенденция к обобщению и размытость границ отдельного наименования для определенного вида растения.

Приведем примеры метафорических фитонимов, наиболее ярко отражающих особенности мировосприятия манси:

(1) *Амп нѐлм лўпта* (*амп нѐлм*)

1. ВЛ С *Poligonum bistorta* L., раковые шейки, 'собачий язык–лист'. Растение имеет продолговатое соцветие, состоящее из мелких розовых цветов. Варианты названия: С *кўтюв нѐлм лўпта*, ВЛ *кўтюв нѐлм*. *Кўтюв*, как и *амп*, означает 'собака'.

---

областями действительности, с которыми манси познакомились благодаря контактам с современной цивилизацией: медицина, техника, транспорт, современный быт и хозяйство, культура, образование, социальная сфера, – в словарях соответствующие понятия либо не зафиксированы, либо передаются с помощью русских заимствований. По способу образования это чаще всего сложные слова или устойчивые описательные словосочетания, частично кальки из русского.

2. ВЛ *Taraxacum officinale* Wigg., одуванчик. У этого растения, по словам информанта, 'похожие листья' (1971, Тресколье).

3. ВЛ *Hedysarum obscurum* L., копеечник темный. В данном случае может быть перенос по форме и цвету продолговатых лиловых цветков, образующих соцветие этого растения из сем. бобовых. Ср. КАННИСТО: LO *kū'tyβñēl'mlūptā*, So *kū'tyβñēlm'lūptā*<sup>3</sup> „Hundezungenblatt' (растение с большими листьями, растущее на лугах, болотах, в сосновых лесах (LO); трава с большими листьями, растущая рядом с домами (So))<sup>4</sup> (KANNISTO 2013: 398).

(2) *Сāлы пуук лūпта (сāлы пуук)* С, *Aconitum napellus* L, борец клобучковый, или аконит клобучковый, растение из семейства лютиковых, 'оленья голова-лист'. Растение имеет соцветия с яркими темно-синими цветами неправильной формы, очень напоминающие голову животного. Для манси это, конечно же, олень.

(3) *Мис нэ саг ййв (мис нэ сай)* ВЛ, *Atragene sibirica* L., княжик сибирский, дикий хмель, единственная на Урале деревянистая лиана, растение с длинным вьющимся стеблем и красивыми белыми цветами, 'коса женщины Мис – дерево'.<sup>5</sup> *Мис нэ* – персонаж мансийского фольклора, лесная фея (См. Бауло и др. 2001: 91–94).

(4) Для этого же растения в картотеке ТЭ зафиксировано название *мēукв āги саг ййв* ВЛ 'коса дочери менква – дерево'. Так же у МУНКАЧИ, КАННИСТО и ЧЕРНЕЦОВА: N *mēkw-āgi-sāi'-jiw* (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 161); LO *mēkw-kβāgisāy'iβ*, So *mēkw-kβāgisāy* (KANNISTO 2013: 476); *mēkw ahj saβh jiw* (ЧЕРНЕЦОВ 1936: 81). *Мēукв* 'лесной великан, сверхъестественное существо, живущее в лесу и обычно враждебное людям' (LUKINA – RYNDINA 1987: 274), манси переводят 'чёрт'.

(5) Другие названия дикого хмеля: N *mōś-xum sā'i* 'коса мужчины Мось', *mōś-nē-sāi'-jiw* 'коса женщины Мось – дерево' (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 316). *Мōсь-хум* 'mōś-мужчина' и его жена *Мōсь-нэ* 'mōś-женщина' – также персонажи мансийской мифологии и фольклора.

Мансийские названия хмеля отражают мифологические представления обских угров и одну из черт их традиционной культуры: косы у них носили не только женщины, но и мужчины с детского возраста. Автору довелось это видеть своими глазами в 70-е – 90-е годы прошлого века. Эта традиция су-

<sup>3</sup> По техническим причинам диакритика в транскрипции Каннисто частично упрощена.

<sup>4</sup> Мой перевод, ДМИТРИЕВА.

<sup>5</sup> Слово *ййв* 'дерево' – номенклатурный термин в названиях деревьев и кустарников – перешло в разряд отыменных словообразовательных суффиксов (РОМБАН-ДЕЕВА 1973: 66). Мы переводим все компоненты дословно.



ществует кое-где и поныне. Косы – неперенный атрибут героя-богатыря в мансийском и хантыйском фольклоре.

## 2. Наименования новых материалов

В процессе создания мансийских наименований новых современных материалов и изделий из них задействованы и внутренние ресурсы мансийского языка, и привлекаются уже усвоенные русские заимствования.

Например, чтобы назвать по-мансийски лейкопластырь, полиэтилен, пластмассу, наши информанты использовали для этого слово *элюм* 'клей':

(6) *С олюм тѳр*, букв. 'клеевая ткань'. Так называют и лейкопластырь, и полиэтилен. Ср. имеющееся в словаре РОМБАНДЕЕВОЙ (2005: 110) толкование слова *клеѳнка*: *пасан нортнэ эльмын тѳр*, т. е. 'имеющая клей ткань для застилания стола'.

(7) ВЛ *элюм куруска* 'пластмассовая кружка'. В составе названия – *элюм* в значении 'пластмасса' и адаптированное в мансийском языке русское слово 'кружка' – *куруска*, *курыска* (см. РОМБАНДЕЕВА 2005: 119) – по КАЛЬМАНУ, это одно из новых русских заимствований (KÁLMÁN 1961: 292).

Неологизмы из других областей:

(8) Пенопласт. ВЛ *сѳрысь нѳр*, букв. 'морская пена'.

(9) Диметилфталат (средство от комаров). ВЛ *лѳмуй тѳрни*, букв. 'комариное лекарство'.

## 3. Словообразовательные гнѳзда

Характерным для мансийского словообразования является возникновение словообразовательных гнѳзд, или номинативных комплексов, объединенных одним общим компонентом, на который ложится основная смысловая нагрузка. Этот компонент может выступать как в роли определяемого номенклатурного термина, так и в роли определения.

Рассмотрим примеры не отмеченных в литературе наименований с компонентами 'железо', 'машина' и 'русский'. Все они обозначают новые реалии, так или иначе связанные с мансийско-русским взаимодействием.

### 3.1. 'Железо'

Мансийское слово *кѳр* 'железо', продуктивно используется при образовании наименований для руды и металлов, а также изготовленных из металла инструментов и других предметов:

(10) Руда – ВЛ *кѳр* 'железо'. Ср.: руда – *руда* [*металл ѳсьнэ, мѳ кивырт ѳлнэ вещество*] (РОМБАНДЕЕВА 2005: 278) 'имеющее железо, в земле находящееся вещество'.

(11) Железная руда. ВЛ *кѳр тѳлын ѳхвтас* 'камень, в котором растѳт железо'.

(12) Сталь. ВЛ *няура кѣр* 'крепкое железо'. Ср.: сталь: *ѣмтан* (РОМБАНДЕЕВА – КУЗАКОВА 1982: 29; РОМБАНДЕЕВА 2005: 307), *емтанг кер* (БАЛАНДИН 1950: 53), 'стальное железо'. Манс. *ѣмтан* < коми *емдон* 'сталь' (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 154, ЛЫТКИН – ГУЛЯЕВ 1999: 99).

(13) Латунь. ВЛ *вуйкан кѣр* 'белое железо' (по словам информанта, *вуйкан* означает 'серый'). Ср.: N *vojken* [wojkan] 'белый, блестящий' (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 731).

(14) Пила-ножовка. ВЛ С *а́ньт сартнэ кѣр*, букв. 'рог пилящее железо'. ВЛ *парт сартнэ кѣр* 'доску пилящее железо'. Ср.: пила – ВЛ *кѣр* 'железо': *ййв сартнэ кѣр* 'дерево пилящее железо', *ульйив сартнэ кѣр* 'дрова пилящее железо'. Но это уже варианты известных в словарях наименований пилы: *сартнэкер* (РОМБАНДЕЕВА 2005: 197); LO *ùl'jǐɣsertnákēr*, So *najjǐɣ-sàrtnek'ēr* (KANNISTO ET AL. 2013: 345).

(15) Мясорубка. С *нѣвыль сакватан кѣр* 'мясо размалывающее железо'. Ср. в словаре: мясорубка – *мясорубка [нѣвыль сакватан ут]* (РОМБАНДЕЕВА 2005: 138) 'мясо размалывающий предмет'.

(16) Винт мясорубки. ВЛ *винта кѣр* 'винт-железо'. В составе этого наименования используется в адаптированной форме заимствованное мансийским языком русское слово *винт* (известно с конца XIX в. См. KÁLMÁN 1961: 264).

(17) Железный таз; железный бак; железная форма для выпечки хлеба. ВЛ *кѣрāны* 'железная чашка'. Ср.: таз – *яныг кѣрāны*, букв. 'большая железная чашка' (РОМБАНДЕЕВА 2005: 316).

(18) Консервная банка; мыльница. ВЛ *кѣр хусан* 'железная коробка'.

(19) Толстая проволока, ВЛ *кѣр сāйт* 'железный прут'. Ср.: N *sajt* [sājɪt] 'прут' < коми *шайт*, *шайт* 'гибкая длинная палка, тонкий шест' и т. п. (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 516; ЛЫТКИН – ГУЛЯЕВ 1999: 318).

(20) Замок-молния на куртке. С *мāгыл кѣр* 'железо груди' и т. д.

### 3.2. 'Машина'

Заимствованное русское слово *машина* (в неадаптированной и в адаптированной форме) продуктивно используется при создании мансийских наименований для различных видов автомобилей, а также всевозможной техники и инструментов. Новые наименования образуются путем создания собственно мансийских описательных словосочетаний либо калькированием. В их числе

(21) Машина скорая помощь. ВЛ *а́гмын э́лмхōлас тотыглан маши́н* 'больного человека возящая машина'.

(22) Грузовик. ВЛ *тōтапыу маши́н(а)* 'машина с ящиком', также *пормас тотнэ маши́н* 'груз везущая машина'. Ср.: грузовой – *пормас тотыг-*

лан; грузовик – *грузовик* [*нормас тотыглан автомобиль*] (РОМБАНДЕЕВА 2005: 62) – от *тотуукве* 'везти', *тотыглалуукве* 'возить'.

(23) Самосвал. ВЛ *кёр тётанын машин* 'с железным ящиком машина'.

(24) Лесовоз. ВЛ *нор хартэн машинна* 'бревно тянущая машина'.

(25) Хлебовозка. ВЛ *нянь тотэн машин* 'хлеб везущая машина' (калька из русского).

(26) Легковая машина 'газик'. ВЛ *мань машин(а)* 'маленькая машина'.

(27) Зафиксировано и собственно мансийское общее наименование любого автомобиля или трактора: ВЛ *уляу сун*, букв. 'огненные сани'.

(28) Бензопила. ВЛ *ульийив сартэн машин* 'дрова (букв. огненное дерево) пилящая машина'. Ср. название пилы: ВЛ *ульийив сартнэ кёр* 'дрова пилящее железо'.

(29) Электроплитка. ВЛ *сйй пййтэн масбін* 'чай кипящая машина'.

(30) Сепаратор. ВЛ *сяквит вбй вёрнэ масбін* 'масло (из) молока делающая машина'.

### 3.3. 'Русский'

Взаимодействие мансийской и русской культуры также можно проследить по наименованиям, в составе которых имеется компонент *русь* 'русский'. В словарях МУНКАЧИ, КАННИСТО, РОМБАНДЕЕВОЙ представлен ряд таких наименований. Они указывают на различные понятийные сферы. Приведем новые примеры из картотеки ТЭ.

1. Производственная деятельность русских:

(31) Шурф. ВЛ *русь хилын вбнха*, букв. 'яма, которую копают русские'.

2. Реалии русской материальной культуры:

(32) Тапочки. ВЛ *русь няра*, букв. 'русские няры'. *Няра* – название мансийской обуви, сшитой из камуса – шкуры с ног лося или оленя. Ср. N *ruś ñāra* 'обувь' (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 507) – без конкретизации реалии. Любая, с точки зрения манси, 'русская' обувь, в том числе и тапочки, продаётся в магазине и отличается от мансийской обуви по внешнему виду, материалу и способу изготовления.

3. Животные и растения:

(33) Воробей. ВЛ *русь кол ала уйрись*, букв. 'птичка крыши русского дома'. Ср. названия воробья, зафиксированные КАННИСТО: So *ruśkōlāβ-lūiriś*, букв. 'птичка конца русского дома', So *ruśkōlāβlśāñši* 'воробей; маленькая птичка конца русского дома' (KANNISTO ET AL. 2013: 696). В обоих случаях отмечается характерная особенность воробьев обитать вблизи жилья и прятаться под крышей. 'Русским домом' манси и ханты называют дом, построенный по русскому образцу, с потолком.

(34) Гриб рыжик. ВЛ *русь лахыс*, букв. 'русский гриб', *русь тэнэ лахыс* 'гриб, который едят русские'. Раньше обские угры не употребляли грибы в

пищу, относясь к ним как к порождению нижнего мира – мира умерших. Тем не менее, у манси существуют названия и для некоторых грибов.

(35) Комнатная собачка. ВЛ *русь āкар*, букв. 'русская собачка'. Ср.: N *ākèr* [*ākar*] 'маленькая домашняя собака' (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 27). Мансийские собаки-лайки, верные помощники пастухов и охотников, всегда живут на улице, значит, здесь имеется в виду собака не местной породы, каких держат русские. В хантыйском тем же словом *акар* (ср., например, казым. *акар-амп*) обозначаются крупные собаки не местной породы. Слово *акар* заимствовано обскими уграми из тюркских языков (DEWOS 45).

#### 4. Музыкальные инструменты

(36) Гитара. ВЛ *русь сājквылтап* 'русский сājквылтап'.

(37) Балалайка. ВЛ *русь хūrум тājн сājквылтап* 'русский сājквылтап с тремя струнами' (букв. 'жилами'). Ср.: балалайка – *балалайка*, *сājквылтап* (РОМБАНДЕЕВА 2005: 16).

(38) Скрипка. ВЛ *русь нājрнэ ййв* 'русский норнэ ййв'. Ср.: N *nērne-jiv* 'гармоника'<sup>6</sup> (MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 338); скрипка – *скрипка* [*аквсыр сājквылтап наме, нājрнэ ййв*] (РОМБАНДЕЕВА 2005: 292).

Таким образом, названия этих европейских струнных инструментов толкуются с помощью названий аналогичных инструментов, характерных для традиционной культуры манси:

*Сājквылтап* – струнный музыкальный инструмент, имеющий большое значение в обрядовой практике, дощечная цитра с резонаторным ящиком. Струны делаются из оленьих кишок или сухожилий, обычно их было 5. Форма инструмента, по мнению многих этнографов, напоминает лодку. На нём играют сидя, инструмент кладут на колени. Играют двумя руками: одной защищают струны, другой приглушают (БАУЛО и др. 2001: 127; СОЛДАТОВА 2001: 33–34).

*Нājрнэ ййв* – однострунный смычковый инструмент, напоминающий скрипку, чашечная шейковая лютня со смычковым способом звукоизвлечения (СОЛДАТОВА 2001: 38).

#### 5. Заключение

Лексика мансийского языка является уникальным памятником истории и культуры народа манси. Полевые материалы Топонимической экспедиции Уральского университета содержат новые данные о мансийском языке, ярко отражающие его живое функционирование, демонстрирующие его разви-

---

<sup>6</sup> *Гармоника* в данном случае обозначает родовое понятие 'музыкальный инструмент'.

тие и большой внутренний потенциал для обозначения новых понятий. Они могут быть интересны при составлении полного словаря современного мансийского языка, который до настоящего времени еще не создан. Сплошная сверка полевой картотеки с данными словарей и подготовка этих материалов к публикации – дальнейшие задачи исследования.

### Сокращения

ВЛ = верхнелозьвинский диалект мансийского языка

С = сосьвинский диалект мансийского языка

ТЭ = Топонимическая экспедиция

### Литература

- БАЛАНДИН, А. Н. (1950), Русско-мансийский словарь к книгам для чтения в III и IV классах школ народов Крайнего Севера, составленным С. М. ЛАЗУКО и М. Я. БАСИНОЙ. Перевод А. Н. БАЛАНДИНА. Учпедгиз, Ленинград.
- БАЛАНДИН, А. Н. – ВАХРУШЕВА, М. П. (1958), Мансийско-русский словарь. Учпедгиз, Ленинград.
- БАУЛО, А. В. – ГЕМУЕВ, И. Н. – ЛЮЦИДАРСКАЯ, А. А. – САГАЛАЕВ, А. М., СОКОЛОВА, З. П. – СОЛДАТОВА, Г. Е. (2001), Мифология манси. In: ГЕМУЕВ, И. Н. (ред.), Энциклопедия уральских мифологий. Т. II. Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск.
- ГЛИНСКИХ, Г. В. – МАТВЕЕВ, А. К. (1975), Материалы по мансийской топонимике I. In: Вопросы ономастики 10. Уральский государственный университет, Свердловск. 5–67.
- ЛУКИНА, Н. В. – РЫНДИНА, О. М. (1987), Источники по этнографии Западной Сибири. Издательство Томского университета, Томск.
- ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. И. (1999), Краткий этимологический словарь коми языка; переиздание с дополнениями. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- МАТВЕЕВ, А. К. (1976), Нёройки караулят Урал. Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск.
- МАТВЕЕВ, А. К. (1984), От Пай-Хоя до Мугоджар. Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск.
- МАТВЕЕВ, А. К. (2008), Географические названия Урала. Топонимический словарь. Сократ, Екатеринбург.
- МАТВЕЕВ, А. К. (2011), Материалы по мансийской топонимии горной части Северного Урала. Издательство Уральского университета, Екатеринбург.
- МАТВЕЕВА, Т. В. (2015), Не просто прожитая жизнь. Биография А.К. Матвеева в документах и воспоминаниях. Издательство Уральского университета, Екатеринбург.
- РОМБАНДЕЕВА, Е. И. (1954), Русско-мансийский словарь. Учпедгиз, Ленинград.
- РОМБАНДЕЕВА, Е. И. (1973), Мансийский /вогульский/ язык. Наука, Москва.
- РОМБАНДЕЕВА, Е. И. (2005), Русско-мансийский словарь. ООО „Миралл“, Санкт-Петербург.

- РОМБАНДЕЕВА, Е. И. – КУЗАКОВА, Е. Н. (1982), Словарь мансийско-русский и русско-мансийский. Просвещение, Ленинград.
- СОЛДАТОВА, Г. Е. (2001), Фоноинструментарий манси: состав, функционирование, жанровая специфика. In: ЛУКИНА, Н. В. (ред.) (2001), Музыка и танец в культуре обско-угорских народов. Материалы научно-практической конференции, посвященной юбилею Маины Афанасьевны Лапиной (Ханты-Мансийск, 12 мая 2001 г.). Издательство Томского университета, Томск. 32–43.
- ЧЕРНЕЦОВ, В. Н. – ЧЕРНЕЦОВА, И. Я. (1936), Краткий мансийско-русский словарь. Учпедгиз, Москва – Ленинград.
- AHLQVIST, AUGUST (1891), Wogulisches Wörterverzeichnis. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 2. Helsinki.
- DEWOS = STEINITZ 1966–1993.
- DMITRIEVA, TATYANA (2008), Bibliography of the onomastics of the Uralian Languages. Obi-Ugor Languages: Khanty and Mansi. In: Onomastica Uralica 7. Debrecen – Helsinki. 142–166.
- KÁLMÁN, BÉLA (1961), Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KANNISTO, ARTTURI – EIRAS, VUOKKO – MOISIO, ARTO (2013), Wogulisches Wörterbuch, gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki.
- KANNISTO, ARTTURI – NEVALAINEN, JORMA (1969), Statistik über die Wogulen. Gesammelt von A. K., bearbeitet und herausgegeben von J. N. Journal de la Société Finno-ougrienne 70/4: 1–95.
- MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin. = DEWOS.

HONTI, LÁSZLÓ

**Uralische Etymologie – künftig  
(mit wissenschaftsgeschichtlichem Hintergrund)**

The author, against the background of a very short history of scholarship, clarifies that in the history of Uralic studies the compilation of the dictionary „Uralisches Etymologisches Wörterbuch” was an important milestone, but its critical revision and extension seems necessary. In the paper, it is outlined what principles are to be followed by the two future editors (SÁNDOR CSÜCS and LÁSZLÓ HONTI) in their work. The new dictionary should be available for the researchers both in hard copy and online. To reach this aim, the editors hope to get advice, help in proof-reading, and, if necessary, support in literature from colleagues.

Keywords: Uralic studies, etymology, history of scholarship, professional cooperation.

Der erste Schritt des Beweises einer genetischen Verwandtschaft der Sprachen ist die etymologische Forschung. Sie bedeutet die Ableitung einzelner Lexeme unterschiedlicher Sprachen aus der gemeinsamen Quelle. Sehr wichtige Elemente dieses Verfahrens sind selbstverständlich die lautgeschichtliche Forschung, das System der regulären Lautentsprechungen (der regelmäßigen Übereinstimmungen und Unterschiede) zwischen den betreffenden Lexemen und die Skizzierung der semantischen Verwandtschaft, die sich in Kenntnis der historischen, kulturellen, wirtschaftlichen und sonstigen Relationen zwischen den einzelnen Wortatmern interpretieren lässt. Dies sind die Anfangsschritte, nach denen, wenn sie ein zuverlässiges Ergebnis verheißen, die Untersuchung der grammatischen Elemente und des Systems der im Verdacht der Verwandtschaft stehenden Sprachen folgen kann.

Im Falle der uralischen Sprachfamilie haben wir natürlich schon seit langem diesen wissenschaftsgeschichtlichen Abschnitt hinter uns gelassen, die Verwandtschaft der über zwanzig uralischen Sprachen ist evident. Eine Verwandtschaft unserer Sprachfamilie mit anderen Sprachen oder Sprachfamilien ist jedoch nach unseren gegenwärtigen Kenntnissen kaum belegbar, höchstens lassen sich diesbezüglich sehr vorsichtige Hypothesen aufstellen.

Der erfolgreichste Teilbereich der Uralistik ist zweifellos die Etymologie, die sich Hand in Hand mit den lautgeschichtlichen Forschungen entwickelt hat. Infolgedessen ist es den Generationen von Forschern gelungen, mosaikartig das morphologische Arsenal und die syntaktischen Konstruktionen der entferntesten wie auch der dazwischenliegenden Grundsprachen zu rekonstruieren. Das alles bedeutet natürlich nicht, dass wir in diesem Bereich nichts mehr zu tun hätten.

Gerade deshalb ist es empfehlenswert, auch weiterhin an der Untersuchung der Elemente des uralten Wortbestandes zu arbeiten, an der möglichst zuverlässigen Klärung ihrer phonetischen Verhältnisse. Solche Tätigkeit und das intensive Studium des synchronen Systems der bekannten uralischen Sprachen kann die Forscher zur noch zuverlässigeren Eingrenzung der früheren Sprachzustände führen.

Auch die ersten, schon über ernsthafte Fachkenntnisse verfügenden Vertreter der Uralistik waren darum bemüht, die erhaltenen Glieder des uralten Wortschatzes der Sprachfamilie zu ergründen und die in ihrer Lautgestalt erkennbaren Übereinstimmungen und Abweichungen zu erklären. Im 19. Jahrhundert erschienen jene etymologischen Wörterbücher, die bestrebt waren, den gemeinsamen Wortschatz des größeren Teils der Sprachfamilie, nämlich der finnougri-schen Sprachen, zu inventarisieren: OTTO DONNER: „Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen. I–III.“ (1874, 1888) und JÓZSEF BUDENZ: „Magyar-ugor szótár“ (Ungarisch-ugrisches Wörterbuch, 1873–1881). Auch wenn deren Material und Interpretationsmethode in großem Maße als veraltet betrachtet werden, haben sie große wissenschaftsgeschichtliche Bedeutung, denn die ihre Ergebnisse bestreitenden Stellungnahmen und in ihrer Folge aufblühenden historisch-vergleichenden uralistischen (finnougristischen) Forschungen führten zur erfolgreichen Aufspürung der Sprachzustände ferner Zeiten. Ein ziemlich später Nachkomme von ihnen war BJÖRN COLLINDERS anders als sie nur skizzenhafte Arbeit „Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic languages“ (1955, 1977). In der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts erschienen die wirklich wissenschaftlich anspruchsvollen etymologischen Wörterbücher meistens mit recht detailliertem reichen Material der einzelnen uralischen Sprachen (in chronologischer Reihenfolge): SKES 1–7, FUV<sup>1</sup>, DEWOS, MSzFE 1–4, TESz 1–4, KESK<sup>1</sup>, FUV<sup>2</sup>, EEWb 1–12, UEW 1–3, EWUng 1–3, SSA 1–3, KESK<sup>2</sup>, EES.

Bereits vor einem guten Vierteljahrhundert erschien das von KÁROLY RÉDEI initiierte und herausgegebene „Uralische Etymologische Wörterbuch“ (UEW 1988–1991). Selbstverständlich gab es Vorgänger dieses Wörterbuches, aber größtenteils hatten deren Autoren nur den Wortschatz einer Sprache dargestellt (s. im vorangehenden Absatz). Die wenigen Ausnahmen sind schnell aufgezählt: VglWb, MUSz, FUV<sup>1</sup>, FUV<sup>2</sup>.

Auch in den letzten Jahrzehnten wurden etymologische und lautgeschichtliche Forschungen betrieben, und auch ihnen ist zu verdanken, dass die Bedeutung des UEW zunehmend wissenschaftsgeschichtlich ist. Zwar ist es weiterhin das wichtigste Quellenwerk für die uralischen etymologischen Forschungen, aber der die Fachliteratur verfolgende Forscher weiß, dass die Stellungnahmen dieses Wörterbuches an immer mehr Stellen kleinerer oder größerer Modifizierung bedürfen.



Im Wissen dessen wurde der Gedanke erwogen, es sei sinnvoll, dieses Wörterbuch zu erneuern. Das würde selbstverständlich große Anstrengungen erfordern und mehrere Jahre beanspruchen. Die Arbeit kann das Material des UEW bedeutend erleichtern, da die Aufarbeitung der etymologischen Fachliteratur nicht von vorn beginnen müsste, diese haben die Mitarbeiter am MSzFE und nach ihm am UEW größtenteils bereits verrichtet. Nur größtenteils, weil hier und da auch gewisse Behauptungen der Fachliteratur vor Erscheinen des UEW von neuem erwogen werden müssten, besonders dann, wenn die Stellungnahmen des Wörterbuches Unsicherheit verraten.

Natürlich wollen wir uns nicht ausschließlich auf die Ausgaben stützen, die sich über die uralischen Sprachen äußern, sondern auch auf die im Wortbestand nachweisbaren Geschehnisse der Beziehungen zwischen den uralischen und anderen Sprachen.

Den Uralisten kann dieser Plan nicht völlig neu sein, da ich schon vor Jahren in einem Brief (in 2013) formulierte, dass die Erneuerung des UEW nötig sei. Viele ungarische und ausländische Kollegen habe ich brieflich um ihre Hilfe und Mitarbeit gebeten. Von mehreren erhielt ich auch Antwort, mit der Initiative waren sie zwar einverstanden, sie unterstützten die Idee, aber hinsichtlich der Teilnahme versprachen sie höchstens, eventuell mit Fachliteratur oder Rat helfen zu können. Natürlich ist diese Vorsicht verständlich, denn einerseits hat jeder seine beruflich zu leistende Arbeit, andererseits möchte er auch seine eigenen Forschungsvorstellungen verwirklichen. Beim Lesen der auch im besten Falle „lauen“ Reaktionen begann ich auf den Plan zu verzichten, aber mein Kollege und Freund SÁNDOR CSÚCS redete mir zu, dass wir doch mittels Werbung von Hilfskräften aus Ungarn mit der Modernisierung des Wörterbuchmaterials beginnen sollten. Bei meinem jetzigen Vorschlag war ich bemüht, die auf meine Rundbriefe erfolgten Reaktionen zumindest teilweise zu berücksichtigen.

Wir wollen grundsätzlich dem Verfahren des UEW folgen, also die einzelnen Wortartikel in der dortigen Form gestalten: rekonstruierte grundsprachliche Form, rekonstruierte grundsprachliche Bedeutung, (die Zuverlässigkeit der Abgleichung, das Lebensalter der Wortfamilie mit typographischen Mitteln veranschaulichende) grundsprachliche Qualifizierung (z. B. U, FU; U, FU; ?U, ?FU; ??U, ??FU), Angabensammlung (vom Finnischen bis zu den südsamojedischen Sprachen; im Falle letzterer wäre vor allem TAMÁS JANURIK kompetent), mögliche Beziehungen mit den im Wortartikel vorkommenden Angaben, mit sonstigen Wortartikeln und eventuell mit anderssprachigen Bezügen verbundene Kommentare sowie die wichtigste Fachliteratur. Im Falle der grundsprachlichen Rekonstrukte könnte zudem in Frage kommen, dass wir auch die dazwischensliegenden grundsprachlichen Formen bestimmen (eventuell auch die ältesten Formen der einzelnen, verselbstständigten Sprachen), dass wir z. B. auch von einem uralischzeitlichen ungarischen Wort auf die uralische, finnougri- und

ugrische grundsprachliche (und vielleicht urungarische) Lautform erschließen. Anders als im UEW halte ich für zweckvoll, die Wortartikel mit laufenden Nummern zu versehen, damit der Nutzer sich leichter über den Umfang des gemeinsamen Wortschatzes informieren kann, dies würde auch die gegenseitigen Verweise und Berufungen viel einfacher gestalten. Wie bei jedem wissenschaftlichen Werk ist auch hier die Lektorierung sehr wünschenswert; das bedeutet, dass wir mit der freiwilligen Arbeit der Fachleute der uralischen und der mit ihnen im Kontakt gestandenen und stehenden anderen Sprachen rechnen müssen.

Die Sprache des Wörterbuches wird entsprechend der mehr als ein Jahrhundert alten Tradition die erstrangige (nicht finnougri-sche) Arbeitssprache, das Deutsche, sein (eventuell kann auch die Erstellung einer englischsprachigen Version in Erwägung gezogen werden).

Bei der Bestimmung unserer grundsprachlichen Rekonstrukte wollen wir, den Traditionen des UEW folgend, vor allem mit dem von Erkki Itkonen ausgearbeiteten finnougri-schen (= finnisch-permisch  $\approx$  uralisch) grundsprachlichen Vokalphonemsystem operieren, wir unternehmen aber einen Versuch, auch die Lösungsmöglichkeiten zu berücksichtigen, die sich aus den in den neueren (z. B. von JUHA JANHUNEN, PEKKA SAMMALLAHTI und E. A. HELIMSKIJ unterbreiteten) Theorien zu findenden Hypothesen ergeben.<sup>1</sup> Was das Konsonantensystem betrifft, würden wir im ganzen und großen das Verfahren des UEW annehmen.

---

<sup>1</sup> Das Niveau der finnougri-stischen Forschungen schon in den früheren Jahrzehnten mag folgendes Zitat veranschaulichen: „Wie sehr erfolgreich diese Bestrebung der ungarischen und finnischen Gelehrten war, beleuchtet die Ansicht BJÖRN COLLINDERS, des angesehenen »äußeren« Experten: »Wenn die Rede um die Feinheit und Strenge der etymologischen Methode geht, steht die uralische vergleichende Sprachwissenschaft auf höherem Niveau als die indoeuropäische. Das ist das Verdienst solcher Forscher wie PAASONEN, ZOLTÁN GOMBOCZ und JÁNOS MELICH, aber vielleicht vor allem des kürzlich verstorbenen Y. H. TOIVONEN«. (Introduktion till de uraliska språken 45)“ [„Hogy a magyar és a finn tudósoknak mennyire volt sikeres ez a törekvésük, BJÖRN COLLINDER-nek, a tekintélyes »külső« szakértőnek a véleménye, világítja meg: »Amikor az etimológiai módszer finomságáról és szigorúságáról van szó, az uráli összehasonlító nyelvészet magasabb színvonalon áll, mint az indoeurópai. Ez olyan kutatóknak az érdeme, mint PAASONENÉ, GOMBOCZ ZOLTÁNÉ és MELICH JÁNOSÉ, de talán mindenekelőtt az imént elhunyt Y. H. TOIVONENÉ«. (Introduktion till de uraliska språken 45)“] (JOKI 1970: 10). Dasselbe englisch: „The Uralists have surpassed their colleagues in the Indo-European field in the refinement and strictness of their etymological method. The most successful champions in this field were PAASONEN, ZOLTÁN GOMBOCZ, JÁNOS MELICH, and especially Y. H. TOIVONEN“ (COLLINDER 1965: 36).

Natürlich halte ich es für die praktischste Veröffentlichungsform, dass wir dann das neue UEW auf Papier, also in Buchform, zugänglich machen, verschließe mich aber auch nicht der Publikation im Internet. Im letzteren Bereich gibt es schon eine gewisse Vorarbeit: In der Zwischenzeit wurde auf Initiative und unter Leitung von ISTVÁN BÁTORI (Koblenz) und SÁNDOR CSÚCS (Budapest) eine Computer-Datenbasis vom UEW angefertigt. Sie ist derzeit sogar in zwei Varianten (Uralothek/Uralic Etymological Database = UEDb, Koblenz; Uralonet, Budapest) im Internet zugänglich. Diese Datenbasen enthalten das gesamte Material des UEW sowie einige Erweiterungen. Die Installierung des Materials im Internet verlangt die Mitarbeit eines versierten Fachmannes, ISTVÁN BÁTORI kann zumindest als Berater zugezogen werden.

Gegenwärtig gäbe es für diese geplante große Unternehmung nur zwei Teilnehmer, die bereit sind, fast ihre gesamte Zeit der Verwirklichung, d. h. der Revidierung der Wortartikel, der Aufarbeitung der inzwischen erschienenen Fachliteratur und der Untersuchung des Wortschatzes der neueren Wörterbücher uralischer Sprachen, zu widmen: SÁNDOR CSÚCS und LÁSZLÓ HONTI; beide waren wir aktive Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft mit insgesamt zehn Mitgliedern, der die Erstellung des Wörterbuches ca. ein Vierteljahrhundert gekostet hat. Ganz offensichtlich wäre die Arbeit dieser beiden wenig, um diese Sisypheus-Arbeit zu bewältigen, deshalb haben ein oder zwei ungarische Kollegen bereits ihre konkrete Hilfe in Aussicht gestellt, und weiter ist auch geplant, dass wir relativ junge ungarische Finnougristen auffordern, für uns zu arbeiten, während wir sie natürlich auch in die etymologischen Forschungen einführen und sie vielleicht das Wörterbuch sogar zu Ende führen, wenn das uns nicht mehr gegeben sein sollte.

Auch wenn wir kaum erwarten können, dass die Verwandtschaft unserer Sprachfamilie mit den indoeuropäischen oder den altaischen Sprachen zuverlässig zu belegen oder vollkommen sicher abzulehnen ist, kann die Fortsetzung der etymologischen Forschungen und mit ihr gemeinsam die Verfeinerung unserer lautgeschichtlichen Kenntnisse auch ergeben, dass wir ein genaueres Bild von den Beziehungen und Wechselwirkungen aus der fernen Vergangenheit dieser Sprachfamilien zeichnen können, so dass auch in dieser Hinsicht die Verwirklichung dieser Unternehmung verheißungsvoll zu sein scheint. Deshalb scheinen die Worte JOKIS, eines hervorragenden Vertreters unserer Wissenschaft, einerseits vielleicht unbegründet pessimistisch zu sein, andererseits betont er aber auch unsere moralische Verantwortung: „Auch wenn die finnougri-sche Etymologie immer zu den peripheren Zweigen der internationalen Linguistik gehören wird, müssen wir uns doch mit ihr beschäftigen. Und diese Arbeit müssen gerade wir durchführen, die wir irgendeine finnougri-sche Sprache als Mutter-

sprache sprechen und der Meinung sind, dass wir auch ihre allerfeinsten Schattierungen wahrnehmen können”<sup>2</sup> (JOKI 1970: 12).

Ich berufe mich auf jüngstvergangene und künftige Beispiele, um zu belegen, dass auch andere Betreiber unseres Wissenschaftsgebietes es als zweckmäßig betrachteten, revidierte, ergänzte Varianten früherer etymologischer Wörterbücher zu verfertigen: dem SKES-Ensemble folgte SSA, dem TESz das EWUng, MÄGISTES Wörterbuch (EEWb) das EES, und jetzt ist das gemeinsame „Nachleben” von TESz und EWUng an der Reihe (s. GERSTNER 2014a, 2014b).

Summa summarum: Die Ergebnisse der Forschung werden verwendbar in der Erforschung der Lautgeschichte der uralischen Sprachen, in den etymologischen Forschungen und der universitären Lehre; darüber hinaus erweitern sie unsere Kenntnisse des Wortbestandes des Ganzen oder einzelner Zweige unserer Sprachfamilie und können im Bereich der Lautwandlungen und der Bedeutungsveränderungen mit neuen Kenntnissen dienen. Töricht wäre es dagegen zu hoffen, dass das UEW<sup>2</sup> – sollte es verwirklicht werden – dann alle Bedürfnisse befriedigen würde und alle seine Nutzer restlos mit ihm zufrieden sein würden...

Jetzt, beim Kongress in Oulu, wende ich mich an die Pfleger unserer Wissenschaft, uns bei der Verwirklichung unseres Planes zu helfen. Sicher stoßen wir nicht nur einmal auf solche Probleme, die es erfordern, dass wir von Kollegen, die die Geschichte einzelner uralischer Sprachen besser kennen als wir, auf konkrete Fragen befriedigende Antworten erhalten. Vor allem aber wünschen wir, dass sie unsere Aufmerksamkeit auf in den letzten ca. dreißig Jahren erschienene etymologische, lautgeschichtliche Ausgaben und uralischsprachige Wörterbücher und Wörterverzeichnisse lenken. Die Erweiterung der Datensammlung würde einerseits bedeuten, dass wir auch die Angaben aus den kleineren ostseefinnischen Sprachen (Karelisch, Wepsisch, Wotisch, Ingrisch, Livisch) einarbeiten könnten, da diese im UEW nur in begründeten Fällen fungieren, und zum anderen im Falle des Mordwinischen, Tscheremissischen, Wotjakischen und Syrjänschen neben den Dialektangaben im dem UEW auch die literatursprachlichen Formen angeben würden. Das würde also vor allem eine bibliographische Unterstützung sein, aber im Falle von schwer erreichbaren Arbeiten erhoffen wir auch, dass uns die Kollegen zu ihrer Beschaffung verhelfen. Von den bei den bekannten Verlagen erschienenen Arbeiten wissen wir vielleicht meistens, aber z. B. von den Publikationen der Universitäten und der kleineren, für unser Wissenschaftsgebiet eventuell als peripher zu betrachtenden Verlage haben wir nicht unbedingt Kenntnis. Vor allem die derartigen „Erzeugnisse” von Universitäten

<sup>2</sup> „Noha a finnugor etimológia mindig a nemzetközi lingvisztika periferikus ágai közé fog tartozni, mégis foglalkoznunk kell vele. És ezt a munkát éppen nekünk kell folytatnunk, akik anyanyelvünként beszéljük valamelyik finnugor nyelvet, és úgy véljük, hogy legfinomabb árnyalatait is észlelni tudjuk.”

und kleinen Verlagen außerhalb der Staaten mit finnougri-schen Sprachen können unserer Aufmerksamkeit entgehen. In den letzten Jahrzehnten werden auch im Internet schon uralistische Gedankenflüge veröffentlicht, aber sie zu entdecken ist nicht immer einfach. Deshalb wäre jede fachliche Information nützlich.

### Literatur

- BENKŐ, LORÁND (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- BENKŐ, LORÁND (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- BENKŐ, LORÁND (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1984), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Negyedik kötet. Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 4.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Register. = EWUng 3.
- BUDENZ, JÓZSEF (1873–1881/1966), Magyar-ugor szótár. A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary. Uralic and Altaic Series 78. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest / Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- COLLINDER, BJÖRN (1955), Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic languages. Almqvist & Wiksell, Stockholm. = FUV 1.
- COLLINDER, BJÖRN (1962), Introduktion till de uraliska språken. Finskan och dess fränspråk. Natur och Kultur, Stockholm.
- COLLINDER, BJÖRN (1965), An Introduction to the Uralic Languages. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- COLLINDER, BJÖRN (1977), Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition. Helmut Buske Verlag, Hamburg. = FUV 2.
- DEWOS = STEINITZ 1966–1993.
- DONNER, OTTO (1874), Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen. I–II. Frenckell – Sönd bokhandel, Helsingfors. = VglWb.
- DONNER, OTTO (1888), Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen. III. G. W. Edlund, Helsingfors. = VglWb.
- EES = METSMÄGI 2012.
- EEWb = MÄGISTE 1982.
- EWUng = BENKŐ 1993, 1995, 1997.
- FUV = COLLINDER 1955, 1977.

- GERSTNER, KÁROLY (2014a), Az új magyar etimológiai szótár munkálatairól. Magyar Tudomány 175: 1029–1037.
- GERSTNER, KÁROLY (2014b), A magyar szókészlet eredetéről – újra magyarul. Készülőben az Új magyar etimológiai szótár. Nyelvtudományi Közlemények 110: 191–204.
- ITKONEN, ERKKI (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. [A–K]. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1962), Suomen kielen etymologinen sanakirja. III. [*pamata – roska*]. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/3. = SKES 3.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1969), Suomen kielen etymologinen sanakirja. IV. [*roskooli – teili*]. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/4. = SKES 4.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1975), Suomen kielen etymologinen sanakirja. V. [*teini – vatoa*]. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/5. = SKES 5.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. – PELTOLA, REINO (1978), Suomen kielen etymologinen sanakirja. VI. [*vatrata – ööttää*]. = SKES 6.
- JOKI, AULIS J. (1970), Az etimológiai kutatás mai helyzete. Magyar Nyelv 66: 4–12.
- KESK<sup>1</sup> = LYTKIN – GULJAEV 1970.
- KESK<sup>2</sup> = LYTKIN – GULJAEV 1999.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- LAKÓ, GYÖRGY (Hrsg.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- LAKÓ, GYÖRGY (Hrsg.) (1971), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. kötet. H–M. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 2.
- LAKÓ, GYÖRGY (Hrsg.) (1978), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва. = KESK<sup>1</sup>.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] (1999), Краткий этимологический словарь коми языка. Переиздание с дополнением. Коми книжное издательство, Сыктывкар. = KESK<sup>2</sup>.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. I. *a – hermes*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 1.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. II. *hernes – kamm*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 2.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. III. *kamm – kuht*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 3.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. IV. *kuhtuma – loom*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 4.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. V. *loom – niit*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 5.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. VI. *niitma – piirama*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 6.

- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. VII. *piirask – raba*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 7.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. VIII. *raba – sarm*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 8.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. IX. *sarn – tahr*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 9.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. X. *taht – tuur*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 10.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. XI. *tuur – varukil*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 11.
- MÄGISTE, JULIUS (1982), Estnisches Etymologisches Wörterbuch. XII. *varuks – üüt*. Helsingin yliopiston monistuspalvelu, Helsinki. = EEWb 12.
- METSMÄGI, IRIS (toim.) (2012), Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. = EES.
- MSzFE = LAKÓ 1967, 1971, 1978, K. SAL 1981.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988a), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988b), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1991), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band III. Register. Zusammengestellt von ATTILA DOBÓ und ÉVA FANCSALY. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 3.
- K. SAL, ÉVA (szerk.) (1981), Szómutató A magyar szókészlet finnugor elemei című etimológiai szótár I–III. kötetéhez. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 4.
- SKES = TOIVONEN 1955, TOIVONEN ET AL. 1958, ITKONEN – JOKI 1962, ITKONEN – JOKI 1969, ITKONEN – JOKI 1975, ITKONEN ET AL. 1978, TANNER – CRONSTEDT 1981.
- SSA = ITKONEN 1992, KULONEN 1995, 2000.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15.a Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- TANNER, SATU – CRONSTEDT, MARITA (1981), Suomen kielen etymologinen sanakirja. VII. Sanahakemisto. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/7. = SKES 7.
- TESz = BENKÓ 1967, 1976, 1978, 1984.
- TOIVONEN, Y. H. (1955), Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. [*ajaa – knaappu*] Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/1. = SKES 1.
- TOIVONEN, Y. H. – ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1958), Suomen kielen etymologinen sanakirja. II. [*ko – palvoa*]. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/2. = SKES 2.
- UEW = Rédei 1988a, 1988b, 1991.
- UEW<sup>2</sup> = die geplante Erneuerung des UEW.
- VglWb = DONNER 1874, 1888.





KASHKIN, EGOR – NIKIFOROVA, SOFYA

## Verbs of sound in the Moksha language: a typological account<sup>1</sup>

This paper discusses verbs describing sounds of inanimate objects in the Moksha language. First, we focus on their literal uses, taking into consideration both acoustic and non-acoustic semantic components. Second, we analyze metonymic and metaphoric shifts undergone by Moksha sound verbs, focusing on their semantic and constructional features. Some methodological implications from the study are also discussed.

Keywords: lexical typology, the Moksha language, verbs of sound, polysemy, semantics.

### 1. Introduction

This paper deals with verbs that describe sounds of inanimate objects in the Moksha Mordvin language. In total, our research covers 22 verbs: *kaštərdəms* 'to rustle' (e. g. dry leaves), *galdərdəms* 'to clatter' (e. g. dishes), etc. The data was collected in 2013–2015 during our fieldwork with the speakers of the Central dialect in the villages of Lesnoje Cibajevo, Lesnoje Ardashevo, and Lesnyje Sijali in Mordovia (Russia).<sup>2</sup>

We take into consideration the semantics of sound verbs both in literal and in metaphoric uses, in order to find out what semantic oppositions emerge in this domain in Moksha and what other domains are cognitively related to sounds of artifacts through the system of metonymies and metaphors. Moreover, our study covers the constructional properties of sound verbs and the semantic reasons for their constructional alternations.

The lexicon of sound was touched upon in some previous research on the Mordvin languages. IMAJKINA (1968) discusses ideophones in the Mordvin languages, taking into account their phonetical, grammatical and semantic properties and providing some information about the lexical meaning of ideophonic roots that describe sounds. However, the ideophones described in IMAJKINA 1968 belong to many semantic classes, and no special focus is put on the domain of sound. Some sporadic data on sound verbs can be found in BUZAKOVA 1977,

---

<sup>1</sup> The research has been supported by Russian Foundation for Basic Research, grant № 13-06-00884.

<sup>2</sup> These three villages are situated not far from one another, and their inhabitants have been in touch with each other for a long time. Their local idioms are homogenous, that is why we do not distinguish between them in our article.

CYGANKIN 1983. Nevertheless, no thorough investigation of these verbs covering all their semantic and constructional properties has been conducted so far.

Our Moksha data is analyzed not as an isolated phenomenon, but from a typological perspective (which was obviously underestimated in the previous research). We aim to compare the Moksha data with that of other languages and to find out, first, to what extent our Moksha data meets typological predictions, and, second, what new empirical evidence it may add to the typology of sound verbs. Our language sample includes Russian, German, French, Serbian, as well as several Uralic languages: Komi, Khanty, and Nenets, see KASHKIN – PAVLOVA 2010, PAVLOVA – KASHKIN 2011, KASHKIN ET AL. 2012, 2014 for details.

This approach lies within the framework of lexical typology, which seeks to reveal the typological patterns of how the lexicon is organized and the universal constraints imposed on the lexicon (cf. very similar tasks of typology in grammar). This approach has already been applied to such lexicon domains as colour terms (BERLIN – KAY 1969), posture (NEWMAN 2002), motion in water (MAISAK – RAKHILINA 2007), cutting & breaking (MAJID ET AL. 2007, 2008), eating & drinking (NEWMAN 2009), pain (BRICYN ET AL. 2009, REZNIKOVA ET AL. 2012), rotation (KRUGLYAKOVA 2010), surface texture (KASHKIN 2013), temperature terms (KOPTJEVSKAJA-TAMM 2015), etc. Although all the projects on lexical typology ultimately pursue the same goal, they differ substantially in their methodology of data collection. It is possible to speak of two main trends here. The first one consists in conducting experiments with visual stimuli (pictures, audio and video recordings, etc.) and picking out the most common responses of consultants to each stimulus. Nowadays this approach, following BERLIN – KAY 1969, is developed in MPI in Nijmegen, see, for example, MAJID ET AL. 2007, 2008, AMEKA – LEVINSON 2007, DINGEMANSE 2011. This method has some obvious advantages: it provides an objective basis for comparing languages and reduces the risk of a misunderstanding between a researcher and a consultant. At the same time it has an important limitation, treating lexical items out of context and making it impossible to reveal their linguistic behaviour. A striking example of it can be found in RAKHILINA 2008: 176–179: Russian words for 'brown' are chosen depending on the semantic class of a head noun. An adjective *koričňevyj* tends to describe artifacts (e. g. *k o r i č ň e v y j z a b o r* 'a brown fence'), while natural objects are often collocated with its synonym *buryj* (e. g. *b u r y j m e d v e d* 'a brown bear'), and there are some idioms with an adjective *kařij* (*k a ř i j e g l a z a* 'brown eyes'). Such semantic differences cannot be noticed in an experiment with abstract colour stimuli without taking into account collocational data. KOPTJEVSKAJA-TAMM (2015: 33–36) also discusses the insufficiency of the stimulus method for describing experiential qualities by the example of temperature lexicon: these stimuli are not linked to any specific object, which is actually crucial for understanding how the concept of temperature

is encoded in a language. In our research we follow the approach of RAKHILINA and KOPTJEVSKAJA-TAMM and carry out a collocational study of sound verbs, see RAKHILINA – REZNIKOVA 2013, 2014 for more methodological details. We use a typological questionnaire containing a list of possible sound sources and situations of sound emission (in total, 85 questions). The questionnaire takes into account the distinctive parameters within this domain found in the previous typological research, as well as the extralinguistic reality surrounding our Moksha consultants. For instance, it includes the following questions (formulated there in Russian, the latter being the intermediary language in our fieldwork):

(1) The door hinges are badly oiled, so the door \_\_\_\_\_ when one is opening or closing it.

(2) The thunder \_\_\_\_\_ right above us, there is lightning around.

The consultants are expected to fill in the gaps in such questions with suitable verbs, give an example in Moksha (which may be either a translation of the sentence from the questionnaire or a consultant's own sentence describing the same situation), translate what they have said into Russian, and answer further questions about possible and impossible word combinations in a particular sentence. Each question was asked of at least 5–7 consultants, complicated cases were discussed with a greater number of native speakers. The consultants were also welcome to give their own additional examples for any sound verb, which seems to reduce the risk of missing important contexts. We also compared our field material with the data coming from dictionaries and texts.

This paper is structured as follows. In Section 2 we discuss the literal uses of sound verbs. Section 3 is devoted to metonymic and metaphoric uses, focusing both on their semantics and on the morphosyntactic processes they involve. Section 4 draws conclusions.

## 2. Literal uses

### 2.1 Acoustic scale

As there are plenty of situations in which a sound is emitted, it would be difficult to have a specific verb for each situation. So the task of the research on sound verbs is to find out how this semantic space is subdivided by different languages. As has been shown in KASHKIN ET AL. 2012, the literal uses of sound verbs are organized in two dimensions. First, the choice of a verb depends on the acoustic properties of a sound. There is a scale of sounds based on their regularity and continuity. The main points on this scale are the following:

- monotonous regular sounds (e. g., drone of a landing plane)
- continuous irregular sounds (e. g., rustling of tree leaves)

continuous discrete sounds (e. g., crackle of dry wood)  
 regular discrete (e. g., clatter of heels)  
 instantaneous (e. g., a sound of sth. falling down).

According to the typological generalization made so far, any sound verb covers an uninterrupted zone on this scale (for example, a verb can describe both continuous irregular sounds and continuous discrete sounds, but cannot describe continuous irregular sounds, regular discrete sounds, and at the same time not continuous discrete sounds).

However, typological studies show that not only acoustic parameters are relevant when we describe verbs of sound. Also important are the type of a sound source (its size, weight and material) and the general type of a situation in which a sound is emitted, see KASHKIN ET AL. 2012 for the typological overview.

Moksha data meets the typological predictions concerning the scale of discreteness. All the Moksha verbs of sound taken into account correspond to uninterrupted zones on the scale. At the same time, there are some curious cases of polysemy here. An illustration may be provided by the verbs denoting different kinds of squeaking and crackling: *čəvərdəms*, *čətərdəms*, *čātərdəms*, *kečərdəms*, and *lakštərdəms*.

The verb *čəvərdəms* refers to „metallic” squeak (e. g., that of a door or a wheel), see (3–4), which is a very monotonous sound.

- (3) *lʲisapəd-əŋ žari-tʲ iž-əž vadʲ-ə, i son*  
 bicycle-GEN wheel-DEF.SG.GEN NEG.PST-PST.3.O.3PL.S oil-CN and it  
*č ə v ə r d - i*<sup>3</sup>  
 squeak-NPST.3SG  
 'The wheel of a bicycle hasn't been oiled, and it is squeaking.'

- (4) *kenkš-ś č ə v ə r d - i, mijardə panž-sak.*  
 door-DEF.SG squeak-NPST.3SG when open-NPST.3SG.O.2SG.S  
 'The door squeaks when it is opened.'

Another verb in this zone – *čətərdəms* – describes different kinds of irregular discrete and irregular continuous sounds. It is therefore closer than *čəvərdəms* to the „instantaneous” endpoint of the acoustic scale. Thus, *čətərdəms* describes crackle of deformation (5–6), and also a loud „wooden” (but not „metallic”) squeak (7). The squeak of snow or teeth is also described with this verb, cf. (8).

<sup>3</sup> Moksha examples are given in a phonological transcription in our paper. If an example has no explicit reference to a source, it means that it was provided by a native speaker in one of the villages listed in the Introduction.

- (5) *ard-t*      *tostə*,      *doska-t'ňə*      *č a t ə r d - i j - t'*,      *a to*  
 go-IMP.SG   from.there   wooden.board-DEF.PL   crackle-NPST.3-PL   or   else  
*praj-at.*  
 fall-NPST.2SG  
 'Move aside, the WOODEN boards are crackling, you may fall down.'
- (6) *panar-ś*      *šejčas*      *šežə-v-i*,      *č a t ə r d - i.*  
 shirt-DEF.SG   now   tear-DETR-NPST.3-SG   crackle-NPST.3SG  
 'The shirt is about to tear, it is crackling.'
- (7) *oču*   *varma-stə*   *kriša-ś*      *č a t ə r d - i.*  
 big   wind-EL   roof-DEF.SG   squeak-NPST.3SG  
 'The roof squeaks when the wind is strong.'
- (8) *lov-ś*      *č a t ə r d - i*      *maroz*      *ezdə.*  
 snow-DEF.SG   squeak-NPST.3SG   frost   in.ABL  
 'The snow is squeaking, because it is frosty.'

Note also that the verb *čatərdəms* is used when one speaks about radio interference (9). This use is favoured by the acoustic semantics of *čatərdəms*, as the sound of a radio affected by other waves is usually discrete, but not monotonous.

- (9) *radio*   *majak-ś*      *č a t ə r d ə - ž*      *rabota-j.*  
 radio   Mayak-DEF.SG   crackle-CONV.ATD   work-NPST.3SG  
 'The „Mayak” radio station is working with a crackling noise.'

The verbs *čatərdəms* and *kečərdəms* describe more discrete sounds caused by the process of burning or significant heating, see (10). The difference in their use will be discussed in Section 2.2; however, the sounds they denote are acoustically very similar.

- (10) *pši*   *pačkalgə-t'*      *lank-sə*   *vaj-ś*      *ke č ə r d - i*      /  
 hot   frying.pan-DEF.SG.GEN   on-IN   oil-DEF.SG   crackle-NPST.3SG /  
*č a t ə r d - i.*  
 crackle-NPST.3SG  
 'The oil is crackling on the hot frying pan.'

The last verb of crackling – *lakštərdəms* – refers to loud abrupt outbursts of burning or sudden deformation. For example, it may be used when there are instantaneous sounds produced by wood or slate (11) in a fire or by a large breaking piece of wood (cf. also the situation of deformation in (12) where *lakštərdəms* is appropriate). However, this verb does not collocate with nouns denoting ice or small pieces of wood, as their deformation results in less discrete sounds.

- (11) *kuć pal-ś, šifer<sub>o</sub>-ńə lakštar-gəćtʹ.*  
 house.DEF.SG burn-PST.3SG slate-DEF.PL crackle-INCP.PST.3PL  
 'The house was burning, and the slate started crackling.'
- (12) *jakšam-t' ezda kuć lakštar-d-i.*  
 frost-DEF.SG.GEN in.ABL house.DEF.SG crackle-NPST.3SG  
 'The house is crackling because it is frosty.'

## 2.2. Situation parameters

As has already been mentioned, the non-acoustic parameters of a sound situation can be of great importance when a speaker has to choose between two or more sound verbs. Moksha data confirms this typological claim. For example, the sound of a stroke can be described by at least three verbs: *galdərdəms*, *du-bərdəms* or *cingəldəms*, and the choice of a lexeme cannot be explained only by reference to the scale of discreteness (since these verbs will cover the same zone on this scale). Therefore it is necessary to look more closely at the parameters which are supplementary to the acoustic scale and to see which of them are relevant in our data.

In Moksha the parameters of *size* and *weight* of a sound source seem to be crucial when we distinguish between the verbs *galdərdəms* and *du-bərdəms*: *galdərdəms* is used to describe clattering of relatively small objects (coins, keys, plates, etc.), see (13–14), while *dubərdəms* describes sounds of something big and heavy (falling of a heavy object, thud of horses' hooves, etc.), like in (15–16).

- (13) *moń žep-sə-n jarmak-ńə gal dər d-i j-tʹ.*  
 I.OBL pocket-IN-1SG.poss money-DEF.PL jingle-NPST.3-PL  
 'The coins in my pocket are jingling'
- (14) *šavə ved'erkəj-ńə kalt-ij-ij<sup>o</sup>-tʹ fke fke lank-s i*  
 empty bucket-DEF.PL strike-MULT-NPST.3-PL one one on-ILL and  
*gal dər d-i j<sup>o</sup>-tʹ.*  
 clank-NPST.3-PL  
 'The empty buckets are striking against one another, and there is a clanking noise.'
- (15) *mešək modamař-ś du bər də-ž pra-ś mastər-u.*  
 sack potato-DEF.SG crash-CONV.ATD fall-PST.3SG floor-LAT  
 'The sack of potatoes crashed to the floor'
- (16) *alaša-t'ńə ard-ij<sup>o</sup>-tʹ i du bər d-i j-tʹ.*  
 horse-DEF.PL gallop-NPST.3-PL and rumble-NPST.3-PL  
 'The horses are galloping, and the thudding of their hooves is heard (lit.: the horses are galloping and rumbling)'

The verb *cingəldəms* (17–18) only refers to objects made of glass or to small, even fragile, metallic objects (e. g. little bell), and thus illustrates the importance of another parameter, the *m a t e r i a l* of a sound source.

- (17) *vaza-ś pra-ś mastər-t' lank-s i ć i n g ə l' - g ə ć.*  
vase-DEF.SG fall-PST.3SG floor-DEF.GEN on-ILL and clink-INCP.PST.3SG  
'The vase fell on the floor with a clink.'

- (18) *ard-t traks-t' vεš-k, pajgə-ńε-c*  
go-imp.SG cow-DEF.SG.GEN search-IMP.SG bell-DIM-3SG.POSS.SG  
*ć i n g ə l' d - i, mu-sak.*  
ring-NPST.3SG find-NPST.3SG.O.2SG.S  
'Go look for the cow, its bell is ringing, you will find it.'

And there are some verbs which apply only to a *s p e c i f i c* *s i t u a t i o n*, regardless of the fact that the sounds they describe might be acoustically close to the sounds in other situations. Thus, two of our verbs are used only with natural objects, reproducing a collocational difference between artifacts and natural objects, which is important for many parts of the lexicon, see RAKHILINA 2008 for a detailed discussion.

The verb *gorńams* in its literal use describes only the babble of *w a t e r* (20).

- (19) *već šud'-i i g o r ń ε - j.*  
water-DEF.SG flow-NPST.3SG and babble-NPST.3SG  
'The water [in the brook] is flowing and babbling.'

The verb *torams* refers to the sound of *t h u n d e r* (20). The dictionary of Moksha (SEREBRENNIKOV ET AL. 1998: 736) provides a wider list of its uses, also including the loud sounds of mechanisms, crowd and a wind instrument. However, our consultants do not confirm that there are such uses in their dialect and restrict the semantic scope of *torams* to the situation of thunder.

- (20) *aťama-ś t o r a - j ičkəžə.*  
thunder-DEF.SG thunder-NPST.3SG far away  
'It thunders far away.'

Two verbs – *ćatərdəms* and *kećərdəms* – are used to describe sounds that are made by *b u r n i n g o b j e c t s* (that also includes liquids touching a hot surface). Their combinability is very similar, but, they have different prototypes suggested by our consultants as the first response when they are asked to formulate the meanings of these lexemes. The prototypical situation for *ćatərdəms* is the crackle of wood in a fire (21), whereas *kećərdəms* is usually associated with the sounds of boiling oil (22) or burning wool.

- (21) *koškə peńgə-t'ńə peńakucə ć a t ə r d - i j' - t'.*  
dry wood-DEF.PL stove.IN crackle-NPST.3-PL

'The dry wood is crackling in a stove.'

- (22) *pačkalk-t' lank-sə laka-j vaj-ś k e ć ə r d - i.*  
 frying.pan-DEF.SG.GEN on-IN boil-PTCP.ACT oil-DEF.SG crackle-NPST.3SG

'Boiling oil is crackling on a frying pan.'

The verb *gəžəldəms* describes sounds that can be heard when something (e. g. pieces of paper, slate on the roof, fabric, a door touching the floor, etc.) is *s l i d i n g* and touching some kind of surface, see (23–24).

- (23) *bumaga-ś g ə ž ə l d - i.*

paper-DEF.SG rustle-NPST.3SG

'The sheet of paper rustles [when I take it out from the pile].'

- (24) *ěji panar-ś g ə ž ə l d - i.*

icy dress-DEF.SG rustle-NPST.3SG

'The icy dress rustles [when its stiff fabric touches the body].'

The verb *lagərdəms* is used when one speaks about a sound of *l o o s e* *h a r d* *o b j e c t s*, like a loose blade on a spade, a wheel that is not well enough attached to the cart (25) or parts of a roof producing a sound because of strong wind (26).

- (25) *krandaz-t' žarij-əc l a g ə r d - i.*

cart-DEF.SG.GEN wheel-3SG.POSS.SG clatter-NPST.3SG

'The loose wheel of the cart is clattering.'

- (26) *varma-ś ufa-j, i kud veļ'ks-ś*

wind-DEF.SG make.noise-NPST.3SG and house roof-DEF.SG

*l a g ə r d - i.*

clatter-NPST.3SG

'One can hear that there is a strong wind, and the house roof is clattering.'

Finally, the verb *dəgərdəms* refers to the sound of *l a r g e* *m o v i n g* *o b j e c t s*, e. g. that of a horse-drawn cart (27) or a wooden board which is being dragged *ALONG* the ground (28).

- (27) *krandaz-t' žarij-əc pra-ś, i oś-ś*

cart-DEF.SG.GEN wheel-3SG.POSS.SG fall-PST.3SG and axle-DEF.SG

*d ə g ə r d - i.*

clatter-NPST.3SG

'A wheel fell off a cart, and the axle is clattering [striking against the ground].'

- (28) *məžardə usk-ś-at kuvaka šed'af,*

when drag-IPFV-NPST.2SG long wooden.board

*moda-t'*

*langə pe-c*

*d ə g ə r d - i.*



ground-DEF.SG.GEN in.PROL end-3SG.POSS.SG clatter-NPST.3SG

Lit.: 'When you drag a long wooden board, its end clatters along the ground'.

To sum up the discussion of the literal meanings, we may conclude that our Moksha data meets the typological predictions made so far. The acoustic scale is relevant for the Moksha language: all the verbs we have taken into account cover an uninterrupted zone on it. At the same time, the semantics of Moksha sound verbs cannot be reduced to a mere list of acoustic features. All the verbs are linked to contiguous non-sound situations, and the parameters of these situations impose restrictions on their use. As regards the core of these parameters, the Moksha language follows typologically consistent patterns: similarly to all the languages of the sample, it specifies size and material of sound sources; special sound verbs for water and thunder are also common, as well as special lexemes for the sound of something burning. What is typologically less trivial in our data is the special lexicalization of several sounds accompanying different kinds of motion: sliding, oscillation of a loose object, and dragging of a heavy object.

### 3. Metonymy and metaphor

Although traditional studies (IMAJKINA 1968, CYGANKIN 1983) provide some information about Moksha sound verbs, they deal mostly with their literal uses. As regards their non-literal uses, namely metonymic and metaphoric shifts, they often got overlooked in the previous research. However, they turn out to be of huge importance for both grammatical and lexical typology of sound verbs. KASHKIN ET AL. (2012) outline some important typological patterns of how the non-literal uses of sound verbs are organized. Now we will discuss the Moksha data and its contribution to the general typology.

#### 3.1. Metonymies

Inanimate objects do not produce any sounds if nothing is happening to them. That is why the situations of sound emission are usually closely connected with other situations like eating, breaking, motion, falling and so on. Typologically it is common for sound verbs to undergo metonymic shifts to various non-sound situations. In such cases they appear in specific non-sound constructions, which can be perceived as a morphosyntactic change of the verb, see PADUCHEVA 2004 on metonymic shifts of Russian sound verbs, as well as (GOLDBERG 1995) for the general framework of Construction Grammar aiming to provide a general theoretical account for such morphosyntactic phenomena.

In German, for instance, the verb *plumpsen* can be used as a verb of falling, with the phrase *auf den Boden* 'on the floor' when normally the sound verb *plumpsen* does not have a valency for such a phrase.

- (29) a. *Als er fiel, hat es wirklich g e p l u m p s t.* 'When he fell down, there was some noise.'  
 b. *Der Sack p l u m p s t e auf den Boden*  
 'The bag fell on the floor with some noise.'

The verb *galdərdəms* 'to clatter' can be incorporated into a construction of motion with an overt Path – 'along the road'. However, there are some constraints here, the Source ('from town') and the Goal ('to town') cannot be expressed in the sentence, see (30).

- (30) *traktər-ś g a l d ə r d - i ki-t' ezga / \*oś-u /*  
 tractor-DEF.SG clatter-NPST.3SG road-DEF.GEN in.PROL town-LAT  
*\*oś-stə.*  
 town-EL  
 Lit.: 'The tractor is clattering along the road / \*to town / \*from town'.

When something is falling down with a specific sound, it can be described with a sound verb in the construction of falling. In this case overt Source and Goal are possible at least for some consultants, like in (31–32), whereas the expression of these semantic roles in metonymic constructions of a general motion is evaluated as completely unacceptable.

- (31) *kastrul'ňə g a l d ə r - g ə c t' mastər-u / morkš-t' lank-stə.*  
 pot-DEF.PL clatter-INCP.PST.3PL floor-LAT table-DEF.SG.GEN on-EL  
 Lit.: 'The pots clattered to the floor / from the table'.  
 (32) *šifer-ś g ə ž ə l - g ə ć kriša-t' p'ra-stə al-u.*  
 slate-DEF.SG rustle-INCP.PST.3SG roof-DEF.SG.GEN head-EL under-ILL  
 Lit.: 'The slate rustled down from the roof'.

Note that here the class of falling manifests itself as a separate domain of motion verbs with its own specific constructional properties, see also RAKHILINA 2015 for the first attempts of building the lexical typology of falling.

Some of the verbs we have studied can describe sounds one produces while eating. These are *čatərdəms* 'to crackle, to crunch' and *kaštərdəms* 'to rustle'. They can be incorporated into a particular eating construction, where the Patient is marked with the Ablative case (33). In the Central dialect of Moksha the Ablative is used as a Patient case only with a few ingestive verbs – *jaŕcams* 'to eat', *šiməms* 'to drink', *kuŕendəms* 'to smoke', *nozəms* 'to suck; to smoke' (normally the Patient is marked with the Genitive case or does not receive a case marking at all). The difference between the sounds in (34) and (35) corresponds to the literal meanings of the verbs *čatərdəms* and *kaštərdəms*: the former describes a louder and a more discrete sound than the latter.

- (33) *ćora-ńε-ś*      *j a r c a - j*      *mař-də*.  
 boy-DIM-DEF.SG    eat-NPST.3SG    apple-ABL  
 'The boy is eating an apple.'
- (34) *ćora-ńε-ś*      *č a t ə r - f t - i*      *suxař-də*.  
 boy-DIM-DEF.SG    crunch-CAUS-NPST.3SG    toast-ABL  
 'The boy is crunching toasts.'
- (35) *ora-ńε-ś*      *k a š t ə r - f t - i*      *pečəńka-də*.  
 boy-DIM-DEF.SG    crunch-CAUS-NPST.3SG    cookie-ABL  
 'The boy is crunching cookies.'

It could be expected that a situation of destruction, as something that is almost always accompanied by some sound, would be a good target for a metonymic shift. However, it isn't the case in Moksha. The sound verb cannot present itself in a sentence with an overt Result (36–37).

- (36) *\*skomńε-ś*      *č a t ə r - g ə ć*      *kaftə-va*.  
 bank-DEF.SG    crack-INCP.PST.3SG    two-PROL  
 Expected meaning: 'The bank cracked in half'.
- (37) *\*šora-ńε-ś*      *č a t ə r - f t - ə ž ə*      *mandə-ńε-ť*  
 boy-DIM-DEF.SG    crack-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O    stick-DIM-DEF.SG.GEN  
*kolmə-va*.  
 three-PROL  
 Expected meaning: 'The boy broke the stick into three parts'.

We have shown that metonymic shifts are highly productive for sound verbs. At the same time, different classes of contiguous situations demonstrate different degrees of ability to insert a sound verb in their specific constructions (cf. the situation of eating where sound verbs can be used in a particular non-sound construction vs. the situation of destruction where they cannot be used with an overt Result). It is therefore a challenging task for lexical typology to investigate the cross-linguistic variation in how the metonymic constructions of sound verbs are organized.

Another conclusion provided by the study of metonymies deals with the methodology of data collection in lexical typology. The occurrence of constructional transitions to contiguous situations undergone by sound verbs clearly shows that these situations are relevant to their semantic description. However, they can be grasped only by the approach that takes into account collocations, but not by a stimulus-based approach operating with audio recordings which lack the whole „picture” of sound emission. Therefore, the collocational approach proves to be more powerful in this aspect.

### 3.2 Metaphors

According to the typological data presented in KASHKIN ET AL. 2012, verbs of sound develop two types of metaphors. They differ in what part of meaning provides the basis for a semantic shift. Some metaphors are based on the acoustic parameters of a sound, and they are called „acoustic metaphors”. For example, a verb *tarkedčyny* has a literal meaning ‘to knock, to chatter in a frequent manner (e. g., on the door, or about one’s teeth during frost)’ in Izhma Komi. It develops a metaphoric meaning ‘to speak very quickly’, which stems from the idea of a frequent sound conveyed by this lexeme in its primary use. There are however quite a few metaphors which can hardly be explained by any resemblance between sounds. Rather, they are motivated by a situation that leads to sound emission. Thus, Russian *trěščat’* ‘to crack, crackle’ develops a metaphor of headache related to the idea of destruction (the latter being a typical context where the sound *trěščat’* is emitted). As has been shown in BRICYN ET AL. 2009, the concept of destruction is a frequent source of pain metaphors (including the metaphors of headache) in the world’s languages, so our analysis is supported by the typological data. Another example is provided by Izhma Komi *račkedlyny* ‘to break a wooden object with a crack’ developing a metaphoric meaning ‘to beat somebody violently’. Again, this extension is determined not by the sound itself, but by the whole situation of physical impact where this sound emerges.

Our Moksha data includes metaphors of both types. The acoustic metaphors refer to various types of sounds (nevertheless, they are metaphors and not varieties of the same meaning, since they are accompanied by a change both in the semantic class of a subject and in the semantics of a verb). Thus, a verb *gorńams* ‘to babble’ (a brook) metaphorically describes a melodious voice. Interestingly, such a voice is compared with a small bell in some examples (whereas the sound of a bell itself cannot be described as *gorńams*), see (38).

- (38) *vajgeľ-əc*                      *g o r ń ε - j*                      *koda pajgne.*  
 voice-3SG.POSS.SG    babble-NPST.3SG    like    bell-DIM  
 ‘Her voice is melodious, like a small bell.’

Another metaphoric meaning developed by Moksha sound verbs that belongs to the domain of human speech is ‘to grumble’ (39). It can be expressed by the verb *čatərdəms* ‘to squeak, to creak’ (wood, snow, ice) and is probably motivated by the idea of an unpleasant monotonous sound.

- (39) *širə*    *baba-ś*                      *t’ejə-n*                      *af*    *meľ-əzə-n,*  
 old    woman-DEF.SG    PRON.DAT-1SG.POSS    NEG    desire-ILL-1SG.POSS  
*son*    *č a t ə r d - i*                      *i*                      *č a t ə r d - i.*  
 she    squeak-NPST.3SG    and    squeak-NPST.3SG  
 ‘I don’t like this old woman, she is always grumbling.’

One more metaphoric extension of Moksha sound verbs refers to a physiological sound, namely 'to rumble' (belly), see (40). It is developed by a lexeme *lagərdəms* originally meaning 'to rattle' (a bad wheel). What gives rise to this metaphoric shift is the semantics of a discontinuous sound. Note that the body part (*pekə* 'belly, stomach' or *potmə* 'inside') may be marked either with the Nominative or with the Inessive, being conceptualized in the latter case as a container for a painful sensation.

- (40) *mon sevə-ń af eřaviks pišča,*  
 I eat-PST.1SG NEG necessary food  
*i potmə-žə / potmə-sə-n l a g ə r d - i.*  
 and inside-1SG.POSS.SG / inside-IN-1SG.POSS rattle-NPST.3SG  
 'I've eaten bad food, and my belly is rumbling.'

Finally, one metaphor present in our data, unlike all the previous ones, does not assert the existence of a sound. The verb *kaštərdəms* 'to rustle' (leaves, etc.) means 'to speak' if applied to an animate subject, but it can only appear in the contexts of so-called „suspended assertion”. Such morphosyntactic characteristics can be considered non-standard, and therefore this metaphoric expression is described in more detail in Section 3.3.

One could observe in the examples above that the metaphors connected with the properties of sounds are not devoid of some ties with the extralinguistic situations lying behind, cf. the comparison of a melodious voice with a bell, or the shift of *lagərdəms* from the meaning 'to rattle' to the meaning 'to rumble' (belly). The latter metaphor may in theory be linked not only to the discreteness of sound, but also to the situation of oscillation producing such a sound. This demonstrates that the whole situation of sound emission is important in the Moksha system of metaphors, and it becomes even clearer in the case of some other expressions which we are going to discuss now.

The verb *torams* originally means 'to thunder' in the local idioms we have studied. When used metaphorically, it can express the meaning 'to scold' (41), as well as the meaning 'to shake one's fist, finger etc. at somebody' (42). It would be rather problematic to explain the emergence of the latter meaning by making reference to any sound properties, since this metaphor does not belong to the domain of sound, and the characteristics of the action it describes are not inherited from any acoustic properties of thunder. Rather, the metaphor of a threat (either a verbal one or a physical one) is motivated by the whole situation of a thunderstorm and should be analyzed as a non-acoustic metaphor.

- (41) *a'ε-ś t o r a - s i śora-nc ka'd'av*  
 father-DEF.SG thunder-NPST.3SG.S.3SG.O son-3SG.POSS.SG.GEN bad  
*val-sə.*  
 word-IN

'Father is scolding his son with bad words.'

- (42) *aľ'a-c*                      *t o r a - s i*                      *śora-nc*  
 father-3SG.POSS.SG    thunder-NPST.3SG.S.3SG.O    son-3SG.POSS.SG.GEN  
*glokə-nc*                      *martə.*  
 fist-3SG.POSS.SG.GEN    with  
 'Father is shaking his fist at his son.'

Another metaphoric shift possibly related to the situation of a thunderstorm is undergone by the verb *kećardəms* 'to crackle' which receives a meaning from the domain of motion – 'to run quickly'. Since this metaphor involves a non-standard morphosyntactic marking, the examples will be given in Section 3.3 where the morphosyntax is discussed in more detail. Some native speakers understand this metaphor as a comparison of fast running with a lightning, as *kećardəms* can describe a crackling sound during a storm. There is, however, another possible interpretation of this metaphor: the most typical situation of *kećardəms* is the crackle of boiling oil, so its metaphoric semantics of fast motion may be related to the splashes of oil accompanying this sound. Anyway, this metaphor is more complex semiotically than acoustic metaphors based only on the sound properties.

The list of non-acoustic metaphors in Moksha includes a shift to the domain of physical action. This is the case of the verb *galdərdəms* 'to clatter' (dishes etc.). Its causative form develops metaphors of throwing somebody out of the house (43) and burying somebody (44). Their probable source is the situation of a stroke which typically produces the sound *galdərdəms*.

- (43) *sa-ś*                      *aľ'a-c*                      *i*                      *g a l d ə r - f t - ə ž ə*  
 come-PST.3SG    father-3SG.POSS.SG    and    thunder-CAUS-3SG.S.3SG.O  
*kampańije-t'*                      *kuctə.*  
 company-DEF.SG.GEN    house.EL  
 'Father came and threw the group of children out of the house.'
- (44) *lomań-t'*                      *višk-stə*                      *g a l d ə r - f t - ə ž.*  
 man-DEF.SG.GEN    fast-EL    thunder-CAUS-PST.3.O.3PL.S  
 'A man was buried immediately.'

Finally, an obvious case of a non-acoustic metaphor is represented by the verb *čatərdəms* 'to squeak, to creak' (wood, snow, ice). It can be used metaphorically to describe an elderly person who remains alive in spite of an illness (45). The examples of this metaphor given by our consultants often contain an explicit comparison with an old creaking tree, which illustrates and proves its non-acoustic nature.

- (45) *śirə al'e-ś      ŋingə č a t ə r d - i,   koda śirə šuftə.*  
 old man-DEF.SG still creak-NPST.3SG as old tree  
 Lit.: 'The old man still creaks, like an old tree'.

To sum up, we have presented several cases of non-acoustic metaphors in Moksha (i. e. those metaphors of sound verbs which are based not on the properties of a sound itself, but on the properties of a contiguous situation of sound emission). There are also some metaphors which are more likely to get a simple acoustic explanation. Nevertheless, they too are sometimes complicated by non-acoustic semantic components. This data contributes to a general methodological discussion in lexical typology. The existence of metaphors linked to the situations of sound emission supports the methodological approach that takes these situations into account, particularly the one suggested by RAKHILINA and KOP-TJEVSKAJA-TAMM. As regards the stimulus-based approach, like the one adopted in BERLIN – KAY 1969, it fails to predict and analyze such metaphoric shifts, since it operates with abstract stimuli leaving aside collocational properties and an extralinguistic context.

### 3.3. Non-standard morphosyntax

Interestingly, some metaphoric shifts undergone by Moksha verbs of sound are accompanied by non-standard morphosyntactic phenomena. This is not quite trivial for the standard theory of metaphor where it is understood as a result of a simple mapping between two semantic domains, cf., among others, LAKOFF – JOHNSON 1980, FAUCONNIER 1985. In recent years, some progress has been made in the studies of the morphosyntactic changes that can accompany metaphoric shifts, see, for instance BRICYN ET AL. 2009, REZNIKOVA ET AL. 2012 on pain metaphors and the morphosyntactic processes they involve. However, this issue is far from being completely investigated in lexical typology, so Moksha data provides some challenging evidence here. Let us now discuss the relevant examples.

The verb *kaštərdəms* 'to rustle' can refer to speech, but only in the contexts of so-called „suspended assertion”,<sup>4</sup> which include negative contexts (with the obligatory presence of words like „not”, „never”, etc.) and unreal conditional sentences, to name but a few. The examples are given in (46–49). This morphosyntactic peculiarity of the verb *kaštərdəms* was hinted in BUZAKOVA (1977: 38), where the list of synonyms for 'to be silent' includes the expression *af kaštərdəms* (lit.: 'not to rustle'), but it is not associated there with the more general notion of suspended assertion.

<sup>4</sup> For more information on suspended assertion see WEINREICH 1963, PADUCHEVA 1985.

- (46) *son mežə-vək af k a š t ə r d - i*.  
 he what-ADD NEG rustle-NPST.3SG  
 'He is saying nothing.'
- (47) *t'a-t k a š t ə r d ə !*  
 PROH-IMP.SG rustle.CN  
 'Be silent!'
- (48) *jes'li son mežə-vək k a š t ə r d - ə l' t'ejə-nzə ul'-əl' af*  
 if he what-ADD rustle-PQP PRON.DAT-3SG.POSS be-PQP NEG  
*ćeber'.*  
 good  
 'If he had said anything, something bad would have happened to him'
- (49) *\*son k a š t ə r d - i / k a š t ə r d ə - ž koŋta-j.*  
 he rustle-NPST.3SG rustle-CONV.ATD say-NPST.3SG  
 Expected meaning: 'He is speaking / saying sth.'

The verb *kečərdəms* 'to crackle' can mean 'to run quickly', but in this metaphoric use it requires object marking (50). However, the object itself is covert (51–52). The complete list of the supposedly possible direct objects, none of which turned out to be acceptable, includes the reflexive pronoun (*eš*) *pr'e/(eš)* *pr'e-/POSS/* 'oneself'; the names of body parts and artifacts that could be involved in the situations of motion / falling / producing a sound; the names of various distances and time periods;<sup>5</sup> the onomatopoeic words, from which the Moksha sound verbs were originally derived.

- (50) *vaše kečə r - f c i<sup>6</sup> / kečə r c i /*  
 Vasya crackle-CAUS.NPST.3SG.S.3SG.O crackle.NPST.3SG.S.3SG.O  
*??kečə r - f t - i / ??kečə r d - i (ki-t' ezga / lafka-v).*  
 crackle-CAUS-NPST.3SG crackle-NPST.3SG road-DEF.GEN in.PROL shop-LAT  
 'Vasya is running (along the road / to a shop).'
- (51) *\*vaše kečə r - f t - ə ž ə eš pra-nc /*  
 Vasya crackle-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O his\_own head-3SG.POSS.SG.GEN

<sup>5</sup> There seems to be one exception here: a distance or a time period can sometimes serve as a direct object in a sentence with a metaphoric use of the verb *kečərdəms* 'to crackle' as a verb of motion. We will discuss this case later on.

<sup>6</sup> The causative suffix *-ft-* is a standard way to mark an adding of an Agent/Cause in the Central Dialect of Moksha. If someone or something makes an inanimate object produce a sound, it is almost always marked with the causative suffix. However, in some cases both causative and non-causative sound verbs are acceptable.



*nurdə-ńa-nc*                      *ki-t'*                      *ezga.*  
 sledge-DIM-3SG.POSS.SG.GEN    road-DEF.SG.GEN    in.PROL  
 Expected meaning (lit.): 'Vasya crackled (ran) himself/his sledge along the road'.

- (52) \**vaše*    *ke ć a r - f t - ə z ń ə*                      *eś*                      *piłgə-nzə-n*  
 Vasya    crackle-CAUS-PST.3SG.S.3PL.O    his\_own    leg-3SG.POSS.PL-GEN    road-  
*ki-t'*                      *ezga.*  
 DEF.SG.GEN    in.PROL  
 Expected meaning (lit.): 'Vasya crackled (ran) his legs along the road'.

We observe the same phenomenon in case of the verbs *galdərdəms* 'to clatter' and *gəžəldəms* 'to rustle'. When they are used as verbs of falling, they can optionally agree with an object which does not appear in the sentence (53–55).

- (53) *modamar' mešok-ś*                      *g a l d ə r - f t - ə z ə /*  
 potato                      sack-DEF.sg                      clatter-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O  
*g a l d ə r d - ə z ə*  
 clatter-PST.3SG.S.3SG.O  
 (\**p'ra-nc/*                      \**ki-t'*)                      *al-u.*  
 head-3SG.POSS.SG.GEN    road-DEF.SG.GEN    under-ILL  
 'The sack of potatoes fell (\*itself/\*the way) down with some noise.'

- (54) *maša*    *g ə ž ə l d - ə z ə /*                      *g ə ž ə l - f t - ə z ə*  
 Masha    rustle-PST.3SG.S.3SG.O    rustle-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O  
*moda-t'*                      *lank-s.*  
 earth-DEF.SG.GEN    on-ILL  
 Lit.: 'Masha rustled down to the ground'.

- (55) \**maša*    *g ə ž ə l d - ə z ə /*                      *g ə ž ə l - f t - ə z ə*                      *eś*  
 Masha    rustle-PST.3SG.S.3SG.O    rustle-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O    her\_own  
*p'ra-nc /*                      *gəžəl /*                      *gəžəl-t'*  
 head-3SG.POSS.SG.GEN    rustling\_sound    rustling\_sound-DEF.SG.GEN  
*moda-t'*                      *lank-s.*  
 earth-DEF.SG.GEN    on-ILL  
 Expected meaning (lit.): 'Masha rustled herself/produced a rustling sound down to the ground'.

In fact, some other „non-sound” falling verbs show similar behaviour – they can optionally receive an object agreement marking but there cannot be an overt direct object in the sentence (56–59).<sup>7</sup>

<sup>7</sup> We thank D. ZHORNIK for the information on the matter.

- (56) *pete guřksć i rućk aft-əžə / čom bə l-ft-əžə*  
 Petya slip.PST.3SG and fall-PST.3SG.S.3SG.O fall\_in\_water-CAUS-  
 PST.3SG.S.3SG.O  
*vet'-ti.*  
 water-DEF.SG.DAT  
 'Petya slipped and fell in water.'
- (57) *\*pete rućk aft-əžə / čom bə l-ft-əžə eš*  
 Petya fall-PST.3SG.S.3SG.O fall\_in\_water-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O his\_own  
*pra-nc / pekə-nc vet'-ti.*  
 head-3SG.POSS.SG.GEN belly-3SG.POSS.SG.GEN water-DEF.SG.DAT  
 Expected meaning (lit.): 'Petya fell himself/his belly in water'.
- (58) *pete t'es k a-ft-əžə i toka-žə*  
 Petya fall-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O and hit-PST.3SG.S.3SG.O  
*šalka-nc.*  
 nose-3SG.POSS.SG.GEN  
 'Petya fell and hit his nose.'
- (59) *\*pete t'es k a-ft-əžə eš pra-nc /*  
 Petya fall-CAUS-PST.3SG.S.3SG.O his\_own head-3SG.POSS.SG.GEN  
*šalka-nc.*  
 nose-3SG.POSS.SG.GEN  
 Expected meaning (lit.): 'Petya fell himself/his nose'.

The direct object marking in (50–59), being used in a sentence with an originally intransitive verb and without a direct object itself, is quite unusual for Moksha verbs. Intransitive verbs in the Central Dialect generally appear without object marking (60a). Some of them, namely verbs with animate subject that belong to the classes of activities and states, in terms of VENDLER 1957, can receive object marking along with the direct object, which is almost always a time period and, only for the motion verbs, a distance (60b).

- (60) a. *pete lašk-ś ki-t' ezga kaftə minuta-t.*  
 Petya run-PST.3SG road-DEF.SG.GEN in.PROL two minute-PL  
 'Petya has been running along the road for two minutes.'
- b. *t'e ki-t' / t'e minuta-t' pete*  
 thisdistance-DEF.SG.gen this minute-DEF.SG.GEN Petya  
*lašk-əžə.*  
 run-pst.3SG.S.3SG.O  
 Lit.: 'As for this distance/this minute, Petya ran it'.

However, in cases like (60b) the presence of the direct object in the sentence is obligatory. The entity denoted by the direct object also has to be highly sa-

lient, see also TOLDOVA 2015 on the general properties of direct objects in Moksha. Both these requirements are not met when the sound verbs are used metaphorically or when a sentence contains the falling verbs *čombāľtāms*, *ťes-kaľtāms* and *rućkaľtāms*.

As has already been mentioned, a direct object, namely a distance or a time period, can appear in a sentence with the verb *kec 'ardāms* 'to crackle' used as a motion verb. But it can also be easily removed from the sentence, which would not be possible for regular Moksha verbs of motion.

#### 4. Conclusions

In this paper we have provided a typologically oriented description of sound verbs in the Moksha language. The organization of this domain in Moksha follows typologically consistent patterns. The literal meanings of Moksha sound verbs cover uninterrupted zones on the acoustic scale (based on the discreteness of a sound), and at the same time their use depends on some specific parameters of a sound situation (size and material of a sound source; type of a situation – thunder, burning, movement etc.).

Since inanimate objects produce sounds only when something is happening to them, the domain of sound is cognitively related to the contiguous situations in which sounds are emitted. This gives rise to metonymic shifts which are accompanied by constructional changes of sound verbs: they occur in constructions typical of other situation classes (e. g. falling or eating). At the same time, different classes of contiguous situations impose different restrictions on the insertion of sound verbs into their constructions. The latter problem has not been investigated in lexical typology so far, so the Moksha data poses a challenge for the future research.

The metaphoric uses of Moksha sound verbs have two possible types of a source, both of which have been attested in the previous typological studies. On the one hand, metaphors can stem from the acoustic properties of a sound. On the other hand, they can be based on contiguous non-sound situations. Some metaphoric shifts involve non-standard morphosyntactic changes, which is not quite trivial for the theory of metaphor.

Our study of Moksha sound verbs also provides two methodological conclusions. First, it contributes to the discussion of how the data should be collected in lexical typology. Sound verbs are cognitively linked to contiguous situations, which can be observed through their metonymic and metaphoric uses. Therefore, these situations are relevant to the semantic description of sound verbs, and the most fruitful approach to data collection is the one that takes into account not only the acoustic properties of sound verbs, i. e. the collocational approach of RAKHILINA and KOPTJEVSKAJA-TAMM in contrast to the stimulus-based approach following BERLIN – KAY 1969.

Second, our study demonstrates the potential of lexical typology in the analysis of Moksha data (and, in general, data of the Uralic languages). Although in modern linguistics an adequate grammatical research on a particular language cannot ignore the advances in typology, studies of lexicon still tend to remain isolated from what has been found in other languages. However, the typological approach makes the study of a particular language far more detailed and precise, and also helps to understand the place of this language within the whole cross-linguistic variety. Lexical typology in its turn benefits from a broader and more diverse language sample which is not limited to the SAE languages. Further work in this field seems to be a challenging, but a promising task for the lexicology of the Uralic languages.

### Glosses

1–3 = person	INCP = inceptive
ABL = ablative	IPFV = imperfective
ACT = active	LAT = lative
ADD = additive	MULT = multiplicative
CAUS = causative	NEG = negation
CN = connegative	NPST = non-past tense
CONV.ATD = attendant circumstance	O = object
DAT = dative	PL = plural
DETR = detransitiviser	POSS = possessive
DEF = definite	PROH = prohibitive
DIM = diminutive	PROL = prolative
EL = elative	PST = past tense
GEN = genitive	PTCP = participle
ILL = illative	PQP = pluperfect
IMP = imperative	S = subject
IN = inessive	SG = singular

### References

- AMEKA, FELIX – LEVINSON, STEPHEN (eds) (2007), The typology and semantics of locative predication: posturals, positionals and other beasts. Special issue of *Linguistics* 45 (5).
- BERLIN, BRENT – KAY, PAUL (1969), Basic color terms: their universality and evolution. University of California Press, Berkeley.
- BRICYN, V. M. – RAKHILINA, E. V. – REZNIKOVA, T. I. – YAVORSKA, G. M. (eds) [БРИЦЫН, В. М. – РАХИЛИНА, Е. В. – РЕЗНИКОВА, Т. И. – ЯВОРСКАЯ, Г. М. (ред.)]

- (2009), Концепт БОЛЬ в типологическом освещении. Видавничий дім Дмитра Бураго, Киев.
- BUZAKOVA, R. N. [БУЗАКОВА, Р. Н.] (1977), Синонимы в мордовских языках. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- CYGANKIN, D. V. (ed.) [ЦЫГАНКИН, Д. В. (ред.)] (1983), Лексикология современных мордовских языков. Издательство Мордовского университета, Саранск.
- DINGEMANSE, MARK (2011), The meaning and use of ideophones in Siwu. PhD Thesis. Radboud University Nijmegen, Nijmegen.
- FAUCONNIER, GILLES (1985), Mental spaces: aspects of meaning construction in natural languages. MIT Press, Cambridge, MA.
- GOLDBERG, ADELE (1995), Constructions: a construction grammar approach to argument structure. University of Chicago Press, Chicago.
- ИМАЙКИНА, М. Д. [ИМАЙКИНА, М. Д.] (1968), Наречийно-изобразительные слова в мордовских языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Университет Тарту, Тарту.
- KASHKIN, E. V. [КАШКИН, Е. В.] (2013), Языковая категоризация фактуры поверхностей (типологическое исследование наименований качественных признаков в уральских языках). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. МГУ, Москва.
- KASHKIN, E. V. – PAVLOVA, E. K. [КАШКИН, Е. В. – ПАВЛОВА, Е. К.] (2010), Семантика глаголов звука в коми-зырянском и хантыйском языках. *Acta Linguistica Petropolitana* 6/3: 70–74.
- KASHKIN, EGOR – REZNIKOVA, TATIANA – PAVLOVA, ELIZAVETA – LUCHINA, ELENA (2012), Verbs describing sounds of inanimate objects: towards a typology. In: *Computational linguistics and intellectual technologies. Papers from the Annual International Conference „Dialogue”* (2012). Issue 11. Vol. 1. RSUH Publishing house, Moscow. 227–236.
- KASHKIN, E. V. – REZNIKOVA, T. I. – PAVLOVA, E. K. – NIKIFOROVA, S. O. [КАШКИН Е. В. – РЕЗНИКОВА Т. И. – ПАВЛОВА Е. К. – НИКИФОРОВА С. О.] (2014), Звуки неодушевленных объектов: к типологии языковой категоризации. In: *Матеріали Українсько-російської школи-конференції молодих учених «Сучасні дослідження мови та літератури»* (26–29.03.2014) ДонНУ, Донецьк. 123–125.
- КОРТЬЕВСКАЯ-ТАММ, MARIA (ed.) (2015). *The linguistics of temperature*. John Benjamins, Amsterdam.
- KRUGLYAKOVA, V. A. [КРУГЛЯКОВА, В. А.] (2010), Семантика глаголов вращения в типологической перспективе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. РГГУ, Москва.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK (1980), *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- MAISAK, T. A. – RAKHILINA, E. V. (eds) [МАЙСАК, Т. А. – РАХИЛИНА, Е. В. (ред.)] (2007), Глаголы движения в воде: лексическая типология. Индрик, Москва.
- MAJID, ASIFA – BOWERMAN, MELISSA – VAN STADEN, MIRIAM – BOSTER, JAMES (2007), The semantic categories of cutting and breaking events: a crosslinguistic perspective. *Cognitive linguistics* 18: 133–152.

- MAJID, ASIFA – BOSTER, JAMES – BOWERMAN, MELISSA (2008), The cross-linguistic categorization of everyday events: a study of „cutting and breaking”. *Cognition* 109: 235–250.
- NEWMAN, JOHN (ed.) (2002), *The linguistics of sitting, standing and lying*. John Benjamins, Amsterdam.
- NEWMAN, JOHN (ed.) (2009), *The linguistics of eating and drinking*. John Benjamins, Amsterdam.
- PADUCHEVA, E. V. [ПАДУЧЕВА, Е. В.] (1985), *Высказывание и его соотнесенность с действительностью*. Наука, Москва.
- PADUCHEVA, E. V. [ПАДУЧЕВА, Е. В.] (2004), *Динамические модели в семантике лексики. Языки славянской культуры*, Москва.
- PAVLOVA, E. K. – KASHKIN, E. V. [ПАВЛОВА, Е. К. – КАШКИН, Е. В.] (2011), Семантические особенности глаголов звука в коми-зырянском и хантыйском языках в типологической перспективе. In: KRETON, A. A. (ed.) [КРЕТОВ, А. А. (ред.)]. *Проблемы лексико-семантической типологии. Сборник научных трудов. Вып. 1*. Издательско-полиграфический центр ВГУ, Воронеж. 171–177.
- RAKHILINA, E. V. [РАХИЛИНА, Е. В.] (2008), *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*. Русские словари, Москва.
- RAKHILINA, EKATERINA (2015), *Semantic / lexical typology: verbs of falling and beyond. A talk at a seminar „Verbs, verb phrases and verbal categories”*. Jerusalem.
- RAKHILINA, E. V. – REZNIKOVA, T. I. [РАХИЛИНА, Е. В. – РЕЗНИКОВА, Т. И.] (2013), Фреймовый подход к лексической типологии. *Вопросы языкознания* 2: 3–31.
- RAKHILINA, EKATERINA – REZNIKOVA, TATIANA (2014), *Doing lexical typology with frames and semantic maps. Working papers by NRU HSE. Series WP BRP „Linguistics”*. 18.
- REZNIKOVA, TATIANA – RAKHILINA, EKATERINA – BONCH-OSMOLOVSKAYA, ANASTASIA (2012), Towards a typology of pain predicates. *Linguistics* 50: 421–465.
- SEREBRENNIKOV, B. A. – FEOKTISTOV, A. P. – POLJAKOV, O. E. (eds) [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – ФЕОКТИСТОВ, А. П. – ПОЛЯКОВ, О. Е.] (1998), *Мокшанско-русский словарь. Русский язык – Дигора*, Москва.
- TOLDOVA, SVETLANA (2015), Differential object marking in Moksha language. In: MANTILA, HARRI – SIVONEN, JARI – BRUNNI, SISO – LEINONEN, KAISA – PALVIAINEN, SANTERI (red.), *Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum, Oulu 2015. Book of abstracts*. University of Oulu, Oulu. 313–315.
- VENDLER, ZENO (1957), Verbs and times. *The philosophical review* 66: 143–160.
- WEINREICH, URIEL (1963), On the Semantic Structure of Language. In: GREENBERG, JOSEPH (ed.), *Universals of Language*. MIT Press, Cambridge, MA. 114–171.

ПАНЧЕНКО, СВЕТЛАНА

**Вариативность в процессе заимствования  
на материале лексики хантыйского происхождения  
в русских письменных источниках 1870–1930 гг.**

The research is based on the data of Russian written sources, published between 1870–1930. The author shows the existence of variants in the process of adaptation Khanty words in the Russian language in the late XIX – early XX century and analyzes the causes of variability on different linguistic levels.

Keywords: Khanty words, Russian written sources, variability in the process of borrowing.

Цель исследования – показать существование вариантов как закономерность процесса адаптации хантыйской лексики в русском языке конца XIX – начала XX в., проанализировать причины вариативности на разных языковых уровнях. Также привести новые фиксации из русских письменных источников, дополняющие словарь В. ШТЕЙНИЦА „Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache”.

Источниками исследования послужили 289 русских печатных работ 1870–1930 гг., а именно статьи в журналах и монографии, описывающие разные районы проживания „остяков” в бассейне р. Оби с притоками. Более 500 лексем, язык-источник которых не имел письменности до 1931 года, приводятся в русской графике и представляют интерес с точки зрения их адаптации в русском языке посредством функционирования в письменных текстах.

Комплексный анализ хантыйской лексики в источниках позволил проследить пути ее проникновения в русский язык и определить функцию того или иного исходно хантыйского слова в конкретном датированном тексте. Очевидная неоднородность хантыйских лексем по степени освоенности обусловила их распределение на I – слова-вкрапления (390 единиц) –, II – окказиональные заимствования (34 ед.) – и III – заимствования (77 ед.) по нескольким критериям: функциональному (указание в тексте на хантыйскую или русскую сферу употребления слова), формальному (степень графической, фонетической, морфологической ассимиляции), семантическому (степень смысловой ассимиляции), количественному (частотность фиксации) и лексикографическому (фиксация слова в словарях русского языка). Слово-вкрапление – лексема, употребляемая как вставка из хантыйского языка в русском тексте, переработанная на графико-фонетическом уровне с учетом графической и звуковой системы русского языка. Окказиональное заимствование – лексема, освоенная на графико-фонетическом и морфологическом уровне, но, наряду с призна-

Nyelvtudományi Közlemények 111: 363–378.

DOI: 10.15776/NyK.2015.111.19

ками вхождения в русскую речь автора, сохраняющая признаки „иностранности” и употребляемая в русском тексте в разовом порядке. Заимствование – лексема хантыйского происхождения, освоенная в русском языке и часто употребляемая в источниках. Критерии классификации и сравнительная характеристика лексики хантыйского происхождения даны в таблице 1:

Критерии освоения	I. Слово-вкрапление	II. Оказиональное заимствование	III. Заимствование
1. Функциональный: указание в тексте на языковую (хантыйскую или русскую) сферу употребления слова	Указание на употребление слова в хантыйском языке (прямого указания может не быть)	„Иностранность” слова показана графически и (или) словами	Указание на употребление слова в русском языке: в русских говорах или в речи автора текста (прямого указания может не быть)
2. Формальный: степень формальной ассимиляции слова (графической, фонетической, морфологической) в русском языке	Слово освоено на графико-фонетическом уровне	Слово освоено на графико-фонетическом, морфологическом уровне	Слово освоено на всех (графико-фонетическом, морфологическом, словообразовательном) уровнях языка (в тексте может быть только фиксация слова в словарной форме)
3. Семантический: степень семантической ассимиляции слова.	Дан перевод или (и) описание предмета или явления, называемого словом (толкования значения слова может не быть)	Дан перевод или (и) описание предмета или явления, называемого словом (толкования значения слова может не быть)	Слово семантически освоено, нет перевода (может быть пояснение незнакомой читателю местной реалии)
4. Количественный: частотность фиксации	Разовая фиксация в тексте, но может быть у многих авторов	Разовая фиксация в тексте, только у нескольких авторов	Частое употребление в одном и разных текстах, реже – единичные фиксации



5. Лексикографический: фиксация в словарях русского языка	–	–	Лексема – факт русского языка – имеет статус „языковое заимствование”
---	---	---	---

**Таблица 1.**  
**Критерии классификации лексики**

Лексика	I. Слова-вкрапления	II. Окказиональные заимствования	III. Заимствования
Все слова	452	34	77
Лексика в статусе только слова-вкрапления	390		
Заимствования в статусе слова-вкрапления		21	41

**Таблица 2.**  
**Вариативность в функциональном статусе лексики**

В текстах разных авторов и в разное время одно и то же слово может функционировать по-разному: быть только словом-вкраплением, иметь фиксацию и как слово-вкрапление, и как окказиональное заимствование или заимствование. Статистические данные отражены в таблице 2.

Варьирование в функциональном статусе конкретной лексемы свидетельствует о живом процессе заимствования. Например:

(1) I. *пун, панк, панх*. Васюган. „... называют их общим названием пун (собственно мухоморы)” (ШОСТАКОВИЧ 1882: 32). Вах. „Мухомор панк” (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910а: 8). Мухомор: „панх” (СКАЛОЗУБОВ 1913: 13).

II. *панга*. Тобольский север. „Шаман ест пангу – сушеный мухомор” (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1904: 95). Ср. вах., вас., варт., ликр., м.-юг. *paŋk*, н.-дем., фил., кон. *paŋx*, низ., шер., каз. *pəŋx* 'мухомор'. Ср. хант. > сиб.-рус. *панга* (DEWOS 1187–1188).

(2) I. *лимет, лемет*. Вах. „Орудия кедрового промысла: ... лёмес – по остячки *лимет*) (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910а: 30); ср.: „... рыба мелкими кусками подсушивается на особой сушилке на кострище – „кул-пянельте-леме (рыбу сушит сушилка)” (ШАТИЛОВ 1929: 42).

III. *лемес, лемез*. Вах. „... лёмес – по остячки *лимет*” (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910а: 30); „... Лепешки кладутся на железный лист или доску и сушатся на солнце или на *лемезах*, над костром” (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910б: 86) <

вах. *l̥əmat*; ср. вас. *jəmat*, тр.-юг., юг. *l̥əmat* 'полка; сушилки, подмости для сушки рыбы' (DEWOS 767).

Фиксация многих заимствований в статусе слова-вкрапления помогает установить исходное звучание и состав лексемы, верную этимологию слова, дают более полную картину его постепенного освоения в русском языке в графике, фонетике, морфологии, семантике. Данные письменных источников показывают диалектные варианты в хантыйском языке и варианты при русской передаче, а также позволяют увидеть изменения в целом. Примеры приведены в таблице 3.

I. Слово-вкрапление	III. Заимствование
I. <i>нюги-вей</i> Казым. „Обувь... летняя – из замши ( <i>нюги-вей</i> )” (Шухов 1916: 48).	III. <i>неговой, неговай, нюшвай</i> (опечатка по мнению ШТЕЙНИЦА). Сиб. „НЕГОВОЙ... сиб. летняя обувь остяков и русских, в Тобольском крае, из оленёвины, в роде чулок” (ДАЛЬ 1881, Т.2: 509] < хант. АЛКВИСТ (1880: 112) <i>ñuga-vai</i> 'хантыйские летние сапоги', ср. каз., сын. <i>ñiki</i> , обд. <i>ñiki</i> 'замша (каз., обд. из оленьей шкуры)'; низ., каз. <i>wej</i> , сын. <i>waj</i> , обд. <i>waj</i> 'пимы, сапоги из шкуры оленя' (каз., обд.), 'чулок' (сын.) (DEWOS 1032, 1559).
I. <i>патом-кул</i> Вах. „Мороженая рыба <i>пáтом-кул</i> ” (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910б: 86).	III. <i>патанка</i> . 1. Сургут. „... одно из любимых рыбных лакомств сургутян – »патанка«, т. е. сырая мерзлая рыба” (ШВЕЦОВ 1888: 68). 2. Самарово. „ <i>пáтанка</i> , сырая замороженная рыба” (ЛОПАРЕВ 1997: 228) < вас. <i>patəm kul</i> , тр.-юг. <i>pātəm kul</i> , каз. <i>pātəm хйл</i> 'мерзлая рыба' (DEWOS 467).
I. <i>холтимонь</i> „Нац. рыболовные сети Остяков, „холтимонь (Калдань, Колыдань)” (ФИНШ – БРЭМ 1882: 460–461).	III. <i>калыдань, колыдань, калгань</i> и др. варианты. Сиб. Ср. хант. вас. <i>koltta-jəγəl'-pəŋ</i> , кам., низ., шер. <i>хuttə-pun</i> , каз. <i>хəlti-pəŋ</i> , обд. <i>хəlti-pəŋ</i> , (АЛКВИСТ) <i>хулtti-pun</i> , сург. <i>koltta-pəŋ</i> , ирт. <i>ахулtti-pəŋ</i> 'калдан, мешковидная плавучая сеть с переметом' (DEWOS 482, 1172).

Таблица 3.

### Слова в функциональном статусе вкрапления и заимствования

#### Вариативность на графическом уровне

В письменных источниках отражена вариативность при передаче на письме структуры слова. В структурном отношении лексемы можно разделить на однословные и многокомпонентные. Из 452 слов-вкраплений этимоло-

гически 165 – двусоставные, 28 имеют 3 компонента, 4 состоят из 4 слов. Все заимствования оформлены как одно слово, при этом одно окказиональное заимствование и 8 освоенных заимствований этимологически – двусоставные. Приведем пример окказионального заимствования из 2 слов, единожды записанного ПАТКАНОВЫМ в 1891 в форме множественного числа, а позже воспроизведенного ШУХОВЫМ как слово-вкрапление в 1926 году и ЭРИСТОВЫМ как заимствование в 1933 году.

I. *тарнынъ-аре*. 1. Конда. „Неизвестны также той же молодежи старинные остяцкие песни про богатырей (*тарнынъ-аре*)” (ШУЛЬЦ 1926: 31). II. *târnyñ-âra*, \**таннык ара* 1. Иртыш. „... остяцкие *târnyñ-âp’ы* (ПАТКАНОВ 1891: 94). 2. Тобольский Север. „... поются... издалика идущие *таннык ары* – ’древние песни” (ЭРИСТОВ 1933: 50) < кон. *tárnəŋ ârə*, низ. *tarnəŋ ârə*, шер. *tarnəŋ ârə*, ’песня о героях’ (DEWOS 166, 1476), букв. ’военная песнь’.

При передаче в русской графике хантыйских сложных слов-вкраплений возникают варианты: 1) правильное членение на компоненты; 2) неправильное членение.

Графические варианты	Слово-вкрапление в русских источниках	Этимология
1. Правильное членение	Казым. Кедровка: „По-остяцки ’ногръ-тедэ-не’ (орехи съедающая баба)” (ШУХОВ 1916: 22).	~ каз. <i>пəхəр</i> ’кедровая шишка’, <i>лє-</i> ’есть’, <i>пє</i> ’женщина’ (DEWOS 994, 713, 977), букв. ’кедровую шишку съедающая женщина’. Ср. каз. <i>пəхəр-лєт-пє</i> , обд. <i>пəхəр-лєт-пє</i> ’сойка’, (АЛКВИСТ) бер. <i>pōgor-leta-nē</i> ’кедровка’ (DEWOS 995).
2. Неправильное членение: соединение отдельных или всех компонентов слова в одно.	Восточный склон Северного Урала. „... более легкие сани, <i>йорногель</i> ” (ФИНШ – БРЭМ 1882: 424). *Иртыш. 1. Девясил британский. 2. Ромашка простая: „ <i>вастохтуунъ-пумъ</i> ” (СКАЛОЗУБОВ 1913: 37, 43).	~ ср. каз. <i>jōrŋ qəł</i> ’легкие олени нарты с дощатой спинкой’ (DEWOS 406), ’ненецкая нарта’.  ~ ирт. <i>wăstə</i> ’желтый’, в.-дем. <i>oxtə</i> , кон. <i>ōxtə</i> , кр.-яр., цин., чесн. <i>oxtə</i> (? <i>ōxtə</i> ) ’поверхность, верх’, ирт.

		(РЕГ.) <i>оп, ип</i> 'большой', ирт. <i>пит</i> 'трава' (DEWOS 1637, 32, 110, 1165), 'с желтым верхом большая трава', ср. рус. диал. 'желтоцвет' (Самарово, Тобольский уезд) – девясил (СКАЛОЗУБОВ 1913: 37).
3. Неправильное членение: необоснованное деление каких-либо компонентов хантыйского слова на части.	Сургут. „На умышленного преступника смотрят, называя его »мычим-ях«” (ДМИТРИЕВ-МАМОНОВ 1884: 38).	~ вах., вас., тр.-юг., юг. <i>тісәһ</i> 'преступный', вах., вас. <i>јау</i> , тр.-юг., юг. <i>јау</i> 'люди' (DEWOS 889, 318), букв. 'преступные люди'.

Таблица 4.

## Графические варианты при передаче структуры слов-вкраплений

Существуют варианты записи слов-вкраплений у одного русского автора, знающего хантыйский язык: (1) *тонды-вешь* / *тонды-веш*; *ай-хоб* / *ай-хоб* (ШУХОВ 1916: 33, 53, 52, 56). (2) *дор-забль-юх* / *дорзабль-юх* (НОВИЦКИЙ 1928: 9).

У 11 однословных окказиональных заимствований наряду со слитным написанием может быть отделено дефисом или апострофом русское окончание: (1) *волтып-а*, *вороп-а*, *лян-ей*, *тучан-ы* (РУДЕНКО 1914: 40, 47, 55, 50), *чёмэх-а* (ДМИТРИЕВ-САДОВНИКОВ 1916: 10); (2) *лонх'и*, *менк'ом*, *тонх'и*, *хон'ы* (СМИРНОВ 1904: 141, 139), *торым'а* (БАРТЕНЕВ 1895: 489). Этот формальный признак показывает, что автор текста употребляет и осваивает в речи хантыйское слово с помощью русских словообразовательных и морфологических способов, понимая при этом его „инородность”.

При записи заимствований часто наблюдается отсутствие первоначального членения на компоненты: *калыдан*, *кырсем*, *неговои*, *ортик*, *патанка*, *соргамка*, *уткел*, *чеквой* (ЩАПОВ 1906: 478, ЛОПАРЕВ 1997: 226, ДАЛЬ 1881: 509, 490, ЛОПАРЕВ 1997: 130, ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1911: 86, БАРТЕНЕВ 1894: 129, ЛОПАРЕВ 1997: 231).

Причиной структурных изменений сложной лексемы во всех случаях является то, что авторы не осознают внутреннюю форму слова: или она им не знакома у слов-вкраплений или заимствованное слово полностью освоено. В силу непонимания значений отдельных компонентов при восприятии на слух русские авторы часто фонетически искажали первоначальное хантыйское сложное слово (выпадение гласных, упрощение групп согласных

звуков, др.) и/или записывали его часть или целое как одно простое слово. В отношении заимствований речь идет о более сложной графико-фонетико-морфологической трансформации.

Степень владения чужим языком у русских авторов влияет на выбор графических способов выделения лексем с целью привлечения внимания. В источниках существуют графические варианты написания лексем с разным регистром букв, шрифтом, кавычками и скобками. Одна четверть слов-вкраплений приводится в кавычках, из них 23 слова заключены также в скобки, например: „... в водах Ямала мы встретили... моржа атлантического (... по-хантыйски *Пенгмей*)” (ЕВЛАДОВ 1992: 95) ~ ср. шер., обд. *peŋk*, каз. *peŋk* 'зуб', шер., каз., сын. *wəj*, обд. *waj* 'зверь' (DEWOS 1188, 1562), букв. 'с зубами (т. е. клыками) зверь'. Ср. (АЛКВИСТ). *peŋk-voi* 'морж' (DEWOS 1189).

Большинство окказиональных заимствований употребляются в источниках в кавычках, но некоторые без особых знаков включены в контекст: Салым. „Тут же... лежат грубо выточенные из дерева изображения священных животных – помощников богатырей-тонхов: налива, юра и мамонта” (ГОРОДКОВ 1913: 58) < тр.-юг., юг., аг., сал. *tonk* 'божество – хранитель семьи, рода' (ТЕРЕШКИН 1981: 219); ср. в.-дем., кон., кр.-яр., низ., шер. *jur*, ср. ликр., м.-юг., тр.-юг., юг. *jör* 'мифическое водяное животное: водяное чудовище, „род мамонта” (в.-дем.)', 'водяное животное рода ящериц (кр.-яр.)', 'в воде живущее животное, упоминается вместе с мамонтом (вес) (юг., кон.)' (DEWOS 402).

Графические варианты написания лексемы в одном тексте свидетельствуют об изменении функционального статуса. Впервые слово вводится и функционирует в тексте как иноязычное вкрапление: ставится в им. падеже в кавычки-маркеры или в скобки, сопровождается толкованием его значения, а далее автор употребляет его в контексте как индивидуальное заимствование в русских косвенных падежах. Например:

(1) Казым. „Инструмент для выделки лодок (*керан*)... Он состоит из долота с загнутыми краями и насаженного на топорщище”. „*Кераном* он выбирает внутреннюю часть днища” (ШУХОВ 1916: 43, 52).

(2) Обдорск. „... Каждая остячка имеет швейный мешок (*тучан*), сшитый из лоскутков оленьих мехов и замши;... (металлическими подвесками) еще и теперь украшают »*тучан*«-ы” (РУДЕНКО 1914: 50).

Из всех заимствований одна треть имеет хотя бы одну фиксацию в кавычках, например: „По... »*сорам*« и расходится... рыба” (ПАТКАНОВ 1905: 309). „В... свободные места ставят »*важаны*«” (Россия 1907: 309). Возможно, так выделяются слова, называющие специфические местные реалии, незнакомые читателю печатных изданий.

3 окказионализма и 12 заимствований приведены как синонимы после русского слова в скобках, например:

(1) II. „Для соболиной охоты... пользуются сетями (*кулунами*)” (ШУЛЬЦ 1926: 35).

(2) III. „... ставят... в разливах (*корах*) сети” (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910б: 72).

Меньше всего графически выделяются в текстах заимствования, что свидетельствует об освоенности лексики в речи русских авторов.

### Вариативность на фонетическом уровне

Запись слов в русских источниках отражает 1) фонетические процессы при употреблении слова в хантыйской речи; 2) диалектные варианты в фонетике исходного языка; 3) пути освоения слова в русском языке. Анализ фонетических изменений при фиксации лексем в источниках показал, что все слова в той или иной степени переработаны с учетом закономерностей звуковой системы русского языка. Однако в отличие от слов-вкраплений фонетическое освоение заимствований сопровождается их морфологической, словообразовательной и семантической адаптацией. Также следует различать слова-вкрапления и окказиональные заимствования, записанные конкретными авторами, от некоторых зафиксированных заимствований, отражающих звучание освоенных слов в русских диалектах Сибири.

Вариативность при передаче звуков на письме – это закономерность, причем причины появления фонетических вариантов различны:

1. Один автор по-разному передает на письме звучание слова, принадлежащего к одному хантыйскому диалекту. Наиболее частотные явления: 1) чередование гласных в безударном слоге слова, 2) чередование парных согласных. Примеры:

(1) I. Васюган. *тора́м, тору́м, тором, тарым* (ПЛОТНИКОВ 1901: 41, 61, 65, 196),

(2) I. Вах. *лонг, лонх* (ФИНШ – БРЭМ 1882: 491).

(3) III. *калдан, колыдан* (ФИНШ – БРЭМ 1882: 460–461).

Есть записи, отражающие вариации устной хантыйской речи с изменением или редукцией звука в сравнении с более поздней фиксацией слова в словаре ШТЕЙНИЦА: Обдорское „... Приходит „*туд-хап* (огненная лодка)” (БАРТЕНЕВ 1896: 115) ~ обд. *tut* 'огонь', *хар* 'лодка' (DEWOS 1420, 529) 'огненная лодка'. Ср. обд. *tutəŋ хар* 'пароход' (DEWOS 529).

2. Авторы передают один хантыйский звук в слове в разных текстах по-разному. Очевидно большое разнообразие передачи специфических хантыйских звуков: [ə] – ноль звука, *e, o, a, y*; [ü] – *y, ы*; [ɣ] – *к, х, ç*; [ɬ] – *л, т*; [ŋ] – *н, нк, нг*; [ʃ] – *с, ć, ш*; [w] – *в, у*. Например:

(1) I. Вах. *söymät lăwät* 'тонкая белая верхняя пленка бересты' (все хантыйские формы здесь и далее даны по словарю ШТЕЙНИЦА) (DEWOS 1319, 792) – *сюгме-лыват* (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910а: 21), *сугме-луват* (ШАТИЛОВ 1929: 49).

(2) I. Обд. *ńawrem* 'дитя' (DEWOS 1038] – *нявромъ* (ДМИТРИЕВ-МАМОНОВ 1884: 9), *няурэм* (ДМИТРИЕВ-САДОВНИКОВ 1915: 311).

(3) III. Низ., шер. *ıjät*, каз. *wqjät*, обд. южнее с. Обд. *ojät* 'низменный луговой берег Оби' (DEWOS 25) – \**воет* (ВОЛОСТИ 1895: 113), \**войт* (ЧАЛИКОВ 1929: 32).

3. Слово имеет фонетические варианты в разных хантыйских диалектах, что отражено в русских источниках. Примеры:

(1) I. кон. *õxčät* – *охчам* (ШУЛЬЦ 1926: 52), низ., шер., каз., сын. *õxšat* – ср. Сухорукские – *охшан* (ГОЛОВАЧЕВ 1886: 179), обд. *õxšat* – *оксан* (ФИНШ – БРЭМ 1882: 336), *охсам* (РУДЕНКО 1914: 45) – 'платок'.

(2) III. низ. *utlär*, каз. *wqtlär*, сын. *utlär*, обд. *otlär*, (АЛКВИСТ) *votlip*, *ütlip* – Тобольская губерния – *вотлиб* (НОВИЦКИЙ 1928: 5), г. Березов – *вотлип* [ЩАПОВ 1906: 478], с. Обдорское – *отлип* (БАРТЕНЕВ 1894: 129), ср.: хант. *wqtlär* (т. е. каз.) > рус. диал. *вотлеп*, *отлеп* (DEWOS 1556).

Новые данные в сравнении со словарем хантыйского языка В. ШТЕЙНИЦА:

(1) Вас. *kot-löy* 'костяная пластинка для защиты запястья' (DEWOS 698) – ср. Вах – *кот-лук* (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910а: 28), Сургут – *кет-лук* (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1904: 128).

(2) Каз. *tönti-weš* 'берестяная маска' (DEWOS 1597) – ср. Аган *тунсах-уанч* (МИТУСОВА 1926: 12), Казым *тонды-вешь* (ШУХОВ 1916: 33).

4. В источниках есть фонетические фиксации лексемы-заимствования в статусе слова-вкрапления. Такие вариантные данные помогают установить правильную этимологию слова, проследить этапы освоения в русском языке. Примеры приведены выше в таблице 3.

### Вариативность на морфологическом уровне

Слова-вкрапления не проявляют свои грамматические характеристики в текстах. Они вставлены в русский текст и графически выделены. Адаптация заимствований проявлена так: спряжение глаголов, оформление рода у имен существительных, согласование их с прилагательными, склонение с разными словоформами в источниках. Большинство лексем фиксируется с окончательно оформленной разновидностью рода, однако отмечены слова, представленные формами разного рода: лексемы в женском и мужском роде в разных текстах:

(1) „*Кайма* – оленное пастбище” (Дунин-Горкавич 1897: 2); „... рисунок оленного *»кайма«* (пастбища)” (Дунин-Горкавич 1911: 122).

(2) „*Кор* – лесная площадь, затопляемая во время разлива водою” (Дунин-Горкавич 1910б: 55); „Зыбучее моховое болото, чистое, называется *»янга«*, такое же осоковое – *»жора«*” (Шульц 1926: 23).

Большинство существительных мужского рода имеет в имен. падеже мн. числа окончание *-ы (-и)*, однако ряд слов оканчивается в этом случае на ударное *-а*: *важаны, еганы, карыши, менги, муксуны, саибы*, т. д. и *колега, норыма, воета, чугаса*. Зафиксированные варианты флексии *сора, соры* у одного слова в разных письменных источниках одинаково частотны.

Несколько существительных, этимоны которых имеют в хантыйском форму ед. числа, зафиксировано в источниках только во мн. числе: II. *ачи* 'загороди', III. *воета* 'луга', причем лексемы II. *нымыды*, III. *кенчики, кенчуры, норыма* при адаптации оформлены во множ. числе аналогично русским словам, обозначающим родовые понятия: *лыжи, носки, ботинки, вешала*.

Морфологическое освоение сопровождается и словообразовательными процессами на двух уровнях: 1) при первичном заимствовании лексики из хантыйского языка в русский; 2) при функционировании заимствованной лексики в русском языке и появлении производных слов. Из 17 заимствований с производными в источниках 9 образуют только одно новое слово, а 8 имеют вариации частей речи (прил., сущ., гл.). Примеры дериватов приведены в таблице 5.

Заимствование	Глаголы	Прилагательные	Существительные
<i>нур</i>	<i>нур-и-ть</i> (Даль 1881: 560)		



<i>важан</i>	<i>важан-и-ть</i> (ВАРПАХОВСКИЙ 1898: 28)	<i>важен-н-ый</i> (ХОНДАЖЕВСКИЙ 1880: 12) <i>важан-н-ый</i> (ДМИТРИЕВ-САДОВНИКОВ 1926: 157)	
<i>колыдан</i>	<i>ка(о)лыдан-и-ть</i> (ДАЛЬ 1881: 79)	<i>калыдан-ный</i> (ДАЛЬ 1881: 79)	<i>колдан-щик</i> (ВАРПАХОВСКИЙ 1898: 67]
<i>муксун</i>		<i>муксун-н-ый</i> <i>муксун-ов-ый</i> (ДАЛЬ 1881: 358) <i>муксун-ий</i> (РУБАКИН 1898: 46)	<i>недо-муксун-ок</i> (БАРТЕНЕВ 1894: 129) <i>муксун-ник</i> (ДАЛЬ 1881: 358) <i>муксун-ов-очк-а</i> (ДОРОНИН 1925: 4)

Таблица 5.

## Производные от заимствований-существительных

## Вариативность на лексико-семантическом уровне

Варьирование в источниках связано с 1) многозначностью лексем в хантыйском языке, 2) способами их передачи по-русски и 3) адаптацией слов в процессе заимствования.

Лексическая вариативность в хантыйском языке отражена в словах-вкраплениях, зафиксированных намного позднее в словаре ШТЕЙНИЦА, которые обладают в источниках другими семантическими оттенками за счет новых компонентов в сложном слове или за счет новых значений. Например:

(1) *лыбыт-этты-тылис*. Казым. „Май – *Лыбыт-этты-тылис* (месяц листьев)” (ШУХОВ 1916: 30) ~ каз. *l̥pət-t̥l̥əs* 'месяц листьев', *et-* 'появиться' (DEWOS 201, 851–852, 1431), букв. 'месяц появляющихся листьев'.

(2) *пулен-верты-юх*. Березовский уезд. „Прялка” (СКАЛОЗУБОВ 1905: 4) ~ каз. *roləp*, сын. *puləp* 'конопля', *wer-* 'делать', каз., сын. *j̥j̥x* 'дерево'

(DEWOS 1150, 1614, 331), букв. 'дерево для выделявания конопли'. Ср. вас. *pōlən wōččə juŋ* букв. 'дерево для разминания конопли' (DEWOS 1151).

Полисемия в языке-источнике проявлена и в группе сложных лексем с компонентом *юх* 'дерево'. В текстах он представлен в 3 общих значениях на основе метонимии: 1) 'дерево-растение', 2) 'дерево-материал', 3) 'при-способление из дерева', „напр., палка, стропило, вежа” (DEWOS 331–333). Примеры:

(1) *нѣхта-юхъ*, *налга-юхъ*. Пихта: 1. Алешкины. 'нѣхта-юхъ'. 2. Обдорск. 'налга-юхъ' [СКАЛОЗУБОВ 1913: 8] ~ 1. низ. *ńōtχə*, 2. обд. *ńālyχə* 'пихта' низ., обд. *juχ* 'дерево' (DEWOS 1049, 331), 'пихта-дерево'.

(2) *туть-юхъ*. Тобольский Север. „уть-юхъ – дрова” (Списки населенных мест, 1871: CLXIX) ~ ср. вах. *tōŋə'-juŋ*, шер. *tūt-juχ*, каз., сын. *tūt-jūχ* 'дрова' DEWOS 331), букв. 'огня дерево'.

(3) См. выше *пулен-верты-юх*.

Из 30 слов этой группы 11 лексем не зафиксированы в словаре ШТЕЙНИЦА в многокомпонентном виде, 10 приведены в других диалектах и 9 воспроизведены в словаре – такая вариативность показывает значимость данных из русских письменных источников как дополнительных сведений об ареале распространения слов.

Авторы текстов по-разному толковали значения приводимых ими иноязычных слов. Слова-вкрапления в подавляющем большинстве случаев переводятся правильно. Чаще всего не сохраняется структура многокомпонентных лексем (сущ. или „прил. + сущ.”): 1) либо используются литературные общеупотребительные термины, которые обобщают значение слова и не передают признаки реалии при номинации или метафору, 2) либо опускается оттенок значения, выраженный каким-либо компонентом сложного слова, при сохранении смысловой доминанты. Например:

(1) *пиде-вонзель*. г. Березов. „Водяника черная или вороника: ... »пиде-вонзель«» (СКАЛОЗУБОВ 1913: 28) ~ (АЛКВИСТ) *pita*, *piti* 'черный', *īn* 'большой', *set* 'глаз' (DEWOS 1135, 110, 1338], букв. 'черный большой глаз'.

(2) *ёголь-няль*. Вах. „Стрела ёголь-няль” (ДУНИН-ГОРКАВИЧ 1910а: 28) ~ вах., вас. *jōŋəl* 'охотничий лук', *ńal* 'стрела' (DEWOS 339, 1040), 'стрела охотничьего лука'.

Наряду с этим при переводе трети многокомпонентных лексем буквально передается и их значение, и внутренняя форма. Например:

паны янтэвъ согэнь. Вах. „... Паны янтэвъ согэнь, дратвой шитая куженька, куженька для варки” (ДМИТРИЕВ-САДОВНИКОВ 1916: 11, 12) ~ вах. *pānə* 'нитки', *jant-* 'шить', *sɔɣən* 'чуман, большой сосуд из бересты' (DEWOS 1174, 380, 1319–1320), 'нитками шитый чуман', ср. вах. *pān jan-təw sɔɣən*, вас. *pāna jantəm sɔɣən* 'сосуд из бересты' (вах.: плоский; вас.: для рыбы, хлеба, др.) (DEWOS 1174).

При переводе и пояснении слова-вкрапления остаются фактом хантыйского языка без процессов трансформации значения слова в новой языковой среде. Более сложные процессы происходят с заимствованиями.

В подавляющем большинстве случаев заимствованное слово используется в русском языке в своем изначально прямом значении. Наличие многих фиксаций в разных источниках (речевых вариантов) наряду с другими критериями освоенности (см. таблицу 1) позволяет выявить 19 лексем с очевидным статусом заимствования в русском узусе, хотя они и не представлены как „рус. диал.” или „рус. зап.-сиб.” в словаре ШТЕЙНИЦА: 1) лексика природы (3 единицы), 2) рыболовные термины (8 единиц), 3) бытовая лексика (8 единиц). Приведем примеры таких освоенных заимствований с вариантами, зафиксированными в источниках:

(1) III. \*воет, \*войт. Тобольская губерния. Поемный луг < каз. *wqjət* 'низменный луговой берег Оби' (DEWOS 25).

(2) III. \*соргамка, \*саргамка, саграмка. Сургут. Сырая рыба. С учетом одинакового ареала распространения и формы слова можно допустить, что процесс его освоения аналогичен адаптации слова *патанка*. Тогда *саграмка* < *саргамка* < *саграм* хул < ликр., м.-юг., тр.-юг. *sāɣər-*, тр.-юг. *səɣrā*, ирт. *səwər-* 'рубить', тр.-юг. *sāɣrīl-* 'рубить, косить', *sāɣrət-* (*səɣrəte*) 'ударить топором или ножом', варт., м.-юг., тр.-юг., юг. *kul* 'рыба' (DEWOS 1321–1322, 466), 'рубленая рыба'.

(3) I. юган, ёган, ега, еган, ёган. III. еган, ёган. Тобольский север. Река < вах., вас. *jɔɣən*, в.-дем. *-jōɣən*, низ., шер., обд. *jōɣan*, каз., сын. *jōɣan* 'река' (DEWOS 321).

Рассмотренные факты вариативности помогают в дальнейших разноречивых реконструкциях и сопоставлениях при анализе взаимодействия языков. Очевидно, что слова, собранные задолго до создания словаря хантыйского языка ШТЕЙНИЦА, являются также ценным материалом в свете ареальной лингвистики, фонетики, диалектологии и лексикологии хантыйского языка. Кроме лингвистической сферы данные можно использовать при изучении фольклора, археологии, истории хантыйского народа.

### Литература

- БАРТЕНЕВ, В. (1869), На крайнем северо-западе Сибири: Очерки Обдорского края. Типо-литография М. П. Пайкина, С. Петербург.
- БАРТЕНЕВ, В. В. (1894), О русском языке в Обдорском крае. Живая старина. Вып. 1. Отделение этнографии ИРГО, С. Петербург.
- БАРТЕНЕВ В. (1895), Погребальные обычаи Обдорских Остяков. Живая старина. Вып. III–IV. Отделение этнографии ИРГО, С. Петербург.
- ВАРПАХОВСКИЙ, Н. А. (1898), Рыболовство в бассейне реки Оби. Том I. Орудия рыболовства и продукты рыбного промысла. Типография С.-Петербургского Градоначальства, С. Петербург.
- Волости и населенные места 1893 года. Тобольская и Енисейская губернии. 1895. Вып. 10. Тобольская губерния. Тип. В. Безобразова и Комп., С. Петербург.
- ГОЛОВACHEВ, П. М. (1886), Путешествие итальянца Сомье по Сибири. Сибирский сборник. Кн. I. С. Н. М. Ядрицев, С. Петербург.
- ГОРОДКОВ, Б. (1913), Поездка в Салымский край. Ежегодник Тобольского Губернского Музея. Вып. XXI. Типография Епархиального братства, Тобольск.
- ДАЛЬ, В. И. (1881), Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Том второй. И–О. Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, С. Петербург – Москва.
- ДМИТРИЕВ-МАМОНОВ, А. И. (1884), Голодников К. М. Памятная книжка Тобольской губернии на 1884 год. Тобольский губернский статистический комитет, Тобольск.
- ДМИТРИЕВ-САДОВНИКОВ, Гр. (1915), Картинки из жизни ваховского остяченка. Известия Архангельского Общества изучения Русского Севера 9. Губернская Типография, Архангельск. 307–311.
- ДМИТРИЕВ-САДОВНИКОВ, Гр. (1916), Бересто и изделия из него у остяков р. Ваха. Живая старина. Вып. I. Прил. 4. [б. и.] Петроград. 8–14.
- ДМИТРИЕВ-САДОВНИКОВ, Г. М. (1926), Рыболовные осенние и зимние промыслы окрестностей Обдорска. Урал 8: 157–177. Сверд. изд. Уралплана, Свердловск.
- ДОРONIN, Г. (1925), На чердаках. (Из зауральской деревни). Наш край 2–3. Издание общества изучения края при музее Тобольского севера, Тобольск. 1–6.
- ДУНИН-ГОРКАВИЧ, А. А. (1897), Словарь технических терминов, употребляющихся в работе. Север Тобольской губернии. Опыт описания страны, её естественных богатств и промышленной деятельности её населения. Издание Тобольского Губернского Музея, Тобольск. 1–4.
- ДУНИН-ГОРКАВИЧ, А. А. (1904), Тобольский Север. Общий обзор страны, её естественных богатств и промышленной деятельности населения. Типография В. Киришаума, С. Петербург.
- ДУНИН-ГОРКАВИЧ, А. А. (1910а), Русско–остяцко–самоедский практический словарь наиболее употребительных слов. Типография Епархиального братства, Тобольск.
- ДУНИН-ГОРКАВИЧ, А. А. (1910б), Тобольский Север. Географическое и статистико-экономическое описание страны по отдельным географическим районам. Том II. Губернская типография, Тобольск.

- Дунин-Горкавич, А. А. (1911), *Тобольский север*. Том III. Этнографический очерк местных инородцев. Губернская типография, Тобольск.
- Евладов, В. П. (1992), *По тундрам Ямала к Белому Острову. Экспедиция на Крайний Север полуострова Ямал в 1928–1929 гг.* Слово, Тюмень
- ЛОПАРЕВ, Х. М. (1997), *Самарово, село Тобольской губернии и округа: хроника, воспоминания и материалы о его прошлом.* СофтДизайн, Тюмень.
- Новицкий, В. М. (1928), *Отчет исследовательского и лечебного отряда общества изучения края при Госмузее Тобсевера. Бюллетень Общества изучения края при Музее Тобольского Севера 1. Общество Изучен. Края при Музее Тоб. Севера, Тобольск. 1–24.*
- МИТУСОВА, Р. (1926), *Медвежий праздник у аганских остяков Сургутского р., Тобольского округа. Тобольский край 1. Тобольск. окр. плановая комис., Окр. ком. Севера и О-во изучения края, Тобольск. 11–14.*
- ПАТКАНОВ, С. (1891), *Стародавняя жизнь остяков и их богатыри по былинам и сказаниям. Живая старина. Вып. III, отдел I. Типография Е. Евдокимова, С. Петербург.*
- ПАТКАНОВ, С. (1905), *Отечественное. Азиатская Россия. Ч. I: Сибирь. Т-ва И. Н. Кушнеревъ и Ко, С. Петербург.*
- ПЛОТНИКОВ, А. Ф. (1901), *Нарымский край. Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению статистики. Т. X, вып. I. Типография В. Ф. Киршбаума, С. Петербург.*
- Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под редакцией П. П. Семенова-Тянь-Шанского. Т. XVI. *Западная Сибирь. Издание А. Ф. Девриена, С. Петербург.*
- РУБАКИН, Н. (1898), *Рассказы о Западной Сибири или о губерниях Тобольской, Томской, и как там живут люди. Изд-е Посредника, Москва.*
- РУДЕНКО, С. (1914), *Предметы из остяцкого могильника возле Обдорска. Материалы по этнографии России. Т. II. Т-во Р. Голике и А. Вильборг, С. Петербург. 35–56.*
- СКАЛОЗУБОВ, Н. Л. (1905), *Хроника Музея за 1901 г. Ежегодник Тобольского Губернского Музея. Вып. XIV. Типография Епархиального Братства, Тобольск. 1–7.*
- СКАЛОЗУБОВ, Н. Л. (1913), *Ботанический словарь. Народные названия растений Тобольской губернии дикорастущих и некоторых культурных. Ежегодник Тобольского Губернского Музея. Вып. XXI. II. Типография Епархиального Братства, Тобольск. 1–87.*
- СМИРНОВ, И. (1904), *Остяки и вогулы (югра). Историко-этнографический очерк. Вестник и Библиотека Самообразования. Типография Брокгауз-Ефрон, С. Петербург. 61–68, 99–104, 136–149.*
- Списки населенных мест Российской империи... Т. LX. *Тобольская губерния. Список населенных мест по сведениям 1868–1869 годов. Издан Центральным Статистическим Комитетом Министерства Внутренних Дел, С. Петербург.*
- ТЕРЕШКИН, Н. И. (1981), *Словарь восточно-хантыйских диалектов. Наука, Ленинград.*

- ФИНШ, О. – БРЭМ, А. (1882), Путешествие в Западную Сибирь. Типография М. Н. Лаврова и К°, Москва.
- ХОНДАЖЕВСКИЙ, Н. К. (1880), Зимнее исследование нагорного берега Иртыша от Тобольска до Самарова и северных тундр между Обскою губою и Сургутом. Записки Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Кн. II. Типография Окружного штаба, Омск. 1–32.
- ЧАЛИКОВ, Б. Г. (1929), Журнал гидробиологических станций Казымского научно-исследовательского отряда Общества летом 1926 года. Бюллетень Общества изучения края при Музее Тобольского Севера. 1–2. Общество Изучен. Края при Музее Тоб. Севера, Тобольск. 29–34.
- ШАТИЛОВ, М. (1929), Пища Ваховских остяков. Труды Томского краевого музея. Тип. Кр. Зн., Томск. 41–50.
- ШВЕЦОВ, С. (1888), Очерк Сургутского края. Записки Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Кн. X. [б. и.] Омск. 1–87.
- ШОСТАКОВИЧ, Б. (1882), Промыслы Нарымского края. Записки Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Кн. IV. Тип. Окружного штаба, Омск. 1–40.
- ШУЛЬЦ, Л. Р. (1926), Очерк Кондинского района. Урал: Техничко-экономический сборник. Вып. 8: Уральский Север. Ч. I. Уралоблисполком, Свердловск. 19–57.
- ШУХОВ, И. Н. (1916), Река Казым и ее обитатели. Ежегодник Тобольского Губернского Музея. Вып. XXVI. Типография Епархиального Братства, Тобольск. 1–57.
- ЩАПОВ, А. П. (1906), Историко-этнографическая организация русского народонаселения. Сочинения А. П. Щапова. Том 2. Изд. М. В. Пирожкова, С. Петербург. 398–480.
- ЭРИСТОВ, А. (1933), Уральский север. Антирелигиозные очерки Тобольского края. Уралогиз, Свердловск – Москва.
- ANLQVIST, AUGUST (1880), Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Forschungen auf dem Gebiete der ural-altaischen Sprachen. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- DEWOS = STEINITZ 1966–1991.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1991), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin. = DEWOS.

PLESHAK, POLINA

## **Semantics and morphosyntax of Moksha possessive constructions<sup>1</sup>**

The goal of this paper is to present an overview of possessive NPs in the Moksha language, involving the examination of their structural types and description of the factors that influence the choice of a possessive construction.

Keywords: possessive constructions, semantic relations, Moksha, animacy, referentiality.

### **1. Introduction**

Our analysis of possessive constructions in Moksha is based on the typological work of KOPTJEVSKAJA-TAMM (2002), who defines possessive constructions as those which refer to LEGAL OWNERSHIP (*the girl's hat / the hat of the girl*), KINSHIP (*the girl's mother / the mother of the girl*) or BODY-PART relations (*the girl's hand / the hand of the girl*), but cross-linguistically can also encode many other meanings, such as MATERIAL (*a ring of gold*) or PURPOSE (*the woman dress*<sup>2</sup>). Different languages split this semantic zone in different ways. KOPTJEVSKAJA-TAMM presents the structural types of possessive NPs in the European languages and describes general tendencies of how this zone may be organized. All these issues are investigated in her project with the focus on both the typological generalizations and the specifics of each particular language.

KOPTJEVSKAJA-TAMM's research is based on more than 30 languages of Europe, including Armenian, Basque, Megrelian and even Swedish Sign Language. The data from more or less all modern Finno-Ugric languages is also presented. Although Mordvin is presented as one language and the only example that we can find is taken from Erzya-mordvin. So that there is no Moksha data in it.

The Moksha language belongs to the Mordvinic branch of the Finno-Ugric group of the Uralic language family. This research is based on our field data collected in the villages of Ljesnoje Tsibajevo and Ljesnoje Ardashevo (the Temnikov district, the Republic of Mordovia).

The only source of information about possession in Moksha is FEOKTISTOV 1963, but its main subject is the use of possessive suffixes. FEOKTISTOV lists the types of syntactical constructions that refer to possessive relations without any

---

<sup>1</sup> Supported by Russian Foundation for Basic Research, grant 13-06-00884 A.

<sup>2</sup> In English this construction is not possessive.

detailed account of the semantic variation within the domain of possessiveness. In the existing grammars of the Moksha language (KOLJADĚNKOV 1954, CYGANKIN 1980) possessive constructions are not discussed in any detail. So Moksha data are not abundant in the typological papers.

There are some studies about the possessive constructions of other Finno-Ugric languages: on Erzya (RUETER 2005, 2010), on Komi (NEKRASOVA 2002), on Cheremis (KANGASMAA-MINN 1966, 1969) and on Udmurt (EDYGAROVA 2010), but these studies are concentrated on possessor marking and do not consider (except the last one) the construction as a whole and the relations between the elements of a NP. As a consequence, they do not take into account the semantic relations within a NP.

The consideration of possessive constructions as a whole is more convenient because there are some languages with possessive affixes where the marking of a Head can depend on the marking of a possessor. Moksha also belongs to this type of languages.

The first goal of this paper is to show the main types of possessive constructions in Moksha in terms of KOPTJEVSKAJA-TAMM's approach.

The second goal following from the previous one is to determine which of the peripheral relations take possessive marking in Moksha and which do not.

The paper has the following structure. Section 1 describes the range of possessive constructions available in Moksha. In Section 2 we formulate which semantic relations should be examined in our research. And outline typological generalizations proposed by KOPTJEVSKAJA-TAMM. The Section 3 is the main section where we match constructions with relations they encode. Section 4 draws conclusions.

### 1. The basic possessive constructions in Moksha

The Moksha language has a huge variety of NP formal types, as it is rich in marking devices. It has 3 declinations (basic, definite and possessive) and a large set of cases.

The dependent of NP can be:

1. in Genitive of the Definite or the Possessive declination<sup>3</sup>
2. in Genitive of the Basic declination
3. Unmarked

The head of NP can:

1. have a Possessive marker (be in the Possessive declination)

---

<sup>3</sup> The syntactic behavior of these two types of Genitive is the same. So we will not distinguish them.



2. not to have a Possessive marker (to have a marker triggered by external syntactic context)

The basic word order in a Moksha NP is Dependent + Head.

Now we can calculate all logically possible combinations:

1. Dependent\_Gen.Def/Poss + Head\_Poss
2. Dependent\_Gen<sup>4</sup> + Head\_Poss
3. Dependent + Head\_Poss
4. Dependent\_Gen.Def/Poss + Head
5. Dependent\_Gen + Head
6. Dependent + Head

But only 5 of them are used in Moksha. Type 3, which represents the Head-marking construction, is impossible. All the other types are represented in Moksha and we can also relate them to the classification of the structural types of possessive NPs in the European languages [KOPTJEVSKAJA-TAMM 2002].

A. Double-marking:

This type has two subtypes in Moksha:

1. Dependent\_Gen.Def/Poss + Head\_Poss

(1) <i>ćora-ŋ</i>	<i>al'a-c</i>	<i>kunda-j</i>	<i>kaŋ-t</i>
boy-DEF.SG.GEN	father-3SG.POSS.SG	catch-NPST.3SG	fish-PL
'The boy's father fishes.' <sup>5</sup>			

This is the main construction that encodes possessive relations. If the Dependent is a proper name, the default choice is the other subtype of Double-marking:

2. Dependent\_Gen + Head\_Poss

(2) <i>pet'e-ŋ</i>	<i>d'ed'a-c</i>	<i>lac</i>	<i>sta-j</i>
Peter-GEN	mother-3SG.POSS.SG	well	sew-NPST.3SG
'Peter's mother sews well.'			

It does not follow from (2) that the use of the first construction would be ungrammatical here. However, native speakers prefer the Basic declination on proper names.

The possessive marker is obligatory only with 3 first direct<sup>6</sup> cases: Nominative, Genitive and Dative. If the NP is in an oblique case, the first response of

<sup>4</sup> Here and further Gen signifies Genitive of the Basic declination.

<sup>5</sup> All examples used in this paper were generated by the native speakers and are taken from our field data.

<sup>6</sup> The terminology comes from BLAKE 1994.

native speakers is always without a possessive marker. Still, possessive marking is not prohibited here (PLEŠAK 2015).

B. Dependent-marking:

#### 4. Dependent\_Gen.Def/Poss\_Head

- (3) *št'ər-ńε-ś*                      *jarca-j*                      *jam-də*                      *ćora-ńε-t'*  
 girl-DIM-DEF.SG eat-NPST.3.SG porridge-ABL boy- DIM-DEF.SG.GEN  
*kuću-sə*  
 spoon-IN  
 'The girl is eating porridge with the spoon of the boy'.

It should be noted that the first three subtypes illustrated in examples (1–3) are the variants of a single type and refer to the same semantic relations. We will call this type *ćora-t' al'a-c* and it will mean the following for us:

The Dependent is in Genitive of the Definite declination if it is not a proper name and in Genitive of the Basic declination if it is a proper name.

The possessive marker is obligatory if the NP is not in an oblique case.

Some other relations that could be possessive in the languages of the world can be encoded with the next construction:

#### 5. Dependent\_Gen+Head

- (4) *ava-ń*                      *panar-ś*                      *povfta-f*                      *lavka-t'*                      *es-ə*  
 woman-GEN dress-DEF.SG hang-PTCP.RES shop-DEF.SG.GEN in-IN  
 'The woman dress is hanging in the shop.'

Here the Genitive is not in the Definite, but in the Basic declination, even though the dependent is a common noun. Only Definite Genitive requires possessive marking on the Head (a dependent – proper name is an exception). As regards a dependent in Indefinite Genitive, it is incompatible with the Possessive declination on the head regardless of the syntactic position of a NP.

This type will be called *ava-ń panar*.

The last type (6. Dependent + Head) looks very much like the construction called *J u x t a p o s i t i o n* in KOPTJEVSKAJA-TAMM 2002.

This type is peripheral for our research, and it is a little inhomogeneous. In one of the subtypes of Juxtaposition construction the Dependent and the Head can not have their own dependents. In the other two they can and the difference between the two last subtypes is in word order. Moreover, all of them refer to different semantic relations. Later we will provide more details on the differences between the Juxtaposition constructions.

- (5) *mon*                      *mol'-əń viř-θ*                      *ki-va*  
 1sg                      walk forest-θ                      road-PROL  
 'I was walking on a wood road.'

## 2. Typological generalizations (for languages of Europe) and our expectations

### 2.1. Which relations could be possessive?

As has been mentioned above, there are plenty of meanings that can be expressed by the same construction as the core possessive relations like legal ownership or body-part. All these relations form a scale: the relations situated on the top are more frequently marked as possessive ones. Here is our list of semantic relations based on KOPTJEVSKAJA-TAMM 2002, 2003, 2004:

kinship relations (Peter's mother)  
 social relations (Peter's neighbour)  
 author or originator (Peter's poem)  
 carrier of properties (Peter's braveness)  
 group-member (Peter's class)  
 legal ownership (Peter's house, the girl's hat), disposal (Peter's office)  
 body-part relations (Peter's leg)  
 part-whole relations (the mountain's top)  
 locative (Stockholm's banks)  
 temporal (Monday's performance)  
 predestination (woman dress)  
 species (the apple tree)  
 group-membership (a kennel of wolves)  
 time (the autumn flower)  
 purpose (the bread knife)  
 material (a golden cup)  
 measure/quantity (a ship of thousand tons)  
 age (a girl of 17 years)  
 producer/origin/agent (sheep milk cheese)  
 pseudo-partitive relations (a cup of tea, a slice of bread)

The first seven relations in boldface are the core ones (we use them to determine possessive constructions). We will check if all these core relations are expressed by the same construction in Moksha. We will also find out how the other relations behave and which of them are encoded by the same construction as the core ones.

### 2.2. Generalizations made in KOPTJEVSKAJA-TAMM 2002

1. The most frequent type of construction is Dependent-marking. The second one is Double-marking (for languages with possessive markers)
2. All core relations are expressed by the same construction
3. The differences between alienable and inalienable possession are marginal

4. The most important splits are animacy and referentiality ones.<sup>7</sup>

5. locative and temporal relations belong to the zone of cross-linguistic variation: they can be treated as possessive and as non-possessive.

We can expect that these generalizations will also hold true for Moksha.

### 3. Relation between semantics and construction

#### 3.1. Double-marking construction and core relations

First of all we should say that there is only one construction that refers to core relations, or, in other words, all the core relations are encoded by the same construction. Its label in our paper is *ćora-t' al'a-c*.

Below you can observe some more examples (6–8).

(6) author

<i>jalga-žə-ń</i>	<i>mora-nzə</i>	<i>šid'əstə e'ə-št'</i>
friend-1SG.POSS.SG-GEN	song-3SG.POSS.PL	often be-PST3PL
<i>grusnaj-t'</i>		
sad-PL		

'The songs of my friend were often sad.'

(7) legal ownership

<i>kepəd'-k</i>	<i>mastər lang-stə</i>	<i>ava-t'</i>
pick_up-3.O.IMP.SG.O.S	floor on-EL	woman-DEF.SG-GEN
<i>sumka-nc</i>		
bag-3SG.POSS.SG-GEN		

'Pick the bag of the woman from the floor up.'

(8) body part

<i>šora-ńe-t'</i>	<i>sur-əc</i>	<i>šerəd'-i</i>
boy-DIM-DEF.SG-GEN	finger-3SG.POSS.SG	hurt-npst3sg

'The boy's finger hurts.'

But if we descend our list of relations, we will see that the construction *ćora-t' al'a-c* can also refer to some other relations. It is not the first response in these cases, but it is still possible as soon as one wants to emphasize the definiteness of the possessor. Below there are some examples for locative (9), temporal (10) and part-whole relations (11). So they are morpho-syntactically possessive in the Moksha language.

<sup>7</sup> KOPTJEVSKAJA-TAMM is used the pair of terms „anchoring” and „non-anchoring”. We prefer more common terms „referent” and „non-referent” or „specific” and „non-specific”. Although they are not fully synonymous, it is not so crucial for our analysis.

## (9) locative

<sup>ok</sup>*oš-t'*                      *škola-nc̣ti*                      *usk-śt' od*  
 town-DEF.SG.GEN school-3SG.POSS.SG.DAT bring-PST.3PL new  
*kṇiga-t*<sup>8</sup>  
 book-PL  
 'They brought new books to the school of the town.'

## (10) temporal

<sup>ok</sup>*śokśə-t'*                      *jarmanka-c*                      *ul'-ś*                      *oću i*  
 autumn-DEF.SG.GEN fair-3SG.POSS.SG быть-PST.3SG big and  
*kože*  
 rich  
 'The fair of (this) autumn was big and rich.'

## (11) part-whole

*śuft-t'*                      *rongə-c*                      *ul'-ś*                      *ečkə i*  
 tree-DEF.SG.GEN trunk-3SG.POSS.SG be-PST3SG thick and  
*tazə*  
 strong  
 'The trunk of the tree was thick and strong.'

So the construction *ćora-t' al'a-c* encodes not only relations with an animate possessor, but also those with an inanimate one. But what is in common for all these relations is the definiteness of a possessor.

If the possessor becomes indefinite in this construction, it is impossible to leave the morpho-syntactic pattern as it is, neither is it possible simply to change the declination from Definite to Basic. This construction is more complex: it is always with an indefinite pronoun. We will not discuss it in detail in this paper. We will just give an example (12) from which we can see that as soon as we have the modifier *kodama-bəd'ə*, the use of both declinations becomes possible and the possessive marker on the Head becomes obligatory. For this latter reason we will consider it to be a subtype of the main construction *ćora-t' al'a-c*.

## (12a) legal ownership

*kodama-bəd'ə* *ava-t'/ava-ń*                      *sumka-c*  
 some woman-DEF.GEN/woman-GEN bag-3SG.POSS.SG  
*ašč-i*                      *morkš-t'*                      *lang-sə*  
 be\_situated-PST.3.SG table-GEN.DEF.SG on-IN  
 'The bag of a woman is on the table.'

<sup>8</sup> „<sup>ok</sup>” before all examples presented here means that the native speakers accepted an example but it was not their first response.

## (12b) legal ownership

\**kodama-bəd'ə*    *ava-t'/ava-ń*    *sumka-ś*  
 some                      woman-DEF.GEN/woman-GEN bag-DEF.SG  
*ašč-i*                      *morkš-t'*                      *lang-sə*  
 be\_situated-PST.3.SG    table-GEN.DEF.SG              on-IN  
 'The bag of a woman is on the table.'

## (12c) legal ownership

\**kodama-bəd'ə*                      *ava-t'/ava-ń*                      *sumka*  
 some                      woman-DEF.GEN/woman-GEN    bag  
*ašč-i*                      *morkš-t'*                      *lang-sə*  
 be\_situated-PST.3.SG    table-GEN.DEF.SG              on-IN  
 'The bag of a woman is on the table.'

### 3.2. Dependent-marking construction and relations with non-specific possessor

Descending further down our list we can notice that the possessors are not specific there. That is why the main construction *ćora-t' al'a-c* is impossible here. For these cases there is the second type – *ava-ń panar* – where the Dependent is in Genitive of the Basic declination and the Head does not have a possessive marker. This construction is not possessive in the narrow sense (does not encode core relations). We observe it here just because these relations can be encoded by the main possessive constructions cross-linguistically and because it is used as default to refer to LOCATIVE and TEMPORAL relations (13) that we consider to be possessive in Moksha as those described by the main possessive construction (9, 10).

## (13) temporal

*mon*    *məl'aft-sa*                      *pək*    *kel'mə*    *śokśə-ń*  
 1SG    remember-NPST3.O.SG.O.1SG.S    very    cold    autumn-GEN  
*jarmanka-t'*  
 fair-DEF.SG.GEN  
 'I remember the fair of a very cold autumn.'

Part-whole relations are very often expressed by this construction:

## (14) part-whole

*mar'-əń*                      *ked'-ś*                      *ašč-i*                      *morkš*  
 apple-GEN              peel-DEF.SG              be\_situated-NPST.3SG    table  
*lang-sə*  
 on-IN  
 'The apple peel is on the table.'

The construction *ava-ń* panar is also typical of all the constructions on our list from predestination to age. Consider examples (4) and (15–16).

(15) group-membership

*śt'ar-ńe-ń*      *gruppa-ś*      *sa-ś*      *veľ-i*  
 girl-DIM-GEN   group-DEF.SG   come-PST.3SG   village-LAT  
 'The group of girls came to the village.' (vs. 'the group of boys')

(16) age

*kafksəńgəməń*   *kizə-ń*      *baba-ś*      *aščə-ś*  
 eighty              year-gen      pld\_woman      sit-pst.3SG  
*ēzəm-ńe-t'*              *lang-sə*  
 bench-DIM-DEF.SG.GEN on-in  
 'The old woman of eighty years was sitting on the bench.'

The interpretation is very important here. The expression 'the group of girls' has two logically possible interpretations:

- a) there is a group of girls and not of boys and this is a characteristic of the whole group,
- b) only one part of girls and not all of them, a sort of quantitative or pseudo-partitive construction.

In (15) we have (a)-interpretation. (b)-interpretation is presented in (17).

(17) pseudo-partitive

*gruppa-θ*   *śt'ar-ńe-ś*      *sa-ś*      *veľ-i*  
 group      girl-DIM-DEF.SG      come-PST.3SG      village-LAT  
 'The group of girls came to the village.'

The constructions like (17) we discuss in the section 3.3.

### 3.3. Juxtaposition and the periphery of the semantic zone

Some of the relations with non-specific possessor can be expressed by Juxtaposition. The Dependent is unmarked in this construction type, and the Head does not have a possessive suffix. As has already been said, there are three subtypes of Juxtaposition constructions that have different syntactic features and different semantic distribution. Consider examples (18–19). In both cases there are two nouns, the first of them does not bear any marker, the second one does not bear a possessive marker. But in (18) the possessor can be juxtaposed only with a noun which does not have dependents. In (19) the possessor (or the whole NP with the possessor and its dependents) juxtaposes to a NP which can already have dependents. These constructions encode different semantic relations. These last three types (18, 19a, 19b) will get the following labels in our system: *mar'ked'*, *mazi śel'mə śt'ar'ńe* and *stado traks* respectively. All of them have very narrow domain. *mar'ked'* encodes only species (inan) relations (18), *mazi śel'mə*

*št'arñe* encodes only quality (19a) and *stado traks* encodes only pseudo-partitive (19b) relations.

(18) species (inan)

<i>mar'-θ</i>	(* <i>jakst'ar'</i> )	<i>ked'-θ</i>	<i>ašč-i</i>	<i>morkš</i>
apple-θ	red	peel-θ	be situated-NPST.3SG	table
lang-sə				
on-IN				

'An apple (\*red) peel is on the table.'

(19a) quality

<i>mon</i>	<i>nej-əñ</i>	<i>pek</i>	<i>mazi</i>	<i>šelma-θ</i>	<i>stir-ñe-θ</i>
1sg	see-PST.1SG	very	pretty	eye-θ	girl-DIM-θ

'I have seen a girl with very pretty eyes.'

(19b) pseudo-partitive

<i>mon</i>	<i>nej-əñ</i>	<i>stado-θ</i>	( <sup>ok</sup> <i>akša</i> )	<i>traks-θ</i>	<i>pakše-t'</i>
1sg	see-PST.1.SG	herd-θ	white	cow-θ	field-DEF.SG.GEN
<i>ež-də</i>					
in-ABL					

'I saw a herd of (white) cows on the field.'

It might seem not so clear why we divide (19) into two subtypes, (19a) and (19b), giving them different labels. As has been said earlier, they refer to different relations. But we can also note that in *mazi šelma št'arñe* (19a) the Dependent denotes a semantical quality or the property of the head, like in *ava-ñ panar*. In *stado traks* we do not have any quality. We have a sort of measure instead. Compare the minimal pair below: in (20a) we have the purpose relations where „water” is a sort of „quality” for „pail”. In (20b) it is a pseudo-partitive relation, where the Dependent is a measure and not a quality, it seems that the word order is inverse, because „pail” is the measure of „water” and not the other way round. This pseudo-partitive construction is autonomic in Moksha there is no reason to label it as possessive. It was investigated in KORNAKOVA 2014.

(20a) purpose

<i>ved'-θ</i>	<i>vedərka-š</i>	<i>taštəm-š</i>
water-θ	pail-DEF.SG	age-PST.3SG

'The water pail has become old.'

(20b) pseudo-partitive

<i>vedərka-θ</i>	<i>ved'-š</i>	<i>ašč-i</i>	<i>kuhñe-sə</i>
pail-θ	water-DEF.SG	be_situated-NPST.3SG	kitchen-IN

'The pail of water is in the kitchen.'

The same difference we was presented in (15) and (17).



The differences in semantics and in word order are enough for us to divide (19) into (a) and (b).

As can be seen from the comparison of (14) and (18), some relations are encoded by both *ava-ń panar* and *mar' ked'* constructions. These are species relations with an inanimate Dependent. The same feature has been found in the system of Erzya (CYGANKIN 1978). It is also claimed there that the construction with an unmarked dependent (*mar' ked'*) is the oldest one.

One more restriction on the use of the *mar' ked'* construction is the animacy of a possessor. When the possessor is animate (even if it has species-interpretation), one can use only the *ava-ń panar* type and *mar' ked'* is impossible (21–22).

(21) species (anim)

?mon řisava-n lomań-**Ø** pil'gə-**Ø**  
 1SG draw-NPST1SG human-**Ø** leg-**Ø**  
 'I am drawing a human leg.'

(22) species (anim)

\*t'a-sə e'ra-v-i al'ε-**Ø** vij-ś  
 this-in live-PASS-NPST3SG man-**Ø** strength-DEF.SG  
 'Here we need the strength of a man.'

As can be seen from the examples above, even SPECIES relation cannot be encoded by *mar' ked'* when the possessor is animated. And as indicated by the symbols „?” and „\*” before the examples, relations in (21) are more likely to be expressed in this way than those in (22). This fact needs to be studied further but we could suppose that relations which are closer to PART-WHOLE can be expressed with *mar' ked'* construction.

The whole system of Moksha possessive constructions is presented in the Table below:

		Relations	śt'ərńε-t'd'ed'a-c	ava-ń panar	Juxtaposition
Specific (referential)	animate	kinship	+	–	–
		social relations	+	–	–
		author	+	–	–
		carrier of properties	+	–	–
		group-member	+	–	–

		legal ownership	+	–	–
		body part	+	–	–
	inanimate	part-whole	+	+	–
		locative	+	+	–
		temporal	+	+	–
non-specific (non-referential)	animate	predestination	–	+	–
		species (anim)	–	+	–
		group-membership	–	+	–
	inanimate	time	–	+	–
		purpose	–	+	–
		matherial	–	+	–
		measure/quantity	–	+	–
		species (inan)	–	+	<i>mar' ked'</i>
		age	–	+	?
		quality	–	–	<i>mazi sel'mə štərñe</i>
		pseudo-partitive	–	–	<i>stado traks</i>

Table

The table shows four borders. The first one is between body part and locative relations. All the relations above it can be encoded only by *cora-t' al'a-c*, and it marks the change of animacy of a possessor. The second border (between part-whole and predestination) indicates the change of referential status of possessor. Relations with non-referent possessor cannot be expressed by *cora-t' al'a-c*. The third border lies between measure/quantity and species. All that is above this

<sup>9</sup> We cannot say precisely if this construction is possible here because of the doubts of native speakers. Some of them produce such forms, while the others prohibit them.

border cannot be expressed by any type of Juxtaposition. Each of the peripheral relations has its own construction.

#### 4. Conclusions

We have discussed the main types of possessive constructions in the Moksha language. They can be divided into 3 big classes according to the relations they encode:

- with referent possessor
- with non-referent possessor
- peripheral relations

In the domain of referent relations there are also more detailed oppositions so that the following factors become important (PLEŠAK 2015):

- definiteness of a possessor
- proper name/ common noun
- syntactic position of a NP

The second goal was to determine which of all relations are really possessive in Moksha. The answer is that only relations with referent possessor, including locative and temporal (sometimes) are possessive. Only they can be encoded by the same construction as the core relations (moreover most of them are the core relations).

The system of possessive constructions in Moksha is quite typical of the European languages:

1. It uses Double-marking construction (as a language which has possessive suffixes)
2. All the core relations are marked by the same construction
3. It does not draw any differences between alienable and inalienable possession
4. Animacy and referentiality splits are the most important: only referential relations are possessive; only relations with referent animate possessors can be expressed with a construction that normally encodes non-referent relations; only species with an inanimate dependent can be encoded by Juxtaposition.
5. locative and temporal relations belong to the zone of variation even within Moksha: sometimes they are expressed as possessive and sometimes as non-possessive.

---

ABL = ablative case	PASS = passive voice
DAT = dative case	POSS = possessive declination
DEF = definite declination	PL = plural
dim = diminutive suffix	PROL = prolative case
GEN = genitive case	PST = past tense
IMP = imperative	PTCP.RES = resultative participle
IN = inessive case	S = subject (in subject-object conjugation)
LAT = lative case	SG = singular
NPST = non-past tense	
O = object (in subject-object conjugation)	

---

### References

- EDYGAROVA, SVETLANA [ЕДЫГАРОВА, СВЕТЛАНА] (2010), Категория посессивности в удмуртском языке. *Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis* 7. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- CYGANKIN, D. V. [ЦЫГАНКИН, Д. В.] (1977), Грамматические категории имени существительного в диалектах эрзя-мордовского языка: определенности — неопределенности и притяжательности. Учебное пособие по диалектологии эрзя-мордовского языка для студентов национальных отделений университета и пединститута. Мордовский государственный университет им. Огарёва, Саранск.
- CYGANKIN, D. V. (ed.) [ЦЫГАНКИН, Д. В. (ред.)] (1980), Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология. Учебник для национальных отделений вузов. Мордовский государственный университет, Саранск.
- ФЕОКТИСТОВ, А. Р. [ФЕОКТИСТОВ, А. П.] (1963), Категория притяжательности в мордовских языках. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- KANGASMAA-MINN, EEVA (1966), The syntactical distribution of the Cheremis genitive. I. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 139.
- KANGASMAA-MINN, EEVA (1969), The syntactical distribution of the Cheremis genitive. II. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 146.
- KOLJADENKOV, M. N. [КОЛЯДЕНКОВ, М. Н.] (1954), Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Часть II. Синтаксис. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- КОРТЈЕВСКАЈА-ТАММ, MARIA (2002), Adnominal possession in the European languages: form and function. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 55: 141–172.
- КОРТЈЕВСКАЈА-ТАММ, MARIA (2003), Possessive noun phrases in the languages of Europe. In: PLANK, FRANS (ed.), *Noun Phrase Structure in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 621–722.
- КОРТЈЕВСКАЈА-ТАММ, MARIA (2004), Maria's ring of gold: adnominal possession and non-anchoring relations in the European languages. In: KIM, JI-YUNG – LANDER, YURY – PARTEE, BARBARA (eds), *Possessives and Beyond: Semantics and Syntax*. MA: GLSA Publications. Amherst. 155–181.
- KORNAKOVA, E. [КОРНАКОВА, Е.] (2014), О свойствах конструкции „контейнер – содетжимое” в мокшанском языке. In: Конференция по типологии и граммати-

- ке для молодых исследователей. Тезисы докладов. Нестор-история, Санкт-Петербург. 93–96.
- NEKRASOVA, G. A. [НЕКРАСОВА, Г. А.] (2002), Система *l*-овых падежей в пермских языках: происхождение и семантика. Коми научный центр УрО РАН, Сыктывкар.
- PLEŠAK, P. S. [ПЛЕШАК, П. С.] (2015), Иерархия одушевленности и выбор посессивной конструкции в мокшанском языке. In: LJUTIKOVA, E. A. – CIMMERLING, A. V. – KONOŠENKO, M. B. (eds) [Лютикова, Е. А. – Циммерлинг, А. В. – Коношенко, М. Б. (ред.)], Типология морфосинтаксических параметров. Материалы международной конференции „Типология морфосинтаксических параметров 2014”. Вып. 1. МГГУ им. М. А. Шолохова, Москва. 146–164.
- RUETER, JACK (2005), Conflicting Evidence for the Erzian Genitive. In: HASSELBLATT, CORNELIUS – KOPONEN, EINO – WIDMER, ANNA (Hrsg.), *Lihkkun lehkos!* Beiträge zur Finnougristik aus Anlaß des sechzigsten Geburtstages von Hans-Herman Bartens. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 65. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. P. 277–296.
- RUETER, JACK (2010), Adnominal person in the morphological system of Erzya. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 261.



СЕРГЕЕВ, ОЛЕГ

**В. Н. Татищев – исследователь и собиратель материалов  
по марийскому языку**

TATISHCHEV V. N. (1686–1750) is one of the first Russian scientists who paid special attention to the Mari language. He wrote about distinguishing features of Finish, Mordva, Mari, Komi, Udmurt, Mansi and other languages. He considered Modern Finno-Ugric people to belong to 'Sarmatian' people.

One of the most valuable documents devoted to Mari history and culture in the early 18<sup>th</sup> century is the material containing responses to the questionnaire constructed by V. N. TATISHCHEV in 1734, which consisted of 92 questions. In 1737 the second questionnaire was constructed by him, in 1739 – the third one. Among the documents there were two manuscripts concerning Mari people; they are „Объявление о деревне Батемировка и о состоянии в ней живущих черемис” (1736) and „Описание о черемисском народе, которые живут в Верхотурском уезде при реке Бисерте” (1738). The following Mari words, phrases and sentences were fixed in above-mentioned documents: *телже* 'month', *Азан* 'Kazan', *одо* 'Votyak', *кильме делже* 'April', *икы ий* 'year', *Алла Юмо серлага* 'God bless us'.

Keywords: the Mari language, theory of genealogical relationship, linguistic affinity, minority languages, manuscripts.

В. Н. ТАТИЩЕВ (1686–1750) является одним из первых отечественных ученых, кто в своих исследованиях обратил внимание на марийский язык. Он продолжил теорию генеалогического родства, начатая в Германии и Швеции философами и политическими деятелями немцем Г. В. Лейбницем, шведами О. РУДБЕК-старшим, Ю. Г. СПАРВЕНФЕЛЬДОМ, с энтузиазмом захваченное и продолженное в Голландии Н. К. ВИТСЕНОМ и Ф. И. СТРАЛЕНБЕРГОМ. Так в конце XVII – начале XVIII веков почти одновременно в научных кругах Германии, Швеции, Голландии и в России встал вопрос о языковом родстве, а точнее возникает „идея о финно-угорском родстве”. В Московии у истоков этой „генеральной идеи классификации языков на основе их генетического родства” стоял известный российский историк, географ и государственный деятель ТАТИЩЕВ. Он был также великим полиглотом, блестяще владел десятью языками. Среди них такие языки, как, например, французский, немецкий, английский, шведский, польский. Знал церковнославянский, греческий и несколько тюркских языков. Совершенствовал свое образование в Германии. Он побывал в Берлине, Дрездене, Бреславле ([www.rosimperia.info/post/2402](http://www.rosimperia.info/post/2402): дата обращения 23.05.2014).

Nyelvtudományi Közlemények 111: 395–405.

DOI: 10.15776/NyK.2015.111.21

В своих исследованиях ТАТИЩЕВ исходил из необходимости комплексного изучения истории России – в нерасчлененном единстве географии, истории, этнографии и археологии (<http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/-03/03>, с. 75: дата обращения 14.05.2014). Работая на Урале начальником «Горной канцелярии», в 1720 году побывал в Тобольске, там он встретился со шведским военнопленным Ф. И. ТАББЕРТОМ СТРАЛЕНБЕРГОМ, впоследствии становившимся спутником Д. Г. МЕССЕРШМИДТА по Сибирской экспедиции. К приезду ТАТИЩЕВА в сибирскую столицу Страленберг успел составить свою знаменитую карту Великой Татарии и Сибири. Следующая встреча ТАТИЩЕВА и СТРАЛЕНБЕРГА состоялась через четыре года в Швеции (НОВЛЯНСКАЯ 1966: 30, 77). В Стокгольм ТАТИЩЕВ приехал по просьбе Петра I. Пробыл там с декабря 1724 года по апрель 1726 год. Осмотрел заводы и рудники. СТРАЛЕНБЕРГ познакомил ТАТИЩЕВА с выдающимися исследователями и политическими деятелями Швеции ЭРИКОМ БЕНЗЕЛИУСОМ, ГЕНРИХОМ БРЕННЕРОМ и его двоюродным братом ЭЛИАСОМ БРЕННЕРОМ (ЮХТ 1971: 322, см. также СТИРА 1990: 182–183, ЮРЧЕНКОВ 1995: 189). Отметим, что СТРАЛЕНБЕРГ и БРЕННЕР во время русско-шведской войны оба просидели в российском плену около двадцати лет. Они неплохо знали Россию, их многонациональный народ. Неоднократно встретились с представителями уральских народов. Следует констатировать, что именно через Э. БРЕННЕРА и БЕНЗЕЛИУСА, собранные в полевых условиях Г. БРЕННЕРОМ марийские слова и отправленные по почте из Казани дошли до Швеции и напечатаны в 1698 году в книге ОЛОФА РУДБЕКА „Атлантика или Родина человечества” (подробнее см. СЕРГЕЕВ 2008: 257–263). Шведский ученый БЕНЗЕЛИУС и шведоязычный финн Э. БРЕННЕР лично были знакомы с Г. В. ЛЕЙБНИЦЕМ, с его идеей о языковом родстве. БЕНЗЕЛИУС был в гостях у ЛЕЙБНИЦА на его родине. Долгое время они переписывались между собой. Вместе решали вопрос о родстве финно-угорских языков (SARAJAS 1956: 114–115, NÄKKINEN 2008: 40–41). Через БЕНЗЕЛИУСА ЛЕЙБНИЦ имел связь с Г. БРЕННЕРОМ. От него же немецкий философ узнал, что „черемисы” живут на Волге, у них язык очень схожен с финским (ГЕРЬЕ 1871: 32, WESSEL 2003–2004: 94, 95). Из Швеции идею ЛЕЙБНИЦА ТАТИЩЕВ увез на родину, в Россию. Живя и работая на Урале, он стал воплощать ее в жизнь.

ТАТИЩЕВ читал и перечитывал книгу СТРАЛЕНБЕРГА „Северная и Восточная часть Европы и Азии... и с никогда еще не издававшейся »Многоязычной таблицей« 32-х различных языков татарских народов...” (Stockholm, 1730). Высоко оценивая произведение шведского исследователя, ТАТИЩЕВ отмечал и некоторые его недостатки. Использовал материалы СТРАЛЕНБЕРГА в своей книге „История Российская” (Москва, 1768–1848), которая является первой в России научным обобщающим трудом по отечественной истории (см. ВДОВИН 1954: 16). Он положительно отзывался так-



же на работу талантливейшего географа и историка П. И. Рычкова. По замечанию В. В. Сидорова, он, как и М. В. Ломоносов, Г. Ф. Миллер, использовал его труды в своих исследовательских работах (Сидоров 2007: 13).

Поездка в Швецию, встреча там со „шведскими и финскими финно-угроведами” натолкнула ТАТИЩЕВА и на новый взгляд на российскую образовательную систему. Он „ратовал на то, чтобы в школах русские младенцы изучали »инородческие языки«, а »инородческие« дети – русский язык. Шведы, писал он, в целях просвещения лапландцев напечатали для них даже книги на их родном языке, а для русских „инородцев” – мордвы, чувашей, ч е р е м и с о в, вотяков и других ничего подобного не сделано. Светские и духовные лица, работающие среди нерусских народов, обязаны знать „инородческие” языки. Знание живых „инородческих” языков, по мнению ТАТИЩЕВА, несравненно важнее знания мертвых классических языков. Он предлагал открыть в Среднем Поволжье, в частности, в Казани, школы со специальным назначением готовить хороших языковедов (ДМИТРИЕВ 1959: 474). ТАТИЩЕВ высказался также за издание книг на „инородческих” языках (ТРЕФИЛОВА 1957: 13–14). Как видно, вклад в просвещение народов малых языков России ТАТИЩЕВЫМ неоспорим.

В 30-х годах XVIII века ТАТИЩЕВ представил в Петербургскую Академию наук и в сенат „Лексикон, сочиненный для приписывания иноязычных слов, обретающихся в России народов, для которого выбраны такие слова, которые в простом народе употребляемы (выделено нами – О. С.)” (ТАТИЩЕВ „Лексикон Российский” (см.: СЕРГЕЕВ 2002: 12). Из названия памятника видно, что ТАТИЩЕВ при сборе лексических единиц придерживался методики ЛЕЙБНИЦА (по ЛЕЙБНИЦУ – п р о с т о р е ч н ы е с л о в а – О. С.). Рукописный вариант данного лексикона хранится в Архиве Санкт-Петербургского отделения Российской Академии наук (Архив СПб отделения РАН, Фонд Куник Арист Аристович, ф. 95, оп. 5, ед. хр. 17; 13 л.). Не исключено, что эти материалы ТАТИЩЕВА могли попасть в фонд российского историка, филолога А. А. Куника (1814–1899) во время его работы над темой „К истории просвещения в России” в Петербургской Академии наук. В частности, академик КУНИК прорабатывал труд „Перечень сочинений В. Н. Татищева и материалов для его биографии”, который издан в „Записках Академии наук” (т. XLVII) (см. [www.rulex.ru/-01110998.htm](http://www.rulex.ru/-01110998.htm); дата обращения 29.05.2014).

В деле кроме русского словника, который предназначался для перевода на „иноязычные” языки, имеются некоторые инструкции. В них подробно объяснена методика собирания лексических единиц по „малым” языкам России. Например, в инструкции № 2 сказано: „Надлежит сказанное внятно выслушивать, какия буквы положить и хранить, чтобы одну буквы за дру-

гою не положить, ибо у нас часто неведущие силы правописания и разума мешают **а с о** и вместо *разлука* пишут *розлука*, а вместо *того* пишут *таво*, **б с п** яко вместо *дубъ* пишут *дупъ*, **е и э** яко *эдемъ* и *едемъ*, **ь с ь** ибо то есть *медь* ино *мьдъ*, *хорь* и *хоръ*, не упоминая разницы между **е и э**; **ј с ѓ, ѓ, ѓ, ѓ**; **ѣ и у**; **ѣ и ѣ**” (ф. 95, оп. 5, ед. хр. 17, л. 1–2). Не менее содержательным является седьмая инструкция, где ТАТИЩЕВ упоминает и язык „черемис”. В частности, в ней отмечено: „Для сего нужно не одного, но разных спрашивать и поправлять и если один скажет не то, что прежде сказано, то доведываться, не из другого ли языка, которое взято понеже *сарматские народы*, яко *ч у в а ш а* (выделено нами – О. С.), черемиса, мордва, вотяки, остяки и пр. многие своего языка растеряв, татарския или русския, а близ калмык и мунгал живучие оных языков слов взяли и оные отмечать хотя одною буквою, яко татарское – *т.*, калмыцкое – *к.*, мунгальское – *му* ...” (там же, л. 2–3). Следует констатировать то, что современные финно-угорские народы Татищев относил к „сарматским”. Чуваши тоже были включены в „сарматскую” группу. По ТАТИЩЕВУ также башкиры – „самые настоящие сарматы” (см. [http://az.lib.ru/t/tatishew\\_w\\_n/text\\_0250.shtml](http://az.lib.ru/t/tatishew_w_n/text_0250.shtml), История Российская, Ч. 1. Глава 22: дата обращения 23.06.2014). Отметим, что в одном из учебников по географии начала XX века башкиры наряду с „пермяками, зырянами, вогулами, черемисами” также были включены в финно-угорскую группу (БОЯРШИНОВЪ 1913: 11). Ценным является и восьмая инструкция, она гласит: „... странных букв и многих наверху не клали, которым многократно [не ясная запись] разум теряют” (ф. 95, оп. 5, ед. хр. 17, л. 3). Из содержания инструкций видно, что ТАТИЩЕВ хорошо понимал специфические особенности „инородческих” языков России, в особенности в их графике и лексике.

Как уже отметили, ТАТИЩЕВ, как и ЛЕЙБНИЦ, при сравнительном исследовании языков главное внимание уделял на „слова и выражения повседневного разговорного языка”. Впоследствии лексиконом ТАТИЩЕВА пользовались участники Второй Камчатской экспедиции (1733–1743 гг.) соотечественники ЛЕЙБНИЦА Г. Ф. МИЛЛЕР и И. Э. ФИШЕР. В их руках также были инструкции, снабженные специальными разделами о методах сбора сведений по языкам народностей Сибири, которые были составлены ТАТИЩЕВЫМ (ПОПОВ 1861: 665).

В фонде МИЛЛЕРА хранится памятник, в заголовке которого имеется помета: „ТАТИЩЕВ В. Н. Параллельные русско-чувашско-черемисско-мордовские списки слов. Не в алфавитном порядке” (ф. 21, оп. 5, ед. хр. 149, 454–463 лл.). Этот трехязычный „инородческий” словарь, как указывает чувашский исследователь В. Д. ДМИТРИЕВ, был составлен МИЛЛЕРОМ „по поручению историка В. Н. ТАТИЩЕВА в 1737–1738 гг. в Симбирской провинции” (СЕРГЕЕВ 1970: 232).

Одним из ценнейших документальных памятников по истории и культуре марийского народа 1-ой половины XVIII века является материал, отразившийся в ответах на вопросы анкеты ТАТИЩЕВА. Анкета составлена в 1734 году самим ТАТИЩЕВЫМ и состояла из 92 вопросов и ставила своей целью сбор обширного материала для географического описания Сибири и прилегающих к ней приуральских областей европейской России. Помимо географических сведений, вопросник касался и проблем истории и этнографии. Как известно, к этому времени ТАТИЩЕВ управлял казенными заводами на Урале и занимался историческими, географическими и этнографическими исследованиями. Вопросники были разосланы в губернские и провинциальные города Сибири и Казанской губернии. В 1737 году был готов второй вариант анкеты, автором которого Г. ДЁРФЕР и М. АДАМОВИЧ считают также ТАТИЩЕВА (DOERFER 1965, ADAMOVIČ 1981: 71–72). В 1739 году был составлен третий вариант (АДЯГАШИ 1985: 77). Среди ответов, полученных ТАТИЩЕВЫМ в 1736–1738 годах, оказались и две рукописи, касающиеся народа мари. Они имеют следующие названия: „Объявление о деревне Батемиркове и о состоянии в ней живущих черемис”, состоящее из двух „розделов” (1736 г.) и „Описание о черемисском народе, которые живут в Верхотурском уезде при реке Бисерте”<sup>1</sup> (1738 г.). Первый раздел рукописи 1736 года состоит из 47 пунктов (коротких текстов), которые имеют соответствующие названия, например: „О званиях”, „О пришествии под власть Российскую”, „О прозвании Батемиркова”, „О зверях”, „О бунтах”. „Роздел второй” охватывает 39 текстов со следующими подзаголовками, например: „О прозвании черемисов”, „О прозвании между собою”, „Давно ли они на том месте живут”, „О молитвах”, „О супружестве”. Анкета 1738 года состоит из 116 ценнейших текстов. „Описание” анкеты 1738 года было сделано „горным надзирателем” ФЕДОРОМ НЕКЛЮДОВЫМ. При „описи черемиса” были кунгурские марийцы Суяр Мурзанаев и Леонтей Иванов, о чем свидетельствует подписи на полях и в конце рукописи. Подлинник под названием „Географические и исторические ведомости, собранные и присланные в Академию В. Н. ТАТИЩЕВЫМ; Самара, Верхотурье, Пелым, Тобольск, Пара, Иркутск, д е р . Б а т е м ы р - ч е р е м и с ы”<sup>2</sup> (выделено нами – О. С.), р. Сысерт...” хранится в фонде Миллера Архива СПб отделения РАН (ф. 21, оп. 5, ед. хр. 149, лл. 368–383 об., 384–398). В памятнике зафиксированы отдельные слова (около 40), например: *арня* 'неделя'; *ка-*

<sup>1</sup> В научный оборот эти документы впервые были введены марийским этнографом СЕПЕЕВЫМ (1965).

<sup>2</sup> Батемир-черемисы – марийская деревня Батемирково, „прозвана от человека Батемира Пахомова, который прежде жил по Чюсовой реке, пониже Макаровой русской деревни” (ИВАНОВ – СЕПЕЕВ 1994: 85).

лым 'калым'; *кугарня* 'пятък', ср. *пятница*; *тылже* 'месяц'; *шочмо* 'понедельник'; словосочетания (более 10), например: *икы ий* (*ик ий*) 'один год', *кечибал нимач* 'с полдней', *пургуж телче* 'февраль', *ют нимач* 'с северу' и даже несколько предложений (их около 5), например: *Алла Юми серлага* 'господи, помилуй', *Кугу Юми серлага* 'господи, помилуй нас'. В анкетах ТАТИЩЕВА наиболее ценными являются марийские этнонимы, некоторые из которых в современном языке приобрели иную семантику, ср., например: *маре* (*море*, *муре* или *мауре*) 'марий, мариец', *руш* 'русский', *одо* 'удмурт', *сюась* (*сюас*, *сюаз*) 'чуваш, чувашин' – лит. *суас* 'татар, татарин', *мокшие* 'мордва' – лит. *мокиша* 'мокша', *калмак* 'калмык' – лит. *калмык* 'тж.', *остяк* 'остяк', *киргиз* 'китаец' – лит. *киргиз* 'тж.', *башкурт* 'башкир' – ср. *пошкырт* 'башкир', *казак* 'казахья орда' – лит. *казак* 'тж.', *бухар* 'бухарец, бухарцы'. Это первый материал по марийскому языку, который записан не иностранцем, а хорошо владеющим русским языком на кириллице.

В своей знаменитой книге „История Российская” (Часть первая. Глава 22. Оставшиеся сарматы) ТАТИЩЕВ для марийцев использует этноним *море*. Касаясь о марийцев, он пишет: „По Волге *черемиса* выше Казани, сами зовутся *море*. Они разделены надвое; *нагорные* по правой стороне Волги от реки Суры вниз до устья реки Свиаги. Их города: главный Свиаск, выше оного Чебоксарь, Цивильск и Козмодемьянск. По левую сторону Волги *луговые черемиса* от реки Ветлуги до Кокшаги. В оной части города построены Кокшайск, Санчурск и Яранск. Сей народ довольно язык свой сохранял, но, приняв крещение, большая часть, оный оставив, русский употребляют” ([http://az.lib.ru/t/tatishew\\_w\\_n/text\\_0250.shtml](http://az.lib.ru/t/tatishew_w_n/text_0250.shtml), История Российская, Ч. 1. Глава 22, п. 17: дата обращения 23.06.2014). Этноним *море*, по ТАТИЩЕВУ, это также самоназвание *мордвы*, „русские их именовали *меря*” (там же, п. 19). Следует констатировать, что в исторических источниках для этнонима *мордва* не встречается слово *море*. А, как нам известно, русские не говорили мордву *мерей*. В этой же книге ТАТИЩЕВ приводит и другие выражения к этнониму мордва из записей иностранных путешественников и ученых, ср.: *мордасы*, *мордвасы*, *мордуканы*. Об этих и других наименованиях этнонима *мордва* в сочинениях западноевропейских авторов и российских путешественников VI–XVIII столетий можно подробно ознакомиться в монографиях МОКШИНА (1993) и ЮРЧЕНКОВА (1995).

В деле (1736 г.) довольно полно описывается деревня начала XVIII века Батемирово Бисертской волости Верхотурского уезда. Она была единственной марийской деревней „при реке Бисерте Баитемирова”. Других „черемисских деревень в том уезде кроме Кунгурского уезда, нет». «По обе стороны жилища имеются: в запад – город Кунгур, в восток – казенная

пристань, в полдень – башкирская жилища, в север – завод Сылвинской, городов Верхотурье, Пелым, Соль Камская между севером и западом» (ИВАНОВ – СЕПЕЕВ 1994: 101). Ко времени „описании” в Батемировке проживал 66 человек: „Число мужеска полу 9 человек, оброчных – 6 человек. Число женска полу 9 человек. Детей мужеска полу 24 человека, женска полу – девок 17”. Жили в 9 дворах. Их прадеды жили „с протчими черемисами в полднейной стороне по ту сторону Казани при реке Буржуме<sup>3</sup>...” (ИВАНОВ – СЕПЕЕВ 1994: 85, 96). К концу 30-м годам XVIII века язык этой маленькой марийской деревни был уже сильно перемешан с другими языками, в особенности с русским. Об этом, например, в тексте под № 116 написано: „... здешние черемиса как видно при описи, природной свой язык потеряли и смешали с протчими многими языки – з башкирцы, с мещеряками, с вотяками, с вогульцы, которые с ними вблизиности живут...”. Далее там же замечено: „... весь их язык по-русски...” (см. ИВАНОВ – СЕПЕЕВ 1994: 103). В конце XVIII века эта территория вошла в Красноуфимский уезд, там такой деревни уже не значится. Не было ей в Пермской губернии и в XIX веке. Возможно, она существует под другим названием, потому что по Кунгурскому уезду по марийским деревням видно, что названия менялись, часть названий существует сегодня как второе название деревни, а они под ними переписаны в XVIII веке. Кроме того, из южной части Пермского наместничества была миграция в башкирские земли (по устным сообщениям д. ист. н. профессора А. В. ЧЕРНЫХ, см. также ЧЕРНЫХ 2013: 67–72).

Известно, что ТАТИЩЕВ, получив в 1720 году назначение на Урал, поселился не в Кунгуре, а в Уткинском заводе ([ru.wikipedia.org/wiki/Татищев](http://ru.wikipedia.org/wiki/Татищев) Василий Никитич: дата обращения 27.05.2014). По данным „Сообщения о состоянии” марийцев „от д. Батемировы пристань Уткинская разстоянием в 30 верстах на восток...” (ИВАНОВ – СЕПЕЕВ 1994: 89). Получается, ТАТИЩЕВ работал не далеко от марийской деревни. Не исключено, что он сам лично побывал в д. Батемирово.

Автором сообщения материалов 1736 года предположительно является ближайший помощник ТАТИЩЕВА КИРИАК КОНДРАТОВИЧ (см.: ф. 21, оп. 5, ед. хр. 149, л. 398, также ИВАНОВ – СЕПЕЕВ 1994: 83–84)<sup>4</sup>. КОНДРАТОВИЧ

<sup>3</sup> Река Буржум – река Уржум.

<sup>4</sup> Полученные ответы, как отмечают марийские исследователи А. Г. ИВАНОВ и Г. А. СЕПЕЕВ, несмотря на их некоторую полноту и фрагментарность, в целом были оценены ТАТИЩЕВЫМ положительно. В то же время содержание отдельных ответов сообщения вызвали у ТАТИЩЕВА дополнительные уточняющие вопросы и пояснения и, видимо, были вписаны в эту рукопись его рукой (ИВАНОВ – СЕПЕЕВ 1994: 83). Внимательно изучив материалы ТАТИЩЕВА, можно констатировать, что

был широко образованным человеком, занимался переводческой работой, был учителем Екатеринбургской латинской школы. По рекомендации ТАТИЩЕВА стал заниматься лексикографической деятельностью. Им составлены несколько лексиконов по финно-угорским языкам, в том числе и по марийскому. Об этом в 1737 году КОНДРАТОВИЧ писал в Петербургскую Академию наук: „... також я собрал различные лексиконы с российским: татарский, чувашский, черемисский, вятцкий, вагулицкий...” (МИИАН III: 418). А в июне 1739 года он сообщил следующее: „сверх же того сочинил дикционеры: татарско-русский, чувашско-русский, вогулицко-русский, черемисско-русский, вотяцко-русский, остяцко-русский» (МИИАН IV: 131). Рукописи, переданные им для Академии наук, предназначались ТАТИЩЕВУ. К сожалению, они до нас не дошли, „разделили участь прочих книг и бумаг ТАТИЩЕВА, ставших жертвой пожара” (Булич 1904: 441).

В заключении отметим, что ТАТИЩЕВ главное внимание уделял на изучение языков малых народов России, в том числе и марийского. Велика его заслуга и в собирании лексического материала по финно-угорским языкам. В своих сочинениях он неоднократно подчеркивал особенности финского, эстонского, саамского, мордовского, марийского, коми, удмуртского, хантыйского, мансийского и других языков. Пристальное внимание ТАТИЩЕВА к финно-угорским языкам можно объяснить, с одной стороны, влиянием идеи ЛЕЙБНИЦА, а, с другой стороны, его знакомство с СТРАЛЕНБЕРГОМ и с выдающимися исследователями и политическими деятелями Швеции БЕНЗЕЛИУСОМ и братьями БРЕННЕР. Работая в центре Урала главным начальником сибирских и казанских заводов, эти идеи он стал воплощать в жизнь. А в этом этнотерриториальном регионе проживали представители многих уральских народов, в том числе и восточные (кунгурские) марийцы.

#### Список использованных рукописных источников

Архив Санкт-Петербургского отделения Российской Академии наук

Географические и исторические ведомости, собранные и присланные в Академию В. Н. ТАТИЩЕВЫМ; Самара, Верхотурье, Пелым, Пара, Иркутск, дер. Батемир-

действительно, эти уточнения и дополнения сделаны рукой ТАТИЩЕВА. В пользу сказанному могут подтверждать такие факты, как, например, знание финского, ср.: *маа* 'земля, удел', *муре* 'муж, человек совершенный', *маре* 'хозяина'; татарского: *урус* 'русский' языков. Известно, что ТАТИЩЕВ знал и финский, и татарский языки. Отдельные выражения совпадают с его научной философией, ср. „он ('черемис' – О. С.) сарматского старых жителей языка”, „а фины и корсь их же (»черемисско-го – О. С.) языка”. Как уже отметили, ТАТИЩЕВ современные финно-угорские народы относил к „сарматским”.

черемисы, р. Сысерт. Описание крепостей по р. Иртышу. Заметки о мутах (Охотск и Камчатка). Словари: вогульский, черемисский, чувашско–черемисско–мордовский, калмыцкий, грузино–персидско–турецкий, различные слова этих наречий в переводе на русский. Описание городов и географических местностей составлены геодезистами Меховым, Наруцовым, Ив. Порецким и др. – Ф. 21, оп. 5, ед.хр. 149, фонд Миллера.

Л е к с и к о н, сочиненный для приписывания иноязычных слов обретающихся в России народов, для которого выбраны токмо такие слова, которые в простом народе употребляемы, 17 лл. – Ф. 95, оп. 5, ед. хр. 17. Фонд Куник Арист Аристович.

### Литература

- Адягаши, К. (1985), О шести чувашских глоссариях XVIII века. Советская тюркология 5: 76–88.
- Бояршиновъ, Н. А. (1913), Пермская губернія. Учебникъ географіи съ приложениемъ хрестоматіи и 2 картъ. Изд. 2-е, доп. Электро-Типографія Губернскаго Земства, Пермь.
- Булич, С. К. (1904), Очерк истории языкознания в России. Т. 1 (XVIII в. – 1825 г.). С приложением, вместо вступления, „Введения в изучении языка” Б. ДЕЛЬБЮКА. Тип. М. Меркушева, Санкт-Петербург.
- Вдовин, И. С. (1954), История изучения палеоазиатских языков. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград.
- ГЕРЬЕ, В. (1871), Отношения Лейбница к России и Петру Великому: По неизданным бумагам Лейбница в Ганноверской библиотеке. Т. II: Лейбниц и его век. Печатня В. И. Головина, Санкт-Петербург.
- ДМИТРИЕВ, В. Д. (1959), История Чувашии XVIII века (до крестьянской войны 1773–1775 годов). Чувашское государственное издательство, Чебоксары.
- ИВАНОВ, А. Г. – СЕПЕЕВ, Г. А. (1994), Материалы анкеты В.Н. Татищева о марийцах Приуралья 30-х годов XVIII века. Марийский археографический вестник 4: 83–105.
- МИИАН III = Материалы для истории Императорской академии наук. Т. 3 (1736–1738). Тип. Имп. АН, Санкт-Петербург. 1886.
- МИИАН IV = Материалы для истории Императорской академии наук. Т. 4 (1739–1741). Тип. Имп. АН, Санкт-Петербург. 1887.
- МОКШИН, Н. Ф. (1993), Мордва глазами зарубежных и российских путешественников. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- НОВЛЯНСКАЯ, М. Г. (1966), Филипп Иоган Страленберг. Наука, Москва – Ленинград.
- ПОПОВ, Н. А. (1861), В. Н. Татищев и его время. Эпизод из истории государственной, общественной и частной жизни в России, первой половины прошедшего столетия. В типографии В. Грачева и К., Москва.
- СЕПЕЕВ, Г. А. (1965), Архивный документ первой половины XVIII века о восточных марийцах. Вопросы истории и литературы народов Среднего Поволжья (сборник статей). Казанский институт языка, литературы и истории, Казань.

- СЕРГЕЕВ, Л. П. (1970), О памятниках чувашской письменности XVIII века. In: АНДРЕЕВ, И. А. – ГОРШКОВ, А. Е. – ПАВЛОВ, Н. С. (ред.), Ученые записки НИИ. Вып. 46. Филология. Научно-исследовательский институт при Совете Министров Чувашской АССР, Чебоксары. 228–263.
- СЕРГЕЕВ, О. А. (2002), Истоки марийской письменности: Историко-лингвистический анализ рукописных памятников марийского языка XVIII–XIX веков. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- СЕРГЕЕВ, О. А. (2008), Марийские слова в дневниках финского дипломата Х. Бреннера. In: САДУКОВ, К. Н. – ТИХОНОВ, О. Н. – ГАЛКИН, И. С. – ЗОРИНА, З. Г. – ИВАНОВ, И. Г. – САБИТОВ, С. С. (ред.), Материалы X Международного конгресса финно-угроведов: Лингвистика: V часть. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола. 257–263.
- СИДОРОВ, В. В. (2007), Исследователи-путешественники о Башкортостане. XVIII век. Сост., предисл., коммент. В. В. СИДОРОВА. Китап, Уфа.
- ТАТИЩЕВ, В. Н. (1768–1848), История Российская. Книга 1–5. Императорский Московский Университет, Москва.
- ТРЕФИЛОВА, А. Т. (1957), Очерки истории Марийской начальной школы дооктябрьского периода. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- ЧЕРНЫХ, А. В. (2013), Этническая история марийцев Пермского Прикамья. In: СЕРГЕЕВ, О. А. (науч. ред. марийского языка), Марийцы Пермского края: очерки истории и этнографии. 2-е изд., испр. и доп. ОТ и ДО, Пермь. 49–104.
- ЮРЧЕНКОВ, В. А. (1995), Взгляд со стороны. Мордовский народ и край в сочинениях западноевропейских авторов VI–XVIII столетий. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- ЮХМ, А. И. (1971), Поездка В. Н. Татищева в Швецию (1724–1726 гг.). In: САМСОНОВ, А. М. (ред.), Исторические записки. Наука, Москва. 269–335.
- ADAMOVIĆ, M. (1981), Das Tatarische des 18. Jahrhunderts. Journal de la Société Finno-ougrienne 77/5: 67–126.
- DOERFER, G. (1965), Ältere westeuropäische Quellen zur kalmükischen Sprachgeschichte. Asiatische Forschungen 18. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- HÄKKINEN, K. (2008), Suomen kielen historia 2. Suomen kielen tutkimuksen historia. Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 78. Turun yliopisto, Turku. [http://az.lib.ru/t/tatishew\\_w\\_n/text\\_0250.shtml](http://az.lib.ru/t/tatishew_w_n/text_0250.shtml), История Российская, Ч. 1. Глава 22: дата обращения 23.06.2014.
- <http://www.kuntskamera.ru/lib/rubrikator/03/03>, с. 75: дата обращения 14.05.2014.
- [ru.wikipedia.org/wiki/Татищев\\_Василий\\_Никитич](http://ru.wikipedia.org/wiki/Татищев_Василий_Никитич): дата обращения 27.05.2014.
- SARAJAS, A. (1956), Suomen kansanrunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa. WSOY, Porvoo.
- STIPA, G. J. (1990), Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 206.
- VON STRAHLENBERG, PH. J. (1730), Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia (таблица: Gentium Boreo – Orientalium vulgo Tatarorum Harmonia Linguarum). Verlegung des Autoris, Stockholm.



---

WESSEL, K. (2003–2004), Leibniz und das Finnisch-Ugrische in seinem Briefwechsel (Teil I). Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge 18: 67–102.  
[www.rosimperia.info/post/2402](http://www.rosimperia.info/post/2402): дата обращения 23.05.2014.  
[www.rulex.ru/01110998.htm](http://www.rulex.ru/01110998.htm): дата обращения 29.05.2014.



H. VARGA MÁRTA – KLETTENBERG, REET

## **A reduplikáció funkciói a magyar és az észt nyelvben<sup>1</sup>**

The repetition of phonological material within the word for stylistic, semantic or grammatical purposes is known as reduplication. This phenomenon is a widely used morphological device in many languages.

From the viewpoint of the usage of reduplication languages can be classified into three categories: (i) languages that do not employ reduplication as a grammatical device, (ii) languages that productively employ both partial and full reduplication, and (iii) languages that employ only full reduplication.

Full reduplication is the repetition of an entire word, word stem (root with one or more affixes) or root. Partial reduplication may come in a variety of forms, from simple consonant gemination or vowel lengthening to a nearly complete copy of base.

Hungarian and Estonian languages employ both partial and full reduplication as a stylistic, semantic and grammatical device. The aim of this article is to collect the functions of reduplicative forms, especially in the word-formation of so called rhyming compounds („echo-structures”).

Keywords: repetition of phonological material, full reduplication, partial reduplication, rhyming compounds.

### **1. A reduplikációról**

A reduplikáció a nyelvészetben a szó fonológiai anyagának: a tőnek vagy a lexémának teljes vagy részleges megismétlését jelenti, grammatikai vagy szemantikai célból (vö. KESZLER 2010: 484).

A reduplikáció a nyelvek nagy részében ismert és alkalmazott grammatikai eszköz. POTT – az indoeurópai, finnugor, türk, óceániai, amerikai, afrikai és más nyelvekből vett példák alapján – már a 19. század közepén (1862) kimutatta, hogy a reduplikáció különféle típusai a világ szinte valamennyi nyelvében megtalálhatók, tehát olyan nyelvekben is, amelyek grammatikai szerkezetükre és származásukra nézve egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. WUNDT 1911-ben pedig azt állította, hogy a reduplikáció két típusát szinte minden nyelv ismeri: (i) az egyik az ismétlődő hangok utánzására, (ii) a másik a tulajdonság és a cselekvés kiemelésére, fokozására szolgál.

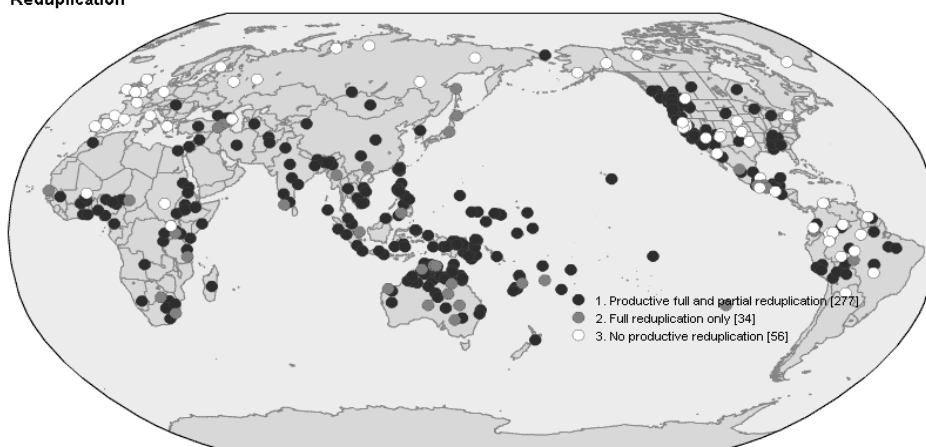
A World Atlas of Language Structures (WALS) című kiadványban található (HASPELMATH ET AL. 2005: 116–117), e grammatikai jelenség földrajzi eloszlását bemutató térképek szerint a reduplikáció széles körben elterjedt a Csendes-óceáni szigeteken, a Fülöp-szigeteken, Indonéziában és a Madagaszkáron beszélt ausztronéz nyelvekben, megtalálható Észak-, Közép- és Dél-Amerika bennszü-

---

<sup>1</sup> Nagyon szépen köszönjük lektorunk értékes munkáját.

lött népeinek nyelveiben éppúgy, mint az Ausztráliában, a Dél-Ázsiában, az Afrika partjainál vagy a Kaukázusban és az Amazóniában beszélt nyelvekben. Ezzel szemben szinte teljesen hiányzik az Európában beszélt indoeurópai nyelvekből, viszont az Ázsiában beszélt, más nyelvcsaládokkal areális kapcsolatban álló indoeurópai nyelvekben meglepően nagy számban megtalálható.

Reduplication



### Reduplikáció a világ nyelveiben

(fekete: produktív teljes és részleges; szürke: csak teljes; fehér: nincs)

(forrás: Wikimedia Commons / WALS 2005: 116–117)

Ami a reduplikációnak grammatikai eszközként való felhasználását illeti, DANIEL – MORAVCSIK (2005: 151) az általuk vizsgált 367 nyelvet a következő csoportokba rendezte:

1. nyelvek, amelyek produktívan használják mind a teljes, mind a részleges reduplikációt (277),
2. nyelvek, amelyek csak a teljes reduplikációt használják (34),
3. nyelvek, amelyek nem használják produktívan a reduplikációt mint grammatikai eszközt (56); (a csoportok mellett a zárójelben lévő számok azt mutatják, a vizsgált nyelvek közül hány sorolható az adott típusba).

## 2. A teljes és a részleges reduplikációról

**2.1. Teljes reduplikáció (gemináció)** esetén a tő egész fonológiai anyaga (a teljes tő vagy a teljes szóalak) ismétlődik meg egyszer vagy többször (triplikáció), pl. nez perce (szahapti; észak-nyugat USA) *té: mul* 'jégeső' → *temulté: mul* 'havas eső, ólmos eső' (AOKI 1963: 43), japán *yama* 'hegy' → *yama-yama* 'hegyek' (FODOR 1999: 1671), eve (Afrika), mokilese: *roar* 'borzad, iszonyodik' → *roarroar* 'borzong, reszket, remeg' → *roarroarroar* 'folyamatosan borzong,

reszket, remeg’ (HARRISON 2000). E típus – tudniillik a szavaknak azonos hangalakban történő megismétlése (kettőztetése) – valószínűleg éppen természetességénél és egyszerűségénél fogva fordul elő nagyon sok nyelvben.

**2.2.** Részleges reduplikáció esetén „a szóalak fonológiai anyagának csak egy része jelenik meg reduplikátumként” (KESZLER 2010: 484). Ennek sokféle formája lehet: az egyes szótagok megismétlésétől (pl. lat. *tundō* ~ *tutudī* ’taszít ~ taszított’), a hangok kettőztetésén át (pl. *leb-eg* ~ *lebb-en*, *csör-ög* ~ *csörr-en*, *lőty-ög* ~ *lőtty-en*) az alapszó kvázi-megismétlődéséig (pl. ma. *irul-pirul*). A megismételt részek egymásutánja lehet közvetlen, vagy esetleg kötőszók választhatják el őket egymástól. A részleges reduplikációt alkalmazó nyelvekben végzett megfigyelés szerint a megismételt fonológiai egység leggyakrabban (a) a bázisszó elején található (szó eleji), de előfordulhat (b) középső (szó belseji) és (c) hátsó (szóvégi) pozícióban is, pl.

(a) szó eleji részleges reduplikáció:

hunzib (Kelet-Kaukázus): *bat* ’iyab’ ’más, eltérő’ → *bat* ’bat’ ’iyab’ ’nagyon más’ (VAN DEN BERG 1995: 34),

(b) szó belseji részleges reduplikáció:

choctaw (Mississippi és Alabama): *binili* ’feláll’ → *bininili* ’feláll és leül’ (KIMBALL 1988: 440),

(c) szóvégi részleges reduplikáció:

hausza (szudáni nyelv): *cika* ’tölt’ → *cikakke* ’megtölt’ (LINDSTRÖM 1995: 5).

Részleges reduplikáció esetén a megismételt fonémaszekvenciában a fonémák minősége és/vagy sorrendje is módosulhat, sőt újabb fonéma betoldása is lehetséges bizonyos esetekben, pl. az ausztráliai mangarrayi nyelvben a többes jelentést előidéző reduplikáció megismételt fonémaszekvenciája úgy módosul, hogy a második szótag mássalhangzója és az első szótag magánhangzója ismétlődik meg a többes számú szóalak második szótagjában: *walima* ’fiatal ember’ → *walalima* ’fiatal emberek’ (vö. MERLAN 1982). A tuvai nyelvben (Oroszországban beszélt törökségi nyelv) a kicsinyítő, becéző jelentés a bázisszó megismétlésével úgy jön létre, hogy a reduplikátumban a bázisszó első mássalhangzója helyére az *s* kicsinyítő képző kerül, pl. *pelek* ’ajándék’ → *pelek-selek* ’kis ajándék’. Magánhangzóval kezdődő szó esetén pedig az ismétlődő egység kiegészül a diminutív *s*-sel, pl. *aar* ’nehéz’ → *aar-saar* ’kissé nehéz’ (vö. HARRISON 2000). Ilyen típusú reduplikáció sok nyelvben létezik. Az így létrejött szerkezeteket az angol morfológiában „echo-structures”-nek (’visszhang-szerkezetek’-nek) vagy „rhyming compound”-nak (’rímelő összetételek’-nek) hívják. A magyar ikerszók egyik csoportjának (az ún. indukciós ikerítésnek) szoros kapcsolata ezekkel a reduplikatív szerkezetekkel nyilvánvaló (pl. *ingó-bingó*, *ágas-bogas*, *cserebere*, *kencefice*), minderről részletesebben l. **6.1.**

### 3. A reduplikáció funkciója

A reduplikatív morféma sokféle (A) stilisztikai, (B) lexikai, és (C) grammatikai jelentést hordozhatnak. Ezeket a különféle funkciókat MAJTYINSZKAJA (1963: 362–369), SWADESH (1972: 144–148), CRYSTAL (1998: 223), KESZLER (2001: 640–642) és COMRIE ET AL. (2006: 90–96) alapján mutatom be:

#### (A) Stilisztikai funkciók

A reduplikáció jelentése	Nyelv	Példák
1. Expresszív jelleg, fokozott értelmi és érzelmi telítettség	magyar	<i>A magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk</i> (Petőfi: Nemzeti dal)
2. Izgatottság (elsősorban a beszélt nyelvben)	finn magyar	<i>Tervetuloa, tervetuloa!</i> <i>Tessék, tessék! / Szia, szia! / Gyorsan-gyorsan! Igen, igen!</i>
3. Meglepetés, meghökkenés, csodálkozó méltatlankodás	magyar	<i>Hogyhogy nem vetted észre?</i> 'miként fordulhat elő, hogyan lehetséges?'

#### (B) Lexikai jelentések

A reduplikáció jelentése	Nyelv	Példák
Intenzitás (stilisztikai célú kettőztetés)		
1. nagyobb intenzitás, nyomaték	karok	<i>go 'néz' → go-go 'alaposan megvizsgál'</i>
	tahiti	<i>roa 'hosszú' → roroa 'nagyon hosszú'</i>
	szuahéli	<i>tafuta 'keres' → tafuta-tafuta 'sokáig keres'</i>
	guami	<i>nalang 'éhes' → na-la-lang 'nagyon éhes'</i>
	chamorro	<i>dankolo 'nagy' → danko-lo-lo 'nagyon nagy'</i>
2. kisebb intenzitás, kicsiség	hottentotta	<i>go 'néz' → go-go 'figyelme-sen néz', pshwa 'szikla' → pswa'pswa</i>

	szahaptin (Észak-Ame- rika)	'kavics', <i>q'eyex</i> 'bunkósbot' → <i>q'eyexq'eyex</i> 'kis bot'
	tahiti (Polinézia)	<i>átshaash</i> 'szem' → <i>atsa'yatsai</i> 'kis szem'
	tuvai (töröksé- gi nyelv)	<i>arui</i> 'éjszaka' → <i>aruiaui</i> 'szürkület'
	pelek 'ajándék' → <i>pelek- selek</i> 'kis ajándék'	
Osztó értelem kifejezése	nutka (indián nyelv)	<i>mah'tii</i> 'ház' → <i>maahmah'ti</i> 'elszórtan álló házak',
	szomáli	<i>fen</i> 'rág' → <i>fen-fen</i> 'minden oldalon megrág',

## (C) Grammatikai jelentések

A reduplikáció jelentése	Nyelv	Példák
Többes szám 1. főnévi többes szám	japán	<i>yama</i> 'hegy' → <i>yama-yama</i> 'hegyek'
	bella kula (indián nyelv)	<i>s-tn</i> 'fa' → <i>s-tntn</i> 'fák'
	hausza (Szudán)	<i>suna</i> 'név' → <i>sunana-ki</i> 'nevek'
	washo (Kalifornia)	<i>gusu</i> 'bölény' → <i>gususu</i> 'bölények'
	jávai	<i>ratu</i> 'vezető' → <i>raturatu</i> 'vezetők',
2. igei többes szám	luiseño (indián nyelv)	<i>lawi</i> 'lyukat ás' → <i>law-lawi</i> két lyukat ás' → <i>lawa-láwi</i> 'kettőnél több lyukat ás'

Az egyeztetett többes szám jelölése (a cselekvők többes számát az igekötők halmozása mutatja)	vangatya (Ausztrália)	<i>pityanyi</i> 'jön/megy' → <i>ma-pityanyi</i> 'eljön/elmegy' → <i>ma-ma-pityanyi</i> 'sokan jönnek'
A múlt idő (a praeteritum és a perfectum) jelölése	gót	<i>slēpan</i> 'alszik' → <i>saislēp</i> 'aludtam'
	latin	<i>tundō</i> 'taszítok' → <i>tutudī</i> 'taszítottam',
	görög	<i>leipo</i> 'elmegyek' → <i>léloipa</i> 'elmentem'
Az imperfectum jelölése	tagalog (Polinézia)	<i>bili</i> 'vásárol' → <i>bibili</i> (imperfectum)
Intranszitiv reciprok igék létrehozása	kiriba	<i>tangir-(a)</i> 'szeret' → <i>tangitangiri</i> 'szeretik egymást'
	ilocano	<i>balem</i> 'bosszút áll vkin' → <i>balem-bales</i> 'bosszút állnak egymáson'
Aspektus jelölése 1. folyamatosság, gyakoriság	navatl (indián nyelv)	<i>kweyooni</i> 'felvillan' → <i>kwe'kweyooka</i> 'villog'
	karok (Kalifornia)	<i>páchup</i> 'csókol' → <i>pachúpchup</i> 'csókolgat'
	szuahéli	<i>tafuta</i> 'keres' → <i>tafutatafuta</i> 'sokáig keres'
	hausza (Szudán)	<i>cika</i> 'tölt' → <i>cikakke</i> 'megtölt'
	alabama	<i>loca</i> 'befeketít, feketére fest' → <i>lóoca</i> 'fekete bőrének lenni'
Fokozás	mandarin	<i>xiao</i> 'kicsi' → <i>xiaoxiao</i> 'nagyon kicsi', <i>gaoxing</i> 'boldog' → <i>gaogaoxingxing</i> 'nagyon boldog'



Eldöntendő kérdés kifejezőeszköze	kínai	<i>xi`huan</i> 'szeret' → <i>xi`huan</i> -( <i>huan</i> )- <i>bu-xi`huan</i> 'szeret?' ( <i>bu</i> 'nem')	
Szófajváltást eredményező, képzőszerű morfológiai eszköz	kayardild (Ausztrália)	<i>kandu</i> 'vér' (fn.) → <i>kandukandu</i> 'piros' (mn.)	
	tigak (Ausztrónézia)	<i>giak</i> 'küld' (ige) → <i>gigiak</i> 'hírvivő' (fn.)	
	kínai	<i>màn</i> 'lassú' (mn.) → <i>màn-</i> <i>màn</i> 'lassan' (hat. szó),	
	nez perce	<i>ren</i> 'személy' (fn.) → <i>ren-</i> <i>ren</i> 'mindenki' (névmás), <i>sik'em</i> 'ló' (fn.) → <i>sik'éemsik'em</i> 'komisz, makacs' (mn.), <i>kúus</i> 'víz' (fn.) → <i>kuskúus</i> 'kék, szürke' (mn.), <i>simux</i> 'faszén' (fn.) → <i>tsimúxtsimux</i> 'fekete' (mn.)	
A szóalkotás eszköze 1. hangutánzó, hangulatfes- tő szavak	japán	<i>gacsa-gacsa</i> 'zörög', <i>csirin-</i> <i>csirin</i> 'csilingel'	
	latin perzsa mari manysi	<i>turtur</i> 'vadgalamb', <i>bülbül</i> 'fülemile', <i>kuku</i> 'kakukk', <i>top-top</i> 'kanalas réce'	
	2. állathívogató szavak	orosz	<i>цын-цын</i> (csirke), <i>ymu-ymu</i> (kacsa),
		komi	<i>kuku</i> 'kakukk'
		magyar	<i>kakukk, kakukk</i>
	3. gyermeknyelvi szavak	német	<i>Mama, Popo</i>
		angol	<i>wowo</i> 'víz', <i>bobo</i> 'labda'
		orosz	<i>nana</i> 'apa', <i>мама</i> 'anya'

4. becenevek	olasz	<i>баба</i> 'nagymama', <i>няня</i> 'nagynéni', <i>дядя</i> 'nagybácsi'
5. összetett szavak	orosz	<i>еле-еле</i> 'alig-alig', <i>белый-белый</i> 'hófehér'
	francia	<i>bon-bon</i> 'cukorka'
	angol	<i>snail-mail</i> 'postai úton kézbesített levél', <i>brain-drain</i> 'agyelszívás'
6. ikerszók	angol	(BENCZES példái: 2013: 237, 241 )  <i>goody-goody</i> 'szenteskedő'; <i>roly-poly</i> 'lekváros tekercs', <i>higgledy-piggledy</i> 'rendetlen, össze-vissza', <i>mish-mash</i> 'zagyva-lék, keverék', <i>wishy-washy</i> 'ízetlen'

#### 4. A reduplikáció közös funkciói a magyarban és az észtbén

Bár a reduplikáció általános jellege, széleskörű elterjedtsége és grammatikai eszközként való felhasználása a világ nyelveiben kétségtelen, ennek ellenére érdemes és hasznos egy-egy nyelvcsalád keretein belül vizsgálni. A reduplikáció bizonyos típusai különösen jellemzők lehetnek egy-egy bizonyos nyelvben vagy egy bizonyos nyelvcsaládban (egy másikban meg esetleg csak elvétve fordulnak elő). A reduplikáció

az indoeurópai nyelvekben az igeidők előállításában játszik fontos szerepet, pl. lat. *addō* 3, *addidi*, *additum* 'hozzáad'; tango 3, *tetigi*, *tāctum* 'érint'; *tundō* → *tutudī*, *tūn(s)us* 'lök, taszít, ostromol',

az afrikai és az ausztronéz nyelvekben elsősorban a szóalkotás fontos eszközeként ismeretes: az ige első szótagjának megismétlésével szabályosan alkotható főnevek, pl. tigak *giak* 'küld' → *gigiak* 'hírvivő', *daukaia* 'cselekszik' → *dadaukra* 'cselekvő személy',

a maláj és a dakota nyelvekben a gyűjtőnevek létrehozásában játszik szerepet: a gyűjtőnevek az egyedi jelentésű főnevek megismétlésével hozhatók létre, pl. maláj *pochon* 'fa' → *pochon-pochon* 'erdő', dakota *runa* 'férfi' → *runa-run* 'nép'),

a finnugor nyelvekben a kettőztetés fent említett módjai nem szokásosak ugyan (vö. MAJTYINSZKAJA 1963: 362), de ezek a nyelvek is számos fajtáját ismerik a reduplikációnak. A reduplikációnak a tipológiai munkákból ismeretes legáltalánosabb funkciói közül azoknak az összegyűjtésére és funkcióik taglalására vállalkoztunk, amelyek ismeretesek, használatosak a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar és észt nyelvben.

#### 4.1. A reduplikáció közös stilisztikai funkciói a magyarban és az észtben

A stilisztikai funkciók (erősítés, fokozás, intenzitás, játékosság, humor, ironia, gúny stb.) sem a magyarban, sem az észtben nem választhatók el élesen a lexikai és a grammatikai jelentésektől. E komplex jelentésű példák gyakran töisméltéses (figura etymologicás) szerkezetekben jelennek meg.

Magyar	Észt
1. Intenzitás (erősítés), pl. <i>kérve kér, nőttön nő</i>	<i>toimetab oma toimetamisi</i> 'teszi a dol- gát', <i>kasvab oma kasvamist</i> 'nőttön nő'
<i>unos-untalan, véges(telen) végi</i>	<i>lõppude lõpuks</i> 'végtére', <i>taas ja taas</i> 'újra és újra'
2. Fokozás <i>napról napra, évről évre, szájról száj- ra,</i>	<i>aastast aastasse</i> 'évről évre', <i>päevast päeva</i> 'nap mint nap', <i>päev-päevalt</i> 'minden nappal'
<i>feleségek felesége, szebbnél szebb</i>	<i>raamatute raamat</i> 'könyvek könyve, Biblia', <i>küsimuste küsimus</i> 'kérdések kérdése', <i>hullem kui hull</i> 'rosszabb a rossznál', <i>selgemast selgemini</i> 'világo- sabbban a világosnál'

## 4.2. A reduplikáció közös grammatikai funkciói a magyarban és az észten

### 4.2.1. Aspektus és akcióminőség

Magyar	Észt
<p>1. Gyakran az igeikötők reduplikációjával történik, pl. <i>meg-megáll, be-benéz, bele-belekap, fel-feldob, vissza-vissza-gondol</i> (a cselekvés egyenetlen időközökben történő ismétlése)</p> <p>2. Tőismétlések (figura etymologicás) szerkezetek gyakran fordulnak elő e funkció szolgálatában is, pl. – <i>kérve kért, nőttön nő, sírt sírdogált</i> (folyamatos és ismétlődő cselekvések),  – <i>unos-untalan, véges(telen)-végig</i> (folytonosságot kifejező határozószó-féle kifejezések),  – <i>napról napra, évről évre, lépésről lépésre</i> (folytonosságot kifejező kettős határozók)</p>	<p>Az igeismétlődés gyakran a folyamatoságot fejezi ki, pl. <i>jookseb ja jookseb</i> 'fut és fut', <i>Igaüks toimetas oma toimetamist ja mõtles oma mõtlemisi</i> 'Mindenki tette a dolgát és gondolkodott a feladatain'</p> <p>– <i>on olemas</i> 'megvan, létezik', <i>pole/ei ole ollagi</i> 'nem is létezik, kevés van belőle'</p> <p>– <i>ilmast-ilma</i> 'állandóan', <i>aeg-ajalt</i> 'néha, olykor'</p> <p>– <i>aastast aastasse</i> 'évről évre', <i>päevast päeva</i> 'nap mint nap', <i>päev-päevalt</i> 'minden nappal'</p>

### 4.2.2. Szóalkotó funkció

Magyar	Észt
<p>1. Hangutánzó, hangulatfestő szavak, pl. <i>kipp-kopp, bim-bam, kitty-kotty, rőf-rőf, vau-vau, zsipp-zsupp, tiktak // kutykurutty, licsi-locsi, csingilingi, csiribiri</i></p> <p>2. Gyermeknyelvi szavak, pl. <i>baba, mama, papa, pápá, dada, dádá, tata, tátá, kaka, cici, popó, csip-csip, hami-hami</i>. A gyermeki beszéd hangtanának egyik fontos jellemzője a reduplikáció: bizonyos szavak eltérő hangalakú szótagjai egyforma hangalakúak lesznek a</p>	<p><i>kop-kop, pimm-pamm, kips-kõps</i> (a cipő kopogása), <i>rõh-rõh, auh-auh</i> 'vau-vau', <i>linta-lõnta</i> (a kutya kullógása)</p> <p>A gyermeknyelvi szavak az észti szakirodalom szerint nem számítanak reduplikációnak, mert bennük lexikai jelentés nélküli szótagok ismétlődnek meg, pl. <i>kaka, spapa, kuku</i> 'kukucs', <i>taa-taa</i> 'elköszönés, integetés'</p>

<p>gyermek beszédében. Ebben szerepe lehet egyrészt annak, hogy a gyerekek szeretnek a hangokkal játszani, kiejtésüket gyakorolva, másrészt annak, hogy a reduplikáció segít megküzdniük a bonyolultabb szavak kiejtésével. A reduplikatív forma fonetikai „vázlat”-ot, „váz”-t ad a pontosabb kiejtéshez (vö. CRYSTAL 1998: 302).</p> <p>3. Becenevek, pl. <i>Lala, Lili, Mimi, Sziszi</i></p> <p>4. Ismétléses és töismétléses összetételek, pl. <i>nagyon-nagyon, olykor-olykor, néha-néha, alig-alig // folyton-folyvást, várva-vár, kérve-kér, boldog-boldogtalan</i></p> <p>5. Ikerszók, pl. <i>cserebere, kencefice, riheg-röhög, fireg-forog</i>. Ez a típus (a szavaknak megváltozott hangalakban való megismétlése) rendkívül jellemző a finnugor nyelvekre, ezért a továbbiakban az ikerítésről mint részleges reduplikációról külön is kívánunk szólni (l. 5-6. pont)</p>	<p><i>Pepe, Lili, Mimmi</i></p> <p><i>vana-vana</i> 'nagyon öreg', <i>väga- väga</i> 'nagyon-nagyon', <i>vaevu-vaevu</i> 'alig-alig', <i>lõppude lõpuks</i> 'végre', <i>lurjuste lurjus</i> 'gazemberek gazembere', <i>küsimuste küsimus</i> 'a kérdések kérdése' = 'a legfontosabb kérdés', <i>sinisemast sinine</i> 'kékebb a kéknél'</p> <p><i>tühi-tähi</i> 'semmiség, érdektelenség', <i>mitu-setu</i> 'több, jónéhány', <i>kila-kola</i> 'limlom', <i>pudi-padi</i> 'apró holmi', <i>virru-harru</i> 'több ágra, szerteszét', <i>sigin-sagin</i> 'nyüzsgés'</p>
---	---

#### 4.2.3. Fokozás

Magyar	Észt
<p>1. A melléknévvel kifejezett tulajdonság magas foka, pl. <i>szebbnél szebb gondolat, jobbnál jobb ötlet</i> (figura etymologica)</p> <p>2. A főnévvel kifejezett fogalom magas minősítése, pl. – <i>könyvek könyve</i> 'Biblia', <i>feleségek felesége</i> 'a legjobb feleség', <i>kérdések kérdése</i> 'az élet legnagyobb kérdéseinek egyike' (figura etymologica)</p>	<p><i>haige mis haige</i> 'nagyon beteg', <i>loll mis loll</i> 'teljesen hülye', <i>roheroheline</i> 'nagyon zöld, élénk zöld'</p> <p>– <i>raamatute raamat</i> 'könyvek könyve, Biblia', <i>küsimuste küsimus</i> 'kérdések kérdése'</p>

– az első taghoz esetrag (dativus vagy adessivus) járulhat, pl. <i>halálnak halálával meghalni</i> 'a legkegyetlenebb halállal elpusztulni', <i>szebbnél szebb gondolat, jobbnál jobb ötlet</i>	– az első taghoz többes szám genitivusi vagy elativusi rag kapcsolódik, pl. <i>küsimuste küsimus</i> 'kérdések kérdése', <i>kaunimast kaunim</i> 'szebbnél szebb'
---	---

### 4.3. A reduplikáció önálló funkciói a magyarban

#### 4.3.1. Osztó értelem

A határozott mennyiséget jelentő számnevek megismétlése osztó értelem (disztributív jelentés) kifejezésére szolgál, pl. *Három-három szál rózsát kapott mindenki, Öten-öten alkotnak egy csoportot, Irodalmi és nyelvészeti dolgozatokat, kettőt-kettőt kell elhelyezni a portfólióba.*

#### 4.3.2. Megengedés

A *-nAk* ragos melléknév vagy a főnévi igenév alkot alaptagjával figura etymologicát, pl. *szépnek szép, jónak jó // tanulni tanultam, látni láttam.*

**4.3.3.** Szófajváltást eredményező képzőszerű morfológiai eszközként is előfordul, pl. *egyszer* (számnév) → *egyszer-egyszer* (hat. szó), *olykor* (ragos mutató névmás) → *olykor-olykor* (határozószó), *ki* (vonatkozó névmás) → *ki-ki* (megengedő általános névmás), *alig* (partikula) ~ *alig-alig* (hat. szó), *az* (nm.) → *azaz* (kötőszó) (KESZLER példái: 2010: 485). A névmások kettőztetése sok esetben a határozatlanság kifejezését szolgálja, pl. *ki-ki, olykor-olykor* (vö. latin *quisquis, quaequae, quidquid* 'bárki, bármi').

**4.3.4.** A reduplikációnak egy újabb funkciójára egy kolléganőnk hívta fel a figyelmünket a kongresszusi előadást követő vitában.<sup>2</sup> Különösen a fiatalok nyelvhasználatában figyelhető meg a 'legjellegzetesebb példány', az 'adott szemantikai kategóriát legpregnansabban képviselő prototípus' jelentést nyomatékosító reduplikatív forma, pl. *Otthon otthon voltam a hétvégén* 'a szüleimnél töltöttem a hétvégét, a gyerekkorom színhelyén (= jóllehet a kollégiumban vagy az aktuális tartózkodási helyemen is otthon(osan) érzem magam, de az igazi otthon mégiscsak ott van, ahol a szüleim és a családtagjaim élnek, ahová az emlékeim kötnek); vö. még *Haza haza utazom a hétvégén* 'a szüleimhez', *Ez a gyep zöld zöld* 'a zöld szín központi tartományában található (prototipikus) zöld' (= nem barnás zöld, nem sárgás zöld), *Péter igazi férfi, afféle pasi pasi* 'férfias, ideális férfi, megtestesítője a férfiakról kialakult elképzeléseknek'.

**4.3.5.** Előfordul, hogy egy többjelentésű szó aktuális jelentésére reduplikált formával utalunk. Ilyen pl. a *barát* szó, amely (legalább) két fő jelentéssel ren-

<sup>2</sup> Köszönjük BÍRÓ BERNADETTnek, hogy felhívta a figyelmünket erre a funkcióra.

delkezik: 1. 'az a személy, akit (kölsönös) megértés, bizalom, ragaszkodás és szeretet köt hozzánk; lehet férfi és nő is, akit nem testi vonzalom, szerelem vagy annak szándéka köt össze velünk'; 2. 'a nő udvarlója, kedvese, szeretője, akivel partnerkapcsolatban van'. Amennyiben a szituációból nem derül ki egyértelműen a *barát* szó 1. jelentése, úgy arra reduplikált formával utalhatunk, pl. *Bemutatom a barátomat. Ő barát barát* 'nem udvarló'.

**4.3.6.** Ha egy-egy szó szótári jelentéseihez több szófaji jelentés is tartozik, kettős szófajiságról beszélünk. A tipikusan kettős szófajisággal rendelkező népevek reduplikált formájában az első lexéma melléknévi, a második pedig főnévi jelentésű, pl. *Magyar magyar vagy (vagy szlovák magyar)?* 'Magyarországi magyar vagy (vagy szlovákiai, azaz határon túli)?'.

**4.3.7.** Familiáris környezetben (pl. utcai találkozás alkalmából) gyakran hangzik el a *hová?* határozószói kérdő névmás reduplikált *Hová, hová?* formában. Ez a hiányos mondat implikál egy mozgást jelentő igét (pl. *mész, indulsz, tartasz*), tehát a *Hová mész, megy / indulsz, indul / tartasz, tart?* teljes mondatot helyettesíti. Ez a használat gyakran olyankor fordul elő, amikor a beszélő bizonytalan a tegezés/magázás megfelelő alkalmazásában, és így próbálja elkerülni az egyik vagy a másik megszólításformát.

#### 4.4. A reduplikáció önálló funkciói az észtben

**4.4.1.** Főnévi többes szám, pl. *mehed, mehed* 'férfiak, rengeteg férfi', *tuhand-ded ja tuhanded* 'ezrek és ezrek, sok ezer'; meghatározhatatlan mennyiséget mind kötőszós, mind kötőszó nélküli reduplikatív szerkezettel ki lehet fejezni. Az megismételt szó megszámlálható főnév esetében többes számú, megszámlálhatatlan főnév esetében egyes számú.

**4.4.2.** Határozatlanság kifejezése a mutató névmás és a határozószók megismétlésével is történhet, pl. *niisugune ja niisugune* 'olyan és olyan', *see ja see* 'ez meg ez'. Funkcionálisan tipikusan elbeszélő beszédhelyzetben (narrációban) alkalmazják, amikor nem fontos közelebbről meghatározni a tárgy tulajdonságát, a hangsúly máshol van, pl. egy dokumentumforma megfogalmazási javaslatban: *Mina, see ja see, niisuguse ja niisuguse meditsiiniasutuse töötaja, niisugune ja niisugune spetsialist, kinnitan, et zaza tervisliku seisundi tõttu pole tema osalemine õppetöös sel ja sel ajal soovitatav* 'Én, X. Y., ilyen meg olyan egészségügyi intézmény dolgozója, ilyen meg olyan specialista, tanúsítom, hogy zaza egészségi állapota miatt nem tanácsos, hogy ebben és ebben az időben részt vegyen az iskolai munkában'. Vagyis tetszőleges adatokkal kiegészítheti a hallgató a hallottakat.

**4.4.3.** A *-ke(ne)* vagy *-ne*-képzős melléknévek reduplikációja az adott tulajdonság nagyobb fokát jelzi. Ez különösen jellemző a *-ne*-képzős színnevekre a

fokális szín (a szín prototípusa) kifejezésére, pl. *sini-sinine* 'nagyon kék, mélykék', *rohe-roheline* 'nagyon zöld'; vagy *pisi-pisike* 'icipici', *ōhu-ōhuke* 'nagyon vékony'. A reduplikáció első felében ilyen esetben elhagyják a képzőt.

### 5. Az ikerítés mint részleges reduplikáció

Az ikerszavakban az elemek között részleges reduplikációval létrejött különböző hangtani egymásra vonatkozások figyelhetők meg (az elemek hangalakja részben egyezik egymással, részben különbözik egymástól): egyrészt önálló alakú és jelentésű szavak kapcsolódhatnak össze a maguk játékos változatával („indukciós ikerítés”), másrészt keletkezhetnek komponenseiben sem alaki, sem fogalmi önállóságot nem mutató, alaptag nélküli ikerszók („párhuzamos ikerítés”) is. Az ikerszó elemeinek hangtani egymásra vonatkozása az ikerítési folyamat eredménye, így „fonetikai megfelelésük törvényszerűségek révén keletkezik ösztönös vagy tudatos hangalaki hasonlóságra törekvés miatt” (SZIKSZAINÉ 1993: 14). Az önálló jelentéssel és önálló alakkal rendelkező ikerszók Szikszainét a szóalkotásra emlékeztetik, „hiszen a szókincsben meglévő elemre épül rá az ikerítés” (SZIKSZAINÉ 1993: 12), míg az „elemeikben fogalmi jelentést és alaki függetlenséget nem mutató ikerszók inkább a belső szóteremtéshez állnak közel, ugyanis komponenseik minden szókincsbeli előzmény nélkül egyszerre keletkeznek jobbára indulatszói jellegű, alkalmi (csak ritkán szótározott) szót teremtvé” (SZIKSZAINÉ 1993: 12).

PAIS DEZSŐ az ikerszók keletkezését egyrészt hangutánzással, másrészt az emberben szunnyadó játékosztönnel, „játszi kedély”-lyel magyarázza (vö. PAIS 1959: 311), különös gyakoriságukat pedig a játékos, tréfás, humoros hangulati telítettséggel indokolja. Az ikerszók keletkezésének idejére nézve nincsenek biztos fogódzóink (tréfás, játékos töltésük miatt nem illettek bele a középkori valóságos tartalmú irodalomba, talán ezért nincsenek írásos adataink), de az ikerítés feltehetőleg „ősi kifejezésalkotó módja, eszköze nyelvünknek” (PAIS 1959: 312, vö. még MIKOLA 1985–1986: 149), amely manapság – a szóképzés és a szóösszetétel után – az egyik leggyakoribb és legproduktívabb szóalkotási módnak tekinthető (vö. SZIKSZAINÉ 1993: 15). Az ikerítésnek a szókincsbővítésben betöltött (jelentős) szerepe könnyen magyarázható: egyrészt a mai szóalkotásra általában jellemző a játékoság, az alkotó fantázia, a nyelvi kreativitás és a szellemesség (vö. CRYSTAL 1998: 302, BENCZES 2014: 109), másrészt e szóalkotás-mód határai szinte a végtelenségig tágíthatók, hiszen az ikerszó komponensei közül vagy csak az egyik tagnak kell önálló alakú és jelentésű szónak lennie, vagy egyiknek sem.



## 6. Az ikerszók fajtái a magyarban és az észtben

**6.1.** Indukciós ikerítésről beszélünk, ha egy – önálló hangalakkal és jelentéssel rendelkező – szó (indukáló tag) a saját – hangalak tekintetében meghatározott szabályok szerint módosított – változatával (ikerítmény) kapcsolódik össze új szóvá, pl. ma. *irul-pirul*, *setesuta*, *mendemonda*, *kipeg-kopog*, *fidres-fodros*, *csigabiga*, *cserebere*, *limlom*, *izeg-mozog*, *gizgaz*, *ringy-rongy*, észt *tühi-tähi* 'apró-cseptő ügy', *kila-kola* 'limlom', *kimpsud-kompsud* 'batyuk' (vö. ang. „echo-structures”, „rhyming compounds”, pl. *roly-poly* 'lekváros tekercs', *higgledy-piggledy* 'rendetlen, össze-vissza', *mish-mash* 'zagyvalék, keverék', *wishy-washy* 'ízetlen').

A tagok elsősorban fonológiai relációban állnak egymással, pl. a komponensek magánhangzói hangrend (pl. ma. *limlom*, *gyimgyom*, *rissz-rossz*, *nyifeg-nyafog*, *kipped-kapkod*, *mendemonda*, *vicikvacak*, *hébe-hóba*, észt *kila-kola* / *kimpsud-kompsud* / *kribu-krabu* 'apró, értéktelen tárgyak', *risti-rästi* 'keresztül kasul') vagy ajakműködés tekintetében (pl. ma. *girbe-görbe*, *pireg-pörög*, *diceg-döcög*, észt  $\emptyset$ ) *k ü l ö n b ö z h e t n e k* egymástól. Ilyen esetben a változatlan szó mindig az utótag.

Ha az ikerszó előtagja a változatlan szó, akkor az elő- és az utótag között a különbség lehet egyetlen mássalhangzó-fonéma (leggyakrabban a *b, f, m, p* és *v*) is, mely a szókezdő magánhangzó elé, illetve a szókezdő mássalhangzó helyére kerül. Magánhangzós szókezdet esetén pl. *ingó-bingó*, *ágas-bogas*, *irkafírka*, *óg-móg*, *irul-pirul*, észt  $\emptyset$ . Mássalhangzós szókezdet esetén pl. ma. *cserebere*, *kencefice*, *tarkabarka*, *csigabiga*, *szedett-vedett*, észt *sodi-podi* 'irkafírka', *tuira-ruira* 'dülöngélve'). A kétféle ikerítési mód kombinálódhat, tehát a tagok között több fonémaeltérés is lehet, pl. több magánhangzó különbözik egymástól, pl. ma. *pihe-puha*, *réce-ruca*, *ciróka-maróka*. Magán- és mássalhangzó különbség is jelentkezik, pl. ma. *kencefice* észt *sinka-vonka* 'kanyarogva', *mitmed-setmed* 'többek, sokan' alakokban. A változtatás mértéke tulajdonképpen egyetlen hang kivételével az összes hangra kiterjedhet (pl. ma. *sétafika*), de korlátozódhat mindössze egyre is (pl. ma. *tarkabarka*, észt *sodi-podi* 'irkafírka'). Az ikerítésnek ez a típusa nem hoz létre határozott jelentéstöbbletet, csupán az alapszótól eltérő hangulatú, stilisztikai funkciójú származékot, amely fonológiai és morfológiai szabályokkal pontosan leírható.

Ezek között az ikerszók között a magyarban és az észtben is meglehetősen sok hangutánzó és hangulatfestő szót találunk. Ezekben a mással- és magánhangzó alakzatok közvetlenül egymás után, kétszer jelennek meg, pl. ma. *kipp-kopp*, *bim-bam*, *tiktak*, *kittég-kattog*, illetve, *setesuta*, *iciri-piciri*, *tipeg-topog*, *pihe-puha*, *libeg-lobog*, *csiszeg-csoszog*, észt *kiira-käära* 'kanyarogva', *linta-lonta* 'kullogva'.

A magyarban a 14. századtól adatolhatók indukciós ikerítéssel létrejött becézőnevek is, illetőleg az is előfordul, hogy az ikerszóból kiválik és önállóvá válik az eredetileg csak játékos, fogalmi jelentést nem hordozó elem. A becéző keresztnevek közül több is ilyen módon keletkezett, pl. *(Anna-)Panna*, *(Isti-)Pisti*, *(Örzse-)Bözse*, *(Andi-)Bandi* (vö. RÁCZ 1956: 48–52, 1958: 43–48, 1967: 292–297).

Érdekes, hogy az ikerszó tagjai mintha fonológiai alapon meghatározott sorrendben követnék egymást: mintha létezne valamiféle „előírás”, mely szerint az ikerszó palatális magánhangzót tartalmazó eleme áll elől, és őt követi a vegyes vagy veláris magánhangzót tartalmazó utótag, vö. pl. ma. *tipeg-topog*, *bimm-bamm*, *ping-pong*, észt *kila-kola* ’limlom’, *liiri-lõõri* ’a pacsirta éneke’ ang. *knick-knack*, *chit-chat*, *riff-raff*, *zig-zag*, *sing-song*, *flip-flop*. PINKER szerint ez univerzális jelenség lehet. Feltételezése szerint a tagok sorrendjét két dolog határozza meg: (1) a beszélőtől való távolság: a hozzánk közelebb lévő dolgokat nevezzük meg először, pl. *itt-ott*, *él-hal*, *barát* vagy *ellenség*, illetve (2) ha a jelentés nem határozza meg a sorrendet, akkor a hangképzés dönt; az ’én-it-most’ jelentésű szavakban általában palatálisak a magánhangzók, így azokból lesz a kifejezés első tagja (PINKER 1999: 155–189).

Az értelmetlennek tűnő tagokról a nyelvtörténet segítségével persze nemegyszer bebizonyítható, hogy valamikor önállóan is használták őket (vö. PAIS 1954).

**6.2.** Szótagbővüléssel (szótagbetoldással): a szótagnövelés miatt nyújtott alakokkal történő ikerítés ugyan nem gyakori, de a magyarban néha előfordul, pl. *fityfiritty* (PAPP ISTVÁN példája, vö. 1963: 14), *putyipurutty*, *túlontúl* (GOMBOCZ 1917: 238).

**6.3.** Párhuzamos ikerítés: két hasonló hangzású, de önálló hangalakkal és jelentéssel nem rendelkező tagból jön létre. Ezek kizárólag együtt, csak a létrejött lexémában fordulhatnak elő. Közöttük gyakoriak a konkrét fogalmi jelentéssel nem rendelkező hangutánzó, hangfestő szavak, pl. ma. *kutykurutty*, *tiktak*, *locs-pocs*, *licsi-locsi*, *csingilingi*, *csiribiri*, *zsipp-zsupp*, *piiff-puff*, *csiki-csuki*, észt *tingeltangel* ’tinglitangli’, *virvarr* ’zürzavar’, *tikk-takk* ’tiktak’, *tipa-tapa* ’lépegetés’, illetve az interakciós mondatszók, pl. *irgum-burgum*, *nyif-nyaf*, *ingyom-bingyom*, *hipp-hopp*, *kitty-kotty*. Szerepük csupán a játékos hangutánzás, hangulatfestés vagy ritmuskeltés. A párhuzamos ikerítéssel létrejött szavak között vannak határozott fogalmi jelentéssel rendelkező ikerszók is, pl. ma. *dínom-dánom* ’lakoma’, *tutyi-mutyi* ’pipogya’, *nyimnyám* 1. ’pipogya, tehetetlen’, 2. ’vézna, nyápic’, *tesze-tosza* ’lassú, határozatlan’, *incifinci* ’kicsi, gyenge’, *retyerutya* ’rokonság’, *terefere* ’könnyed kis beszélgetés’, *tereferél* ’társalog’, *uk-mukk-fukk* ’hirtelen és véglegesen dönt’, *lárifári* ’komolytalannak ítélt, hiábavaló beszéd’, *kelekótya* ’szórakozott, lökött’, *csetepaté* ’hangos veszekedés’, *kecmec*

'hezitálás', *laca-faca* 'mellébeszélés', *etyepetye* 'flört', *nyif-nyaf* 'sokat nyafogó, kényeskedve beszélő', *óg-móg* 'zsörtölődik', észt *tingeltangel* 'bulizás, tingli-tangli', *virvarr* 'zűrzavar', *tilulilu* 'érdektelenség', *sigri-migri* 'zavar', *suri-muri* 'zűrzavar, mutyi'.

Az ikerszók *n e h e z e n* szétválasztható stilisztikai funkciói közül első-sorban talán az érzelmi hatáskeltés emelendő ki, pl.

– a képes játékoság, a tréfás kedveskedés, a hízélgés, a humor, pl. ma. *etyepetye*, *ukk-mukk-fukk*, *bimbamol*, észt *surimuri* 'zavaros dolog', *ugrimugri* 'finnugor',

– az ironia vagy éppen gúny, csúfolódás, pl. ma. *vicikvacak*, *irkafirka*, *nyimnyám*, *tutyimutyi*, észt *ninnu-nännu* 'émelyítően kedves(kedő)',

– a lekicsinylés, a becsmérő forma, pl. ma. *fityfiritty*), észt *tiira-taara* 'dülöngélve', *pilla-palla* 'rendetlenül, szerteszét',

– a nyomatékosítás, pl. ma. *óg-móg*, észt *hopp-hopp* 'gyorsan, nyomás!',

– a tartalom árnyaltabb kifejezése, pl. ma. *görbe: girbegörbe*, *darab: dirib-darab* 'sok darab', *tarka: tarkabarka* 'nagyon tarka', vö. KELEMEN 1939: 238), észt *siiruviruline* (*viiruline*) 'koncentrikus körökben, *lipilapiline* 'foltokból, darabokból álló', a „némileg módosított hangsor pedig ritmikusságot jelez, és hasonlító a rímhez” (SZIKSZAINÉ 1993: 15). A ritmusosság, a szabályos ismétlődés a játék egyik örömforrása, amely érvényesül az ikerszó szimmetrikus szerkezetében is. Ez a szóalkotásmód jobbra két nyelvváltozatban, a népnyelvben és a gyermeknyelvben (mondókákban, versekben és mesékben) érvényesül. A gyermekköltészetben is nagy szerepet játszik, hiszen a rímen kívül főként az ikerszók keltik a játékoság érzetét, l. pl. Weörös Sándor gyermekverseit.

## 7. Befejezés

A finnugor nyelvekben gyakori, hogy nemcsak a tömorféma vagy az alapszó kettőződik meg, hanem a prefixumok és suffixumok is (a tömorféma vagy az alapelem megismétlése nélkül). Ha a reduplikáció körébe soroljuk azokat a szóalakokat is, amelyekben az azonos funkciójú toldalékmorfémák ismétlődése figyelhető meg, még tovább bővíülhet a példák sora; a magyarban például a következő grammatikai eszközök reduplikációja figyelhető meg:

– a tárgyrag reduplikációja, pl. *eztet*, *aztat*, *ötet*, *rubintot*, *szappantot*, *tulipántot*,

– a felsőfok jelének megkettőzése a tulajdonság magasabb fokának a kifejezésére szolgál, pl. *legeslegmagasabb*, *legeslegszebb*,

– a múlt idő jelének megduplázódása, pl. *el kellett menni*,

– a birtokos személyjelek ismétlődése, pl. *májája*, a birtokjel redundanciája, pl. *enyimé*, *tiedé*

– vagy a képzőfunkciók ismétlődése, pl. *lát-sz-ódik, hallat-sz-ódik // ap-u-ci-ká-cska*.

A fenti példák nagy része nem normatív, főként a népies, bizalmas nyelvhasználatban szerepel (minderről részletesebben l. H. VARGA 2008).

### Irodalom

- AOKI, HARUO (1963), 'Reduplication in Nez Perce'. *International Journal of American Linguistics* 29: 42–44.
- BEAUMONT, CLIVE H. (1979), *The Tigak Language of New Ireland*. Department of Linguistics, Research School of Pacific Studies, Australian National University, Canberra.
- BENCZES RÉKA (2013), Nem csupán nyelvi játék: az alliteráció és a rím szerepe az angol szóképzésben. In: KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.) (2013), *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 237–250.
- BENCZES RÉKA (2014), „Ami rímel, az stimmel”. Az alliteráció és a rím szerepe a neologizmusokban. In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA (szerk.) (2014), *Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I–II*. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 109–114.
- VAN DEN BERG, HELMA (1995), *A Grammar of Hunzib*. Lincom Studies in Caucasian Linguistics 1. Lincom Europa, München.
- COMRIE, BERNARD – MATTHEWS, STEPHEN – POLINSKY, MARIA (2006), *A nyelvek világtálasza*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- CRYSTAL, DAVIS (1998a), *Language Play*. Penguin Books, London.
- CRYSTAL, DAVIS (1998b), *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.
- EREL, MATI – EREL, TIU – SAARI, HENN – VIKS, ÜLLE (toim.) (1995), *Eesti keele grammatika I. Morfológia*. Sõnamoodustus. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, Tallinn.
- EREL, MATI (1997), Reduplication in Estonian. In: EREL, MATI (toim.), *Estonian: Typological Studies II*. Tartu Riikliku Ülikooli Eesti Keele Õppetooli Toimetised 8. University of Tartu, Tartu. 9–41.
- EREL, MATI – PUNTTILA, MATTI (1999), Suomalais-ugrilaisten kielten reduplikaatiosta. In: VABA, LEMBIT – HURTTA, HEIKKI (toim.) (1999), *Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998*. *Folia Fennistica & Linguistica* 23. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tampere. 3–12.
- EVANS, NICHOLAS D. (1995), *A Grammar of Kayardild: with Historical Comparative Notes on Tangkic*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- FODOR ISTVÁN (1999), Nyelvészeti szakkifejezések. In: Fodor István (szerk.), *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1651–1676.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1917), Nyújtott szóalakok. *Magyar Nyelv* 13: 238.
- GOWDA, K. S. G. (1975), *Ao Grammar*. Central Institute of Indian Languages, Manasa-gangotri, Mysore.

- HARDY, HEATHER K. – MONTLER, TIMOTHY (1988), 'Imperfective Geminatio in Alabama'. *International Journal of American Linguistics* 54: 399–475.
- HARRISON, DAVID (2000), *Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan*. Ph.D. Dissertation, Yale University.
- HASPELMATH, MARTIN – DRYER, MATTHEW S. – GIL, DAVID – COMRIE, BERNARD (2005), *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press, Oxford.
- KAPLINSKI, JAAN (2009), *Parallelee ja parallelisme*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- KAPLINSKI, JAAN (2010), Ideofoonidest meil ja mujal. *Keel ja Kirjandus* 2010: 133–136.
- KAPLINSKI, JAAN (2014), Mitmus, hāgusus, nimed. *Keel ja Kirjandus* 2014: 867–868.
- KELEMEN JÓZSEF (1939), Szempontok az ikerszók vizsgálatához. *Magyar Nyelv* 35: 236–247.
- KESZLER BORBÁLA (2001), Reduplikációs jelenségek a magyarban. In: ANDOR JÓZSEF – SZÜCS TIBOR (szerk.) (2001), *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Első kötet. *Lingua Franca Csoport*, Pécs. 640–646.
- KESZLER BORBÁLA (2010), Névmás – névmási jelentés. *Magyar Nyelvőr* 134: 483–487.
- KIMBALL, GEOFFREY D. (1988), 'Koasati Reduplication'. In: SHIPLAY, WILLIAM (ed.) (1988), *In Honor of Mary Haas: from the Haas Festival Conference on Native American Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin. 431–442.
- KROEBER, ALFRED LUIS – GRACE, GEORGE WILLIAM (1960), *The Sparkman Grammar of Luiseño*. University of California Publications in Linguistics 16. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- LADÁNYI MÁRIA (2007), *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LINDSTRÖM, JAN (1995), Summary on reduplication. *Linguist List* 6/52. January 16.
- MAJTINSKAJA, K. E. (1963), A kettőztetések típusai a finnugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 65: 361–370.
- MAJTINSKAJA, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1964), Структурные типы удвоений (повторений) в финно-угорских языках. *Вопросы финно-угорского языкознания*. Издательство Наука, Москва – Ленинград. 122–135.
- MERLAN, FRANCESCA C. (1982), *Mangarayi*. *Lingua Descriptive Studies* 4. North Holland Publishing Company, Amsterdam.
- MIKOLA TIBOR (1973–1974) Ugor ikerszavak. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 55–62.
- MIKOLA TIBOR (1985–1986), Ikerszók és parallelizmusok az obi-ugor nyelvekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30: 143–149.
- PAIS DEZSŐ (1954), Példák a hangutánzó ikerítésre. *Magyar Nyelv* 50: 275–279.
- PAIS DEZSŐ (1959), Megjegyzések a hangrendkülönböztető szóalakpárok jelenségéhez. *Magyar Nyelv* 56: 311–315.
- PAPP ISTVÁN (1963), A szóalkotás problémái. *Magyar Nyelvjárások* 9: 3–31.
- PINKER, STEVEN (1999), *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex, Budapest.
- POTT, AUGUST FRIEDRICH (1862), *Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache*. Verlag der Meyer'schen Buchhandlung, Halle.

- RÁCZ ENDRE (1956), Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez. *Magyar Nyelv* 52: 48–52.
- RÁCZ ENDRE (1958), Ikerítéssel alakult becéző neveinkről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 2: 43–48.
- RÁCZ ENDRE (1967), Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjairól. *Magyar Nyelv* 63: 292–297.
- RUBINO, CARL (2000), *Ilocano Dictionary and Grammar*. University of Hawaii Press, Honolulu.
- SWADESH, MORRIS (1972), *The Origin and Diversification of Language*. Routledge – Kegan Paul, London.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1993), Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 197.
- H. VARGA MÁRTA (2008), Redundáns jelenségek a magyar grammatikában. *Magyar Nyelvőr* 132: 354–366.
- WALKER, DALE F. 1976. *Grammar of the Lampung Language*. NUSA, Jakarta.
- WUNDT, WILHELM (1911), *Völkerpsychologie. I. Die Sprache*. Dritte Auflage. Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig.

ZAICZ, GÁBOR

### **Suomalais-volgalaisten kielten balttilaiskontakteista\***

Linguists and archeologists, historians wrote variously about the Baltic connections of Finno-Ugric people during around the past 120 years. The word elements assumed to have had Baltic origins require circumspection not only because of the occasional parallelism between Iranian and Germanic loan words, but also the obscure origin of the time, way and often the direction of the borrowings. Due to the enormous area occupied by the Baltic tribes, nowadays scholars clearly agree that Mordvinic and Cheremis have been also strongly affected by the Baltic languages. TOPOROV and TRUBAČEV discovered Finnic river names east of the region of the upper reaches of the Dnieper river and old-Mordvinic river names in the region of the Don River. This circumstance reflects on the direct relationship between Baltic and Volgaic tribes. My topic has been discussed for 32 years and requires the cooperative work of archeologists, Fenno-Ugric scholars and Baltic scholars. The way I see it, we have primarily the most linguistic work with Cheremis recently.

Keywords: lexicology, Finno-Volgaic languages, Mordvin, Cheremis, Baltic languages, loan words, etymology.

Aluksi haluaisin todeta, että tämä on 11. fennougristikongressi, johon otan osaa (esimmäisen kongressin aikaan 1960 olin vielä lukiolainen). 1965 opettajani JÓZSEF ERDŐDI kirjoitti nimeni osallistujalistaan, joten ensimmäistä kertaa näin sellaiset alan suuruudet kuin ITKOSEN tai HAJDÚN Helsingissä kyseisenä vuonna. Vuonna 1980 pidin Turussa esitelmän aiheesta Mordvan ensitavun jälkeisen vokalismien historiasta ja 1995 taas Jyväskylässä aiheesta „Näkökulmia mordvan kielen terminologisen sanakirjan hakusana-aineuksen valintaan”. Tämän esitelmäni aihe taas on ollut työn alla pitkään,<sup>1</sup> vaikka siihen ei kaikilta osin olekaan helppo tarttua Keski-Euroopasta käsin.

Suomalais-ugrialaisten kielten balttilaiskontakteista ovat 125 vuoden aikana kirjoittaneet monet ja monenlaista tietoa. THOMSENin monografia saavutti KALIMAN täyden hyväksynnän. Nuoremman sukupolven suomalaisista balttologeista mainittakoon NIEMINEN ja LIUKKONEN sekä JUNTILA ja GRÜNTAL. LIUKKOSEN näkemyksiä ovat kuitenkin syvästi kritisoineet mm. KULONEN ja HASSELBLATT (2002, VABA 2001: 44), mikä välittyy myös Suomen sanojen alkuperässä esiintyvien etymologioiden selityksissä. Lähes 50 vuotta sitten venäläinen TOPO-

---

\* Käännös: Susanna Virtanen.

<sup>1</sup> Esitelmän varhaisempi versio on kuultu Szombathelyin korkeakoulun uralistiikan laitoksen 20-vuotisjuhlissa 10. marraskuuta 2011 (ks. Finnugor Világ 16/4: 40–41).

ROV ja TRUBAČEV loivat balttilaisen maksimialueen käsitteen ja onnistuivat kerrosteisella tutkimustyöllään osoittamaan, että Itä-Euroopan metsäalueiden keski-osat ovat olleet itäbalttilaisten heimojen asuttamia (tähän palaan yksityiskohtaisemmin tuonnempana). LEMBIT VABA on nyt jo 1970-luvulta asti yrittänyt asettaa tätä kysymystä kielitieteelliseen kehykseen.

Baltian alueen suomalais-ugrilaiset asukkaat ovat arkeologi MEINANDERIN mukaan päätyneet kosketuksiin kantabalttien kanssa n. 2300 eKr. – ja voimme todeta kontaktien kestäneen suunnilleen ensimmäisen esikristillisen vuosituhannen alkuun saakka. Tutkijoiden enemmistö on sitä mieltä, että voimakkain balttilaisvaikutus on kohdistunut suomensukuisiin kieliin 1800–1500 eKr. (BERECZKI 2000: 10–11). BERECZKI esittää SAMMALLAHDEN esittämää suomalais-saamelaisen kielihaaran ajoitusta mukaillen: „Suomensukuiset kansat pysyivät yhteydessä itäisiin kielisukulaisiinsa vähintään vuoteen 1000 eKr. asti, ja ajanjakson alussa eli n. vuoteen 1500 eKr. asti suomalais-permiläisen ja sittemmin suomalais-volgalaisen kieliyhteisön piirissä muodostui erillisiä murreryhmittymiä. N. 1000 eKr. saamelaiskielten puhujat erkaantuivat itämerensuomalaisista kielisukulaisistaan” (BERECZKI 2000: 11).

Uusinta tutkimustietoa aiheesta tuottanut VABA on balttilaislainojen sekä balttilaisten ja itämerensuomalaisten kielten rakenteiden vertailun perusteella tullut tulokseen, että itämerensuomalaisiin kieliin olisi tullut balttilaisia lainaelementtejä jopa 5000 vuoden ajan (VABA 2001: 34).

KERESZTES puolestaan on lähdekirjallisuuteen (KALIMA, MÄGISTE, SUHONEN) viitaten asettunut seuraavalle kannalle: „Baltia oli alue, jossa itämerensuomalaisten (suomalaiset, virolaiset, liiviläiset ym.) ja balttilaisten (latvialaiset, liettualaiset, preussilaiset) esi-isät kohtasivat. Balttilaisvaikutus alkoi jo ennen suomalais-volgalaisen kieliyhteyden (500 eKr. – 500 jKr.) katkeamista. Tämä kosketti erityisesti niitä kieliyhteisöjä, joista myöhemmin muodostuivat itämerensuomalaiset kielet. Itämerensuomalaiset kielet välittivät lukuisia balttilaislainoja kantasaameen, mutta joitain päätyi myös volgalaiskieliin (mordva, mari). Mordvan kannalta nämä – samoin kuin iranilaiset lainat – voidaan katsoa vanhaan sanastokerrostumaan kuuluviksi” (KERESZTES 2011: 112–113).

Balttilaisiksi määriteltäisiin lainoihin pitää siis suhtautua tietyllä varauksella, ei ainoastaan siksi, että ne ovat verrattavissa iranilaisiin lainoihin, vaan myös lainautumisen ajankohdan ja paikan sekä toisinaan lainasuuntansa epäselvyyden vuoksi. Jos tarkastelemme Uralisches Etymologisches Wörterbuchin suomalais-volgalaisia sanoja (UEW 2: 605–827), voimme havaita, että sanaperheiden joukosta löytyy jokunen balttilaislaina, esim. suomal.-volgal. *\*kerta* 'Reihe' (md. E *kirda* 'Mal'), *\*šišna* 'Riemen' (md. E *kšna*), tai vaikkapa *\*sisare* ~ *\*sesare* 'Schwester' (samaa sanaperheeseen liitetty md. *sazor* 'jüngere Schwester' on kuitenkin suomalais-permiläisen ajan iranilainen laina) (UEW 2: 659, 786, 761–762, 752). – Suomalais-volgalaisten kontaktit balttilaisiin näyttävät olleen yksi-



suuntaisia: suomalais-ugrilaisista kielistä on voitu omaksua balttilaiskieliin vain yksi (ainoa) sana (JUNTILA 2015c: 31, 37).

Olen tarkastellut itämerensuomalaisten kielten balttilaisia lainaelementtejä kahden lähdeteoksen perusteella: toinen niistä on SEPPO SUHONEN laatima artikkeli suomalais-ugrilaisten kielten balttilaislainoista DENIS SINORIN toimittamassa uralilaisten kielten kokoomateoksessa (SUHONEN 1988), toinen taas uudempi suomalainen etymologinen sanakirja Suomen sanojen alkuperä ja siinä mainitut balttilaislainat (SSA). Tässä yhteydessä todettakoon, että jälkimmäisessä tapauksessa olen tarkastellut vain suomen kielessä esiintyviä balttilaislainoja, mutta myönnän toki, että on paljon lainoja, jotka esiintyvät tai ovat esiintyneet vain virossa (tai itämerensuomalaisten kielikunnan eteläryhmässä yleensä) (VABA 2001: 44). VABA arvioi itämerensuomalaisten kielten balttilaislainojen määräksi vähintään 500–550, mutta kuten hän kirjoittaa, kaikkia niitä ei ole onnistettu tieteellisesti vahvistamaan (VABA 2001: 45). Todettakoon, että LIUKKONEN on onnistunut löytämään pelkästään suomen kielestä n. 550 varmaa balttilaislainaa (LIUKKONEN 1999: 10). Lisäksi myös JUNTILA on löytänyt vähintään 200–300 lainaa (JUNTILA 2015c: 12, 37). IRIS METSMÄGIN (2012) toimittamassa uudessa viron etymologisessa sanakirjassa esiintyy 165 balttilaista lainasanaa.

SUHONEN mainitsee 204 balttilaisperäistä itämerensuomalaisten kielten sanaa, joista 152:n etymologia on perusteltavissa. Näistä sanoista 139 esiintyy suomessa, mikä on 95% kaikista etymologioista, ja virossa 129 sanaa, mikä on 86 % kokonaismäärästä. Suhonen jaottelee aineistonsa semanttisesti. JUNTILA (2015c) jakaa itämerensuomalaisten kielten varhaiset balttilaislainat 12 ryhmään ja erittelee toisistaan varmat, kiistanalaiset ja virheelliset etymologiat. Hänen mukaansa itämerensuomalaisista kielistä löytyy 154 balttilaisperäistä lekseemiä, joista 78 on varmoja ja 76 epävarmoja etymologioita (JUNTILA 2012: 268–288). Kuten tiedämme, yhteisessä itämerensuomalaisessa sanastossa balttilaisvaikutus näyttäytyy useassakin aihepiirissä kuten metsästys-kalastus, maanviljelys-eläintenhoito, taloudenpito, liikenne, yhteiskuntarakenne, luonto sekä ruumiinosien nimitykset (BERECZKI 2000: 12–13).

Yhteinen itämerensuomalainen sanasto on LAANESTin mukaan tiettyjä kyseenalaisia tapauksia lukuun ottamatta rikastunut 180 balttilaisperäisen sanan verran, ankarammassa tarkastelussa lainoja on 142 (BERECZKI 2000: 12). Suomen etymologisen sanakirjan kaikki kolme nidettä vahvistavat SUHONEN näkemyksiä. Erään oppilaani tekemän tutkimuksen perusteella kyseisessä sanakirjassa esiintyy 196 balttilaisperäistä sanaa (BEDÖK 2006: 47–56). Niiden joukossa on 71 epävarmaa tapausta (esim. sanan alkuperästä ollaan erimielisiä).

Suomen sanojen alkuperä tekee eron varhais- ja myöhäiskantasuomalaisten kauden balttilaisten lainojen välille. Varhaiskantasuomalaisten (tai suomalais-saamelaisen) kauden lainoille esitetään myös saamelaisvastine. Tällaisia sanoja

sanakirjassa on yhteensä 27: *ansa, halla, harmaa, hirvas, hirvi, kypärä, käki, lahti*<sup>1</sup>, *lauta, lava, lenko, lohi, luoma*<sup>1</sup>, *märkä, nepaa, ola*<sup>1</sup>, *ponta, päivi, ranne, reikä, salo, talja*<sup>1</sup>, *talkoo, taula, vaihdella, varhainen, vinka*<sup>3</sup>. Osa myöhempiä lainasanoja päätyi – yksinomaan suomen kielen kautta – myös saamen kieleen: sanakirjassa mainitaan 68 sanaa, joiden todetaan siirtyneen saamen kieleen suomen kielestä, kenties karjalasta tai kantasuomesta. Mainittakoon, että SUHONEN esittää 80–90 suomalaisperäistä saamen kielen sanaa (SUHONEN 1996: 613).

Sekä SUHONEN tietojen että etymologisen sanakirjan avulla voimme päätellä, millä sanoilla on luotettava esiintymä kaikissa seitsemässä itämerensuomalaisessa kielessä. SSA:n perusteella ne ovat seuraavat: *halla, harja, havu, haimo, hirvi, kantele, kaula, kerta, kirves, kulo, lauta, lava, leppä, liika, luuta, malka, meri, märkä, napa, ohra, orsi, paimen, pouta, reki, rieska, rihma, riisi, seinä, seiväs, seura, siemen, silta, sisar, tapa*<sup>1</sup>, *teeri, temmata, terva, tosi, tuhat, tuohi, tuore, tytär, uksi, vaapsahainen, vaha, vako, vielä, villa*<sup>1</sup>, *vuora* (yht. 49 sanaa). SUHONEN taas esittää yhteensä 65 sanaa (SUHONEN 1988: 611). Vain suomessa esiintyviä balttilaislainoja ovat: *hulas, juhata, kina*<sup>2</sup>, *kuuro*<sup>1</sup>, *lunka, mytyri, nuode, puusniekka, suhta, vinka*<sup>3</sup>. SUHONEN haastaa tämän 10 sanan listan esittämällä 26 sanaa (SUHONEN 1996: 612).

Kuten mainittua, *s a a m e s t a* löytyy 27 sanaa, jotka voidaan jäljittää toiselle esikristilliselle vuosituhannelle, varhaiskantasuomen ajalle. SANTERI JUNTILAN mukaan (2015c: 12) saamessa on vanhoja balttilaisia lainoja kymmenesosa siitä mitä suomessa. On huomionarvoista, että SUHONEN mainitsema esimerkit ovat etymologisen sanakirjan esimerkkien rinnalla perin vähäisiä (yht. 12 sana-artikkelia!) ja sisällöltään poikkeavia (SUHONEN 1988: 613). Yksikään sana ei ole lainautunut pelkästään saameen, mutta KALLIO puhuu suoran kontaktin puolesta. On joitain saamen kielen sanoja, jotka voidaan palauttaa suomalais-volgalaiselle kaudelle: lp. *loabme* 'väli: laakso' (~ sm. *loma*<sup>1</sup>, md., ?tšer.), *log'got* 'kiskoa tuohta; irrottaa turvetta' (~ sm. *lunka*, ?md.), *muolōs* 'keväällä järven rantaan muodostuva sula avanto' (?sm. *malo*, ?md.), *däktier* 'tytär' (sm. *tytär*, md.).

Koska balttilaisheimojen asuttama alue oli laaja, nykytutkijat ovat yksimielisiä siitä, että myös kaksi muuta suomalais-volgalaista kieltä, mordva ja mari, ovat kuuluneet balttilaiskielten vaikutusalueeseen. Tässä yhteydessä todettakoon, että balttilaislainat ovat joidenkin tutkijoiden mielestä – esim. JUNTILA 2015c: 12 – suoraa ulkoista vaikutusta eivätkä toisista suomalais-ugrilaisista kielistä lainattua. TOPOROV ja TRUBAČEV ovat analysoineet Dneprin yläjuoksun vesistönnimiä ja todenneet, että Volgan ja Okan välistä läntistä aluetta, Dneprin yläjuoksun aluetta ja läntisen Dvinan vedenkeruualuetta nykyisen Valkovenäjän seudulla ovat ennen slaavien saapumista asuttaneet itäiset balttilaisheimot. Edellä mainitut tutkijat ovat löytäneet Dneprin yläjuoksulta suomalais-ugrilaisen (tarkemmin sanottuna itämerensuomalaisen) nimistökerrostuman ja näin voineet to-

distaa, että kielikontakteja on ollut alueella molempiin suuntiin. – TOPOROV ja TRUBAČEV ovat pystyneet osoittamaan Dneprin yläjuoksulta myös kantamordvalaisen nimistökerrostuman. Tämä löydös puhuu balttilaisten ja volgalaisten kielten välittömien kontaktien puolesta (VABA 1983: 139–140). Mainitut tutkijat ajoittavat Volgan ja Okan välisellä alueella tapahtuneet kielikontaktit kolmannele tai toiselle esikristilliselle vuosituhannele, arkeologi TRET’JAKOV taas ensimmäiselle esikristilliselle vuosituhannele (VABA 1983: 141–142).

Mordvalaiset ovat aiemmin eläneet nykyisiä asuinalueitaan huomattavasti lännempänä. Tämän todistavat sekä arkeologiset löydökset että kronikoiden ja paikannimien antamat tiedot. KALIMAN (1936b) mukaan mordvan kielen balttilaislainat todistavat toisaalta itämerensuomalaisten kielten välittävää roolia, toisaalta välitöntä kontaktia (tämän ovat asiantuntijatkin sittemmin myönteneet: ks. esim. VAN PAREREN 2008; GRÜNTAL 2012: 302). Balttilaiskontaktien puolesta todistavat suorat balttilais-mordvalaiset lainat kuten md. E *kardaz* ’toripaikka’, *l’enge* ’lehmuksen niini’, *lianas* ’pellava’, *l’ija* ’toinen’, *mukoro* ’takapuoli’, *panst* ’valjaat; suitset’, *pejel* ’veitsi’, *pu’rgiñe* ’ukkonen’, *simeñ* ’juuri; alkuperä’, *suro* ’hirssi’, *tor* ’rituaaleissa käytetty sauva’ ja *tožon* ’1000’ (ZAICZ 1998: 213). Samaan ryhmään kuuluu mahdollisesti myös md. *al* ’muna’, mikäli sana ei ole iranilaista alkuperää (SSA 2: 262–263). Näistä sanoista, kuten ZSI-RAIKIN (1994: 238–239) huomauttaa, esim. sanoilla *panst* ja *pejel* ei ole itämerensuomalaista vastinetta, eli ne on lainattu suoraan balteilta. Osa tutkijoista on sitä mieltä, että myös md. *rož* ’ruis’ on balttilaista alkuperää (ks. esim. GORDEEV 1967: 184). Toisaalta tietyt sanat – suomen etymologisen sanakirjan mukaan – ovat jo suomalais-volgalaisen kauden balttilaislainoja (yht. 9 sanaa): md. E *čuvto* ’puu’ (~ sm. *huhta*), *kirda* ’kerta(a)’ (~ sm. *kerta*), md. *kodoro* ’kasvin varsi’ (?~ sm. *ketara*), md. E *lepe* ’leppä’ (~ sm. *leppä*), md. *luv* ’(sormen)väli’ (~ sm. *loma*), md. E *luvad’ems* ’lohjeta, irrota’ (~ sm. *lunka*), *mala-so* ’lähellä’ (~ sm. *malo*), *čire* ’syrjä’ (~ sm. *syrjä*). sekä *t’ejt’er* ’tytär, tyttö’ (~ sm. *tytär*).<sup>2</sup> Lisäksi md. sanalla *(k)šna* ’hihna’ (~ sm. *hihna*) on vastine myös marissa. SUHONEN mainitsee suunnilleen samat esimerkit balttilaislainoja käsittelevässä työssään (1988: 614). Mordvalaisten (ja laajemmassa mielessä suomalais-volgalaisten) balttilaiskontakteja todistavat lainasanojen lisäksi myös vesistönnimet. Niinpä Keski-Volgan alueella balttilaisperäisiä nimiä saattavat edustaa mm. *Cna* < baltt. mpr. *tusnas* ’hiljainen’; *Lama* < baltt. latv. *lama* ’lampi, lammikko’, liett. *loma* ’laskuvesi’; *Vop*, *Vopša*, *Upa* < baltt. latv. *upe*, liett. *ūpė*, mpr. *ape* ’joki’; jne. (GORDEEV 1967, MATICSÁK 2002: 4). Nämä jokien ja asutuskeskusten nimet

<sup>2</sup> Md. E *sazor*, M *sazər* ’naisserkku’ on BUTYLOVIN mukaan md. *t’ejt’er*-sanan tavoin indoeurooppalainen laina (BUTYLOV 2006: 69). Tässä tapauksessa tarkentaisin, että mordvan kielen sana on – kuten mainitsin – iranilaisperäinen (ks. esim. SSA 3: 187), toisin kuin balttilaisperäinen sm. *sisar*.

ovat yhdistettävissä Latvian ja Liettuan nimistöön, niin että esim. paikannimi *Karnaj* viittaa alun perin joennimeen ja edustaa balttilaista alkuperää: baltt. joet *Karna*, *Korna*, *Kernupe* (MATICSÁK 1995: 33).

RIHO GRÜNTAL on uusimmissa tutkimuksissaan käsitellyt mordvan balttilaispiirteitä (GRÜNTAL 2012) ja – kuten voimme havaita – luokitellut mordvan balttilaislainat. Hänen korpuksensa sisältyy 36 lekseemiä, joista 19 esiintyy sumalais-volgalaisista kielistä vain mordvassa: md. E *kardas* 'yard', E M *karks* 'belt', E *kerč*, M *keřžä* 'left', E *kšna*, M *šna* 'strap', E *lango*, M *langa* 'surface', E *mukoro*, M *məkər* 'back', E *panst*, M *pandas* 'bridle', E *pejel*, M *pejal* 'knife', E *penge*, M *pengä* 'log', E *potmo*, M *potma* 'inside', E *pusmo*, M *pusma* 'bunch', E *raške*, M *raškä* 'relative', E *ředams*, M *řädams* 'notice', E M *rudas* 'dirt', E *simeň*, M *siməň* 'tribe', E M *talaj* 'recently', E *turtov* 'to; for', E *teřdems*, M *teřdəms* 'call', E M *vir* 'forest'. Hän pitää ongelmallisena 17 mordvan kielen sanan itämerensuomen ja saamen vastineita. Näiden joukossa on kahdeksan epävarmaksi todettua lainaetymologiaa: md. E *inže*, M *inži* 'guest', E *kodər*, M *kodər* 'stake', M *luv* 'space between two fingers', E *lepe*, M *lepə* 'older', E *lija*, M *lijä* 'another', E *puřgiňe*, M *puřgəňä* 'thunder', E *řiśme*, M *řiśmä* 'chain', E *šerže*, M *šarža* 'grey hair'. Lopuksi mainitaan yhdeksän balttilaista lekseemiä, joiden kytköstä mordvaan ei voida vahvistaa: md. E M *al* 'egg', E *čonda* 'price', E *eřke*, M *äřkä* 'lake', E *kirda*, M *kərda* 'turn', E *lovodems*, M *lungədəms* 'loosen', E M *\*mala* 'close environment', E *raško*, M *raška* 'the inner side of a corner', E *šenže* 'duck', E *tožəň*, M *tožän* '1000'.

Samaan aikaan *marit* siirsivät asutustaan länteen päin, mordvalaisista koilliseen. Marien balttilaiskontakteista on esitetty useita kielteisiä näkökulmia. Kielteisellä kannalla on ollut mm. MÄGISTE, joka ottaa asiaan kantaa jo artikkelinsa otsikossa: Gibt es im Tscheremissischen baltische Lehnwörter? (MÄGISTE 1959). Nimekäs tutkija pyyhkii kuudesta marin sanasta viisi pois ja esittää yhdelle mahdollisen mordvalaisen rinnakkaistapauksen, kuitenkin todeten että näiden kahden kielen suhteet ovat aika etäisiä (MÄGISTE 1983: 176). Myös RIHO GRÜNTAL edustaa tätä näkemystä ja on sitä mieltä, että MÄGISTE on oikeassa balttilais-marilaisten kielikontaktien kysymyksestä (GRÜNTAL 2015: 310, 318). GORDEEV esittää artikkeleissaan (VABA 1983: 145) koko joukon balttilaisperäisiä marin kielen sanoja (samaten JUNTILA 2015c: 22–23). HALIKOV taas johtaa seuraavat sanat balttilaiskielistä (tarkemmin sanottuna kantaliettuasta): tšer. *apšat* 'seppä' < liett. *apkalti* 'takoa'; tšer. *ožo* 'vuohipukki' < liett. *ozis* 'sama'; tšer. *pormo* 'paarma' < liett. *varmas* 'hyttynen', tšer. *üštö* 'vyö' < liett. *juostea* 'sama' kuten myös tšer. *vara* 'tanko, pylväs' < liett. *varus* 'pylväs' (HALIKOV 1987: 82–84; MATICSÁK 1995: 32). Suomalais-volgalaiselta ajalta polveutuva tšer. *šəštə*, *šüštö* 'hihna' on edellä mainitun suomen *hihna*- ja md. (*k*)*šna*-sanon vastine.

Suomen sanojen alkuperän mukaan joka tapauksessa suomalais-volgalaiselta kaudelta juontuvat edellä mainituista suomen ja mordvan sanaperheistä tšer. *ker-δə* 'kauan' (~ sm. *kerta*), *lo* 'väli' (~ sm. *loma*) ja *šör* 'sivu' (~ sm. *syryä*), edelleen tšer. *jär, jer* 'järvi' ja tšer. *təžem, tüžem* 'tuhat' (~ sm. *tuhat*) (GRÜNTAL 2012: 313–314, 335–336). Tässä välissä todettakoon, että SUHONEN on esittänyt yhteensä kahdeksan suomen kielen sanaa, joilla on etymologinen vastine marissa (ks. SUHONEN 1988: 614). Näihin kuuluu tšer. *laδə* 'tervehdysmuoto' (~ sm. *latu*). Näiden sanojen enemmistölle löytyy etymologia myös Uralisches Etymologisches Wörterbuchin avulla, vain pienin eroavaisuuksin (suurimapana erona sanakirjasta puuttuva balttilainen alkuperä). Parissa tapauksessa voimme jopa todeta kyseessä olevan suoraan balttilaisesta kielestä lainattu sana. Esim. edellä mainitun *sisar*-sanan marinkielinen vastine *šəžar* 'isosisko' on johdettavissa samasta balttilaisesta lähteestä. GRÜNTAL liittää suomalais-volgalaisen kielten balttilaislainoihin myös yhdellä kysymysmerkillä merkittynä tšer. *lo* 'space' (GRÜNTAL 2012: 319, 337) sekä kahdella kysymysmerkillä tšer. *šəšte, šüštö* 'strap' (~ ??md. E *kšna*, M *šna* 'strap') (GRÜNTAL 2012: 319, 337).

Lopullisen vastauksen kysymykseen saamme marin kielen etymologisesta sanakirjasta: sen ensimmäinen osa on jo ilmestynyt (BERECZKI 2013), mutta vasta KLÁRA AGYAGÁSin toimesta pian ilmestyvä toinen osa sisältää nimenomaan lainaetymologioita. BERECZKI kritisoi tšer. *-kerte: šukerte* 'schon lange' -ilmaisun selityksessään monella tapaa Julius MÄGISTEä ja tämä marin kielen etymologisessa sanakirjassa esitetty balttilaislainoja (BERECZKI 2013: 52). Hänen teoksessaan myös sanan *lo* 'tila' suomalais-volgalainen alkuperä on varustettu kysymysmerkillä (BERECZKI 2013: 106–107). BERECZKI pitäytyy sanan *šör* 'reuna' (BERECZKI 2013: 248) suomalais-volgalaisessa alkuperässä, mutta ei johda siihen liittyviä sanoja balttilaiseen kantakieleen – huolimatta siitä, että mainitsee lähteekseen uusimman suomen kielen etymologisen sanakirjan SSA:n. BERECZKin sanakirjasta ei myöskään löydy SSA:ssa niinkään suomalais-volgalaisen ajan balttilaislainaksi mainittua tšer. *laδə* 'tervehdysmuoto' -artikkelia, joka on suomen *latu*-sanan vastine.

Mainittujen esimerkkien perusteella voimme todeta, että marin kielen balttilaiskontaktien problematiikka on edelleen perin hankala kysymys.

„Somit, erfordert das behandelte Thema eine Zusammenarbeit der Archäologen, Finnougristen und Baltologen auf breiter Front” – kirjoitti VABA (1983: 144). Tällä alalla meillä on nyt, 2000-luvullakin, edelleen paljon työtä, voimme tehdä vielä paljon. Kuten JUNTILA asian ilmaisee: „we may sum up that we certainly know more than VILHELM THOMSEN did. However, we also have more

unsolved question to bequeath to future researchers than he ever had” (JUNTILA 2015b: 10).<sup>3</sup>

### Lähteet

- BEDÖK, GYÖNGYVÉR (2006), *Balti jövevényszavak a mordvinban*. [Käsikirjoitus] Piliscsaba.
- BERECZKI, GÁBOR (2000), *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- BERECZKI, GÁBOR (2013), *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Teil I. Der einheimische Wortschatz. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von KLÁRA AGYAGÁSI und EBERHARD WINKLER. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd. 86*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- BUTYLOV, N. V. [БУТЫЛОВ, Н. В.] (2006), *Иноязычная лексика в мордовских языках (индоевропейские заимствования)*. Красный Октябрь, Саранск.
- ФЕОКТИСТОВ, А. Р. [ФЕОКТИСТОВ, А. П.] (1960), *Мордовские языки и их диалекты*. In: *Вопросы этнической истории мордовского народа*. In: BELICER, V. N. – КОТКОВ, К. А. (toim.) [БЕЛИЦЕР, В. Н. – КОТКОВ, К. А. (ред.)], *Труды мордовской этнической экспедиции. Труды мордовской этнографической экспедиции*. Вып. I. Издательство Академии наук СССР, Москва. 63–82.
- GORDEEV, F. I. [ГОРДЕЕВ, Ф. И.] (1967), *Балтийские и иранские заимствования в марийском языке*. In: PATRUŠEV, A. S. (toim.) [ПАТРУШЕВ, А. С. (ред.)], *Происхождение марийского народа. Книгам лукшо марий издательство, Йошкар-Ола*. 180–203.
- GRÜNTAL, RIHO (2012), *Baltic loanwords in Mordvin*. In: GRÜNTAL, RIHO – KALLIO, PETRI (eds), *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 266. 296–343.
- НАЛИКОВ, А. Н. [ХАЛИКОВ, А. Х.] (1987), *Балто-марийские контакты по данным языка и археологии (I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.)*. In: ZELENEEV, JU. A. (toim.) [ЗЕЛЕНЕЕВ, Ю. А. (ред.)], *Этнические и социальные процессы у финно-угров Поволжья. Марийский научно-исследовательский институт, Йошкар-Ола*. 81–89.
- HASSELBLATT, CORNELIUS (2002), LIUKKONEN, KARI: *Baltisches im Finnischen. Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 24–25: 209–212.
- ITKONEN, ERKKI (1992) (toim.), *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. 1. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 556 – *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja* 62. *Suomalainen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuslaitos, Helsinki*. = SSA 1.

<sup>3</sup> Ylläolevien kahden sitaatin kieliksi valikoitui saksa ja englanti, vuoden 2015 fennougristikongressissa Oulussa taas päädyttiin lähes pelkkää englantii. Fennougristikan perinteisen kielen saksan kannalta pidän tätä valintaa – kuten monet muutkin osallistujat – erittäin valitettavana.

- JUNTILA, SANTERI (2012), The Early Contacts between Baltic and Finnic. In: GRÜNTAL, RIHO – KALLIO, PETRI (eds), *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 266: 261–296.
- JUNTILA, SANTERI (2015a), JUNTILA, SANTERI (ed.), *Contacts between the Baltic and Finnic languages. Uralica Helsingiensia* 7. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- JUNTILA, SANTERI (2015b), Introduction. In: JUNTILA 2015a: 6–11.
- JUNTILA, SANTERI (2015c), Proto-Finnic loanwords in the Baltic languages? An old hypothesis revisited. In: JUNTILA 2015a: 12–37.
- KALIMA, JALO (1936a), Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. *Suomalaisen Kijallisuuden Seuran Toimituksia* 202. Suomalaisen Kijallisuuden Seura, Helsinki.
- KALIMA, JALO (1936b), Über die indoiranischen und baltischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen. In: ARNTZ, HELMUT (Hrsg.), *Germanen und Indogermanen. Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur. Festschrift für Hermann Hirt. II. Band. Ergebnisse der Sprachwissenschaft. Carl Winter Universitätsbuchhandlung, Heidelberg*. 211–212.
- KERESZTES, LÁSZLÓ (2011), *Bevezetés a mordvin nyelvészethez*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (1995) (toim.), *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalainen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuslaitos, Helsinki. = SSA 2.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (2000) (toim.), *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalainen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuslaitos, Helsinki. = SSA 3.
- LIUKKONEN, KARI (1999), *Baltisches im Finnischen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 235, Helsinki.
- MATICSÁK, SÁNDOR (1995), *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai*, Debrecen.
- MATICSÁK, SÁNDOR (2002), *A mordvinföldi víznevek rendszere. [Habilitationváltóskirjan teesit.]* Debrecen.
- MÄGISTE, JULIUS (1959), Gibt es im Tscheremissischen baltische Lehnwörter? *Ural-Altaische Jahrbücher* 31: 169–176.
- METSMÄGI, IRIS (toim.) (2012), *Eesti etümoloogia-sõnaraamat*. Koostanud METSMÄGI, IRIS – SEDRIK, MEELI – SOOSAAR, SVEN-ERIK. Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- NIEMINEN, EINO (1957), Über einige Eigenschaften der baltischen Sprache, die sich in den ältesten baltischen Lehnwörtern der ostseefinnischen Sprachen abspiegelt. *Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften* 1956. Helsinki. 185–206.
- VAN PAREREN, REMCO (2008), Die direkten baltischen Lehnwörter im Mordwinischen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 30–31: 69–147.

- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. II. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- SEREBRENNIKOV, B. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] (1965), История мордовского народа по данным языка. In: РYBAKOV, B. A. – Serebrennikov, B. A. Smirnov, A. P. (szerk.) [РЫБАКОВ, Б. А. – СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – СМЕРНОВ, А. П. (ред.)], *Этногенез мордовского народа (Материали научной сессии. 8–10 декабря 1964 года)*. Мордовское книжное издательство, Саранск. 237–256.
- SSA 1 = ITKONEN 1992.
- SSA 2 = KULONEN 1995.
- SSA 3 = KULONEN 2000.
- SUHONEN, SEPPO (1988), Die baltischen Lehnwörter der finnisch-ugrischen Sprachen. In: SINOR, DENIS (ed.), *The Uralic languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistik 8/1. Brill, Leiden. 596–615.
- THOMSEN, VILHELM (1890), *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog: en sproghistorisk undersøgelse*. Bianco Lunos, København.
- ТОРОРОВ, V. N. – ТРУБАЧЁВ, O. N. [ТОПОРОВ, В. Н. – ТРУБАЧЁВ, О. Н.] (1962), *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- VABA, LEMBIT (1977), *Läti laensõnad eesti keeles*. Valgus, Tallinn.
- VABA, LEMBIT (1983), *Baltische Lehnwörter der Wolga-Sprachen im Lichte neuerer Forschungsergebnisse*. Советское финно-угроведение 19: 138–145.
- VABA, LEMBIT (2011), Language contacts between Baltic and Finnic languages – an exhausted issue in linguistic research? In: CSÚCS, SÁNDOR – FALK, NÓRA – TÓTH, VIKTÓRIA – ZAICZ, GÁBOR (red.), *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VI*. Piliscsaba. 44–52.
- ZAICZ, GÁBOR (1970), *A földművelés terminológiája a mordvinban*. [Tohtorinväitös-kirja, käsikirjoitus.] Budapest.
- ZAICZ, GÁBOR (1998), Mordva. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 184–218.
- ZSIRAI, MIKLÓS (1994), *Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja ZAICZ GÁBOR*. [2. painos.] Trezor Kiadó, Budapest.



## Szemle, ismertetések

### Az utolsó interjú Király Péterrel<sup>1</sup>

**T. P.:** Tanár Úr, mikor kezdett a külföldi történeti források magyarokra vonatkozó adataival foglalkozni?

**K. P.:** Az első találkozásom az írott történeti forrásokkal Prágában valósult meg. Én ugyanis 1937 szeptemberében a prágai cseh Károly Egyetem cseh–lengyel–magyar szakára iratkoztam be, ahol az ószláv/egyházi szláv nyelv professzora, **Weingart** „A bizánci görög krónikák fordításai az egyházi szláv irodalomban” (WEINGART 1922–1923) forráskritikai művével is megismertetett. Ezt olvasva bukkantam rá az alábbi magyar adatokra: Geórgios Monachós Hamartolós, 9. század közepe: ... **Бжгромъ ... Тѣрци же, иже и Бжгре** (türkök, azaz **Бжгре** = latin *Ungri*); – WEINGART ószláv chrestomátiájában (WEINGART 1938) idézi a 9. századi Metód-legenda alábbi ószláv nyelvű részletét: „miután a magyar király megérkezett a dunai részekre...”: **королю оугѣрьскомуу**, azaz az *Ugri* és nem *Mogyer*.

A prágai időszakra tehát még csak a magyar történeti adatok létezésének felfedezése esik. Ennek oka az volt, hogy a várható háborús cselekmények miatt 1938 szeptemberében Pozsonyba mentem a Szlovák Egyetemre, ahol 1941-ben megszereztem a szlovák–magyar szakos tanári oklevelemet. 1942. október 1-jén behívtak katonának a szlovák hadsereg „tankok elleni tűzéréség”-hez, hadállásunk a Mezőlaborc (Medzilaborce) fölötti Kárpát-hegyvidék térségében volt: szovjet tankokkal nem találkoztunk, így én is Pozsonyba mentem tájékozódni. Sajnos ott erős magyarellenességre leltem, emiatt Magyarországra, Karcag városába, édesapánk szülővárosába mentem.

**T. P.:** Milyen történeti forrásmunkákat vizsgált meg?

**K. P.:** Karcagról 1945 szeptemberében Budapestre utaztam KNEZSA ISTVÁN szlavista professzorhoz. Ő segített abban, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Referens-Tájékoztató részlegében elhelyezkedhettem. Az OSzK kitűnő munkahely volt ahhoz, hogy a régi kéziratokban és nyomtatványokban tájékozódjam. Több nyelven értettem, illetve beszéltem – kiegészítésként Budapesten még a klasszikus görögből is érettségit tettem –, és a latint kitűnően ismertem, ami a régi történeti források tanulmányozásához előfeltétel volt. A történészek jól ismerik a történeti forráskiadványok sorozatait, ezekre támaszkodtam én is. Csak hi-

---

<sup>1</sup> Az interjú 2012-ben készült, TÓTH PÉTER írásban elküldött kérdéseire KIRÁLY PÉTER írásban válaszolt. A kézírással készült válaszokban nehezen kiolvasható egyes adatokat és idézeteket TÓTH PÉTER kérésére ZOLTÁN ANDRÁS ellenőrizte, ugyancsak ő adta meg a szerző által említett WEINGART-művek bibliográfiai adatait is.

telesnek minősült forrásokat használtam fel vizsgálódásaim során (részletesen l.: KIRÁLY 2006 = HVE).

**T. P.:** Milyen népneveken említik a külföldi források a magyarokat?

**K. P.:** Arab (források): al-Garnāti, 12. század közepe: *Ungūrīyā*-ban egy *bāšyird* nevű nép él (l. HVE 117); – Bizánci görög források: *Ούγγροι* (10–16. sz.); *Παίονες* (ua.); *Sküthai* (10–11. sz.); *Pannonnes* (12. sz.); *Τούρκοι* (9–11. sz.). Bölcs Leo bizánci császár „Taktika”, 904 után: *türkōk* (l. HVE 118–119); Konst. Porphyrogennetos, „De administrando imperio”, 951–952: *Τούρκοι* = türkök (l. HVE 120–123).

Cirill betűs szláv: PVL (Orosz Évkönyvek), 12. század eleje: a Duna mentén most az *Оугорьска* föld van; Iraklij császár (610–640) idejében kezdtek megjelenni (a fehér ugrok) *Ougri bēlii*, majd később (a fekete ugrok) *Ougri Černii* Kijev mellett (l. HVE 125); – A 894–896. évi magyar–bolgár háború: *ουγγρι* (l. HVE 137); Konstantin/Cirill élete („Žitije Konstantina Filosofa”, l. Magnae Moraviae fontes historici 2. Brno, 1967 = MMFH) VIII. fejezet: Konstantin/Cirill 860–861-ben a kazár kagánhoz utaztában a Krím félszigeten találkozott az „ugor”-okkal, akik rátámadtak farkas módra üvöltvén: *ουγγρι*; – Metód élete: „Žitije oučitelę Mefodiję archiepiskopa Moravьska” XVI. fejezet: és amikor az ugor király „*королю оугѣрьскомуу*” a dunai részekre érkezett, látni akarta őt, Metódot; – A. Naum-életírás (l. MMFH 2: 178–179, továbbá: HVE 140): 902–924 után: amikor nem sok év után eljöttek az ugrok, a peon nép és Morávia földjét elfoglalták és elpusztították. Akiket azonban az ugrok „*ουγγρι*” nem ejtettek foglyul, azok Bolgáriába futottak. És földjük pusztá maradt az ugrok hatalmában (l. HVE 140); – „*Повѣсть о Латинѣхъ*”, 10–14. század: A bolgárok ... és a ruszok felvették a keresztséget, ... mindezeket a népeket látván az ugroknak „*ουγγρι*” nevezett peonok „*Пеони*”, akik saját magukat *Магѣръ*-nek mondják... A peon nép két fejedelme... elment Konstantinápolyba, „*два князѣа пеонскаго ѣзъика*”, hogy felvegye a keresztséget (l. HVE 140–141).

Latin nyelvű források adatai: itt már idézett „A honalapítás vitás eseményei” c. munkám ötven tétele nyújt áttekintést a latin adatokról. E forrásokban a magyarok önelnevezése, a *magyar*, *mogyer*, egy későbbi adat kivételével egyáltalán nem fordul elő. A magyarokat leggyakrabban a török *onogur* > ószláv *Qgъre/i* népnévből származó *Ungri*, *Ungari*, *Hungri*, *Hungari* és *Vungri* nevekkal jelölik. Szemléltetésként vö. 561/562: Ungari Pannonii ... Avars, qui et Huni, sive *Ungari* (l. HVE 146); – 590: Patricius episcopus Aemoniensis: Civitas ab *Ungaris* destructa (HVE 146–147); – 590: „Annalista Saxo”: incursio *Ungarorum* (HVE 150); – 618: „Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae”: excidio barbarorum... post illos Avarorum... in fine pessimorum *Hungarorum* (HVE 151); – 731/736: „Urkundenbuch der Abtei Sanct Gallen”, Signum Petonis... sig. Vulperti testis sig. *Ungari* testis (HVE 156); – 797–809: Nomina fratrum de Monasterio Weißenburg *Hungarius* presbiter (HVE 157); – 860:

„Salzburger Urkundenbuch”, (u)sque in summitatem ill(ius) montis, qui dicitur Uuangularum (mar)cha (HVE 174); – 881: „Annales Iuvavenses Maximi”: Primum bellum cum *Ungaris* ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris (HVE 180).

Német nyelvű források adatai: a magyarok neve egyrészt az archaizáló *Hunen*, *Hewnen*, *Heüinen*, másrészt a latinból átvett *Unger*, *Ungeren*; a magyarok saját neve, a *magyar* nem fordul elő (l. HVE 206). Szemléltetésként vö. 900: „Kaiserchronik”: die *Unger* vuorem dô uber lant, ... Ain wazzer haizet Enesin dâ wolten di *Unger* uber sin (HVE 205).

**T. P.:** Melyek a legkorábbi *adatok* a magyarok külső elnevezésére és önmegnevezésére vonatkozóan?

**K. P.:** a) A magyarok külső elnevezésére lásd a görög és a latin nyelvű források adatait. *Kiegészítésként* vö. még: Bíborbanszületett Konstantin, „De administrando imperio”, 951–952 (l. HVE 120–125), Moravcsik Gyula, Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása, Budapest, 1950: a magyarok elnevezése: *türkök*, *Тоѹрκοι*, l. például 38. fejezet: A türkök népének eredetéről és hogy honnan származnak; 4. fejezet: A besenyőkről, oroszokról és türkökről; 13. fejezet: A türkökkel szomszédos népekről; 40. fejezet: A kabarok és türkök törzseiről.

b) A magyarok önmegnevezése: *magyar* az ugor korban keletkezett, összetett szó: \**mańcz* + \**er*, \**eri* vogul–osztják frátria elnevezése; legrégibb adatai: 810 (görög): *Μουάγερiv*; 870 közepe (arab): *m.ğ.γ.rīya*; 1121/1420 (latin): *In predio, quod dicitur Mogioroi*; 1150 k./13–14. sz. (latin): *septem principales persone, que Hetumoger vocantur* (TESz 2: 816–817); 1210 körül (latin): Anonymus, *Gesta Hungarorum*. Budapest, 1975: „P. dictus magister incipit prologum in gesta Hunga(ro)rum... per ydioma alienigenarum *hungarii* et in sua lingua propria *magerii* vocantur”. – Anonymus itt a kettős névhasználatot rögzítette: a magyarok saját anyanyelvükön *mager* (*magyer*)-nak nevezik önmagukat, míg az idegenek *hungarii* (*hungarusok*)-nak mondják őket. – Jellemző, hogy a szláv nyelvek körében az *onogur* > *ogъre/i* változatai terjedtek el, míg a *magyar* használata csak a 16. századtól figyelhető meg.

**T. P.:** Milyen népnévi eredetű földrajzi neveket talált, melyek kapcsolatba hozhatók a magyarsággal?

**K. P.:** A magyarországi helynévanyag egy része korábbi a magyarok 895/896. évi bejövetelénél (Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század. Budapest. 1994 = KMTL 223). Vö. *Duna*: < szkíta, közelebbről sziginna \**Dānavya*-északi szláv közvetítéssel (FNESz<sup>4</sup> 1: 395); – *Tisza*: < indoeurópai eredetű, l. görög *Τισσός*, latin *Tisia*, szláv közvetítéssel (FNESz<sup>4</sup> 2: 647); – *Nyitra*: < germán, kvád \**Nitrahwa* (FNESz<sup>4</sup> 2: 259); *Pécs*: római kori elnevezése a latin képzésmódú, talán kelta tövű *Sopiane* (FNESz<sup>4</sup> 2: 329).

A magyarok 895/896 előtti jelenlétének földrajzinév- emlékei: 762–770. *via Ungarorum*; 888. *Strada Ungarorum*, Friaul (HVE 147); – 590. „Patricius episcopus Aemoniensis” (Laibach, Ljubljana), *Civitas ab Ungaris destructa* (HVE 147–149); – 740 körül: Pipin jegyese, Berta *Ungaria*-ból jött (HVE 151); – 791. *Karolus ab Anesi* [Enns, K. P.] *fluvio usque Raba Ungariam cepit* (HVE 153); 760/770. *inter Tiliamentum et Lipientiam... via Ungarorum cernitur* (HVE 163); – 967. *Strada Ungarorum* Brenta-nál (HVE 168); – 860. *inter Sprazam et Sauariam* [Szombathely, K. P.] *in summitatem montis... qui dicitur Uangariorum (mar)cha* (HVE 174).

**T. P.:** Mikor és hol jelentkeznek az első magyar népnévi eredetű személynevek?

**K. P.:** Az eredeti egyelemű nevek egy része főként magyarból vagy törökből megfejtethető köznévi eredetű, másik része egyházi vagy világi művelődéstörténeti forrású, harmadik csoportja meg ismeretlen eredetű, valószínűleg a honfoglalás (895–896) előtről származó, rendszerint egytagú név volt. A kételemű személynévadás kialakulása Magyarországon a 13. század vége és a 15. század között ment végbe (I. KMTL 630).

A legrégibb magyar eredetű adatolt személynévnek a *Levedi* tekinthető. Bíborbanszületett Konstantin: „*A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéből Levedinának neveznek, amely vajdát tulajdonnevén Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívták*” (DAI. 38, Moravcsik Gyula fordítása). A *Levedi* személynév eredete a finnugor kori ’lesz, válik’ ige későbbi fejleményében keresendő, alapja a magyar *lesz/lev-* ige családjának ’levőcske, lényecske’ fejleménye (TESz 2: 759, FNESz 2: 31–32). – *Álmos*: *dux Almus* (1210 körül: Anonymus, *Gesta Hungarorum*. Budapest, 1975; TESz 1: 44) magyar fejedelem (819 körül – 895), a név eredete: magyar *álom, almu* vagy a török *al-* ’vesz’ ige igenévképzővel ellátott alakja, 920 körül: *Almis* a volgai bolgárok fejedelme, I. KMTL 39–40). – *Árpád*: magyar nagyfejedelem (845/855 körül – 900 körül); neve a török eredetű magyar *árpa* köznév *-d* kicsinyítő képzős származéka (KMTL 59–61). – *Emese*: *Vgek ... in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu* (Anonymus i. m. 3. fejezet); a név az uráli eredetű magyar *eme* ’nőstény, anya’ szó kicsinyítő képzős változatából származik (KMTL 187).

**T. P.:** Kutatásainak eredményei újra felvetették a szláv nazális magánhangzókat tükröző korai szláv jövevényszavaink átvétele idejének kérdését. Az új adatok milyen kronológiai ellentmondást oldhatnak meg?

**K. P.:** NYOMÁRKAY ISTVÁN szlavista professzor, akadémikus megalapozott véleménye alapján a szláv denazalizációnak hosszabb folyamatnak kellett lennie, amelynek a 10–11. század csak a végső pontját jelenti, tudniillik amikor már nem találkozunk nazálisokkal. A magyar nyelv korai szláv jövevényszavai (*ab-*

*roncs, bolond, galamb* stb.) bizonyosan 10. század előttiak. A szláv hangtani (hangfejlődési) adatok mindenképpen megerősítik a magyarok említésének jóval 10. század előtti időpontját (I. KIRÁLY PÉTER, „A honalapítás vitás eseményei” fogadtatása. Állásfoglalások, vélemények és további többirányú kutatások. Nyíregyháza, 2010. Hozzászólások: NYOMÁRKAY ISTVÁN. 38–39).

**T. P.:** Kutatásai során a magyarok 10. századi hadjáratait a történettudományi könyvekben sokszor jelölő *kalandozások* terminussal is foglalkozott. Miért tartja helytelennek a használatát, s milyen kifejezéseket javasol helyette?

**K. P.:** Magyar eleink bölcsője Északnyugat-Ázsiában keresendő. Az 5. század második felében az ázsiai népmozgalmak (háborúk, természeti katasztrófák) hatására kezdetét vette a magyarok nyugatra húzódása, társakat (avarokat) keresve, így jutottak el a Kárpát-medencébe és a dunai részekre. Az itt szállásozó népek (germán törzsek, szláv népcsoportok, itáliaiak) a jövevényekben többnyire ellenfeleket, sőt ellenséget láttak, és a magyar csoportoknak harcban kellett a terület birtokbavételét megerősíteni. A hazai történészek egy része a honalapítók külföldi harcait a *kalandozások* szóval kezdte jelölni, első előfordulása a 19. század második felére (1869, 1883, 1895) esik, míg elterjedése a 20. század elején és közepén (1900, 1903, 1927, 1958) figyelhető meg. A *kalandozások* eredeti jelentése a ’különös, csodás viszontagság’ volt, amelyet kiszorított a ’külföldi zsákmányszerző akció’ értelmezése, s ez nem mondja ki azt, hogy e harcok alapvetően az új haza megalapozását, megerősítését szolgálták (I. HVE 81–82). Ezért javaslom ’a hazáért való harc’ jelentésű *hadakozás, hadjárat, harc, harcok* kifejezések bevezetését (HVE 82–83).

**T. P.:** Lehetségesnek tartja-e, hogy a magyarság több hullámban, 895–896 előtt már jóval korábban megkezdte vándorlását nyugat felé?

**K. P.:** A *mogyer* elnevezésről megemlíteném, hogy ez egyedül az arab forrásokban fordul elő, vö. 870/930: *m.dzs.gh.r.* (HVE 117). A magyarokat ugyanis a cirill betűs ószláv, a latin és német nyelvű források a szlávok közvetítésével a török *on-ogur* ’tíz ogur’ névvel jelölték: *onogur* > ószláv *ogъre/ogъri* (ejtsd: *ongar*), görög *Ὀγγροί* (ejtsd: *ungroi*), lengyel *Węgie*, szláv (orosz, horvát) *Ugre*, latin *Ungari* (HVE 146). A legterjedelmesebb latin nyelvű források adatai alapján kitűnik, hogy az *Ungari* név a Kárpát-medence különböző tájain tűnik fel, vö. 561/562, 590: *Ungari* (Aemona = Ljubljana, Laibach); – 6. század vége: *ab Ungris* (Vincentia, Itália); – 762/770: *via Ungarorum* („*inter fluvio Taliamento*”, Itália), 8. század vége: *Ungarus* (HVE 152). Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyaroknak ekkor még nem volt egységes, végleges hazájuk, ezt jól megszervezett hadi útjaikkal még csak keresték.

Nemzetközi figyelmet érdemlő esemény az, hogy a honalapító magyarság elkerülte a Kárpát-medencébe beköltöző több hatalmas keleti nép – a hunok, avarok, bolgár-törökök – sorsát, a beolvadást, mivel volt katonai ereje és tehetsége

arra, hogy önálló államát megszervezze, azt felvirágoztassa és megőrizze saját nyelvét és kultúráját (l. HVE 214).

### Irodalom

- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.  
 FNESz = KISS 1988.  
 HVE = KIRÁLY 2006.  
 KIRÁLY PÉTER (2006), A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza. = HVE.  
 KISS LAJOS (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. = FNESz.  
 KMTL = KRISTÓ 1994.  
 KRISTÓ GYULA (1994), Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század. Budapest. = KMTL.  
 MMFH = Žitije.  
 TESz = BENKŐ 1967–1976.  
 WEINGART, MILOŠ (1922–1923), Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské: přehled a rozbor filologický. Část 1, Část 2, oddíl 1–2. Filosof. fakulta univ. Komenského, Bratislava.  
 WEINGART, MILOŠ (1938), Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha: Slovanský seminář Karlovy university, 1938.  
 Žitije Konstantina Filosofo. In: Magnae Moraviae fontes historici 2. Brno. 1967. = MMFH.

TÓTH PÉTER

### In memoriam Jorma Koivulehto (1934–2014)

2014. augusztus 23-án Helsinkiben elhunyt JORMA KOIVULEHTO, a germanisztika professzora, a finnugor nyelvek indoeurópai jövevényszavainak kutatója. 1934. október 12-én született Tamperében, a halál röviddel 80. születésnapja előtt érte. KOIVULEHTO a 20. század második felének egyik legkiemelkedőbb finn etimológusa volt, a jövevényszó-kutatás fejlesztője, az indoeurópai és finnugor nyelvi érintkezések vizsgálatának megújítója, és a multidiszciplináris őstörténeti kutatások ösztönzője. Egyetemi munkássága a Helsinki Egyetem Germán Filológiai Intézetéhez kötődött, amelynek professzora volt.

Szakmai hátterét tekintve JORMA KOIVULEHTO germanista volt, ő maga is ennek, pontosabban a hagyományos német meghatározásnak megfelelően indogermanistának tartotta önmagát, azonban munkájának legfontosabb eredményei és egész életműve hatottak a finnugrisztikára is, illetve annak egyik legfőbb és hosszú hagyományokkal rendelkező területére, az etimológiára. Régóta ismert tény, hogy a finnugor nyelvekben különböző indoeurópai nyelvekből származó

jövevényszavak is találhatók. Különösen a finnnségi nyelvek kutatása révén már az 1800-as évek óta tudtak a korai indoeurópai, balti és germán jövevényszavak létezéséről és a különböző korú nyelvi rétegekről. Az alapvetés többé-kevésbé változatlan formában megmaradt az úttörő munkát végző dán VILHELM THOMSEN (1842–1927) után is, egészen az 1900-as évek végéig.

Bölcsészdoktori értekezését Koivulehto német nyelvészeti témából írta „’Jästen’ in deutschen Mundarten” (Helsinki. 1971). A munka nyelvjárásföldrajzi-etimológiai kutatás volt. Posztgraduális hallgatóként elnyerte a Német Nyelvatlasz (Deutscher Sprachatlas) ösztöndíját, és a marburgi kutatóintézetben számos német nyelvjárás szókincsgyűjteményt tanulmányozott. A németországi tapasztalat rendkívül hasznosnak bizonyult kutatói pályája során, és a megismert modellt következetesen alkalmazta a későbbiekben is.

A germán nyelvek őstörténetének megismerése és a különböző nyelvjárások különbségeinek kutatása fokozta KOIVULEHTO érdeklődését a téma iránt. A finn nyelvészetben az 1960-70-es években egymással ellentétes irányzatok voltak jelen. Az általános nyelvészet új módszerei egyre jobban kezdték érdekelni a fiatal kutatókat, habár a generatív iskola sohasem nyert akkora teret Finnországban, mint a többi északi országban. Az ún. nemzeti tudományok, melyek közé a finn nyelvészet és a finnugor nyelvtudomány is tartozott, szintén stabil pozícióval rendelkeztek, mind tudományosan, mind társadalmi megbecsültség szempontjából. A 20. század első felében E. N. SETÄLÄ által kezdeményezett „Suomen kielten etymologinen sanakirja” („A finn nyelv etimológiai szótára”, rövidítve: SKES) munkálatai már folyamatban voltak. A munkában REINO PELTOLA mellett ERKKI ITKONEN és AULIS J. JOKI is részt vettek, akik a finnugrisztika kiemelkedő képviselői voltak.

A SKES hét kötetben jelent meg 1955 és 1981 között, összegyűjtve mindazt a kutatási eredményt, amit a finn nyelv szókészletének eredetéről addig feltártak. Ez KOIVULEHTO, a fiatal germanista számára is sok megoldásra váró kérdést vetett fel, egyben ösztönzést is jelentett. Később elmesélte, hogy háromszor is elolvasta az etimológiai szótárt. Mivel ő az indoeurópai nyelvek őstörténetének kutatója volt, nézőpontja más volt, mint a szótár szerzőié. Az általa javasolt új etimológiák számos esetben már a megjelenést követően felváltották a szakterület alapművévé váló SKES-ben bemutatott etimológiákat. A kizárólag csak a germanisztika tárgykörébe tartozó kérdések háttérbe szorultak, amikor KOIVULEHTO a germán és a finnnségi nyelvek őstörténetét vette szisztematikus vizsgálat alá a jövevényszó-bizonyítékok tükrében. Az egyre pontosabb etimológiai elemzés és a hangtani megfelelések részletes vizsgálata bebizonyította, hogy a finnnségi nyelvekben tulajdonképpen több, különböző korú germán jövevényszóréteg mutatható ki. A régi alaptézis, miszerint a balti jövevényszavak régebbiek, mint a germánok, annyiban helytálló volt, hogy a germán alapnyelvből és a skandináv

alapnyelvből, valamint a későbbi önálló nyelvekből átvett jövevényszavak újabbak voltak.

Az „Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset” („A finnségi és germán érintkezések”) című tanulmányában, amely a „Suomen väestön esihistorialliset juuret” („A finnországi népesség őstörténeti gyökerei”. Helsinki. 1984) című kötetben jelent meg, KOIVULEHTO kimutatta, hogy a legrégebbi finnségi-germán jövevényszavak hangtani megfelelései olyan fázist képviselnek, mely után lezajlottak bennük azon hangváltozások, amelyek a balti és a saját, finnugor szókészletre is jellemzőek. Például: finn *hakea* 'suchen, holen' < korai finnségi alapnyelvi \**šake-* < korai germán alapnyelvi \**sākeja-* > germán alapnyelvi \**sōkja-* > > svéd *sōka* stb., vagy finn *hauta* 'sír' < korai finnségi alapnyelvi \**šavta* < korai germán alapnyelvi \**saupa-* > > svéd (nyj.) *såide* 'kátránygödör'.

KOIVULEHTO több tucat új etimológiát mutatott be, és a szókészlet segítségével vizsgálta a nyelv fejlődését, különítette el annak különböző korú rétegeit. Fogalmilag a germán alapnyelv önmagában nem volt elegendő a hosszú időbeli folyamat ábrázolására. Finnugor oldalon a korai germán alapnyelvnek a korai finnségi vagy a finnugor alapnyelv felelt meg. Az indoeurópai alapnyelvhez még közel álló, a germán alapnyelvet megelőző nyelvváltozat nem tért el jelentősen az indoeurópai alapnyelvtől, de a szavak északnyugati elterjedtsége miatt azok indoeurópaiként való bemutatása nem volt megalapozott.

A különböző korú jövevényszavak és a földrajzilag egyértelműen Északnyugat-Európára koncentrálódó érintkezések feltárása arra ösztönözte KOIVULEHTO-t, hogy kritikus vizsgálat alá vesse a finn nyelv őstörténetére vonatkozó téziseket. Finnországban sokáig uralkodott az a 20. század elején nyelvészek, elsősorban E. N. SETÄLÄ, valamint régészek, például ALFRED HACKMAN, majd később EILA KIVIKOSKI által felvázolt szintézis, miszerint a finnek ősei bevándoroltak Finnországba, nagyjából az időszámítás kezdete után. Ez az ún. bevándorlás-elmélet az 1960-as, de még inkább az 1970-es években kezdett megdőlni, miután régészek megkérdőjelezték az addigi érveket. TERHO ITKONEN mellett JORMA KOIVULEHTO volt az egyik első olyan nyelvész, aki az etnohistorikus újraértékeléshez megfelelő kiindulási alapokat talált. A bevándorlás-elmélet alternatívájaként megjelent a folytonossági elmélet, amely szerint a Finn-öböl északi részén a nyelvi folyamatosság talán már egészen a finnugor alapnyelv korától kezdve létezett, KOIVULEHTO kutatásai fokozatosan egyre korábbi időkhöz nyúltak vissza. „Seit wann leben die Urfinnen im Ostseeraum? Zur relativen und absoluten Chronologie der alten idg. Lehnwortschichten im Ostseefinnischen” (MSFOu 185. Helsinki. 1983) című tanulmányában azt az egyre határozottabban körvonalazódó nézetét foglalta össze, mely szerint finnugorok már a kései kőkorszak óta éltek a Balti-tenger térségében. Kérdésfeltevésében egy átfogóbb szemléletű indogermán megközelítés is megjelent. Számos új germán jövevényszó mellett balti etimológiákat is bemutatott.



A kőkorszakig visszanyúló kormeghatározások azonban még korábbi alapnyelvi szintek figyelembevételét feltételezték. A régi tézis szerint a szamojéd nyelvekben nem találhatók meg azok az indoeurópai jövevényszavak, amelyek megvannak a finnugor ágba. Az olyan szavakat, mint például a finn *nimi* ~ magyar *név*, finn *vesi* ~ magyar *víz* stb. egy uráli-indoeurópai nyelvrokonság maradványaiként tartottak számon. KOIVULEHTO úgy vélte, hogy a szavak éppen az ellenkezőjét bizonyítják: ezek a legkorábbi jövevényszavak, ami hangtörténetileg is igazolható.

KOIVULEHTO felvetései közül talán a legkritikusabban azt a hipotézisét fogadták, amely szerint az indoeurópai alapnyelvre feltételezett laringálisnak az uráli vagy a finnugor alapnyelvben lenne egy ott rekonstruálandó zárhang-megfelelője („Uralische Evidenz für die Laryngaltheorie”. Wien. 1991). Ilyen elképzelés addig még sohasem fogalmazódott meg, habár már régóta a laringalist tartották a kulcsnak, amely megmagyarázhatja az indoeurópai nyelvek hangtani megfeleléseit. A hettita nyelv megfejtése nyomán bebizonyosodott, hogy a feltételezés helyes.

A laringális-elmélet bevonása a nyelvi érintkezések kutatásába jól szemlélteti KOIVULEHTO munkamódszerét. Az empirikus kutatás elkötelezett híve volt, a lehető legnagyobb mértékben igyekezett felhasználni a rendelkezésre álló korpuszokat, és bizonyítékokat keresett minden lehetséges nyelvből és nyelvcsoporthoz, amely az adott kutatási probléma szempontjából releváns volt. Az anyagot alapos elemzésnek vetette alá, és célja nem a régi eredmények megismétlése, hanem a probléma megoldása volt. Gyakran hangoztatta, hogy a nyelvészet félig egzakt tudomány, és a természettudományok módszereihez hasonlította, amelyek egzakt kutatási eredményekhez vezetnek. Nyelvészetben természetesen az etimológiai kutatást értette. Az egzakt eredmények közül különösen izgatták például a régészeti kormeghatározások, és úgy vélte, az ezek által teremtett keretbe kell beilleszteni a nyelvészet eredményeit is.

A nyelvészekon kívül KOIVULEHTO folyamatos kapcsolatot tartott a régészekkel is. A néprajzkutatók „Wörter und Sachen” elve azt a kérdést vetette fel, létezik-e az anyagi kultúrában olyasmi, ami összevethető a nyelvészeti problémákkal. A multidiszciplináris őstörténetkutatás a 20. század végén jelentős mértékben fejlődött. KOIVULEHTO egyszerre volt vitapartner és példakép a fiatalok és saját kortársai számára is. Akkor is készen állt következtetései megvitatására, amikor azokat kételkedéssel fogadták, azonban elvárta, hogy a vitában megalapozott érveket vonultassanak fel, és olyan módszereket és kritériumokat mutassanak be, amelyeket bárki más kutató is képes alkalmazni. Számára ez elvi kérdés volt. Az eltérő véleményt önmagában, amennyiben azt nem tudták kellően igazolni, nem fogadta el elégséges tudományos ellenérvként. Ilyesfajta elégedetlenségének szükség esetén írásában is hangot adott.

Az empirikus kutatási módszernek köszönhetően azonban, amennyiben indokolt volt, ő maga is kész volt felülvizsgálni saját véleményét és korábbi állításait. Amikor KOIVULEHTO különböző helyeken megjelent cikkeit gyűjtötték egy kötetbe („Verba mutuata”. MSFOu 237. Helsinki. 1999), minden írásához kommentárt fűzött, amelyben értékelte és pontosította a korábban leírtakat. Korábbi írásaihoz kapcsolódó észrevételeit, megjegyzéseit máshol is megjelentette, ha szükségesnek látta korábbi véleménye pontosítását vagy módosítását. KOIVULEHTO későbbi munkásságának egyik legjelentősebb felismerései közé tartozott az indoiráni, azaz árja jövevényszavak különböző rétegeinek bemutatása a „Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa” („Korai indoeurópai érintkezések: idő és tér a jövevényszavak fényében”) című cikkében, amely a „Pohjan poluilla” („Északi ösvényeken”) című kötetben jelent meg (Helsinki. 1999). Már régóta ismert volt, hogy a finnugor nyelvekben léteznek olyan, széles körben elterjedt jövevényszavak, amelyek az indoeurópai alapsnyelvnél későbbiek, és még a magyarban és obi-ugor nyelvekben is megtalálhatók. A finnségi nyelvek őstörténete szempontjából fordultnak számít KOIVULEHTO azon megfigyelése, miszerint ezekben a nyelvekben iráni jövevényszavak is előfordulnak. Ezt addig nem mutatták ki. Mivel a korai iráni alapsnyelvi, sőt a későbbi, iráni jövevényszavak is egyértelműen újabbak, mint a indoiráni alapsnyelvből származó szavak, a finnséginnél korábbi alapsnyelv beszélői minden bizonnyal kapcsolatban álltak az iráni nyelvű területek népességével.

Habár az észrevétel első pillantásra meglepőnek tűnhet, ugyanazt bizonyítja, amit a régészek is feltételeztek: a bronzkorban, a textilkerámia elterjedésével Kelet-Finnország egy nagy kiterjedésű kulturális övezethez tartozott, amelynek kapcsolatai voltak a Volga-vidékkel. PETRI KALLIO és ASKO PARPOLA továbbfejlesztették ezt az elképzelést. A finnségi nyelvek jövevényszavainak különböző rétegeire irányuló 20. századi kutatások közül az iráni jövevényszavak kimutatása az egyik legjelentősebb felfedezés. A jövevényszavak felosztása germán, balti és korai indoeurópai eredetű szavakra, ami a neves dán nyelvész, VILHELM THOMSEN idejéből származott, KOIVULEHTONAK köszönhetően jelentős mértékben árnyalódott. A korai indoeurópai jövevényszavak helyett pontosabb, ha indoeurópai alapsnyelvi, indoiráni, azaz árja alapsnyelvi és korai iráni alapsnyelvi jövevényszavakról beszélünk.

Tanárként és előadóként KOIVULEHTO azt a hagyományt vitte tovább, amelyet diákként megismert. Iskoláskora óta kedvelte a klasszikus nyelveket, például a latint, de általában is érdekelték a nyelvek. Mindig a kutatási probléma volt a középpontban, aminek megoldására érdemes volt időt szánni. Gondosan megalapozott kutatói munkája példaként szolgált kortársai és a következő nemzedékek számára egyaránt. Finnországban a multidiszciplináris őstörténetkutatás és az etnohistória népszerű kutatási területnek számít az 1990-es évektől kezdve napjainkig. Sokak ösztönzője JORMA KOIVULEHTO volt.

KOIVULEHTO korábbi időszakából származó, germanisztikai írásait összegyűjtő tanulmánykötetét („Verba mutuata”) hamarosan követi a folytatás, ugyanis a Finnugor Társaság nemsokára kiad egy másik tanulmánygyűjteményt, amelynek témája a korai indoeurópai és uráli nyelvi érintkezések és a balti jövevényszavak.

RIHO GRÜNTAL

**Ariadna Ivanovna Kuznecova  
(1932–2015)**

2015. április 12-én, 83 esztendőskorában elhunyt ARIADNA IVANOVNA KUZNECOVA. Halála veszteség nemcsak a szamojédológia, hanem az egész uralisztika, általános nyelvészet és az orosz nyelvészet számára. Meghatározó személyisége volt a 20. század és az ezredforduló oroszországi nyelvtudományának, kutatóként és tanárként egyaránt. Tán legnagyobb érdeme, hogy a nyelvészeti terepmunkát az általános nyelvészet szerves részévé tette, és ezt a gyakorlatban is megvalósította: több mint ötven éven keresztül szervezett és vett részt nyelvészeti expedíciókon, legutoljára tavaly nyáron.

ARIADNA IVANOVNA KUZNECOVA 1932. január 27-én született Moszkvában, a Tverből származó IVAN PROHOROVIC KUZNECOV, katonai térképész és ezredes és ZINAIDA IVANOVNA KUZNECOVA (ANTONOVA), nemesi származású tanár és könyvtáros gyermekeként. A középiskolát konzervatóriumban végezte, 1950-ben érettségizett zongoraszakon. Noha nem lépett zenei pályára, a zene mindvégig fontos szerepet töltött be életében. Még ugyanebben az évben felvették a Moszkvai Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol 1955-ben orosz nyelv és kultúra középiskolai tanárként végzett.

Érdeklődése már ekkor az általános nyelvészet felé irányult, diplomamunkáját a mozgást jelentő orosz igék történeti rétegződéséről írta (Историческая стратификация глаголов движения) írta. Témavezetője VLADIMIR ANDREJEVIC ZVEGINCEV, aki első vezetője volt az ekkor megalapított Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéknek. Később ZVEGINCEVNél volt aspiráns: KUZNECOVA 1957 októberében kezdett el dolgozni a Moszkvai Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karán az akkor még Általános és Történeti-Összehasonlító Nyelvészeti Tanszéken. ZVEGINCEVnek volt az az ötlete, hogy ALEKSANDR E. KIBRIKKel (1939–2012), KUZNECOVÁval és B. J. GORODECKIJ-jel együtt a Szovjetunió nem vagy alig dokumentált őshonos nyelvein teszteljék az amerikai deskriptivisták módszereit. Így esett a választás a kaukázusi lak nyelvre. Ezek után KUZNECOVA az uráli nyelvek felé fordult, KIBRIK maradt a kaukázusi nyelveknél, GORODECKIJ pedig különböző nyelvcsaládok nyelveit vizsgálta.

KUZNECOVA már egyetemistaként is számos expedíción vett részt, először 1953-ban még hallgatóként orosz nyelvgyűjtésen. Ahogyan egyik visszaemlékezésében írja, ez volt a prológus egy „másik élethez”. Első olyan expedíójára, amely egy „kis”, rosszul dokumentált őshonos nyelv gyűjtését célozta meg – ez volt tehát az addig alig kutatott lak nyelv – 1957-ben, az első szibériai útjára 1968-ban került sor. Az első uráli nyelveket kutató expedíciókon olyan hallgatók vettek részt, mint például EVGENIJ ARNOL'DOVIČ HELIMSKIJ... Az uráli nyelveket célzó első expedíós szakasz 1968-tól 1977-ig tartott. Ahogyan visszaemlékezésében írja, ezeken az első utakon többet tanultak az életről, mint magáról a nyelvről: mindarról, amiről nem írtak az újságok, és nem beszélt a rádió... Az 1990-es években új lendületet kapott a terepmunka, egyfelől a technikai fejlődésnek, másfelől pedig a növekvő hallgatói létszámnak köszönhetően. Míg az 1960–1970-es években egy expedíción az összlétszám nem haladta meg tíz főt, addig az 1990-es években rendszeresen több mint húszan vettek részt egy-egy finnugor nyelvi dokumentációs úton a komiknál, a mariknál, a beszermánoknál, a soksai erza-mordvinoknál, a nyenyeceknél, az enyeceknél vagy éppen a szelkupoknál. Továbbá a dokumentáció módszertanában megjelentek a nyelvtipológiai, szociolingvisztikai szempontok is.

Kutatásai, kutatói és oktatói tevékenysége széles spektrumot fedtek le: a Szovjetunió/Oroszország számos őshonos nyelvének dokumentálásától az orosz és általános morfológiáig és lexikológiáig. Több mint harminc expedícióban vett részt, ezek nagy részének szervezésének is részese volt. Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy az elmúlt évtizedekben a terepmunka az oroszországi uráli nyelvek dokumentációjában nélkülözhetetlen lett: nem került ki a Moszkvai Állami Egyetemről olyan, finnugor nyelvvel foglalkozó kutató (sőt általános nyelvész), aki egyetemi hallgatóként nem vett volna részt expedíción, legyen az a mari, az udmurt, a komi, az erza-mordvin, a hanti vagy valamelyik szamojéd nyelv, elsősorban a szelkup. Mindez azt eredményezte, hogy KUZNECOVA figyelme egyre inkább a nyelvtipológia és az általános uralisztika felé irányult, ugyanakkor az elmúlt években a szamojéd népek folkórja és mitológiája is foglalkoztatta, valamint a nyelvföldrajz, elsősorban a Jamal-félsziget nyelvföldrajza. Így az orosznyelvészből elismert finnugrista, szamojédológus lett. 1991-ben a Finnugor Társaság (Helsinki) külső tagjává választotta.

KUZNECOVA 1963-ban védte meg kandidátusi dolgozatát, melynek témája diplomamunkájához hasonlóan a mozgást jelentő igék voltak. Doktori disszertációját 1989-ben védte meg szintén orosz nyelvi témában (Параметрическое исследование периферийных явлений в области морфемики). 1969-től az Moszkvai Állami Egyetem docense, 1993-tól professzor, 2002-től professor emerita. Első munkahelye egyben az utolsó is volt: a Moszkvai Állami Egyetem. 1990 és 1997 között ő volt a Finnugor Tanszék vezetője. Kb. 30 különböző kurzust tartott az évek folyamán. Finnugrisztikai és szamojédológiai bevezető kur-

zusok, általános lexikológia, morfológia, az uráli nyelvek tipológiája, morfológia, szociolingvisztika, történeti nyelvészet, szociolingvisztika, szlavisztikai tárgyú kurzusok stb. Komi és szelkup nyelvből gyakorlati nyelvi kurzusokat is tartott.

A nyolcvanadik születésnapjára megjelent tanulmánykötet szerint 2013-ig kb. 200 publikációja jelent meg. Az első 1953-ban, amely recenzió volt, és a későbbiekben is szívesen írt ismertetéseket, kritikákat. Első jelentős munkája a már említett kandidátusi dolgozata, amelyet tankönyvként is használtak. Orosz nyelvészeti munkái közül a T. F. EFREMOVÁval közösen jegyzett orosz morfológiai szótárát (Moszkva. 1986) kell kiemelni, amely fontos alapja lett az orosz morfológia számítógépes elemzésének.

Tevékenységének jelentős részét a nyelvi dokumentációra alapuló munkák jelentik. Ezek közül kimagaslik a tazi szelkup nyelvjárás leírása. Ezek közül a legjelentősebb az a munka, amelyet egykori tanítványaival állított össze: a szelkup tazi nyelvjárását bemutató háromkötetes munka („Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект.” 1980, 1993, 2002). Az első része tartalmazza a lexikológiai, fonológiai, morfológiai és szintaktikai leírást. Ez a kötet azóta is a szelkup grammatika nélkülözhetlen forrása. A második kötet csak 13 évvel később tudott megjelenni, ebben elsősorban szövegközlések, valamint szótár található. A harmadik kötet pedig orosz–szelkup szótárát, gyakorisági mutatót, idiofonikus szótárát tartalmaz. Erre újabb kilenc évet kellett várni. Még szintén 2002-ben KUZNECOVA szelkup tankönyvet jelentett meg Szentpéterváron („Селькупский язык: учебное пособие для педагогических колледжей и высших учебных заведений”). Az ezredforduló éveiben a turuhani szelkupoknál járt több alkalommal (1998, 1999, 2003). Ezen expedíciók anyagából 2007-ben jelent meg szociolingvisztikai tárgyú monográfia a turuhani szelkupok nyelvi helyzetéről („Селькупы Туруханского района Красноярского края на рубеже II и III тысячелетий (социоллингвистическая ситуация и языковые изменения.” Voronyezs. 2007). Ki kell emelni a szelkup folklórral és mitológiával foglalkozó tevékenységét. Társszerzője volt az „Urali mitológiai enciklopédia” sorozatban először oroszul, majd 2010-ben angolul megjelent „Selkup mythology” című kötetnek.

A későbbiekben a Jamal-félszigeten élő izsmai komik dokumentációjával foglalkozott, ennek eredménye a tanítványaival összeállított és 2010-ben megjelent nyelvjárás szótár („Словарь мужевского говора ижемского диалекта коми-зырянского языка”). Félbe maradt munkái is ez utóbbi két témához kapcsolódnak: az egyik a Jamal-félsziget nyelvjárás atlaszának munkálatai, a másik pedig az északi szelkupok folklóráját összefoglaló mű.

Kollégái, tanítványai tisztelték, szerették. Ezt jól mutatja, hogy 70., majd a 80. születésnapján is tiszteletére összeállított tanulmánykötettel ajándékozták meg. E sorok írója – koránál fogva is – csupán pár alkalommal találkozott ARI-

ADNA KUZNECOVÁval. Így például Budapesten, a Nyelvtudományi Intézetben az első szamojédológiai workshopon 2006-ban. Majd nem sokkal azután Moszkvában beszélgettünk a Finnugor Tanszéken. Friss volt, fizikailag, szellemileg, kedves, figyelmes, mosolygós. Látszott, hogy kérdései nem udvariassági kérdések, hanem érdeklődése őszinte volt. Szívesen tanultam volna nála, tőle. És ezzel sokkal vagyunk így.

### Források

- KAZAKEVIČ, O. E. [КАЗАКЕВИЧ, О. А.] (2015), Кузнецова, Ариадна Ивановна. <http://www.philol.msu.ru/faculty/in-memorial/KuznetsovaAI/> (2015. július 20.)
- KIBRIK, A. E. (szerk.) [КИБРИК, А. Е. (ред.)] (2002), Лингвистический беспредел: сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой. Издательство Московского университета, Москва.
- KIBRIK, A. E. (szerk.) [КИБРИК, А. Е. (ред.)] (2013), Лингвистический беспредел – 2. Сборник научных трудов к юбилею А. И. Кузнецовой. Издательство Московского университета, Москва.
- KUZNECOVA, ARIADNA IVANOVNA [КУЗНЕЦОВА, АРИАДНА ИВАНОВНА]: Экспедиции: жизнь по другим законам. <http://www.philol.msu.ru/~alumni/memories/kuznetsova/> (2015. július 20.).

SZEVERÉNYI SÁNDOR

### Ivan Tarakanov (1928–2015)

2015. március 9-én, 86 éves korában elhunyt IVAN TARAKANOV neves udmurt nyelvész, az Udmurt Állami Egyetem professzora.

TARAKANOV 1928. július 2-án született udmurt anyanyelvű családból az Oroszországhoz tartozó Tatár Köztársaság Pokrovszkij Urusztamak (udmurtul: Urszigurt) nevű falujában. Iskoláit szülőfalujában kezdte. A középiskola befejezése után szülőfaluja iskolájában dolgozott, az alsóbb osztályokat tanította 1944-től. Közben 1944-től 1948-ig Bugulma város tanítóképzőjének levelező hallgatója volt. 1948-tól 1952-ig az Udmurt Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanult. A diploma megszerzése után egy évig Bavli város középiskolájában az orosz nyelv és irodalom tanára volt.

1953-tól az Udmurt Állami Kutatóintézet<sup>1</sup> tudományos munkatársaként dolgozott. 1955-től 1958-ig az észtországi Tartui Egyetemen volt aspiráns (a mai terminológiánk szerint tulajdonképpen doktorandusz). Tudományos vezetője PAUL ARISTE professzor, kiváló észt nyelvész volt, aki számos más finnugor származású fiatalot is elindított a tudományos pályán. Ennyi haszna legalább volt

<sup>1</sup> Az Intézet ma az Orosz Tudományos Akadémia Uráli Részlegének keretében működik.

a tudománynak Észtország szovjet megszállásából. TARAKANOV 1959-ben sikeresen megvédte kandidátusi disszertációját. Ennek magyarra fordított címe: „Az udmurt nyelv bavlí nyelvjárásának hangtani sajátosságai (kísérleti adatok alapján)” (1959b). Mint a címből sejthető TARAKANOV saját nyelvjárásának hangtanát mutatta be értekezésében. Hosszú évtizedekig szokásban volt, hogy az udmurt (és persze a mari, komi stb.) nyelvészek saját anyanyelvjárásukra alapozva írtak kandidátusi értekezést. Ez megkönnyítette a disszertáció írójának dolgát, de tudományos szempontból is hasznos volt, hiszen hozzájárult a finnugor nyelvek nyelvjárásainak jobb megismeréséhez. Sajnos ezek az értekezések általában publikálatlanok maradtak, legfeljebb egy-két fejezetük jelent meg folyóiratok hasábjain. Így történt ez TARAKANOV esetében is, észt folyóiratokban jelent meg egy-két részlet a kandidátusi értekezéséből (1959b, 1959c, 1960).

1958-ban tért vissza Udmurtiába. Két évig még a kutatóintézetben dolgozott, majd 1960-ban az Udmurt Állami Egyetem oktatója lett. Itt dolgozott élete végéig. 1962-ben nevezték ki egyetemi docenssé, 1988-ban pedig egyetemi tanár lett. 1967-ben lett tanszékvezető, először az Udmurt Nyelv és Irodalom Tanszékén, majd az Udmurt és Finnugor Nyelvtudományi Tanszéken (1983), végül a Mai Udmurt Nyelv tanszékén (1995). Ezekben az esetekben tulajdonképpen csak az elnevezés változott, ami jól mutatja az udmurt filológia fejlődését: először a nyelvészet és az irodalomtudomány vált szét, majd az udmurt nyelvészetten belül külön tanszéket kapott a nyelvtörténet, illetve a mai udmurt nyelv.

TARAKANOV munkásságában, mint minden jelentős tudóséban egyforma súllyal és elválaszthatatlanul volt jelen a tanári tevékenység és a kutatómunka. Sok évtizedes tanári pályáján udmurt fiatalok generációit nevelte, vezette be anyanyelvük tudományos megismerésébe és ismertette meg a tudományos kutatás módszereivel. Talán nem túlzás azt állítani, hogy minden ma élő udmurt nyelvész közvetlenül vagy közvetve TARAKANOV tanítványa volt. TARAKANOV nemcsak előadásokat tartott és szemináriumokat vezetett, hanem tankönyveket és oktatási segédanyagokat is írt, és nyelvjárási gyűjtő utakat szervezett hallgatói részére. Közvetlen, barátságos magatartása, világos magyarázatai mágnesként vonzották a hallgatókat. E nekrológ keretei közé semmiképpen nem férne be az az a szakdolgozatoknak és kandidátusi értekezéseknek felsorolása, amelyek TARAKANOV vezetésével készültek. Opponensként más finnugor köztársaságok felsőoktatási intézményeit is segítette.

Széleskörű tudományos munkássága anyanyelve kutatásának szinte minden aspektusára kiterjedt. Ezek közül most csak a legfontosabbakat emelem ki. Az udmurt nyelv udmurtok által írt tudományos igényű nyelvtana a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben jelent meg három kötetben (1962, 1970, 1974). TARAKANOV az első két kötet megírásában működött közre: ő írta a „Névmás”, a „Modális szavak”, a „Tárgy” és a „Teljes és hiányos mondat” című fejezeteket. Ez az orosz nyelvű nyelvtan némileg betöltötte az udmurt nyelv leíró jellegű

kutatásában mutatkozó űrt, de már megjelenésekor sem volt korszerűnek tekinthető. TARAKANOV a továbbiakban is foglalkozott leíró nyelvészeti témákkal, írt az udmurt feltételes és felszólító módról, meg az összetett igealakokról.

Ilyen előzmények után teljesen érthető, hogy megtaláljuk a nevét a tanszékén készült és 2011-ben megjelent immár udmurt nyelvű alaktan szerzői között is: ő írta a névmásokról szóló fejezetet és az ígéről szóló nagy részét (2011). Ez a nyelvtan is hagyományos felfogásban készült, de az előbbinél korszerűbb, egzaktabb. Nagy vívmány, hogy a szerzők kidolgozták az udmurt nyelvű nyelvészeti terminusok rendszerét is. A megjelenése kapcsán érzett örömről azonban lerontja, hogy a könyv mindössze ötven(!) példányban jelent meg. Ezért bizonyára nem a szerzők hibáztathatók, de mégis fel kell tenni a kérdést, lehet-e ennek a könyvnek ilyen példányszám mellett valódi tudományos vagy művelődési szerepe.

Kétségtől eltekintve a lexikológia, vagyis az udmurt szókészlet kutatása volt TARAKANOV munkásságának legfontosabb része. Ezzel a témával már pályájának elején találkozott az 1956-ban megjelent „Orosz–udmurt szótár” (VAHRUŠEV 1956) és az 1959-ben kiadott „Udmurt helyesírási szótár” (TARAKANOV – BELOV 1959) munkatársaként. 1971-ben jelent meg az udmurt szókészlet sokoldalú bemutatása, önálló kis kötetként, tankönyvnek is szánva (TARAKANOV 1971). Második, bővített és átdolgozott kiadása 1992-ben jelent meg „Mai udmurt nyelv: szókészlet” címmel (TARAKANOV 1992). Soroljunk fel néhányat e ma is tankönyvként használt mű témakörei közül: poliszmia, szinonímia, antonímia, homonímia; az udmurt szókészlet eredet szerinti rétegei, archaizmusok és neologizmusok, aktív és passzív szókészlet, irodalmi nyelvi és nyelvjárási szavak, frazeológia, az udmurt nyelv szótárai stb. A leíró lexikológiától egyenes út vezetett a történetihez, vagyis a szavak eredetének kutatásához. Az udmurt jövevényszavainak, pontosabban és elsősorban török eredetű jövevényszavainak kutatása képezi TARAKANOV munkásságának tudományos szempontból és terjedelmileg is legkiemelkedőbb részét. A hetvenes évek elejétől jelentek meg cikkei, pl. a török eredetű partikulákról az udmurtban (TARAKANOV 1975) stb. A nyolcvanas évek elején két kötetben is összefoglalta kutatási eredményeit: „Idegen eredetű szavak a mai udmurt nyelvben” (tankönyv) (TARAKANOV 1981a). és „Jövevényszavak az udmurt nyelvben (Udmurt–török nyelvi kapcsolatok)” (TARAKANOV 1982) Ebből a témából védte meg doktori értekezését 1986-ban: „Udmurt–török nyelvi kapcsolatok” címmel. A kézirat disszertáció anyagának egy része 1993-ban jelent meg nyomtatásban „Udmurt–török nyelvi kapcsolatok (Elmélet és szótár)” (TARAKANOV 1993) címmel. TARAKANOV előnyös helyzetben volt, hiszen jól tudott tatárul és természetesen megfelelő módszertani ismeretekkel is rendelkezett. Ennek köszönhetően eredményei, következtetései általában helytállóak. Ezt annál is inkább nyugodtan állíthatom, mert magam is évekig foglalkoztam az udmurt nyelv tatár jövevényszavaival. WICHMANN, MUNKÁCSI, RÉDEI, RÓNA-TAS



és a saját kutatásaim alapján arra a megállapításra jutottam, hogy az udmurt szókészlet török elemei három forrásból származnak: a volgai-bolgárból kb. egy tucat szó, a csuvasból kb. százötven szó és a tatárból legalább ötszáz szó. Az udmurt–tatár kapcsolatok a 13. század közepén, a tatárjárás után kezdődtek. Ennél korábbi köztörök jövevényszavak szerintem nincsenek az udmurtban. TARAKANOV viszont néhány szó esetében feltette, hogy azok korai, a 13. század előtti köztörök jövevényszavak az udmurtban.

Foglalkozott anyanyelve hangtanával és nyelvjárásaival is. Ezt már említettem kandidátusi értekezése kapcsán. „Az udmurt nyelvjárások kutatásának története” (TARAKANOV 1981b) c. írása a nyelvjáráskutatás és a tudománytörténet témakörébe is beletartozik. Az összehasonlító nyelvtudomány témakörébe tartoznak olyan dolgozatai, mint az „Összetett igealakok a permi nyelvekben és a mariban” (TARAKANOV 1981c). Színnevek az udmurtban, a komiban, a mariban és a mordvinban (TARAKANOV 1990) stb. Tudományos ismereteit tankönyvíróként is hasznosította, társszerzőként részt vett az 1975-ben az ötödik-hatodik osztály, 1992-ben a hatodik-hetedik osztály számára készült „Udmurt nyelv” c. tankönyvek írásában.

Foglalkozott az udmurt irodalmi nyelv problémáival is: „Az udmurt irodalmi nyelv fejlődésének alapvető tendenciái” (1994).

A tudománynépszerűsítő szerep sem volt idegen számára. Gyakran szerepelt a helyi rádió és tévé adásaiban, és számos cikket publikált a „Molot” (később: „Kenyes”) című udmurt kulturális folyóiratban, valamint az „Anyanyelv” című nyelvművelő lapban.

Feltétlenül meg kell még emlékezni TARAKANOV professzor tudománytörténeti munkásságáról. Különböző évfordulók kapcsán sok udmurt nyelvész munkásságát értékelte, de írt a finn YRJÖ WICHMANN-ról (1991) és a magyar MUNKÁCSI BERNÁTról (1987) is, akik a 19. és 20. században az udmurt nyelv és nyelvjárások kiváló kutatói voltak.

1998-ban, hetvenedik születésnapjára adta ki a „Kutatások és gondolatok az udmurt nyelvről” c. gyűjteményes kötetet (1998). Ez közel ötszáz lapon korábban megjelent, illetve egyes esetekben meg nem jelent cikkeinek válogatása. Jó áttekintés addigi változatos munkásságáról. Egyik kollégája úgy nyilatkozott erről a kötetről, hogy megjelenése fontos esemény az udmurt nyelvtudomány történetében.

TARAKANOV professzort külföldön, Észtországban, Finnországban és Magyarországon is jól ismerték, annál is inkább, mert szorgalmas résztvevője volt az öt évenként megrendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszusoknak.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy személyesen is ismertem TARAKANOV professzort. Azok az emberi vonásait magasztaló szavak, amelyek a különböző évfordulók kapcsán az udmurt kollégák szájából elhangzottak, egyáltalán nem voltak túlzók. TARAKANOV rendkívül közvetlen, barátságos, segítő-

kész és jó kedélyű ember volt, akit szerettek a tanítványai és a kollégái. Utoljára három éve találkoztunk legutóbbi izsevszki utam alkalmával. Még akkor is bejárt mindennap a tanszékére, és ugyanolyan kedvesen fogadott, mint korábban. TARAKANOV halála nagy vesztesége az udmurt tudományos életnek, de vigaszul szolgálhat, hogy tovább él műveiben és tanítványaiban.

### Irodalom

- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1959a), Фонетические особенности бавлинского диалекта удмуртского языка (в свете экспериментальных данных; kézirat).
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1959b), О некоторых фонетических особенностях бавлинского диалекта удмуртского языка. In: Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 77. Труды по языкознанию. Тартуский государственный университет, Тарту. 186–205.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1959c), Образцы урсыгуртской речи удмуртского языка. Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 77. Труды по языкознанию. Тартуский государственный университет, Тарту. 45–55.
- TARAKANOV, I. V. – BELOV, A. S. [ТАРАКАНОВ, И. В. – БЕЛОВ, А. С.] (1959d), Удмуртский орфографический словарь. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1960), Некоторые явления ассимиляции, элизии и вставки звуков в удмуртском языке. На материале бавлинского диалекта. In: Труды института языка и литературы Академии наук Эстонской ССР. Вып. V. Институт языка и литературы Академии наук Эстонской ССР, Таллин. 117–153.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск. 167–187, 365–370.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1970), Грамматика современного удмуртского языка: Синтаксис простого предложения. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск. 164–177, 212–213.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1971), Удмурт лексикая очеркѣс. Удмуртия, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1975), Служебные слова тюркского происхождения в диалектах удмуртского языка. In: ВАХРУШЕВ, В. М. (ред.), Вопросы удмуртского языкознания. Вып. 3. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка, Ижевск. 1975. 169–190.

- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1981a), Иноязычная лексика в современном удмуртском языке. Учебное пособие. Удмуртский государственный университет им. 50-летия СССР, Ижевск. 1981.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1981b), История изучения удмуртских диалектов. In: Историко-культурные связи пермских народов. (По данным фольклора и языка). Межвузовский сборник научных статей. Удмуртский государственный университет им. 50-летия СССР, Ижевск. 1981. 114–133.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1981c), Аналитические глагольные образования в пермских и марийских языках. In: IKOLA, OSMO (red.), Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII. Turku. 151–156.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1982), Заимствованная лексика в удмуртском языке. (Удмуртско-тюркские языковые контакты.) Удмуртия, Ижевск. 1982.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1987), Б. Мункачи и удмуртская историческая лексикология. In: VÁHRUŠEV, V. M. – ZAGULJAEVA, B. Š. – KEL'MAKOV, V. K. (szerk.) [ВАХРУШЕВ, В. М. – ЗАГУЛЯЕВА, Б. Ш. – КЕЛЬМАКОВ, В. К. (ред.)], Венгерские ученые и пермская филология. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Устинов. 49–52.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1990), Термины цветообозначения в удмуртском языке в сравнении с коми, марийскими и мордовскими языками. In: KEL'MAKOV, V. K. (szerk.) [КЕЛЬМАКОВ, В. К. (ред.)], Вопросы диалектологии и лексикологии удмуртского языка. Сборник статей. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск. 103–125.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1991), Ю. Вихманн как исследователь исторической лексикологии удмуртского языка. In: KEL'MAKOV, V. K. (szerk.) [КЕЛЬМАКОВ, В. К. (ред.)], Пермистика 2. Вихманн и пермская филология. Сборник статей. АН СССР – УрО. Удмуртский институт истории, языка и литературы, Ижевск. 60–66.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1992), Туала удмурт кыл. Лексикология. Юнматэмын Удмурт Республикаысь калыкез дышетонъя министерствоен, дышетйсьёслы но вузёсысь студентъёслы учебной пособие карыса. Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1993), Удмуртско-тюркские языковые взаимосвязи. (Теория и словарь.) Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1994), Современное состояние и некоторые тенденции развития удмуртского литературного языка. Лексика и терминология. In: IVANOV, A. S. (szerk.) [ИВАНОВ, А. С. (ред.)], Язык в контексте общественного развития. Наука, Москва. 155–162.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1998), Исследования и размышления об удмуртском языке. Сборник статей. Пособие для вузов. Удмуртия, Ижевск.

- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (2011), Удмурт кылэн кылкабтодосэз (морфологиез). Удмурт кун университет, Ижкар. 108–258.
- VAHRUŠEV, V. M. (szerk.) [ВАХРУШЕВ, В. М. (ред.)] (1956), Русско–удмуртский словарь. С приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. Государственно издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

CSÚCS SÁNDOR

**Nobufumi Inaba: Suomen datiivigenetiivin juuret  
vertailevan menetelmän valossa**

Mémoires de la Société Finno-ougrienne 272.

Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. 2015. 413 o.

A szerző a Turku Egyetem doktoranduszaként 16 év alatt, rendkívül alapos munka után hozzájutott minden vizsgált nyelv anyanyelvi informánsához, akiktől egyfelől példákat kapott, másrészt ellenőrizni tudta nyelvi adatait, konzultálhatott minden korábbi és jelenlegi finnugor nyelvésszel.

Az 1. fejezet (Johdanto, 15–25) általános kérdésekkel (a kutatás háttere, módszere), a kutatott anyaggal és a kutatás szerkezetével foglalkozik, végül felsorolja a birtokviszony fajtáit és kifejezőeszközeit. A kutatás témáját azért véli aktuálisnak, mert eddig nem kutatták azt, hogy a finn dativus-genitivus valóban ősi eredetű-e. Igazából nem is vonták kétségbe, bár megbízható jeleit nem találták a rokon nyelvekben, ám nem vették figyelembe idegen nyelvek hatásának lehetőségét sem. Ezeknek a körülményeknek a figyelembe vétele nélkül nem beszélhetünk az eddigi kutatások alaposságáról (18). Ezzel a magam részéről nem értek egyet, bár nincsenek olyan tételek, amelyek kutatásához újabb kutatások ne tudnának új szempontokat és érveket hozzárendelni.

Az *N*-genitivus (az *-n*-ragos birtokos jelző, pl. finn *isä-n auto* 'az apá-nak az autója') kutatásának történetét vette szemügyre, hogy a dativus-genitivus helyzete világossá váljon az *N*-genitivus kutatásában. Az *N*-genitivus „rejtélyének” kibogozásához a dativus-genitivusi funkció vizsgálata is feltétlenül szükséges. A szerző öt szempont vizsgálatát tűzi ki kutatási céljának: 1) a finn dativus-genitivus és ennek helyzete a tárgy jelölése szempontjából, 2) a lív nyelv dativusának használata a birtokviszony kifejezésében, valamint a nominális szerkezetekben, 3) a déli lapp birtokviszony kifejező eszközei, 4) a birtokviszony kifejezése a mordvinban és a cseremiszen, 5) a direkt és az indirekt tárgy kifejezése az ó- és újsvédben. Az első négy szempontot a birtokviszony kapcsolja össze, míg az ötödik vizsgálati szempont külön egység, amely a harmadik pontban jelzett egység révén kapcsolódik az előzőkhöz. A negyedik pontot csak érintőlegesen vizsgálja a szerző.

A vizsgálati anyag imponálóan széles (vö. Aineslähteet, 317–336). A birtokviszony típusainak és kifejező eszközeinek számbavétele következik. A birtokos

szerkezet két entitás (birtokos és birtok) közötti viszonyát jelenti morfoszintaktikai szinten. A következőkben – elég rapszodikusan – vet föl különböző megközelítési szempontokat. Néhány nyelvben különbség van az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtok között. A szerző megkülönböztet „juridikus” birtokot, amely társadalmi szerződésben rögzített. A habitív viszonyok külön szempontot jelentenek, amelyen belül ideiglenes vagy fizikai viszonyokat különböztethetünk meg. A birtok és habitív viszony fedik egymást, amikor a birtokos, birtokló (omistaja) és a valami fölött diszponáló, rendelkező (haltija) szerepét említi. Itt a többfunkciós és egyfunkciós argumentumok különbségére hívja föl a figyelmet. Ezeknek az igen érdekes szempontoknak a felvetése után később ezekre nem tér ki részletesen, a bennük rejlő lehetőségeket nem használja ki, az elemzést nem viszi következetesen végig.

Tipológiailag nézve ez az elmefuttatás szofisztikus. Nem hiszem, hogy a finnben lenne különbség például az elidegeníthető és elidegeníthetetlen birtok nyelvi kifejezése között. Nyelvi megformálás szempontjából nemigen van különbség a típusok között. A vizsgált (finn-volgai) nyelvek azért lényegesen különböznek a birtokviszony morfoszintaktikai megformáltságát illetően. Egyáltalán nem foglalkozik az észttel, amelyben teljességgel eltűntek a birtokos személyragok. Itt van genitívus, bár ragja – az északi lapphoz hasonlóan – csaknem teljesen elenyészett. A legtöbb finnugor nyelvben kifejezhető, hogy valakinek (genitívus) a valamije ilyen vagy olyan, továbbá hogy valakinek van (habeo) valamije. A harmadik lehetőség az, hogy valami valakié, a jelnek tehát predikáló funkciója van: *Sanakirja on Marin* ~ *sanakirjat ovat Marin* (egyalakú állítmányi névszó), a magyarban: *A szótár Mattié* ~ *a szótárak Mattiéli*. (Kongruáló állítmányi névszó, amely ún. birtokjelet tartalmaz.) Nem mellékes, hogy a magyarban birtokviszony kifejezhető képzőkkel is: *kékszemű lány* (akinek kék a szeme), az *-ú/-ű* képző általában elidegeníthetetlen birtokot jelöl. Ezzel szemben az *-s* képző elidegeníthető: *lilaruhás nő* (akinek lila ruhája van, aki lila ruhát visel). A birtok hiányát fosztóképző fejezheti ki: *pénztelen diák* (akinek nincs pénze).

Az elemzés szempontjait kiragadottnak, elméletileg megalapozatlannak vélem.

A 2. fejezetben az *n*-ragos genitívus eredetét, nyelvtörténeti hátterét ismerteti (N-genetiivin alkuperän arvoitus ja sen tausta, 26–45). Az *-n* eredetének kérdése megosztja a finnugristáknak. A toldalékok összefüggésbe hozták az instructívus ragjával, a melléknévképzővel, a locatíusszal és a latíusszal. A szerző részletesen sorra veszi a különböző hipotéziseket. A kérdés nézetem szerint már HAJDÚ PÉTER (Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest. 1966) óta nyugvópontra jutott. A szerző végső soron HAJDÚ nézetét képviseli, bár ezt nem tudatosította (44–45).

A 3. fejezetben tér rá a finn datívus-genitívusra (3. Suomen datiivigenetiivi, 46–97). A finn példák a következőkben az 1500–1650-es évekből valók (A gri-

cola, Jaakko Suomalainen, Paavali Justen, Eerik Sorolainen stb.), statisztikai adatokat, majd a típusokra bőséges példaanyagot ad közre. Ezt követi az 1650 utáni időszak anyaga. Érdekes fejezet a dativus-genitivus helyzete a tárgy esetének funkciójában. Ezek a mondatok igen tanulságosak: bizonyos igékkel (pl. permisszív igékkel) álló tárgyeset értelmezhető dativus-genitivusnak. A birtokviszony kifejezése Agricolánál: érdemes lett volna mai fordításokban, irodalmi nyelven is közölni helyenként a forrásokat, miként a többi nyelv esetében petittel. Jók az összefoglalások. Kiderül, hogy az allativus használata a genitivus helyett már az 1500-as évek végén a maihoz hasonló.

Ezután a lív jelenséget tárgyalja (4. Liivin datiivi – datiivigenetiivin sukujuuret I, 98–171). A lívben – az észthez hasonlóan a genitivusrag nem maradt meg, – van viszont egy dativus rag, amely történetileg identikus a finn genitivusszal (< dativus \**n*). Használatos a neccesszív szerkezetekben és a permisszív szerkezetekben. A kurlandi lív *-n* dativusnak a salisi lívben *-l* felel meg, az utóbbiban talán észt átvételről van szó.

A szerző ezután rátér a déli lapp megfelelőkre (5. Eteläsaamen genetiivi omistussuhteiden ilmaisuissa – datiivigenetiivin sukujuuret II, 172–206). A habeo-szerkezetben genitivus vagy inessivus van. A genitivus élettelen birtokos esetében használatos. Régebbi szövegekben is vizsgálódik. Összefoglalás a birtokviszony kifejezéséről: a déli lapp habeo-szerkezet genitivusa különbözik a finn dativus-genitivustól, sőt különbözik a lív lativus használatától is. Hasonlít a finn adessivusi birtokosra és a lív dativusra. A lív dativus kifejezhet élettelen birtokost, és hasonlít a déli lapp genitivusi birtokosra. Irányát tekintve neutrális: birtokba kerülést fejezhet ki, viszont birtokban lételt és kikerülést nem, mint a lívben.

A következőkben a mordvin és a cseremiszi birtokviszony-kifejezőket csak érintőlegesen vizsgálja (6. Katsaus mordvan ja marin omistussuhteiden ilmaisukeinoihin – datiivigenetiivin sukujuuret III, 207–231). Először a mordvin birtokviszony kifejezőiről szól. A habeo-szerkezet hasonlít a magyarra: dativus-genitivus + a birtokon megfelelő birtokos személyrag. Predikatív szerkezet, genitivusban van. Erza és moksa példák párhuzamos bemutatása következik, majd a cseremiszi megfelelők elemzésére kerül sor. Ezután a habeo-szerkezetet és egyéb (predikatív) szerkezeteket vizsgálja. A volgai nyelvek kifejezései másképpen magyarázhatók, nem kapcsolódnak a finn dativus-genitivus előzményeihez. A volgai nyelvek esetragjának tisztán possesszív funkciója van. Erre utalnak a megfelelő birtokos személyragok. A mordvin *-v* lativusnak történetileg nincs köze a genitivushoz. (Másképp az erza dativus-allativus *-nen* értelmezhető az ősi *-n* lativus rag reduplikációjának!) Ugyanez a helyzet a cseremiszi.

A nyugati finnugor nyelvek esetragjai után tárgyalja a svéd „esetrendszer” tanulságait (7. Ruotsin sijajärjestelmän Suuri katastrofi – datiivigenetiivin toiset juuret, 232–306). Ebben a fejezetben kerül sor a biblia megfelelő helyeinek idé-

zésére svéd forrásokból. (A svéd források izlandi megfelelői is megjelennek.) A svéd dativus-genitivus használata a 'hagy' (permisszív) és 'mond' igékkel kapcsolatban. A szerző szerint az ósvéd megfelelő igéinek (*giva*, *säga*) párhuzamos használata magyarázza a dativus-genitivus használatát (288). Német példákat is hoz. Nagy figyelmet szentel a svédben a ditranzitív igék viselkedésének (ez most igen divatos téma). Mi az R-hipotézis? (Feltehetően svéd?) Svéd (és ennek megfelelően finn) igék kaphatnak egyfelől tárgyat, másfelől hova kérdésre felelő habitív határozót; a szerző szerint ezek adták az alapot a dativus-genitivus születéséhez: *Antaa A:n / A:lle syöda*. 'Hagyja A-t / ad A-nak enni'. Ezek a permisszív szerkezetek magyarázzák a dativus-genitivus születését. Itt viszont olyan infinitívusos szerkezetekről van szó, amelyeknek alanya más!

R-hipotézis: a dativus-genitivus születésében meghatározó szerepe volt azoknak az eseteknek, amelyeknek svéd megfelelőiben indirekt tárgyat kapó ditranzitív igék vagy szintaktikailag hasonlóan viselkedő igék találhatók. Ez véleményem szerint meglehetősen erőltetett magyarázat! Fölöslegesnek tartom az idegen nyelvi hatást!

Az utolsó (összefoglaló) fejezetben zárja kutatásait (8. Suomen datiivigenetiivin juuret – dokumentoidun aineiston haaste vertailevalle menetelmälle, 307–314). MIKKO KORHONEN a finn dativus-genitivust az *-n* lativusnak dativusi funkcióján keresztül magyarázta.

A szerző szerint kiindulópontként az szolgált, hogy a dativus-genitivus kialakulásának magyarázatában három gyengeség mutatkozott: 1) több különböző jelentésű genitivus esett egybe, 2) a rokon nyelvek hasonló jelenségeiből csak egy-egy elszigetelt funkciót ragadtak ki, 3) nem minden lehetőséget vettek figyelembe maradéktalanul. Ezt bizonyítják a lív és a déli lapp példák. Röviden vázolta a mordvin és a cseremisz jelenségeket, amelyek különböznek a legnyugatabbi finnugor nyelvekétől. Végül a svédet mint idegen nyelvet hívta segítségül.

A vizsgálat eredményei a következőképpen foglalhatók össze: a dativus-genitivus mértékében és sokoldalúságában nagyobb különbségek mutatkoznak az 1500-as és 1600-as évek használatában, mint ahogy azt korábban hitték. A dativus-genitivus szerepét az allativus vette át. A lívben a genitivus és a dativus két külön eset, ráadásul a dativus funkciója nemcsak hova, hanem hol és honnan kérdésre felelő esetrag. A déli lapp genitivusszal alkotott habeo-szerkezet funkcióját az északiban az inessivus vette át. A mordvin és cseremisz genitivus és lativus nem egy töről fakad.

A dativus-genitivus egyéb gyökerei: az ósvéd hatás hipotézise („R-hipotézis”). Érve: a távolabbi rokon nyelvekben (a mordvinban, a cseremiszben) nincs a genitivusnak ilyen használata.

Rövid angol összefoglaló (Abstract), rövidítésjegyzék (Lyhenteet), bőséges forrásjegyzék (Aineslähteet), részletes irodalom rövidítésekkel (Kirjallisuusläheteet) zárja a vizsgálatot (315–351).

Forrásjegyzék: finn, észt, vepsze, inkeri, karjalai, lív, lapp, egyéb nyelvek: svéd, izlandi, norvég, dán; német, angol... Orosz nincs!

Végezetül két függelék közöl: 1) Felsorolja a legrégebbi (1500–1650) nyelvemlékekben előforduló dativus-genitivusi előfordulásokat (Datiivigenetiivin esiintymät aikajakson 1500–1650 kielenmuistomerkeissä, 352–403), 2) 19. Századi irodalmi művekből vett példákat közöl (Persoonapronominien ei-partitiiviset totaaliobjektit kahdeksan 1800-luvulla syntyneen kirjailijan teoksissa, 404–413).

A recenzeált mű érdekes disszertáció egy japán kutatótól, akinek gondolatai erősen eltérnek finnugor kollégáitól, ami a finnugor jelenségeket illeti. Kétségkívül alapos és gondos munkáról, korrekt elemzésekről van szó. A közismert finnugrisztikai kutatási eredmények új megvilágításba kerülnek. Minden pozitív gondolatom ellenére nehezen tudok azonosulni azzal a gondolattal, hogy a nyugati finnugor nyelvek, a vizsgált finn, lív, lapp és volgai csoport, a dativus-genitivus funkciót svéd hatásra nyerte volna.

KERESZTES LÁSZLÓ

**Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.):**

**Nyelvelmélet és kontaktológia 2.**

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék,  
Piliscsaba. 2013. 257 o.

Bevezetés (9–11) A 2012 őszi szimpózium keretében második alkalommal ülték össze a kontaktológiai kérdések kutatói Piliscsabán, hogy tanulmányaikban megvitassák a nyelvelmélet és a diakrónia kölcsönhatását.

### **I. A nyelvi kontaktusok grammatikai következményei**

Az első blokk tanulmányai különféle kontaktustípusok alaktani és mondattani következményeit vizsgálják. Az előadások rendkívül érdekesek voltak, ám részben elméleti indíttatásuk miatt nehezen kapcsolódnak a második blokkhoz. Hét, egymástól teljesen független előadást adnak közre a szerkesztők. Ezek a következő címmel jelentek meg a kötetben: 1. „Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezése egyes szám második személyű igealakokkal” (BENŐ ATTILA 13–26). 2. „Magyar kontaktushatás egy magyarországi német nyelvjárás morfoszintaxisában” (MAYER EDINA ZSUZSANNA 27–42). 3. „A hangzó magyar nyelv hatása a magyar jelnyelvre” (SZABÓ M. HELGA 43–79). 4. „A regionális nyelvhasználat és a nyelvi kontaktusok. Problémavázlat” (KISS JENŐ 80–94). 5. „Hogy ... hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban” (TÁNCZOS ORSOLYA 95–112). 6. „A nyelvkontaktus hatása amerikai emigráns nyelvek inflexiós rendszereire: különbségek a



főnévi és igei rendszerek változása között” (FENYVESI ANNA 113–134). 7. „A skandináv nyelvkontaktus szerepe az angol perfektív segédigék használatában” (VADÁSZ GÁBOR és EITLER TAMÁS 137–153). – Látható, hogy különböző magyar nyelvjárások egymás közt is hatnak egymásra. A magyar és idegen nyelvi közösségek, finnugor, skandináv és angol kölcsönhatás formái, külföldi magyarok nyelvének kódváltási kérdései egyaránt szót kaptak a konferencián.

## II. Korai török–magyar kapcsolatok

A konferencián Róna-Tas András tartott plenáris előadást, amelyben a magyar–török nyelvi kapcsolatok történeti és nyelvi aspektusait ismertette. A kötet – sajnos – nem tartalmazza a plenáris szövegét, de négy pontban összefoglalja azokat a kérdésköröket, amelyek RÓNA-TAS és BERTA ÁRPÁD új, 2011-es monográfiájában foglaltakra épülnek: „I. A nyelvi érintkezések típusai (Voltak-e ugor–magyar érintkezések az Urálon túl?; Milyen példái vannak a török–magyar kapcsolatokban a szubsztrátum, szupersztrátum, adsztrátum jelenségének; A nyelvi szigetek kérdése; A kultúra és a népességszám kérdései a nyelvi érintkezésben); II. A magyar nyelvtörténet új szemlélete (Mikortól van magyar nyelv? Az ugor alapnyelv rekonstrukciója; A magyar nyelvtörténet szakaszai); III. Átalakult-e a magyar nyelv a török hatás alatt? (Módszertani alapok: összehasonlító és kontrasztív nyelvkutatás; Az ugor magánhangzók kérdése; A török háttér meghatározása; A kiinduló állapot: az ugorból kiváló magyar nyelv; Mi, mikor és milyen volt a nyugati ótörök; A magyar ikes igéink beilleszkedése); IV. Relatív és abszolút kronológia (Az átadó nyelv belső kronológiája; Hangváltozások a törökben; Támpontok az abszolút idő megállapításához; Új jelenségek a magyar hangrendszerben; A magyar szókészlet bővülése).” (11) Erről a monumentális alpműről ismertetést l. AGYAGÁSI – CSÚCS 2012. Én – mint nyelvtörténész – ennek a bloknak az előadásait koherensnek tartván nagy érdeklődéssel tanulmányoztam a kérdésköröket.

1. AGYAGÁSI KLÁRA „Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára” (155–172) című írásában RÓNA-TAS és BERTA fel-fogásából indul ki, miszerint az ún. nyugati ótörök nyelvváltozat (West Old Turkic, a továbbiakban WOT) lett volna a honfoglalás előtti török jövevényszavak nagy részének átadó nyelve (158). Ezt a nyelvváltozatot Kelet-Európában beszélte a török ajkú lakosság az 5. századtól a tatárjárásig. A szerző sorra a veszi a csuvasos vonásokat: összesen tizenkét hangváltozást tárgyal, és bőséges magyar példaanyaggal szemlélteti az átadó (donor) nyelvcsoporthoz való tartozását. A magyar szókincsben nem kevesebb mint 115 olyan szó található, amely a csuvas szókincsben egyáltalán nincs jelen. Az *r*-ező nyelvváltozatot RÓNA-TAS a korábbi gyakorlattól eltérően *ogur*ként nevezte meg (az *oguz*szal való összehasonlításban) (170–171).

2. BAKRÓ-NAGY MARIANNE „Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka” (173–189) címmel tárgyalja a magyar hangtan viszonyát az ugor nyelvekéhez. Az ugor nyelvek genetikus összefüggései sok vitát váltottak ki. A szerző sorra veszi a különböző lehetőségeket (összesen négyet). Véleménye szerint a nyugati ótörök (WOT) alapot teremt a magyar és az obi-ugor közötti új áthidalásához. Ennek segítségével a három nyelvi forma (ősmagyar – nyugati ótörök – obi-ugor) őstörténetének kérdése szélesebb kontextusba helyezhető (186).

3. É. KISS KATALIN areális nyelvészeti térre tereli át (vissza!) a török–magyar kapcsolatok kérdését („Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidő-rendszerben és a birtokos szerkezetben”, 190–205). Ezt a kérdést a korábbi kutatások részletesen feltárták. BERECZKI és mások az összetett igeidők kialakulását török areális hatással magyarázták, ám pl. PAPP ISTVÁN önálló nyelvi fejleményeket tesz föl, minthogy a finnben is vannak összetett igeidők, itt azonban török hatás nem tehető fel. Nem győz meg a szerző okfejtése, miszerint a *-(j)a/-(j)e* Sg3 személyű birtokos személyragot „birtokoltságjellé” minősíti, holott ez a rag(!) egyértelműen a birtokos személyt jelöli. Ez beleillik a szokványos „terminológiai háborúba”. És akkor mi a magyar *-é*? (Részletesebben l. KERESZTES 2002). A magam részéről az önálló nyelvi fejlemény koncepció mellett török lándzsát, hasonlóan HONTIHOZ.

4. GUGÁN KATALIN a különféle nyelvi szintek, rétegek törökből való kölcsönzésének valószínűségét vizsgálja („A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufmann féle kölcsönzési skála tükrében”, 206–226).

5. VÁSÁRY ISTVÁN „Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipszak elemek a magyarban” (227–243) című írásában a (kabar)-kun-besenyő / kipszak réteget vizsgálja. E szavak már a honfoglalás után, a 10–14. században kerültek be a magyarba. Összesen 52 szó „gyorslistás” etimológiáját közli, amelyek egy része köznyelvi, de vannak köztük elavult és nyelvjárási szavak is. A továbbiakban szükségesnek tartja a kérdésnek további részletes kidolgozását is.

6. KÁROLY LÁSZLÓ vázolja a jövő feladatait („Újabb lehetőségek a magyar nyelv török elemeinek kutatásában”, 244–257): a hagyományos nyelvtörténeti, etimológiai kutatás mellett, figyelmet kell szentelni a történeti mondattannak, a nyelvtipológiának, kontaktológiának, szociolingvisztikának, sőt a humángenetikának is. Fontos szerepet szán a „mongol–jakut–tunguz háromszög” vizsgálatának is. (Én a humángenetikával nagyon óvatosan bánnék!) A komplex kutatási módszer azonban már nem „egyemberes” feladat...

A konferencia – legalábbis számomra – érdekesebb része a turkológiai, amely koherens módon foglalkozott RÓNA-TAS – BERTA grandiózus vállalkozásának kommentálásával, elemzésével, kritikájával. Az első rész szárnyukat bontogató fiatalabb kutatók eredményeit tárja az olvasó elé. Ezek sem elméletileg nincsenek kellően megalapozva, sem összefüggő tematikával nem rendelkeznek.

Megállapítom, hogy a kötet tanulmányainak témái nemcsak a szűkebb szakmai körök, hanem a szélesebb tudós közönség érdeklődésére is számot tart, és mindegyik tanulmány értékes eredményeket vonultat föl. Érdeklődéssel várjuk a sorozat folytatását.

Kár, hogy a kiadvány lay-outja sok kívánnivalót hagy maga után.

#### Irodalom

AGYAGÁSI KLÁRA – CSÚCS SÁNDOR (2012), Róna-Tas András – Berta Árpád: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II*. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 443–470.

KERESZTES LÁSZLÓ (2002), *Gyakorlati magyar nyelvtan*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen.

RÓNA-TAS – BERTA ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic – Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

KERESZTES LÁSZLÓ

#### **Approaches to Hungarian, Volume 14, Papers from the 2013 Piliscsaba Conference**

Edited by KATALIN É. KISS – BALÁZS SURÁNYI – ÉVA DÉKÁNY  
John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 2015. 296 o.

Az „Approaches to Hungarian” című sorozat a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeti témájú tanulmányok gyűjtő kötete. Jelen ismertető a sorozat tizennegyedik kötetét mutatja be, amely a „11th International Conference on the Structure of Hungarian” (röviden ICSH) címet viselő, 2013. augusztus 29-től 31-ig tartó, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szervezésében Piliscsabán megrendezett nivós konferencián elhangzott előadásokból készült munkákat tartalmazza. A mára igen népszerűvé vált nemzetközi nyelvészeti konferenciát 1992 óta két évente rendezik meg a magyar nyelvet vizsgáló kutatók és a magyar nyelv nyelvelméletileg releváns aspektusai iránt érdeklődők számára. Maga az „Approaches to Hungarian” 1985-ben indult, alapító szerkesztője és jelenlegi sorozatszerkesztője KENESEI ISTVÁN, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, tudományos tanácsadója, a Szegedi Tudományegyetem professzora. A sorozatnak indulása óta több kiadója is volt: első hét kötetét a szegedi JATE Press, 8–10. kötetét pedig az Akadémiai Kiadó jelentette meg, majd a kiadói munkát az amszterdami székhelyű John Benjamins Publishing Company vette át. Mivel a sorozat angol nyelven jelenik meg, a nemzetközi nyelvészeti élet számára is igen hasznos olvasmány.

A 14. kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz, amelyeket a bevezető (1–4) és a tárgymutató (293–296) foglal keretbe, hozzásegítve ezzel az olvasót a könyv minél könnyebb használatához. A bevezetőben megfelelő mennyiségű információt kapunk nemcsak az adott kötetről, illetve konferenciáról, hanem a korábban megrendezett ICSH-konferenciákról és a korábbi tanulmánykötetokről is, megkönnyítve ezzel a visszakereshetőséget. Megtalálhatjuk a kötet anyagát adó konferencia honlapjának elérhetőségét is, ahol a konferencia teljes programja olvasható. A konferencián elhangzott harmincnégy bemutatott munka és poszter közül tizenhatból született tanulmány, amelyekből tizenegy került be a kötetbe (4. o.). A tanulmányok között találunk önálló és társszerzős munkákat is. A szerzők többségében a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, valamint a Debreceni Egyetem munkatársai, illetve oktatói, de a szerzők között vannak külföldi egyetemek (Leideni Egyetem, Lundi Egyetem, Delaware-i Egyetem, és Cambridge-i Egyetem) munkatársai is.

A kötet tanulmányai, amelyekről a bevezetőben rövid összefoglalót olvashatunk, a szintaxis, morfoszintaxis, fonetika, fonológia és a szintaxis-szemantika interfész témakörével kapcsolatos vizsgálódásokkal foglalkoznak, bár egyes tanulmányoknak pragmatikai vonatkozásai is vannak (például HALM TAMÁS munkájának, amely a „Free choice and Aspect in Hungarian” címet viseli).

A bevezetőt ALBERTI GÁBOR, FARKAS JUDIT és SZABÓ VERONIKA „Arguments for arguments in the complement zone of the Hungarian nominal head” című közös munkája követi (5–36), amely a magyar főnévi csoportok szerkezetét taglalja. A szerzők azt vizsgálják, van-e a magyarban a főnévi fej mögött komplementumzóna, és mellett érvelnek, hogy a magyar főnévi csoportok nem minden esetben fejevégek (szemben a hagyományos megközelítésekkel, l. például SZABOLCSI – LACZKÓ 1992, É. KISS 1998). A szerzők két új tesztet is használnak annak igazolására, hogy a főnévi fej mögött lehetnek testes összetevők, illetve megmutatják, hogy a korábbi tesztek, köztük a fókuszteszt, amelyre a korábbi elemzések alapoztak, félrevezető eredményeket adnak, ugyanis csak azoknak az összetevőknek kell fejevégűnek lenniük, amelyek fókuszosak. Vagyis a magyar adatok is jól illeszkednek a nemzetközi mintázatba.

A második tanulmány szintén egy sokat kutatott téma újragondolása („Inverse agreement and Hungarian verb paradigms”, 37–64), amelyben BÁRÁNY ANDRÁS az ige névmási tárgygal való egyeztetésének kérdését vizsgálja. A szerző É. KISS 2013-at, valamint BÉJAR – REZAC 2009-et követve, a ciklikus és az inverz egyeztetés fogalmaira támaszkodva ad szintaktikai magyarázatot arra, hogy a 3. személyű ígét miért nem egyeztetjük 1. és 2. személyű névmási tárgyakkal. A ragozási mintában jelentkező hiányosság azonban csak látszólagos a tanulmányban kínált megoldás szerint: a személyes névmásokkal minden személyben megtörténik az egyeztetés, azonban inverz egyeztetés során az egyez-

tető morféma nem jelenik meg a ciklikus egyeztetés és a magyar személyes névmások sajátágaiból adódó interakciónak köszönhetően.

Következőként BÁRKÁNYI ZSUZSANNA és KISS G. ZOLTÁN „Why do sonorants not voice in Hungarian? And why do they voice in Slovak?” című munkáját olvashatjuk (65–94). A tanulmány célja a zöngésségi hasonulás vizsgálata a magyar és a szlovák nyelvekben. A két nyelvből származó adatokat összehasonlítva térképezik fel a szerzők a jelenség jellemzőit, a szonoráns (zengőhang) /m/ és /l/ előtti pozíciókra fókuszálva. A szerzők eredményeiket az általuk végzett fonetikai kísérletből nyert adatokra alapozva fogalmazzák meg, amelyben három különböző típusú pozícióban megjelenő olyan egyszótagú szlovák és magyar szavakat teszteltek, amelyek /t d s z/ obstruensekre (zörejhangokra) végződnek. A kísérletből nyert adatok azt mutatják, hogy a regresszív zöngésségi hasonulás mindkét nyelvben közel áll ahhoz, hogy teljesen fonologizálódott folyamat legyen. A zengőhangok nem alkotnak közös kategóriát a zöngés és a zöngétlen zörejhangok között sem a magyar, sem a szlovák nyelvben.

Továbblapozva a kötetben elérkezünk DÉKÁNY ÉVA és HEGEDŰS VERONIKA közös munkájához, amely az adpozíciós (előljáró/névutó) kifejezéseket, valamint az esetadó adpozíciók lehetséges pozícióit vizsgálja („Word order variation in Hungarian PPs”, 95–120). Az esetadó adpozíciók állhatnak főnévi vagy névszói komplementumuk után közvetlenül, vagy nem közvetlenül (állhat közöttük fokhatározó), de meg is előzhetik azt. Azonban az adpozíció projekcióján (PP-n) belüli különböző szórendi lehetőségeket megvizsgálva azt találják, hogy nem minden esetadó adpozícióra érvényes ez a megfigyelés. A PP-ből való kimoztatási lehetőségeket és az előbbi megállapítást összevetve a következő mintázatot találják: ha egy adpozíció megengedi a prepozíciós szórendet, akkor a PP-ből való kimoztatás esetén lehetséges az adpozíció hátramaradása, valamint funkcionálhat igei partikulaként is, de fordítva ez nem igaz. A jelenséget azzal magyarázzák, hogy míg bizonyos adpozíciók egy úgynevezett PlaceP/PathP frázis fejében, addig az előbbi mintázatot mutató adpozíciók egy magasabban lévő pP projekció fejében kerülnek beillesztésre a szerkezetbe. Ennek okára nyelvtörténeti magyarázatot is adnak. A szerzők a látszólag vonzat nélküli adpozícióknak pedig egy rejtett deiktikus komplementumot (*itt/most*) tulajdonítanak.

MARCEL DEN DIKKEN „Relators and Linkers” (2006) című könyvében a predikatív viszony létesítését szintaktikai szinten ragadja meg. A kötetben megjelenő tanulmányában („The morphosyntax of (in)alienably possessed noun phrases: The Hungarian contribution”, 121–145) pedig a magyar birtokos szerkezetekre alkalmazza ezt az elemzést. Az elemzésben a birtokos a predikátum, a birtok pedig a predikáció alanya. A kettő közötti szintaktikai viszony a Relátor címkét viselő szintaktikai fejen keresztül valósul meg. A birtokos szerkezetek felépítését illetően azonban alapvető különbség van az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtokos szerkezetek között. Ha a birtok elidegeníthető, a RelátorP

frázis specifikáló pozíciójában kap helyet a birtok, komplementuma pedig a birtokos, míg elidegeníthetetlen birtok esetén fordított a helyzet. A magyarban is észlelhető az elidegeníthető-elidegeníthetetlen birtok közti nyelvi különbség: az elidegeníthető birtokszón *-ja/-je*, az elidegeníthetetlenen pedig *-a/-e* birtokos személyjel jelenik meg. Az elidegeníthető–elidegeníthetetlen megkülönböztetést mutató szerkezetekben, az elidegeníthető birtokszón megjelenő birtokos személyjel morfoszintaktikailag összetett: a *-j-* egy olyan morféma, amely Linkerként funkcionál, az *-a/-e* morféma pedig a Relátor szerepét tölti be.

GÓSY MÁRIA és SIPTÁR PÉTER („Abstractness or complexity? The case of Hungarian /a:/”, 147–165) a magyar /a:/ fonetikai, illetve fonológiai jellemzőit, valamint viselkedését vizsgálja a magánhangzó-harmónia fényében. Spontánbeszéd-anyagon végzett vizsgálatokból nyert adatok alapján felülvizsgálják azt a hagyományos nézetet, miszerint az /a:/ magánhangzó-fonéma a magyarban a legalsó nyelvvállású, hátul képzett, kerekítetlen hosszú magánhangzó, legalábbis fonetikai jellemzőit tekintve. Az adatok azt mutatják, hogy az /a:/ fonetikai jellegét tekintve a mai magyar nyelvben a nők esetében inkább elől képzett, férfiak esetében pedig inkább középső képzésű, feltehetően annak köszönhetően, hogy egy éppen folyamatban lévő hangváltozásnak vagyunk tanúi. A szerzők elméleti vonatkozású dilemmája az /a:/ besorolása, ugyanis az /a:/ fonetikai és fonológiai jellege más-más definíciókat kíván. Ha az /a:/ fonémát fonológiailag elől képzett magánhangzóként definiálnánk, ahogy azt a fonetikai jellemzői alapján tennünk kellene, végtelenül megbonyolítaná az amúgy sem egyszerű szabályokkal rendelkező magánhangzó-harmónia szabályait. A másik lehetőség, amely mellett a szerzők is érvelnek, az, hogy az /a/-t fonológiailag továbbra is hátul képzett magánhangzóként elemezzük (fonetikai tulajdonságai ellenére), így viszont megengedjük azt, hogy a fonetikai és fonológiai jellemzői közötti távolság jelentős mértékben megnövekedjen, miáltal a leírás túlságosan absztrakttá válik.

HALM TAMÁS („Free choice and aspect in Hungarian”, 167–185) az igekötők és az úgynevezett szabad választást kifejező elemek (például *bármí*, *bárki*) viselkedése közötti interakciót tárgyalja. Az igekötő engedélyezi a szabad választású elemeket olyan környezetben is, amikor megjelenésük agrammatikus szerkezetet eredményez (pl. a generikusságot kifejező mondatokban vagy a tagadó mondatokban). Az érvelés szerint az igei partikulát és egy szabad választású elemet tartalmazó mondatok generikus/habituális értelmezésűek, amely azzal magyarázható, hogy a szabad választású elemet, amelyre a szerző (pl. GIANNAKIDOU 1997, 2001 nyomán) a függő indefinit elemzést alkalmazza, egy rejtett generikus operátor köti. Ezt az operátort pedig az igei partikula hordozza, vagyis az igei partikulának kvantifikációs tulajdonsága van. A tanulmány azt is boncolgatja, hogy sok nyelvben miért jelenhetnek meg a szabad választású elemek generikus mondatokban, míg a magyarban nem. Az igei partikulát nem tartalmazó generikus mondatokban a szabad választású elemek elfogadhatósága pragma-

tikai-kontextuális tényezőktől és a világról alkotott tudástól függ, vagyis a generikusság a magyarban elsősorban pragmatikai jelenség.

A „Relative pronouns as sluicing remnants” című tanulmány következik a sorban (LIPTÁK ANIKÓ, 187–207). A zsilipelés (sluicing) (ROSS 1969, BÁNRÉTI 2007) a TP-ellipszis egy fajtája. A szakirodalom szerint ez a művelet a kérdőszavas mondatokra korlátozódik, azonban a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a magyarban lehetséges a zsilipelés a vonatkozó mellékmondatokban is (szemben például az angollal). Ennek szintaktikai és prozódiai okai vannak: a magyarban a vonatkozó névmás és a kérdőszó azonos mozgató transzformáció hatására kerülnek tagmondatuk bal szélére, valamint a zsilipeléses vonatkozó szerkezetekben az egyébként hangsúlytalan vonatkozó névmás viselhet főhangsúlyt a magyarban. A tanulmány nemcsak a magyar adatokat magyarázza kellőképpen, hanem a zsilipelés jelenségének leírását és magyarázatát is kiegészíti nemzetközi szinten.

A következő cikkben MOLNÁR VALÉRIA („The Predicationality Hypothesis: The case of Hungarian and German”, 209–244) a német és a magyar *hogy*-kötőszós összetett mondatokban megjelenő kataforikus utalószói szerepű mutató névmás (*azt/es*) viselkedését tárgyalja. A vizsgált szerkezetekben az utalószó referense maga a mellékmondat. A két nyelv adatainak vizsgálata és összehasonlítása után a szerző megállapítja, hogy a magyar és a német az utalószó megjelenését tekintve eltérő mintázatot mutat: a kataforikus mutató névmás a magyarban asszertív igékkel (pl. *mond*) jelenhet meg, de faktív igékkel (pl. *bán*) nem, a német nyelvben pedig pont fordított a helyzet. A kínált elemzés elméleti kerete szigorúan moduláris. A jelenség pedig a beágyazott mondat bal periferáján lévő Spec-CP pozíció sajátosságaival magyarázható, valamint attól függ, hogy a beágyazott mondat predikatív szerepű (magyar) vagy sem (német).

Utolsó előttiként RÁKOSI GYÖRGY cikke szerepel („Psych verbs, anaphors and the configurationality issue in Hungarian”, 245–265), amely olyan pszichológiai predikátumokkal foglalkozik, melyeknek *experiens* szerepű vonzata tárgy- (például *aggaszt*), illetve részesesetű (például *tetszik*). A tanulmány első fele az említett predikátumtípusok jellemzőinek tárgyalását foglalja magában. Argumentumaikat tekintve mind a *tetszik*, mind az *aggaszt* típusú igék olyan két-argumentumú unakkuzatív predikátumok, amelyeknek mindkét argumentuma belső argumentum. REINHART Theta Rendszere (l. például REINHART 2002-t) alapján viszont nincs meghatározva, hogy a hierarchiában melyik argumentum a prominensebb. Ezt mutatják az anaforák kötési lehetőségei is ezekben a szerkezetekben, ugyanis mindkét argumentum kötheti a másikat. A szerző szerint a *tetszik* és az *aggaszt* típusú igék által projektált igei frázisokhoz kétféle szerkezet rendelhető: egy szabad bázisgenerálási mechanizmus érvényesülésének hatására bármelyik belső argumentum szerkezetileg prominensebb lehet a másiknál.

A hangsúllynak többféle funkciót is tulajdonítunk: a hozzá kapcsolódó akusztikus jellemzők segítségével lexikai egységeket különböztethetünk meg, de szerepe van mondat szinten is az információs szerkezet értelmezésében (fókusz). Az „Acoustic properties of prominence in Hungarian and the Functional Load Hypothesis” címet viselő kötetzáró tanulmány (IRENE VOGEL – ANGELIKI ATHANASOPOULOU – NADYA PINCUS, 267–292) arra keresi a választ, milyen eszközöket használnak a beszélők a hangsúly szerepének beazonosítására. A magyar magánhangzók időtartamuk szerint alkotnak párokat, amelyek fonológiai oppozícióban állnak, vagyis jelentést megkülönböztető szerepük van. Azonban a szerzők által végzett magyar magánhangzó-időtartamokat (is) vizsgáló beszédprodukciós kísérlet eredményei azt igazolják, hogy a magyarban nem játszik szerepet az időtartam a hangsúly értelmezésének szempontjából sem a szavak, sem a mondatok szintjén. Az, ami igazán meghatározó tényezőnek bizonyult, az alaphérfekvencia (F0) értéke, amely azonban a szavak és a mondatok szintjén eltérő mintázatot mutat.

Összességében: a szerkesztők (ábécérendben: DÉKÁNY ÉVA, É. KISS KATALIN és SURÁNYI BALÁZS) igényes, gondosan megszerkesztett kötetet adtak ki a kezeik közül. A kötet formája illő a tartalomhoz. A tanulmányok mind aktuális témákat ölelnek fel, továbbá a bemutatott kutatási eredmények és elemzések nemcsak a magyar, hanem más nyelveket kutató nyelvészek számára is hasznosak. A tanulmányok olvasása azonban igen nagy mennyiségű előzetes tudást igényel az adott témákról, illetve a használt elméleti háttérrel illetően. Bízom benne, hogy ez a kötet is hozzájárul a magyar nyelv kutatásában elért eredmények megismertetéséhez.

### Irodalom

- BÉJAR, SUSANA – REZAC, MILAN (2009), Cyclic agree. *Linguistic Inquiry* 40: 35–73.
- BÁNRETI ZOLTÁN (2007), A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban. *Szegédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 75. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- DEN DIKKEN, MARCEL (2006), Relators and Linkers: The syntax of predication, predicate inversion, and copulas. MIT Press, Cambridge, MA.
- É. KISS KATALIN (1998), Mondattan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest. 15–184.
- É. KISS, KATALIN (2013), The inverse agreement constraint in Uralic languages. *Finn-Ugric Languages and Linguistics* 2(3): 2–21.
- GIANNAKIDOU, ANASTASIA (1997), The Landscape of Polarity Items. PhD disszertáció, University of Groningen.
- GIANNAKIDOU, ANASTASIA (2001), The Meaning of Free Choice. *Linguistics and Philosophy* 24: 659–735.
- REINHART, TANYA (2002), The Theta System: an overview. *Theoretical Linguistics* 28: 229–290.



- ROSS, JOHN ROBERT (1969), Guess who. In: BINNICK, ROBERT I. – DAVISON, ALICE – GREEN, GEORGIA M. – MORGAN, JERRY L. (eds), Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago Linguistic Society, University of Chicago, Chicago, III. 252–286.
- SZABOLCSI ANNA – LACZKÓ TIBOR (1992), A főnévi csoport szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–298.

ANDRÁSI KRISZTINA

**Bárdosi Vilmos: Szólások, közmondások eredete  
Frazeológiai etimológiai szótár**

A magyar nyelv kézikönyvei XXVII. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2015. 746 o.

A magyar lexikográfiai irodalom viszonylag sokáig elhanyagolta a frazeológiai egységek leírását. Így fordulhatott elő, hogy a 19. században megjelent számos szólás- és közmondásgyűjtemény (pl. DUGONICS ANDRÁS, ERDÉLYI JÁNOS, SIRISAKA ANDOR munkái vagy MARGALITS EDÉNEK a millenium évében megjelentetett terjedelmes gyűjteménye után a 20. században csupán egyetlen igazán jelentős kompendium született: O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című frazeológiai szótára. Ez viszont sokkal használhatóbb volt az eddigieknél, hiszen a kifejezések jelentését is megadta, sőt stílusminősítéseket is tartalmazott. Az 1976-ban megjelent munka sokáig számított etalonnak a magyar frazeológiai kutatásban, ugyanakkor felhasználhatóságát némileg rontotta az a tény, hogy nagyon sok tájnyelvi és régies adatot közölt, míg a mai köznyelvből és főként a szlengből való állandósult kifejezést jóval kevesebbet. Ennek ellenére viszonylag sokáig kellett várni, míg korszerűbb nyelvi anyagon alapuló frazeológiai szótárak is megjelentek a könyvkiadásban. A 21. század eleje azonban komoly pezsgést hozott ezen a téren, ugyanis rövid időn belül négy terjedelmes frazeológiai szótár is napvilágot látott (BÁRDOSI VILMOS és FORGÁCS TAMÁS szótárai 2003-ban, T. LITOVKINA ANNA közmondásgyűjteménye 2005-ben, SZEMERKÉNYI ÁGNES gyűjteménye pedig 2009-ben).

A szólások és közmondások lexikográfiai feldolgozása, szócikkbe rendezése, vonzataik feltüntetése, sőt FORGÁCS illetve LITOVKINA munkáiban szövegpéldákon keresztül való bemutatása kétségtelenül igen pozitív hozadéka ezeknek a terjedelmes szótáraknak. Ugyanakkor azonban a szóláskutatásnak van egy olyan nyelvtörténeti vonulata is, amely a különböző kifejezések művelődéstörténeti háttérét vagy korábbi irodalmi forrását tárja elénk. A magyar nyelvészeti, kultúrtörténeti és folklorisztikai szakirodalom is igen gazdag ilyen munkákban, amelyekre azért van szükség, mert a frazeológiai egységek jelentős része átvitt értelmű, s bár néha viszonylag könnyű érteni a képi háttérét (pl. *az ár ellen úszik, szorosabbra fogja a gyeplőt, nem esik messze az alma a fájától* stb.), igen

sok olyan kifejezés található, amelyeknek a háttérben valamilyen mára kihalt szokás, munkafolyamat, anekdota található, ezért csak különböző segéd tudományok segítségével fejthetők meg, sőt számos esetben így sem lehet egyértelmű magyarázatát találni az illető frazémának (pl. *disznaja van, nagy feneket kerít vminek, kiteszik a szűrét, eben gubát cserél* stb.).

A tanulmány formájában megjelent szólásmagyarázó munkák mellett több olyan gyűjtemény is napvilágot látott már, amelyekben ilyen írások eredményeit összefoglalva találjuk. Ezek egy része tematikusan épül fel (pl. KERTÉSZ MANÓ „Szokásmondások” című munkája), más részük a frazémák egy bizonyos típusának forrásait mutatja be (pl. szállóigék eredetét TÓTH BÉLA „Szájrul szájra” vagy BÉKÉS ISTVÁN „Napjaink szállóigéi” című gyűjteményei), míg O. NAGY GÁBOR – mondhatni – legendássá vált szólásmagyarázó könyve („Mi fán terem?”) főként közkeletű szólások magyarázatait foglalja össze. A fent említett újabb szólás- és közmondásszótárak között is vannak olyanok, amelyek az egyes szócikkek végén rövid magyarázatokat is közölnek (pl. FORGÁCS TAMÁS és SZEMERKÉNYI ÁGNES munkái).<sup>1</sup> Ezek azonban a szótári címszókba integrált jellegüknek fogva csak erősen kivonatos magyarázatok tudnak lenni, másrészt csak a címszókhoz kapcsolódó eredetmagyarázatokat tartalmazzák. Ehhez képest BÁRDOSI munkája sokkal bővebb anyagot tárgyal, gyakran már kihalt szólások magyarázatát is közli. Összesen 1800 kifejezés eredetéről olvashatunk a könyvben, amely A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz) nyomdokain járva – nevében is felvállalva – egyfajta „Frazeológiai etimológiai szótár” (8) kíván lenni. Igazi mintájának azonban O. NAGY hasonló munkáját tekinti: „... legfőbb célom az volt, hogy az O. NAGY GÁBOR által a XX. század ötvenes-hatvanas éveiben megalkotott »mifántológia« és a 280 népszerű formában kidolgozott eredetmagyarázat (O. NAGY [1957] 2011) legjobb hagyományát folytassam” (10).

Ennek érdekében alapos mikrofilológiai elemzéseket végezve igyekszik „leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók körében, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük” (10). (Megjegyzem, azért nemcsak demotiválódott kifejezések eredetmagyarázata szerepel a könyvben, hanem világosabb motivációjúaké is, pl. *kemény, mint az acél* vagy *kifogja a szelet vkinek a vitorlájából*, de ez utóbbiak száma csekély.)

<sup>1</sup> T. LITOVKINA ANNA szótárában is vannak a közmondások eredetére vonatkozó megjegyzések, de ezek inkább csak az adott kifejezés latin vagy egyéb nyelvi forrását tüntetik fel.

Az eredetmagyarázatokhoz BÁRDOSI a saját kutatásain túl felhasználta „a magyar és a nemzetközi szóláskutatás klasszikusainak (CSEFKÓ GYULA, GRÉTSY LÁSZLÓ, HADROVICS LÁSZLÓ, KERTÉSZ MANÓ, O. NAGY GÁBOR, TOLNAI VILMOS, TÓTH BÉLA valamint ALAN REY, GEORG BÜCHMANN, LUTZ RÖHRICH) eddigi megbízható eredményeit” (10), de feldolgozta „a Magyar Nyelv (1905–2014) és a Magyar Nyelvőr (1872–2014) folyóiratok eddig megjelent összes számának szólásetimológiai vonatkozású tanulmányait, magyarázatait” (uo.).

A kötetet rövid előszó vezeti be (7–13), ebben a munka célkitűzésén túl a kötet, illetve a szócikkek felépítéséről kapunk információkat. Ezt a rövidítések és jelek mutatója követi (14–15). A szótári részben olvashatók az alfabetikusan rendezett kifejezések eredetmagyarázatai (17–579), ezt a felhasznált források jegyzéke követi (581–627). Ebben előbb a rövidítve gyakran idézett írott és elektronikus források listája olvasható (583–586), majd az egyéb írott és elektronikus források jegyzéke (586–627).

A kötet utolsó részét négy különböző mutató képezi. A névmutatóban (631–657) a szólásmagyarázatokban előforduló fontosabb személynevek és földrajzi nevek szerepelnek a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb információkkal együtt. A betűrendes frazémamutató (658–692) azok számára könnyíti meg a szótár használatát, akiknek nincs különösebb nyelvészeti felkészültségük, s így a vezérszavak szerinti rendezés miatt a szótári részben esetleg nehezebben találhatnak meg egy kifejezést. Ebben a mutatóban a kifejezés első eleme szerint vannak alfabetikusan elrendezve a szólások, s látható, hogy melyik elemükönél található meg az eredetmagyarázó részben. A harmadik mutató a kötetben tárgyalt frazémákat eredetük szerint rendezi csoportokba (693–744). Ez a mutató részben a szakirodalomban frazeológiai tematikus csoportnak nevezett egységek szerint rendezi el a kötetbeli szólásokat, szállóigéket és közmondásokat (pl. babona, néphit, halálszat, konyha, szakácsmesterség, orvoslás, vallás, hitvilág stb.), részben – főként az ismert szerzőjű kifejezések esetében – a kifejezés forrása szerint (pl. adoma, anekdota, mese, film, irodalom, kabarétréfa stb.). A negyedik mutató a Károli- és a Káldi-Biblia helyeinek, rövidítéseinek megfelelését tartalmazza.

Ami a szótár címszavait illeti, azok – ahogy fentebb is említettem – az ún. vezérszó köré szerveződnek, ezeket a frazeológiai szótárírás hagyományai alapján állapítja meg a szerző (a vezérszó a kifejezés első főnévi eleme, vagy ha főnév nincs a frazémában, akkor az első névszó, ha az sincs, egyéb szófaj). Az idegen nyelvből idegen alakban (azaz nem tükörfordításként) átvett kifejezések esetében azok első elemét tekinti vezérszónak (pl. *ab ovo* → *ab*). A tükörfordítással magyarul is használt kifejezések (főként szállóigék) esetében azonban az eredetmagyarázatokat többnyire a magyar megfelelők címszávaiban tünteti fel, pl. *A horse! A horse! My kingdom for a horse!* ► Ló: (*Lovat, lovat,*) *országomat egy lóért!*

A frazémák szótári alakját „az általános szótárírási gyakorlatnak megfelelően általában a lehető legsemlegesebb alakban” (9) találjuk a szótárban. Feltünteti a szerző a kifejezések esetleges variánsait is. Az elhagyható elemeket kerek zárójellel jelöli, pl. *A (nemzetközi) helyzet fokozódik*, a cserélhető elemeket virgula választja el (*báránybőrbe bújt/öltözött farkas*), a szerkezeti változatokat pedig szögletes zárójel jelzi (*hiányzik egy kereke [nincs ki mind a négy kereke] [kevesebb van egy kerékkel]*).

A kifejezések mellett feltünteti a szótár azok kötelező és fakultatív vonzatait is (<*vki (vmiért, vmi miatt)*> *krokodilkönnyeket ejt/hulla(j)t*), ez nemcsak a magyart mint idegen nyelvet tanulók miatt fontos, hanem az anyanyelvűek helyes szóláshasználatát is segíti.

A kifejezések után dőlt betűs rövidítésekkel következnek a szótárban különféle lexikográfiai metainformációk, például, hogy milyen típusú frazémáról van szó (szólás, szóláshasonlat, szólásmondás, szállóige vagy közmondás). A *szólásmondás* terminusnak a *szállóigé*-vel való azonosítását ugyan nem tartom túl szerencsésnek, mert annak a magyar szakirodalomban inkább átfogó, összefoglaló értelme van, vö. pl. az ÉrtSz **szólásmondás** szócikkével: „Közismert, rendsz. átvitt értelmű állandósult szókapcsolat <a szólás(mód), szóláshasonlat, szójárás, szállóige és olykor a közmondás – nem szakszerű – összefoglaló megnevezéseként>” (6. kötet: 344).

További információk még a szótárban az átlagos köznyelvi használattól való eltérést jelző stílusminősítések (pl. (biz) = bizalmas, (rég) = régies, (vál) = választékos stb.).

A frazémák szótári alakját azok jelentésdefiníciója követi. Ebben a szerző törekedett a minél pontosabb, a kifejezések használatára is kiterjedő, gyakran értékelő mozzanatok is tartalmazó magyarázatokra. Poliszém kifejezések esetén az egyes értelmezéseket *a); b); c)* stb. jelöléssel adja meg. Az ún. pragmatikus helyzetmondatok és számos közmondás esetében – mint ismeretes – nem adható meg igazán a kifejezés denotatív jelentése, hanem inkább csak az a szituáció, beszédhelyzet, amelyben elhangozhatnak. Ezekben az esetekben a szótár kapcsos zárójelben tünteti fel ezeket a metanyelvi értelmezéseket, pl. *Mese habbal!* {hitetlenkedés kifejezése: ez hazugság, egy szót sem hiszek belőle!} (362).

A szócikkek következő, legfontosabb részét képezik az eredetmagyarázatok. Mint fentebb említettem, a kötetben összesen 1800 frazémának az eredetmagyarázata olvasható (ezeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében a szócikken belül ♦ jel vezeti be), s további 778 frazéma esetében találunk utalásokat arra a címszóra, amelyik alatt az illető kifejezés eredetmagyarázata megtalálható. Ezek nagyrészt olyan kifejezések, amelyeket azok ún. vezérszava (többnyire a kifejezés első névszói eleme) alatt magyaráz meg a szerző, de feltünteti őket egy másik, nagyon karakterisztikus elemük alatt is (pl. **pirruszi győzelem** ► GYŐZELEM), vagy esetleg idegen eredetű kifejezést eredeti formájában is megadva

utal a magyar vezérszóra (pl. **Pecunia non olet** ► PÉNZ: *A pénznek nincs szaga*). Néhol azonban a kifejezések jelentésviszonyai teszik szükségessé az utalást, pl. **utolsó tangó Párizsban** ► KAPUZÁRÁS: *kapuzárás előtti [kapuzárási] pánik*. Ebben a példában erre azért van szükség, mert a szótár gyakran egyes kifejezések más nyelvekbeli megfelelőseit, sőt szinonimáit is közli: „A kapuzárási pánik metaforikus szinonimájaként több nyelvben is elterjedt az *utolsó tangó Párizsban* kifejezés is (FR. *le dernier tango à Paris*, NÉM. *der letzte Tango in Paris*, OL. *l'ultimo tango a Parigi*). Ennek forrása pedig Bernardo Bertolucci azonos című, 1972-ben bemutatott, egy fiatal lány és egy idősödő férfi viharos kapcsolatát ábrázoló és nagy botrányt kavart filmje, Marlon Brandóval és Maria Schneiderrel a főszerepekben” (266).

Az eredetmagyarázatok nagy része a felhasznált magyar és nemzetközi szakirodalom alapján egyértelműen megoldottnak számít. Ahogy BÁRDOSI is írja, ezek többnyire a közös európai kultúrkincsre vezethetők vissza (ez lehet a Biblia: *fekete bárány, Nyomtató lónak/ökörnek nem kötik be száját*; a görög-római mitológia: *Erisz almája, trójai faló*; a történelem: *Hannibál a kapuk előtt van!*, *Eb ura fakó, Ugocsa non coronat!*; az irodalom: *Ó, Rómeó, miért vagy te Rómeó?*; *fehérek közt (egy) európai*; a film: *Az élet nem habostorta, a burzsoázia diszkrét bája*), de számos esetben népszokások (*úgy készül, mint a Luca széke; bekötik a fejét*) vagy mindennapos megfigyeléseink is magyarázatul szolgálhatnak (*ritka, mint a fehér holló; sőt hint vkinek a sebére* stb.). Nem kis számban találhatók azonban nyelvünkben olyan frazémák is, amelyeknek máig sincs egyértelmű, biztosnak tekinthető megfejtése, mert olyan kultúrtörténeti háttérük van, amely már már teljesen feledésbe merült, így velük kapcsolatban több magyarázat is felmerül (*dűlőre jut, fűbe harap, az orrában hordja a harangozópenzt* stb.). Ezek esetében BÁRDOSI – tisztázatlan, bizonytalan eredetűnek minősítve a kifejezést – a szócikkek magyarázó részében – ◊ jellel elválasztva – a szakirodalomban előforduló egymástól eltérő magyarázatokat is bemutatja, ez a szótár enciklopedikussága szempontjából mindenképpen dicséretes. A különféle véleményeket igyekszik egymással szembeállítani, s amennyire lehet, próbálja az általa legvalószínűbbnek tartott magyarázatot kiemelni.

Mint BÁRDOSI is írja, a „frazémák és azok eredetmagyarázatainak szótárszerű elrendezésén túl a szótár másik jelentős újítása, hogy írott és internetes források alapján érdekességként feltünteti a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is ott, ahol az alkotóelemek, a bennük szereplő képek, valamint a jelentések teljes azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé tette, természetesen a teljességre való törekvés nélkül” (11). Ezeket a szócikken belül jól láthatóan elkülönítve a ◊ jel után találjuk meg.

További érdekes újítása még a szótárnak, hogy mivel egyes állandósult szókapcsolatok gyakran képezik művészeti alkotások, köztük festmények és szobrok témáját is, egyes szócikkekben ikonográfiai utalásokat is találunk. Ezeket a

□ jellel vezeti be a szerző, mint pl. az *aranyborjú imádása* kifejezés kapcsán: „□ Nicolas Poussin: *Az aranyborjú imádása*, 1633–1634 (London, National Gallery)” (48).

Minden szócikk végén – a □ jel után – megtaláljuk a bennük szereplő eredetmagyarázatok szakirodalmi forrásait. Ezek közül a gyakorta előfordulókat rövidítve közli a szerző (pl. ONG: 127–128), a többi esetben pedig a szakirodalomban szokásos jelölésmódot találjuk (pl. KERTÉSZ 1931: 12). A részletes bibliográfiai adatok – mint fentebb is láthattuk – a „Felhasznált források” című fejezetben találhatók meg.

BÁRDOSI új szótára kitűnő, hiánypótló munka. Noha – mint fentebb is említettem – számos kiadványban olvashatunk szólásmagyarázatokat, de ennyit egy kiadványban összegyűjtve sehol. Külön érdeme a munkának, hogy a gyűjteményes munkák mellett két nagy nyelvészeti folyóiratunk szólásfejtéseit is feldolgozta, ezzel a szótár mintegy a TESz és az EWUng megfelelője lett a több szóból álló lexikális egységek körében, hiszen nem csupán a szólásmagyarázatokat olvashatjuk benne, hanem a vonatkozó szakirodalmi források lelőhelyét is megtaláljuk. Ezzel lehetővé válik, hogy – különösen a még nem egyértelműen megfejtett szólások esetében – a szakirodalmi munkákban a szócikkeknél részletesebben is elolvashassuk a felmerült magyarázatokat, s esetleg újabbakkal is előállhassunk. Persze azért egy ekkora munkába mindig becsúszhatnak apróbb pontatlanságok, hiányosságok. Így például a *megtanít vkit kesztyűbe(n) dudálni* szólás esetében BÁRDOSI a magyarázatokban megemlíti ezt a magyarázatot is: „BERNÁTH BÉLA hosszú lére eresztett, nehezen hihető magyarázata a nemi aktushoz kapcsolódó erotikus háttérrel sejtet” (282), azonban a szócikk végén felsorolt források közül hiányzik BERNÁTH „A szerelem titkos nyelvén” című könyve, melyben ezt a fejtegetést olvashatjuk (BERNÁTH 1986: 125–155). Igaz, nem nagy veszteségről van szó, mert a Magyar Nyelvben megjelent szólásfejtésben (FORGÁCS 2014: 326–332) magam is komolytalannak találtam a magyarázatot. Másrészt mivel az illető szólást nagyon sokféleképp magyarázzák, a szócikk végén így is kilenc szakirodalmi hivatkozás található, így nem olyan könnyen tűnhetett fel a szerzőnek, hogy egy munka kimaradt a felsorolásból.

Ami a szakirodalmi hivatkozásokat illeti, még két apró megjegyzést teszek. BV rövidítéssel BÁRDOSI saját feljegyzéseire hivatkozik: „BÁRDOSI VILMOS kéziratos anyaga” (583). Ez annyiban szerencsétlen, hogy, kézirat lévén, ez valószínűleg mások számára nem hozzáférhető. RORORO rövidítéssel pedig a Rowohlt Taschenbuch Verlag által megjelentetett szólásmagyarázó munkára hivatkozik, ami némileg szokatlan, hiszen a RORORO a kiadó saját rövidített elnevezése, s a többi betűszóval feltüntetett munka esetében BÁRDOSI vagy a szerző vagy a kötet címéből alkotja meg a rövid elnevezést. De itt is lehet mentséget találni az eljárásmodra, hiszen a kötet szerzőjeként fantázianév szerepel (DR. WORT), s a két kötet címe sem szokványos (I. Klappe zu, Affe tot – II. Mich

laust der Affe. Woher unsere Redewendungen kommen). Ezzel együtt talán következetesebb lett volna akár W = Wort, esetleg WURK = Woher unsere Redewendungen kommen rövidítéssel hivatkozni erre a forrásra.

Ami a szócikkeket illeti, a vezérszó szerinti besorolással teljesen egyet lehet érteni, de egyes esetekben magam talán másik elemnél tárgyaltam volna bizonyos kifejezéseket. Az *érti/ismeri/tudja a dürgést [tudja, mi a dürgés]* (121) szó-lás esetében például BÁRDOSI utal a **dörgés** címszóra, s ott (118) tárgyalja a kifejezést. A magyarázatban – helyesen – utal is arra, hogy a szólás eredeti alakjában a *dürgés* szó szerepel, amely a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott *dürrögő* hangját idézi fel. Az eredetileg vadászati műszóként élő *dürgés* főnév azonban a nyelvhasználók szélesebb csoportjai számára értelmetlen, motiválatlan, így manapság egyre többször kicserélik a *dörgés* szóra. Mindez igaz is, sőt a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) adatbázisát megvizsgálva azt látjuk, hogy már valamivel többször is fordul elő a *dörgés* elem a kifejezésben. Ezért voltaképpen jogos, hogy a gyakorisági szempontokat figyelembe véve a *dörgés* címszó alatt szerepelteti BÁRDOSI a magyarázatot.<sup>2</sup> Ezzel együtt úgy gondolom azonban, hogy – éppen az eredetmagyarázat és a helyes használat okán – ebben az esetben talán szerencsésebb lett volna a **dürgés** címszó alatt tárgyalni a szólás keletkezését, s a **dörgés** címszónál utalni az eredeti komponenst tartalmazó szócikkre.

A magyarázatokban is találunk néhol pontatlanságokat, de ez is szinte természetes, hiszen ekkora szakirodalmi anyagot nem lehet mindenestől feldolgozni. De lássunk azért néhány példát!

BÁRDOSI szerint az *együtt üvölt a farkasokkal* „szólás Joseph Fouchénak, a forradalmi konvent biztosának, majd Napóleon köpönyegforgató politikájáról elhíresült rendőrminiszterének tulajdonított cinikus mondásából származik: »Il faut hurler avec les loups« [A farkasokkal együtt kell üvölteni]. Fouché egész élete, politikai karrierje során ehhez a haszonleső, megalkuvó elvhez tartotta magát” (156). Eszerint szállóigével állunk tehát szemben, amely az 1759–1820 között élt Fouché mondása nyomán feltehetőleg inkább a 19. századtól vált ismertté. Nem tudom, BÁRDOSInak ebben az esetben mi volt a forrása, de lehetséges, hogy – fentebb már említett – saját kéziratos anyaga. A szintén a források között feltüntetett TRENCSENY KÁROLYtól származó rövid közlemény (1900: 40–41) ugyanis német eredetűnek tartja nyelvünkben a kifejezést, de még inkább érdekes, hogy LUTZ RÖHRICH igen alapos „Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten” című három kötetes munkájában sem szerepel olyan adat, hogy Fouchénak lehetne tulajdonítani a fordulatot. Helyette azt olvashatjuk, hogy a

<sup>2</sup> Az Előszóban a szótár felépítését bemutatva éppen erre a szólásra hivatkozik a szerző, amikor ezt írja: „A ritkább szóalaknál utalás történik a gyakoribb alakra: **DÜRGÉS** ► **DÖRGÉS**” (9).

*Man muß mit den Wölfen heulen* 'A farkasokkal együtt kell üvölni' kifejezés már a késő középfelnémet kor óta kimutatható a németben, s szólásszerű változata is létrejött (*mit den Wölfen heulen*). RÖHRICH idézi például az 1445–1510 között élt ismert német prédikátort, Geiler von Kayserberget: „Mit den Wölfen muß man hülen” (vö. RÖHRICH 1992: 1742). Mindezek egyértelműen arra utalnak, hogy Fouché egy középkori mondást idézett pusztán ominózus kijelentésével. Egyébként erre utal az is, hogy a kifejezés egészen sok nyelvben megtalálható, maga BÁRDOSI is kilenc európai nyelvből idézi (pl. ang. *who keeps company with wolves, will learn to howl*, illetve *one must howl with the wolves*, holl. *huilen met de wolven in het bos*, lat. *ulula cum lupis, cum quibus esse cupis*). Mindez arra mutat, hogy egy széles körben elterjedt, inkább népi megfigyelésen alapuló kifejezéssel van dolgunk, s nem egy 19. századi szállóigével. Ezt erősíti még a RÖHRICH-nél található középkori fametszet is, amelyen egy férfi üvölt együtt három farkassal.<sup>3</sup>

A *Felülről jön az áldás* helyzetmondatot BÁRDOSI szintén egy szállóigéből eredezteti (34): „A manapság tréfás felhanggal használt mondás forrása Friedrich Schiller *Das Lied von der Glocke* [Ének a harangról] című (1799) híres költeménye első strófájának utolsó négy sora: »Von der Stirne heiß / Rinnen muß der Schweiß, / Soll das Werk den Meister loben, / Doch der Segen kommt von oben.« [Homlokról meleg / Verejték pereg: / Így vall a mű mestere, / Ám az áldást fentről kérje. – Gáspár Endre fordítása].” A szólásmondás idegen megfelelőiként is a német *Doch der Segen kommt von oben* és az olasz *La benedizione viene dal cielo* fordulatokat adja meg BÁRDOSI.

A magyarázattal azonban megint nem tudok teljesen egyetérteni. Igaz ugyan, hogy Schiller versében valóban a *Segen* 'áldás' komponens szerepel, azonban van a németben egy viszonylag közkeletű közmondás is ebben az értelemben: *Alles Gute kommt von oben*, azaz 'Minden jó felülről jön'. Ezt éppúgy használják, mint a magyar *Felülről jön az áldás* kifejezést, azaz ironikusan olyankor is, ha például egy erősebb zápor meghiúsít egy eseményt, vagy esetleg madárpiszok esik valakire (vö. RÖHRICH 1992: 1107). Az *alles Gute* szerkezet ugyan 'minden jó' jelentésű, de értelmileg teljesen megfelel az *áldás*-nak. Így magam inkább azon a véleményen vagyok, hogy valami hasonló esettel állunk szemben, mint az előbb Fouché-nak tulajdonított kifejezés esetében: feltehetően Schiller ezt az ismert közmondást alkalmazta versében, abba beépítve. Ezért is szerepel abban az okhatározó *denn* kötőszó, amely elég szokatlan volna egy közmondás elején. Hozzátehetjük még mindehhez, hogy WANDER „Sprichwörterlexikon” című munkája alapján létezett a németben a kifejezésnek *Alle gute Gabe kommt von oben* 'Minden jó adomány felülről jön' (1. kötet: 1311) és *Aller Segen*

<sup>3</sup> Érdekes egyébként, hogy BÁRDOSI maga is feltünteti a szócikk végén a források között RÖHRICH munkáját, ám magyarázatában nem veszi figyelembe a benne foglaltakat.



*kommt von oben* 'Minden áldás felülről jön' (4. kötet: 500) változata is, azaz talán nem is Schiller „találmánya” a kifejezésben az 'áldás' elem használata, ő csak a kifejezés egyik variánsát alkalmazta versében.

Némileg leegyszerűsítő talán BÁRDOSINAK az az állítása is, amelyet a *disznók elé szórja a gyöngyöt* [*disznók elé gyöngyöt szór*] szólás ikonográfiai vonatkozásai kapcsán tesz: „Id. Pieter Bruegel „Flamand közmondások” című képén (1559, Staatliche Museen zu Berlin) a szólásnak valószínűleg a latin *margarita* 'gyöngy' és a francia *marguerite* 'margaréta' félrefordításán alapuló variánsát (a gyöngyök helyett virágok láthatóak) ábrázolja” (115). Valójában arról van szó, hogy Németalföldön létezett a kifejezésnek a *paarlen voor de zwijnen werpen* változat mellett *rozen voor de varkens strooien* variánsa is. Ez meglehetősen elterjedt volt, Bruegel festményén kívül számos falfaragványon, például templomi kórusok padjain is megörökítették. Bruegel tehát nyilván ennek a 'rózsákat szór a disznók elé' jelentésű változatnak a képi ábrázolását festette meg. Az ugyan lehetséges, hogy abban, hogy a 'gyöngyök' helyére 'rózsák' kerültek a kifejezésben esetleg szerepe lehet a *margaritas* félrefordításának is (erre RÖHRICH is utal, vö. 1992: 1148), de nem biztos, hogy pusztán ez lehet a komponensek cseréjének az alapja, hiszen a rózsák értékes, szép virágok, ennél fogva éppúgy nem a disznók elé valók, hogy azok lábukkal széttapossák őket. S furcsa az is, hogy ha pusztá félrefordítással van dolgunk, miért nem bukkannak fel olyan alakváltozatok is, amelyekben a *Margarite* / *Marguerite* 'margarétavirág' komponens szerepel.

A *dörmögő Dömötör* szólás szócikke szerint a „kifejezés Sebők Zsigmond *Mackó úr utazása és egyéb történetek* (1893) című gyermekregényéhez kötődik, melynek főszereplője az ügyetlen, kissé bárdolatlan Mackó úr. Később Dörmögő Dömötör néven folytatja tovább kalandjait: *Dörmögő Dömötör az országban* (1912) és *Dörmögő Dömötör utazása hegyen, völgyön meg a nagy ládával* (1913)” (118). Eltekintve most attól, hogy egy viszonylag ritka szólaról van szó (az MNSz nem is ad a keresőkérdésre találatot), a magyarázatban jó lett volna megemlíteni, hogy ez a mesefigura később egy ismert gyermekmagazin névadója lett. Az 1957-ben a Magyar Úttörők Szövetsége által alapított lap több kiadóváltást megélve a mai napig is megjelenik, s gyerekek tízezreinek volt kedves olvasmánya, így a kifejezés fennmaradásában és használatában biztosan ez is szerepet játszott.

Nyilvánvaló tévedés azonban a szótár következő állítása a *disznaja van* [*disznó szerencséje van*] szócikkben: „A középkori német lovászünnepélyeken és egyéb versenyjátékokon az utolsó díj általában egy malac vagy disznó volt. Aki ezt a vigaszdíjat nyerte, az egyrészt szerencsés volt, másrészt azonban – mivel utolsó lett a versenyben – szegyenkezve vitte haza az akkor divatos köpönyege bő ujjába rejtve az állatot” (115). Valójában nem *lovász*-, hanem *lovészünnepélyekről* (*Schützenfest*) van azonban itt szó (vö. RÖHRICH 1992: 1441). Itt

bizonyára elírással van dolgunk, hiszen a fenti megállapítás alapját feltehetően O. NAGY „Mi fán terem” című munkájának vonatkozó része képezi: „... a középkori német l ö v é s z ü n n e p é l y e k e n [én emeltem ki, F. T.] és más polgári versenyjátékokon az utolsó díj rendszerint egy disznó vagy malac volt” (114).

Még két apró megjegyzést teszek. A *szegény, mint a templom egere* címszóban a szerző a magyar szóláshasonlatnak számos más nyelvbéli megfelelőjét közli, megemlítve, hogy „a kép egyes nyelvekben az *egér*, másokban a *patkány* szóval rögzült” (129). Ezután be is mutatja kifejezés kilenc nyelvbéli megfelelőjét, de nem mutat rá arra, hogy a spanyol változatban (*más pobre que una rata [las ratas]*) nem szerepel a templom komponens. De talán ennél is fontosabb lett volna arra rámutatni, hogy a spanyol szóláshasonlatnak van egy *más pobre que un raton de ferreteria*, azaz ’szegény, mint a vaskereskedés egere’ variánsa is, ami humoros formában ugyanaz, mint a templom egere, hiszen ott sem talál az egér emészthető eledelt.

A *Majd, ha fagy (/ hó lesz nagy)* szócikkben a magyar kifejezés magyarázataiban olvashatjuk, hogy „Az európai nyelvek – ahogy a magyar is (vö. *majd, ha piros hó esik*) – különböző tréfás képpel élnek még a fenti ’soha’ jelentés kifejezésére: FR. *quand les poules auront des dents* [majd ha a tyúkoknak foga lesz], NÉM. *an Sankt Nimmermehr* [szent sohatöbbé napján], SP. *cuando las ranas críen pelo* [amikor a békáknak szőrük nő]” (152). Apróság, de meg kell említenem, hogy a német adatban az előljáráshoznak ebben az esetben *am* alakúnak kellene lennie, de ennél fontosabb, hogy a *Sankt Nimmermehr* alak csak egyes nyelvjárásokban fordul elő, a német köznyelvben erre a jelentésre az *am Sankt-Nimmerleins-Tag* fordulat a szokásos (vö. Duden 11. kötet: 606). S ha már említi a szerző a különböző tréfás fordulatokat, talán megemlíthette volna a saját szótárában ugyanezzel a jelentéssel szereplő, irodalmi nyelvi *ad Calendas Graecas* fordulatot is, amely arra utal, hogy „a görög naptár nem ismerte a *calendae* fogalmát, mely az ókori Rómában a hónap első napját és egyben az adósságok törlesztésének, valamint a kamat megfizetésének napját jelölte” (23).

Ilyen kisebb hibákat még találhatunk a könyvben, ezek azonban összességükben apróságok, s nem sokat vonnak le a kötet érdeméből. Csak üdvözölni lehet, hogy a szerző vállalkozott erre az összefoglaló szótárra, mert ezzel a korábbi szólásmagyarázó munkákhoz képest egy sokkal több címszót tartalmazó, ezekben az egymástól eltérő magyarázatokat egyaránt bemutató szótár jött létre, amelyben egyben a szakirodalmi források is megtalálhatók az egyes szócikkek végén. Mindezzel BÁRDOSI nemcsak remek és érdekfeszítő olvasmányt adott az érdeklődő közönség kezébe, hanem – főként a még nem egyértelműen megfejtett szólásmondások esetében – a további gondolkodást is segítő forrásmunkát is biztosított a kutatóknak.

### Irodalom

- BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ (szerk.) (1966), A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉrtSz.
- BÁRDOSI VILMOS (szerk.) (2003), Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÉKÉS ISTVÁN (1977), Napjaink szállóigéi I – II. 2., javított, bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERNÁTH BÉLA (1986), A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklór-szövegek magyarázata. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÜCHMANN, GEORG (1995), Geflügelte Worte: der klassische Zitatenschatz. 40. Auflage. Neu bearbeitet von Winfried Hofmann. Ullstein Verlag, Frankfurt am Main [u. a.].
- DR. WORT (2014), I. Klappe zu, Affe tot – II. Mich laust der Affe. Woher unsere Redewendungen kommen. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- DROSDOWSKI, GÜNTHER – SCHOLZE-SUBENRECHT, WERNER (Hrsg.) (2002), Der große Duden in zwölf Bänden. Herausgegeben vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. Bd. 11. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich. = Duden.
- Duden = DROSDOWSKI – SCHOLZE-SUBENRECHT 2002.
- DUGONICS ANDRÁS (1820), Magyar példa beszédek és jeles mondások. I–II. Grün Orban betűivel, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS (1851), Magyar közmondások könyve. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ÉrtSz = BÁRCZI – ORSZÁGH 1966.
- EWUng = BENKŐ 1993–1997.
- FORGÁCS TAMÁS (2003), Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS (2014), Adalékok a szerencsétlen flótás és a megtanítja kesztyűben dudálni szólások eredetének kérdéséhez. Magyar Nyelv 110: 322–335.
- KERTÉSZ MANÓ (1922), Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest. (Reprint kiadása: Helikon Kiadó, Budapest. 1985.)
- KERTÉSZ MANÓ (1931), Szállóigék, szólásmódok. Magyar Nyelvőr 60: 11–13.
- T. LITOVKINA ANNA (2005), Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE (1896), Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kókai Lajos, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR (1976), Magyar szólások és közmondások. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

- O. NAGY GÁBOR (1979), *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÖHRICH, LUTZ (1992), *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. I–III. Herder Verlag, Freiburg – Basel – Wien.
- SIRISAKA ANDOR (1891), *Magyar közmondások könyve*. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES (2009), *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH BÉLA (1895), *Szájru szájra: a magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest. (Reprint kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest. 2002.)
- TRENCSENY KÁROLY (1900), *Együtt üvölt a farkasokkal*. Magyar Nyelvőr 29: 40–41.
- WANDER, KARL FRIEDRICH WILHELM (1867–1880), *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Brockhaus, Leipzig.

FORGÁCS TAMÁS

### ERNST KAUSEN nyelvcsalád-könyveiről

#### **Die indogermanischen Sprachen**

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2012. XXXVI + 739 o.

#### **Die Sprachfamilien der Welt. Teil 1: Europa und Asien**

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2013. XXXV + 1039 o.

#### **Die Sprachfamilien der Welt. Teil 2:**

##### **Afrika – Indopazifik – Australien – Amerika**

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2014. XLIX + 1265 o.

Az utóbbi másfél évtizedben feléledni látszik folyóiratunkban egy régi „műfaj”, amely annotációszerű közleményekben hívja fel az olvasók figyelmét olyan kiadványokra, amelyek nem feltétlenül tűntek fel a kutatóknak, vagy éppen nehezen hozzáférhetők (CSEPREGI 2000, 2012, VÁNDOR 2004). Ehhez csatlakozva kívántam szólni nagyon röviden azon könyvekről, amelyek a világ nyelvcsaládjairól, az azokon belüli csoportokról és az egyes nyelvekről tájékoztatják a nyelvészeket. Szükségesnek láttam nemcsak a viszonylag friss könyvekről szólni, hanem utalni akartam egyes korábbi összefoglalásokra is, hogy megkönnyítsem az érdeklődők munkáját. Természetesen nem remélhettem, hogy szólhatok minden releváns munkáról, hiszen jobbára csak esetlegesen sikerült az egyes tételekről tudomást szereznem, de talán így is segítségül szolgálhatott volna tervezett írásom (később esetleg még sort keríthetek rá).

Tudtommal talán az 1920-as évektől meglehetősen sok olyan kisebb-nagyobb könyv jelent meg, amely igyekezett számbavenni a világ nyelveit azok legfőbb jellemzőinek, rokonsági és egyéb kapcsolatainak rövid bemutatásával. Az utóbbi évtizedekben, különösen pedig a 21. század első másfél évtizedében látott napvilágot jónéhány olyan újdonság, amely arra törekszik, hogy releváns információ-

ókkal szolgáljon az ismeretekre éhes szakembereknek. Azért is láttam volna szükségesnek az ilyen jellegű kiadványok (szinte csak) annotációszerű ismertetését, mert az utóbbi évtizedekben megszorodtak az olyan közlemények, amelyekben – legalábbis az európaiaknak – egzotikusnak tűnő nyelvek garmadája hivatkoznak, és amelyeket csak nehezen helyezhetjük el a világ nyelveinek térképén, tehát szerettem volna valamiképpen megkönnyíteni a (többé-kevésbé) hiteles kiadványok alapján való tájékozódást. Mivel ezekben természetesen legtöbbször a „mi nyelveinkről”, azaz az uráli nyelvekről is olvashatók fontos információk, megérte volna a fáradságot szemügyre venni őket. Ezt azért is fontosnak véltem, hogy elhelyezhessük a „térképen” a nálunk ugyanilyen céllal készített, két kiadásban is megjelent nagyformátumú művet: FODOR 1999, 2000. Ennek keretében akartam írni ERNST KAUSEN ilyen munkáiról (KAUSEN 2012, 2013, 2014), amelyek címük szerint igen sokat ígérnek, mégpedig a világ nyelvcsaládjainak és nyelveinek ismertetését. Amint KAUSENnek az uráli nyelvekkel kapcsolatos információival szembesültem, kénytelen voltam a témakört radikálisan szűkíteni, hogy felhívjam a figyelmet arra, milyen elképesztően dezinformáló művek keletkezhetnek, ha a szerző egy bizonyos szaktudomány valamely ágában valószínűleg otthonosan mozog ugyan, de egy olyan másiról is nyilatkozni szeretne, amelyről csak igen szegényes ismeretekkel rendelkezik (vagy ha egyáltalán tud róla valamit). KAUSEN matematikát, fizikát és informatikát tanult, 1976-ban matematikából promovált, továbbá egyiptológiát, orientálistikát és összehasonlító nyelvtudományt tanult a göttingeni egyetemen (wikipedia), eszerint tehát széleskörű lenne a tudományos háttere, bár a világ nyelvei túlnyomó többségének hiteles bemutatására talán mégsem elegendő.

Az indogermán nyelvek családját bemutató kötetnek (KAUSEN 2012) a címe által sugallt témához nem szólhatok hozzá, hiszen ez ügyben megfelelő kompetencia híján én nem vagyok illetékes. A szerző azonban – nagyon helyesen – utal az első kötetben (KAUSEN 2012: 51) az ősi indogermán–finnugor kapcsolatokra, de a jelek szerint nincsen tisztában azzal, mely munkák számítnak viszonylag relevánsnak, így természetesen főleg a következőket hiányolom: JOKI 1973, RÉDEI 1986, és a finnugor–germán kapcsolatokat illetően JORMA KOIVU-LEHTO gazdag életművéből is válogathatott volna (erről l. még alább is). Természetszerűleg szól röviden az indogermán nyelveknek más nyelvekkel való esetleges genetikai kapcsolatairól is az időrendben második kötetben: „Schon im 19. Jh. hat es... nicht an Hypothesen und Vermutungen gefehlt, die das Indogermanische mit anderen Sprachgruppen in Verbindung brachten. Dabei kam vor allem die benachbarte *u r a l i s c h e S p r a c h f a m i l i e* in Frage, zu der unter anderem Ungarisch, Finnisch und Estnisch gehören [hasonlóan KAUSEN 2013: 14, 15, 35, 523]. Aber auch die *s e m i t i s c h e n* Sprachen galten aufgrund lexikalischer Parallelen als ein möglicher Kandidat für verwandtschaftliche Beziehungen” (KAUSEN 2013: 93). Az irodalmi utalások itt is fölöttébb hi-

ányosak, noha az esetleges indo-uráli nyelvrokonságról egyebek közt BJÖRN COLLINDER többször is értekezett, pl. COLLINDER 1964b, 1964c, 1964d. Szerepel viszont igen meglepő módon a MARCANTONIO 2002, de még meglepőbb módon a MARCANTONIO 2006c nem! E kötetben szól a nyelvcsalád egyes csoportjairól, bemutatja az összehasonlító módszert, ismerteti az egyes csoportok sajátosságait. A könyv egésze informatívnak tűnik.

KAUSEN a 2013-ban megjelent művében viszonylag kevés teret szánt az egyes nyelvcsoporthoz, ami talán érthető is, hiszen szinte egész Euráziát vette célba. A minket esetleg valamilyen szempontból közelebből érdekelhető nyelvekre, nyelvcsaládokra szánt terjedelem: indogermán nyelvek: 57–173 (ezek bemutatása tehát önálló kötet formájában is megtörtént: KAUSEN 2012), baszk: 175–194, régi mediterrán nyelvek: 195–230, kaukázusi nyelvek: 231–258, régi keleti nyelvek: 259–339, uráli nyelvek: 341–370, paleoszibériai nyelvek: 371–434, altaji nyelvek, koreai, japán: 435–582, dravida: 623–693.

A következőkben arról írok, mennyire hiteles információkhoz juthatnak azok a nyelvészek, akik ebből a meglehetősen drága könyvből kívánnak tájékozódni nyelvcsaládunkról és annak tagjairól.

Az „Uralische Sprachen” című fejezet (341–370) első oldalán felsorolja a család tagjait, táblázatosan közli az egyes népek/nyelvek hagyományos („régebbi”) megnevezését és az utóbbi években terjedőben lévő (belső elnevezésből származó) modern nevét; a táblázatban látható a lapp, a cseremis, a votják, az osztják, a vogul, a jurák, a jenyiszeji, a tavgi és a szelkup kétféle megnevezése, de a „zürjén ~ komi” kimaradt.

Ezt követi a „9.1. Einleitung” (KAUSEN 2013: 342–345), amelyben (1) az őshaza és az egyes nyelvi ágak kialakulása, (2) a legrégebbi nyelvemlékek, (3) a nyelvcsaládnak más nyelvcsaládokkal és egyes nyelvekkel fennálló esetleges ősi rokonsági kapcsolatai, (4) a nyelvek beszélőinek száma és lakhelye tárgyaltnak. Már az (1) ponthoz tartozó leírásban olyan közlésekre bukkantam, amelyekkel nem tudok mit kezdeni, pl. „Die finno-ugrische Gruppe – ob es sich bei ihr um eine genetische Einheit handelt, ist heute durchaus umstritten – war von Anfang an heterogener und bei weitem größer als die samojedische... Nach neueren Untersuchungen wird allerdings die genetische Einheit des Ob-Ugrischen und Ugrischen in Frage gestellt (siehe unten)” (KAUSEN 2013: 342). Én nem tudok olyan újabb, komolyan vehető kutatásokról, amelyek megkérdőjelezték volna az obi-ugor és az ugor csoport genetikai egységét... Erről a sajátos elképzelésről a „Die neue Skepsis” (347–349) pontban szól, kételkedésének alapjául pedig a MARCANTONIO 2002 és a SALMINEN 2002 szolgál.

Megemlíti olyan uráli nyelveket is, amelyek kihaltak. A következőkről van szó: „Neben den vier in neuerer Zeit ausgestorbenen uralischen Sprachen – den samischen Sprachen Akkala und Kemi sowie den samojedischen Sprachen Kamassisch und Matorisch – gibt es mehrere früh aus-

gestorbene uralische Varietäten wie die Sprachen der *M e r y a*, *M u r o m a* und *M e s c h t s c h e r a*, von denen faktisch nur die Namen überliefert sind. Sie sind wahrscheinlich in der Nähe des Mordwinischen oder Mari einzuordnen” (KAUSEN 2013: 343). A szerző tájékozottsága nem kielégítő. Ami a mator vagy motor nyelvet illeti, az bizony nem a közelmúltban tűnt el, vö. „Das Matorische (Motorisch, Mator-Taigi-Karagassische) ist eine ausgestorbene Sprache, die zum samojedischen Zweig der uralischen Sprachfamilie gehört. Es wurde bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Südsibirien, im Gebiet des Sajangebirges gesprochen” (HELIMSKI 1997: 13). A mescserrel kapcsolatos közlés értékelése valamivel bonyolultabb. Az orosz történeti dokumentumokban szereplő *mescser* nevet MUNKÁCSI BERNÁT egy 1894-es cikkében elsőként hozta finnugor gyanúba, majd KNIEZSA ISTVÁN egy végülis publikálásra maga által alkalmatlannak minősített, 1951-es előadásában kívánta a *mescser* ~ *megyer* összetartozását igazolni (VÁSÁRY 2008: 38, 39). ZSIRAI idejében fel sem merült az a gondolat, hogy a *mescser* név mögött volgai finnugor nyelvű nép rejtőzhet, hiszen nevezetesen munkájának „A kihalt volgai-finnugor népek” című fejezetében (ZSIRAI 1937: 269–274, 1994: 271–276) csak a muromáról és a merjáról írt. E kérdéssel később több magyar és orosz kutató is foglalkozott. Ezek egyike az imént említett VÁSÁRY ISTVÁN, aki erre a következtetésre jutott: „A mescserekben egy volgai finnugor népet kell látnunk...” (VÁSÁRY 2008: 63), „de a volgai finnugor eredet-magyarázat egyelőre... nem átütő erejű” (VÁSÁRY 2008: 66). A kérdés finnugrisztikai és turkológiai vonatkozásainak alapos ismerete nélkül én nem foglalhatok állást.

A SALMINEN 2002-re hivatkozva állítja KAUSEN, hogy az uráli nyelvcsaládban a következő alcsoportok (Untereinheiten) vannak: finnségi, lapp, mordvin (erza és moksa), permi, szamojéd. Ez a következő szövegegyüttesbe ágyazva jelenik meg: „Nach SALMINEN und seinen finnischen Kollegen können nach dem aktuellen Stand der Uralistik nur folgende fünf Gruppen als nachgewiesene genetische Untereinheiten des Uralischen gelten... Die Einzelsprachen Mari, Ungarisch, Chanti und Mansi seien nach heutiger Beweislage keiner Untereinheit des Uralischen zuzuordnen, d. h. auch der ugrische und ob-ugrische Knoten ist nicht ausreichend belegt. In der Tat zeigen lexikostatistische Untersuchungen eine größere Nähe des Chanti zu den finno-permischen Sprachen als zum Mansi und Ungarischen; andererseits weisen phonologische Isoglossen auf eine engere Beziehung zwischen den permischen und ugrischen Sprachen hin. [Bekezdés] F a z i t: Die fast zweihundert Jahre mehr oder weniger unveränderten Grundannahmen der Klassifikation des Uralischen sind im letzten Jahrzehnt gehörig ins Wanken geraten. Ein präzises, konsensfähiges Bild der internen Gliederung des Uralischen ist ferner denn je” (KAUSEN 2013: 349).

Hát ezek bizony kemény szavak, amelyekre csak ekképpen válaszolhatok: (1) Én sajnálatos módon nem tudom, kik azok a finn uralisták, akik osztják SALMI-

NEN nézeteit. (2) A mordvinnak két nyelvként való nyilvántartása a sztalin „divide et impera!” nemzetiségi politika bűvészműtávként volt, amelynek máig elég sok ellenzője akadt, pl. „a két fő nyelvjárás, az erza és a moksa (KERESZTES 1990: 7)”, „Napjainkban az egy mordvin nyelv eszményének Oroszországon kívül (is) vannak hívei (nálunk pl. KERESZTES LÁSZLÓ és jómagam) és ellenzői..., néhány elismert szakember pedig nem kíván a kérdésben állást foglalni, noha ezzel olykor önellentmondásba keveredik” (ZAICZ 1994: 113). (3) Hasonló alapon a cseremiszt is nyilvántarthatta volna SALMINEN (és nyomában persze KAUSEN is) két nyelvet magában foglaló csoportként, mert egyesek a nyelvjárások egy részét nyelvvé minősítették (nyilván éppen olyan jogosan, mint a mordvin esetében...), pl. „Лугово-восточный марийский язык” (KOVEDJAEVA 1966a), „Марийский лугововосточный язык” (KOVEDJAEVA – NIKOLAEVA 2001) ↔ „Горномарийский язык” (KOVEDJAEVA 1966b), „Марийский горный язык” (GRAČEVA 2001). Ugyanerről egy, a cseremiszt kutatásokban kivételes eredményességgel büszkélkedhető kutató röviden csak így nyilatkozott: „két nagy cseremiszt dialektust lehet feltenni: nyugati és keleti” (BERECZKI 1990: 11). SALMINEN (1997: 90) egy korábbi munkájában szólt ugyan erről, a két cseremiszt „nyelv” feltevését skizofrén természetűnek minősítve, később (SALMINEN 2002) azonban már nyilván nem tartotta említésre méltónak (de az uráli nyelvek lehetséges „számát” illetően mégis vö. SALMINEN 1997: 83, ahol egyebek közt nyolc „ugor” nyelvről vél tudni...). (4) A magyarnak, a vogulnak és az osztjáknak az ugor csoport tagjaiként, ill. a vogulnak és az osztjáknak az obi-ugor csoport nyilvántartott tagjaiként való számontartását több írásomban igazoltam (vagy legalábbis úgy vélem, hogy igazoltam), ezekre itt nem kívánok hivatkozni. Az osztjáknak a finn-permi nyelvághoz lexikostatisztikailag való közelebbi viszonya ismereteim szerint teljesen alaptalan kijelentés, miként az is, hogy a permi és az ugor csoportot fonológiai izoglosszák kötnék össze, ti. obi-ugor-permi fonológiai izoglosszákról én egyáltalán nem tudok, magyar-permi vonatkozásban pedig az ilyen állításokat RÉDEI egyértelműen és okkal külön nyelvi fejleménynek minősítette, vö. „Eine phonologische, morphologische und syntaktische Wirkung ist nur im Falle einer intensiven Beziehung, einer Zweisprachigkeit möglich, aber auch in diesen Fällen erfolgt es nicht immer gesetzmäßig. (Im Wogulischen und im Ostjakischen gibt es z. B. einige hundert syrjänische Lehnwörter, aber im Lautsystem der beiden Sprachen läßt sich überhaupt keine permische Einwirkung nachweisen” (RÉDEI 1969: 334). SALMINENnek az osztják szókinszre való hivatkozását csak a zürjén j ö v e v é n y s z a v a k nagy számának téves interpretációja tenné értelmezhetővé, de az ősi szókinsz is ellene szól kijelentésének, az UEW-ben közös (ősi) szókinszban ugyanis 275 osztják-votják, 320 osztják-zürjén, de 547 osztják-vogul és 381 osztják-magyar megfelelés található (l. HONTI 1993: 257). (5) Éppen ezért teljesen dilettáns megnyilatkozás KAUSENÉ, aki szakirodalmi ismeretek nélkül alkot véleményt, és éppen



ezért a hiányosan tájékozódott finn kolléga vélekedését készpénznek veszi, hogy ti. az uráli nyelvek osztályozása nagyon megingott volna, és hogy a konszenzust mutató megoldás messzebb lenne, mint bármikor korábban (az én ismereteim szerint a tudományos finnugrisztika létrejötte óta lényegében teljes a konszenzus ugor ügyben)... (6) Egy nyelv önmagában is alkothat önálló csoportot, ha nincs közvetlen testvéryelve, vagyis egyebek közt a cseremiszi is képezhet önálló egységet az uráli családfán, miként az indogermán esetében pl. a görög vagy az albán is.

„9.2. Interne Gliederung” (KAUSEN 2013: 345–349). „Bereits im 15. Jh. und 16. Jh. wurde die Verwandtschaft des Ungarischen mit ugrischen Sprachen von einem Veroneser Mönchen bemerkt und von PICCOLOMINI (1405–1464) in zwei Arbeiten erwähnt” (KAUSEN 2013: 345). Csodálkozásra készíten e mondat pongyolasága, amelyben a magyar és az ugor nyelvek rokonságát említi, hiszen a magyarról és az obi-ugorról kellett volna szólnia. PICCOLOMINI-t illetően azonban nyilvánvalóan tudománytörténeti tévedésről van szó, l. HONTI 2012: 76–78.

„Seit den 1990er Jahren wurden in zahlreichen Arbeiten die traditionellen Klassifikationen des Uralischen in Frage gestellt” (KAUSEN 2013: 347). Ennek a kijelentésnek akkor lenne valami értelme, ha közölte volna az állítólagosan számtalan írás közül legalább néhánynak a bibliográfiai adatait, amelyek e nézetet indokolhatnák. „Einen radikalen Standpunkt nimmt A. MARCANTONIO 2002 ein. Sie stellt die genetische Einheit des Ugrischen, Finno-Ugrischen sowie des Uralischen insgesamt in Frage, indem sie extrem hohe, fachlich fragwürdige Anforderungen an alle lexikalischen und morphologischen Gemeinsamkeiten stellt, die in der Fachwissenschaft zur Begründung dieser Einheiten herangezogen wurden. Sie verwendet vor allem statistische Methoden, um zu »beweisen«, dass die zum Nachweis der genetischen Einheit angeführten Etymologien und morphologischen Parallelen nicht verlässlich genug sind, da sie statistisch nicht von Zufallsübereinstimmungen zu unterscheiden sind. Ihre Ergebnisse werden in der Uralistik wegen massiver methodischer Mängel zurückgewiesen (vgl. die Rezension GEORG 2002/03)” (KAUSEN 2013: 347). Igaz, hogy MARCANTONIO uralisztikai tárgyú könyvét súlyos bírálatok érték a szakma tényleges művelői részéről, de a jelek szerint KAUSEN csak a nem uralista GEORG írásáról tud, amely természetesen nem utal a mások által megfogalmazott kritikákra. MARCANTONIO meglehetősen furcsa állásfoglalásainak minőségéről alább szölok.

SALMINEN kollégám helyel-közzel nem hitelesen közvetíti az általa hivatkozott műben előadottakat. Pl. „The lexical differences between Mansi and Khanty are also notable, as KÁLMÁN (KÁLMÁN 1988: 400) has pointed out” (SALMINEN 2002: 51). A vogulról és az osztjákról szólva azonban KÁLMÁN BÉLA nem azt írta, amit kitűnő szamojedológus kollégánk tulajdonít neki, vö. „Although much

of their vocabulary is identical, surprisingly they have different words for such fundamental concepts as...” (KÁLMÁN 1988: 400).

Az igen széleskörűen tájékozott HELIMSKIJ nyomán SALMINEN a földrajzilag legkeletibb uráli nyelvek egy konvergens hangtani változását valamiféle areális-genetikai egység tagjaiban bekövetkezettként értelmezte, megfelelően arról, hogy kronológiailag nem lehet kapcsolat az ezen nyelvekben bekövetkezett változások között. Vö. „Since there is little evidence for Proto-Ugrian as a genuine genetic unit, this is a good place to resort to the concept of »areal genetic unit«, which was launched by HELIMSKIJ (HELIMSKIJ 1982) with reference to Finno-Volgaic and Finno-Permian, but which in my view suits equally well Ugrian and Ob-Ugrian, as well as Finno-Sámi and Volgaic. Areal genetic units differ crucially from strictly genetic units, that is, branches deriving from a distinct proto-language, in that they can overlap with each other. We are therefore free to recognize areal genetic units that contradict with the standard classification, for instance, Finno-Mordvin, Mari-Permian, Permian-Hungarian, Hungarian-Mansi, and Khanty-Samoyed, as well” (SALMINEN 2002: 51). HELIMSKIJ (1982: 123–125) az uráli alapnyelvi szibilánsoknak az ugorban és a szamojédban létrejött változásait areális jelenségnek tekintette, de ezek valójában teljesen függetlenek egymástól: az „ugor \*ð > (vogul és déli osztják) *t*” összekapcsolása az „uráli \*š/\*s > > szamojéd *t*” hangváltozással (HELIMSKIJ 1982: 124) kronológiailag lehetetlen, hiszen a szamojédban bekövetkezett hangváltozásnak sokkal korábbi keletűnek kell lennie, mint az ugyanezen uráli alapnyelvi szibilánsok vogul és déli osztják képviselői megszületésének (erről részletesebben l. HONTI 2014a: 219–221). Ha egy régió nyelveiben azonos vagy hasonló folyamatok játszódtak le, de egymástól távoli időszakokban, akkor bizony szó sem lehet „areális-genetikai egység”-ről, azaz valamiféle kontaktusjelenségről! SALMINEN itt kellő ugrisztikai ismeretek és a vonatkozó szakirodalom alapos tanulmányozása nélkül tett megalapozatlan kijelentést, nem először. Ez utóbbit tanúsítja, hogy szerinte (SALMINEN 1989: 16) SETÄLÄ elavultnak tekintette OTTO DONNER családfa-modelljét, noha az én értelmezésemben a kettő lényegében ugyanazt ábrázolja, ezt még a családfa fűrészselgetésével foglalkozó KAISA HÄKKINEN (1983: 67–68) is így látta; meg kell jegyeznem, hogy SALMINEN ezen írásában nem közölte azt a bibliográfiai helyet, ahol DONNER családfa-ábrája látható, és ahol SETÄLÄnek ez az állítólagos kijelentése olvasható lenne, de nyilván csak ezekről lehet szó: DONNER 1879: 157–158, SETÄLÄ 1926: 54–55.

„9.3. Die uralischen Sprachen im Überblick” (KAUSEN 2013: 349–355). „Man nimmt an, dass die Trennung des Ungarischen vom Ob-Ugrischen bereits vor fast 3000 Jahren begonnen hat, so dass Ob-Ugrisch und Ungarisch sich stark auseinander entwickelt haben und die Einheit der ugrischen Sprachen nicht leicht nachzuweisen war (heute wird sie wieder in Frage gestellt)” (KAUSEN

2013: 353). A hajdani ugor nyelvi egységet csak azok találhatják kérdésesnek, akik nem ismerik e nyelveket és a kérdéssel foglalkozó tanulmányokat, vagy nem sikerült megérteniük a bennük foglaltakat.

„9.4. Sprachliche Charakteristik” (KAUSEN 2013: 355–370). Az uráli nyelvek közös szókincsét 25 példaszóval szemlélteti, a mordvin kivételével az összes finnugor nyelvből és a jurákból idéz adatokat (KAUSEN 2013: 355–356). Anyaga állítólag az UEW-ből származik, ezt azonban okom van kétkedéssel fogadni: a ’Herz’ jelentésű votják és zürjén szó *ś*-szel írandó (természetesen így van írva az UEW-ben is), a zürjén szót (*śelem*) egyébként is hibásan közli: *selem*, továbbá az általa bemutatott alapnyelvi rekonstrukciónak sincs sok közül az UEW-ben közöltekhez, pl. *\*śiḍä(-mɜ)* (*\*śüḍä(-mɜ)*) ’Herz’ (UEW 1: 477), míg KAUSEN szerint: *\*sidām* (KAUSEN 2013: 355). Sajnálatos módon nem közli, honnét valók az általa közölt téves rekonstrukciók...

Részletesen kell szólnom KAUSEN most következő megállapításáról. Esetleg valamilyen homályos rokonságra vagy igen korai finnugor(/uráli)–germán kapcsolatra utaló elemnek véli pl. az uráli *\*kala* ’Fisch’ szót, amelyet a germán *\*hwala* szó (> angol *whale* ~ német *Wal-fisch*) átvételeként értelmez (KAUSEN 2013: 356). Elképzelni sem tudom, honnét vette ezt a fölöttebb mulatságos etimológiai ötletet, hiszen még WIIK is ellentétes irányú kölcsönzést emleget, ami nem kevésbé mulatságos: „Varsinaiseen kantagermaaniin palautuvia mahdollisia lainasanoja on ainoastaan pari mahdollista (esim. germ. *\*hwala*- < ’valas’ < esi-germ. *\*kwalo*- ← ural. *\*kala* > suom. *kala*...; KOIVULEHTO suullisesti). Ehkä tästä syystä sekä SAMMALLAHTI (1995: 147) että WIIK (1996c: 597) vähättelevät leksikaalisen substraatin merkitystä” [„A tulajdonképpeni ősgermánra visszavezethető jövevényszavak körében legfeljebb néhány említendő (pl. germán *\*hwala*- < ’Walfisch’ < ógermán *\*kwalo*- ← uráli *\*kala* > finn *kala* ’Fisch’; KOIVULEHTO szóbeli közlése).”] (KALLIO 1997: 76); továbbá: „U/SU kielestä voidaan katsoa muutamien sanan talttuneen IE kielien. Tällaisia ovat uralilaisen kantakielen ’kalaa’ tarkoittava sana *\*kālā/\*kala* (vrt. latinan *squalus* ja nykyenglannin *whale* ’valas’)... (ks. esim. PETRI KALLIO 1997: 76)” [„A jelek szerint néhány szó kerülhetett át az U/FU (alap)nyelvből az IE nyelvekbe. Ilyenek az uráli alapnyelv ’hal’ jelentésű szava *\*kālā/\*kala* (vö. latin *squalus* és mai angol *whale*)... (l. pl. PETRI KALLIO 1997: 76).”] (WIIK 2002b: 129). KOIVULEHTO ezen etimológiát azok közt tárgyalja, amelyek esetében – úgymond – (eleddig) nem sikerült pontos hangmegfeleléseket megállapítani, és ezért azok elméletileg akár az ősi indo-uráli nyelvrokonság bizonyítékai is lehetnének (KOIVULEHTO 1999: 332, 335). Ekképpen fogalmazott: „Ural. *\*kala* ’Fisch’ (UEW 1: 119) > fi. *kala* id. ~ idg. *\*k<sup>w</sup>alo*- > germ. *\*χwala*- > an. *hvalr* ’Walfisch’, vgl. apreuß. *kalis* ’Wels’ und lat. *squalus* ’ein größerer Meerfisch’. Daß ein idg. Wort für ’Walfisch’ oder vielmehr ’Wels’ mit dem ural. Wort für ’Fisch (schlechthin)’ urverwandt wäre, ist nach PAASONEN (1907: 18) semantisch nicht gut denkbar”

(KOIVULEHTO 1999: 335); ehhez vö. PAASONEN nézetét a fi. *kala* stb. és az idg. *\*(s)qalo-*, *\*(s)qəlo-*, újfeln. *wels*, lat. *squalus* 'ein größerer Meerfisch' esetleges etimológiai kapcsolatáról: „in semasiologischer Hinsicht auf sehr schwachen Füßen steht” (PAASONEN 1907: 18). Megpróbáltam kideríteni, KAUSEN mire alapozva írta e szavak esetében az „germán > finnugor” átvételt; az uráli/finnugor nyelveket az indogermánnal összevető tanulmányok közt a következőket említi: N. ANDERSON 1879, V. THOMSEN 1869, H. SWEET 1900, B. COLLINDER 1960 (KAUSEN 2010: 94). Azonban ezek egyike sem szerepel a Gesamtbibliographie című részben (KAUSEN 2010: 706–720). Én azonban ellenőriztem, vajon van-e szó ezekben a könyvekben az olyan esetleges uráli/finnugor–indogermán genetikai kapcsolatokról vagy szókölcsonzésekéről, amelyek az „angol *whale* ~ uráli *\*kala*” valamilyen egyeztetésére utalnának. Kísérletem teljesen eredménytelen maradt. Következésképpen nem sikerült kiderítenem, vajon honnét vette KAUSEN ezt a furcsa etimológiai ötletet, valószínű forrása talán valamilyen félreértés folytán WIIKnek az európai népek eredetét tárgyaló munkája lehetne (az eredeti, vagyis a finn nyelvű kötetben: WIIK 2002a: 161, ennek silány minőségű magyar fordításában: WIIK 2008: 128), de a bibliográfiában WIIKnek egyetlen munkája sem szerepel, és WIIK nem „germán > finnugor”, hanem „finnugor > germán” átvételről ír viszonylag óvatosan: „Nyelvcseré esetén gyakran meg-esik, hogy néhány szó az alsóbb rangú nyelvből a magasabb rangú nyelvbe kölcsönződik. Ilyen szavaknak tartják többen a FU nyelvek *kala* 'hal' (lásd mai angol *whale*) és *jää* 'jég' szavait, melyek a FU nyelvekből kerültek át a germán nyelvekbe” (WIIK 2008: 128). „A... (finn *kala* 'hal' ~ indoeurópai: angol *whale* 'bálna')... abszurdum, hiszen egy halász–fókavadász közösség számára nyilvánvaló, hogy a bálna nem hal!” (KERESZTES 2009: 214–215). KLUGE és PFEIFER hasonlóan nyilatkoztak: az „angol *whale* ~ német *Wal-fisch* stb.” szavaknak megfelelői lehetnek a fenti latin és óporosz adatok (KLUGE 2002: 969, 970), még vö. német *Wels*, *Weller* 'harcsa' ~ óporosz *kalis* 'Wels' (KLUGE 2002: 982–983), „*Wal* Name des größten, im Wasser lebenden Säugetiers” (PFEIFER 2010: 1533), „*Wels* Der Name des Flußfisches” (PFEIFER 2010: 1554). KLUGE szerint: „Da Fischnamen in den indogermanischen Sprachen allgemein schlecht vergleichbar sind, kann auch hier eine Entlehnung vorliegen” (KLUGE 2002: 969), bár az ötlet esetleges forrását nem említi. E szó egyébként sokkal később valóban bekerült a finnségi nyelvekbe, vö. finn *valas* 'Wal; északi/grönlandi bálna, cet', v. *kala*, karjalai v. (*kala*), észt *vaal*, *valaskala* 'ua.' és lív *falfiš* 'epmääräinen suuri kala; bizonytalan méretű nagy hal' (SSA 3: 397).

Nem segíti a tájékozódást az sem, hogy KAUSEN transzkripciója meglehetősen rejtélyes, pl. egyrészt lappN *čalbmi* (KAUSEN 2013: 355), vö. *čál'bme* 'Auge' (UEW 1: 479), másrészt *tšade* (KAUSEN 2013: 355), vö. *čādā* 'Herz' (UEW 1: 477), nála tehát ugyanannak a nyelvnek ugyanazon szókezdő affrikátája eltérő módon van jelölve a két szóban. A hagyományos finnugor transzkripció

elemeit részben IPA-jelekkel helyettesítő ABONDOLO (1998: 12) nyomán közli a rekonstruált alapnyelvi mássalhangzó-rendszert (KAUSEN 2013: 357), míg a magánhangzó-rendszerről a jelek szerint teljesen megfeledezett.

KAUSEN (2013: 361) a magyar esetében tudni vél egy *paradigmatikus* *u s a n* nem létező többes számú birtokos személyjelről („das ungarische pluralische Possessivsuffix”), ez pedig az *i* lenne, pl. *hala-i-m* ’meine Fische’, amely valójában a birtokos paradigmában használatos pluralisjel (vagyis „Pluralsuffix des Besitzes im possessiven Paradigma”), a *birtokos személyjelek* (Possessivsuffixe) valójában csak grammatikai személyre utaló elemek, pl. *hal-unk* ’unser Fisch’ ~ *hal-ai-nk* ’unsere Fische’, *kez-ünk* ’unsere Hand’ ~ *kez-ei-nk* ’unsere Hände’, még vö. *hal-am* ’mein Fisch’ ~ *hal-ai-m* ’meine Fische’, *hal-ad* ’dein Fisch’ ~ *hal-ai-d* ’deine Fische’, de az egyes számú 3. személyben a magánhangzós tövek után ehhez az *i*-hez birtokos személyragi funkció adaptálódott, pl. *hajó-im* ’meine Schiffe’, *hajó-i-d* ’deine Schiffe’ ↔ *hajó-i* ’seine Schiffe’ (~ beszélt nyelvi *hajó-ja-i* ’ua.’), *fái-m* ’meine Bäume’, *fái-d* ’deine Bäume’ ↔ *fái* ’seine Bäume’ (~ beszélt nyelvi *fái-ja-i* ’ua.’), *hal-a* ’sein Fisch’ ~ *hal-a-i* ’seine Fische’, *kez-e* ’seine Hand’ ~ *kez-e-i* ’seine Hände’ (vö. TOMPA 1961: 545, KOROMPAY 1991: 279–281).

Több magyar adat is hibásan van írva, pl. *föld-ök* ’Länder’ *föld-ek* helyett, *betű-höz* ’zum Buchstaben’ *betű-höz* helyett (KAUSEN 2013: 359); olykor a finn adatok némelyike is téves, pl. *talo-i-ssa-n* ’in meinen Häusern’ (KAUSEN 2013: 365), helyesen: *talo-i-ssa-ni*; ezek nyilván nem származhatnak megbízható forrásokból, miként a magyar *czigány*(!) (KAUSEN 2012: 577) sem!

A szerző szerint a dualis megőrződött a szamojédban, az obi-ugorban és a lappban, de a lapp esetében *csak* az ősi dualisjel megmaradásáról tud (KAUSEN 2013: 361), noha a felsorolt többi nyelvhez hasonlóan a lapp személyes névmások körében is megvannak a dualisiak (l. pl. ITKONEN 1960: 49).

MARCANTONIO 2002-es könyvére hivatkozva állítja KAUSEN: „Im Gegensatz zum Indogermanischen lässt sich für das Uralische... keine umfassende proto-uralische Morphologie *rekonstruieren*. Dies hat zu der Frage geführt, ob man die zunächst in der Indogermanistik entwickelte komparativ-historische Methode überhaupt auf die uralischen Sprachen anwenden kann” (KAUSEN 2013: 356–357). Nem értem, miből következne az, hogy az indogermán nyelvek esetében alkalmazott történeti-összehasonlító módszer alkalmatlan lenne az uráli vagy akár más nyelvek esetében. Mivel a történeti-összehasonlító nyelvudomány módszertani alapjául jórészt a romanisztika létrejötté szolgált, vajon hasonló elképzelés alapján például a romanisztika módszerei is alkalmatlanok lennének pl. a germán vagy a szláv nyelvek kutatásában?! KAUSEN bibliográfiájában szerepel a COLLINDER 1960 és a HAJDÚ 1987 irodalmi tétel, amelynek 218–247., ill. 213–260. oldalain megismerkedhetett volna az alapnyelvi morfológiával, ha egyáltalán kézbe vette volna ezeket... MARCANTONIO nézetén pedig persze egy-

általán nem csodálkozom... Noha KAUSEN tud MARCANTONIO könyvének negatív fogadtatásáról, vö. „Ihre Ergebnisse werden in der Uralistik wegen massiver methodischer Mängel zurückgewiesen (vgl. die Rezension GEORG 2002/03)” (KAUSEN 2013: 347), KAUSEN mégis hivatkozik a MARCANTONIO-műre. Vajon miért? Az uralisztikát egyáltalán nem ismerő szerzők nyilván nem képesek megítélni MARCANTONIO műveinek kvalitásait (l. pl. HONTI 2014b), és akik ezekre hivatkoznak, másokat is megtévesztenek, ha nem is szándékosan.

MARCANTONIO az indogermán történeti-összehasonlító nyelvészetről is hasonló hozzáállással nyilatkozott (MARCANTONIO 2006c), amiről JAKUBOVIČ és BICHLEIMER írt megsemmisítő bírálatot: (1) „Анжела Маркантонио скорее заинтересована не в поиске научной истины, а в привлечении широкого общественного внимания к собственной научной деятельности” (JAKUBOVIČ 2011: 228). (2) „Leider haben indes Statistiken die unangenehme Eigenschaft, dass man mit ihnen letztlich alles beweisen kann, es sei denn, man geht wirklich unvoreingenommen und systematisch an die zu untersuchende Sache heran, hat ein genügend großes Datenkorpus und überblickt sämtliche mit diesem Korpus zusammenhängenden Probleme sowie in diesem Falle auch noch bis in Details die zugehörige Wissenschaft, hier eben die Indogermanistik. Und hier weist ihre Argumentation in allen Bereichen gehörige Lücken und Unkenntnis auf” (BICHLEIMER 2012: 303). (3) „Überdies extrahiert sie aus den Angaben des LIV [= RIX 1998/2001] die Erkenntnis, dass dort mit vier Laryngalen gearbeitet werde, nämlich mit  $h_1$ ,  $h_2$ ,  $h_3$  und  $H...$ , was angesichts der Tatsache, dass an deutschsprachiger Literatur außer dem LIV nur POKORNYS IEW [= POKORNY 1959–1969] und ein Buch aus dem 19. Jh. zitiert werden, vielleicht auf mangelnde Deutschkenntnisse ebenso *schließen* lässt wie auf weitgehende Unkenntnis des aktuellen Stands der Indogermanistik im Bereich der Rekonstruktion des phonologischen Systems des Urindogermanischen” (BICHLEIMER 2012: 303). Egyébként ugyanez mondható el MARCANTONIO-nak az uralisztikáról könyvformában írott fejtegetéseiről is (MARCANTONIO 2002, 2006). (4) Ugyancsak a laringálisokról: „Man hat eher den Eindruck, als meine M. [= MARCANTONIO], diese Phoneme seien Selbstzweck der Indogermanisten. Auch hier hat man es mit einem groben, am ehesten durch zu geringe Kenntnisse zu erklärenden (und so gerade außerhalb der Indogermanistik leider weit verbreiteten) Missverständnis von Indogermanistik zu tun” (BICHLEIMER 2012: 303–304). KAUSEN erre a MARCANTONIO-műre viszont nem hivatkozik. Vajon miért nem? Tapasztalatom szerint MARCANTONIO ezen könyveit csak a vérbeli dilettánsok és a feltűnési viselkedésben szenvedők tekintik tudományos produktumnak.

Meglehetősen sok kifogásolni való van KAUSEN-nek a nyelvcsaládunkkal kapcsolatos némely *állásfoglalásaiban* és eljárásában, amelyeket meglehetősen

amatőrjellegűnek találom, de valószínűleg nem érdemes mindent szóvá tenni, legfeljebb abban reménykedhetünk, hogy egy esetleges újabb kiadás igen erősen javított verzióként fog napvilágot látni.

A KAUSEN 2014 a címben szereplő régiókban létező nyelvekről és nyelvcsaládokról szól. Természetesen nekem nem áll módomban megítélni, mennyire hitelesek ezen közlései, de amint a fentiekben az általam valamelyest is ismert témakörökről előadott KAUSEN-féle nézetekről megfogalmazott véleményemből sejthető, az ezen kötetben előadottakkal kapcsolatban is erős kétségeim lehetnek.

E kötetek olvasásakor időnként eltűnődtem, vajon az egyes nyelvcsoportokról és nyelvekről írottakat véleményezte-e szakértő, ami szükségszerűen alapvető követelmény lenne, mivel egyetlen kutató aligha nyilatkozhat hitelesen a világ összes nyelvéről. Az első kötetben (KAUSEN 2010: XVI) megemlít néhány személyt, akik egyes rész kérdések megítélésében segítségére voltak. A második kötetben STEFAN GEORG a Geleitwort szerzője (KAUSEN 2012: XVII–XVIII), aki egy uralisztikai tárgyú dilettáns könyvről írt recenziót (l. GEORG 2002–2003), de aki uralistaként teljesen ismeretlen, és ő sincs a szerző által feltüntetve uralisztikai tanácsadóként (KAUSEN 2012: XXI–XXII), miként az első kötetben sem, pedig ott is szó esik az indo-uráli kapcsolatokról. A legbőségesebb tanácsadói lista a harmadik kötetben található (KAUSEN 2014: XIX–XX), feltehetőleg az egzotikus nyelvek világában mégis bizonytalanságot érzett a szerző.

Összegzésül azt mondhatom e három nagyon drága kötetről, hogy a vásárlók a pénzükért sokkal többet érdemeltek volna. Fölöttébb sajnálatos, hogy egy igen jónevű könyv- és folyóiratkiadó ilyen megbízhatatlan könyvegyüttessel lépett a szakmai világ elé (bár sajnálatos módon korántsem egyedi jelenségről van szó). A FODOR ISTVÁN szerkesztette kötetet (1999, 2000) sokkal megbízhatóbbnak vélem, noha az általam valamelyest is ismert nyelvekről született fejezetekben foglaltakkal nem minden esetben értek maradéktalanul egyet.

### Irodalom

- ABONDOLO, DANIEL (1998), Introduction. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 1–42.
- ANDERSON, NIKOLAI (1879), *Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen*. H. Laakman, Dorpat.
- BERECZKI GÁBOR (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BICHLEIMER, HARALD (2012), Marcantonio, Angela (Hrsg.): *The Indo-European language family: questions about its status*. *Zeitschrift für celtische Philologie* 59: 300–305.
- COLLINDER, BJÖRN (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- COLLINDER, BJÖRN (1964a), *Sprachverwandtschaft und Wahrscheinlichkeit*. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia* 1. Almqvist & Wiksells, Uppsala.

- COLLINDER, BJÖRN (1964b), Indo-uralisches Sprachgut. Die Urverwandtschaft zwischen der indoeuropäischen und der uralischen (finnischugrisch-samojedischen) Sprachfamilie. Sprachverwandtschaft und Wahrscheinlichkeit. In: Collinder 1964a: 17–132.
- COLLINDER, BJÖRN (1964c), Indo-uralische Nachlese. In: Collinder 1964a: 133–140.
- COLLINDER, BJÖRN (1964d), Zur indo-uralischen Frage. In: Collinder 1964a: 141–155.
- CSEPREGI MÁRTA (2000), Újdonságok Jugriából. Nyelvtudományi Közlemények 97: 352–372.
- CSEPREGI MÁRTA (2012), Újabb obi-ugrisztikai könyvtermés. Nyelvtudományi Közlemények 108: 480–494.
- DONNER, OTTO (1879), Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Abdruck aus den Acta Societatis Scientiarum Fennicae. Tom. XI. Societas Scientiarum Fennicae, Helsingfors.
- FODOR ISTVÁN (szerk.) (1999, 2000), A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GEORG, STEFAN (2002–2003), Marcantonio, Angela: The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 26–27: 147–160.
- GRAČEVA, F. T. [ГРАЧЕВА, Ф. Т.] (2001), Марийский горный язык. In: VINOGRADOV, V. A. (szerk.) [ВИНОГРАДОВ, В. А. (ред.)], Языки Российской Федерации и соседних регионов. Энциклопедия. В трех томах. II. К–Р. Наука, Москва. 266–274.
- HAJDÚ, PÉTER (1987), Die uralischen Sprachen. In: HAJDÚ, PÉTER – DOMOKOS, PÉTER, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- HÄKKINEN, KAISA (1983), Suomen kielen vanhimmaasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Turun yliopisto, Turku.
- HELIMSKI, EUGEN (1997), Die matorische Sprache. Studia Uralo-Altaica 41. JATE, Szeged.
- HELIMSKI, E. A. [ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] (1982), Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- HONTI, LÁSZLÓ (1993), Statistisches zum Uralischen Etymologischen Wörterbuch. Linguistica Uralica 29: 241–258.
- HONTI László (2007), Angela Marcantonio: A történet nyelvészet és a magyar nyelv eredete (Angela Marcantonio válogatott tanulmányai). Finnugor Világ 12/1: 22–27.
- HONTI László (2012), Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismerveiről. Tények és vágyak. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI László (2014a), Elnöki zárszó – Nyelvtörténet szekció. In: SUDÁR BALÁZS – SZENTPÉTERI JÓZSEF – PETKES ZSOLT – LEZSÁK GABRIELLA – ZSIDAI ZSUZSANNA (szerk.), Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest. 219–222.
- HONTI László (2014b), Mark Newbrook (with Jane Curtain and Alan Libert): Strange Linguistics. LINCOM Europa, München. 2013. Nyelvtudományi Közlemények 110: 383–391.



- ITKONEN, ERKKI (1960), *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten VII. Suomalais-ugrilainen seura*, Helsinki.
- JAKUBOVIČ, I. S. [ЯКУБОВИЧ, И. С.] (2011), *The Indo-European Language Family: Questions about its Status*. Angela Marcantonio (ed.). *Journal of Indo-European Studies*, Monograph Series 55. Washington: Institute for Study of Man. *Journal of Language Relationship / Вопросы языкового родства* 6: 143–146.
- JOKI, AULIS J. (1973), *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 151.
- KALLIO, PETRI (1997), *Uralilaisten alkuperä indoerooppalaisesta näkökulmasta. Virittäjä* 101: 74–78.
- KÁLMÁN, BÉLA (1988), *The History of the Ob-Ugric Languages*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 395–412.
- KERESZTES LÁSZLÓ (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERESZTES LÁSZLÓ (2009), Kalevi Wiik: *Az európai népek eredete. Folia Uralica Debreceniensia* 16: 212–217.
- KLUGE, FRIEDRICH (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- KOIVULEHTO, JORMA (1999), *Indogermanisch – Uralisch: Lehnbeziehungen oder (auch) Urverwandtschaft? Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 237: 329–340. [Eredeti megjelenési helye: STERNEMANN, REINHARD (Hrsg.), *Bopp-Symposium 1992 der Humboldt-Universität zu Berlin. Akten der Konferenz vom 24. 3.–26. 3. 1992 aus Anlaß von Franz Bopps zweihundertjährigen Geburtstag am 14. 9. 1991. Indogermanische Bibliothek 3. Universitätsverlag, Heidelberg. 1994. 133–148.*]
- KOROMPAY KLÁRA (1991), *A névszójelezés*. In: BENKŐ LORÁND (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest*. 259–283.
- KOVEDJAEVA, E. I. [КОВАДЯЕВА, Е. И.] (1966a), *Лугово-восточный марийский язык*. In: ЛЫТКИН – МАЙТИНСКАЯ 1966: 221–240.
- KOVEDJAEVA, E. I. [КОВАДЯЕВА, Е. И.] (1966b), *Горномарийский язык*. In: ЛЫТКИН – МАЙТИНСКАЯ 1966: 241–254.
- KOVEDJAEVA, E. I. – NIKOLAEVA, I. A. [КОВАДЯЕВА, Е. И. – НИКОЛАЕВА, И. А.] (2001), *Марийский лугововосточный язык*. In: VINOGRADOV, V. A. (szerk.) [ВИНОГРАДОВ, В. А. (ред.)], *Языки Российской Федерации и соседних регионов. Энциклопедия. В трех томах. II. К–Р. Наука, Москва*. 274–283.
- KULONEN, ULLA-Maija (toim.) (2000), *Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki*. = SSA 3.
- ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. (szerk.) [ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. (ред.)], *Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР. III. Наука, Москва*.

- MARCANTONIO, ANGELA (2002), *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*. Publications of the Philological Society 35. Blackwell Publishers, Oxford UK – Boston USA.
- MARCANTONIO, ANGELA (2006a), *Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok és statisztika*. Magyar Ház, Budapest.
- MARCANTONIO, ANGELA (2006b), Evidence that most Indo-European lexical reconstructions are artefacts of the linguistic method of analysis. In: MARCANTONIO, ANGELA (ed.), *The Indo-European Language Family: Questions about its Status*. Journal of Indo-European Studies Monograph Series, No. 55. Institute for the Study of Man, Washington, DC. 1–46.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1894), *Az ugorok legrégibb történeti emlékezete*. Ethnographia 5: 160–180.
- NEWBROOK, MARK (with JANE CURTAIN and ALAN LIBERT) (2013), *Strange Linguistics*. LINCOM Europa, München.
- PAASONEN, H. (1907), *Zur Frage von der Urverwandtschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen*. Finnisch-ugrische Forschungen 7: 13–31.
- PFEIFER, WOLFGANG (2010), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Edition Kramer, Koblenz.
- POKORNY, JULIUS (1959–1969), *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Francke, Bern.
- RÉDEI, KÁROLY (1986), *Zu den indogermanisch–uralischen Sprachkontakten*. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 468. Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung. Heft 16. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RIX, HELMUT (1998, 2001), *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- SALMINEN, TAPANI (1989), *Classification of the Uralic Languages*. Castrenianum 35: 15–24.
- SALMINEN, TAPANI (1997), *Facts and myths about Uralic studies*. Sprachtypologie und Universalienforschung 50: 83–93.
- SALMINEN, TAPANI (2002), *Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies*. In: KIBRIK, A. E. (szerk.) [КИБРИК, А. Е. (ред.)], *Лингвистический беспредел. Сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой*. Издательство Московского университета, Москва. 44–55.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1995), *Language and Roots*. In: LESKINEN, HEIKKI (red.), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars I. Moderatores*, Jyväskylä. 143–153.
- SETÄLÄ, E. N. (1926), *Suomensukuisten kansojen esihistoria*. In: KANNISTO, A. – SETÄLÄ, E. N. – SIRELIUS, U. T. – WICHMANN, Y. (toim.), *Suomen suku I*. 120–189. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki. 120–189.
- SSA 3 = KULONEN 2000.

- SWEET, HENRY (1900) *Language and languages. Comparative linguistics*. The Mac-Millan Company – Dent, New York – London.
- THOMSEN, VILHELM (1869), *Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finske: en sproghistorisk undersøgelse*. Den Gyldendalske boghandel, København.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) (1961), *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet. Bevezetés, hangtan, szótan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UEW 1 = RÉDEI 1988.
- VÁNDOR ANNA (2004), Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 256–268.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2008), *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24*. Balassi Kiadó, Budapest.
- WIİK, KALEVI (1996), *Alkuperäiset ajatukseni. Virittäjä* 100: 590–598.
- WIİK, KALEVI (2002a), *Eurooppalaisten juuret*. Atena Kustannus Oy., Jyväskylä.
- WIİK, KALEVI (2002b), *Suomalaisten ja muiden pohjoiseurooppalaisten alkuperä*. In: Grünthal, Riho (toim.), *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*. Tietolipas 180. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 117–137.
- WIİK, KALEVI (2008), *Az európai népek eredete*. Nap Kiadó, Budapest.
- ZAICZ GÁBOR (1994), *Hány nyelven beszél(je)nek a mordvinok? (A mordvinság megmaradásának esélyei)*. *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 113–121.
- ZSIRAI MIKLÓS (1937/1994), *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia / Trezor Kiadó, Budapest.

HONTI LÁSZLÓ

**Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella –  
Zsidai Zsuzsanna (szerk.): Magyar őstörténet  
Tudomány és hagyományörzés**

MTA BTK MÖT Kiadványok I. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,  
Budapest. 2014. 431 o.

A Magyar Tudományos Akadémia 2012 februárjában hozta létre Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának keretei között a Magyar Őstörténeti Témacsoportot. 2013 áprilisában a témacsoport őstörténeti konferenciát szervezett – rendkívüli érdeklődés mellett. Az eseményről a sajtó részletesen beszámolt.

A konferenciáról mi is írtunk – először könnyedebb stílusban, a *Nyelv és Tudomány* honlap Rénhírek<sup>1</sup> rovatában, majd félretéve a tréfát, a *Keletkutatás* 2013. őszi számában.<sup>2</sup> Most pedig a konferencia előadásainak kötete kerül sorra.

<sup>1</sup> <http://www.nyest.hu/renhirek/ostortenet-ujratoltna>

<sup>2</sup> Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés (Budapest, 2013. április. 17–18.) *Keletkutatás*, 2013. ősz. 164–171.

Nem ugyanazt az élményt kínálja egy konferenciát meghallgatni vagy az elhangzott előadásokat nyomtatásban olvasni. A konferenciákon gyakran a helyszínen megmértetnek a gondolatok, az előadásokat a résztvevők megvitatják. Ha az előadóteremben esetleg erre nem is kerül sor, másnap a szakmai műhelyekben megkezdődik a diskurzus, és a bírálatok, kiegészítések gyakran bekerülnek az előadások nyomtatott változatába. A konferenciák tehát valójában a kötetek megjelenésével fejeződnek be. Onnantól már a konferencia utóélete zajlik – előbb-utóbb megjelennek az első ismertetések is, amelyekről szintén lehet vitatkozni, egészen a következő tudományos találkozóig...

A „Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés” című konferencia megrendezése már nagyon időszerű volt. A honfoglalás milleszténáriuma szerveződött konferenciasorozat<sup>3</sup> óta majdnem húsz év telt el.

FODOR PÁL, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának vezetője megnyitójában (7–8) elmondta, hogy a kezdeményezésére alakult Magyar Őstörténeti Témacsoport fel kívánja élénkíteni a magyar őstörténet kutatását. Ezt a tevékenységét azonban nem a tudomány bátyáinak védelmében folytatja, hanem a nyilvánosság előtt. Vagyis kommunikációs fordulatra is szükség van. A cél a tudományos eredmények „gyors és hatékony eljuttatása a szakmához és a nagyközönséghez”. Tehát az akadémia irányítani és szakszerű, tudományos véleményével befolyásolni kívánja azt a diskurzust, ami a magyar őstörténetről folyik a társadalom szinte minden rétegében.

A konferencia bevezető tudományos előadását VÁSÁRY ISTVÁN, a Magyar Őstörténeti Témacsoport vezetője tartotta (11–16). Alapvető fogalmak tömör újradefiniálására tett kísérletet: az őstörténet, nyelv, nép (ethnosz, etnikum), néppé válás (etnogenezis) és néptörténet (etnohistoria, etnikai történet) fogalmak helyét kereste a magyar őstörténet kutatásában. Kiemelte, hogy a nyelvnek folyamatos története van, az etnogenezisben és az etnohistoriában a nyelv változásai jól követhetők. Ezen történeti változások modellezésére pedig mind a mai napig a legalkalmasabb a családfaelmélet. A nép, az ethnosz és az etnikum terminusokat vizsgálva felsorolta azokat a kritériumokat, melyek alapján az egyes embercsoportok egymástól elválaszthatók. Ezek közül elsőként a mi-tudatot említette. A közösségválasztás mindenkinek egyéni joga, tehát a magyarság vállalása is személyes döntés, abba idegenek nem szólhatnak bele (ezért magyar Petőfi Sándor, valamint Hunyadi János és fia, Mátyás).

Az orientalisztika hazánkban mindig is magyar szempontú volt, a nemzeti tudományok körébe sorolták. VÁSÁRY amellet érvelt, hogy az orientalisztikát a magyar őstörténet érintettségétől függetlenül is művelnie kell a magyar tudo-

<sup>3</sup> L. a következő köteteket: Honfoglalás és régészet. Budapest. 1994; A honfoglaláskor írott forrásai. Budapest. 1996; Honfoglalás és nyelvészet. Budapest. 1997; Honfoglalás és néprajz. Budapest. 1997.

mánynak. Ettől a gondolattól jutott el odáig, hogy kimondja, semmiféle politikai elfogultságnak nincs helye a magyar őstörténet kutatásában.

A konferencia folyamán a régészet, az embertan és a genetika kérdéseivel foglalkozó szekció munkáját kísérte a legnagyobb figyelem, telt ház volt az előadóteremben. TÜRK ATTILA tartotta az első előadást. Címe: „A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban” (19–29). Az előadó a Kárpátok keleti lejtőitől az Urálig terjedő terület magyar vonatkozású régészeti leleteinek legjobb ismerője. Az elmúlt évtizedben bejárta az oroszországi múzeumokat a magyarság nyomait kutatva. Megállapítása szerint „a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei...”

Természetesen ebből a körből ismertünk leleteket már korábban is, de a honfoglalást megelőző vándorlás tudományos rekonstrukciója főleg történeti és nyelvészeti adatokra épül, a régészet csak kevésbé alakított rajta.

Az elmúlt másfél évtized régészeti szenzációjának is nevezhető, hogy az 1980-as évek óta ismert Ingul folyó melléki háromsíros kis lelőhely körzetéből újabb magyar jellegű leletek kerültek elő, s ezzel körvonalazódott az említett lelőhelyről elnevezett Szubbotyici-lelethorizont<sup>4</sup>. A horizont lelőhelyei a Dnyeper középső folyásának körzetében helyezkednek el. A radiokarbon-módszerrel végzett vizsgálatok a 9. század közepére datálják ezt a leletegyüttest. Összevetve a történeti forrásokkal, azt feltételezhetjük, hogy ezen a területen az etelközi magyarság régészeti emlékei bukkantak felszínre.

Etelköz lehetővé vált lokalizálásával egy időben meggyengült az a feltételezés, hogy a Don és a Donyec folyók mellékén, a szaltovói régészeti kultúra<sup>5</sup> területén magyar népesség tartózkodott volna. Ez a feltételezés a szaltovói kultúra tüzetesebb régészeti feltárása, valamint a magyar kapcsolatokkal rendelkező dél-uráli lelőhelyek késői datálása nyomán gyengült meg.

Az ukrainai magyar jellegű leletanyag (Szubbotyici-horizont) nem a Kazár Kaganátus területének leletanyagával mutat szorosabb kapcsolatot, hanem a Volga–Dél-Urál vidék 8–10. századi leleteivel.

A Volga-Urál régióban az utóbbi időkben Cseljabinszk környékéről, az Urál keleti lejtőiről kerültek elő magyar vonatkozású leletek. Az új adatok alapján

<sup>4</sup> Szubbotyici Ukrajnában található, ukrán neve Szubotca.

<sup>5</sup> A kultúra két névadó lelőhelye Ukrajnában található. A kultúra neve ukránul Салтівсько-маяцька культура, illetve Салтівська культура. Az akadémiai szabályzat szerint helyes magyar fordításuk: Szaltiv–majaki kultúra, Szaltivi kultúra. Nem valószínű, hogy ezek az elnevezések elterjednének, mivel a régi elnevezések (Szaltovo–majaki kultúra, Szaltovo–majackaja kultúra, Szaltovói kultúra) már elfogadottá váltak a régészeti szakirodalomban. A félreértések elkerülése végett használjuk mi is inkább a Szaltovói kultúra terminust.

Türk Attila azt feltételezi, hogy a magyarság legkorábban a 9. század elején indulhatott nyugat felé Magna Hungaria területéről. A vázolt koncepció további régészeti megerősítésre vár.

A magyar honfoglalás másik alapvető kérdése a Kárpát-medence etnikai és politikai helyzete a 895 előtti évtizedekben. SZŐKE BÉLA MIKLÓS ez irányú kutatásait A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás című írásában foglalta össze (31–42).

Először a történeti körülményekről olvashatunk: A 8. század végén az avarok belső berendezkedése bomlásnak indult: a kagán és a jugurru vezetője alatt egymással rivalizáló hatalmi központok alakultak ki. 791-ben ugyan Nagy Károly, Karoling uralkodó is hadjáratot vezetett az avarok ellen, de sok dolga nem volt – az avar hatalom szétesett, a kagánt és a jugurrust lázadó emberei megölték. A 9. század folyamán megindult az egykori avar területek beolvasztása a Karoling Birodalomba.

A régészeti leletek ismertetése területenként halad: előbb a Dunántúl, kiemelve a zalavári központ, utána pedig a Dunától keletre lévő területek kerülnek sorra. A régészeti leletanyag információi kiegészítik az írott forrásokból szerezhető ismereteket. Hiába látjuk a fennmaradt szövegek alapján a kereszténység és egy keresztény állam gyors térhódítását a Kárpát-medencében, a régészeti leletek alapján ez a folyamat évtizedekig elhúzódott. A térítés nyomai csak a 9. század 30-as, 40-es éveitől mutatkoznak a Dunántúlon.

Zalavár mint Priwina és Chezil (Kocel) grófságának székhelye az utóbbi évek ásatásainak következtében rendkívül felértékelődött. A leletek azt tanúsítják, hogy az 50 méter hosszú, háromhajós Hadrianus-zarándoktemplom építésében a legjobb mesterek vettek részt. A templomot színes és festett üvegekből készült ólomkeretes üveglablakok díszítették. Helyben készültek a kőfaragványok és a Karoling Birodalomban páratlan méretű harang is. A latin és glagolita betűs, valamint rovásjeleket tartalmazó különböző felirattöredékek jelzik a mosaburgi/zalavári központ rangját és kulturális sokszínűségét. A 9. század végén Zalavár egész Pannónia központja lett. Ekkor épült Arnulf király palotája is. 896-ban Arnulf Braszlavot bízta meg Mosaburg védelmével. Új körítőfal is épült – a magyarok ellen. SZŐKE BÉLA MIKLÓS szerint ez volt Braszlav vára (Brezalaus-purc), és 907-ben nem a mai Pozsony falainál, hanem itt szenvedett vereséget a keleti frank sereg, s került ezáltal az egész Kárpát-medence magyar fennhatóság alá.

A Dunától keletre lévő területekre a Karolingok fennhatósága nem terjedt ki. SZŐKE BÉLA a történeti források alapján azt próbálja bizonyítani, hogy az avarok politikai összeomlása után a 9. század második felétől ez a terület már a magyarok ellenőrzése alatt állt. Véleménye szerint a 895-ös dátum nem a honfoglalást, hanem annak csupán befejező eseményét jelzi. A régészet terén ezt a feltételezést az bizonyíthatná, hogy a szarmatáknál és az avaroknál is hiányzik az

„első (honfoglaló) nemzedék” emlékanyaga. Ennek fényében meg kell vizsgálni, hogy a magyarok esetében miért nem számol a kutatás egy ilyen emlék nélküli „első nemzedék” létezésével. (Egy megjegyzés: tudomásunk szerint már vannak C14-es módszerrel a 895 előtti évekre datált magyar leletek Szeged környékéről.)

A magyar őstörténeti előadások első sorozatát SZENTPÉTERI JÓZSEF zárta. A konferenciakötetben publikált írásának címe: „Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez” (43–53). SZENTPÉTERI megközelítése régészeti alapú volt, és egyetlen kérdés állt a középpontjában: megérte-e az avar népesség a magyar honfoglalást.

A 7–11. század közötti időszak kb. 3 ezer lelőhelye közül csak 7 (0,23%) rendelkezik olyan késő avar kori leletanyaggal, amely alapján feltételezhető, hogy az adott népesség megérte a magyar honfoglalást. SZENTPÉTERI szerint a jelenlegi módszerekkel nem igazolható az avar népesség és a betelepült magyarság egymásba olvadása. A régészeti nyomok hiányából arra következtet, hogy a későavar népesség talán a betelepülők alsó rétegébe olvadhatott bele. A melléklet nélkül eltemetett szegény avarokból tehát melléklet nélkül eltemetett szegény magyarok lettek. Az avar köznép vezetői talán betagozódhattak a honfoglalók középrétegébe, de ennek sem látjuk régészeti nyomait. Kérdés, átvették-e a magyar középréteg viseletét, és ezzel együtt kivetkőztek-e avarságukból is. Ha ez történt, akkor a régészeti módszerek megint csak elégtelenek a megtalálásukra.

A tanulmánykötet olvasása során most érkezünk el az első szakasz értékeléséhez. A könyv érdekessége, hogy tartalmazza az egyes szekciókat lezáró elnöki összefoglalók szerkesztett, kiegészített változatát is. Az előadások első ciklusában FODOR István ült az elnöki székben. A kötetben publikált írásában („Elnöki zárszó – megjegyzések a szekció első három előadásához,” 55–61) szinte kizárólag TÜRK ATTILA mondanivalójának cáfolatával foglalkozik.

Elsőként azt kifogásolta, hogy miért kell a jól bevált „magyar őstörténet” helyett a „korai magyar történet” terminus használatát erőltetni. Bírálatát VÁSÁRY ISTVÁNNAK is címezte. Ezután azt igyekezett cáfolni, hogy a magyar őstörténet régészeti kutatása 1990–2005 között marginális helyzetben lett volna. Véleménye szerint a helyzet rosszabb, mert „jobbára egyéni kedvtelés volt ez mindig”. A továbbiakban viszont már azt kéri számon TÜRK ATTILÁTÓL, miért negligálja az elért kutatási eredményeket. Miért állítja újdonságként hogy „a 10. századi magyar emlékanyagnak minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei”, hiszen ezt már régész elődeink is tudták. Bírálata megint nem csak TÜRK ATTILÁNAK szól. Valójában az ebben a kötetben nem publikáló BÁLINT CSANÁDOT bírálja, amikor a „vegyes érvelést” védi és elítéli a „keletpreferens” és „bizáncpreferens” terminusok használatát. Ezután FODOR ISTVÁN a radiokarbon-kelezés megbízhatóságában kételkedik. A Dnyeper és mellékfolyói környékén körvonalazódni látszó magyar leletegyüttes (Szubbotyici-horizont) a

radiokarbon elemzések szerint a 9. század közepére datálható, ugyanakkor névadó lelőhelyét (Szubbotyici) a publikálók (BOKIJ és PLETNĚVA) egy edénytípus alapján a 10. századra keltezték. FODOR ISTVÁN ez utóbbi véleményt fogadja el. Egyúttal TÜRK ATTILÁval szemben azt is megerősíti, hogy a szaltovói kultúra területén keresendő a magyarság Levédia néven említett szállásterülete. Ezekből az is következik, hogy FODOR ISTVÁN nem fogadja el a TÜRK ATTILA által képviselt véleményt a magyarság vándorlásáról. Továbbra is úgy gondolja, hogy a magyarok nem 850 körül, hanem egy évszázaddal korábban indultak el Magna Hungariából, s vándorlási útvonaluk is délebben húzódott, mint ahogy azt TÜRK ATTILA feltételezi.

A TÜRK ATTILA nézeteit részletesen bíráló szöveg után rövidebb értékelés olvasható a másik két előadásról. FODOR ISTVÁN elutasítja SZŐKE BÉLA MIKLÓS koncepcióját a 895 előtti Kárpát-medencei magyar jelenlétről, a tiszafüredi avar és magyar lelőhelyek egymáshoz való viszonyából pedig azt a következtetést vonja le, hogy ott az avarok „legalábbis nagyobb számban” nem érték meg a magyar honfoglalást.

Ezután a kötet legterjedelmesebb írása következik. Címe: „A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. Módszertani áttekintés” (63–135). Szerzője: RÉVÉSZ LÁSZLÓ.

Ez a dolgozat egy készülő monográfia egyik fejezete. Témája ugyanaz, mint a konferencián elhangzott előadása, részletesebben kifejtve. Jelentőségének megfelelően mi is részletesebben foglalkozunk vele.

A tanulmány bevezetőjében a szerző kijelöli azokat a módszertani határokat, amelyeken belül mozogni kíván. Felhívja a figyelmet a történeti források hitelességének és értelmezésének kérdéseire, majd a történelmi és régészeti adatok együttes felhasználásának problémáira, az úgynevezett vegyes érvelés veszélyeire. E téren tehát BÁLINT CSANÁD nézeteit követi, idézi is a Századokban 2006-ban megjelent tanulmányát. A népvándorlás kor kutatóinak középkorú és ifjabb nemzedékeire BÁLINT CSANÁD fenti nézetei rendkívüli hatást gyakoroltak. Igen sok szerző tartja szükségesnek, hogy műveiben elítélje a kettős érvelést. Mindamellelt elég lenne egy tanulmányban egyszer kitérni erre a kérdésre.

A honfoglalók tárgyi leletanyagának áttekintése során RÉVÉSZ LÁSZLÓ jelentős terjedelemben foglalkozik a tárgyak datálásának problémakörével („A tárgyak keltezése”, 65–78). Nagyon fontosnak tartja az egyes tárgytípusok tipokronológiai elemzését. A különböző tárgytípusok minden példányának összegyűjtése, egymással történő összehasonlítása, a kísérő leletek és a lelőköörülmények elemzése RÉVÉSZ szerint a régészeti leletek elemzésének az alapja.

A szerző nem tér ki a tipokronológiai módszer gyengeségeinek tárgyalására. A recenzens szerint célszerű lenne egy szakmai vita során tisztázni, vajon a tipokronológia alkalmas-e az egyszeri, megismételhetetlen történelmi jelenség és a tendenciaszerű, gyakran előforduló jelenségek megkülönböztetésére. Az bizo-



nyosnak tekinthető, hogy a tipokronológia annál pontosabb, minél több az elemzésbe bevont lelet.

A következőkben RÉVÉSZ az érmékkel történő kelteezést tárgyalja. A kívülálló azt gondolhatná, annál jobb nincs is, mint ha a régész érmét is talál, és a feltárt leletegyüttest az érme alapján keltezi. Azonban ez sem ilyen egyszerű. Örök téma marad, hogy egy érme verése és földbe kerülése között hány év telik, telhet el. A vélemények a 2–3 évtized és a másfél évszázad között váltakoznak.

Rátérve a leletek természettudományos módszerekkel történő keltezésére, RÉVÉSZ a radiokarbon (C14-es) vizsgálatok eredményeivel foglalkozik a legtöbbet. Két tényezőre hívja fel a figyelmet: az egyik, hogy ez a módszer a honfoglalást követő időkben tendenciaszerűen fiatalít, tehát későbbi kelteezést kínál, mint a leletek hagyományos szempontok szerinti értékelése, a másik pedig, hogy a radiokarbon vizsgálat nem megbízható, a különböző laboratóriumok olykor egymástól nagyon eltérő eredményekre jutnak.

A tanulmány 3. fejezete a sírokkal foglalkozik. A népvándorlaskori sírok és temetők értékelésében Magyarországon a néprajzi szempontok uralkodtak. PÓSTA BÉLA és MÓRA FERENC nyomán LÁSZLÓ GYULA tette ezt az irányzatot uralkodóvá. Ugyancsak az ő nyomán törekedtek arra a régészek, hogy a síregyüttesek alapján az eltemetett emberek társadalmi helyzetére próbáljanak következtetni. E nézetek bírálatára RÉVÉSZ azokat a szerzőket idézi, akik hangsúlyozzák az eltemetett fegyverek és egyéb díszesen megmunkált tárgyak státuszszimbólum jellegét (MAROSI ERNŐ, BOLLÓK ÁDÁM).

Ebben a fejezetben tárgyalja RÉVÉSZ LÁSZLÓ az etnikum meghatározásának problémakörét: a honfoglalók és a Kárpát-medencei őslakosság viszonyát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy „régészeti leletek alapján egyénekre lebontva az etnikai elkülönítés csaknem lehetetlen”.

A 4. fejezet a temetőkkel foglalkozik. Megközelítése itt is tudománytörténeti-kritikus. Véleménye szerint elhibázott koncepció a temetők felosztása társadalmi rétegek (köznép, vezetők) szerint. Iránymutatónak KOVÁCS LÁSZLÓ kutatásait tekinti (szállási temetők és a 9–12. századi falusi temetők különböző típusai).

TAKÁCS MIKLÓS tanulmánya a településrégészet mostanában megerősödő és önálló irányzatát ismerteti („A honfoglalás kor és a településrégészet”, 137–149). A településeket kutató régész nemcsak az egykori lakóhelyek feltárásával foglalkozik – ilyen kutatások már régebben is történtek –, hanem a földrajzi környezet elemzésével és a települést létrehozó népesség életmódjával, közösségének nagyságával és belső struktúrájával is. Az eddigi eredmények még nem rajzolnak ki általános képet az adott korszak települési szerkezetéről, a népesség és a települések rendszerének kapcsolatáról.

Megállapítható, hogy a temetőkhöz hasonlóan a települések sem mutatnak etnikai jellegzetességeket. A települések leggyakoribb leletei a kerámiatöredékek. Az eddigi kutatások csak 2–3 edénytípus esetében igazolták, hogy a honfoglaló

magyarság hozta a Kárpát-medencébe. A honfoglalók ugyanúgy félig földbe-ásott veremházakban laktak és letelepült életmódot folytattak, mint a Kárpát-medencében már korábban megtelepült népek (szlávok, avarok).

A konferencia előadásait tartalmazó kötetben ezután az antropológiai tanulmányok következnek. FÓTHI ERZSÉBET a Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásait foglalta össze (151–168). Tanulmányának első részében az avar kor előtti népesség utódainak emlékét kereste az avarok, a honfoglaló magyarok és a 10. század végén létrejövő magyar állam temetőinek antropológiai anyagában. Ezután azt kísérelte meg antropológiai elemzések segítségével eldönteni, vajon a korai és késői avarok egy népességhez tartoztak-e. A kérdést úgy kívánta eldönteni, hogy a korai időszakban lemezes és préselt övgarnitúrákkal temetkező avarok koponyáit összehasonlította a kései korban alakos és növényi mintás öntött övdíszekkel eltemetettek koponyáival. Megállapította, hogy az avar korban kis létszámú mongolid népesség mellett főleg europidok érkeztek a Kárpát-medencébe. Az europid népesség egyik csoportja lényegében ugyanarról a területről érkezhetett a Kárpát-medencébe, mint „a Karossal, a Duna–Tisza közti honfoglalókkal jellemzett népesség”. FÓTHI a honfoglalók származási helyére vonatkozó vizsgálatokat is végzett. A rendkívül heterogén, sokfelől összeverbuválódott magyarság egyik szála visszavezethető a Volga–Káma vidékéig, de ez csak az egyik szál, vannak az ukrán sztyeppe és Közép-Ázsia felé mutató szálak is. Az említett Karos–Eperjesszög temetőjében nyugvó honfoglaló népesség éppenséggel belső-ázsiai eredetű, szaka és türk analógiákkal rendelkezik. A tanulmány végére illesztett összefoglalás szerint az antropológiai adatokból nem következik, hogy a magyarság egyetlen őshazából indult útnak, s vándorlása során kisebb néptörödékeket olvasztott magába. A magyarság az Árpád-korban alakult ki, meghatározó elemei az avar kor előtti Kárpát-medencei népesség, az avarok és a honfoglalók. Ez utóbbi két csoport eredete igen összetett, de nem független egymástól.

FÓTHI ERZSÉBET alaposan föladta a leckét a történészeknek és a nyelvészeknek: ez a sokfelől származó magyarság vajon mikor és hol kezdett el magyarul beszélni?

A következő tanulmány, RASKÓ ISTVÁNÉ, alig több mint két oldal. Címe: „Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai” (169–171). A szerző a magyar történeti genetikai kutatások kezdeményezője, hazánkban az első történeti genetikai laboratórium megalapítója. Az archeogenetika lehetőségeinek rövid ismertetése után RASKÓ összegzi a honfoglalás kori csontanyag genetikai vizsgálatának eddigi eredményeit. Az anyai ősök a mitokondriális DNS elemzésével kutathatók. Az eddigi eredmények szerint a szegényesebben, kevesebb melléklettel eltemetett honfoglaló asszonyok az európai népek rokonsági körébe tartoztak, a gazdagabbak viszont ázsiai eredetűek voltak. Az apai ági ősök az Y-kromoszóma DNS-éből vizsgálhatók. Az elvégzett vizsgálatok szerint a honfog-

láló férfiak egy része a mai uráli népek felé mutat kötődést. RASKÓ csapata a tejemésztés képességének genetikai alapjait is vizsgálta. Eredményük szerint a honfoglalók lényegében ugyanolyan arányban voltak képtelenek a szarvasmarha tejének fogyasztására, mint a ma élő uráli népek (honfoglalók: 80% fölött, uráliak: 70%). Itt a szerző pontatlanul fogalmaz, ugyanis korábban a finnekről azt írta, hogy 81,5%-ban képesek megemészteni a tehéntejet. A továbbiakban azonban kiderül, hogy a tejemésztésre vonatkozó adatok véleménye szerint a magyarság ázsiai eredetét bizonyítják, tehát uráliakon csak az Ázsiában élő finnugorokat és szamojédokat érti.

A harmadik antropológiai és egyben a második archeogenetikai tanulmány CSÖSZ ARANKA és MENDE BALÁZS GUSZTÁV műve („Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről”, 173–177). A két szerző részletesebben ismerteti azokat az eredményeket, amelyeket RASKÓ csak nagy vonalakban foglalt össze.

A nemzetközi archeogenetikai kutatások legnagyobb hibája, hogy a vizsgálatokhoz felhasznált minták vétele ötletszerű, és figyelmen kívül hagyja a történeti szempontokat. Magyarországon a régészettel együttműködve, a kutatók közösen megfogalmazott kérdésekre keresik a válaszokat. A honfoglalók 10. századi kis sírszámú temetőiben keresték a családi kapcsolatok bizonyítékait. Ennek érdekében teljesen feltárt temetők genetikai elemzését végezték el. Az eredmények rendkívül meglepőek, és nehezen illeszthetők bele a történészek és régészek által megalapozott tudásunkba. A vizsgált temetők többségében nem volt két olyan személy, akinek közös lett volna az anyja, és az anyai ágú leszármazásra (anyagyermek, nagymama–unoka) sem találtak példát. Erre a jelenségre két magyarázat kínálkozik: a temetőket létrehozó közösségek nem családi alapon szerveződtek, vagy ezeket a kicsiny temetőket valamilyen nagy közösség használta, de igen rövid ideig. A temetők rövid ideig történő használatából arra lehet következtetni, hogy a népesség vándorló életmódot folytatott.

A kutatók két avar és honfoglaló magyar minta esetében nagyon erős hasonlóságot találtak. Itt is két magyarázat kínálkozik: sikerült konkrét bizonyítékot találni a Kárpát-medencei avar–magyar kontinuitásra, vagy pedig a vizsgált avar és magyar nők ugyanabból a földrajzi környezetből, esetleg ugyanabból a népességből származva, de más-más időben érkeztek a Kárpát-medencébe.

A konferencia első napjának délutánján elhangzott régészeti és antropológiai előadások után KOVÁCS LÁSZLÓ elnöki zárszava következett. Ez a kötetben a 179–189. oldalakon olvasható. Szervesen illeszkedik a tanulmányok sorába, egyik-másiknál hosszabb is. Írásában KOVÁCS röviden ismerteti korábban már publikált elgondolását a 9–12. századi temetkezések kategorizálásáról. Az általa felállított hét típusból a negyedikbe az úgynevezett szállási temetőket sorolta. Ennek a csoportnak az elkülönítése nem független az archeogenetika fentebb vázolt eredményeitől. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században

vándorló életmódot folytattak, és csak a 10–11. század fordulóján telepedtek le. A honfoglaló magyarság nemcsak vándorló közösségekből állt, hanem voltak állandó falvakban élő csoportjai is, akik a KOVÁCS által falusinak nevezett temetőket nyitották elhunyt tagjaiknak.

Temetőtípusainak bemutatása mellett KOVÁCS részletesen foglalkozott a konferencián elhangzott és itt, a kötetben is publikált előadások értékelésével. Kiemelendőnek tartom, hogy FÓTHI ERZSÉBET munkájával kapcsolatban fenntartásokat fogalmazott meg. Úgy vélte, nem volt helyes az avar leletanyagtól elkülönítve elemezni az „öves férfiak” csoportját, és e csoport keleti gyökereit kutatni. Véleménye szerint ennél fontosabb az avar és a magyar köznép kapcsolatának vizsgálata.

A kötet következő fejezete öt nyelvtörténeti tanulmányt tartalmaz. Az elsőt BAKRÓ-NAGY MARIANNE írta, címe: „Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa” (193–198). A tanulmány összefoglalja az alapvető tudnivalókat az ugor nyelvekről, a történeti nyelvészet módszereiről és az ugor nyelvek összetartozásának bizonyítékairól. Az írás a nyelvi kapcsolatok típusainak, kutathatóságuk módszereinek rövid áttekintésével zárul. A szerző kiemeli, hogy a nyelvi kontaktusok rétegeinek szétválasztása, értelmezése az a pont, ahol a nyelvészet együtt tud működni a régészettel. Ehhez hozzátehetjük, hogy a magyar őstörténet a magyar nyelvet beszélő, magát magyarnak valló közösség életének korai korszakát takarja. Ebből következően a magyar őstörténet nem a finnugor nyelvek, hanem a magyar nyelvtörténet kutatói számára kínál feladatokat.

AGYAGÁSI KLÁRA a magyar–török nyelvi kapcsolatokat foglalta össze tanulmányában (199–204). A szerző először a magyar–török nyelvi kapcsolatok helyét és idejét próbálja meghatározni. Véleménye szerint a 7. század második felében a Don és a Kubán folyók közötti térségben kerültek kapcsolatba magyarok és törökök. Ez a RÓNA-TAS ANDRÁS által kidolgozott magyar őstörténeti koncepció alaptétele. A tanulmányhoz csatolt térkép is ezt a történeti modellt ábrázolja (199). Itt jegyezzük meg, hogy a RÓNA-TAS ANDRÁS által feltételezett „Don–kubáni” őshaza területéről nem ismertek a honfoglalás előtti magyarsághoz köthető régészeti leletek. Alánokkal kapcsolatba hozható leletek viszont máshol is előkerültek (pl. a szaltovói kultúra északi csoportja). A paleobotanikai adatok sem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a magyar–török–alán „nyelvi háromszög” csak a Don és a Kubany folyók közelében alakulhatott ki.

A továbbiakban AGYAGÁSI a magyar–török nyelvi kapcsolatok kutatástörténetét foglalja össze, majd ismerteti RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD „West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian” című művét. A Nyelvtudományi Közlemények olvasói már ismerik AGYAGÁSI KLÁRÁNAK erről a könyvről írt rendkívül alapos recenzióját (Nyelvtudományi Közlemények 108: 443–461).

ZOLTÁN ANDRÁS a magyar–szláv nyelvi kapcsolatokról publikált tanulmányt (205–210). A magyarság Kárpát-medencébe történt betelepülése idején a szláv

nyelvek még nem váltak szét egymástól, a kései ősszláv korszak a 11. századig tartott. Legkorábbi szláv jövevényszavaink nem tájnyelvek, a magyar nyelvterület egészén ismertek, és nem rendelkeznek olyan egyedi jelekkel, melyek valamely már önállósult szláv nyelvre utalnának. Mindebből az következik, hogy a Kárpát-medencébe betelepülő magyarság egy ősszláv nyelvű népeséggel került kapcsolatba. ZOLTÁN tanulmánya tehát azt üzeni a társtudományok kutatóinak, hogy nyelvi alapon bizonyosak lehetünk a honfoglalást követő szláv–magyar együttélésben. A szerző EVGENIJ HELIMSKIJ-jel szemben nem egy, hanem két nyelvjárásból származtatja a magyarba került korai szláv jövevényszavakat. Az egyik a HELIMSKIJ által egyetlen átadó nyelvként elképzelt pannóniai szláv. Ezt a nyelvjárást ZOLTÁN a Dunántúlra lokalizálja. A honfoglalás körüli időkben a magyar nyelvre egy bolgárszláv nyelvjárás is hatást gyakorolhatott. A helynevek alapján a magyar–bolgárszláv nyelvi kontaktus színtere a Budai-hegységtől a Bükkig terjedt, de vannak nyomai a gömör–borsodi tájakon is. A bolgárszláv nyelvjárásokban tovább élt a nazális mássalhangzó, mint egyéb szláv dialektusokban. Ennek alapján ZOLTÁN azt feltételezi, hogy még a 11–13. században is kerülhettek nazálist tartalmazó szláv jövevényszavak a magyarba.

A kötet utolsó nyelvészeti tanulmánya, HOFFMANN ISTVÁNÉ, a helynevekkel foglalkozik: „A helynevek mint az őstörténet forrásai” (211–218). A szerző az onomasztikát olyan interdiszciplináris tudományágként határozza meg, amely történeti problémákat kutat a nyelvtörténet módszereivel. A magyar őstörténet kutatásában Melich József volt az első, aki a helynevek etimológiái alapján próbálta a honfoglalás korának történetét fölvázolni. MELICH után a következő kiemelkedő kutatóként KNIEZSA ISTVÁNT említi HOFFMANN. KNIEZSA nyelvi jellegzetességeik miatt bizonyos helyneveket önmagukban is datáló erejűnek tekintett. Ezekre támaszkodva írta meg híressé vált tanulmányát Magyarország 11. századi népességéről (Szent István-émlékkönyv, 1938). Negyven évvel később KRISTÓ GYULA okleveles adatokkal bizonyította, hogy egyes helynévtípusok jóval tovább voltak használatban, mint ahogy azt KNIEZSA feltételezte. KRISTÓ ekkor még a helynév-tipológiát nem vetette el teljesen, egy húsz évvel később írt munkájában azonban igen. HOFFMANN utal arra, de részletesebben nem fejti ki, hogy KRISTÓ egyes megállapításai nyilvánvalóan tévesek. Ezután tér át a történeti névkutatás jelen helyzetének tárgyalására. A tanulmányban felsorolt újabb kutatási eredmények egy része HOFFMANN nevéhez fűződik. Egyetértek azzal a véleményével, hogy nem kellően megalapozott elképzelés egyes helynévtípusok névadóit nem az elnevezett helyen, hanem annak környezetében keresni. A recenziens szerint a HOFFMANN által bírált általánosan elterjedt elképzelés vitte zsákutcába a magyar törzsek Kárpát-medencei lokalizálásának eddigi törekvéseit. Nagyon erőltetettnek tartom bármelyik honfoglaló törzs helyét ott keresni, ahol egyetlen helynév sem utal arra a törzsre.

HOFFMANN másik figyelemre méltó és itt is említett megállapítása, hogy a Tihanyi alapítólevél majdnem száz helyneve közül csak kettő nem magyar eredetű.

A konferencia nyelvtörténeti szekciójának előadásait HONTI LÁSZLÓ összefoglalója zárta (219–222). A szekcióelnök összefoglalásának nagyobbik részében BAKRÓ-NAGY MARIANNE egyik állítását pontosította. Véleménye szerint az előadó félremagyarázta forrásait. Ezt bizonyítandó hosszasan idézte EVGENIJ HELIMSKIJ és a BAKRÓ-NAGY által is idézett TAPANI SALMINEN megállapításait egy feltételezett közös ugor–szamojéd hangváltozásról. Véleménye szerint az idegennyelvi hatások keresése előtt alaposan föl kell tárnai a vizsgált nyelvek sajátosságait és belső fejlődését. A továbbiakban ZOLTÁN és HOFFMANN előadásából ugyanazokat az újdonságokat emelte ki, melyeket fentebb én is említettem.

A kötet művelődéstörténeti fejezete VOIGT VILMOS tanulmányával kezdődik, melynek címe: „A magyar ősköltészet” (225–229). Az ősköltészet nehezen meghatározható fogalom. Az egymás mellett élő véleményekről a szerző nem foglal állást, de hiányolja a tisztázó szakmai vitát. Ezután az ősköltészet műfajainak rendszerezésére a hierarchikus szemléletet ajánlja. VOIGT konkrét példán is bemutatja, milyen műfaji összekapcsolódások lehetségesek térben és időben. A történeti-összehasonlító módszer lehetőségeit és korlátait az ERDÉLYI ZSUZSANNA gyűjtötte imádság „Hegyet hágék, lőtöt lépék” és „Kő káplonicskát láték, Bellől aranyas Küel irgalmas” sorainak műfaji és kultúraközi kapcsolatainak keresztül mutatja be.

Tanulmánya végén VOIGT a „keleti” (uráli és altaji) párhuzamok olykor pre-koncepcióktól terhelt keresése mellett ajánlja az egyéb kapcsolatok kutatását is. Ez a törekvés ahhoz a honfoglaláskor régészetében kibontakozott irányzathoz hasonlítható, amely nem az egyes tárgyak eszmei tartalmának (funkciójának, díszítő motívumainak) keleti eredetét kutatja, hanem készítésének helyét.

„A magyar ősvalláskutatás (új) útjai című tanulmány” (231–238) VARGYAS LAJOS 1978-as művétől kezdve tekinti át az elmúlt félévszázad eredményeit. Szerzője, HOPPÁL MIHÁLY kiemeli a magyar hősepika belső-ázsiai párhuzamainak jelentőségét. Ennek során DEMÉNY ISTVÁN PÁL és JULIAN BALDICK munkáit idézi. Felhívja a figyelmet JURIJ BERÉZKIN munkásságára is. Az észak-amerikai indiánok folklórszövegeit tanulmányozó orosz szerző a mitológiai történetek valóságtartalmát próbálja felderíteni. Megállapítása szerint a mitológiai motívumok terjedése nem nyelvcsaládokhoz kötött, hanem azoktól független. HOPPÁL egyetért BERÉZKINNEL abban, hogy a mitológia több ezer éves emlékeket őriz az adott közösség múltjából.

A tanulmány további része az „Uráli Mitológiai Enciklopédia” könyvsorozatát ismerteti, valamint FODOR ISTVÁN és VERES PÉTER egy-egy művét, melyek a magyarok ősi vallásával, illetve az ősmagyarság és a lovas nomád életmód kapcsolatával foglalkoznak.

PAKSA KATALIN tanulmánya a magyar népdalkutatás alapvető eredményeit foglalja össze: „A magyar zene őstörténete. Kérdések és válaszok” (239–249). A kutatások a dallamok szerkezetének és felépítettségének tanulmányozására irányulnak. A magyar népdalok összehasonlító elemzése révén öt típust sikerült elkülöníteni. Ezek különböző eredetűek. Az 1. csoport, a történelem előtti archaikus réteg kapcsolatai kelet felé mutatnak, de csak távoli finnugor és török párhuzamai vannak. A 2. csoport a magyar siratóénekek köre, ez a honfoglalás előtti dallamvilág ugor rétege. A további három csoport mind pentaton stílusú. Ezek közül az egyik csoport az ugor és az ótörök rétegek közé helyezhető, speciális jegyekkel nem rendelkezik, általános dallamvilágot képvisel. Az ótörök eredetű pentaton stílusú dallamok két csoportra oszlanak. A kis hangterjedelmű típus PAKSA szerint régebbi, talán abból az időszakból származik, amikor az ősmagyarok az Urál hegység keleti oldaláról átköltözött a nyugati oldalra. E stílus csuvas, cseremis és burját párhuzamokkal rendelkezik. A nagyobb hangterjedelmű, kvintváltó pentaton dallamok szintén rendelkeznek csuvas és cseremis kapcsolatokkal, de csak egy igen kis területről ismertek. PAKSA idézi VARGYAS LAJOS és DOBSZAY LÁSZLÓ megállapításait arról, hogy a pentaton kvintváltó dallamok magyar közegben jöttek létre török hatásra, és az említett szűk területen, a cseremis–csuvas határvidéken a szomszédban élő magyarok hatására terjedtek el.

A művelődéstörténeti szekció előadásait PALÁDI KOVÁCS ATTILA foglalta össze (251–254). Írásának érdekessége, hogy tárgyalja PÓCS ÉVÁNAK a konferencián elhangzott, ám itt nyomtatásban meg nem jelent előadását is. Egyetért PÓCS ÉVÁVAL abban, hogy „a sámánhit recens emlékei nem alkotnak koherens rendszert”. PALÁDI KOVÁCS szerint DIÓSZEGI VILMOS a magyar sámánhit rendszerként való bemutatásával és keleti eredetének bizonyításával RÓHEIM GÉZA azon állítását kívánta cáfolni, hogy „a magyar néphit voltaképpen szláv néphit”.

A recenzens tudomásul veszi, hogy a magyar sámánhit töredékes emlékeiből rendszer nem rekonstruálható. Azt azonban elképzelhetetlennek tartja, hogy ilyen rendszer nem létezett volna a honfoglalás idején, hogy a honfoglaló magyarság hiedelmei, a világról vallott elképzelései ne alkottak volna egységes világgépet.

A történeti szekció konferencia-előadásai az írott források különböző csoportjait tekintették át. A kötet első írásában ZIMONYI ISTVÁN az arab források magyar vonatkozásait tárgyalja: „Arab források a honfoglalás kori magyarokról” (257–266). Először a történeti kontextust ismerteti: a Kaukázuson túli arab hódítás menetét, és az arab–kazár háborúkat. Ezután néhány fontosabb forrást emel ki: Ibn Haukal világtérképét elemzi és a Dzsajháni-hagyományról szól részletesebben. A Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetéről ZIMONYI 2005-ben monográfiát jelentetett meg. Onnan átvéve eredményeit, e tanulmányában röviden be-

mutatja, hogyan viszonyul a Dzsajháni-féle eredeti műhöz Marvazi, Ibn Ruszta és Gardézi szövege.

A bizánci forrásokról FARKAS ZOLTÁN tanulmánya olvasható a kötetben: „A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai” (267–271). A tanulmány címe két műre utal. Az egyik Bölcs Leó Taktikája, a másik Bíborbanszületett Konstantin „De administrando imperio” (DAI) című munkája. FARKAS ZOLTÁN a második-ként említett mű néhány problémájára utal. Egyetért (KRISTÓ GYULÁVAL szemben is) KAPITÁNYFÉ ISTVÁN azon állításával, hogy a DAI magyar vonatkozású 38. fejezetének adatai nem a Bizáncba látogató magyar vezérek (Bulcsu és Termacsu) személyes beszámolóin, hanem egy bizánci követjelentésen alapulnak. A bizánci követek Kárpát-medencei látogatását azonban nem a 930–950-es évekre teszi, hanem a 890 körüli időkre. A továbbiakban megemlíti, hogy IHOR ŠEVČENKO szerint a DAI-t nem Konstantin írta. Ezután a DAI filológiai elemzésének újabban kialakuló irányzatáról ír. A magyar kutatásban hagyományosan a szöveg egyes mondatainak, kifejezéseinek értelmezése körül folyik a vita. OLAJOS TERÉZIA azonban a kéziratban látható szövegtagoló jel alapján javasolt új fordítást egy mondatnak. Az ő változata alapján a DAI-val nem lehet érvelni amellet, hogy a honfoglaló magyarok nomadizáltak a Kárpát-medencében. Ennek a tanulságos esetnek a bemutatását FARKAS ZOLTÁN arra használja fel, hogy a DAI kéziratában alkalmazott jelek alapos vizsgálatát javasolja. A DAI magyar fejezeteinek új kiadása előtt először ezt a feladatot kell elvégezni. Csak ezután következhet a szöveg nyelvi-stilisztikai vizsgálata.

Az írott forrásokkal foglalkozó harmadik tanulmány címe: „Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források” (273–288). A szerző VESZPRÉMY LÁSZLÓ az 1996-ban megjelent összefoglalások: GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.), „A honfoglalás kor írott forrásai”, RÓNA-TAS ANDRÁS, „A honfoglaló magyar nép élete” óta elért eredményeket összegzi.

A magyar honfoglalás szempontjából tanulmányozandó források már évszázadok óta ismertek. A róluk folytatott tudományos diskurzusban időről időre új szempontok merülnek föl, az újabb forráskiadások egyes problémákat megoldanak, másokat pedig okoznak. Ezt a folyamatot mutatja be VESZPRÉMY, először a szórványemléteket, okleveles adatokat tárgyalva, majd rátérve az idegen eredetű krónikákra, évkönyvekre, hogy aztán áttekintését a magyar krónikákkal zárja. Az elmúlt két évtized kutatásai során több forráshely – elbeszélte esemény vagy szókapcsolat – nyelvi fordulat eredetijét sikerült megtalálni a magyar honfoglalást nem tárgyaló forrásokban. Véleménye szerint az Attila-mondakör és a vérszerződés története talán megvolt a magyar szóbeli hagyományban, de amikor 1200 után bekerült a magyar krónikákba, már lényegében az idegen eredetű latin forrásokból kellett újraalkotni. A szerző a tudományos vélemények értékelése mellett kitér a nem professzionális szakírók munkásságára is. Az áttekintés a



Tárh-i Üngürüs említésével zárul. Ennek a török nyelvű krónikának írója ismerte Anonymus Gestáját, a Képes krónikát és Thuróczy János krónikáját is.

A történeti fejezet utolsó tanulmányát SZABADOS GYÖRGY írta. Címe: „Identitásformák és hagyományok” (289–305). A szerző ebben a tanulmányában, mint korábbi műveiben is, határozott prekonceptióval közelít forrásaihoz: szeretné elhinni mindazt a szépet és jót, amit krónikánk leírtak a magyarok származásáról, honfoglalásáról és államalapításáról. Konkrétan: a hun–magyar rokonság eszméjének történeti magvát keresi. Célját teljes mértékben tudományos módszerekkel kívánja elérni, ezáltal rendkívül hasznos munkát végez: újraértékelte történettudományunk néhány dogmává merevedett állítását.

Írásában először két fogalom, az állam és az ethnosz meghatározására tesz kísérletet. A témát lezárva Kézai Simont idézi a székelyek hun származásáról, és ezzel tér át a Kárpát-medence 9. századi történelmére. Úgy véli, hogy „amennyiben a nyelvi vonalat kikapcsoljuk, a »kettős honfoglalás« és a székelyek avar kori eredetének elmélete életszerű elgondolásnak tűnik...”.

Ezután a magyar krónikahagyomány időrétegeit és az egyes krónikaírók szándékait (elhallgatott és megjelenített mondanivaló), elemzi, majd eredethagyományunk mítoszaira tér rá. Véleménye szerint az Attila- és a turulmonda az Árpád-ház származástudatát tükrözi. Ezt tanulmánya korábbi oldalain már Hersfeldi Lampert évkönyvének idézésével is megkísérelte bizonyítani. Az évkönyv szerint Anasztázia, Salamon király kijevei származású édesanyja Ottó bajor hercegnek adományozta Attila kardját. Ennek alapján feltehető, hogy már a 11. századi magyar királyi udvarban élő elképzelés volt az Árpád-háznak Attilától való származása.

SZABADOS a csodaszarvasmondát a magyarság eredetmondájának tartja. Kíváncsiak várjuk, talál-e meggyőző bizonyítékokat arra, hogy a magyarok a hun rokonság szilárd tudatával érkeztek a Kárpát-medencébe.

ZSOLDOS ATTILA igen röviden értékelte a történeti tanulmányokat („Történelem – írott források szekció”, 307). Mindegyiket értékesnek tartja. Kritikai megjegyzést csak azzal az állítással kapcsolatban fogalmaz meg, hogy az Árpádoknak volt Attila-hagyományuk. Véleménye szerint ez nem biztos, az Anasztázia által elajándékozott kard Attilához való kapcsolása esetleg csupán Hersfeldi Lampert fejében megszületett ötlet volt.

A konferenciakötet tudománytörténeti fejezete a székely írást tárgyaló két tanulmánnyal kezdődik. Az első a régészeti és történeti adatok összegyűjtését és rendszerezését végzi el, ez BENKŐ ELEK előadása: „A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. Régészeti és történeti jegyzetek” (311–327). BENKŐ, miként a következő tanulmányt jegyző SÁNDOR KLÁRA, a magyar rovásírás megnevezésére a „székely írás” terminust használja. Anyaggyűjtése alapján az a véleménye alakult ki, hogy a székely írás – miként a székelység is – Erdélyben nem őshonos. Egyetért BENKŐ LORÁND azon véleményével, hogy a

székelység a Kárpát-medence nyugati, délnyugati területeiről költözött Erdélybe. A székely írás egyes betűi különböző más írásokból (türk, glagolita) származtathatók. BENKŐ ELEK úgy véli, hogy ez az írás már az Árpád-korban létezett, és tudatosan alakították úgy, hogy alkalmas legyen magyar nyelvű szövegek lejegyzésére. Elveti a székely írás őskori (Tatárlaka), valamint kazár és besenyő eredetét. Ezek a tudománytalan elképzelések igen népszerűek a műkedvelő nyelvészkedésre is hajlamos erdélyi helytörténeti irodalomban. A székely írás középkori emlékei a toplomi feliratok. Ezek már létezésükkel is cáfolják azt az állítást, hogy az egyház üldözte volna a székely írást mint pogány jelenséget. A legtöbb és legrégebbi székely írásos felirat Udvarhelyszékről származik. Az ott élő székely népesség, nyelvjárásából következően Dél-Magyarországról települt át Biharba majd Erdélybe. Egykori lakóhelyén balkáni kapcsolatai lehettek, mely kapcsolattal esetleg magyarázhatók a székely írás cirill és glagolita eredetű betűi.

SÁNDOR KLÁRA a székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdeteit tekinti át tanulmányában (329–342). Először Kézai, Thuróczy és Bonfini műveit elemzi. Arra keres választ, vajon milyen ismeretekkel bírtak ezek a történetírók a székely írásról, és műveikkel hogyan formálták az utódok tudását. A történeti művek tárgyalása után rátér a székely írással lejegyzett ábécék és szövegek ismertetésére, problémáinak vázolására. SZELP SZABOLCS munkássága alapján cáfolja VÉKONY GÁBOR állítását, hogy a Nikolsburgi Ábécé Janus Pannonius műve lenne. HORVÁTH IVÁN véleménye szerint a székely írást csak a 15–16. században alkották meg magyar humanisták. E nézetnek már vannak előzményei a magyar tudományosságban. SÁNDOR a korábbra datálható régészeti leletek és toplomi feliratok alapján ezt az állítást is cáfolja. A tanulmány végén SÁNDOR a székely írás 16–19. századi használatát vizsgálja. Megállapítja, hogy leginkább teológiát végzett papok és tudósok róttak papírra székely betűket, gyakran titkosírásként is.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ „Hunok és nem csak jezsuiták” című tudománytörténeti tanulmánya a magyar őstörténetírás hőskorába vezet minket (343–347). Az 1740-es években a vatikáni könyvtárban őstörténeti tanulmányokat folytatott DESERICZKY INCE, a piarista rend tagja. „De initii ac maioribus Hungarorum commentaria” című művében napi politikai érdekektől vezérelve kísérletet tett arra, hogy a magyar őstörténetből kigyomlálja a németellenes szemléletet. Ez irányú tevékenysége közben helyesen látta meg, hogy az orosz eredetű hagyománnyal szemben a magyarok nem Juhriából (= Jugriából) származnak (e témáról I. VÁSÁRY ISTVÁN korábban megjelent tanulmányát). DESERICZKY könyvének egyik római cenzora csodálatra méltónak ítélte a szerző elegáns stílusát, SZÖRÉNYI pedig csodálatra méltó eleganciával mutatja be, hogyan fér össze DESERICZKY emelkedett stílusával a gót népnév levezetése a gatyából, Sargatia tartomány nevének megfejtése pedig a megtelt nadrágból.

MESTER BÉLA tanulmányának címe: „Vita a magyarok őstörténetéről Világos után” (349–359). A szerző által fölidézett vita az Új Magyar Múzeum lapjain zajlott. SZONTAGH GUSZTÁV „A magyarok eredete címmel” publikált írásában TOLDY Ferenc gondolataira reagált („A magyarok miveltségi állapotjai a keresztényiség felvétele előtt”, szintén az Új Magyar Múzeumban). A vita filozófia-történeti, eszmetörténeti kontextusai mellett a vitázó felek érintették a történettudomány módszerét és céljait, valamint az őstörténet és a nemzeti tudat összefüggéseit is. SZONTAGH a múlt átírása, délibábos megszépítése ellen emelte föl szavát, az írott források mellett a régészeti leletek és néprajzi analógiák felhasználását szorgalmazta. Úgy vélte, hogy a történészek helytelen irányt mutatnak a nemzet fejlődésének. A nemzeti identitást nem a múltból alkotott mesékre kellene alapozni. Véleménye szerint jövőbe néző, perspektívákat mutató nemzeti önképre lenne szükségünk. Sajnos SZONTAGH bírálatát a romantikus lelkületű történészek nem fogadták el.

MIKOS ÉVA őstörténetünk folklórhagyományairól értekezett tanulmányában („A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományainak forrásai”, 361–380). A szerző először a honfoglalás folklóremlékeit tárgyalja. Ez a szövegcsoporthoz a középkori hősköltészetből vezethető le. E témakör három klasszikusa – a csodaszarvas-, a fehérló- és a turulmonda – a krónikákban őrződött meg. E történeteket hivatásos előadók, énekmondók terjeszthették. Továbbélésük, közvetlen beszűrődésük a népi hagyományba vitatott. A 16. században kezdődő magyar nyelvű történetírás eleinte csak a művelt rétegekhez jutott el. A magyarság eredetéről és a honfoglalásról szóló szórványos mondai emlékezet, valamint néhány alapvető történeti adat majd később, a 19. században jut el a magyar paraszti társadalomhoz. Ekkor zajlik a magyar nemzet kialakulása. Az értelmiség által összefoglalt tudnivalók a ponyvairodalom és a kalendáriumok révén válnak ismertté a magyar társadalom akkor legnépesebb rétege, a parasztság körében. Az ismeretek másodlagos folklorizációs folyamat révén válnak a népköltészet tárgyává és épülnek be a paraszti kultúrába (erről l. MIKOS ÉVA „Árpád népe. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII-XIX. században” című monográfiáját). A honfoglalással kapcsolatos mondák nem túl gyakoriak a parasztság folklórában. Az Attila- és Csaba-mondakör is szerepel a gyűjteményekben, de szintén csak szórványosan. MIKOS a Monda Archívumból (MOA), az Új Magyar Népköltési Gyűjteményből (ÚMNGy) és BOSNYÁK SÁNDOR gyűjtéseiből említ példákat.

A tudománytörténeti írásokat GLATZ FERENC összefoglalása zárja (Elnöki zárszó – Tudománytörténeti szekció. „Az őstörténelem kutatásának hasznáról”, 381–384). A szerző először a források elemzéséről, a források szubjektív jellegéről osztja meg gondolatait, majd SZÜCS JENŐ őstörténeti munkásságát méltatja. A következőkben a történelem kutatását, a megtörtént események értelmezését is befolyásoló politikai igényekre tér rá. Végül egy időben távoli, de térben azonos

jelenségen, a Kr. e. VI–IV. évezredre feltételezett Duna-civilizáció példáján mutatja be a történettudományon belüli és kívüli tényezők együttműködését a történeti koncepcióalkotásban.

A kötet utolsó fejezete a tudományos rekonstrukció és hagyományörzés témakörével foglalkozik. Az első tanulmány BÍRÓ ÁDÁM és BENCSIK PÉTER munkája. Címe: „Régészeti leletanyagból hagyományélesztés? A magyarhomorog-könyadombi 103. sír íjrekonstrukciója” (387–412). A honfoglalás kori íjak szerkesztését először CS. SEBESTYÉN KÁROLY rekonstruálta az 1930-as években, majd az 1960-as években FÁBIÁN GYULA kezdett foglalkozni nomád típusú íjak készítésével. Később SZÖLLŐSY GÁBORnak jelentek meg publikációi, aki a régészeti leletek alapján próbálta meg pontosítani ismereteinket a honfoglalás kori íjakról. A tudományos érdeklődők mellett műkedvelő hagyományörzők is foglalkozni kezdtek az íjászattal. BÍRÓ ÁDÁM a tanulmányban összefoglalja az elméleti kutatások történetét, valamint ismerteti, kik készítettek működő íjakat a honfoglalás kori minták alapján, és azok mennyire tekinthetők hiteles másolatoknak. A magyarhomorog-könyadombi temető 103. sírjából előkerült íjmerevítő csontlemezek anyagával megegyezően szarvasagancsból készültek a most rekonstruált íj merevítő lemezei is. A rekonstruált íjak méretének, felépítésének megállapításában alapvető fontosságú a pontos régészeti dokumentáció: a sírrajzok, fotók, sír- és tárgyleírások.

A régi minta szerinti íj elkészítésének menetét, az íj jellemzőit BENCSIK foglalta össze.

IGAZ LEVENTE az amatőr, olykor dilettáns történeti nézeteket valló hagyományörzést elemzi tanulmánya első felében, majd a kísérleti régészet mint tudományos módszer hazai helyzetével foglalkozik („Hagyományörzés, kísérleti régészet: Elmélet és gyakorlat Európában és Magyarországon”, 413–419). A szerző részletesen kifejti a kísérleti régészet lehetőségeit és feladatait is. Ezután az egykor volt élet rekonstrukciójának, újraélésének terepül szolgáló régészeti parkokkal foglalkozik. Magyarországon a régészeti parkok tevékenysége megfelelő anyagi erőforrások hiányában nehezen bontakozik ki, pedig társadalmi hasznosságuk vitán felül áll.

A kötet utolsó tanulmánya a hazai régészeti parkok ma is működő példáját mutatja be (MAGYAR ATTILA: „Történelmiélelmód-rekonstrukció, avagy a 10–11. századot bemutató reenactment központ Szigethalmon. Emese Park élő múzeumfalu”, 421–423). Az Emese Parkot működtető közösség a honfoglalás és Árpád-kor életét a tudományos eredményeket figyelembe véve próbálja megjelelni. Az Emese Park egy 10–11. századi ispáni várat és hozzá tartozó falut mutat be. A park munkatársai és a különböző tematikájú programok egyéb résztvevői korhű viseletben, korhű eszközökkel szemléltetik az egykori élet mindennapjait és ünnepi eseményeit.

A hagyományörzés tanulságait SUDÁR BALÁZS foglalta össze (Elnöki zárszó – Tudományos rekonstrukció és hagyományörzés szekció. „A honfoglalás kori hagyományörzés útjai Magyarországon”, 425–426). Véleménye szerint a honfoglalás korának felidézése, újraélése olyan társadalmi jelenséggé vált Magyarországon, amelyre a tudománynak is figyelnie kell. E mozgalom segítése, a korai magyar történelemről kialakult kép formálása, a tudományos eredmények érthető, világos formában történő közreadása nemes szakmai feladat. A tárgyakat kiásó régészek, és a tárgyak hű másolatait elkészíteni képes ötvösök, keramikusok és más kézművesek együttműködése révén pedig a tudomány is gazdagodhat.

A kötet RÓNA-TAS ANDRÁS gondolataival zárul („Zárszó – Az őstörténeti konferencia hozadéka”, 427–431). Az összefoglalás kiemeli, hogy a magyar őstörténet kutatásának szinte mindegyik alapkérdése megvitatásra került. A legfontosabb problémakörök RÓNA-TAS felsorolásában: őshazák és vándorlási utak; hol volt Etelköz?; mennyi ideig tartott a török–magyar együttélés?; megélték-e az avarok a honfoglalást és mi volt a szerepük a magyarság kialakulásában? Ezután felsorolásszerűen, ugyanakkor röviden értékelve is, a konferencián fölmerült összes témakört érintette, esetenként jelezte a véleményét, illetve a lehetséges kutatási irányokra is utalt. A konferencián elhangzott zárszó írásos változatának végén található még egy kiegészítés, amelyben megemlíti, hogy sajnos hiányzott a konferenciáról a keleten maradt magyarok témakörének megtárgyalása. Végül az előadóknak és a kötet szerkesztőinek és technikai munkatársainak is köszönetet mond munkájukért.

A köszönethez a recenzió is csatlakozik – tartalmas, szép kötetet ismertettünk.

KLIMA LÁSZLÓ



### Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.  
**ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.  
**AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.  
**ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.  
**ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.  
**AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.  
**CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapest. 1963.  
**CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–II. Helsinki. 1968.  
**CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. I. Tallinn. 1973.  
**CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–III. Budapest. 1978–1981.  
**CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–VIII. Turku. 1980–1981.  
**CIFU VI.** = Материалы VI международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва.  
**CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. 1–7. Debrecen. 1990.  
**CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–VIII. Jyväskylä. 1995.  
**CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–VIII. Tartu. 2000–2001.  
**CIFU X.** = Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–V. Yoshkar-Ola. 2005–2008.  
**CIFU XI.** = Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. I–IX. Piliscsaba. 2010–2011.  
**CIFU XII.** = Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Oulu. 2015.  
**DEWOS** = STEINITZ, WOLFGANG (Hrsg.), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.  
**EES** = METSMÄGI, IRIS (peatoim.), Eesti etümologia sõnaraamat. Tallinn. 2012.  
**EEW** = MÄGISTE, JULIUS, Estnisches Etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki. 1982–1983.  
**ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. Paris.  
**EK** = Eesti Keel. Tartu.  
**EPhK** = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.  
**EWUng** = BENKŐ, LORÁND (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III. Budapest. 1993–1997.  
**FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.  
**FUD** = Folia Uralica Debreceniensia. Debrecen.  
**FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.  
**FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.  
**FUV** = COLLINDER, BJÖRN, Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm 1955. / Second Revised Edition. Hamburg. 1977.  
**JSFOu** = Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.

**KÈSK** = ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970. / Переиздание с дополнением. Сыктывкар. 1999.  
**KSz** = Keleti Szemle / Revue Oriental. Budapest.  
**LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.  
**LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.  
**MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.  
**MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.  
**MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.  
**MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.  
**MSzFE** = LAKÓ GYÖRGY (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei. I–IV. Budapest. 1967–1981.  
**NéNyt** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.  
**NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.  
**NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.  
**Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.  
**NytudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.  
**SF** = Studia Fennica. Helsinki.  
**SFU / CΦY** = Советское финно-угроведение. Tallinn.  
**SKES** = TOIVONEN, Y. H. ET AL., Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki.  
**SSA** = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (päätoim.), Suomen sanojen alkuperä. I–III. Helsinki.  
**SUA** = Studia Uralo-Altaica. Szeged.  
**TESz** = BENKŐ LORÁND (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Budapest. 1967–1984.  
**TL** = Tietolipas. Helsinki.  
**UAJb** = Ural-Altaische Jahrbücher. Wiesbaden.  
**UAJb NF** = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.  
**UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.  
**UEW** = RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.], Uralisches Etymologisches Wörterbuch. I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.  
**UJb** = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.  
**UUÅ** = Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.  
**Vir** = Virittäjä. Helsinki.  
**VJa / BЯ** = Вопросы языкознания. Москва.  
**VSUA** = Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Wiesbaden.



#### A 111. kötet szerzői

Агранат, Т. Б.	Институт языкознания РАН, Москва
Andrási Krisztina	Szegedi Tudományegyetem, Szeged
Bindrim, Yvonne	Universität Greifswald, Greifswald
Borbély Anna	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Bradley, Jeremy	Ludwig-Maximilians-Universität München
Cser András	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
Csúcs Sándor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
Devyatkina, Ekaterina	Институт языкознания РАН, Москва
Дмитриева, Татьяна	Уральский федеральный университет, Екатеринбург
Duray Zsuzsa	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Forgács Tamás	Szegedi Tudományegyetem, Szeged
Georgieva, Ekaterina	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Grünthal, Riho	Helsingin Yliopisto, Helsinki
F. Gulyás Nikolett	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Honti László	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Kashkin, Egor	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Kenesei István	Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Москва
Keresztes László	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Klettenberg, Reet	Debreceni Egyetem, Debrecen
Klima László	Ungari Instituut, Tallinn
Koczka Péter	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Maticsák Sándor	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Mus Nikolett	Debreceni Egyetem, Debrecen
Németh Szilvia	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Nikiforova, Sofya	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Панченко, Светлана	Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва
Pantermöller, Marko	Уральский государственный университет, Екатеринбург
Pleshak, Polina	Universität Greifswald, Greifswald
Rácz Anita	Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва
Сергеев, Олег	Debreceni Egyetem, Debrecen
	Марийский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории, отдел языка, Йошкар-Ола

Szeverényi Sándor  
Tóth Anikó Nikolett  
Tóth Péter

H. Varga Márta

Zaicz Gábor

Szegedi Tudományegyetem, Szeged  
Debreceni Egyetem, Debrecen  
Nyugat-magyarországi Egyetem  
Savaria Egyetemi Központ, Szombathely  
Károli Gáspár Református Egyetem,  
Budapest  
Pázmány Péter Katolikus Egyetem,  
Piliscsaba

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és az [nyk@nytud.hu](mailto:nyk@nytud.hu) címen lehet érdeklődni.

### Általános tájékoztató

A Nyelvtudományi Közlemények az uralisztikai, az altajisztikai, az indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonetika–fonológia területéről közöl tanulmányokat és ismertetéseket főleg magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német és orosz) nyelven is. A közlést tanulmányok esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg.

### A kéziratok megformálásának módja

A tanulmányhoz mellékelni kell (lehetőleg) angol nyelvű összefoglalót (amely tartalmazza az írás címének fordítását is). Az összefoglaló a szóközökkel együtt legfeljebb 1000 karakter lehet. Szükséges továbbá 5–7 kulcsszó is (lehetőleg angolul).

Kapcsolattartás végett közöljék a szerzők a telefonszámukat, e-mail- és postai címüket (ezeket bizalmasan kezeli a szerkesztőség), továbbá munkahelyük nevét is (ezek megjelenhetnek a tanulmányt tartalmazó kötetben, ha a szerző hozzájárul).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkeszthetetlen fájlként kell az `nyk@nytud.hu` címre küldeni (esetleg optikai lemezen vagy egyéb módon is leadható) rtf-formátumban (.rtf) és/vagy Word-dokumentumként (.doc), valamint pdf-dokumentumként. A szerző ne használjon automatikus számozást vagy keresztelvezítést. Ha a szerző az általánosan használt betűkészlettől (fonttól) eltérő betűkészletet is használ, azt is mellékelni kell (alternatív .ttf, .otf, .pfb, .pfm formátumban). Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékelje a szerző ezeket, méghozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrásukkal, adattáblájukkal együtt, a képeket, a fotókat elektronikusan vagy a szkennelhető eredetit papíron (fénymásolt példányt, ha lehet, célszerű kerülni). Ezeknek és az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány nyomtatási tükreinek szélességét, azaz a 12,6 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázats cím elején, illetve az ábrát követő képaláírás elején, a folyószövegben pedig jelenjék meg hivatkozásként.

A decimális tagolású írásokban a decimalitást jelző számok félkövérrel írandók, pl. **0.**, **1.**, **2.**. A főegységeket, vagyis amikor a decimális egység számjegyét lezáró pontot nem követi újabb (alpontot jelölő) számjegy, behúzás nélkül indul a bekezdés, egyébként pedig (három betűnyi) behúzással.

Az egyes bekezdések címe, ha van, ugyancsak félkövérrel írandó. Ha a szerző nem tagolja az írását decimálisan, hanem csak címekkel és alcímekkel, akkor a bekezdések megformálása a decimális tagolású cikkekét ismertető passzusban foglaltak szerint (azaz behúzással vagy anélkül) történik.

A szerzők és a szerkesztők neve mindig KISKAPITÁLISSal írandó.

Az adatokat közlésére mindig *dőlt betű* használandó. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosítási jelek ne dőljenek, de a példamondatokon belüli központosítási jelekre ez a megszorítás természetesen nem vonatkozik!

Kiemelésre a *r i t k í t á s*t, olykor (esetleg) a *félkövért* használjuk.

Az évszázadok arab, az évezredek római számmal szerepelnek, de az idézetekben mindig meg kell őrizni az eredeti írásmódot.

A tanulmányokban a tanulmányok nyelve szerinti helyesírási szabályzatban foglalt rövidítések alkalmazandók.

A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza vagy évszámmal, vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „HAJDÚ (1966) szerint”, „HAJDÚ (1966: 35) szerint”, „(HAJDÚ 1966)”, „(HAJDÚ 1966: 35)”.

Ha a tanulmány törzsszövegében többszerzős vagy többszerkesztős művekre történik hivatkozás, kétszerzős vagy kétszerkesztős írás esetében mindkettő családnévét kiírjuk elülső és hátsó szóközzel ellátott „–” nagykötéjjel elválasztva, ha kettőnél több családnévről van szó, akkor „SZERZŐ ET AL.”, „SZERZŐ ET AL. évszám”, „SZERZŐ ET AL. évszám: oldalszám”, „SZERKESZTŐ ET AL.”, „SZERKESZTŐ ET AL. évszám”, „SZERKESZTŐ ET AL. évszám: oldalszám” az alkalmazandó eljárás.

A cirill betűs kiadványok szerzőinek és szerkesztőinek neve latin betűs átírásban közlendő (ezt l. alább). A magyar nyelvű tanulmány szövegében a cirill betűs földrajzi nevek azonban a magyar helyesírás szabályai szerint írandók át.

Ha egy idézetben nem a teljes eredeti szöveget közli a szerző, „...” jelzéssel utal a kihagyott részre. A „...” az előzményhez tapad szorosan, az utána következő szótól azonban szóköz választja el.

Az idézőjel megformáltsága: „...”, a belső idézőjelé pedig: »...«.

Ha a kerek zárójelen belül is van zárójeles közlés, akkor az szögletes, tehát: (... [...]).

Idegen nyelvű idézet közlésekor, ha az nem angolul, franciául, németül vagy oroszul van, a szerző mellékeljen a tanulmánya nyelvének megfelelő fordítást, amely a törzsszövegben kap helyet, lábjegyzetben az eredeti idegen nyelvű idézet is közölhető, sőt: annak közlése ajánlatos.

A tanulmány végén az **Irodalom** tartalmazza a tanulmányban említett szakirodalmi tételeket.

A szerzők és a szerkesztők felsorolásakor a dolgozat nyelve szerinti betűrend, egyazon szerző művei között pedig az időrend követendő.

Ha egy-egy közlemény irodalomjegyzékében latin és cirill betűs irodalmi tételek is szerepelnek, ezek külön-külön egységben is szerepeltethetők, de összevontan is. A latin betűs nyelven készült írásban a cirill betűs szerzők és a szerkesztők nevét latin, ill. cirill betűs formában is meg kell adni, az eredeti név közlése szögletes zárójelbe kerül (l. alább).

A szerzők és a szerkesztők neve CSALÁDNÉV KERESZTNÉV sorrendben írandó.

Idegen nyelvű írások esetében a magyar szerzők és szerkesztők családnéve és keresztnéve közé is vessző kerül.

Ha a szerzők és/vagy a szerkesztők nevének előtagja van (pl. von, van, de, di), az irodalomjegyzékben a családnév szerinti ábécérendbe sorolandó be a szakirodalmi tétel, de az előtag ilyenkor is a családnév előtt áll; az újlatin nyelvű neveket a forrásoknak megfelelő formában írjuk, a német esetében mindig kis kezdőbetűs az előtag, a holland (flamand) esetében az előtag mindig nagy kezdőbetűvel íródik az irodalomjegyzékben (a holland helyesírási szabályoknak megfelelően!), a tanulmány szövegében csak akkor írjuk kisbetűvel a holland előtagot, ha az előtagos családnév előtt közölve van a keresztnév is.

A szerzők neve után a megjelenés éve kerek zárójelben szerepel. A szakirodalmi tételek címét vessző előzi meg, és pont zárja le.

Ha egy szerzőtől több, azonos évben megjelent mű szerepel, akkor a latin ábécének az évszámokhoz szorosan tapadó kisbetűivel kell megkülönböztetni őket.

Közvetlenül a szerkesztő(k) neve után zárójelben az eredeti nyelven rövidítve kell utalni arra, hogy szerkesztő(k)ről van szó (ezt követi a zárójeles megjelenési évszám).

A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különíti el egymástól. Az évszámok és az oldalszámok közé nagyköötőjel teendő, pl. 1999–2000: 145–147.

Ha egy könyv kiadásában egynél több és különböző székhelyű kiadó működött közre, az irodalomjegyzékben elülső és hátsó szöközzel ellátott „–” nagyköötőjellel választandó el egymástól a kiadók és székhelyük neve; a kiadó(k) és a kiadási hely(ek) közé vessző kerül.

A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt művek az eredeti írásmód szerint tüntetendők fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána szögletes zárójelben az eredeti írásmód szerint is közölni kell. A cirill betűs írású személynév rögzítésére átbetűzés, azaz transliteráció használandó, tehát az egyes cirill betűknek feleltetünk meg latin betűket az aktuális kiejtéstől függetlenül. A transliterált forma után szögletes zárójelben megadandó az eredeti cirill betűs forma is. Az írásmű címléírása és egyéb adatai csak cirill betűsek. A cirill és a latin betűk megfeleltetési rendszere: а = a, б = b, в = v, г = g, д = d, е = e, ё = jo, ж = ž, з = z, и = i, й = j, к = k, л = l, м = m, н = n, о = o, п = p, р = r, с = s, т = t, у = u, ф = f, х = h, ц = c, ч = č, ш = š, щ = šč, ъ = ’, ы = y, ь = ’, э = è, ю = ju, я = ja.

A szerkesztőbizottság törekszik az irodalomjegyzékben a többszerzős és többszerkesztős művek címléírásában a teljes névsor közlésére, az egyes neveket elülső és hátsó szöközzel ellátott „–” jellel kell elválasztani egymástól.

A folyóiratok és a sorozatok kötetszáma arab számmal irandó.

Ha egy szakirodalmi tétel gyűjteményes kötetben jelent meg, a tanulmány címét követően az „In:” után kell közölni a forrás adatait.

Példák a szakirodalmi tételek közlésmódjára:

HAJDÚ PÉTER (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

HAJDÚ PÉTER (1992), Rekonstrukció és az alapnyelv jellege. In: DERÉKY, PÁL – RIESE, TIMOTHY – SZ. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE – HAJDÚ, PÉTER (Hrsg./szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien — MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 165–177.

KORHONEN, MIKKO (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

KORHONEN, MIKKO (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: MÁRK, TAMÁS – SUIHKONEN, PIIRKKO (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

MIKOLA TIBOR (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. Nyelvtudományi Értekezések 46: 57–62.

RÉDEI KÁROLY (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. Nyelvtudományi Közlemények 93: 79–94.

SEREBRENNIKOV, B. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

Ha egy gyűjteményes kötet több tanulmánya is szerepel egy dolgozat irodalomjegyzékében, akkor a gyűjteményes kötetre a szerkesztők nevével és a megjelenés évszámával kell utalni, pl.

BESE, LAJOS – DEZSŐ, LÁSZLÓ – GULYA, JÁNOS (1970), On the Syntactic Typology of the Uralic and Altaic Languages. In: Dezső – HAJDÚ 1970: 113–128.

DEZSŐ, LÁSZLÓ – HAJDÚ, PÉTER (eds) (1970), Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GREENBERG, J. H. (1970), The Role of Typology in the Development of a Scientific Linguistics. In: DEZSŐ – HAJDÚ 1970: 11–24.

A tanulmány szövegében és az irodalomjegyzékben szükség esetén lehet alkalmazni a szokásos forrásrövidítéseket (l. „Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések”), pl. NyK (= Nyelvtudományi Közlemények), ALH (= Acta Linguistica Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica). Ez az eljárás inkább csak akkor alkalmazandó, ha a tanulmány szövegében egyébként gyakran idézett és közismert forrásokra hivatkozik a szerző, pl. „EWUng 1.”, ilyenkor azonban az irodalomjegyzékben fel kell oldani a rövidítést, de az irodalomjegyzékben közölni kell a szerző vagy a szerkesztő nevével jelzett munka bibliográfiai adatait is. Az irodalomjegyzékben a szakirodalmi tétel után közölni kell annak a tanulmányban alkalmazott rövidítését is, pl.

EWUng 1 = BENKŐ 1993.

BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.

Ez a rövidítésjegyzék azért veendő a szerzők által figyelembe, hogy ne saját, alkalmi rövidítéseket használjanak, hanem a már közismert és meggyökeresedett megoldásokhoz folyamodjanak.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő kéziratot korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990 óta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címen rendelhető és vásárolható meg:

MTA Nyelvtudományi Intézet  
1068 Budapest VI., Benczúr utca 33. / 1394 Budapest Pf. 360.

Egy kötet ára: 3000 forint, előfizetőknek: 2500 forint; egyedi példány külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek egy-egy példány ára 25 euró.

---

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the Institute; it can be ordered at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet  
H-1068 Budapest VI., Benczúr utca 33. / H-1394 Budapest Pf. 360.  
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank):  
232-90173-1738.

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Kenesei István  
Terjedelem: 32,69 A5 ív  
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791  
Online változat: HU ISSN 2060-7644  
Nyomta a Vider Plusz Bt.  
Felelős vezető: Lunczer Sándor